

Świat starożytny (4000 pne.-476)

	Strona ---
Prehistoria cywilizacji ludzkiej (3 mil.- 4 tys. p.n.e.)	1
Mezopotamia (400-539 p.n.e.) - Sumerowie - Akad - Asyria - Babilonia	1
Egipt (4000-332 p.n.e.)	3
Królestwo Żydowskie (1030-66 p.n.e.)	4
Państwo Fenickie	4
Persja	5
Grecja starożytna (3000-30 p.n.e.) - Okres archaiczny - Wielka kolonizacja - Sparta - Ateny, demokracja I i II wojny perskie - Złoty wiek, Perykles - Wojny peloponeskie - Ponowne zjednoczenie Grecji - Podboje Aleksandra Wielkiego - Rozpad świata hellenistycznego	6
Europa Środkowa, Zach. i Półn.(XII-III w. p.n.e.)	12
Rzym starożytny (753 p.n.e.-395) - Założenie Rzymu - Etruskowie - Republika i podbój Italii - Wojny punickie - Ekspansja Rzymu - Zmierzch republiki, Cezar - Pierwsi cesarze - Dynastia Flawiuszów - Złoty wiek Rzymu - Rzym w III wieku - Konstantyn I Wielki - Zwycięstwo chrześcijaństwa, rozpad Cesarstwa Rzymskiego	12
Narodziny chrześcijaństwa (30-392)	22
Hunowie i najazdy barbarzyńców (IV-V w.)	22
Afryka (XXX w. p.n.e.-VI w. n.e.) - Afryka północna - Afryka centralna i południowa	23
Chiny (2200 p.n.e. -590) - Pierwsze dynastie - Pierwszy cesarz Qin - Złoty wiek dynastii Han - Epoka trzech królestw	24
Indie (6000 p.n.e.-505 n.e.) -Zasiedlenie Półwyspu Indyjskiego- Braminizm, hinduizm, Buddyzm -Dynastia Maurjów - Królestwa Kuszanów i Guptów	25
Ameryka (XVI w. p.n.e - IV w. ne.) - Ameryka Północna - Ameryka Południowa	27

Średniowiecze (476-1453)

	Strona ---
Italia (476-774)	28
Królestwo Franków (481-637)	28
Cesarstwo Wschodniorzymskie, Bizantyjskie (476-1054)	29
Podboje islamu (611-786)	30
Dynastia Karolingów (639-987)	32
Królestwo Niemieckie (911-1000)	33
Najazdy Wikingów, Saracenów i Węgrów	33
Świat muzułmański (786-1280)	34
Narodziny Rusi (774-1240)	34
Afryka, Indie, Chiny, Japonia, Ameryka (do 1000) - Afryka - Indie - Chiny - Japonia - Ameryka	37
Europa na przełomie tysiącleci	37
Reformy Kościoła rzymskiego, schizma	37
Wyprawy krzyżowe (1071-1291)	38
Europa feudalna (1000-1400) - Anglia - Italia - Francja - Półwysep Iberyjski - Cesarstwo Rzymsko-Niemieckie - Skandynawia - Polska Piastów - Morawy - Czechy - Węgry - Wielkie Księstwo Litewskie - Księstwo Moskiewskie - Półwysep Bałkański, Bizancjum	39
Czyngis-Chan (1203-1260)	52
Azja Środk., Indie, Chiny, Japonia, Azja Płd-Wsch. - Azja Środkowa, Tamerlan - Indie -Chiny - Japonia - Azja Południowo-Wschodnia	54
Italia, Marco Polo (1260-1400)	55
Czarne stulecie Europy Zachodniej (XIV w.) - Kryzys gospodarczy - Czarna śmierć - Powstania i rebelie - Pogromy - Wielka schizma zachodnia	56
Wojna stuletnia (1337-1453) - Geneza - Klęski Francuzów - Dziewica Orleańska - Burgundia, Szwajcaria	57
Polska Jagiellonów (1370-1444)	59
Upadek Konstantynopola (1261-1453)	61

Epoka Odrodzenia (1453-1700)

	Strona ---
Europa w XV w. - Renesans - Florencja, państwa włoskie - Francja - Anglia - Półwysep Iberyjski - Rzesza Niemiecka - Polska i Litwa - Czechy - Węgry - Półwysep Bałkański - Księstwo Moskiewskie	63
Odkrycie Ameryki	67
Europa w XVI w. - Idee Odrodzenia -Reformacja - Francja - Anglia - Portugalia i Hiszpania - Niderlandy -	67

Rzesza Niemiecka - Półwysep Apeniński - Polska i Litwa - Rosja

Turcja	80
Szyicka Persja	81
Dynastia Mogolów w Indiach	81
Podbój Ameryki- Podróż Magellana dookoła świata - Podbój Ameryki	81
Europa w XVII w. - Rewolucja naukowa - Kontreformacja - Francja - Anglia - Hiszpania i Zjednoczone Prowincje Niderlandzkie (Holandia)- Pauperyzacja, bunty chłopskie, polowania na czarownice -Rzesza Niemiecka, wojna 30-letnia - Austria Habsburgów - Prusy Hohenzollernów - Dania, Szwecja - I Rzeczpospolita - Rosja	83
Turcja osmańska	99
Afryka - Początki kolonizacji - Maroko	99
Indie	100
Chiny	100
Japonia	101
Kolonizacja Ameryki	101

Epoka Oświecenia (XVIII wiek)

	Strona ---
Nauka, technika, idee epoki Oświecenia i racjonalizacji w Europie	103
Europa w XVIII w. - Francja - Wielka Brytania - Holandia, Niderlandy, hiszpańska wojna sukcesyjna Hiszpania i Portugalia - Cesarstwo Austriackie, austriacka wojna sukcesyjna - Królestwo Prus, wojna siedmioletnia - Półwysep Apeniński - Szwecja, II wojna północna - Rzeczpospolita - Rosja - Wielka Rewolucja Francuska	103
Imperium osmańskie (1699 - 1798)	123
Kolonizacja Afryki	123
Persja	124
Indie	124
Chiny	125
Japonia	125
Azja Południowo -Wschodnia	126
Odkrycie Australii	126
Ameryka Północna i Południowa - Kolonizacja - Powstanie Stanów Zjednoczonych A. P. - Zryw niepodległościowe w Ameryce Płd.	127

Świat w wieku XIX (1800-1914)

	Strona ---
Wiek maszyn parowych	129
Europa w I połowie XIX w. (1800-1848) - Wojny napoleońskie, Kongres Wiedeński - Francja - Wielka Brytania - Powstanie Belgii - Holandia - Szwajcaria - Hiszpania, Portugalia - Austria, Wiosna Ludów - Prusy, Związek Niemiecki - Półwysep Apeniński - Unia Szwecji i Norwegii, Dania - Rosja - Księstwo Warszawskie, Królestwo Polskie, Polska pod zaborami - Turcja, powstanie w Serbii, niepodległość Grecji	130
Europa w II połowie XIX w. (1849-1914) - Cesarstwo Francuskie, Komuna Paryska - Wielka Brytania - Belgia i Holandia - Szwajcaria - Monarchia Austro-Węgierska - Zjednoczenie Niemiec, II Rzesza - Hiszpania, Portugalia - Zjednoczenie Włoch - Dania, Skandynawia - Rosja, wojna krymska - Ziemie polskie pod zaborami	150
Rozpad Imperium Osmańskiego (1750-1923) - Rumunia, Serbia, Czarnogóra, Macedonia - Rewo- lucja Młodo-turków - Wojny bałkańskie, Bułgaria, Albania	165
Kolonizacja Afryki - Afryka Północna - Afryka Środkowa i Południowa do 1884 r. - Handel czarnymi niewolnikami - Wyścig o Afrykę - Opór mahdystów i Zulusów - Wojny burskie	167
Persja	170
Indie Brytyjskie - Ekspansja brytyjska, wojny afgańskie - Powstanie Sipajów - Reformy brytyjskie	170
Chiny - Wojny opiumowe, powstanie tajpingów - Reformy dynastii Qing - Wojny z Francją, Wlk.Brytanią i Japonią - Powstanie bokserów, Republika Chińska	171
Japonia, nowe mocarstwo - Izolacja, koncesje amerykańskie - Restauracja Meiji - Japońska ekspansja	173
Kolonizacja Azji Południowo-Wschodniej	174
Australia Brytyjska - Kolonizacja Australii - Kolonizacja Nowej Zelandii	175
Stany Zjednoczone, nowe mocarstwo - Imigracja z Europy, kolonizacja Zachodu - Wojna secesyjna - Gospodarka i polityka zagraniczna	175
Kanada	177
Ameryka Łacińska - Pierwsze walki niepodległościowe - Simon Bolivar - Meksyk - Karaiby - Wojny wewnętrzne, imigracja z Europy, gospodarka	177

Świat starożytny (4000 p.n.e.- 476)

Prehistoria cywilizacji ludzkiej (3.000.000-4.000 p.n.e.)

Za protoplastów gatunku ludzkiego uważa się australopitereków i homo habilis (człowiek zręczny), których liczne szkielety odkryto na wyżynach Etiopii, w Kenii oraz w Tanzanii w Afryce. Szacuje się, że żyli oni od ok. trzech milionów lat temu, odżywiali się roślinami, a homo habilis również mięsem, i posiadali już umiejętność poruszania się na dwóch nogach. By zdobyć pożywienie homo habilis musiał polować na zwierzęta i w tym celu posługiwał się kamieniami, miotając je, a także ostrymi odłupkami kamiennymi do dzielenia mięsa. Ten okres używania i obróbki kamienia na proste narzędzia, zapoczątkowany ok. milion lat temu, nazywany jest paleolitem, lub epoką kamienia łupanego. Dzieli się on na cztery okresy: dolny, lub górny (1 mln.-100 tys. lat temu), środkowy (100 tys.-40 tys. p.n.e.), górny, lub młodszy (40 tys.-14 tys. p.n.e.) i schyłkowy, który trwał do ok. 8 tys. r. p.n.e. Dalej wyróżnia się epokę neolitu, jeszcze jako końcowy okres kamienia, epokę brązu i epokę żelaza. Bez ściślejszego określania ich chronologii, gdyż w różnych regionach występowały w różnych czasokresach, częściowo równocześnie.

Po homo habilis kolejnym ogniwem w rozwoju człowieka był homo erectus (człowiek wyprostowany), jego rozwój datuje się na ok. 1,8 miliona do 400 tysięcy lat temu. Zaludnił w tym czasie całą Afrykę i południową część Eurazji, zaczął korzystać z ognia i drewnianych oszczepów. Z homo erectus rozwinął się archaiczny homo sapiens (człowiek rozumny), który z kolei ok. 150 tys. lat temu dał początek neandertalczykom.

Neandertalczyki, zwani tak od doliny rzeki Neander w Niemczech, gdzie znaleziono skamieliny ich szkieletów, mieli dobrze rozbudowane czaszki, krępe ciała, mocne mięśnie i ich uważa się już jednoznacznie za prehistorycznych ludzi. Żyli w drugiej połowie ostatniej epoki międzylodowcowej do ok. 40 tys. lat temu. Nie znane są dalsze ich losy, prawdopodobnie wspólnie z archaicznym homo sapiens dali początek współczesnym homo sapiens, którzy musieli walczyć z przeciwnościami przyrody w okresie zlodowacenia pleistocenicznego, jakie trwało prawie 80 tys. lat, a skończyło się ok. 8 tys. lat p.n.e. By przetrwać zaczęli odziewać się w skóry zwierzęce i zamieszkali w jaskiniach skalnych i szałasach z gałęzi i gliny. Grzebali zmarłych i opiekowali się żyjącymi. Nauczyli się też krzesać i wykorzystywać ogień do ogrzewania i przygotowywania potraw.

Nowy współczesny homo sapiens w okresie 120-15 tys. lat temu ukształtował się w rasy ludzkie i rozprzerzenił na wszystkich kontynentach. Jako ostatni zaludniony został kontynent amerykański, który pod koniec epoki lodowcowej był jeszcze zrosnięty z kontynentem azjatyckim. Ludzie żyli w gromadach 20-30 osobowych, związanych węzłami rodzinnymi, zajmowali się zbieractwem, rybołówstwem i łowiectwem. Polowali na drobną zwierzynę i ptactwo, a po udoskonaleniu swej broni: maczug, kamiennych toporów i drewnianych włóczni, zaopatrzeni w krzemienne groty, również na większe okazy, jak renifery, bawoły i mamuty. Prowadzili koczowniczy tryb życia. Ten okres użycia kamieni, zwykle krzemieni, obrabianych przez gładzenie, później również przez szlifowanie, polerowanie, nawiercanie otworów itp., nazwano neolitem lub epoką kamienia gładzonego. Wraz z poprzedzającym go mezolitem (środkowy okres epoki kamienia) trwał od ok. 8000 do 2000 r. p.n.e.

Od ok. XII tysiąclecia p.n.e. pojawiło się rolnictwo i hodowla udomowionych zwierząt, powodując zmianę dotychczasowego koczowniczego trybu życia części gromad ludzkich na osiadły, co spowodowało rewolucyjne przyspieszenie rozwoju cywilizacji ludzkich. W różnych szerokościach geograficznych opanowana została uprawa pszenicy, ryżu, owsa, jęczmienia, soczewicy, prosa, kukurydzy i hodowla reniferów, bydła, kóz, owiec, osłów, lam, świń, ptactwa domowego, psów, koni. Upowszechniło się łowienie ryb, zwierząt leśnych, zbieractwo grzybów, runa leśnego, ziół. Rozwinęła się produkcja różnorodnych narzędzi i przedmiotów użytkowych z kamienia, drewna, kości, potem z brązu i żelaza. Rozwinęła się wytwórczość ceramiki glinianej, przeznaczanej do przechowywania napojów, zapasów i gotowania pożywienia, a także odzieży skórzanej, tkanin, oręża, przedmiotów zdobniczych itd. Nastąpił wtedy podział pracy i rozwój wymiany handlowej.

Ludzie organizowali się w coraz większe wspólnoty rodzinne i plemienne, później we wspólnoty wodzowskie, powstały pierwsze państwa. W 5000 r. p.n.e. stosowano nawadnianie pól uprawnych w Mezopotamii, powstały pierwsze miasta, rozwinął się transport tratwami oraz łodziami na rzekach i wozami kołowymi na lądzie. Z okresu starszego neolitu w Europie, zwłaszcza w Irlandii, Anglii, Bretanii i na Malcie pozostało wiele tajemniczych megalitów, to jest budowli z wielkich, podłużnych kamieni, zwanych menhirami, ustawianych pionowo w rzędach, lub półkolisto. Najprawdopodobniej związane były z kultem zmarłych.

Na progu czasów starożytnych, w IV tysiącleciu p.n.e., w Eurazji i północnej Afryce zarysowały się cztery duże ośrodki cywilizacyjne, były to: Mezopotamia, Egipt, Chiny i Indie. W rejonach tych istniały szczególnie dogodne warunki klimatyczno-przyrodnicze dla zamieszkania i życia ludzi.

Mezopotamia (4000- 539 p.n.e.)

Sumerowie. Najbardziej rozpoznany przez historiografię regionem czasów starożytnych jest Mezopotamia, położona na Środkowym Wschodzie w Azji, w dorzeczu dwóch wielkich rzek Tygrysu i Eufratu. Już w IV tysiącleciu p.n.e. we wschodniej jej części osiedliły się semickie plemiona Sumerów. Prowadzili oni osiadły tryb życia, zajmując się uprawą ziemi, hodowlą bydła, rybołówstwem, handlem i rzemiosłem. Zorganizowani byli w strukturach

rodowych i plemiennych. Utworzyli też pierwsze miasta-państwa Ur, Niniwa, Assur, Uruk i in. Zamieszkiwali w nich głównie rolnicy, uprawiający okoliczne tereny, ale także rzemieślnicy, parający się garncarstwem (stosowali koło garncarskie), budownictwem, tkactwem, odlewnictwem brązu, oraz kupcy, którzy prowadzili coraz dalszą wymianę towarów do Syrii, Palestyny, Egiptu, a nawet drogą morską do Indii.

Spółczeństwa państw sumeryjskich miały strukturę klasową, władzę w nich sprawował książę-kapłan, zaś na dole drabiny społecznej znajdowali się niewolnicy, zatrudniani głównie do budowy kanałów nawadniających i regulacji rzek. Wierzenia Sumerów oparte były na kulcie sił przyrody i bóstw astralnych, a władcy sumeryjskich państw opierali się na radach astrologów i wróżbitów, bez których nie podejmowali poważniejszych decyzji. Około 3400 r. p.n.e. Sumerowie wynaleźli pismo klinowe złożone ze znaków, odciskanych w miękkiej glinie rylcem lub trzciną o trójkątnym przekroju. Zaczęli też stosować matematykę, wprowadzając sześćdziesiąty system pomiaru czasu - 24 godziny, 60 minut, 60 sekund i 360 stopni w okręgu.

Z biegiem czasu miasta w Mezopotamii były coraz większe, otaczano je murami obronnymi, a władza przeszła w ręce królów świeckich, panujących dynastycznie. Budowali oni wielkie świątynie oraz pełne przepychu pałace dla siebie. Ze względu na brak drewna i budulca kamiennego w regionie, nawet monumentalne budowle wznoszono z cegły surowej, bądź wypalanej. Ich mury zewnętrzne zdobiono płaskorzeźbami, przedstawiającymi postacie ludzkie, byki, orły, lwy i bogato je inkrustowano.

Akad. Poszczególne miasta-państwa Mezopotamii często toczyły ze sobą wojny dla rozszerzenia swych wpływów, lub dla zdobycia łupów i niewolników. W połowie III tysiąclecia p.n.e. powstało pierwsze imperium światowe Akad, obejmujące całą Mezopotamię od Zatoki Perskiej do Morza Śródziemnego. Największy rozkwit państwa miał miejsce w okresie rządów króla Sargona I (2334-2279 p.n.e.), który podbił i włączył do niego także część Iranu oraz Syrię i Anatolię w Azji Mniejszej. W Akadzie ukształtował się kult bogów słońca, księżyca oraz bogini miłości i wojny, Isztar, utożsamianej z planetą Wenus.

Po śmierci Sargona I wybuchły w Akadzie powstania, poczym w 2193 r. p.n.e. imperium rozpadło się wskutek najazdów sąsiednich górskich plemion semickich, zaś po latach powstały w Mezopotamii dwa nowe państwa Asyria i Babilonia, wzajemnie zwalczające się przez stulecia w rywalizacji o władztwo w regionie.

Asyria (2193-629 p.n.e.). Królestwo Asyrii powstało w 2193 p.n.e. i objęło miasta Assur, Niniwa, Subat i in. w głównym dorzeczu rzeki Tygrys. Rozwój nowego państwa opierał się na rolnictwie i handlu, gdyż przez miasta asyryjskie przebiegały główne szlaki handlowe, łączące zatokę Perską z Morzem Śródziemnym.

W historii Asyrii wyróżnia się trzy okresy: staroasyryjski, obejmujący XVIII-XIV wiek p.n.e., średnioasyryjski (1375-1047 p.n.e.) i nowoasyryjski (883-612 p.n.e.). W okresie staroasyryjskim państwo okrzepło, rozwijało się głównie dzięki handlowi i zakładaniu faktorii w Azji Mniejszej. W XVII w. podbite zostało przez przybyłe z północy plemiona Hurytów, którzy w 1490 r. p.n.e. założyli w Górnej Mezopotamii swe własne państwo Mitanni. Zostało ono w XIV stuleciu podbite przez Hetytów ze wschodniej Anatolii i Asyryjczyków, którzy odzyskali wówczas niepodległość i podporządkowali sobie także Babilonię w południowej części Mezopotamii, aż po Zatokę Perską.

W średnioasyryjskim okresie Asyria stała się wielką potęgą militarną w związku z zastosowaniem rydwanów bojowych i żelaza w uzbrojeniu swych wojsk. Ale od XII w. w regionie występują nowe fale migracji plemion i ludów: Frygów, Chaldecyjków, Aramejczyków, Urartyjczyków, które poważnie osłabiają i uniemożliwiają dalszą ekspansję Asyrii. Popadła ona wówczas w zależność od państwa Mitanni.

Dopiero w 883 r. p.n.e., za panowania króla Assurbanipala II, Asyria ponownie odrodziła się jako imperium. Wtedy w swym maksymalnym zasięgu terytorialnym objęła znów całą Mezopotamię, także Syrię, Izrael i Egipt. Na zdobycznych terenach utworzone zostały prowincje, zarządzane przez urzędników, wyznaczanych przez króla, i zobowiązane do składania corocznych danin. Dla komunikowania się odległych prowincji ze stolicą budowano drogi, na których uruchomiono konną pocztę kurierską.

Szczyt potęgi Asyria osiągnęła za panowania króla Sargona II (721-705 p.n.e.) i jego dynastycznych następców. Rozbudowano wówczas znacznie sieć kanałów nawadniających i urządzano liczne ogrody i sady. Te zamiłowania i osiągnięcia w ogrodnictwie przeniesione zostały do legendy w postaci „wiszących ogrodów Semiramidy”, zaliczanych do siedmiu cudów świata, a faktycznie dotyczących ogrodów na płaskich dachach i tarasach pałaców w Babilonie.

W okresie nowoasyryjskim wybudowanych zostało w stolicy Niniwie wiele pałaców dla dworu królewskiego, zdobnych w liczne rzeźby ornamentalne, przedstawiające sceny z polowań, wojen, czy kultu religijnego. Przepych i bogactwo pałaców miały świadczyć o potędze królewskich władców. Ostatni z wielkich królów asyryjskich Aszurbanipal (668-626) założył ogromną bibliotekę w Niniwie, gromadząc w niej ok. 22 tys. glinianych tabliczek z klinowym zapisem poezji oraz tekstów filozoficznych, medycznych, historycznych, astronomicznych i administracyjnych.

Asyria zmuszona była do prowadzenia niekończących się wojen przeciwko obcym najazdom i zwalczać bunt i spiski w prowincjach. Despotyczne i brutalne rządy królów asyryjskich wywoływały bowiem zbrojne powstania podbitych ludów i pierwszy Egipt wywalczył w 651 r. p.n.e. swą niezależność.

Ostatecznie Królestwo Asyrii rozpadło się w 612 r. p.n.e., gdy Babilończycy, sprzymierzeni z Medami i Scytami, zajęli asyryjską stolicę. Pomógł im w tym wylew rzeki Tygrys, której wzburzone wody uszkodziły potężne mury obronne Niniwy, jakich oblegający nie byli w stanie sforsować w trakcie dwuletniej wojny. Dopiero przez utworzony przez powódź wyłom w murach, napastnicy wdarli się do miasta, które po splądrowaniu zburzono i spalono, nie oszczędzając wspaniałych pałaców i świątyń. Medowie i Babilończycy zburzyli też wtedy wszystkie większe miasta asyryjskie, a ich ludność wymordowali.

Babilonia (2193-539 p.n.e.). Królestwo Babilonii powstałe, podobnie jak Asyria, po rozpadzie imperium Akadu, objęło południową część Mezopotamii do Zatoki Perskiej. Największy zasięg terytorialny i znaczenie osiągnęła Babilonia w czasie panowania Hammurabiego (1792-50 p.n.e.), zajmując całą Mezopotamię i dominując gospodarczo i kulturowo w regionie. Wielką rolę w konsolidacji państwa spełniła budowa licznych tam rzecznych i kanałów nawadniających dla celów rolniczych oraz Kodeks Hammurabiego, oparty o prawo odwetu ("oko za oko, ząb za ząb"). Babilończycy, jako pierwsi, wprowadzili podział roku na tygodnie oraz system miar i wag, niezbędny im w celach handlowych.

Lecz już w następnym stuleciu państwo babilońskie osłabło po klęskach w wojnach z Asyrią i podbojach, dokonanych przez plemiona Hetytów, Amorytów z Arabii i Kasytów z gór Zagros w Iranie. Nowi najeźdźcy jednakże zasymilowali się, przyjmując język i kulturę Babilończyków. Okres panowania dynastii kasyckiej, zwany okresem średniobabilońskim, trwał prawie czterysta lat (1530-1160 p.n.e.), potem Babilonia podporządkowana została Asyrii. Babilonia odrodziła się jeszcze raz jako znaczące, samodzielne państwo po rozbiciu w 609 r. p.n.e. Królestwa Asyryjskiego przez zbuntowanych Babilończyków, sprzymierzonych z Medami. Prawie wszystkie terytoria należące do Asyrii zostały wtedy włączone do Babilonii, to jest Mezopotamia, Syria, Izrael i część Anatolii.

Największy rozwój Królestwa Babilonu dokonał się za króla Nabuchodonozora II (604-562 p.n.e.). Zorganizował on też kilka wypraw wojennych dla podbicia Egiptu, czego nie udało mu się jednakże dokonać. Dużą w tym przeszkodą był opór fenickich miast-państw, szczególnie miasta Tyru na wybrzeżu śródziemnomorskim oraz państwa Judy, zwłaszcza jej stolicy Jerozolimy. Nabuchodonozor II w 587 r. p.n.e., po zdobyciu Jerozolimy w wyniku 16-miesięcznego oblężenia, kazał to miasto zrównać z ziemią, stracić wszystkich wziętych do niewoli żołnierzy żydowskich, a pozostałą ludność przesiedlić do Babilonu, co znane jest w historii jako „niewola babilońska”.

Za panowania Nabuchodonozora II odbudowano z rozmachem stolicę Babilon. W mieście wybudowano wiele imponujących budowli m. in. zespół pałaców królewskich, monumentalną bramę Ishtar oraz świątynię (zikkurat) w kształcie piramidy, którą legenda kojarzy z biblijną wieżą Babel. W państwie rozkwitała nauka i kultura. Ten okres nowobabiloński istnienia silnego państwa nie trwał długo. Panująca dynastia królewska została w 556 r. p.n.e. obalona wskutek przewrotu pałacowego, a już w 539 r. p.n.e. Babilonia jako państwo przestało istnieć, po rozbiciu wojsk ostatniego króla babilońskiego Baltazara przez króla Persji Cyrusa II Wielkiego (558-529 p.n.e.) i stała się na 200 lat prowincją Persji. Samo miasto Babilon zostało w następnym roku zniszczone przez pożary, w których poniosły śmierć setki mieszkańców, a tamtejsze „wiszące ogrody” zostały strawione bezpowrotnie przez ogień.

Egipt (4000-332 p.n.e.)

Już w 4000 r. p.n.e. w Egipcie istniały duże skupiska ludzkie, rozmieszczone wzdłuż Nilu i w jego rozległej delcie. Rzeka, wylewając pod koniec pory letniej, nanosiła na sąsiednie zalewowe tereny warstwę żyznego mułu, zapewniającego dwukrotne, wysokie plony w roku. Rolnictwo stanowiło podstawowe zajęcie ludności i zapewniało nadwyżki żywności, co pozwalało na jej magazynowanie na okresy nieurodzaju i na eksport. Równocześnie, od początku IV tysiąclecia, posługiwano się w Egipcie żaglowymi łodziami do transportu materiałów po Nilu i opanowano obróbkę miedzi na narzędzia, broń i inne przedmioty. A pod koniec tego tysiąclecia zaczęto stosować pismo hieroglificzne. Odczytane zostało w 1822 r., dzięki czemu historia starożytnego Egiptu jest dobrze rozeznana.

W ok. XXXIII wieku pojawiły się w dolinie Nilu pierwsze miasta, a na początku III tysiąclecia powstały pierwsze hierarchiczne państwa w Egipcie. Największym było Królestwo Górnego Egiptu, które po uzależnieniu Dolnego Egiptu w 3100 r. p.n.e., miało stolicę w Memfis. Państwem kierowali dynastyczni faraonowie, którym przydawano boskie pochodzenie, uznając ich za synów boga słońca Re. Wierzono w ich nieśmiertelność i dlatego mumifikowano ciała zmarłych faraonów, umieszczając je w specjalnie w tym celu budowanych grobowcach. Z biegiem lat grobowce te budowano jako monumentalne, kamienne piramidy. Największa Wielka Piramida Cheopsa w Gizah liczy 142 m wysokości, a zbudowana została z 2 mil. bloków kamiennych o wadze 2,5 ton każdy. Według ocen archeologów, przy jej budowie pracowało 100 tysięcy ludzi przez 20 lat.

Dużą rolę w życiu Egipcjan odgrywały wierzenia religijne. Czczono siły przyrody, szczególnym kultem otaczano Nil i słońce. Licznym bóstwom przydawano postacie ludzkie z głowami zwierzęcymi (Horus z głową sokoła, Chnum z głową barana). Wierzono, że bóstwa przebywać mogą w ciele świętych zwierząt, za jakie uważano czarnego byka, zwanego Apisem, również krokodyle, ibisy, jastrzębie i koty. Ku czci bogów wznoszono monumentalne, kamienne świątynie, którymi opiekowali się kapłani, gromadzący w nich wielkie bogactwa. Kapłani, obok faraonów, stanowili też elitę władzy. Posiadłszy wiedzę o zjawiskach przyrody, wprowadzili podział roku na 12 miesięcy i 365 dni, potrafili przewidzieć zaćmienia słońca i wylewy Nilu, kierowali pracami nawadniającymi i budowlanymi.

W rozwoju Egiptu wyróżnia się okresy wczesnodynastyczny (3100-2850 p.n.e.), Starego Państwa (2850-2130 p.n.e.), Średniego (2130-1570 p.n.e.), Nowego (1570-1085 p.n.e.) i okres późny (1085-332 p.n.e.). Państwo zorganizowane było sprawnie i rozwijało się przez wiele wieków bez zagrożeń zewnętrznych, a to dzięki pustyniom, odgradzającym je ze wszystkich stron od innych państw i ludów.

Po raz pierwszy centralna władza królewska załamała się i doszło w ok. 2180 r. p.n.e. do podziału państwa na Górne i Dolne, po okresie głodu, zaistniałego wskutek słabych wylewów Nilu przez kilka kolejnych lat. Nastąpił, liczący ponad półtora wieku, okres przejściowy, do czasu Państwa Środkowego, zarządzanego przez dynastię tebańską. Faraonowie tej dynastii prowadzili bardziej ekspansywną politykę i podporządkowali Egipcjom Nubię nad Górnym Nilem oraz kraje Lewantu (Bliski Wschód) na azjatyckim wybrzeżu Morza Śródziemnego. Okresy przejściowe, gdy władza centralna upadała i następował podział kraju na liczne niezależne państewka, występowały jeszcze później w latach 1780-1560 i 1085-715 p.n.e..

Z kolei w ok. 1650 r. p.n.e. Egipt został napadnięty przez semickie plemiona Hyksosów z Lewantu, którzy opanowali Dolny Egipt. Wyparci stamtąd zostali dopiero w 1532 r. p.n.e. na progu Nowego Państwa. Wówczas Egipcjanie ponownie zajęli Lewant, aż do rzeki Eufrat. Największy zasięg terytorialny i rozkwit gospodarczy Egipt osiągnął za panowania Ramzesa II (1290-1224 p.n.e.). Ale już w latach 1200-1160 p.n.e. stał się obiektem ataku wielu plemion tureckich, greckich i lewantyńskich, biorących udział w trwającej wtedy wielkiej wędrówce ludów w całym regionie. W epoce Nowego Państwa powstały wielkie kamienne świątynie w Karnaku, Luksorze, Abu Simbel.

Imperium Nowego Państwa upadło ostatecznie w ok. 1000 r. p.n.e. i znalazło się pod wpływami Nubijczyków i Asyryjczyków, potem Persów, a także Greków, po podboju Egiptu w 332 r. p.n.e. przez Aleksandra Wielkiego Macedońskiego. Nastąpiły wtedy rządy jego dowódcy, Ptolomeusza, który po rozpadzie imperium Aleksandra Wielkiego ogłosił się królem Egiptu, zapoczątkowując dynastię Ptolomeuszy, jacy panowali następnie przez prawie 300 lat, do 33 r. p.n.e., gdy Egipt podbili Rzymianie, czyniąc zeń swą prowincję.

Królestwo Żydowskie (1030 p.n.e.-132 n.e.)

Wśród starożytnych imperiów Bliskiego Wschodu i Egiptu, znaczącą rolę odegrało żydowskie państwo, usytuowane w krainie Kanaan nad Morzem Śródziemnym - dzisiejsze terytorium Palestyny i Syrii. W regionie tym w XV wieku p.n.e. osiedliły się koczownicze plemiona Izraelitów, z których część przybyła z Egiptu pod wodzą Mojżesza. Plemiona te w 1030 r. p.n.e., zagrożone przez najazdy „ludów morza”, głównie Filistynów, zjednoczyły się, tworząc państwo, którego pierwszym królem był Saul. Za panowania drugiego, Dawida Judy (1006-972 p.n.e.), Izraelici odparli najazd Filistynów i podporządkowali sobie zbrojnie plemiona Moabitów i Aramejczyków, współzamieszkujące tereny nowego państwa hebrajskiego, podbili znaczne terytoria na północy i południu oraz zdobyli miasto Jerozolimę, ustanawiając je swą państwową i religijną stolicą.

Syn Dawida, Salomon I (975-930 p.n.e.), sprawował władzę w okresie pokoju i zajął się administracyjnym, gospodarczym i prawnym umocnieniem swej domeny. Zadbął o rozwój rolnictwa i kopalnictwa miedzi, budowę dróg i floty handlowej. Legenda uczyniła z Salomona wzór mądrego i sprawiedliwego władcy, przypisując mu autorstwo setek przypowieści i pieśni oraz sprawiedliwe wyroki sądowe („wyrok salomonowy”). Za jego panowania w Jerozolimie powstała wielka Świątynia Salomona, zburzona potem w 586 r. p.n.e. przez króla Babilonu Nabuchodonozora II, później odbudowana w ok. 520 r. p.n.e.

Salomon prowadził wielki i kosztowny dwór królewski, a w nim harem dla swych licznych żon, które dobierał zwykle wśród księżniczek sąsiednich krain. W ten sposób utrzymywał dobre i przyjazne stosunki z Fenicją, Egiptem i arabskimi plemionami w Arabii. Lecz duże wydatki królewskie wymagały nakładania na lud coraz większych podatków, co skończyło się buntami i secesją części ziem niehebrajskich.

Po śmierci Salomona państwo rozpadło się w 922 r. p.n.e. na dwa mniejsze królestwa: Izrael na północy, ze stolicą w Samarii i Judę na południu z Jerozolimą. Były one potem przez setki lat wzajemnie skłócone, często w koalicjach z innymi królestwami regionu, występując przeciwko sobie. Oba państwa uległy inwazji Egiptu w 924 r. p.n.e., a Królestwo Izraela zostało później w 721 r. p.n.e. zajęte i uzależnione od Asyrii, której zmuszone było płacić wysokie daniny.

Po upadku Asyrii w 609 r. p.n.e. na kilka lat kraje te opanowane zostały przez wojska egipskie faraona Necho II, a następnie w 587 r. p.n.e. zajęte przez króla Babilonu, Nabuchodonozora II. Za opór stawiany przez stolicę Judy, Jerozolimę, miasto to zostało w 586 r. złupione, zaś ludność deportowana w niewolę babilońską. Jej powrót możliwy był dopiero po 538 r. p.n.e., po upadku Babilonu, zawojowanego przez Persję.

Podczas podboju Egiptu w 525 r. p.n.e. przez Persów, oba królestwa Izraela i Judy stały się prowincjami perskimi, tracąc ostatecznie swą niezależność na ponad dwa tysiące lat. W 332 r. podbite zostały przez greckie wojska Aleksandra Wielkiego, w 323 r. przez egipskie państwo Ptolomeuszków, a w 198 r. p.n.e. przez Syrię za dynastii Seleukidów. Na całym Bliskim Wschodzie rozszerzały się wtedy wpływy hellenistyczne, przyjmowane również przez ludność hebrajską w zakresie kultury, sztuki, gospodarki. Natomiast zdecydowanie Żydzi przeciwstawiali się wprowadzaniu greckiego prawodawstwa i wiary w wielu bogów. Król Syrii, Antios IV, postanowił to uczynić dekretem w 167 r. p.n.e., zastępując prawo mozaistyczne prawem świeckim i instalując w świątyni jerozolimskiej ołtarze i posągi Zeusa Olimpijskiego. W odpowiedzi wybuchło wielkie powstanie ludności żydowskiej. W 164 r. powstańcy zdobyli Jerozolimę i odrodzili królestwo. Z przerwami powstanie trwało 20 lat, w jego wyniku król syryjski zmuszony został do uznania w 142 r. lokalnego władcy i kapłana Judy Machabeusza. Funkcje te sprawowała dynastia Machabeuszy do 37 r. p.n.e.

W 66 r. p.n.e. Lewant, w tym Izrael i Juda, a później także Egipt, znalazły się w imperium rzymskim. Nowy król Judy, zwanej przez Rzymian Judeą, Herod I Wielki, rządził w zgodzie z rzymskim namiestnikiem prowincji, przebywającym w Syrii. Rozwinął gospodarkę kraju, założył nowe miasta i twierdze: Cezarea, Sebaste, Mosada, rozbudował Jerozolimę, przebudował całkowicie świątynię jerozolimską tak, że odtąd zwano ją Świątynią Heroda.

W 66 r. n.e., za panowania cesarza Nerona, ponownie wybuchło w Judei wielkie powstanie ludności żydowskiej. Było ono zwieńczeniem ciągłych zatargów, głównie na tle religijnym, i buntów Żydów wobec rządów pogańskiego Rzymu. Powstanie stłumili Wespazjan i Tytus w 70 r. n.e., a Jerozolima zrównana została z ziemią i po raz drugi, zburzona została jerozolimska Świątynia Salomona-Heroda. Pozostała po niej tylko „ściana płaczu”, fragment murów dziedzińca, będąca do dziś kultowym miejscem religii hebrajskiej. Znaczną część ludności żydowskiej Rzymianie deportowali wówczas na Półwysep Iberyjski i nad Ren w Germanii.

Jeszcze jedno powstanie wybuchło w Jerozolimie w 132 r. n.e., za panowania cesarza Hadriana, gdy zakazał obrzezań i zmienił nazwę Jerozolimy, jako pogańskiego miasta, na Aelia Capitolina. Powstanie trwało 3 lata, po

jego stłumieniu znaczna część Żydów uciekła do sąsiednich krajów arabskich, rozpraszając się w ten sposób na obczyźnie, czyli w diasporze. Zaś prowincja Judea zmieniła swą nazwę na Palestyna, od nazwy jej pierwotnych mieszkańców, Filistynów.

Państwa fenickie.

Równoległe z państwem żydowskim, na północ od niego, powstały i rozwijały się państwa fenickie, zwane tak od zamieszkujących je semickich plemion Fenicjan. Były to liczne państwa-miasta, największym z nich były Tyr i Sydon. Swój rozwój i pomyślność gospodarczą budowały głównie na handlu z państwami wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, zwłaszcza z Egiptem i sąsiednimi wyspami Kreta, Rodos i Cyprem.

Początkowo ich rywalem handlowym było królestwo kreteńsko-minojskie, a następnie, po jego upadku, państwa greckie, głównie Ateny. Wtedy kupcy fenickcy zainteresowali się handlem z wyspami i wybrzeżami zachodniej części Morza Śródziemnego. Ich statki docierały do Sycylii i Sardynii oraz północnej Afryki, Półwyspu Iberyjskiego, Galii i Italii. Głównymi towarami eksportowymi Fenicjan były drewno (cedry i sosny), barwione tkaniny oraz wyroby z metalu i ze szkła. Na gruncie pisma klinowego i hieroglifów egipskich ok. tysiąc lat p.n.e. powstał alfabet fenicki, złożony z 22 spółgłosek, który potem stał się podstawą alfabetu łacińskiego.

Gdy państwa-miasta fenickie zostały podbite w 701 r. p.n.e. przez Asyrię, Fenicjanie opanowali i zasiedlili północne wybrzeża Afryki w rejonie obecnego Tunisu, zakładając tam swe własne państwo Kartaginę. Państwa fenickie na Bliskim Wschodzie już nigdy nie odzyskały w pełni swej niezależności. Spod panowania asyryjskiego dostały się w orbitę wpływów Babilonii, potem Persji, a w 332 r. p.n.e. podbite zostały przez greckie wojska Aleksandra Wielkiego. Uległy wówczas hellenizacji, podobnie jak inne kraje Bliskiego Wschodu. Od 283 r. p.n.e. przynależały do egipskiej dynastii Ptolomeuszy, później do Syrii, od 64 r. p.n.e. do imperium rzymskiego, po jego rozpadzie, od 395 r. do Bizancjum.

Natomiast Kartagina od VI w. p.n.e. stała się największą potęgą morską i handlową w zachodniej części Morza Śródziemnego. Dysponowała dużą flotą wojenną i armią lądową, złożoną głównie z najemnych wojowników berberyjskich. Państwo powiększało się nieustannie przez kolonizowanie przez Fenicjan co raz to nowych terenów wzdłuż wybrzeży Afryki i Półwyspu Iberyjskiego oraz na wyspach Sycylii, Sardynii i Korsyki. Kres państwa kartagińskiego przyniosły trzy wojny punickie, prowadzone z Rzymem w latach 264-146 p.n.e. W ich wyniku wszystkie terytoria Kartaginy zostały podporządkowane Republice Rzymskiej, zaś stolica Kartagina zrównana z ziemią.

Persja

W IX wieku p.n.e. na terytorium Iranu osiedliły się indoirańskie plemiona Medów, przybyłe z Azji Środkowej. Utworzyli oni tam swe państwo Medię. Sto lat później w jego sąsiedztwie, na terenach nad Zatoką Perską, osiedliły się, pokrewne plemiona Persów, tworząc Królestwo Perskie ze stolicą w Suzie. Do połowy VI wieku p.n.e. znajdowało się ono pod dominacją Medii. Sytuacja zmieniła się za rządów władcy perskiego Cyrusa II (558-529 p.n.e.), który w 550 r. p.n.e. zapoczątkował ekspansję królestwa. Przede wszystkim w trzyletniej wojnie opanował całą Medię, wraz ze stolicą Ekbataną. Podzielił państwo na satrapie, wprowadził złote monety, dbał o rozwój handlu, po czym ruszył na podbój świata. W ciągu kilkunastu lat, w kilku wielkich wyprawach wojennych, Persowie opanowali kolejno Królestwo Lidii w Azji Mniejszej, rządzone przez słynącego z bogactwa króla Krezusa (kopalnie złota), Armenię, Babilonię wraz z Syrią i Palestyną oraz terytoria Azji Środkowej po Jezioro Aralskie i góry Hindukusz.

Ekspansję perską kontynuowali następcy Cyrusa II Wielkiego, jego syn Kambyzes II (530-522 p.n.e.), który podbił Egipt, Nubię i Libię oraz Dariusz I Wielki (521-486 p.n.e.), którego wojska w 513 r. zajęły dolinę Indusu, a w 512 r. p.n.e. przekroczyły Cieśninę Bosfor i opanowały Trację i Macedonię w Europie. Za panowania Dariusza I odbudowany i uruchomiony został wielki kanał żeglowny, łączący deltę Nilu z Morzem Czerwonym, czyli Morze Śródziemne z Oceanem Indyjskim. Budowa kanału rozpoczęta została w ok. 1900 r. p.n.e. przez faraona Seostrisa II, a następnie wznowiona i kontynuowana w VI w. p.n.e. i ukończona w 495 r. p.n.e. przez faraona Necho II, zapewniając połączenie morskie pomiędzy Egiptem i Persją. To wielkie dzieło inżynieryjne zostało później, jeszcze w starożytności, zasypane przez lotne piaszki pustynne.

Po buncie jońskich Greków w 500 r. p.n.e. Dariusz I wysłał swe oddziały wojskowe na Półwysep Peloponeski celem poskromienia Greków, lecz w bitwie pod Maratonem w 490 r. p.n.e. zostały one pokonane przez znacznie mniejsze siły przeciwnika. Dariusz I zaniechał wtedy planów opanowania Grecji i skupił się na sprawach wewnętrznych swego państwa. W celu utrzymania kontroli nad całym rozległym imperium rozbudowana została sieć dróg, kontrolowanych przez garnizony wojskowe i zorganizowana poczta państwowa. Wybudowano nową reprezentacyjną stolicę Persepolis, chociaż królowie perscy korzystali potem również z dotychczasowych ośrodków władzy w Pasargadach i Suzie.

W stosunku do licznych narodów i plemion, zamieszkujących imperium, władcy perscy stosowali dużą tolerancję religijną, obyczajową i kulturową, żądali jednak pełnego posłuszeństwa dla władzy centralnej i w tym celu wszystkie stanowiska satrapów, zarządzających 20 prowincjami-satrapiami, Dariusz I obsadził Persami, w części członkami panującej dynastii.

Dzieło podbicia Grecji podjął syn Dariusza I, Kserkses I (486-465 p.n.e.), mobilizując w tym celu ponad 200-tys. armię, dysponującą prawie tysiącem okrętów. Inwazja półwyspu Peloponeskiego częścią sił perskich skończyła się przegraną bitwą morską pod Salaminą w 480 r. i klęską armii pod Platejami w 479 r. Ostatecznie wojny z Gre-

kami zakończyły się w 449 r. pokojem Kalliasa, w którym Persja zrezygnowała ze swej hegemonii na Morzu Egejskim. Zwłaszcza wobec licznych buntów i powstań podbitych ludów, oraz walk o tron, w samej Persji.

Jednak w 334 r. p.n.e. doszło do trzeciej wojny grecko-perskiej, przy czym miała ona charakter inwazji greckiej, prowadzonej przez króla macedońskiego, Aleksandra I Wielkiego. W trzech dużych bitwach z perskimi wojskami Dariusza III nad Granikiem, pod Issos i pod Gaugamelą, armia grecka odniosła walne zwycięstwa. W rezultacie, do 326 r. p.n.e., nad całym imperium perskim, od wybrzeży śródziemnomorskich po Indus i Afganistan, oraz od Górnego Egiptu po Kaukaz, ustanowiona została władza Aleksandra I Macedońskiego.

Lecz nowe imperium rozpadło się już w kilka lat po śmierci Aleksandra w 323 r. p.n.e. W jego miejsce powstało wiele drobnych królestw, zwłaszcza na peryferiach upadłego imperium, jak: Baktria, Partia, Egipt, Juda, zaś północna Anatolia podbita została i zasiedlona przez plemiona Celtów galijskich. Największym było Królestwo Seleukidów, które jednakże po wojnie z Rzymem w 192 r. p.n.e. też rozpadło się na pomniejsze królestwa. Ok. 280 p.n.e. powstało królestwo Pontu nad Morzem Czarnym, utworzonym przez Mitrydatesa. I ono po kilku wojnach z Armenią i Rzymem zostało podporządkowane Rzymianom.

Państwo perskie odrodziło się częściowo w postaci Królestwa Seleukidów i Partii, obejmujące w II wieku p.n.e rdzenne terytoria historycznej Persji, to jest Mezopotamię i Iran. A rządzone były przez królów, którzy opierali się częściowo na tradycjach perskich, zwalczając równocześnie wpływy helleńskie, jakie po podbojach Aleksandra I Wielkiego ogarnęły cały azjatycki Bliski Wschód.

Częste wojny z Rzymem, który wielokrotnie próbował pacyfikować Partię, spowodowały w I i II w. n.e. stopniowy upadek tego państwa i znaczenia centralnej władzy królewskiej. Państwo odrodziło się w III w. pod panowaniem królów nowej dynastii Sasanidów (240-651). Stworzyli oni jednolite państwo pod zwierzchnictwem Persów na terenach historycznego Babilonu, Sumerii oraz Persji i opanowali ziemie Królestwa Baktrii w Azji Środkowej, Armenii i państwa Kuszanów w płd.-zach. części Półwyspu Indyjskiego. Nowe państwo perskie posiadało sprawną, scentralizowaną administrację.

Religią panującą w Persji był mazdaizm (zoroastryzm), stworzony ok. VI w. p.n.e. przez proroka irańskiego Zaratustrę. Jej podstawą był kult ognia oraz boga dobra i prawdy - Mazdy (Ormuzda), walczącego z bogiem zła i kłamstwa - Arymanem. W III w. powstała w Mezopotamii nowa religia manicheizm, utworzona przez proroka Mani. Wzorowana częściowo na chrześcijaństwie i zoroastryzmie zyskała licznych wyznawców od Chin po Hiszpanię. Lecz po prześladowaniach w Cesarstwie Rzymskim, inwazji islamu i najeździe Mongołów w XIII w. manicheizm został wytępiony.

Największą potęgę gospodarczą i zasięg terytorialny osiągnęło nowe imperium perskie na przełomie VI i VII w. za panowania Chosreosa I. Od tego czasu rozpoczął się stopniowy upadek państwa, głównie na skutek przewlekłych wojen, prowadzonych przeciwko Bizancjum. Ostateczny cios zadali mu Arabowie w 642 r. w bitwie pod Nihawandem, gdy islam rozpoczął swą wielką ekspansję.

Grecja starożytna (3000-30 p.n.e.)

Okres archaiczny (3000-700 p.n.e.). Pierwsze ślady cywilizacji ludzkiej w basenie Morza Egejskiego pochodzą z wyspy Krety, gdzie już w szóstym tysiącleciu p.n.e. rozpoczęło się osadnictwo plemion, o pochodzeniu których brak jednak jakichkolwiek danych. Od początku III tysiąclecia na Krecie istniała rozwinięta cywilizacja zwana kreteńską, lub minojską, od legendarnego króla Krety, Minosa, uznawanego też przez współczesnych za syna bogów Zeusa i Europy. Wokół powstałych na wyspie miast zawiązały się małe państwa, prawdopodobnie były to królestwa, o czym świadczą pałace w tych miastach. Największy i najokazalszy znajdował się w Knossos, w którego ruinach odkryto fascynujące freski, liczne wyroby użytkowe z kamienia i fajansu oraz wspaniałe naczynia ceramiczne z kolorowymi malowidłami, przedstawiającymi głównie postacie kobiece. Pałac wyposażony był w system kanalizacji, wanny do kąpieli i piece grzewcze.

Minojczycy zajmowali się rolnictwem, uprawiając pszenicę, oliwki i winorośle, oraz rybołówstwem, łowiectwem i hodowlą owiec, również produkcją zdobnej ceramiki oraz wyrobów z mosiądzu. Wszystkie te towary służyły im do prowadzenia ożywionego zamorskiego handlu wymiennego, głównie z miastami wysp i wybrzeży Morza Egejskiego, ale także całej wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, w tym Egiptu.

W drugiej połowie XVII w., niektórzy historycy podają dokładniej, że w 1628 r. p.n.e., na skutek wybuchu wulkanu na odległej od Krety o około 100 kilometrów wysepce Thera, i towarzyszącej mu wielkiej fali morskiej, miasta portowe Krety zostały zatopione, a osady i tereny w głębi lądu zasypane popiołem wulkanicznym. Po samym wulkanie i wyspie Thera pozostało wówczas tylko pięć malutkich wysepek zwanych Santorini. Być może, że to ten właśnie wielki kataklizm przyrody, jaki nawiedził w XVII w. Kretę, stał się później kanwą legendy o zatopieniu legendarnego lądu Atlantydy, opisaney przez Platona w 347 r. p.n.e.

Ok. 1600 p.n.e. miało miejsce odrodzenie Krety, powstały nowe, jeszcze wspanialsze pałace, nastąpił rozwój rzemiosła i handlu dzięki silnej flocie. Kres cywilizacji minojskiej nastąpił ok. 1450 r. p.n.e., gdy wyspa została podbita i zajęta przez indoeuropejskie plemiona Achajów (Mykeńczyków), którzy zniszczyli pałace minojskich władców w Knossos i zasiedlili wyspę. Historia Krety kryje też wiele innych zagadek, gdyż nie udało się odczytać hieroglificznego pisma Minojczyków.

Z Kretą i Minosem związana jest też legenda o Minotaurze, potworze o ludzkim ciele i głowie byka, którego Minos przetrzymywał w Labiryncie, zbudowanym z jego rozkazu przez ateńskiego rzemieślnika Dedala. Państwo-miasto Ateny, podbite przez Kretę, składać musiało co 9 lat na pożarcie Minotaurowi ofiary z siedmiu dziewcząt i młodzieńców. Potwora zabił Tezeusz, syn króla Aten, po dotarciu do jego kryjówki w labiryncie przy pomocy kłębka

nici, danego mu przez Ariadnę, córkę Minosa. Zaś Dedal, któremu Minos zabronił opuścić Kretę, skonstruował dwie pary skrzydeł z piór i wosku i wraz ze swym synem Ikarzem próbowali uciec z wyspy. Ikarz jednakże za blisko zbliżył się do słońca, stracił pióra po stopieniu wosku, i runął do morza. Lecz Dedal dostał się na ląd.

Od XVII w. p.n.e. na Półwyspie Peloponeskim rozwinęła się równolegle cywilizacja mykeńska, zwana tak od państwa-miasta Mykeny, założonego przez Achajów (Mykeńczyków), przybyłych na początku II tysiąclecia p.n.e. z północy Europy. Mówili oni po grecku i ich uważa się za protoplastów późniejszych Greków.

Z epoką Achajów związana jest, opisana przez Homera w eposie „Iliada”, legenda o wojnie trojańskiej, toczonej między miastami-państwami Spartą na Peloponezie i Troją w Azji Mniejszej. Jej przyczyną było porwanie Heleny, żony króla Sparty Menelaosa, przez Parysa, syna króla Troi, Priama. Wojska Sparty przez 10 lat nie potrafiły zdobyć miasta Troi, otoczonego wielkimi murami obronnymi. Udało się to dopiero podstępem, po wprowadzeniu w mury miasta wielkiego drewnianego „konia trojańskiego”, w którego wnętrzu ukrytych było 20 wojowników. Otworzyli oni bramy miasta, które wtedy Spartanie zdobyli, a następnie spalili i zburzyli. Ponoć stało się to w 1184 r. p.n.e. Drugi, napisany przez Homera, wielki epos „Odyseja” opowiada z kolei o mitycznych przygodach króla Itaki, Odyseusza, który wziął udział w wojnie trojańskiej, a powrócił z niej do swego kraju i rodziny dopiero po 20 latach pełnych śmiertelnych niebezpieczeństw.

Achajskie państwo-miasto Mykeny upadło w XIII-XII w. p.n.e. na skutek najazdów Ludów Morza, które w tym czasie przyczyniły się też do upadku współczesnej Asyrii i Egiptu. W ramach dokonujących się wówczas w świecie starożytnym wielkich wędrówek ludów, na Peloponezie i Krecie osiedlili się plemiona Dorów, przybyłe z północy. Najeźdźcy, posiadając jazdę, wyposażeni w broń z żelaza, mieli przewagę wojskową nad Achajami, dysponującymi jedynie rydwanami bojowymi i uzbrojeniem z brązu. Natomiast wschodnią część Grecji, to jest Attykę, zajęli Jonowie, którzy osiedlili się także na zachodnich terytoriach Azji Mniejszej, nazwanych dlatego Jonią. Zaś w Tesalii i Beocji osiedli Eolowie. Wszystkie te plemiona i Achajów łączyły podobne wierzenia, obyczaje oraz język. Zwali się Hellenami, dopiero Rzymianie nazwali ich Grekami.

Kolejne cztery wieki XII-IX, określane są jako „wieki ciemne” Grecji, gdyż niewiele o niej w tym okresie wiadomo. W VIII w. p.n.e. w południowej części Półwyspu Bałkańskiego istniały liczne małe państwa-miasta (polis). Otoczone były warownymi murami, każde miało swego władcę, który, rządząc w państwie, równocześnie pełnił funkcje sędziowską, kapłańską i naczelnego wodza. Rządy były dynastyczne, sprawowane wewnątrz arystokratycznych rodów, których dominacja i bogactwo oparte były na własności ziemskiej i monopolu na hodowlę koni i handel zamorski. Arystokraci stanowili oczywiście tylko małą część wspólnot greckich, w skład których wchodził jeszcze wolni chłopcy, coraz liczniejsi rzemieślnicy i kupcy, oraz najliczniejsi niewolnicy. Tych ostatnich wykorzystywano na dużą skalę do prac w rolnictwie, budownictwie i transporcie.

Wielka kolonizacja (VIII-VI w. p.n.e.). W tymże VIII w. p.n.e. odrodził się handel, powrócił dobrobyt i wzrosła gwałtownie ludność w Grecji. Rozpoczęła się wtedy szeroka ekspansja populacji greckiej na tereny wybrzeży wokół wschodniej części Morza Śródziemnego i Morza Czarnego. Wszędzie tam Grecy zakładali swe kolonie, budując w nich nowe miasta, porty i zagospodarowując rolniczo. Organizowali je w małe wolne państewka, utrzymujące jednak z macierzystymi państwami-miastami ścisłe więzi gospodarcze i kulturowe.

W okresie VIII-VI stuleci p.n.e. główne kolonie greckie powstały w południowej Italii, na wyspach Sycylii i Cyprze, na zachodnich wybrzeżach Azji Mniejszej, w afrykańskiej Cyrenajce i na zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego oraz na Półwyspie Krymskim. Tworzyły one tzw. Wielką Grecję, która w stosunku do sąsiednich ludów i państw wyróżniała się kulturowo i cywilizacyjnie, przyczyniając się do rozwoju pod tym względem całego regionu. Wielką w tym rolę spełniało zastosowanie przez Greków pisma, opartego o alfabet fenicki, do którego dodano znaki na oznaczenie samogłosek. Było to pierwsze foniczne pismo świata.

Greków, mimo ich państwowego rozproszenia, łączyły wspólny język, religia i obyczaje. Religia grecka uznawała wielobóstwo, najważniejszymi bogami byli: Zeus, pan nieba i wszelkich zjawisk atmosferycznych, którego siedzibą była góra Olimp, największy szczyt Grecji. W wielkiej plejadzie bogów i bóstw opiekuńczych wyróżniano szczególnie 12 bogów. Każdy z nich utożsamiany był z różnymi elementami przyrody, lub działalności ludzkiej, którymi się oni opiekowali i które od nich zależały. Należeli do nich: żona Zeusa, Hera - bogini trzód i małżeństwa; córka Zeusa, Atena - bogini mądrości i wojny; Hestia - ogniska domowego; Artemida - łowów i opiekunka zwierząt; Afrodyta - miłości i piękności (narodziła się z piany morskiej); Demeter - zboża i upraw; Dionizos - wina i plonów; Ares - wojny; Apollo - bóg wyroczni i opiekun muzyki; Hades - zmarłych; Hermes - kupców i złodziei, posłaniec bogów; Posejdon - morza i opiekun żeglarzy; Hefajstos - ognia.

Z kultem bóstw i bogów związane były liczne święta, misteria i uroczystości, podczas których składano ofiary, odbywały się modły, procesje, zabawy, tańce, śpiewy, ucztę itp. Ku czci Zeusa Olimpijskiego odbywały się co cztery lata, począwszy od 776 r. p.n.e., wielkie igrzyska sportowe w Olimpii, w czasie których ogłaszany był rozejm we wszelkich wojnach między miastami greckimi. Grecy wierzyli też powszechnie w istnienie życia pozagrobowego i duże znaczenie przypisywali różnym wyroczniom, astrologii i wieszczkom. Najbardziej znaną i cenioną wieszczką była Pytia w świątyni Apollina w Delfach, której wyrocznie cechowała zwykle dwuznaczność, stąd „pytyjskie odpowiedzi”. Główne ośrodki kultury znajdowały się na półwyspie Attyki i wyspie Rodos.

Sparta. Spośród greckich państw okresu archaicznego, to jest w IX-VI w. p.n.e. wyróżniały się dwa: Ateny i Sparta. W Sparcie archaicznej panował rygorystyczny ustrój, nakierowany przede wszystkim na wychowanie dyscyplinowanego społeczeństwa obywatelskiego. Dotyczyło to jednakże tylko części społeczeństwa, tak zwanych Spartiatów. Chłopcy, po ukończeniu sześciu lat, byli wychowywani przez państwo, od dwunastego roku życia przebywali w koszarach, gdzie zaprawiali się w sztuce wojennej. W wieku 20-30 lat tworzyli oddziały hoplitów, stano-

wiące pierwszą w państwach greckich stałą armię ciężkozbrojnej piechoty, walczącej w falangach, to jest w zwartych sztykach bojowych. Po służbie wojskowej otrzymywali pełnię praw obywatelskich, z obowiązkiem odbywania ćwiczeń wojskowych do 60. roku życia.

Pozostałe grupy społeczne, a mianowicie periojkowie, czyli pracująca ludność, wolna i niezależna gospodarczo, oraz heloci, to jest chłopów-niewolnicy, stanowiący własność państwa, byli całkowicie pozbawieni praw politycznych. Tylko Spartiaci mogli wchodzić w skład Zgromadzenia Ludowego i doradczej Rady Starców, tzw. geruzji (28 mężczyzn pow. 60 lat i 2 króli). Z nich też wybierano eforów, jak nazywano pięciu najwyższych urzędników w państwie. Można powiedzieć, że w Sparcie archaicznej funkcjonował ustroj demokratyczny, ale tylko dla wybranej, uprzywilejowanej części ludności (kilka procent ogółu). Ustroj ten ustalony został przez legendarnego prawodawcę Likurga. W połowie VI w. p.n.e. Sparta, po podbiciu Lakonii, zajmowała południową część Półwyspu Peloponeskiego, a dzięki swym strukturalom wojskowym była najsilniejszym państwem w regionie starożytnej Grecji.

Ateny, demokracja. W Atenach początkowo władza należała do króla. Sprawował ją przy udziale trzech archontów, wybieranych wśród arystokratycznych rodów. Pełnili oni swe funkcje, głównie religijne i wojskowe, przez rok, poczym wchodził w skład Aeropagu, to jest rady zarządzającej miastem. System ten z biegiem lat doprowadził do demokratyzacji, czyli poszerzenia udziału w strukturach władzy przez całą ludność.

W VII stuleciu p.n.e. w państwach greckich nastąpił upadek znaczenia arystokratycznych rodów. Spowodowane to zostało powstaniem warstwy nowobogackich kupców i rzemieślników, wzbogaconych na szerokim handlu zamorskim i wielkim eksporcie własnych wyrobów, w tym głównie wspaniałej ceramiki, do wszystkich śródziemnomorskich państw. Równocześnie podupadło rodzime rolnictwo, wobec konkurencyjnego importu płodów rolnych z Egiptu i kolonii greckich, tak że posiadanie ziemi przestało być wyznacznikiem zamożności. Dodatkowo żołnierze, w co raz większym stopniu rekrutowani z pozbawionych praw helotów, nie chcieli walczyć za arystokratów.

W rezultacie, u progu VI stulecia p.n.e. w państwach greckich wystąpiły niepokoje społeczne. Załamały się rządy arystokratycznych rodów, ich miejsce zajęły oligarchie, lub rządy „tyranów”, jedynowładców, wspartych przez lud, a starających się utrzymać ład i pokój w swych państwach. Kryzys władzy próbowano rozwiązać przez reformy ustrojowe. Między innymi w Atenach wprowadzono surowe prawodawstwo Drakona, cechujące się radykalnym ograniczeniem dotychczasowej samowoli arystokratycznych urzędników. Z kolei reformy Solona w 594 r. p.n.e. zniosły dotychczasową możliwość skazywania chłopów na niewolnictwo za długi, wprowadziły ułatwienia dla rozwoju gospodarstwa, handlu i rzemiosła oraz podział społeczeństwa na cztery klasy według posiadanego majątku, a nie według pochodzenia. Wprowadzono też tzw. sąd skorupkowy, mający zapobiegać zamachom. Co roku wszyscy dorośli obywatele wypisywali na skorupkach glinianych nazwisko człowieka najbardziej zagrażającego ustrojowi. Ten, który otrzymał 6 tys. „głosów” był skazywany na 10-letnie wygnanie.

W wyniku tych reform w Atenach, po okresie rządów „tyranów”, Pizystrata i jego synów, w latach 560-510 p.n.e. oraz po późniejszych reformach prawodawcy Klejstenesa, powstały autentyczne demokratyczne struktury władzy. Państwo, obejmujące tereny Półwyspu Attyka, na których leżało miasto Ateny, podzielone zostało na 10 rejonów (fyle), a te na 10 małych wspólnot obywatelskich (demy), obejmujących wszystkich mieszkańców. W każdym rejonie, drogą losowania, wyłaniano po 50 osób, zwanych prytanami, którzy tworzyli łącznie Radę Pięciuset, rządzącą państwem. Organizacja armii też opierała się o podział na fyle, z których każda dostarczała określone kontyngenty żołnierzy. Wojskiem dowodziło dziesięciu wybieranych przez lud strategów.

W archaicznej Grecji wspaniale rozwijały się nauka i kultura. W tym okresie działali i tworzyli swe dzieła: matematyk i filozof Tales z Miletu (620-540), uważający, że wszystko składa się z wody; Pitagoras (572-497), twórca greckiej matematyki; Ajschylos (525-456), twórca klasycznej tragedii greckiej; filozof Heraklit z Efezu (540-480), który zapoczątkował racjonalne i analityczne myślenie o naturze świata. Heraklit głosił, że świat stanowi jedność i wszystko jest w ruchu. On jest autorem powiedzenia „Do tej samej rzeki nie wejdziesz dwukrotnie”.

Rozwijało się też budownictwo monumentalne i sztuka. Budowano kamienne świątynie, otoczone kolumnami i zwieńczone dwuspadowymi dachami, stosując się do ustalonych kanonów porządków architektonicznych, zwanych doryckim, jońskim i korynckim. Powstawały wielkie amfiteatry z półkolistymi widowniami, w których wystawiano sztuki dramatyczne i występowały chóry śpiewacze. Wspaniale rozwijała się produkcja ceramiki, malowanej w geometryczne wzory (amfory, wazy) i rzemiosło artystyczne, obejmujące wyroby figuralne, naczynia i ozdoby z brązu, terakoty, srebra, złota i kości słoniowej. Często monumentalne rzeźby w kamieniu cechowało dążenie do realistycznego przedstawiania, zwłaszcza ciała człowieka.

I i II wojny perskie (499-443 p.n.e.). Podczas swej wielkiej ekspansji w połowie VI w. p.n.e. Persowie podbili, między innymi, Azję Mniejszą wraz z Jonią, obejmującą przybrzeżne kolonie greckie. Te greckie miasta w Jonii w 499 r. p.n.e. zbuntowały się i, przy wydatnej wojskowej pomocy Aten, wyzwoliły się z pod panowania Persów, organizując własne demokratyczne rządy. Władca imperium perskiego, Dariusz II, po powtórny zajęciu w 494 r. p.n.e. terytorium Jonii, zorganizował dwa lata później karną wyprawę morską przeciw Atenom. Flota perska została jednakże zaskoczona przez burzę i inwazja terytorium Grecji nie doszła wówczas do skutku. Persowie zajęli natomiast i podporządkowali sobie Trację i Macedonię w północnej części Półwyspu Bałkańskiego.

Druga wyprawa morska w 490 r. p.n.e. zakończyła się bitwą pod Maratonem na Attyce, gdzie na plażach przybrzeżnych wylądowała 100-tys. perska armia inwazyjna. W bitwie tej 40-tys. armia hoplitów ateńskich, wspomaganą przez jeden tysiąc Platejczyków, dowodzona przez Kallimacha i Miltiadesa, odniosła błyskotliwe zwycięstwo, zmuszając Persów do ucieczki na galary. Posłaniec, który wieść o tym przekazał, po przebiegnięciu 42 kilometrów, do Aten, padł martwy z wyczerpania. Stąd dyscyplina biegu maratońskiego w Igrzyskach Olimpijskich.

Druga wojna perska rozegrała się w latach 480-449 p.n.e. Poprzedzając ją dziesięciolecie Ateńscy, zgod-

nie z radami swego polityka i stratega Temistoklesa, wykorzystali na znaczną rozbudowę swej floty wojennej. Ich okręty, triery, miały po trzy pokłady dla wiosłarzy, były szybkie i przedstawiały dużą siłę bojową. Następcą Dariusza II, jego syn Kserkses, też starannie przygotował się do wyprawy na podbój państw greckich. Przeprowadził przez cieśninę Helespont, łączącą morza Marmara i Egejskie, swą ponad 200-tys. armię, poprowadził ją osobiście przez Trację i Macedonię na Półwysep Grecki.

Pierwszą próbę zatrzymania maszerujących wojsk podjęli Grecy w wąskim wąwozie termopilem w górach Tesalii. W bohaterskiej walce zginęło wtedy 300 Spartan ze swym wodzem Leonidasem. Po czym Persowie zajęli całe państwo ateńskie, burząc Akropol w odwecie za porażki, poniesione w poprzedniej wojnie. Tymczasem wielka flotylla 1000 okrętów Kserksesa opłynęła Morze Egejskie i niedaleko Aten, w cieśninie pod Salaminą, stoczyła w 480 r. decydującą bitwę z trzykrotnie mniejszą flotą ateńską, dowodzoną przez Eurybiadesa, według planu strategicznego Temistoklesa. Mała cieśnina okazała się pułapką dla perskich okrętów, które nie mogły rozwinąć swych szyków bojowych i, atakowane po kolei, ulegały ateńskim trierom.

Straciwszy większość floty, Kserkses z połową wojsk powrócił, przed nastaniem zimy, do Azji. W następnym 479 r. p.n.e. pozostała część perskiej armii, licząca jeszcze ponad 100 tys. żołnierzy, również poniosła druzgocącą klęskę w bitwie z 40-tys. armią hoplitów ateńskich i spartańskich, rozegraną pod Platejami w Beocji. W tymże roku jeszcze raz resztki floty perskiej zostały rozgromione przez okręty ateńskie pod Mykale u wybrzeży Azji Mniejszej.

W 478 r. p.n.e. zawarty został Ateński Związek Morski, mający za zadanie zapewnić wspólną obronę państw greckich przed ponownym najazdem Persów. W jego skład weszło 161 państw, które zobowiązały się do corocznych wpłat określonych kwot, dostarczenia okrętów itp. Były to niemałe sumy, a dysponowali nimi głównie Ateńczycy, zwłaszcza po przeniesieniu skarbcza z wyspy Delos na ateński Akropol. Pilnowali też regularności wpłat danin na potrzeby Związku, a opornych dłużników dyscyplinowano siłą.

W późniejszych działaniach wojennych Ateńczycy, i ich sojusznicy, wyparli w 468 r. p.n.e. Persów z Tracji, to jest z kontynentu europejskiego, wyzwolili Greków w Jonii w Azji Mniejszej spod panowania Persów i opanowali w 450 r. p.n.e. wyspę Cypr na wschodnim krańcu Morza Śródziemnego. Ostatecznie II wojna persko-grecka zakończona została zawarciem tzw. pokoju Kalliasza w 448 r. p.n.e. W jego wyniku Morze Egejskie zostało uznane za greckie wody wewnętrzne, a państwo ateńskie stało się trzecim, po Persji i Kartaginie, mocarstwem w basenie Morza Śródziemnego.

Złoty wiek (479-431 p.n.e.), Perykles. Po zwycięskiej wojnie z imperium perskim państwo ateńskie osiągnęło swój największy rozwój wojskowy, gospodarczy i kulturowy. Okres ten, liczony do rozpoczęcia wojen peloponeskich ze Spartą w 431 r. p.n.e., uznawany jest za złoty wiek Aten. Związany jest on nieodłącznie z przywódcą ateńskim Peryklosem (461-430 p.n.e.), któremu głównie przypisuje się osiągnięcia tego niewielkiego państwa-miasta, jakie w ciągu półwiecza wybiło się na czołowy ośrodek-symbol, będący podwaliną całej późniejszej cywilizacji europejskiej.

Umacniając potęgę wojskową Aten, Perykles powiększył flotę wojenną do 400 trier, rozbudował port handlowy i wojskowy w Pireusie, włączając go, wraz z połączeniem drogowym, w obręb ateńskich murów obronnych. Ateny zapanowały wówczas niepodzielnie na Morzu Egejskim i zdobyły dominującą pozycję wśród państw greckich. W tym okresie, wobec braku zagrożenia zewnętrznego, Ateńczycy w coraz większym stopniu wykorzystywali pieniądze Związku Morskiego na własne potrzeby, zaś głównie na odbudowę i rozbudowę Akropolu. Wykorzystywali też Związek w celach rozszerzenia swego handlu, wprowadzenia wspólnego systemu pieniężnego, opartego o walutę ateńską, wspólnego systemu miar i wag itp. Dla sfinansowania rozbudowy gospodarczej Aten rozwinięto również wydobywanie srebra w kopalniach w Laurion w Attyce, w których zatrudniono 20 tys. niewolników oraz organizowano wielkie roboty publiczne. W efekcie odbudowano miasto, zwłaszcza Akropol, po zniszczeniach w czasie wojny z Persami.

Wzgórze akropolińskie wzbogaciło się o szereg monumentalnych obiektów. Największym był Partenon, świątynia bogini Ateny, otoczona doryckimi kolumnami z białego marmuru, pełna dekoracyjnych rzeźb i posągów, w tym bogini Ateny ze złota i kości słoniowej, dłuta Fidiasza, uważanego za największego rzeźbiarza starożytności. Był on również autorem 12-metrowej wysokości posągu Zeusa w świątyni w Olimpii, wykonanego w drewnianej konstrukcji, pokrytej złotem i kością słoniową, a zaliczonego do siedmiu cudów starożytnego świata. Niestety świątynia w Olimpii została zniszczona w 426 r. p.n.e., zaś posąg Zeusa, przeniesiony wcześniej do Bizancjum, spalony został w czasie wielkiego pożaru tego miasta. Pod koniec V w. p.n.e. wzniesiono na Akropolu dalsze znamienite budowle: świątynię poświęconą Atenie, zwaną Erechtejonem, wybudowaną w porządku jońskim i zdobną kariatydami, oraz małą świątynię bogini zwycięstwa Nike.

Perykles umocnił demokratyczne struktury władzy, przez włączenie do Rady Pięciuset wszystkich klas wolnych obywateli. Za udział w Radzie wprowadzono wynagrodzenie, ale tylko dla ubogich. Równocześnie ograniczone zostały uprawnienia Aeropagu, czyli Rady Starców, złożonego z przedstawicieli arystokracji. Żadnych praw obywatelskich nie mieli jednak nadal niewolnicy, których szybko przybywało i którzy w czasach Peryklesa stanowili 2/3 ludności Aten. Demokratyczną formę miała też władza sądownicza. Stanowiły ją trybunały ludowe, złożone z sędziów, wybieranych spośród dorosłych obywateli.

Wszak największe osiągnięcia dokonały się w kulturze i sztuce. Rozkwitły takie dyscypliny nauki, jak filozofia, literatura, poezja, historiografia, teatr, muzyka, architektura, rzeźba i malarstwo wazowe. Grecką rzeźbę, płaskorzeźby i malarstwo cechowały prostota, realizm i naturalność. Artyści greccy z pełną swobodą odtwarzali ciało i ruch człowieka, sceny rodzajowe i mitologiczne. Pod hojnym mecenatem państwa działali wtedy w Atenach: filozofowie Sokrates (469-399), Protagoras, Demokryt, Platon (427-347), Diogenes; historycy Herodot, Tukidydes; tragiccy Sofokles, Eurypides; komediopisarz Arystofanes, rzeźbiarze Fidiasz, Myron, Poliklet, twórca medycyny Hipokra-

tes i wielu innych.

W okresie 480-432 p.n.e. Ateńczycy prowadzili różne pomniejsze wojny, lecz nie wpływały one w większym stopniu na wspaniałą rozkwit ateńskiej kultury, sztuki i budownictwa. Jego kres nastąpił dopiero w wyniku II i III wojen peloponeskich pomiędzy Atenami i Spartą, rozpoczętych w 431 r. p.n.e., a zakończonych w 404 r. p.n.e. kapitulacją i upadkiem znaczenia Aten. Nie doczekał tego Perykles, który zmarł w czasie epidemii dżumy, panującej w latach 430-427 w Atenach, podczas oblężenia miasta przez Spartan.

Wojny peloponeskie (446-404 p.n.e.). Wzrastająca supremacja Aten w regionie nie podobała się niektórym państwom greckim, zwłaszcza Sparcie, która mając znacznie większą armię lądową, sama aspirowała do hegemonii w świecie greckim. Doprowadziło to do przewlekłych sporów i I wojny peloponeskiej między Spartą i Atenami, zakończonej w 445 r. p.n.e. traktatem, w którym określone zostały strefy wpływów obu państw w regionie. Sparcie przypadł prawie cały Półwysep Peloponeski, Atenom terytoria wokół Morza Egejskiego i oczywiście wszystkie akwenu, gdyż Sparta nie posiadała własnej floty morskiej. Przyjęciu tego traktatu sprzyjał fakt zawarcia trzy lata wcześniej paktu pokojowego z Persją, uznającym hegemonię Aten w basenie Morza Egejskiego i gwarantującym autonomię miastom greckim w Azji Mniejszej.

Lecz już w 431 r. p.n.e. doszło do nowej wojny pomiędzy lądową Spartą i morskimi Atenami. Bezpośrednią przyczyną konfliktu, zwanego II wojną peloponeską, były spory i zbrojne utarczki pomiędzy małymi państwami greckimi, Tebami i Platejami, z którymi Sparta i Ateny związane były odrębnymi sojuszami. W pierwszej fazie walk Spartanie opanowali rolnicze tereny wokół Aten, ale miasta nie byli w stanie zdobyć. W oblężonych Atenach wybuchła zaraza i zmarł Perykles. Lecz wojna trwała nadal przy zmiennych koalicjach, obejmujących prawie wszystkie państwa greckie i bez rozstrzygających bitew. W tej patowej sytuacji w 421 r. zawarty został pokój, przywracający stan sprzed 431 r. Jednakże wojna została przez Ateny wznowiona w 415 r. Do największych działań zbrojnych doszło w Syrakuzach na Sycylii, dokąd Ateńczycy wysłali wojska ekspedycyjne pod wodzą stratega Alkibiadesa, by odciąć dostawy żywności z tej wyspy do Sparty. Sycylijczyków wsparli hoplici Ligi Spartańskiej i walki zakończyły się klęską Ateńczyków, którzy stracili prawie cały swój 45-tys. korpus ekspedycyjny.

Trzecia wojna peloponeska miała miejsce w latach 412-404 p.n.e., gdy Ateny utraciły również swą przewagę na morzu. Nastąpiło to po sprzymierzeniu się Sparty z Persją, która w zamian za zgodę zajęcia miast greckich w Jonii, sfinansowała budowę dużej floty spartańskiej. Umożliwiło to Sparcie wpięć rozbić flotę greckiej, a następnie zablokowanie drogową drogą morską żywności do Aten, co spowodowało ostateczną kapitulację państwa ateńskiego w 404 r. p.n.e. Na żądanie zwycięzców rozwiązany został Ateński Związek Morski, Ateńczycy musieli przekazać Sparcie całą swą flotę wojenną i część handlowej, zburzyć fortyfikacje, tzw. Wielkie Mury, i uznać hegemonię Sparty w całej Grecji. W miejsce demokracji władzę w Atenach objęła oligarchia „30 tyranów”.

Ponowne zjednoczenie Grecji (404-336 p.n.e.). Po wojnie peloponeskiej hegemonem w Grecji stała się zwycięska Sparta. Wdała się jednak już w 399 r. w konflikt z Persją o panowanie nad miastami jońskimi, jakby zapominając, że wojnę z Atenami wygrała dzięki perskiemu złotu, które pozwoliło jej na zbudowanie floty wojennej. W tej sytuacji Persja zaczęła finansować Ateny i coraz potężniejsze Teby, występujących wspólnie przeciw hegemonii Sparty. Te trzy państwa przez pierwsze półwiecze IV w. walczyły ze sobą w różnych konstelacjach sojuszniczych z innymi państwami greckimi. W 378 Ateny zorganizowały drugi Związek Morski, który po 20-kilku latach rozpadł się jednakże wskutek buntu jej członków. W 371 r. Sparta utraciła hegemonię w regionie po klęsce w bitwie pod Leuktrami, zadanej przez wodza tebańskiego, Epamindonasa. Zwaśnione państwa pogodził dopiero władca Macedonii, Filip II, podbijając do 337 r. całą Grecję w wojnach korynckich.

Nieduże Królestwo Macedonii, położone w centralnej części Półwyspu Bałkańskiego, zamieszkiwane było przez pastersko-rolnicze ludy Ilirów i Traków, spokrewnionych z Grekami. Państwo to do połowy IV w. p.n.e. nie odgrywało większej roli w regionie, przez dłuższy czas pozostając w wasalnej zależności od Persji, do jej klęski w 479 r. p.n.e. w II wojnie perskiej. Sytuacja zmieniła się po wstąpieniu na tron macedoński Filipa II w 359 r. Zreformował on królestwo, budując sprawną centralną administrację i stworzył silną armię, z którą ruszył na podbój ościennych krajów. W pierwszym rządzie opanował kolonie ateńskie na Morzu Egejskim, a w roku 338 p.n.e. w bitwie pod Cheroneją w Beocji, wojska macedońskie rozbiły armie koalicji ateńsko-tebańskiej.

Wtedy król Filip II zwołał w Koryncie konferencję pokojową wszystkich państw greckich i zainicjował utworzenie Związku Korynckiego, w którym się one zjednoczyły (z wyjątkiem Sparty), na zasadzie szerokich autonomii poszczególnych państw, lecz pod jednolitym zwierzchnictwem wojskowym. Najwyższym hegemonem i wodzem sojuszu obwołany został sam Filip II Macedoński. Ustały odtąd wszelkie swary i walki grecko-greckie, a przed zjednoczonymi państwami helleńskimi stało wielkie zadanie wspólnej walki przeciwko imperium perskiemu, od 200 lat zagrażającemu całemu światu greckiemu. Filip II niezwłocznie rozpoczął przygotowania do realizacji tego dzieła, lecz w 336 r. zginął, zasztytowany przez jednego ze swych oficerów straży przybocznej, Pauzaniassa. Niektórzy historycy głoszą, że zabójstwo króla ukartowane zostało przez jedną z żon króla, Olimpias, która chciała w ten sposób zabezpieczyć tron dla syna Aleksandra.

Wielkim przeciwnikiem połączenia całej Hellady z Macedonią był największy mówca starożytnej Grecji, Demostenes. Znany on jest z tego, że by poprawić dykcję swej wymowy wkładał żwir do ust i starał się przekrzywić szum fal morskich. Z kolei wielki udział w dziele utworzenia Związku Helleńskiego mieli Demades i Diogenes. O tym drugim można powiedzieć, że był pierwszym hippisem Europy. Był przeciwnikiem wszelkich konwenansów obyczajowych, kpił z autorytetów i praktykował skrajne ubóstwo, mieszkając w wielkim dzbanie glinianym, a po jego śmierci w drewnianej beczce.

Podboje Aleksandra I Wielkiego (334-323 p.n.e.) Śmierć króla Macedonii, Filipa II, sprawiła, że niektóre państwa-miasta greckie podniosły bunt przeciwko hegemonii macedońskiej. Nowy król, syn Filipa II, 20-letni Aleksander III, uśmierzył szybko i bezwzględnie te bunty, rozkazując najbardziej oporne miasto Teby zburzyć, a jego mieszkańców sprzedać w niewolę. Przeprowadził też krótką ekspedycję wojskową do Tracji i Ilirii przeciwko Celtom i Trakom, od lat nękających od północy państwa helleńskie. Po zapewnieniu spokoju z ich strony, młody król przedsięwzięciem w 334 r. p.n.e. wielką wyprawę wojenną przeciwko państwu perskiemu.

Na podobój Persji wyruszyło tylko ok. 45 tysięcy żołnierzy. Były to jednakże bitne, zdyscyplinowane, dobrze wyszkolone i wyposażone, oddziały. Aleksander III zastosował nowy szyk falangi, głębokości do 16 żołnierzy, uzbrojonych w sarissy tj. długie 5-7 m. włócznie, miecze i tarcze zawieszane na szyi. Wprowadził też ciężkozbrojną kawalerię (hetajrowie) i ruchome wieże oblężnicze. Na wyprawę zabrał również liczną grupę uczonych i naukowców greckich, na czele ze swym nauczycielem Arystotelesem, uważanym za największego uczonego i filozofa starożytności.

Do pierwszej bitwy z siłami perskimi doszło nad rzeką Granikiem w Azji Mniejszej, niedaleko przeprawy wojsk greckich przez Hellespont (Dardanele). Zdecydowane zwycięstwo nad 3-krotnie liczniejszym przeciwnikiem, otwarło Grekom drogę w głąb Azji Mniejszej. Zajęli oni wprawdzie terytoria Jonii nad Morzem Egejskim, po czym opanowali całą Anatolię. W mieście Gordos Aleksander przeciął mieczem słynny węzeł gordyjski.

Druga wielka bitwa z wojskami perskimi „króla ludów” Dariusza III, rozegrała się w 333 r. p.n.e. pod Issos, niedaleko granic Syrii. Skończyła się również wielkim zwycięstwem Macedończyków, gdy Dariusz III uciekł z pola walki. Wtedy Aleksander Macedoński, obawiając się zagrożenia ze strony śródziemnomorskiej floty perskiej, skierował się wprawdzie na południe, wzdłuż wybrzeży Syrii i Palestyny, zajmując po kolei wszystkie miasta portowe. Podlegały one bez walki, jedynie miasto Tyr stawiało opór Grekom, którzy oblegali je przez siedem miesięcy, a po zdobyciu zniszczyli i mieszkańców sprzedali handlarzom niewolników.

Do Egiptu Aleksander III Wielki wkroczył jako wyzwoliciel Egipcjan spod okupacji perskiej. Opanował tereny kraju aż po środkowy Nil i wybrzeża Cyrenajki w Libii. W Memfis koronowany został na faraona. U ujścia Nilu założył miasto Aleksandrię (od swego imienia), jako drugą stolicę Egiptu. Nowych miast o nazwie Aleksandria założyli Grecy później na Bliskim Wschodzie i w Azji Środkowej jeszcze ponad 30, a ogółem około 70.

Dopiero w 331 r. p.n.e. wojska greckie skierowały się przez Syrię w kierunku Mezopotamii. Pod Gaugamelą w górnym dorzeczu rzeki Tygrys doszło do trzeciej walnej bitwy. Armia perska liczyła ok. 250 tys. ludzi, w tym 40 tys. jazdy i 200 rydwanów z zamocowanymi kosami na osiach kół. Siły greckie obejmowały tylko 40 tys. piechoty i 7 tys. kawalerii. Lecz zwycięstwo w bitwie znów przypadło Aleksandrowi, a król perski Dariusz III znów uciekł z pola walki. Zwycięstwo to otwarło Grekom drogę do całej azjatyckiej części imperium perskiego. Tylko kwestią czasu, i tempa marszu wojska, było zajęcie dalszych niezmiernych terytoriów po pustynie i stepy nad Syr-Darią w Azji Środkowej, góry Hindukusz i rzekę Indus na Półwyspie Indyjskim.

Wojska greckie zajęły kolejno historyczny Babilon, będący ongiś największym miastem świata, stolicę Suza i królewskie miasta Persepolis, Pasergady i Akbatana. W Persepolis, dawnej stolicy Kserksesa, Aleksander III kazał spalić wielki pałac królewski, biorąc w ten sposób odwet za zniszczenie ateńskiego Akropolu przez wojska Kserksesa 150 lat wcześniej.

Gdy uciekający Dariusz III zabity został przez własnego satrapę Baktrii, Aleksander ogłosił się królem Persji. Ludy Baktrii i Sogdiany broniły jednak zawzięcie swej niezależności. Podbicie tych prowincji, zdobycie ich twierdz i największych miast Samarkandy i Baktrii nad rzeką Amu-Daria, zajęły Aleksandrowi ponad dwa lata. Po czym zasiłował swą armię najemnymi oddziałami tubylczymi, ożenił się z księżniczką Roksaną, córką księcia baktryjskiego, i przyjął dworski ceremoniał Persów. Między innymi kazał się witać na kolanach, co powodowało konflikty wśród Macedończyków, którzy dotąd czcili tak tylko bogów.

W kolejnej wyprawie wojennej 327-325 r. p.n.e. wojska greckie dotarły do Indii, gdzie nad rzeką Hydaspes, dopływem Indusu, doszło do wielkiej bitwy z armią króla Pendżabu, Porosa. Grecy znów zwyciężyli, mając przeciw sobie upiorne deszcze monsunowe, większą liczebnie armię hinduską i 180 rozjuszonych słoni bojowych, których nie imali się sarissy ani strzały z luków. W bitwie tej zginął Bucefał, ulubiony koń Aleksandra III. Potem kazał on na miejscu bitwy założyć miasto, które nazwano Bukefala,

Po opanowaniu królestwa Pendżabu i sąsiednich księstw w dorzeczu Indusu, Aleksander Wielki chciał maszerować dalej, by podbić całe Indie, ale jego żołnierze mieli już absolutnie dosyć ośmioletnich trudów wojennych. To też po ustawieniu kamiennego obelisku z napisem „Tu dotarł Aleksander”, wydał rozkaz powrotu do Babilonu, stolicy swego wielkiego imperium.

W swoich rządach Aleksander odnosił się tolerancyjnie do lokalnych zwyczajów, kultury i religii, zakładał nowe miasta, jako ośrodki greckiej kultury, budował kanały irygacyjne i porty, starał się o rozwój handlu, utrzymał lokalną administrację, obsadzając Grekami tylko kluczowe stanowiska. Wprowadził jednolity system monetarny, oparty na srebrze, co sprzyjało utworzeniu wielkiej, otwartej na świat, strefy gospodarczej. Język grecki stał się językiem międzynarodowym. Wszystko to działało w kierunku zjednoczenia ludów i kultur Wschodu i Zachodu, co uważał za swoją misję. Lecz zdążył ledwie napocząć to wielkie dzieło, gdyż w 323 r. p.n.e. zmarł prawdopodobnie na malarię, mając zaledwie 33 lata.

Rozpad świata hellenistycznego (323-30 p.n.e.) Aleksander III Wielki nie miał dziedzicznych następców, to też po jego śmierci władzę, w stworzonym przez niego imperium, przejęli jego wodzowie, będący namiestnikami prowincji. Żaden z nich nie posiadał dominującej pozycji i wkrótce prowincje zamieniły się w niezależne królestwa, rządzone przez swych namiestników, zwanych diadochami (następcami). Starając się powiększyć zasięg i wpływy swych państw, prowadzili oni nieustanne wojny między sobą. W ich wyniku, na terytoriach byłego imperium Alek-

sandra Wielkiego, powstało kilkanaście państw, z których najważniejsze i największe w 280 r. p.n.e. były: Macedonia, Tracja, Anatolia, Królestwo Seleukidów w Mezopotamii i egipskie królestwo Ptolomeuszy. Były to wszystko samodzielne państwa, ale nadal utrzymywały się w nich, a nawet rozszerzały, wpływy kultury greckiej.

Trwała kolonizacja grecka, rozprzestrzeniła się język grecki, utrwalały powiązania handlowe. Można więc mówić o postępującej nadal, przez ok. 100 lat, hellenizacji całego regionu, która na trwałe stała się jego dorobkiem. W okresie tym działali m.in. fizyk i matematyk Euklides (365-300), twórca geometrii; Epikur (341-270), twórca filozofii szczęścia; poeci Menander i Kallimach; fizyk Archimedes (287-212), wynalazca prawa hydrostatycznego; geograf Eratostenes (275-194), obliczył obwód ziemi; astronom Hipparch (190-125), autor katalogu gwiazd. W Aleksandrii w Egipcie i w Pergamonie w Azji Mniejszej, powstały biblioteki naukowe, liczące po kilkaset tysięcy pergaminów. Jako świadectwa wielkich dokonań sztuki i techniki greckiej świadczyć mogą dwie budowle, wzniesione przez greckich architektów. W ok. 290 r. p.n.e. na wyspie Rodos powstała ogromna, wykonana z brązu, statua boga słońca Heliosa o wysokości 37 m, tzw. Kolos z Rodos, a w 280 r. p.n.e. na wysepce Faros, przed portem Aleksandrii w Egipcie, 120-metrowa latarnia morska, której światła widoczne były z odległości 30-80 kilometrów. Obie budowle historia zaliczyła do technicznych cudów świata starożytnego. Lecz już w 224 r. p.n.e. Kolos Rodyjski, a w XIV w. latarnia w Faros, zniszczone zostały przez trzęsienia ziemi.

W III i II w. p.n.e. nastąpiły dalsze znaczne zmiany w mozaice państw w świecie hellenistycznym. Z ważniejszych można wymienić: połączenie się greckich miast-państw w Związek Etolski i Związek Achajski, podbicie i zajęcie przez ludy celtyckie Tracji i północnej Anatolii, rozpad państwa Seleukidów na wiele pomniejszych państw, przejście terenów wzdłuż rzeki Indus przez Indie oraz utworzenie Królestwa Pergamonu w zachodniej części Anatolii. W zmiany te, w co raz większym stopniu, wpisywało się nowe, prężne śródziemnomorskie mocarstwo, Republika Rzymska. Ingerując w różne konflikty, zawierając sojusze, lub przez podbój, Rzym przejął panowanie nad Macedonią w 148 r. p.n.e., Grecją w 146, Pergamonem w 133, Syrią, Palestyną i prawie całą Anatolią w 64, Egipsem w 30 p.n.e., a tereny Mezopotamii i Armenii opanował w 117 r. n.e.

Europa Środkowa, Zachodnia i Północna (XII-III w. p.n.e.)

W okresie do V wieku p.n.e. w dwóch regionach Europy, to jest na półwyspach Apenińskim i Bałkańskim, istniały dwa duże ośrodki cywilizacyjne, stosunkowo gęsto zaludnione, złożone z wielu niewielkich państw: królestw, księstw, republik. W ich ramach istniały miasta, rozwijało się rolnictwo, rzemiosło, handel i inne formy działalności gospodarczej i kulturowej społeczeństw tych państw. Państwa-miasta Półwyspu Bałkańskiego, zwłaszcza jego południowej części, już od III tysiąclecia współistniały i rozwijały się wraz z cywilizacjami wysp Morza Egejskiego, Azji Mniejszej i Bliskiego Wschodu. Powstanie struktur państwowych na Półwyspie Apenińskim jest późniejszej daty. Związane ono było z zasiedleniem półwyspu w latach 1200-1000 p.n.e. przez dwie fale plemion indoeuropejskich, znanych po nazwę Italików. Należeli do nich: Liguryjczycy, Latynowie, Sabinowie, Wenetowie, Etruskowie i inni.

Natomiast pozostałe regiony Europy, znacznie rzadziej zaludnione, zamieszkiwało kilkanaście różnych ludów, żyjących na niższym poziomie cywilizacyjnym. Były to ludy: Iberów, Celtów, Germanów, Słowian, Ilirów, Traków, Scytów, Sarmatów, Bałtów i Lapończyków. Z pośród nich największą prężność i poziom rozwoju cywilizacyjnego reprezentowali Celtowie, zamieszkujący od początków I tysiąclecia p.n.e. terytoria środkowej Europy, od obecnej Szwajcarii po Węgry. Był to okres końca epoki brązu (1700-800 p.n.e.) i początku epoki żelaza, którego rudy licznie występowały w tej części Europy.

W regionie dominowała kultura grobów kurhanowych, zwana tak od sposobu chowania starszyny (wraz z bronią i biżuterią) w kurhanach ziemnych, zaś od ok. 1300 p.n.e. kultura pól popielicowych, związana ze zwyczajem palenia ciał zmarłych i składania popiołów na cmentarzach. Na jej bazie Celtowie stworzyli kulturę halsztacką, zaś od ok. 450 r. p.n.e. lateńską, zwane od nazw miejscowości, gdzie znaleziono największe zgrupowania grobów, będących głównym źródłem wiadomości o tamtych czasach.

Celtowie żyli w osadach-warowniach, lokowanych na wzgórzach, albo na błotnistych terenach czy jeziorach. Zamieszkiwali w drewnianych, prostokątnych domach, stawianych często na palach. Zorganizowani byli we wspólnoty rodowe, później księstwa, opierające się na sile wojskowej. Zajmowali się łowiectwem, rolnictwem, hodowlą. Kontrolowali szlaki handlowe cyny, soli, skóry, wina, naczyń, bursztynów i niewolników, prowadzących z południa na północ Europy. Opanowali perfekcyjnie umiejętność obróbki brązu, a później żelaza, z którego wyrabiali uzbrojenie, tj. miecze (zwane halsztackimi), tarcze i hełmy, oraz przedmioty użytkowe, w tym okucia wozów, gwoździe, zapinki, naszyjniki, bransolety i inne ozdoby. Posługiwali się różnymi językami, niektóre zachowały się do dziś, np. w Bretanii, Irlandii i Szkocji. Religia Celtów opierała się na kulcie sił przyrody, czcili wiele bóstw, wierzyli w życie pozagrobowe i wędrowkę dusz, czary i magię amuletów.

Kultura halsztacka ukształtowała się też częściowo na skutek wpływów greckich, etruskich i scytyjskich. Grecy i Etruskowie reprezentowali wyższy rozwój cywilizacyjny, zaś Scytowie wyróżniali się techniką walki na stepie. Posiadali oni oddziały jazdy konnej, zbrojne w łuki refleksyjne z rogu i strzały z trójkątnymi grotami z żelaza lub kości. Dawało im to przewagę na polu walki, co wykorzystywali, urządzając liczne rajdy łupieżcze na Bliski Wschód, Półwysep Bałkański i Środkową Europę.

W VII-VI w. p.n.e. Celtowie osiedlili się na północy Półwyspu Iberyjskiego, asymilując się z tubylczą ludnością Iberami i tworząc nową społeczność Celtyberów. W tym też czasie zasiedlili Wyspy Brytyjskie i tereny obecnej Francji, którą nazwano Galią, gdyż Rzymianie zwali Celtów Galami. Ok. 400 r. p.n.e. opanowali terytoria północnej Italii, nazwane później Galią Przedalpejską, a w 390 r. wyprawili się na Rzym, który zdobyli i splądrowali, szerząc strach i grozę w całej Italii. obrońcy rzymscy uciekli, widząc hordy półnagich barbarzyńców, ubranych w skóry,

wrzeszczących i wymachujących mieczami i toporami.

W 278 r. p.n.e. Galowie celtyjscy zaatakowali państwa greckie, dotarli do Delf w środkowej Grecji, a po niepowodzeniach szturmów, podbili Trację i północną Anatolię, zakładając tam swe państwo Galację w Azji Mniejszej, które z kolei w 230 r. p.n.e. rozbił władca sąsiedniego Królestwa Pergamonu. W III-II w. p.n.e. prawie wszystkie terytoria, zamieszkałe przez Celtów znalazły się w granicach imperium rzymskiego.

Kultury Celtów i Rzymian przenikały się wzajemnie. Od ok. III w. p.n.e. powstawały miasta celtyckie, otaczało je wałami ziemnymi i drewnianymi fortyfikacjami. Ulice przecinały się pod kątem prostym, wzdłuż nich stawiano prostokątne domy. Od II w. Galowie posługiwali się pieniędzmi ze złota, później także ze srebra i miedzi. Rzymianie przejęli od nich stosowanie pługów do orki i beczki z klepek drewnianych.

W wiekach V-III p.n.e. Germanie zamieszkiwali część Półwyspu Skandynawskiego i obecną Danię, Ilirowie i Trakowie - północne Bałkany, Słowianie - terytoria od Łaby do Dniestru, Scytowie - stepowe tereny na północ od Morza Czarnego, Sarmaci - rejony na północ od Morza Kaspijskiego, Bałtowie i Ugrofinowie - na wschód od Bałtyku, Lapończycy - północne regiony Skandynawii. Ten geograficzny obraz rozmieszczenia różnych grup etnicznych w Europie ulegał przez stulecia powolnym zmianom, przyspieszonym w okresach wędrówek ludów. Większe wędrówki ludów miały miejsce w III i w IV-V w. n.e.

Rzym starożytny (753 p.n.e. - 395 n.e.)

Założenie Rzymu. Historycy określają ściśle datę założenia miasta Rzymu na 21 kwietnia 753 r. p.n.e., choć opowieść o tym wydarzeniu tchnie głęboką legendą. Według niej założycielami miasta byli dwaj bracia, bliźniacy, Romulus i Remus, pochodzący z dynastii królów etruskich, wywodzącej się od wodza trojańskiego Eneasza, przybyłego w XII w. p.n.e. z podbitej przez Greków Troi. Porzucone nad brzegiem Tybru w koszyczku niemowlęta uratowała wilczyca, która nakarmiła i schroniła je w grocie pod wzgórzem Palatynu. Potem odnaleźli je pasterze, wśród których chłopcy spędzili swą młodość. Gdy dorosli, założyli miasto. Jego czworokątne granice zorał pługiem Romulus, od którego imienia osada wzięła swą nazwę.

Miejsce było znakomite, nad brzegiem spławnej rzeki, blisko morza, na szlaku solnym, obejmowało siedem wzgórz, dogodnych do obrony i zabudowy. Początkowo Rzym zajmował niewielki teren, częściowo bagienny. Dopiero po osuszeniu mokradeł i ich zabudowie, oraz po przyłączeniu sąsiednich osad i otoczeniu całości murami warownymi, powstało miasto, jakie w IV w. p.n.e. stało się jednym z największych miast epoki. Zaś z małego miastopństwa, rządzonego na zasadach wspólnoty rodowej, wyrosło wielkie europejskie mocarstwo imperialne.

Etruskowie. Pierwsze 250 lat istnienia miasta-państwa Rzymu związane były z wpływami sąsiedniej cywilizacji etruskiej. Rozwijała się ona w Środkowej Italii i obejmowała kilkanaście miast-państw, dominujących gospodarczo i politycznie na Półwyspie Apenińskim. Zamieszkujący je Etruskowie słynęli z umiejętności melioracji gruntów pod uprawy rolne; produkcji ceramiki i wyrobów rzemiosła metalowego, głównie z brązu. Zboże, ozdobne wyroby ceramiczne i z terakoty, a także drewno, pozyskiwane w wielkich lasach, oraz żelazo, wytapiane z lokalnych złóż rudy, były podstawą ich bogactwa.

Państwa etruskie nie stanowiły jednego organizmu politycznego, a łączyła je przede wszystkim religia, która w części wywodziła się z wierzeń greckich, a później sama stała się w części podstawą religii rzymskiej. Największy rozkwit Etrurii miał miejsce w VI i V w. p.n.e. Był on też udziałem Rzymu, w którym panowali królowie etruskiej dynastii Tarkwiniusz (750-510 p.n.e.). Miasto wtedy znacznie się rozrosło, wzbogaciło o wiele kamiennych świątyń, system kanalizacji miejskiej, a nieco później uzyskało mury obronne. Składało się z trzech dzielnic, z których każda dzieliła się na 10 wspólnot (kuri). Król był równocześnie najwyższym wodzem, kapłanem i sędzią. Rządził, korzystając z doradztwa kapłanów, Senatu, czyli rady starszych i Zgromadzenia Ludowego, wyłanianego przez kurie. Okres świetności Etrurii skończył się na początku IV w. p.n.e., po najechaniu półwyspu Apenińskiego przez Galów, którzy splądrowali wcześniej całą północną prowincję padańską.

Republika i podbój Italii (509-27 p.n.e.). Na początku V w. Rzym z królestwa przekształcił się w państwo republikańskie. Mianowicie w 510 r. p.n.e. grupa arystokratów zbuntowała się przeciwko despotycznej władzy etruskiego króla Tarkwiniusza II Pysznego, zmuszając go do ucieczki, po czym przez kilkadziesiąt lat zapanował w Rzymie chaos w życiu politycznym. Z arystokratami, czyli patrycjuszami, o władzę rywalizowali plebejusze, to jest pozostała ludność miasta.

Ostatecznie w Rzymie republikańskim ukształtował się ustrój, który można by określić jako demokrację grupową. Wynikała ona ze stosowania zasady podziału obywateli na pięć klas według kryterium posiadanego majątku, z czym wiązały się zróżnicowane podatki, obowiązki wojskowe i uprawnienia polityczne. Biedacy, nie mający żadnego majątku, czyli proletariusze, nie płacili podatków, wolni byli od służby wojskowej i nie brali udziału w życiu politycznym. Formalnie najwyższą władzą było zgromadzenie ludu rzymskiego. Lecz dyskusje i głosowania przeprowadzano w trybusach, to jest w jednostkach terytorialnych, na jakie została podzielona republika, przy ograniczeniach prawa do głosu itp. W rezultacie demokracja obejmowała faktycznie jedynie zamożnych właścicieli ziemskich, a omijała prawie zupełnie ubogich chłopów i proletariat miejski.

Ukształtowanie i uporządkowanie na dłuższy okres czasu władzy republikańskiej w Rzymie nastąpiło faktycznie dopiero po wydaniu w 450 r. p.n.e. pierwszego kodeksu praw rzymskich, tak zwanego "Kodeksu XII Tablic". Najwyższa władza spoczęła w rękach dwóch konsulów o rocznej kadencji. Podlegała im magistratura, czyli urzędnicy, powoływani przez zgromadzenia ludowe do pełnienia określonych zadań. Władza ustawodawcza i zatwier-

dzanie uchwał zgromadzeń ludowych należały do 300-osobowego Senatu, w którego skład wchodziły patrycjat rzymski (patrycjusze) i zasłużone rody plebejskie. Dodatkowo od 471 r. p.n.e. wprowadzono w Rzymie instytucję trybunów ludowych, reprezentujących interesy plebsu i współzrządzających miastem. Na czas wojny wojskiem dowodził dyktator, powoływany w tym celu przez konsulów.

W pierwszej połowie V w. Republika Rzymska, w ramach sojuszniczego Związku Lateńskiego, prowadziła liczne wojny obronne z sąsiednimi plemionami Ekwów i Wolsków. Z kolei pod koniec V w. p.n.e. dziesięć lat zajęło Rzymowi podbicie etruskiego miasta Weje. Dopiero wtedy przed Rzymianami otworzyła się możliwość dalszej ekspansji na północ Italii. Wielką przeszkodą ku temu stała się jednakże inwazja celtyckich Galów, którzy opanowali północną Italię wraz z częścią Etrurii. Dotarli oni w 387 r. p.n.e. do Rzymu, paląc i łupiąc miasto. Obronił się tylko Kapitol, którego załoga ostrzeżona została w porę przed nocnym atakiem barbarzyńców gęganiami gęsi kapitoliińskich. Po 380 r. miasto zostało odbudowane i otoczone nowymi murami obronnymi, obejmującymi siedem wzgórz.

Swe własne podboje Republika Rzymska rozpoczęła od 343 r. p.n.e. Pierwszą zdobyczą była prowincja Lacjum, na północnym skraju której znajdował się Rzym, zamieszkała przez górskie plemiona Samnitów, z którymi Rzym stoczył trzy wieloletnie, zwycięskie wojny. Następną Etruria, położona na północ od niej. Z kolei Rzymianie do 264 r. p.n.e. opanowali również całe południe Półwyspu Apenińskiego, stanowiące kolonie Wielkiej Grecji, wśród nich Tarent. Stało się to mimo przegranych pod Herakleją i Askulum bitew z wojskami greckimi króla Epiru, Pyrrusa, który przybył na pomoc Tarentowi. W obu bitwach wojska jego poniosły tak wielkie straty, że uznał się za pokonanego i wycofał z wojny z Rzymem („pyrrusowe zwycięstwo”).

W czasie wieloletnich wojen Rzymianie dorobili się sprawnej organizacji państwa i struktur wojskowych. Państwo miało formę federacji miasta-państwa Rzymu i italskich państweczek sprzymierzonych, obejmowało 130 tys. km² i liczyło prawie 300 tys. mieszkańców. Armia składała się z legionów, mających po 5-6 tys. żołnierzy, dzielących się na stuosobowe centuriony, zgrupowane w trzech liniach po 10 manipułów piechoty. Legion uzupełniało 10 szwadronów konnicy oraz oddziały wojsk pomocniczych i inżynieryjnych. Legionami dowodzili senatorowie, manipułami po dwóch centurionów, jeden na przodzie, drugi na tyłach. Była to armia obywatelska, rekrutowana z poboru powszechnego, od którego zwolnieni byli tylko najbiedniejsi obywatele. Najbogatsze klasy wystawiały jazdę i ciężkozbrojną piechotę, a klasy pośrednie piechotę lekkozbrojną. Żołnierz ciężkozbrojnej piechoty uzbrojony był w podłużną tarczę, włócznię i obosieczny miecz, zaś ubrany był w żelazny hełm i pancerz, lecz walczył boso.

Wojny punickie (264-146 p.n.e.). W okresie od powstania Rzymu do III w. p.n.e. największą potęgą handlową, wojskową i polityczną w zachodniej części Morza Śródziemnego było państwo Kartagina, utworzone w VIII w. p.n.e. przez Fenicjan jako kolonia na śródziemnomorskich wybrzeżach Afryki. Gdy w VI w. p.n.e. król babiloński Nabuchodonozor II opanował i zniszczył miasto Tyr, Kartagina zerwała kontakty z macierzystym krajem i ogłosiła się niepodległym państwem. Już w 500 r. p.n.e. Rzym zawarł z tym państwem swój pierwszy traktat o przyjaźni i dobrosąsiedzkich stosunkach (potem kilkakrotnie odnawiany), uznając jego monopol handlowy w regionie. To też w trakcie wojny z greckimi wojskami Pyrrusa, Rzym wspomagany był przez Kartaginę. Obie republiki łączyła zresztą też wrogość do Grecji, która stała na drodze ich ekspansji.

Jednakże w 264 r. p.n.e. doszło pomiędzy nimi do wojny o wpływy na wyspie Sycylii. Mimo technicznej przewagi wojennych okrętów Kartaginy, jej flota w 260 r. p.n.e. została rozgromiona pod Mylae, u wybrzeży Sycylii, w wyniku zastosowania przez Rzymian taktyki abordażu. Natomiast Rzymianie ponieśli druzgocącą klęskę w bitwie lądowej na terytorium afrykańskim, po wylądowaniu w Kartaginie ich 15-tys. wojennej ekspedycji, dowodzonej przez konsula Regulusa. Ostatecznie w rezultacie pierwszej tzw. „wojny punickiej”, między obu mocarstwami, Rzymianie zajęli w 241 r. p.n.e. prawie całą Sycylię na swą pierwszą prowincję, a ponadto Kartagina zobowiązana została do zapłacenia wysokich odszkodowań wojennych.

Lecz rywalizacja o panowanie na zachodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego, rozpoczęta pierwszą wojną punicką, trwała nadal. W latach 237-218 p.n.e. Kartagińczycy zajęli południowe i wschodnie terytoria Półwyspu Iberyjskiego, zaś Rzymianie w 238 r. wyspę Sardynię, w 227 Korsykę, a w 222 Galię Przedalpejską, tj. tereny Niziny Padańskiej na północy Italii, przepędzając Galów za Alpy. Z tych powodów w 218 r. p.n.e. wybuchła druga wojna punicka, przy czym jej głównym aktorem stał się wódz kartagiński Hannibal, syn Hamilkara z rodu Barkidów, który wyprawił się z 59-tys. armią z Hiszpanii przez przełęcz alpejskie, by zaatakować Republikę Rzymską od północy. Podczas marszu przez ośnieżone przełęcz Alpy stracił prawie 30 tys. ludzi, lecz faktycznie zaskoczył Rzymian, przy czym popłoch w ich szeregach wywołały zwłaszcza bojowe słonie afrykańskie, jakie Kartagińczycy użyli w walkach.

W trakcie kilkuletniej inwazji wojska Hannibala odniosły szereg zwycięstw, największe nad jeziorem Trazymeńskim (217 p.n.e.) i pod Kannami (216 p.n.e.), gdzie zginęło 50 z spośród 86 tys. broniących się Rzymian. Jednak także Kartagińczycy ponieśli duże straty i Hannibal nie odważył się na bezpośrednie zaatakowanie warownego Rzymu bez uzyskania dodatkowych posiłków, na które oczekiwał, zajmując południową część Półwyspu Apenińskiego. W międzyczasie walki przeniosły się do Sycylii, gdzie Rzymianie w 214-212 p.n.e. zajęli miasto-państwo Syrakuzy, będące kolonią Wielkiej Grecji, które wcześniej zbuntowało się i sprzymierzyło z Kartaginą. Ofiarą tych walk stał się największy grecki matematyk i wynalazca epoki, Archimedes, zabity przez żołnierza rzymskiego, gdy go ofuknął, by nie deptał figur geometrycznych, narysowanych na piasku. Legenda głosi, że dwa lata wcześniej Archimedes przyczynił się do odparcia ataku okrętów rzymskich na mury Syrakuz przez skonstruowanie wielkich machin antyobłężniczych.

W 212 r. p.n.e. wojska Hannibala ponownie podeszły pod mury Rzymu („Hannibal ante portas”), nie próbując jednakże zdobywać warownego miasta. Zaś w 210 r. p.n.e. Rzymianie podjęli strategiczną kontrofensywę, przeprawiając przez morze do Hiszpanii korpus ekspedycyjny, pod wodzą Korneliusza Scypiona, z zamiarem uniemożli-

wienia zorganizowania posiłków dla Hannibala. Mimo to jego bratu Hazdrubalowi udało się wiosną 207 r. przeprawić przez Alpy nową inwazyjną armię kartagińską, lecz została ona w środkowej Italii rozbita, a sam Hazdrubal zabity. Hannibal miał pomocy wojskowej otrzymać kosz z głową swego brata.

Gdy niedługo potem, po sukcesach w Hiszpanii i na Sycylii, rzymskie wojska konsula Scypiona (zwanego później Afrykańskim) przeprawiły się do Afryki i zaatakowały Kartaginę. Hannibal zmuszony został do przerwania swych wojsk z Italii na pomoc zagrożonej bezpośrednio Kartaginie. Wówczas w 202 r. p.n.e. doszło na jej afrykańskim terytorium do walnej bitwy pod Zamą. Zwycięska dla Rzymian, zakończyła drugą wojnę punicką, po której Kartagina musiała zrzec się terytoriów hiszpańskich i Syrakuz na Sycylii na rzecz Rzymu, wydać prawie całą swą flotę wojenną i zapłacić wielką kontrybucję pieniężną. W konsekwencji państwo to przestało się odtąd liczyć jako znacząca konkurencja dla Rzymu w basenie Morza Śródziemnego.

Zaś w trzeciej wojnie punickiej, rozegranej w latach 149-146 p.n.e. Republika Kartaginy przestała istnieć, miasto zostało zburzone i zaorane, zaś obrońcy miasta sprzedani w niewolę. Był to, z premedytacją wykonany przez Rzymian, wyrok śmierci na tym do niedawna bogatym i potężnym państwie fenickim. Do jego realizacji przyczynił się w dużym stopniu konsul rzymski Katon Starszy, który wszystkie swe wystąpienia w senacie kończył słowami: „Poza tym uważam, że należy zburzyć Kartaginę!”. Na terytoriach Kartaginy Rzymianie utworzyli swą nową prowincję Afryka.

Ekspansja Rzymu (229-118 p.n.e.). Jeszcze przed rozpoczęciem drugiej wojny punickiej Rzym wdał się w wojnę z Ilirią, państwem bałkańskim, zajmującym wschodnie wybrzeża Adriatyku. Była to wojna odwetowa za ciągłe napady pirackie Iliryjczyków na statki i kupców rzymskich. W dwu kampaniach, zwanych wojnami iliryjskimi (229-219 p.n.e.), Rzymianie zagarnęli całą Ilirię i sąsiednie terytoria aż do Dunaju, ustanawiając tam swe prowincje Dalmację, Górną Panonię i Dolną Panonię. Rzymianie kolonizowali te tereny, budowali tam wojskowe obozy oraz założyli wiele warownych miast m.in. Zadar, Lublana, Nisz, Split, Osijek (obecne nazwy).

W trakcie trwania walk z Hannibalem, grasującym w południowej Italii, Rzymianie wystąpili też przeciwko Macedonii na Półwyspie Bałkańskim, będącej sojusznikiem Kartaginy. Prowadziła ona równoległe wojny z kilku innymi państwami greckimi, więc Rzymianie przede wszystkim wsparli te państwa flotą wojenną. Ostatecznie w 197 r. p.n.e., po drugiej wojnie z Macedonią, jej wojska zostały pokonane, a Rzymianie, przy okazji igrzysk olimpijskich w 196 r. p.n.e., proklamowali „wolność dla Hellenów”, to jest niezależność greckich miast-państw, nie zajmując ich terytoriów. Uczynili to dopiero w 146 r. p.n.e., wobec nieustających, wzajemnych sporów i konfliktów między tymi państwami, oraz ich buntów przeciw rzymskiemu patronom.

W 190 r. p.n.e. Rzym wysłał swe wojska również do Azji Mniejszej w celu wsparcia sojuszniczego Pergamonu przed najazdem sąsiednich Galatów. Po trwającej przez cztery lata tzw. „wojny syryjskiej” z państwem Seleukidów w Azji Mniejszej, zwycięscy Rzymianie utworzyli w zachodniej Anatolii swą nową prowincję Azję. Podobnie, po trzeciej wojnie macedońskiej, rozegranej w latach 171-168 p.n.e., także i Macedonia stała się rzymską prowincją. Od tego czasu Rzym awansował na hegemonia również we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego.

Dodatkowo po 133 r. p.n.e. Rzymianie podporządkowali sobie cały Półwysep Iberyjski, tworząc tam dwie prowincje: Hispania Citerior i Hispania Ulterior, a do 118 r. opanowali Południową Galię, położoną między Pirenejami i Alpami, gdzie utworzyli prowincję Galię Zaalpejską. W krótkim czasie wybudowana tam została strategiczna droga, łącząca Italię z Hiszpanią. Tak więc w ciągu II w. w granicach Republiki Rzymu znalazły się wszystkie terytoria europejskie w basenie Morza Śródziemnego i znaczące enklawy terenowe w Afryce i Azji Mniejszej.

Z nowych prowincji do Rzymu zaczęły napływać wielkie łupy, kontrybucje, podatki i daniny. W mieście powstawały liczne, reprezentacyjne budowle: świątynie, pałace, amfiteatry, termy, mosty, akwedukty. Bogacący się szybko patrycjat miejski budował dla siebie okazałe wille, dla plebsu wznoszono dzielnice wysokich bloków mieszkalnych. Budowle i place zdobiono rzeźbami, płaskorzeźbami, malowidłami i szlachetnymi wykładzinami. Wiele dzieł sztuki przywożono z podbitych krajów, zwłaszcza greckich. Miała wówczas miejsce, na dużą skalę, adaptacja architektury, sztuki i kultury greckiej na użytek społeczności rzymskiej. Dobitym tego świadectwem był zwłaszcza rozwój literatury łacińskiej. Przetłumaczone zostały z greki na łacinę wszystkie znamienitsze utwory prozy i epiki, dzieła literackie, filozoficzne, z zakresu rolnictwa, geografii itd.

Kontakty ze światem hellenistycznym zaowocowały też zmianą religii Rzymian. Wcześniej opierała się ona na wierzeniach, zapożyczonych u Etrusków. Głównymi bogami byli: Jowisz - największy i najlepszy, Junona - bogini małżeństwa i macierzyństwa oraz Minerwa - bogini rzemiosła i sztuki. Triada ta miała swą świątynię na Kapitolu. Od III w. p.n.e. zaczęto ją utożsamiać z bogami greckimi Zeusem, Herą i Ateną. Podobnie było z plejadą innych bóstw, z których najważniejszymi byli: Mars (Ares), Merkury (Hermes), Neptun (Posejdon), Diana (Artemida), Wenus (Afrodyta). Ostały się też niektóre bóstwa, nie mające odpowiednika we wierzeniach Hellenów: Janus - bóg wszelkiego początku, Westa - bogini ogniska domowego, Lary i Penaty - duchy opiekuńcze domu i spiżarni.

W dziedzinie nauki i literatury Rzymianie korzystali z dorobku Greków i pisali też początkowo w języku greckim. Pierwszym większym utworem, przełożonym z greki na łacinę przez Liwiusza Andronicusa (284-204 p.n.e.), były poematy Homera. Po łacinie pisał konsul Cycero (106-43 p.n.e.), gorący obrońca praworządności i republiki. Z Grecji, prócz uczonych, pisarzy, historyków, przybywali też artyści wszystkich rodzajów sztuki do pracy przy upiększaniu stolicy Rzymu, nowej metropolii światowej. Prócz świątyń Rzymianie wznosili wiele budowli świeckich: teatry, łaźnie, muzea, wysokie domy mieszkalne, akwedukty. Sam Rzym liczył wtedy 150 tys., a Republika Rzymska ok. 1 mln mieszkańców.

Zmieniło się też oblicze wsi i gospodarka rolna. W Italii, zwłaszcza w jej południowej części, zniszczonej i wydłupionej najazdem Hannibala, brakowało rąk do pracy w rolnictwie, głównie męskich, gdyż znaczna część chłopów służyła w legionach. Z drugiej strony do Rzymu zaczęła napływać tania żywność z podbitych krajów zamor-

skich, z jaką produkcja drobnych rzymskich gospodarstw nie mogła konkurować. Ziemię skupywali więc bogacze i zakładali wielkie latyfundia, w których zatrudniano tanich niewolników. Było ich pod dostatkiem w wyniku zwycięskich wojen. Zatrudniano ich też w budownictwie, transporcie, rzemiośle i jako pomoc domową. W konsekwencji prawie zanikło drobne rodzinne rolnictwo, a dotychczasowi rolnicy, obywatele rzymscy, przemaszerowali do Rzymu, powiększając miejski plebs, utrzymywany z funduszy publicznych.

Ciągle pogarszanie się, od początku II w. p.n.e., warunków życia we wsiach, powodowały narastanie niezadowolonych i napięcia społeczne wśród pozostałej ludności chłopskiej. Dla ich poprawy część senatu chciała wprowadzenia reformy rolnej, w ramach której nowe latyfundia wielkich właścicieli ziemskich miały być rozparcelowane pomiędzy ludność wiejską. Reformie tej ostro sprzeciwili się konserwatywni senatorowie, którzy nie zawahali się nawet przed zabiciem Tyberiusza i Gajusza Grakchów, trybunów ludowych, będących twórcami reformy agrarnej w latach 133-121 p.n.e., oraz przed rzezią 3 tys. ich stronników.

Zmierzch republiki, Cezar (74-27 p.n.e.). Rozrost terytorialny Rzymu, i związany z tym napływ łupów i podatków z nowych prowincji, stwarzały możliwość wielkich karier i szybkiego bogacenia się obywateli rzymskich. Było to z kolei przyczyną narastania korupcji wśród urzędników i polityków oraz ich rywalizacji o bogactwo, władzę i sławę. Senat i ośrodki władzy cywilnej podzieliły się więc na frakcje, wyrażające różne interesy grupowe i zwalczające się wzajem. Największą rolę odgrywały stronnictwo optymatów, skupiające konserwatystów, reprezentujących interesy bogaczy, oraz popularów, opowiadających się za reformą agrarną i obroną interesów biedoty miejskiej.

Na początku I w. p.n.e. tym dwóm, zwalczającym się wzajemnie, stronnictwom przewodzili konsulowie Korneliusz Sulla i Gajusz Mariusz. Obaj karierę zrobili jako wodzowie legionów. Wspólnie w 105 r. p.n.e. odnieśli zwycięstwo w wojnie ze zbuntowanym królem Numibii w Afryce. Później Mariusz rozgromił w dwóch bitwach (102 i 101 r. p.n.e.) w rejonie Alp germańskich najeźdźców Teutonów i Cymbrów,

Wobec ciągłego pogarszania się warunków bytowych w Italii doszło w 91 r. p.n.e. do tzw. wojny sojuszniczej z ludnością sprzymierzonych regionów, na tle sporów o sposób przyznawania obywatelstwa rzymskiego, jakie zresztą, mimo stłumienia buntu, po dwu latach wojny wszystkim Italikom zostało przyznane.

W 88 r. p.n.e. przeciwko Rzymowi wystąpił król Pontu Mitrzydates, który opanował część rzymskich terytoriów Azji Mniejszej i Syrii, zabijając dziesiątki tysięcy osiadłych tam Rzymian. Zaś w Rzymie doszło do otwartej wojny domowej pomiędzy stronnictwami optymatów i popularów. Trwała ona potem przez kilka lat i pochłonęła ok. 70 tys. ofiar. W pierwszej jej fazie Mariusz uciekł do Afryki, natomiast Sulla udał się na czele wojsk do Azji, celem poskromienia Mitrzydatesa. Pod jego nieobecność przywódca popularów Mariusz wrócił jednakże do Rzymu i wspólnie z konsulem Korneliuszem Cynną opanowali (bez walk) miasto, zaprowadzając swe rządy i urządzając rzezie zwolenników Sulli, którego wyjęto spod prawa. Na wieść o tym Sulla zawarł pokój z Mitrzydatesem i wrócił z wojskiem do Rzymu. Począwszy w wojnie domowej, prowadzonej wraz z młodymi wodzami Gnejuszem Pompeuszem i Markiem Licyniuszem Krassusem, opanowali całą Italię, także Sycylię i prowincję Afryka. Wtedy zwycięski przywódca optymatów Sulla ogłosił się w 82 r. dyktatorem republiki, rozprawiając się krwawo z opozycyjnymi senatorami i ekwitami oraz konfiskując ich majątki na rzecz swych zwolenników. Po wprowadzeniu edyktami szeregu reform, dotyczących sądownictwa, ograniczenia roli trybunów ludowych, reorganizacji senatu i inne, zniósł dyktaturę w 79 r. p.n.e., zmarł rok później.

Po jego śmierci w Italii wybuchło nowe powstanie pod wodzą Marka Emiliusza Lepidusa, który zamierzał obalić ustawy Sulli. Powstanie to stłumione zostało przez Pompejusza, który następnie udał się do Hiszpanii dla stłumienia tamtejszych buntów przeciwko władzy Rzymu. Wyprawa zajęła mu cztery lata, gdy wrócił wziął jeszcze udział w rozbiściu Powstania Spartakusa.

Zatrudnianie w latyfundiach, kopalniach, w domach bogaczy itp. co raz większych rzesz tanich niewolników sprzyjało rozwojowi gospodarki rzymskiej. Lecz traktowani byli oni bardzo źle, co było przyczyną okresowych ich buntów. Największe powstanie, liczące do 100 tys. uczestników, miało miejsce w 73-70 r. p.n.e., zorganizowane i prowadzone przez Spartakusa, gladiatora z Kapui. Po odniesieniu przez powstańców kilku zwycięstw i spustoszeniu przez nich południowej Italii, bunt niewolników został ostatecznie stłumiony przez wojska rzymskie pod wodzą Marka Krassusa, który rozkazał ukrzyżować 6 tys. powstańców wzdłuż drogi via Apia, wiodącej z Kapui do Rzymu.

Już jako konsulowie, Pompejusz i Krassus znieśli reformy Sulli, ograniczające władzę senatu i trybunów ludowych. Następnie Pompejusz, na czele specjalnie wydzielonych wojsk, rozprawił się z plagą piractwa, nękającego nadbrzeżne tereny Italii, zwłaszcza wzdłuż Morza Adriatyckiego. Począwszy w latach 67-60, po trzeciej zwycięskiej wojnie z Mitrzydatesem, umocnił on rządy Rzymu w Azji Mniejszej i na Bliskim Wschodzie, tworząc prowincje Pontu, Syrii i Sycylii oraz satelickie państwa Armenię, Kapadocję, Galację i Judeę. Zobowiązał je do płacenia wysokich danin, jakie przeznaczał głównie na rozbudowę i żołd dla swych legionów.

W międzyczasie w Rzymie przeciw Pompejuszowi i Krassusowi zawiązał się tzw. spisek Katyliny, którego celem było dokonanie przewrotu władzy dla wprowadzenia reform agrarnych i umorzenia zadłużenia ludności, spowodowanego kryzysem monetarnym. Spisek został obalony przez konserwatywnych właścicieli ziemskich, w czym główną rolę odegrał konsul Marek Cyncer (108-43 p.n.e.), płomienny mówca w senacie.

W tych niespokojnych czasach robił szybko karierę młody arystokrata Gajusz Juliusz Cezar, który w latach 81-78 odbył służbę wojskową na Wschodzie, w Bitynii i Grecji, gdzie wyróżnił się w działaniach wojennych przeciw piratom. W 69 r. rozpoczął swą działalność polityczną w stronnictwie popularów, jako wyższy urzędnik miejski, także kwestor w prowincji Hiszpania. Po kilku latach został religijnym zwierzchnikiem Rzymu, a w 60 r. konsulem i wszedł w skład I triumwiratu rzymskiego z zasłużonymi konsulami-wodzami Pompeuszem i Krassusem. W latach 58-51 p.n.e. jako prokonsul Galii Przedalpejskiej podbił całą Galię po Kanał La Manche i Ocean Atlantycki oraz zorganizował zbrojne wyprawy przeciwko Brytanii i za Ren, przeciw Germanom.

Cezar zgniół też wielkie powstanie Galów, zjednoczonych pod wodzą króla Arwernów, Wercyngetoryksa. Do decydującego starcia doszło we wsch. Galii pod miastem-twierdzą Alezja, którą Cezar zdobył po wielotygodniowym oblężeniu. Wercyngetoryks oddał się dobrowolnie w niewolę za cenę darowania życia jego wojsku i ludności. Przez 6 lat był potem więziony, wieziony w stalowej klatce w paradzie zwycięstw Cezara w Rzymie, po czym został udu-szony. Zaś galijskie prowincje rzymskie, asymilując szybką wyższą rzymską kulturę duchową i materialną, stały się najwerniejszymi w całym imperium rzymskim na okres kilku stuleci.

Po śmierci Krassusa w 53 r. p.n.e. w wojnie z Partami, Pompeusz także złożył stanowisko konsula i rozwią-zał swe wojska. Nastąpił więc rozpad triumwiratu. Dopiero po dwóch latach chaosu, senat wybrał ponownie Gneju-sza Pompejusza jako jedyne go urzędującego konsula. Wówczas zażądał on, i jego rządzące stronnictwo optyma-tów, powrotu Cezara z Galii. Obawiali się jego popularności i sławy, więc miał wrócić do Rzymu bez wojska. Jed-nakże Cezar przekroczył w 49 r. p.n.e. rzeczkę Rubikon na granicy Galii Przedalpejskiej i Italii wraz z oddanymi mu legionami, wypowiadając słowa „alea iacta est” (kości zostały rzucone), po czym w drodze wojny domowej przejął władzę w państwie jako dyktator. Ze swym przeciwnikiem Pompeuszem i jego sojusznikami walczył w Hiszpanii, na Sycylii, w Grecji, potem także w Afryce i ponownie w Hiszpanii.

W Grecji wojska Pompejusza zostały rozbite latem 48 r. pod Farsalos, a on sam zbiegł do Egiptu. Tam został podstępnie zamordowany z rozkazu 14-letniego króla Ptolomeusza XIII, powodowanego chęcią przypodobania się zwycięskiemu Cezarowi, któremu podarował sygnet i głowę zabitego. W Egipcie toczyła się wtedy wojna domowa pomiędzy dziedzicami tronu Ptolomeuszem XIII i jego starszą siostrą Kleopatą, wcześniej wygnaną z Aleksandrii. Cezar jednakże sprzymierzył się z piękną Kleopatą, która została jego kochanką i przy jego pomocy uzyskała nie-podzielnie egipską koronę po krótkiej wojnie aleksandryjskiej, stoczonej przez Rzymian. W trakcie tej wojny, gdy Cezar wraz z Kleopatą oblężeni byli w pałacu królewskim, z jego rozkazu spalona została flota ptolomejska w por-cie Aleksandrii. Ogień przeniósł się wtedy na miasto i m.in. spłonęła także słynna Biblioteka Aleksandryjska.

W 47 r. p.n.e. Cezar powtórnie pokonał buntującego się króla Pontu, Farnacesa (syn Mitrydatesa), w Azji Mniejszej, a po zwycięskiej bitwie, kończącej wyprawę wojenną, przesłał do Rzymu meldunek ze słowami: „veni, vidi, vici” (przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem). Następnie po powrocie do Rzymu, z wielkim wojskiem przeprawił się do Afryki, gdzie przebywało jeszcze kilka legii republikańskich Pompejusza. W bitwie pod Tapsus Cezar rozbił je doszczętnie. Z walkami w Afryce związane było samobójstwo Katona Młodszego, polityka zwanego „sumieniem Rzymu”, niezłomnego obrońcy ustroju republikańskiego. W następnym roku Cezar rozgromił też legie republikań-skie w Hiszpanii, w bitwie pod Mundą.

Te liczne ekspedycje wojenne bardzo ograniczały czas pobytu Cezara w Rzymie. Wykorzystywał go na wiel-kie parady zwycięstwa i na wprowadzanie licznych reform, dotyczących głównie wojska, administracji i finansów państwa. Obejmowały one również prowincje rzymskie, przyczyniając się do integracji imperium. m.in. ustanowił nową złotą monetę aureus, dokonał 25% redukcji zadłużenia ludności, a od 1 stycznia 45 r. p.n.e. wprowadził nowy podział czasu, znany pod nazwą kalendarza rzymskiego lub juliańskiego. Cezar zapoczątkował też romanizację prowincji zewnętrznych przez wielkie akcje przesiedleńcze z terenów Italii weteranów wojen i proletariatu rzymskie-go, głównie do Galii, Azji Mniejszej i Afryki. Za jego panowania powstały w Rzymie: pierwszy teatr kamienny, świą-tylnia marmurowa, łuk triumfalny i budowle kopułowe.

Te wszystkie działania umacniały jedynowładztwo Cezara, który mianował się dożywotnim dyktatorem, naj-wyższym kapłanem, imperatorem i „ojcem ojczyzn”. Budziło to sprzeciw prawie całego senatu, zagrożonego w swej dotychczasowej władzy. To też 15 marca 44 r. p.n.e. (idy marcowe), w przerwie posiedzenia senatu, Cezar został zasztyletowany przez grupę republikańskich spiskowców, którymi przewodził senator Junius Marek Brutus, bliski przyjaciel Cezara.

O przejęcie władzy po śmierci dyktatora rywalizowali konsul Marek Antoniusz, przybrany syn Cezara Gajusz Oktawian i jeden z wodzów Marek Lepidus. Związali oni tzw. drugi triumwirat i przede wszystkim rozprawili się w Italii z republikanami, między innymi ich ofiarą padł najwybitniejszy mówca rzymski, filozof i poeta Marek Cyncero. Następnie w bitwie pod Filippi w Macedonii pobili wojska senatorów Brutusa i Kasjusza (zabójcy Cezara), którzy popełnili wówczas samobójstwo. Zaś w 36 r. p.n.e. Oktawian poskromił ostatnie ognisko oporu republikanów, zgru-powanych wokół Sekstusa Pompejusza (syn Gnejusza) na Sycylii.

Po odsunięciu republikanów od władzy, Oktawian zapanował nad Italią i zachodnią, Antoniusz zaś nad wschodnią częścią imperium rzymskiego, zaś Lepidus został namiestnikiem Afryki i najwyższym kapłanem. Wkrót-ce jednak rozpoczęli oni walki między sobą. Gdy wojska Lepidusa poddały się Oktawianowi, zwrócił się on przeciw-ko Antoniuszowi. Głównym wsparciem dla Antoniusza był Egipt, będący dostawcą zboża dla całego Rzymu, a on sam poślubił królową tego kraju, „boską” Kleopatę, choć był już żonaty z siostrą Oktawiana, Oktawią. Stało się to powodem zadrażnień, a następnie wojny domowej pomiędzy Oktawianem i Antoniuszem. W 31 r. p.n.e. w bitwie morskiej obok przylądka Akcjum na Morzu Jońskim Oktawian odniósł zwycięstwo nad flotą Antoniusza i Kleopatry. Po ucieczce do Egiptu, oboje oni popełnili samobójstwo. On od miecza, po nieprawdziwej wieści o śmierci Kleopa-try, ona od ukąszenia jadowitej żmii. W ten sposób skończyło się też 300-letnie panowanie dynastii Ptolomeuszy w Egipcie, który stał się odtąd prowincją rzymską i domeną cesarską.

W 27 r. p.n.e. Oktawian ogłosił się cesarzem. Tak więc po ok. 250 latach ustroju królewskiego i 482 lat repu-bliki, w Rzymie narodził się ustrój cesarski, jaki przetrwał potem jeszcze 422 lat, do końca istnienia Cesarstwa Za-chodniorzymskiego, a prawie 1500 lat, licząc do upadku Cesarstwa Wschodniorzymskiego.

Pierwsi cesarze (27 p.n.e.- 68). Po ogłoszeniu się cesarzem, Oktawian nadal zręcznie wykorzystywał ist-niejące instytucje republikańskie. Utrzymany został senat i dotychczasowe struktury administracyjne. Cesarz spra-wował władzę jako pierwszy obywatel państwa, skupiając w swych rękach równocześnie funkcje konsula, trybuna

ludowego, najwyższego kapłana i wodza armii, a senat nadał mu tytuły Augusta (wzniosłego) i Princepsa, to jest pierwszego z senatorów. Otoczył się licznymi, kompetentnymi doradcami, wywodzącymi się z arystokracji i armii. Ten system władzy, zwany pryncypatem, utrzymał się w Rzymie 300 lat.

Po dziesiątkach lat wojen zewnętrznych i domowych, w okresie rządów Oktawiana Augusta (27 p.n.e.-14) w Cesarstwie Rzymskim zapanował względny pokój. Legiony walczyły jedynie w Panonii i Germanii. Panonia nad środkowym Dunajem została wtedy podbita i przekształcona w kolejną prowincję. Natomiast w Germanii Rzymianie utracili tereny na wschód od Renu, po bitwie w Lesie Teutoburskim, w której trzy legiony rzymskie, dowodzone przez Warusa, zostały kompletnie zniszczone przez germańskich Cherusków. Armia rzymska została nieco zmniejszona do 28 legionów po 6 tys. zawodowych, płatnych żołnierzy, służących po 20 lat. Oktawian zorganizował też 9 elitarnych kohort pretorianów, stacjonujących w Rzymie. W całym imperium budowano sieć dróg strategicznych.

W stolicy prowadzono wielkie roboty budowlane, wzniesiono wiele świątyń i gmachów publicznych, w tym Mauzoleum Augusta, łaźnie cesarskie, Teatr Marcellusa, Panteon, oraz dwa nowe akwedukty, zaopatrujące miasto w wodę. Mówiono, że Oktawian zastał Rzym murowany, a zostawił marmurowy. Popierał on też rozwój sztuki i literatury, za jego panowania działali: największy epik starożytności Wergiliusz (70-19 p.n.e.), autor poematu „Eneida” o podróży i przygodach Eneasza po upadku Troi, poeci Horacy (65-8 p.n.e.) i Owidiusz oraz historyk Tytus Liwiusz (59 p.n.e.-17 n.e.), autor dziejów Rzymu w 142 księgach. Liwiusz korzystał z kronik, spisanych przez samego Cezara. Jego kontynuatorami byli Korneliusz Tacyt (55-120), który opisał dzieje pierwszego stulecia cesarstwa i sekretarz Hadriana, Swetoniusz (69-140), autor „Żywoty cesarów”.

Liczba mieszkańców stolicy zbliżała się do miliona. Natomiast całe państwo rzymskie liczyło do 80 milionów ludności, z czego tylko 1/10 przypadała na Italię. Obejmowało Europę Południową i Zachodnią po rzeki Ren i Dunaj oraz wszystkie terytoria i kraje wschodniej części basenu Morza Śródziemnego i północne wybrzeża Afryki. Administracyjnie imperium dzieliło się na macierzystą Italię i 34 prowincje.

Po Oktawianie Augustem cesarzem został jego adoptowany syn, Tyberiusz (14-37). Starał się o utrzymanie ładu i pokoju w imperium rzymskim. Jednakże za jego panowania, miały miejsca powstania legionów w prowincjach Przedreńskiej i Panonii, które stłumił Germanik (bratanek Tyberiusza), oraz wyprawa wojenna do Armenii przeciw buntującym się Partom. Tyberiusz został cesarzem w wieku 50 lat, rządził despotycznie, stosując terror i wydając liczne wyroki śmierci na swych przeciwników, w tym członków własnej rodziny. To też był znienawidzony przez lud rzymski i przez ostatnie 10 lat życia zarządzał państwem ze swej rezydencji na trudnodostępnej wyspie Capri w Zatoce Neapolitańskiej.

Trzecim cesarzem na tronie rzymskim był Gajusz Kaligula (37-41), syn wodza Germanika, adoptowanego za młodu przez Tyberiusza. W pierwszym roku panowania 25-letniego cesarza, wydawało się, że będzie dobrym, sprawiedliwym władcą. Lecz po ciężkiej chorobie Kaligula cierpiał na nawroty poważnej depresji i manię prześladowczą. Otaczał się boskim kultem, ale historia zapamiętała go jako okrutnego despotę o patologicznych skłonnościach sadystycznych. Został zamordowany przez spiskowców, głównie senatorów, po tym, jak w senacie zażądał, aby jego ulubionego konia Incitatusa obrać senatorem i konsulem, co miało być demonstracją nieograniczoności władzy cesarza.

Po śmierci Kaliguli senat rzymski zamierzał przywrócić ustrój republikański w państwie, lecz pretorianie obrali cesarzem Klaudiusza (41-54), bratanek Tyberiusza. Miał on wtedy 50 lat i w odróżnieniu od swego poprzednika, był człowiekiem bardzo spokojnym, o cechach intelektualisty i uczonego, przy tym chorowity na ciele, wg niektórych historyków również na umyśle. Zreformował podatki, usprawnił administrację w imperium i wybudował nowy morski port handlowy Rzymu w Ostii u ujścia Tybru.

Za panowania Klaudiusza Rzym zawojował nowe terytoria-prowincje: Mauretanię w Afryce i Licję w Azji Mniejszej, przez co autentycznie Morze Śródziemne stało się wewnętrznym morzem imperium. Legiony rzymskie dokonały również inwazji Brytanii, zajmując 2/3 wyspy. W 54 r. Klaudiusz został otruty przez swą czwartą żonę Agrypinę, w związku z jej planami pozbawienia sukcesji tronu Brytanika, syna Klaudiusza z trzeciego jego małżeństwa z Mesaliną, zgładzonej zresztą z polecenia Agrypiny.

Na skutek intryg Agrypiny piątym cesarzem został, w wieku 17 lat jej syn Lucjusz Domicjusz z pierwszego jej małżeństwa, który gdy miał 13 lat adoptowany został na syna Klaudiusza. Przy adopcji otrzymał imię Neron, co w języku Sabinów znaczyło „mężny”. Cesarz Neron (54-68) okazał się nie mniej okrutnym od swej matki. Z jego rozkazu, na przestrzeni kilku lat, otruty został w czasie uczyt w pałacu 14-letni przyrodni brat Brytanik, zamordowana także matka, gdy sprzeciwiła się planom jego nowego związku małżeńskiego, a również pierwsza żona Oktawia, córka Klaudiusza, z którą ożeniony został gdy miała 13 lat. Następnie Neron poślubił, starszą o siedem lat, piękną Sabinę Poppeę, po wymuszonym rozwiązaniu jej poprzedniego małżeństwa. Lecz i ona zginęła po dwóch latach w wypadku, do którego przyczynił się sam Neron. Już po roku zawarł on jednak nowe małżeństwo ze Statilią Mesaliną, po uprzednim zabiciu jej męża konsula Westimusa przez żołnierzy cesarza. Wyroki śmierci otrzymali też liczni uczestnicy spisku przeciwko niemu, wśród nich jego wychowawca i nauczyciel, a następnie główny doradca, stoicki filozof Seneka, oraz przyjaciel, uznany poeta Marek Lukan, bratanek Seneki, którzy popełnili samobójstwa.

Lecz intrygi i morderstwa nie były jedynym zajęciem młodego cesarza. Miał uduchowiony charakter oraz przejawiał duże zdolności artystyczne, jako muzyk, poeta i deklamator. Szczególnie fascynowali go Grecy i ich kultura. Stał się więc wielkim mecenasem sztuki i, wzorując się na greckich igrzyskach olimpijskich, zorganizował dwukrotnie, w odstępie 5 lat, igrzyska sportowe zwane neroniami, na których prezentowane były konkursy śpiewu, muzyki, poezji i krasomówstwa. Sam w nich występował, śpiewając własne utwory, przy własnym akompaniamentem na kitarze. Neron był też autorem juvenalii, młodzieżowych igrzysk, które zorganizował, gdy mając 21 lat, po raz pierwszy zgolił swą młodzieńczą brodkę.

Armią, polityką, rządami imperium Neron prawie się nie interesował. Dbał natomiast niezmiernie o kult swej

osoby i kazał oddawać sobie boską cześć. By zdobyć mir i uznanie ludu rzymskiego ograniczył częściowo podatki, dbał o darmowy chleb dla plebsu i organizował wielkie widowiska w amfiteatrach i cyrkach, których głównymi atrakcjami były wyścigi kwadryg i walki gladiatorów. Stały się one prawdziwą pasją Rzymian i, z woli podnieconej gawieździ, co raz bardziej krwawe.

Gdy w lipcu 64 r. ponad milionowy Rzym został zniszczony przez wielki pożar, trwający pięć dni, Neron zdecydował, by odbudować miasto według nowego przestronnego planu urbanistycznego. Przede wszystkim rozkazał dla siebie wybudować nowy, wystawny pałac, zwany Złotym Domem, przy którego wejściu postawiono 31,5-metrowej wysokości posądek, odlany z brązu, posąg Nerona. Niektórzy historycy sugerują, że podpalenie Rzymu dokonane zostało z rozkazu samego cesarza Nerona. Wybuch pożaru zastał go w każdym bądź razie w letniej rezydencji w Ancjum, odległym o 45 km od stolicy. Udał się do niej niezwłocznie konno i zajął energicznie pomocą dla pogorzalców. Obserwując pożar z daleka, grał też ponoć na kitarze i śpiewał swój poemat o zdobyciu Troi. Faktycznie o podpalenie miasta oskarżeni zostali chrześcijanie i, z przyzwolenia cesarza, rozpoczęto wówczas w Rzymie szerokie prześladowania wyznawców tej nowej religii, rozrastającej się szybko i zyskującej licznych nowych zwolenników, zwłaszcza wśród plebsu i niewolników.

W czasie panowania Nerona imperium rzymskie wstrząsane było licznymi niepokojami na swych peryferiach. Trwał konflikt z Partami w Armenii (55-62 r. n.e.), we wschodniej Brytanii miało miejsce powstanie przeciwko kolonistom rzymskim i stacjonującym tam legionom. Doszło do spisków i buntów przeciwko cesarzowi w Galii, Hiszpanii i Portugalii, gdzie namiestnicy wypowiedzieli posłuszeństwo Neronowi. Wszak najważniejszym wydarzeniem było wielkie powstanie Żydów w 64 r. w prowincji Judei, nie mogących pogodzić się z rządami pogańskich Rzymian. Zostało krwawo stłumione przez 60-tys. korpus rzymski, dowodzony przez Flawiusza Wespazjana i jego syna Tytusa, późniejszych cesarzy.

W ostatnich latach swego panowania Neron przez dłuższy czas przebywał w Grecji. Zwolnił wtedy Hellenów od płacenia podatków, wziął udział, jako pieśniarz i aktor, w igrzyskach olimpijskich w Olimpii i w 67 r. rozpoczął budowę Kanału Korynckiego, skracającego żeglugę między Morzem Egejskim i Jońskim. Sposób sprawowania władzy i marnotrawstwo finansów cesarstwa przez Nerona, wywoływały jednakże coraz większy sprzeciw, krytykę i bunty w społeczeństwie, armii i kręgach władzy. Czuł się wówczas zaszczuty, cierpiał na halucynacje i stany lękowe. Po buncie pretorianów i opuszczeniu go przez straż i prawie całą służbę, uciekł nocą zamaskowany, kryjąc się w podmiejskiej willi przyjaciół. Tam popełnił samobójstwo. Śmierć Nerona zakończyła panowanie dynastii julijsko-klaudyjskiej (27 p.n.e.-68 n.e.), gdyż umarł bezpotomnie.

Dynastia Flawiuszów (69-96). Do sukcesji po Neronie było wielu kandydatów. Senat rzymski uznał cesarzem namiestnika Hiszpanii Galbę, a gdy został on po kilku miesiącach zamordowany przez pretorianów, namiestnika Portugalii, Sylwiusza Othona. Natomiast legiony, stacjonujące w Germanii, obrwały cesarzem swego wodza Aulusa Witeliusza, zaś legiony z prowincji wschodnich pogromcą Judei, Flawiusza Wespazjana. Po 1,5 roku wojen, w których zginęło 50 tys. ludzi i po kolejnych marszach pretendentów do tronu na Rzym, cesarzem został Wespazjan (69-79) z rodu Flawiuszów. Dał on początek nowej dynastii cesarzy. Należeli do nich też Tytus i Domicjan.

Powstanie żydowskie w Judei, wzniecone za panowania Nerona, zostało ostatecznie stłumione przez Tytusa w 70 r., poczym stolica prowincji, Jerozolima, zrównana została z ziemią. Większość ludności żydowskiej Rzymianie deportowali wtedy na Półwysep Iberyjski i nad Ren w Germanii, a część uciekła do sąsiednich krajów arabskich, rozpraszając się w diasporze.

Wespazjan dbał o umocnienie gospodarcze i polityczne prowincji rzymskich, nadając dużej liczbie miast rzymskie prawa miejskie i wprowadzając przedstawicieli prowincji w skład senatu. Popierał rozwój nauki, sztuki i budownictwa. M. in. w Rzymie za jego panowania kontynuowano odbudowę miasta po wielkim pożarze w 64 r. i rozpoczęto budowę monumentalnego amfiteatru Koloseum, z widownią dla 50 tysięcy widzów, który z wielką pompą (100-dniowe igrzyska) oddano do użytku w 79 r. Była to największa budowla Rzymu epoki cesarstwa, a nazwę swą wzięła od stojącego w pobliżu wielkiego posągu Nerona, zwanego Kolosem.

Po Wespazjanie władzę cesarską przejął jego syn Tytus (79-81). Wkrótce potem, 24 sierpnia 79 r., nastąpił wielki wybuch wulkanu Wezuwiusza, usytuowanego nieopodal Neapolu, na południu Italii. Wybuch spowodował olbrzymie szkody w regionie, a cesarz osobiście zaangażował się w organizację pomocy dla poszkodowanej, okolicznej ludności i w odbudowę zniszczeń. Nic nie mogło jednak pomóc 20-tys. miastu Pompeje i mniejszemu Herkulanum, usytuowanych u stóp wulkanu, które przysypane zostały kilkumetrową warstwą popiołu wulkanicznego i lawy, grzebiących 16 tys. ludzi. Odślonięcie ruin Pompei dokonane zostało dopiero w połowie XVIII w., dostarczając bogatych materiałów archeologicznych. Pozwoliły one na odtworzenie wyglądu dziesiątków obiektów publicznych, willi bogaczy i domostw plebsu, także ich wyposażenia, naczyń, narzędzi, a nawet ludzkich postaci, przez zastosowanie odlewów gipsowych próżni, pozostałych po zwęglonych zwłokach. Między innymi odkryte zostały liczne kolorowe freski, świadczące o wspaniałym rozwoju dekoracji i malarstwa ściennego w starożytnym Rzymie.

Po Tytusie cesarzem rzymskim został jego młodszy brat Domicjan (81-96). Prowadził on liczne wojny zaczepne na północnych rubieżach imperium w Brytanii, Germanii i Dacji, rozpoczął też budowę obronnych fortyfikacji wzdłuż Dunaju i górnego Renu. Uporządkował administrację prowincjonalną. Rządził despotycznie, dążąc do władzy absolutystycznej, co doprowadziło do zawiązania spisku pałacowego przeciw niemu, w wyniku którego został zabity. Senat zdecydował wtedy o unieważnieniu wszystkich jego zarządzeń, zniszczeniu jego posągów i wizerunków, po czym wybrano pośpiesznie nowego cesarza, senatora Marka Nerwę.

Nerwa (96-98) przywrócił do godności wygnanych wcześniej senatorów, zaprowadził daleko idące oszczędności w państwie, był też autorem alimentacji, czyli zapomóg, przyznawanych ubogim rodzicom na wychowanie dzieci. Rozumiejąc, że swą dobrocią i starością (liczył wtedy 67 lat) nie zyska przychylności legionów, usynowił i

powołał na swego następcę Marka Trajana, namiestnika prowincji Germanii. Trajan nigdy nie zobaczył jednakże swego przybranego ojca, który zmarł w 98 r., a po śmierci zaliczony został w poczet bogów, jako Boski Nerwa.

Złoty wiek Rzymu (98-192). Za złoty wiek Cesarstwa Rzymskiego przyjmuje się okres panowania cesarzy Marka Trajana, Publiusza Hadriana, Antoninusa Piusa, Marka Aureliusza i Kommodusa.

Trajan (98-117) kontynuował z powodzeniem wojny na peryferiach imperium rzymskiego. Rozszerzył wydatnie jego granice, tworząc nowe prowincje: Dację, na terenach dzisiejszej Rumunii, oraz Armenię, Mezopotamię, Asyrię i Arabię na Bliskim Wschodzie. Cesarstwo Rzymskie doszło wówczas do kresu swej ekspansji, osiągając maksymalne wymiary terytorialne. Zwycięstwa Trajana nie przyszły jednak łatwo, zwłaszcza zacięte były dwie wojny w latach 101-102 i 105-106 stoczone w Dacji z półdzikimi Dakami, rządzonymi przez świetnego wodza Decebalę, który osaczony, po klęsce swego narodu, popełnił samobójstwo.

Trajan zapisał się też chlubnie w dziedzinie rozwoju gospodarczego Cesarstwa, zwłaszcza rolnictwa i regionów wiejskich. Bezrolni wieśniacy otrzymywali masowo przydziały ziemi od państwa i pomoc w jej uprawie. Podboje, zdobyczne łupy i wzrastające podatki pomnażały finanse państwa, niezbędne np. na intensywną budowę dróg, prowadzoną w całym imperium. Te rzymskie drogi budowane były bardzo starannie, z bloków kamiennych, pozwalały na sprawną komunikację i przewóz towarów, służyły też celom strategicznym do szybkiego przemieszczania wojsk. Niektóre z nich przetrwały do dziś. W cesarstwie powstawały liczne szkoły, biblioteki, teatry, termy. Kontynuowano też rozbudowę reprezentacyjnego Forum Romanum w Rzymie, które stanowiło wielki zespół urbanistyczny, koncentrujący życie społeczno-gospodarcze miasta. Przy nim sytuowano główne świątynie i gmachy państwowe. Między innymi: Hale Targowe, Termy i Kolumnę Trajana, pokrytą płaskorzeźbami, upamiętniającymi podbój Dacji. Rozwijała się kultura, zwłaszcza literatura, jej największymi przedstawicielami byli historyk epoki Tacyt oraz pisarze Swetoniusz i Pliniusz Młodszy.

Trajan, podobnie jak Nerwa, był bezdzietny, następnym cesarzem został jego przybrany syn, Hadrian (117-138), namiestnik prowincji Syrii, pochodzący z Hiszpanii. Zrezygnował on świadomie z dalszych podbojów, a nawet ze świeżo podbitych terytoriów Mezopotamii za Eufratem i Tygrysem, ograniczając się do umocnienia istniejących granic państwowych i obrony pozostałych prowincji. Między innymi oddzielił Brytanię od wrogiej Szkocji ciągłym murem obronnym, tak zwanym Wałem Hadriana. Zmniejszył liczebność armii na czas pokoju do 28 legionów, wprowadzając za to rekrutację do wojska również w prowincjach.

Hadrian zreformował administrację, usprawnił pobór podatków, umniejszył też rolę senatu, tworząc radę cesarską jako swój organ doradczy. Przeprowadził kodyfikację praw, w tym zniósł prawo, według którego panowie mogli decydować o życiu lub śmierci niewolników. Wprowadził zasady dzierżawy ziemi przez osadników, tak zwany kolonat. Wiele podróżował i dokonywał licznych inspekcji nawet odległych prowincji, inicjując budowy nowych świątyń, teatrów, term, akweduktów, a także zakładając nowe miasta w Egipcie, Tracji, Grecji, Azji Mniejszej. Również w Rzymie pozostawił po sobie wiele monumentalnych budowli, m. in. Panteon, to jest świątynię poświęconą wszystkim bogom, założenie pałacowe tzw. Villa Hadriana i Mauzoleum, zwane później Zamkiem św. Anioła.

Hadrian zamiłowany był w kulturze greckiej i obdarował miasta greckie licznymi przywilejami, w Atenach wybudował wielką świątynię Zeusa Olimpijskiego. Natomiast jego polityka hellenizacji w Judei wywołała powstanie ludności żydowskiej, które po 3 latach krwawych walk zostało stłumione przez legiony rzymskie.

Kolejni cesarze: Antoninus Pius (138-161) i jego adoptowany syn Marek Aureliusz (161-180), prawdziwy cesarz-filozof, kontynuowali politykę Hadriana. Ostatni cesarz z dynastii Antoninów, syn Aureliusza, Kommodus (180-192) unikał wojen na granicach, za to był wielkim wielbicielem i organizatorem widowisk i igrzysk publicznych. W imperium panował pokój, w każdym razie do 165 r. nie było większych wojen, potem jedynie powstania lokalne w peryferyjnych prowincjach: Germanii, Armenii, Syrii, Judei i Dacji. Państwo przeżywało dobrobyt, rozwijały się pomysłnie również prowincje rzymskie, np. miasto Ateny, gdzie powstała wielka biblioteka Tytusa Flawiusza, monumentalna świątynia Zeusa Olimpijskiego i założona przez Hadriana szkoła epikurejska. Kwitł handel, dzięki któremu do Rzymu nieprzerwanym strumieniem napływały w wielkiej obfitości towary i wyroby z całego imperium, a także z Arabii, krajów nadbałtyckich, Afryki i Indii.

Spółczesność była wszakże bardzo zróżnicowana. Obok ludzi bogatych, patrycjuszy, ekwitów, właścicieli ziemskich istniała szeroka warstwa kupców, rzemieślników, drobnych rolników, prosperujących względnie dobrze, a również duża warstwa ludzi ubogich, stanowiących klientelę bogatych patronów. Dla nich państwo organizowało bezpłatne rozdawnictwo chleba, zwanego plebejskim, oraz igrzyska, to jest wielkie widowiska na stadionach i amfiteatrach. Zawołanie „chleba i igrzysk” stanowiło jakby karykaturalną syntezę sytuacji i kondycji społeczeństwa w I i II w. w Cesarstwie Rzymskim. Drugim charakterystycznym jej wyznacznikiem była ogromna ilość niewolników, na których opierała się prawie cała produkcja materialna. Oczywiście sytuacja niewolników była najgorsza.

Rzym w III wieku (192-305). Po śmierci Kommodusa, zabitego przez spiskujących pretorianów, przez 42 lata panowało siedmiu cesarzy dynastii Sewerów. Septimius Sewer (193-211) po zwycięskiej wojnie z Partami utworzył na wschodzie nową prowincję Mezopotamię, sięgającą po rzekę Tygrys i graniczącą z Armenią. Rzymianie zakładali tam wojskowe kolonie i zagospodarowywali dogodnie obszary dla celów rolniczych. Septimus zorganizował też kilka nieudanych wypraw na podbój północnej Brytanii, w czasie ostatniej zmarł. Syn Septimiusza, Marek Karakalla (211-217) lata swego panowania strawił na wojnach obronnych nad Renem i Dunajem, zaś w czasie wojny z Partami został zamordowany przez własnych pretorianów, których dowódca Makrinus obwołał się kolejnym cesarzem (217-218).

W ogóle wiek III n.e. był dla imperium rzymskiego epoką wielkiego zamętu i walki o władzę. Np. w ciągu 50 lat (247-297) zasiadało na tronie aż 56 cesarzy, w znacznej mierze samozwańców, pretendentów, z których więk-

szość zginęła w zamachach i wojnach domowych lub zewnętrznych. Anarchia ogarniała całą armię. Poszczególne legiony obwoływały swych dowódców kolejnymi cesarzami, którzy sprawowali władzę zwykle bardzo krótko, by zginąć z rąk konkurentów. Aparat administracyjny państwa znalazł się w stanie rozkładu. Nastąpiły dewaluacja pieniądza, upadek handlu i rzemiosła, zanikły widowiska publiczne, wyludniły się miasta i wsie na całym obszarze świata śródziemnomorskiego.

Co raz większym problemem były walki z barbarzyńcami, toczone na obrzeżach państwa. Najgroźniejszymi z nich były plemiona germańskie, jakie napierały zwłaszcza na północne i wschodnie granice imperium, zajmując tereny, na których się następnie osiedlały. W ten sposób Frankowie, Alamanowie, Sasi, Wandale i Goci osiedlili się nad brzegami Renu i Dunaju. Natomiast wschodnim granicom zagrażało do 200 r. państwo partyjskie, z którym Rzymianie toczyli wieloletnie wojny, zaś od 224 r. potężna Persja, gdzie władzę objęła nowa, prężna dynastia Sasanidów. W trakcie najazdów na wschodnie prowincje rzymskie Syrię, Palestynę i Kapadocję, król perski Szapur I w bitwie pod Edessą w Górnej Mezopotamii wziął do niewoli cesarza rzymskiego Waleriana (253-260).

Walerian zmarł w niewoli, władzę po nim przejął jego syn Gallien (260-268), który już od kilku lat rządził w Galii, chroniąc skutecznie granice nad Renem przed naporem plemion germańskich. Gdy Alamanowie przedarli się przez górny Dunaj i opanowali nizinę nadpadańską, wojska rzymskie rozbiły ich w bitwie pod Mediolanem. Po raz pierwszy wzięły wówczas w walkach, utworzone przez Galliena, wielkie jednostki jazdy konnej. W armii rzymskiej mnożyły się jednak rebelie i pojawiło się szereg samozwańczych cesarzy, którzy przeciwstawiali się Gallienowi. W wyniku spisku oficerów własnej gwardii przybocznej został on w 268 r. zabity.

Kolejnym cesarzem rzymskim, wyłonionym przez wojsko, został Marek Klaudiusz II (268-270), wywodzący się z Dalmacji na Bałkanach. On też zmuszony był zajmować się głównie obroną imperium przed Germanami. W 268 r. odparł ataki Alemanów, którzy ponownie dolinami alpejskimi wtargnęli do Italii, a w następnym Gotów i Herkulów, którzy z nad ujścia Dniestru zaatakowali Macedonię. Podobnie z naporem Gotów, Wizygotów, Wandalów i Jutungów walczyli z powodzeniem następni cesarze z illiryjskiej dynastii, Aurelian (270-275) i Probus (276-282). Zaprowadzili ład w armii i surowo tłumili bunty w Galii, Syrii i Egipcie. Wprowadzone przez nich reformy monetarne i podatkowe pozwoliły na wzmocnienie gospodarki i jedności państwa. Za ich panowania miasto Rzym otoczone zostało nowymi murami obronnymi.

Zarządzenie rozległym imperium było jednakże bardzo utrudnione i w 284 r. kolejny cesarz Gajusz Dioklecjan (284-305), również wywodzący się z Dalmacji, zdecydował się na podział państwa na Wschód i Zachód i na decentralizację władzy. Wprowadził mianowicie tzw. tetrarchię - współrządy czterech ludzi (2 augustów i 2 cesarów). Powiększył również ilość prowincji do 117, ugrupowanych w 12 okręgów administracyjnych (diecezji), podlegających czterem prefekturam: Italii, Galii, Ilirii i Wschodu, co miało przyczynić się do uelastycznienia administracji. Dioklecjan zreorganizował też siły zbrojne, dzieląc je na garnizony graniczne i odwodowe wojska polowe, bazujące wewnątrz prowincji, powstrzymał inflację przez emisję nowej złotej monety, wprowadził ceny urzędowe oraz uporządkował podatki, uzależniając ich wysokość od ilości i jakości posiadanej ziemi, pogłowia bydła itp.

W czasie długotrwałych rządów cesarza Dioklecjana Rzym wzbogacił się o liczne monumentalne budowle, w tym ogromne termy, zwane jego imieniem. Utrwalił się również sposób sprawowania władzy cesarskiej, polegający na majestatycznym ceremoniale i przepychu dworu cesarskiego, wzorowanych na tradycjach perskich. W latach 303/304 cesarz wydał cztery edykty przeciwko chrześcijanom, otwierające największe ich prześladowania. Burzono kościoły, a chrześcijan zmuszano do składania ofiar i przysięgi lojalności wobec tradycyjnych pogańskich bogów rzymskich. Odmowy karane były wygnaniem, przymusową pracą w kopalniach, także śmiercią.

Konstantyn I Wielki (306-337). Podział cesarstwa i wprowadzenie czterech cesarzy nie służyły dobrze wielkiemu imperium. Tetrarchowie zamiast współpracować ze sobą, częściej rywalizowali o większą władzę i wpływy, a nawet zwalczali się zbrojnie. Jedną z wojen o władzę rozegrała się w 312 r. pomiędzy wojskami cesarza Galii i Brytanii Konstancyusza a wojskami cesarza augusta Italii, Hiszpanii i Afryki, Maksencjusza. Konstancyusz wkroczył do Italii z 30 tys. bitnych germańskich żołnierzy i w kilku bitwach ze znacznie większymi siłami Maksencjusza, opanował tereny północnej Italii, przy czym większość miast poddała mu się bez walki. Do decydującej bitwy doszło niedaleko Rzymu koło Mostu Mulwijskiego nad Tybrem, w którym podczas ucieczki jego armii, utonął Maksencjusz. Konstancyusz wjechał wtedy uroczyście do Rzymu, po czym uznany został przez senat Najwyższym Augustem, czyli głową imperium. Senaat zdecydował też, że obok Koloseum staną, zachowany do dziś, monumentalny triumfalny łuk Konstancyusza, sławiący zwycięski wjazd cesarza do Rzymu. Jedną z pierwszych decyzji, jaką podjął nowy august Zachodu, wspólnie z augustem Wschodu, Licyniuszem, był edykt o równouprawnieniu religii chrześcijańskiej, ogłoszony w 313 r. w Mediolanie.

Konstantyn I rządził wyjątkowo długo, bo 31 lat, w tym początkowo jeszcze równoległe z innymi tetrarchami, a po krwawej wojnie domowej z Licyniuszem w 324 r., przez ostatnie 13 lat zupełnie samodzielnie w całym cesarstwie. Tak więc za jego panowania wróciło do Rzymu jedynowładztwo. Rządził przy pomocy dekretów i ustaw, z których najwięcej dotyczyło regulacji prawnych. Między innymi zwolniono od wszelkich podatków nauczycieli, lekarzy i architektów; wprowadzono nowe pieniądze złote soldy; ograniczono praktyki magiczne. Zwołany też został w 325 r. przez cesarza pierwszy powszechny sobór biskupów w Nicei (Azja Mniejsza), na którym załagodzone zostały wewnętrzne spory religijne, ustalono warunki wyboru biskupów, wyznaczono daty świąt wielkanocnych i in.

W 330 r. Konstancyusz przeniósł stolicę nad Bosfor do miasta Bizancjum, zwąc je Konstancynopolem i poważnie rozbudowując. W nowej stolicy wybudowano okazałe pałace cesarskie, Kapitol, Forum, siedzibę senatu, kilka łaźni publicznych, dwa teatry, akwedukty, stadiony, liczne bazyliki i rezydencje bogaczy. Dla ich ozdoby sprowadzono z Grecji wielką ilość rzeźb i innych dzieł sztuki m. in. posąg Zeusa Olimpijskiego, dłuta Fidiasza. Zgodnie z religią chrześcijańską, cesarz ustanowił niedzielę jako dzień przeznaczony na odpoczynek. Jednakże chrzest przy-

jął Konstantyn I Wielki dopiero na kilka dni przed swym zgonem w 337 r. Po jego śmierci realizowana przezeń formuła „jedno imperium, jedna wiara, jeden cesarz” stała się w krótkim czasie nieaktualna, Cesarstwo Rzymskie rozpadło się na dwie części.

Narodziny chrześcijaństwa (30-392)

Religia chrześcijańska narodziła się w połowie I wieku n.e. w Judei, obecnym Izraelu, stanowiącej wówczas prowincję rzymską. Jest to uniwersalna religia monoteistyczna, i wywodzi się, podobnie jak późniejszy mahometanizm, z judaizmu, żydowskiej religii narodowej. Twórcą religii chrześcijańskiej był Żyd Jezus Chrystus, ur. w 4 roku p.n.e., syn cieśli Józefa i sam cieśla, którego uznano za życia za proroka nowej wiary i przypisywano mu czynienie cudów. Według przypowieści ewangelicznych był on potomkiem Dawida, drugiego władcy Królestwa Żydowskiego. W swych naukach formułował zasady życia społecznego, obrazując je przypowieściami; ogłaszał proroctwa, np. o swym zmartwychwstaniu; przedkładał cierpienie i ubóstwo nad potęgę i bogactwo. Według opisów, zawartych w Ewangeliach, czynił cuda, uzdrawiając chorych, karmiąc głodnych, wskrzeszając zmarłych. To też znajdował wielu zwolenników i gorliwych wyznawców swoich nauk, zwłaszcza wśród ludzi ubogich i niewolników.

Zginął 7 kwietnia 30 r., w wieku 33 lat, śmiercią męczeńską na krzyżu, z oskarżenia Sanhedrynu, jerozolimskiej Najwyższej Rady w sprawach administracyjno-sądowniczych i religijnych, która zarzuciła Chrystusowi działalność wywrotową, bałwochwalstwo i głoszenie, że jest królem żydowskim. Wyrok zatwierdzony został przez prokuratora rzymskiego Judei, Poncjusza Piłata. Ponieważ równocześnie na śmierć skazany został buntownik i morderca Barabasz, Piłat skorzystał z prawa zwyczajowego i ogłosił, że jeden ze skazanych może być zwolniony, zebrany tłum opowiedział się za uwolnieniem Barabasza. Chrystusa poprowadzono więc za miasto na wzgórze zwane Golgotą i tam ukrzyżowano wraz z dwoma rzezimieszkami.

Po śmierci, a ściślej po stwierdzeniu przez uczni Jezusa, że jego grób jest pusty, ogłosili oni, że zmartwychwstał, co uznano za dowód boskości Chrystusa. Zasady wiary i życie Jezusa Chrystusa opisane zostały w latach 70-100 przez czterech ewangelistów, to jest uczni-wyznawców Jezusa (Marka, Mateusza, Łukasza i Jana). Ewangelię te jako kanoniczne zasady wiary chrześcijańskiej stanowią „Nowy Testament”, wchodzący, obok judaistycznego „Starego Testamentu” w skład Biblii, czyli Pisma Świętego, będącego dla wierzących podstawowym autorytetem w sprawach wiary.

Dużą rolę w krzewieniu religii chrześcijańskiej odegrał apostoł Paweł z Tarsy w Anatolii, który w latach 45-58 przedsięwziął kilka wypraw ewangelizacyjnych na Bliski Wschód, do Azji Mniejszej, Grecji i Rzymu. Dzięki jego misyjnym wyprawom, chrześcijańskie gminy wyznaniowe, istniejące początkowo tylko w Judei, zaczęły się rozwijać w całym świecie hellenistyczno-rzymskim. Pierwsze chrześcijańskie gminy były samodzielne, pieczę nad ich majątkiem sprawowali obieralni nadzorcy, zwani biskupami. Z biegiem lat utworzyli oni stan kapłański. Na początku III w. powstała idea papieżstwa, gdy Rzym ogłoszony został miastem apostołów, a biskup Rzymu uzyskał nadrzędną rolę w Kościele. Za pierwszego biskupa uznany został apostoł św. Piotr.

Pierwsze instytucje kościelne powstały pod koniec I w., budowane kościoły służyły głównie za miejsca chrztu, komunii i nauczania wiary. Chrześcijańska nauka o przeciwieństwie pomiędzy Królestwem Bożym i światem doczesnym kolidowała z boską czcią, jaką przypisywano cesarzom w Rzymie. Stąd praktyki powszechnego prześladowania chrześcijan w latach 249-251, 257-258, a zwłaszcza 303-311 za Dioklecjana.

Szerokie rozpowszechnienie religii chrześcijańskiej i upowszechnienie budownictwa kościelnego nastąpiły po 313 r., to jest po przyznaniu przez cesarza Konstantyna I Wielkiego wolności wiary w edyktie mediolańskim, a szczególnie po 392 r., gdy religia chrześcijańska przyjęta została w Cesarstwie Rzymskim jako panująca, z równoczesnym zakazem uprawiania kultów pogańskich, za co groziły ostre kary, do śmierci włącznie. Kościół stał się wtedy scentralizowaną organizacją, obejmującą całe państwo rzymskie. Na jej czele stanął papież, którym był każdorazowy arcybiskup Rzymu.

W 313 r. powstało pierwsze zgromadzenie zakonne, a 10 lat później wybudowany został pierwszy klasztor w Egipcie. Jako pierwsze powstały: zakon bazylianów w 340 r. w Kapadocji i hieronimitów w 386 r. w Betlejem. Zakony rozprzestrzeniły się potem w całym świecie chrześcijańskim. Reguły zakonne zobowiązywały mnichów do zachowania czystości, ubóstwa i posłuszeństwa. W 319 r. rozpoczęto w Rzymie budowę Bazyliki św. Piotra, jako siedziby dla papieży, których rola i znaczenie szybko wzrastały. Uznaje się, że IV i V w. były złotym okresem Ojców Kościoła.

Zwycięstwo chrześcijaństwa, rozpad Cesarstwa Rzymskiego (284-395). W swym dążeniu do utrzymania jedności i zwartości państwa w II i III w. cesarze rzymscy przeciwdziałali rozpowszechnianiu się powoli wśród wszystkich warstw ludności religii chrześcijańskiej, będącej w opozycji do panującego ustroju społecznego i religii rzymskiej. Chrześcijanie rugowani więc byli z wojska i urzędów oraz zmuszani, pod karą śmierci, do składania ofiar pogańskim bogom. W dziedzinie dogmatycznej konkurencyjnym dla chrześcijaństwa był neoplatonizm - system filozoficzny, opracowany przez Plotyna, będący rozwinięciem platonizmu (rozdział ducha i ciała) i stoicyzmu (każdy człowiek jest światem w miniaturze).

Prześladowania chrześcijan w imperium rzymskim z różnym natężeniem trwały do 313 r., gdy cesarz august Konstantyn I Wielki zdecydował się na przyznanie wolności wyznania dla wszystkich mieszkańców cesarstwa. Dokonał tego przez wydanie edyktu mediolańskiego, po którym kościołom zwrócono skonfiskowane wcześniej dobra i zwolniono duchowieństwo od płacenia podatków na rzecz państwa. Rozpoczęło się wtedy na dużą skalę budownictwo kościołów, opracowany został tekst Biblii i powstały różne doktryny i obrządku chrześcijańskie, wynikające z

regionalnych tradycji.

Konstantyn I był ostatnim jedynym cesarzem imperium rzymskiego. Po jego śmierci wróciły rządy tetrarchii i nastąpił podział Cesarstwa Rzymskiego na dwa odrębne państwa: na wschodzie ze stolicą w Konstantynopolu i na zachodzie w Mediolanie. O sukcesję po Konstantynie I walczyli między sobą, w krwawych wojnach domowych, jego liczni synowie i dalsi krewni: Konstantyn II (337-340), Konstans (337-350), Konstancusz II (351-361). Te bratobójcze wojny odciągały wojska z garnizonów przygranicznych, co skutkowało zwiększonym naporem barbarzyńskich ludów: Sasów, Franków i Alamanów na Galię, Jutungów i Sarmatów na Bałkany, Persów na Mezopotamię. Walczył z nimi wszystkim cesarz Julian Apostata (355-363), a po jego śmierci Walentynian I (364-375), Walens (364-378), Gracjan (375-383) i Walentynian II (375-392).

Rzymski Wschód i Zachód podzieliły dodatkowo spory i kłótnie religijne. W cesarstwie wschodnim zapanował bowiem arianizm, kierunek teologiczny, podważający dogmat Trójcy Świętej o boskości Chrystusa i nie uznający prymatu biskupa rzymskiego. W 340 r. arianizm przyjęli germańscy Goci, zamieszkujący tereny na północ od delty Dunaju. Za panowania cesarza Walensa uzyskali oni zgodę na przesiedlenie się na wyludnione i zniszczone wojnami tereny Tracji. W jednym 376 r. przepравиło się na brzeg rzymski ok. 200 tys. Gotów. Gdy potem Wizygoci i Ostrogoci założyli swe królestwa w Italii, południowej Galii i Hiszpanii, arianizm rozpowszechnił się także na tych terytoriach zachodniego cesarstwa. Arianie zachodni nawrócili się na katolicyzm dopiero w VI-VII wieku.

Od 392 r. ortodoksyjne chrześcijaństwo w Cesarstwie Rzymskim stało się religią państwową i ustawowo zabroniono uprawiania kultów pogańskich, jak również arianizmu, jako religii hereetyckiej. Między innymi zaniechano wtedy kontynuacji starożytnych igrzysk olimpijskich (od 393 r.), oraz spalono w 391 r. bibliotekę w Aleksandrii, zawierającą wówczas 3/4 miliona ksiąg o tematyce naukowej i całą literaturę grecką. Był to początek wielkiej akcji niszczenia pogańskiej klasyki greckiej przez władców chrześcijańskich.

Pełny rozłam imperium na Wschodnie Cesarstwo Rzymskie i Cesarstwo Zachodniorzymskie dokonał się ostatecznie w 395 r. wraz ze śmiercią cesarza Teodozjusza I Wielkiego (379-395). Był to okres wielkich najazdów barbarzyńców na wszystkie starożytne cywilizacje świata i ta data przyjmowana jest przez niektórych historyków jako koniec świata starożytnego.

Hunowie i najazdy barbarzyńców (IV-V w.)

Na rozległych obszarach za północnymi rubieżami Cesarstwa Rzymskiego, Persji, Indii i Chin zamieszkiwały liczne koczownicze ludy, zajmujące się hodowlą koni, kóz i bydła oraz łowiectwem. W Europie były to głównie różne plemiona celtyckie, germańskie i słowiańskie, zaś w Azji mongolskie i tureckie.

I oto w IV i V w. azjatyckie plemiona mongolskie i tureckie, znane pod nazwą Hunów, ruszyły w kilku wielkich pochodach na podbój Chin, następnie Persji i Indii, wreszcie Europy. Dysponując ruchliwą jazdą konną, umiejętnością posługiwania się łukami i arkanami oraz stosując terror i okrucieństwo w walce, w ciągu kilku dziesięcioleci Hunowie opanowali północne Chiny, pokonali perskie imperium Sasanidów i zniszczyli Królestwo Guptów na Półwyspie Indyjskim. W swej wędrówce na zachód dotarli wprawdzie na stepy czarnomorskie. Tam w 370 r. pobili Alanów, a następnie Ostrogotów (375), powodując wędrówki ludów w Europie, trwające później przez dwa stulecia. Po przejściu Kaukazu, spustoszyli też Armenię, Kapadocję i Syrię.

Uciekając przed Hunami, dziesiątki barbarzyńskich, pasterskich plemion środkowej i północnej Europy wzmożyły wtedy swój nacisk na imperium rzymskie. Germańscy Swebowie przez Galię przedarli się na Półwysp Iberyjski, zajmując jego półn.-zachodnią część. Wizygoci w 378 r. pod Adrianopolem rozgromili armię rzymską cesarza Walensa, który też zginął w bitwie. Później, pod wodzą króla Alaryka, podbili Trację oraz Macedonię i wkroczyli do Italii, zdobywając i plądrując w 410 r. Rzym. Po nieudanej wyprawie do Afryki, w czasie której Alaryk zginął, przenieśli się przez południową Galię na Półwysp Iberyjski, zaś ostatecznie, za zgodą Rzymu, zasiedlili terytoria w Galii pomiędzy Loarą i Garonną (Akwitania). Frankowie z terenu Belgii do końca V w. podbili północną Galię, Wandalow osiedlili się w Galicji oraz Andaluzji na Półwyspie Iberyjskim, na Sycylii i w Północnej Afryce, zakładając swe państwo ze stolicą w Kartaginie. Burgundowie w dorzeczu Rodanu, Alanowie nad górnym Renem, Bawarowie nad górnym Dunajem. Natomiast Sasi, Jutowie i Anglowie w Brytanii, z której Rzymianie wycofali się w 407 r.

Wszystkie państwa germańskie miały podobne struktury absolutystycznych monarchii, w których król był również wodzem i najwyższym sędzią dla swych poddanych. Natomiast utrzymana została w nich rzymska administracja, prawo i system podatkowy. Germanie w większości wyznawali arianizm, ale tolerancyjnie traktowali tubylczą ludność katolicką, a kościół rzymski zachował swe struktury, majątki i kler. Stanowili z reguły mniejszość wśród miejscowej ludności, byli jakby imigrantami, ich siła polegała na sprawnej organizacji wojskowej. W ciągu 2-3 pokoleń, ulegali romanizacji.

Na początku XV w. Hunowie opanowali i zasiedlili tereny niziny węgierskiej nad Cisą i środkowym Dunajem. Przez kilkadziesiąt lat władcy Rzymu i Konstantynopola korzystali z ich pomocy w wojnach z różnymi plemionami germańskimi. Lecz w 443 r. Hunowie pod wodzą Attyli, zwanego w tradycji chrześcijańskiej „Biczem Bożym”, ruszyli na Konstantynopol, zmuszając cesarza Teodozjusza II do płacenia im znacznie większego haraczu. Następnie, wraz ze swymi sojusznikami Ostrogotami i Gepidami, wkroczyli na terytorium Imperium Rzymskiego, przeszli rzeki Dunaj oraz Ren i zagrozili podbojem Galii. Ale w 451 r. na Polach Katalaunijskich nad Marną zostali pobici przez połączone wojska Rzymian, Wizygotów, Franków i Burgundów, dowodzonych przez zachodniorzymskiego wodza Aecjusza, i musieli wycofać się za Ren.

W następnym roku Attyla podbił północną Italię, niszcząc największe miasta Turyn, Mediolan i Pawię. Po czym Hunowie po układach z senatem rzymskim i papieżem Leonem I wycofali się z Italii do Panonii. Gdy w rok po

tym Attyla zmarł nagle w czasie swych uroczystości ślubnych, opuścili zachodnią i środkową Europę, przemieszczając się z powrotem na stepy czarnomorskie. Wkrótce też ich państwo się rozpadło.

Najazd Hunów był koronnym gwoździem do trumny Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Od tego czasu władzę cesarską sprawowali już nie Rzymianie, lecz Germanie. Podobnie armia składała się głównie z Germanów. W 476 r. germański dowódca armii rzymskiej Odoaker zdeponował ostatniego zachodniorzymskiego, małoletniego cesarza Romulusa Augustulusa (Auguścika), posłał go w wieku 6 lat na emeryturę i przejął po nim władzę w Rawennie. Równocześnie Augustyniusz cesarski odesłał do Konstantynopola, a sam ogłosił się niezależnym królem Italii.

Likwidacja funkcji cesarza była równoznaczna z upadkiem Cesarstwa. Na jego terytorium powstało szereg państw barbarzyńskich. Były to królestwa: Wizygotów (na Półwyspie Iberyjskim i w Akwitanii), Swebów (płn.-zach. część Płw. Iberyjskiego), Burgundów (płd.-wsch. Galia), Franków (płn. Galia i Belgia), Ostrogotów (Płw. Apeniński i Illiria), Wandalów (płn. Algieria i Tunis) oraz różne pomniejsze plemienne państwa Gepidów, Longobardów, Bawarów, Sasów, Alemanów, Anglów, Brytów i in. Upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego spowodował zniszczenie infrastruktury administracyjnej imperium, sieci dróg, handlu między prowincjami itd. Nastąpiło też znaczne pogorszenie się poziomu życia ludności całych regionów. Zaś pomiędzy powstałymi na gruzach cesarstwa nowymi państwami rozpoczęły się właśnie i wojny o strefy wpływów i poszerzenie granic.

Afryka (XXX w. p.n.e.-VI w. ne.)

Afryka północna. Pierwszym znanym państwem w Afryce było Królestwo Egiptu, powstałe w ok. 3000 r. p.n.e. w dolinie Dolnego Nilu. Natomiast na obszarach wzdłuż Środkowego Nilu, o historycznej nazwie Nubii, pierwsze struktury państwowe rozwinęły się w ok. 2500 r. p.n.e., zaś pierwsze większe państwo, zwane przez Egipcjan Kusz, powstało w ok. 1700 r. p.n.e. Zamieszkane było w większości przez ludność pochodzenia negroidalnego i było przedmiotem najazdów ze strony Egipcjan, gdyż znajdowały się tam złoża złota. To też Królestwo Kusz prowadziło liczne wojny z Egiptem, który w końcu VII w. opanowany został przez Nubijczyków. Wyparły ich stamtąd najazdy Asyrii w połowie VI w. p.n.e. Później Kusz zostało rozbite przez Egipcjan i rozpadło się na kilka pomniejszych państewek.

Drugim państwem w Środkowej Afryce było Aksum, istniejące od V w. p.n.e., a położone pomiędzy Nilem Błękitnym i Morzem Czerwonym. Dzięki dostępowi do morza rozwinął się tam znaczny handel, głównie z imperium rzymskim, do którego eksportowano kość słoniową, skorupy żółwi, wonne olejki i szlachetne metale.

Wybrzeża śródziemnomorskie Afryki, nie licząc Egiptu, w VIII-VI w. p.n.e. były kolonizowane przez Greków i Fenicjan. Główną kolonią fenicką była Kartagina na terenie obecnego Tunisu. Stanowiła ona bazę handlu tranzytowego dla całego basenu śródziemnomorskiego. Eksportowano z Afryki głównie wełnę, skóry, drzewo budowlane, kość słoniową.

Fenicjanie penetrowali pas wybrzeży od Trypolitanii (Libia) do Atlantyku, zaś Grecy kolonizowali Półwysep Cyrenajki. Kartagina narzuciła swe rządy tubylczym plemionom Maurów i Nubijczyków, a sprzymierzyła się z koczowniczymi Berberami, którzy dostarczali jej najemnych żołnierzy. Przez długie lata pozostawała w konflikcie z Wielką Grecją, będącą jej największym handlowym konkurentem. A w 264 r. p.n.e. wdała się w wojnę z Republiką Rzymską o wpływy na Sycylii. Po trzech wojnach punickich, Rzymianie w 146 r. p.n.e. zniszczyli całkowicie miasto Kartaginę i zajęli wszystkie kolonie fenickie, jako ostatnią Mauretanię w 44 r. n.e.

Afryka centralna i południowa. W IV tysiącleciu p.n.e. występowało dalsze pustynnienie rejonu Sahary, obejmującego prawie całą północną część Afryki, z wyjątkiem pasa wybrzeży śródziemnomorskich. Cały ten obszar stanowił naturalną przegrodę komunikacyjną na drodze w głąb kontynentu. Pierwsze kontakty z mieszkańcami wybrzeży atlantyckich środkowej Afryki nawiązali kupcy kartagińscy, płynąc statkami wzdłuż brzegów kontynentu. Afryka subsaharyjska stała się bardziej dostępna dla cywilizacji śródziemnomorskiej dopiero po 100 r. p.n.e., gdy pojawiły się na Saharze wielbłądy, używane do transportu towarów i ludzi w karawanach na pustynnych szlakach. Przedtem do transportu jucznego używane były woły, znacznie wolniejsze i mniej odporne na brak wody.

W IV w. p.n.e. tereny wschodniej Afryki środkowej, to jest Wyżyna Abisyńska, zamieszkałe były przez plemiona, trudniące się uprawą prosa i roślin oleistych oraz hodowlą bydła. W środkowej Afryce, na sawannach, graniczących z pustyniami Sahary, rozpowszechniona była hodowla owiec i bydła, prowadzona przez Nomadów, przepędzających stada na okresowe pastwiska. Jednym z najstarszych ośrodków w Afryce centralnej był region północnej Nigerii, gdzie w V-IV w. p.n.e. rozwinęła się kultura Nok. Pozostało po niej wiele rzeźb z terakoty, znajdujących w całej Afryce.

Dużym impulsem w rozwoju cywilizacji ludzkich w środkowej i południowej Afryce było zastosowanie żelaza, którego wytopienie i obróbka rozpoczęła się w VI w. p.n.e. w Królestwie Kusz i w północnej Nigerii. Żelazo w Afryce było nie wiele mniej cenione niż złoto, występujące w wielu regionach kontynentu.

W zachodniej Afryce od 2000 r. p.n.e. dominowały plemiona grupy Bantu. W I tysiącleciu p.n.e. rozprzestrzeniły się one wzdłuż rzeki Kongo na terytoria Afryki południowej i wschodniej, wypierając Pigmejów w głąb tropikalnych dżungli i Buszmenów na pustynie. W tych regionach, również w zachodniej części kontynentu i w strefie Sahary, w epoce starożytnej, do IV w. n.e., nie powstały żadne większe miasta, ani ponadplemienne struktury państwowe. Pojawiły się one dopiero w IV-VI w., przy czym pierwszym państwem na południe od Sahary była Ghana, powstała na początku IV w.

Te stare państwa środkowej Afryki nie stworzyły własnego pisma. Pierwsze pisemne wzmianki o nich pochodzą z kronik arabskich podróżników i kupców, spisanych dopiero w VIII w. na podstawie ustnych przekazów miejscowej ludności. Dowiadujemy się z nich, że Ghana miała feudalne struktury ustrojowe, silną centralną władzę,

którą król utwierdzał przez monopol na sól, żelazo i samorodki złota, znajduwane w państwie. Stolica Ghany Kumbi była największym targowiskiem w regionie. Ludność uprawiała głównie proso, zajmowała się rybołówstwem, wyznawała aminizm.

Chiny (2200 p.n.e. - 590 n.e.)

Pierwsze dynastie (2205-221 p.n.e). Najwcześniejsze ślady osadnictwa ludzkiego w Chinach znajdują się w dolinach rzek Huang-ho (Żółtej) i Jangcy (Niebieskiej). Przyjmuje się, że w IV tysiącleciu, dzięki zastosowaniu przez rolnicze wspólnoty rodzinne nawadniania pól i zintensyfikowaniu w ten sposób produkcji ryżu, nastąpił znaczny wzrost liczby ludności. Według legendy pierwsze państwo i dynastia założone zostały przez Wielkiego Ju, panującego w 2205-2198 r. p.n.e. Jednak pierwsza znana dynastia Szang, panowała od ok. 1760 p.n.e. Chiny stanowiły wtedy konglomerację plemion o ustroju niewolnictwa. Rozkwit państwa przypadł na XIII w. p.n.e., budowano wtedy liczne miasta, rozpowszechniło się stosowanie miedzi, powstało pierwsze pismo piktograficzne. Ok. 600 r. p.n.e. zostało w Chinach wprowadzone do użytku żelazo, którego zastosowanie do wyrobu narzędzi rolniczych pozwoliło na znaczne rozwinięcie produkcji żywności.

Do 256 r. p.n.e. Chinami rządzą królowie dwu dynastii Szang i Czou, przy czym od 770 r. p.n.e. faktyczną władzę, w podzielonym na lenna państwie, sprawowali wodzowie feudalni, zwani hegemonami. W czasach tych, obejmujących tzw. Epokę Wiosen i Jesieni oraz Epokę Walczących Królestw, trwały nieustanne waśnie i wojny domowe. Mimo to nadal rozwijały się gospodarka rolna oraz miasta, jako ośrodki władzy administracyjnej, handlu i rzemiosła.

Jakby w kontraście i sprzecznie do istniejących nietolerancyjnych stosunków społecznych, często cechujących się przemocą i okrucieństwem, na początku V w. p.n.e. powstała nauka filozoficzna, zwana, od imienia twórcy Konfucjusza, konfucjanizmem, która głosiła humanitaryzm, poszanowanie tradycji i hierarchii w rodzinie i społeczeństwie, kult przodków, sprawiedliwość społeczną, idee zjednoczenia państwa. Głosiła też, że człowiek jest z natury dobry i że społeczeństwo powinno być rządzone przez mędrców. Była to nauka przede wszystkim o sposobie sprawowania władzy oraz ustalająca normy etyczno-moralne, jakie powinny obowiązywać w życiu społecznym. Przez prawie trzy stulecia konfucjanizm nie zyskał jednakże szerszego uznania, a nawet był okresowo ostro potępiany (palenie ksiąg konfucjańskich w czasie dynastii Qin). Dopiero za dynastii Han, to jest od 206 r. p.n.e. stał się on doktryną filozoficzną i religią państwową Chin feudalnych, a do dziś stanowi ważny element chińskiej kultury duchowej.

Pierwszy Cesarz Qin (221-207 p.n.e). W Epoce Walczących Królestw liczba ich zmniejszała się stale, w związku z podbojem mniejszych przez większe. W 300 r. p.n.e. było ich jeszcze 11, ale w 256 r. p.n.e. już tylko siedem. Najsilniejszym i najbardziej dynamicznym było królestwo Qin (Cin), rządzone przez swych króli despotycznie, według doktryny wszechwładzy panującego i pełnego posłuszeństwa ze strony poddanych. Podbiło ono kolejno wszystkie pozostałe, skłócone ze sobą, państwa i w 221 r. p.n.e. Zheng (Czeng), król Qin, ogłosił się Pierwszym Cesarzem zjednoczonych Chin.

Nastąpiła w Chinach nowa dynastia Qin (Cin). Trwała tylko 14 lat, lecz odcisnęła swe piętno na całej późniejszej historii tego najludniejszego kraju świata. Przede wszystkim od imienia dynastii wywodzi się sama nazwa Chin. Cesarz wprowadził wówczas liczne reformy w państwie. Obszar kraju podzielono na 36 okręgów wojskowo-administracyjnych, zaś odsuniętą od władzy szlachtę rodową zastąpiła centralna i lokalna biurokracja, bez prawa dziedziczenia urzędów.

Ujednolicone zostały w całym państwie pismo, systemy pieniężny oraz miar i wag, a nawet rozmiary osi kół wozów. Wprowadzono przymusową pracę i zorganizowano wielkie roboty publiczne, związane z rozbudową Wielkiego Muru Chińskiego (głównie wały ziemne), budową kanałów nawadniających i sieci dróg, mających połączyć wszystkie okręgi ze stolicą. Równocześnie cesarz Qin zreorganizował i skonsolidował siły zbrojne w cesarstwie, poczynił wysłał wojska na podbój sąsiednich terytoriów na północy i południu Chin.

Te wielkie przedsięwzięcia Pierwszego Cesarza wymagały ogromnych nakładów pieniężnych, które uzyskiwano głównie z wysokiego opodatkowania ludności chłopskiej. To też, gdy cesarz zmarł w 210 r., cały kraj ogarnęły bunt chłopskie, wsparte również przez szlachtę rodową, wysiedloną wcześniej ze swych posiadłości i pozbawioną władczych praw.

Złoty wiek dynastii Han (206 p.n.e.- 220). Po wojnie domowej, która miała miejsce po śmierci cesarza Qin, tron objął w 202 r. p.n.e. jeden ze zwycięskich wodzów, przybierając imię Han. Jego rządy były kontynuacją działań Pierwszego Cesarza, lecz zmniejszył on nieco podatki od ludności chłopskiej, ograniczył przymus pracy itp. Najwybitniejszym władcą z dynastii Han był Wudi, który panował przez 40 lat od 140 r. p.n.e. Oparł się on na naukach konfucjanizmu, ustanawiając go religią państwową.

Wudi rządził w sposób absolutystyczny, złamał dotychczasową potęgę feudałów, zaostrzył ustawodawstwo karne, wprowadził egzaminy na wyższe stanowiska w administracji państwowej, stworzył sieć spichlerzy w kraju, by zachować zapasy żywności na czasy nieurodzaju. Wzrosła wytwórczość rzemiosła, zwłaszcza tkactwa, wzniesiono pałace i świątynie. Duże postępy uczyniła astronomia - pierwsze obserwacje zaćmienia słońca, globus sfery niebieskiej. Okres panowania Hana Wudi zalicza się do złotego wieku w gospodarce i kulturze Chin. Były one już wtedy bardzo ludnym państwem, np. w 2 r. n.e. liczyły 57 milionów mieszkańców.

W okresie dynastii Han cesarstwo rozszerzyło znacznie swe granice przez podbój części Półwyspu Koreań-

skiego na północy, a na południu terytoriów do granic dzisiejszego Laosu i Wietnamu. Jednak największe zaangażowanie militarne cesarstwa miało miejsce na północno-zachodnich rubieżach. Trwały tam przez prawie sto lat wyczerpujące walki z koczowniczymi ludami Azji Środkowej, Mongolii i pustyni Gobi, znanych pod ogólną nazwą Hunów. Zostali oni wówczas rozbici i rozpoczęli wędrówkę na zachód, zaś Chińczycy utrzymali kontrolę nad wielkim szlakiem karawanowym, prowadzącym przez Samarkandę i Bucharę w Azji Środkowej do Persji, na Bliski Wschód i do imperium rzymskiego. Szlakiem tym, zwanym później jedwabnym, Chiny eksportowały w wielkich ilościach jedwab, tkaniny, wyroby użytkowe i ozdobne z porcelany, laki, terakoty i bambusa, rzeźby z nefrytu i wiele innych towarów. Importowały zaś len, pieprz, arbuzy, czosnek, cebulę, wielbłądy i konie.

W czasie panowania dynastii Han w latach 25-220 rozprzestrzenił się w Chinach buddyzm. W 105 r. wynaleziono papier, który wytwarzano ze szmat jedwabnych i lnianych. W 220 r., po okresie walk na dworze cesarskim, i powstania „żółtych turbanów”, ostatni władca Han zmuszony został do abdykacji.

Epoka Trzech Królestw (220 - 589). Po upadku w 220 r. dynastii Han w Chinach nastąpiła Epoka Trzech Królestw. Cesarstwo rozpadło się na trzy oddzielne państwa. Ich władcy, rywalizując ze sobą o jak największe wpływy i rozszerzenie swych domen, prowadzili nieustanne wojny między sobą. W ich trakcie korzystali także z pomocy koczowniczych państw, okalających Chiny od północy i zachodu. Najbardziej ucierpiało na tym Królestwo Północne, z którego część ludności zmuszona została do ucieczki przed najazdami plemion koczowniczych do Królestwa Południowego. Ciągłe wojny spowodowały osłabienie gospodarki Chin i zmniejszenie liczby ludności. Najważniejszym wydarzeniem Epoki Trzech Królestw było rozprzestrzenienie się w Chinach religii buddyjskiej.

W IV w. północne Chiny zostały podbite przez Hunów, to jest koczownicze plemiona Mongołów, przybyłe z Azji Środkowej. Najeźdźcy zasymilowali się z tubylczą ludnością, przyjęli miejscowe zwyczaje i kulturę i rządili wspólnie z chińskimi elitami przez ok. 300 lat. W okresie tym trwała nadal intensywna kolonizacja południowych terytoriów Chin przez mieszkańców Królestwa Północnego, przy czym na południe od rzeki Jangcy istniało wówczas kilkanaście różnych państw. Ponowne zjednoczenie Chin nastąpiło dopiero w 589 r., po czym od 618 r. w Cesarstwie panowała przez 300 lat dynastia Tang.

Indie (6000 p.n.e. - 505 n.e.)

Zasiedlenie Półwyspu Indyjskiego (6000-500 p.n.e.). Najstarsze wzmianki, dotyczące cywilizacji ludzkiej na Półwyspie Indyjskim, na południu Azji, datowane są na VI tysiąclecie p.n.e. Powstały wtedy pierwsze osady rolnicze w Beludżystanie, krainie na zachód od rzeki Indus. W IV tysiącleciu zasiedlona została cała dolina Indusu. Ludność trudniła się rolnictwem, nastąpiło udomowienie zebu, czyli azjatyckiego wołu, zastosowano koło garncarskie, umiano już wytapiać miedź. W III tysiącleciu powstały pierwsze miasta. Niewiele więcej wiemy o tym najstarszym, do XX w. p.n.e., okresie rozwoju tamtej cywilizacji indyjskiej, gdyż nie udało się odczytać używanego wówczas pisma piktograficznego.

Na przełomie II i I tysiąclecia p.n.e. wprowadzona została na subkontynencie indyjskim uprawa ryżu i obróbka żelaza. Około 1500 r. p.n.e. przybyły na półwysep indoeuropejskie pasterskie plemiona Ariów, które osiedliły się głównie w dolinie Gangesu, podporządkowując sobie rodzimą ludność, Drawidów. W tym też okresie powstały tam pierwsze państwa: królestwa, bądź republiki. Półwysep Indyjski w okresie starożytnym nigdy nie stanowił jednego zwartego państwa. Istniało ich tam wówczas kilka - kilkanaście, skupionych głównie w dolinach rzek Indusu i Gangesu. Państewka te walczyły często ze sobą o wpływy, były też podbijane przez sąsiednie cywilizacje. Dotyczyło to zwłaszcza terenów, leżących w zachodniej części półwyspu, które w 518 r. p.n.e. opanowane zostały przez Persów w epoce panowania dynastii Sasanidów.

Braminizm, hinduizm, buddyzm. W Indiach starożytnych powstały trzy z pośród sześciu wielkich religii świata. Najstarszą formą wierzeń w Indiach był wedyzm, zaszczerpiony w Indiach przez lud Ariów, osiadły nad Gangesem w ok. 1500 r. p.n.e. Podstawą tej religii były wedy, czyli święte księgi, które obejmowały pieśni, teksty modlitw, zaklęcia magiczne, naukę etyki, prawa, śpiewu, astronomii i in. Najstarszym tekstem wedyjskim była Rygweda, zawierająca zbiór hymnów do bogów. Braminizm, powstały w ok. V w. p.n.e., utrzymał autorytet wed, rozbudowując je o wiarę w reinkarnację i wprowadzając podział społeczeństwa na cztery kasty.

Najwyższą kastę stanowili bramini, którym przypisywano nieomal boskie cechy. Drugą - wojownicy, trzecią - rolnicy, rzemieślnicy i kupcy, czwartą - niewolnicy i ludzie pochodzenia niearyjskiego. Poza systemem kastowym znajdowali się pariasi, czyli niedotykalni, pozbawieni praktycznie jakichkolwiek społecznych i politycznych praw. Przynależność do kasty była dziedziczona, a usuwanie wyrwania się z niższej do wyższej zabronione. Braminizm wyznawał wielobóstwo. Dla uczczenia bogów budowano okazałe świątynie, zarządzane przez braminów-kapłanów.

Hinduizm ukształtował się do ok. VII w. n.e., jako kontynuacja braminizmu, zachowując system kast i autorytet wed. Zasada się na monoteizmie, uznając istnienie jednego boga, lecz w wielu postaciach, czyli wcieleniach. Najbardziej czczony to Wisznu, bóg dobroci i miłosierdzia, oraz Śiwa, bóg zła, gniewu i niszczącego ognia. Duże znaczenie w hinduizmie odgrywa także Kriszna, będący ósmym wcieleniem Wisznu, jest on jednym z głównych bohaterów wielkiego eposu Mahabharata. Obie religie rozpowszechniły się jedynie w obrębie Indii.

Buddyzm powstał w V w. p.n.e. w Indiach płd.-wsch., jej twórcą był filozof o pseudonimie Budda (oświecony). Pochodził z książęcej rodziny, którą porzucił, gdy miał 29 lat, udając się jako wędrowny żebrak-asceta na poszukiwanie prawdy. Po kilku latach doznał oświecenia, stał się Buddą i zaczął nauczać podstaw nowej wiary, odrzucającej system kastowy i istnienie niezmiennego atmana, tj. duszy ludzkiej. Głównym kanonem buddyzmu jest poszuki-

wanie prawdy i duchowej szczęśliwości (nirwana) przez czynienie dobra, uprawianie medytacji, cierpienie i wyrzeczenie się doczesnych pożądań, w tym alkoholu i środków odurzających. Podstawą religii jest Koło Życia, które daje 6 możliwości reinkarnacji duszy człowieka: w świecie bogów, ludzi, zwierząt, tytanów, upiórów lub w piekle.

Wyznawcy dzielą się na świeckich i mnichów, którym nie wolno pracować zarobkowo, a będących na utrzymaniu świeckich. Buddyzm nie posiada żadnych formalnych struktur, prócz klasztorów. Służą one głównie jako miejsce zamieszkania i kontemplacji mnichów. Natomiast świątynie przyklasztorne służą wszystkim wiernym dla modlitwy, kontemplacji, nauki, składania ofiar oraz celebrowania chrztów, ślubów i pogrzebów. Buddyzm rozprzestrzenił się z biegiem stuleci głównie w Azji Południowej i Wschodniej, posiada też kilka odmian narodowych w Chinach (mahajana), Japonii (zen) i Tybecie, gdzie zwany jest lamaizmem.

Dynastia Maurjów (321-185 p.n.e.). W czasie podboju Persji przez Aleksandra I Macedońskiego, Grecy zajęli w 325 r. p.n.e. również perskie terytoria w dolinie rzeki Indus. Wojska macedońskie nie miały jednak już ochoty na dalszy podbój subkontynentu indyjskiego i Aleksander ze swą armią zawrócił do Babilonu. Po jego śmierci terytorium Indusu weszło w skład nowopowstałego w Mezopotamii królestwa Seleukidów.

W tym czasie na Półwyspie Indyjskim istniało kilka hinduskich królestw, z których największym było Królestwo Magadha, zajmujące całą północną część półwyspu. Jego władca Czandragupta, po rozpadzie imperium Aleksandra, wykupił od Seleukida obszary dorzecza Indusu za 500 słońi bojowych, powiększył również terytorium swego kraju na wschodzie subkontynentu. Czandragupta w ciągu 24 lat swego panowania stworzył silne scentralizowane państwo i przeprowadził wielkie roboty melioracyjne, poprzez regulację rzek i budowę licznych kanałów nawadniających. Dał też początek dynastii królewskiej Maurjów.

Największy rozkwit i pomyślność przeżywało królestwo za panowania króla Asioki (272-231 p.n.e.) z dynastii Maurjów. Państwo osiągnęło wtedy swój największy zasięg terytorialny, obejmując w swych granicach, głównie w drodze podbojów, prawie całą północną i środkową część półwyspu oraz część dzisiejszego Iranu i Afganistanu.

W drugiej połowie swego panowania Asioka, odczuwając wyrzuty sumienia za setki tysięcy ofiar swoich wojen, stał się buddystą. Starał się rządzić pokojowo, wielkodusznie, według buddyjskich zasad moralnych, złagodził kodeks karny, propagował wegetarianizm. Wysyłał liczne misje dyplomatyczne i nawiązał przyjazne kontakty z Egiptem, Grecją i sąsiednimi krajami. Rozbudował aparat administracyjny, w wielu miejscach cesarstwa kazał ustawić kamienne kolumny z wyrytymi opisami ważnych wydarzeń i edyktów państwowych. Za jego panowania bardzo rozwinął się eksport do Europy przypraw korzennych, jedwabi i kamieni szlachetnych.

Królestwa Kuszanów i Guptów (233 p.n.e.- 505 n.e.). Po śmierci Asioki Królestwo Magadha rozpadło się w ciągu kilkudziesięciu lat, a ostatecznie przestało istnieć w 183 r. p.n.e., gdy zginął ostatni król dynastii Maurjów. Na subkontynencie indyjskim powstały wtedy nowe państwa, zwłaszcza w jego południowej części. Zwalczały się one wzajemnie i nie potrafiły przeciwstawić się najazdom nowych koczowniczych plemion z Azji Środkowej, które osiedliły się w części północno-zachodniej subkontynentu. Byli to w 40 r. p.n.e. Sakowie, a w około 75 r. n.e. Kuszanowie, którzy włączyli północno-zachodnie Indie do swego imperium, sięgające po Morze Aralskie w Azji Środkowej. Ulegli oni stopniowo asymilacji z miejscową ludnością i stali się wyznawcami buddyzmu, jaki za ich pośrednictwem trafił także do Azji Środkowej i Chin.

Państwo Kuszanów było bogate dzięki handlowi, gdyż przez jego terytorium przebiegały szlaki handlowe, łączące Europę, Bliski Wschód i Egipt z Chinami. Od ok. 240 r. popadło w zależność od Persji Sasanidów. W państwie Kuszanów mieszały się w wpływy kultury indyjskiej, perskiej i greckiej. Zamieszkiwali je hinduiści, buddyści, zaratusztrianie i chrześcijanie.

W początkach IV w. n.e. Królestwo Magadha odrodziło się ponownie w dolinie Indusu pod panowaniem dynastii Guptów. W kolejnych podbojach do 410 r. osiągnęło ono terytorium nie wiele mniejsze od zajmowanego 360 lat wcześniej przez imperium króla Asioki. Okres panowania dynastii Guptów (320-535) uważany jest za złoty wiek rozwoju kulturalnego królestwa. Rozwijały się zwłaszcza astronomia i matematyka, wynaleziono wtedy dziesiętny system liczbowy i cyfry arabskie, zwane tak, gdyż do Europy dotarły za pośrednictwem Arabów. Rozkwitła literatura i poezja, powstały hinduskie eposy Ramajana i Mahabharata. W V stuleciu Królestwo Guptów zaczęło chylić się ku upadkowi, a to głównie za przyczyną wielkich najazdów białych Hunów w 430 r., gdy państwo zostało podbite i podzielone na część wschodnią i zachodnią, oraz najazdów w latach 460, 485 i 505.

Ameryka (XX w. p.n.e.- IV w. n.e.)

Ameryka Północna. Odkrycia najstarszych szkieletów ludzkich wskazują, że człowiek pojawił się na kontynencie amerykańskim ok. 20 tys. lat p.n.e. Prawdopodobnie przywędrował z Azji, gdy oba kontynenty azjatycki i amerykański były jeszcze ze sobą zrośnięte w okolicy Półwyspu Beringa.. Do czasu przyjęcia osiadłego trybu życia grupy ludzi przenosiły się z miejsca na miejsce, żyjąc ze zbieractwa, myślistwa i rybołówstwa. Najstarsze ślady osad ludzkich w Ameryce Północnej, szacowane na lata 1600-900 p.n.e., znaleziono na obszarach Wyżyny Meksykańskiej, przylegających do Zatoki Meksykańskiej. Zamieszkiwały je plemiona indiańskie Olmeków, także Totonaków i Huasteków, trudniących się rybołówstwem, myślistwem i prymitywnym rolnictwem. Jako narzędzia do uprawiania ziemi służyły im kije z zakrzywionymi łopatkowato końcami. Uprawiali fasolę, dynie, bawełnę, a głównie kukurydzę, której początki uprawy w Ameryce szacuje się na ok. 5 tys. lat p.n.e.

Olmekowie pozostawili po sobie wielką ilość rzeźb kamiennych, w tym monumentalne rzeźby postaci i głów ludzkich do wysokości 3 metrów i wadze wielu ton. Również drobnych: biżuterię, bransolety, posążki ludzkie, figurki

zwierząt, rzeźbionych w bazalcie, nefrycie lub jadeicie. Ich częstym motywem rzeźbiarskim i malarskim był jaguar, lub jego głowa. Prawdopodobnie zwierzę to było totemem religijnym, lub uosabiało jakieś bóstwo. Olmekowie nie znali pisma, stąd kultura Olmeków jest słabo rozpoznana. Zanikła ok. 400 lat p.n.e.

Ameryka Południowa. W Ameryce Południowej okresu 1400 p.n.e. do 400 n.e. znane są dwie kultury Paracas i Nasca, zwane tak od miejsc znalezisk archeologicznych, a położone na wybrzeżu i wyżynach Peru. Po Paracas pozostało dziesiątki grobowców ze zmumifikowanymi zwłokami ludzkimi, owiniętymi w zwoje ozdobnych tkanin. Tkaniny te posiadają bogate, dekoracyjne wzory, najczęściej w formie geometrycznych figur, a wykonane zostały z wełny alpak, którą ludność nadbrzeżna kupowała za sól i suszone ryby. Hodowla alpak i lam prowadzona była przez ludność osiadłą w górach Andach. Alpaki cenione były dla wełny, skóry i mięsa, zaś lamy wykorzystywano głównie jako zwierzęta juczne. Na nizinach rolnicy uprawiali kukurydzę, fasolę, ziemniaki i paprykę.

Sąsiednia kultura Nasca zostawiła po sobie liczne wyroby wielobarwnej ceramiki, w tym wiele malowanych waz. Ponadto jej przypisuje się wykonanie wielkich rysunków figur geometrycznych na pobliskim, pustynnym płaskowyżu, o których niektórzy amatorzy sensacji dowodzą, że zostały one wykonane przez przybyszów z Kosmosu.

Średniowiecze (476-1453)

Italia (476-774)

Po zdetronizowaniu w 476 r. ostatniego cesarza zachodniorzymskiego Augusta Romulusa przez wodza germańskiego Odoakra, Cesarstwo Zachodniorzymskie nigdy się już nie odrodziło. Odoaker mianował się królem Italii, lecz utrzymał dotychczasowe lokalne władze rzymskie. Przydzielał ziemie swym germańskim żołnierzom, którzy podlegali mu głównie jako wodzowi. Zabezpieczył północne granice Italii przed germańskimi plemionami Rugiów, a na południu w drodze pokojowych układów, uzyskał Sycylię od Wandalów.

Pod koniec V w. cała Italia, z inspiracji Bizancjum, podbita została przez germańskich Ostrogotów, którzy wraz z rodzinami przenieśli się z Półwyspu Bałkańskiego. Gdy Odoaker zginął w czasie walk w Rawennie, władcą Italii został król Ostrogotów Teodoryk Wielki (493-526). W swych rządach oparł się na istniejących rzymskich strukturach społecznych (senat, władze municypalne, sądy) i na prawie rzymskim oraz otoczył się doradcami i uczonymi rzymskimi, których utrzymywał na swym dworze. W ten sposób monarchia ostrogocka uzyskała przychylną arystokratycznych elit rzymskich, rozwijały się handel i kultura, miasta odbudowywały się po zniszczeniach wojennych.

Po śmierci Teodoryka Wielkiego, tron objął jego niepełnoletni syn Atalaryk (526-534), rządy regencyjne sprawowała jego matka Amalasantia. Zaś w 535 r. władzę nad Królestwem Italii przejął cesarz bizantyjski Justynian I Wielki, który po podbiciu Wandalów w Afryce, wysłał do Italii swe wojska, pod wodzą Belizariusza. Ostrogoci byli zaskoczeni i nieprzygotowani do obrony. Jednak po odejściu Belizariusza do Persji, wojna z Cesarstwem została wznowiona, trwała kilkanaście lat do 553 r., przy czym Ostrogoci zostali prawie zupełnie wypędzeni z Italii, która pozostała ostatecznie pod panowaniem cesarzy bizantyjskich. Królestwo zostało zniszczone, miasta wyludniły się, upadło rolnictwo.

Również Cesarstwo Bizantyjskie było osłabione, zwłaszcza wojnami z Persją, i nie było w stanie obronić Italii przed kolejnym najazdem germańskich plemion Longobardów w 568 r.. Przybyli oni znanymi z Dunaju, skąd wyparli ich koczowniczy Awarowie. Lecz Longobardowie opanowali tylko północne i południowe obszary Półwyspu Apenińskiego, tworząc księstwa, potem królestwa, z własnymi germańskimi strukturami władzy. Wraz z Longobardami przybyli i osiedlili się w Italii grupy germańskich Geopidów, Swebów, także Bułgarów, Słowian, później Franków. Wszyscy oni asymilowali się, przyjmując język i obyczaje italskie i dając początek narodowości włoskiej.

Środkowa część Italii pozostała bizantyjsko-rzymska, obejmując Rzym, Wenecję, Genuę, Rawennę, jako stolicę, i Sycylię. Bezpośrednie rządy w tych enklawach sprawowali biskupi katolicki. Jednym z pierwszych był papież Grzegorz I (590-604). Longobardowie byli arianami, zwalczali Kościół katolicki, lecz po 600 r. sami przeszli na katolicyzm. W 697 r. na terytoriach Rzymu i Rawenny utworzone zostało, przy pomocy Franków, Państwo Kościelne. W trakcie sporu w Cesarstwie Bizantyjskim o kult świętych obrazów, opowiedziało się ono po stronie ikonoklastów, a przeciw cesarzowi bizantyjskiemu. Wykorzystując to Longobardowie opanowali terytoria Państwa Kościelnego, a papież Stefan II zwrócił się wtedy o pomoc przeciw nim do Franków. W 774 r. Frankowie podbili państwo Longobardów, przy czym król Franków, Karol Wielki, koronował się także na króla Longobardów. Uwolnione tereny środkowej Italii przekazał potem bezpośrednio papieżowi, a nie cesarzowi Bizancjum.

Królestwo Franków, Merowingowie (481-751)

W okresie rozpadu Cesarstwa Zachodniorzymskiego tereny północnej Galii zamieszkałe były głównie przez plemiona frankońskie. Zjednoczyły się one i utworzyły w 481 r. państwo, którego królem został Chlodwig (ok. 481-511) syn Childeryka, rzymskiego naczelnika, z rodu Merowingów. Szybko rozszerzył on granice swego małego kraju, obejmującego tylko Flandrię i Brabancję na południe od ujścia Renu, w dorzeczu Skaldy. Chlodwig podbił m.in. państwo Alemanów (Alzacja), a w 507 r. państwo Wizygotów (Akwitania), po wyzwaniu i zabiciu króla wizygotckiego Alaryka II. W ciągu 30 lat opanował prawie całą Galię i część Germanii. Był to okres burzliwego rozwoju chrześcijaństwa, więc by zapewnić sobie poparcie Kościoła, przyjął chrzest ok. 497 r. z rąk biskupa w Reims, nawracając się, wraz ze swymi poddanymi, na wiarę chrześcijańską w obrządku rzymskokatolickim, co znacząco przyczyniło się do uznania zwierzchnictwa Franków przez ludy galoromańskie. Inne plemiona germańskie wyznawały arianizm. Ukoronowaniem władzy królewskiej Chlodwiga było przyjęcie od posła Bizancjum insygnii konsula rzymskiego, złotego diademu i purpury. Państwo Franków stało się monarchią dziedziczną.

Chlodwig osiadł w Paryżu, czyniąc go stolicą królestwa. Było to już wtedy znaczące miasto Lutecja, rozbudowane przez Rzymian z osady rybackiej, znajdującej się na wyspie Cite na Sekwanie. Nazwa miasta nadana została przez Franków ze względu na zamieszkiwanie regionu przez celtyckie plemię Paryzjów. Gdy Chlodwig umarł w 511 r. państwo Franków rozciągało się od Renu po Pireneje i stanowiło stosunkowo najbardziej stabilny i zwarty kraj na gruzach pozostałych po Cesarstwie Zachodniorzymskim.

Chlodwig miał czterech synów i zgodnie z prawem frankońskich wszyscy oni byli jego równoprawnymi dziedzicami. Kraj podzielony został więc na 4 części ze stolicami w Orleanie, Paryżu, Soissons i Reims. W ciągu VI w. państwa Franków powiększyły znacznie swe terytorium, przyłączając Turynię, leżącą nad górną Łabą i górną Wezerą (531), Burgundię (532-34), Prowansję (536). Również Księstwo Bawarów (późniejsza Bawaria) podporządko-

wane zostało Frankom, przy czym tamtejszy ród książęcy pozostawiono u władzy, ale jako frankońskich urzędników.

Wszystkie państwa frankońskie były własnością swych władców. Rządzili oni przy pomocy własnych królewskich dworów, na czele których stali majordomowie. W prowincjach króla reprezentowali hrabiowie, do których należało ściągania podatków, rekrutacja do wojska i jego dowodzenie w czasie wojen. W największym swym zasięgu królestwa Franków dochodziły do Łaby i środkowego Dunaju na wschodzie. W okresach zjednoczenia było to największe i najpotężniejsze państwo w zachodniej Europie.

Zjednoczenie nastąpiło jednakże dopiero w 558 r. pod rządami Chlotara I, który zgładził innych spadkobierców dynastycznych do korony, i ponownie na dłuższy okres czasu w 634 r. za panowania Dagoberta I (629-639), który uważa się za złoty okres królestwa. Dagobert umocnił swą władzę, opierając się o Kościół, stłumił powstania Basków w Gaskonii, Bretonów na północy, a także bunty arystokracji frankońskiej. Kolejni monarchowie z dynastii Merowingów, panujący w państwie Franków po zmarłym w 639 r. Dagobercie I, nie przejawiali większej aktywności i historia zapisała ich jako króli „gnuśnych”. Zarządzali tylko resztkami dóbr królewskich, jakie w większości rozdane zostały urzędnikom i wasalnym panom. Zaś realną władzę sprawowali lokalni możnowładcy, którzy wzajemnie zwalczyli się i konkurowali o wpływ, ziemię i pieniądze.

W drugiej połowie VII i na początku VIII stulecia następowało stałe ubożenie państw frankońskich, upadek gospodarki i kultury rzymskiej. Nastąpiła degradacja miast wskutek upadku handlu, a także rzemiosła, ograniczonego do metalurgii i obróbki żelaza, głównie na broń. Handel krajowy, będący w rękach Żydów i Syryjczyków również zanikał, wobec rozbojów na drogach i licznych wojen domowych. Zanikały podatki, ograniczone do opłat targowych, myt drogowych i mostowych. Monety złote w obiegu zastąpił bilon srebrny i brązowy. Rolnicy, koloni przywiązani zostali do pracy na ziemi. Ziemia też stawała się jedynym bogactwem. Przyznawana była przez władców za wierną służbę i zasługi wojenne. Tworzyła się w ten sposób oligarchia dworska wielkich właścicieli ziemskich. Rósł też majątek duchowieństwa dzięki nadaniom ziemi i dotacjom, przekazywanych przez możnowładców dla odkupienia ich grzechów. Rosły także posiadłości, tworzonych licznie, zakonów męskich i żeńskich.

Ruinę gospodarczą Merowingów przyspieszyła ekspansja arabskich Muzułmanów w Basenie Morza Śródziemnego i państwach Europy Południowej. Zarysował się też wtedy podstawowy podział Królestwa Franków na dzielnice: Neustria (półn.-zachodnia część państwa), Austrazja (połudn.-wschodnia) i Burgundia (centrum). Rządzone przez różne dynastie arystokratyczne walczyły one ze sobą o władzę przez prawie sto lat.

W Austrazji ok. 680 r. władzę przejął hrabia Pepin II (Młodszy), który wskrzesił jedność Królestwa Franków. Królem został Teodoryk III. Za jego panowania, na początku VIII w., zabłysnął majordom Karol Młot. Z racji swego stanowiska zarządzał on pałacem oraz majątkiem króla i dowodził jego wojskami. Pełnił tę funkcję niejako dziedzicznie, gdyż i ojciec Pepin Starszy i dziad Arnulf byli majordomami na dworze królewskim.

Walcząc z sąsiednimi Turynгами, Bawarami i Fryzami, Karol rozszerzył wydatnie Królestwo Franków. Zreorganizował też frankońską armię, wprowadzając ciężkozbrojną kawalerię. Dzięki niej pokonał wojska muzułmańskie w 733 r. w wielkiej bitwie pod Poitiers, uzyskując przydomek „Młota”. Załamana została w ten sposób inwazja Arabów i Berberów hiszpańskich na ziemie frankońskie. Faktyczną władzę w królestwie sprawował wtedy Karol Młot, a nie król. Z braku odpowiednich dochodów skarbowych na żołd dla żołnierzy, a także ziemi, którą wcześniej szczerze rozdysponowali Merowingowie, Pepin II przeprowadził rekwizycję dóbr kościelnych, jakie rozdzielał swym arystokratycznym wasalom, którzy organizowali oddziały kawalerii.

Gdy w 737 r. umarł Teodoryk III, wtedy nie syn monarchy, Childeryk III, lecz majordom Karol Młot (737-41) przejął pełnię władzy w państwie. Po jego śmierci Królestwo Franków zostało znów podzielone między jego dwóch synów Karlomana i Pepina. Przywrócili oni tron Childerykowi III, lecz po udaniu się Karlomana do klasztoru na Monte Casino, Pepin Mały (Krótki) zdetronizował Childeryka III, ostrzyżono go na łyso (Merowingowie nosili długie włosy, w których, według wierzeń frankońskich, kryła się magiczna moc) i wysłano do klasztoru. Pepin Mały sam, w porozumieniu i z błogosławieństwem papieża Stefana II, ogłosił się w 751 r. królem państwa frankońskiego. W ten sposób zapoczątkowana została dynastia królewska Karolingów.

Cesarstwo Wschodniorzymskie (476 -1054)

W V-VI w. Cesarstwo Wschodniorzymskie, to jest Bizancjum, trwało i rozwijało się nieustannie, mimo najazdów Hunów, Wizygotów i Ostrogotów, pustoszących Półwysep Bałkański. Do najbogatszych prowincji cesarstwa należały Egipt, Syria i Palestyna, a największymi ośrodkami handlu, nauki i kultury były miasta Aleksandria w Egipcie i Antiochia, stolica prowincji Syrii. Ta ostatnia uległa zniszczeniu w 526 r. wskutek trzęsienia ziemi, w którym zginęło 250 tys. ludzi.

Szczególny rozkwit państwa przypadł na okres rządów cesarza Justyniana I Wielkiego (527-565). Ugruntował on macedońską dynastię cesarzy po rozbiciu w 532 r. ludowego powstania Nika („zwyciężaj”), wznieconego na hipodromie w Konstantynopolu przeciwko cesarzowi. Zaś po zawarciu pokoju z Persją, i umocnieniu w ten sposób swego panowania we wschodnich prowincjach imperium, Justynian I rozpoczął realizację wielkiego planu odzyskania terytoriów rzymskich na Zachodzie, opanowanych przez barbarzyńców germańskich. Armia bizantyjska, dowodzona przez Belizariusza, w kilku wieloletnich kampaniach wojennych (533-550) wyparła Wandalów z Afryki Północnej oraz Ostrogotów z Sycylii i całej Italii, a następnie zajęła także południe Półwyspu Iberyjskiego, wykorzystując trwającą tam wojnę domową wśród Gotów. W ten sposób Morze Śródziemne w połowie VI w. znów stało się „wewnętrznym morzem” imperium.

Justynian I zreorganizował system podatkowy, sądownictwo (kodeks Justyniana) i administrację prowincji, pod-

porządkując je swoim urzędnikom. Za jego rządów rozwijało się intensywnie budownictwo dróg, mostów, akweduktów, pałaców dla arystokracji i wielkich posiadaczy ziemskich oraz kościołów i klasztorów. Jako „namiestnik Boży na ziemi” prześladował wyznawców religii pogańskiej i zlikwidował akademię platońską w Atenach.

W Konstantynopolu wzniesiono największą ówczesnie świątynię chrześcijańską Hagia Sophia, poświęconą Mądrości Bożej. Była ona siedzibą patriarchy, kościołem koronacyjnym, a bogactwo jej wnętrza miało być świadectwem boskiego posłannictwa władzy cesarskiej. Podkreśleniem absolutystycznej formy rządów cesarzy był też bazylikowo-centralny układ budowli, zwieńczonej wielką kopułą o średnicy 32 m. Kościół Hagia Sophia stał się wzorem budownictwa i sztuki bizantyjskiej, jaka ukształtowała się w V w. na chrześcijańskim wschodzie. Charakteryzowały je przepych i bogactwo dekoracji, wyrażające się we freskach, mozaikach, malarstwie ikon i inkrustacjach ściennych. Konstantynopol, odbudowany z rozmachem po pożarze w czasie powstania Nika, stał się też wtedy głównym ośrodkiem kultury bizantyjskiej, choć jego znaczenie i pozycja w Cesarstwie znacznie umniejszona została przez epidemię dżumy, jaka w 542 r. zabiła ok. połowy półmilionowej populacji miasta.

Cesarstwo Wschodniorzymskie nie potrafiło jednak utrzymać odzyskanych terytoriów na Zachodzie. Już w latach sześćdziesiątych VI w. utraciło północną część Półwyspu Apenińskiego na rzecz Longobardów, którzy utworzyli w Italii swe własne państwo ze stolicą w Pawii; w 590 r. w Rzymie faktyczną władzę przejął papież Grzegorz I Wielki, a w początkach VII w. terytoria na Półwyspie Iberyjskim na rzecz Wizygotów.

Zmieniła się też sytuacja na Bałkanach. Na jego zachodnich terenach w latach 550-630 osiedlili się Słowianie: Serbowie i Chorwaci, przybyli z nad Łaby. Zostali oni wówczas uzależnieni od przybyłych z Azji tureckich plemion Awarów, którzy osiedlili się wcześniej w Panonii, nad środkowym Dunajem. Wspólnie przedsięwzięli zbrojne najazdy w zachodniej części Półwyspu Bałkańskiego, docierając nawet do Grecji i gór Peloponezu. Wojska bizantyjskie, zaangażowane wówczas w wojnach z Wandalami w Afryce, Wizygotami w Hiszpanii, Ostrogotami w Italii, później także z Persami w Syrii, nie potrafiły przeciwstawić się ruchliwej piechocie słowiańskiej, uzbrojonej w łuki i zatrute strzały. Z kolei najeźdźcom nie udało się zdobyć Konstantynopola i ostatecznie Serbowie i Chorwaci porozumieili się z cesarzem bizantyjskim Herakliuszem, otrzymując z jego nadania ziemie w zachodniej części Bałkan w zamian za przeciwstawienie się Awarom. Natomiast wschodnią część półwyspu zajęły wojownicze plemiona Bułgarów, przybyłe z Azji Środkowej. Bułgarzy w 680 r. założyli pierwsze swe państwo, które obejmowało tereny dzisiejszej Bułgarii, Macedonii oraz Serbii w dorzeczu Driny. Zamieszkując w mniejszości wśród ludności słowiańskiej, ulegli potem szybkiej sławizacji.

Za panowania Herakliusza (610-641) Cesarstwo Bizantyjskie zaatakowane zostało przez Persów. Sasanidzi perscy zajęli Syrię, Palestynę i Egipt, z których po ciężkich, kilkuletnich walkach wojskom bizantyjskim udało się ich wyprzeć. Pokój zawarty został w 628 r., po czym Persja pogrążyła się w wojnie domowej. Z kolei prowincje te stały się łupem Arabów, którzy natchnieni nową wiarą islamską, rozpoczęli w 632 r. wielki pochód na zdobycie świata. Znaczna część ludności krajów zajętych przez Arabów przyjęła islam i opowiedziała się po stronie nowych władców mahometańskich. Większy opór wojska bizantyjskie i ludność stawily w krajach północnej Afryki, których podbicie przez Arabów przeciągnęło się do końca VII w.

Arabowie próbowali też bezskutecznie zdobyć Konstantynopol w latach 674-78. Po ponownym rocznym oblężeniu miasta w 717-718 r. utracili jednakże najwidoczniej nadzieję na jego zdobycie, ograniczając się do końca X w. jedynie do organizowania lokalnych wypraw wojennych na bizantyjskie terytoria Azji Mniejszej. Zresztą wojska bizantyjskie odwzajemniały się tym samym, niszcząc miasta muzułmańskie i uprowadzając ich ludność w niewolę. W najdalszym swym zasięgu Bizantyjczycy podbili wyspę Cypr, Syrię, Fenicję i północną Mezopotamię.

Zagrożone ze wschodu przez Persów, potem przez Arabów, Cesarstwo Bizantyjskie starało się utrzymać pokojowe stosunki ze słowiańskimi mieszkańcami Półwyspu Bałkańskiego, którzy handlowali ochoczo i przyswajali kulturę grecką. Szczególnie groźni byli Bułgarzy, którzy posiadali prężną organizację i władzę centralną i byli dzielnymi wojownikami. W 811 r., po zwycięskiej bitwie z wojskami bizantyjskimi, oblegli Konstantynopol. Mimo wielkich strat nie udało im się jednakże zdobyć warownego miasta. Doszło wtedy do sojuszu między walczącymi stronami, a nawet pokojowego wcielenia Bułgarii na kilkadziesiąt lat do Cesarstwa Bizantyjskiego. Za panowania cara Borysa I Bułgarzy, jako pierwsi Słowianie, przyjęli w 865 r. wiarę chrześcijańską obrządku bizantyjskiego. Bułgaria była wówczas u szczytu swej potęgi. Rozwijała się również kultura bułgarska, której oparciem był alfabet, utworzony z małych liter greckich, zwany cyrylicą, od imienia i na cześć św. Cyrylego.

Trwająca przez całe X stulecie rywalizacja pomiędzy Bułgarami i Bizancjum o hegemonię w regionie, przerażająca się w gorące wojny, toczyła się zmiennym szczęściem. Wreszcie ostateczny cios Bułgarom zadał w 1014 r. cesarz bizantyjski Bazyli II (976-1025). Po zwycięskiej bitwie nad rzeką Strumą kazał oślepić wszystkich 15 tys. jeńców bułgarskich i oddać ich carowi bułgarskiemu. Nieszczęsny car na ich widok zmarł, a wojska bizantyjskie opanowały całą Bułgarię, która bez szans na obronę, poddała się cesarzowi „Bułgarobójcy”. Zresztą zacięty naród bułgarski bynajmniej nie zrezygnował ze swej niepodległości i wielokrotnie w XI w. wszczywał powstania wyzwoleńcze przeciwko panowaniu cesarzy bizantyjskich.

W X w. Bizancjum utraciło terytoria południowej Italii na rzecz Normanów, przybyłych z Francji, którzy utworzyli potem w regionie potężne Królestwo Sycylijskie. Najdłużej wpływy bizantyjskie w Italii utrzymały się w Wenecji.

Niezależnie od zewnętrznych zagrożeń i klęsk, rozwijały się w kraju spory religijne. Dotyczyły różnych teologicznych interpretacji natury Chrystusa i negowania Matki Boskiej. Najważniejsze z nich to nestorianizm, monofizytyzm i monoteletyzm, które głoszone były wewnątrz arianizmu i potępione zostały na synodach wraz z ich twórcami i orędownikami. Jednym z najdłuższych trwających był spór o przedmioty wiary chrześcijańskiej i ich kult, tzw. ikonoklazm. Mianowicie od V w. szerzył się w Bizancjum bałwochwalczy kult obrazów Chrystusa i świętych, praktykowany zwłaszcza przez mnichów i chłopów w azjatyckich prowincjach. Został w 730 r. zakazany edyktem cesarza Leona III, co spowodowało bunty, prześladowania, likwidację części klasztorów itp. Spór trwał, z przerwami, ponad

100 lat i ostatecznie zakończył go w 843 r. patriarcha Konstantynopola przez oficjalne uznanie cesarza jako zwierzchnika religijnego, z równoczesnym przywrócenie kultu ikon. Po wygaśnięciu sporów ikonoklastycznych nastąpił duży rozwój sztuki kościelnej, zwany renesansem macedońskim, od dynastii macedońskiej, jaka panowała w latach 867-1056 w Cesarstwie.

Przez setki lat rozwijał się też spór pomiędzy kościołami rzymsko-katolickim, dominującym w zachodniej Europie i prawosławnym na Wschodzie. Spór dotyczył ustroju Kościoła, gdyż greko-katolicy nie uznawali prymatu rzymskiego papieża oraz dogmatu o pochodzeniu Ducha św., także liturgii i obyczajów. Zakończył się w 1054 r. ostatecznym oddzieleniem się kościołów wschodnich. Znaczną w tym rolę odegrał także wzrost gospodarczego i politycznego znaczenia Cesarstwa Bizantyjskiego, które w X w. przeżyło swój złoty wiek.

Państwo zarządzane było przez wielki aparat biurokratyczny, podporządkowany absolutystycznemu cesarzowi, noszącemu też, zwyczajem perskim, tytuł bazyleusa. Jego dwór otoczony był przepychem i bogactwem, doradcy i wyżsi urzędnicy byli ludźmi o wysokiej kulturze, mający elitarne wychowanie i wyższe wykształcenie. Wszelkie procesy produkcyjne w Cesarstwie i handel z zagranicą były ściśle kontrolowane i opodatkowane, lecz państwo opiekowało się także szkołami przykościelnymi, organizowało uniwersytety, akademie. Rozwijały się też sztuka i budownictwo wg własnego architektonicznego stylu bizantyjskiego. Cesarstwo dysponowało wielką armią i flotą wojenną, największą na Morzu Śródziemnym. Natomiast w XI w., działo się w nim coraz gorzej. Wzrastający na znaczeniu wielcy właściciele ziemscy uchylali się od płacenia podatków i starali uniezależnić się od władzy monarszej. Państwo osłabione zostało również przez wojny z Bułgarami, toczone na północnych rubieżach.

Dynastia Karolingów (751-987)

Pepin Mały (751-768) ostatecznie zjednoczył pod swym berłem całą rzymską Galię, przeprowadził reformę pieniężną i jako boży namiestnik mianował biskupów, wydawał ustawy dla kleru i wprowadził dziesięcinę, jako daninę od ludności wsi na rzecz Kościoła. W dwóch wyprawach wojennych zmusił króla Longobardów do opuszczenia Księstwa Rzymu i Rawenny, na których utworzone zostało Państwo Kościelne pod rządami papieża. Następnie skierował swe wojska przeciwko Arabom i wyparł ich ostatecznie z terenów frankońskich za Pireneje. Kolejnym monarchą był syn Pepina Małego, Karol, który objął władzę w 768 r.

Karol I Wielki (768-814) był gorącym wyznawcą katolicyzmu i miał poczucie misji ewangelizacji terytoriów przyległych do państwa frankońskiego. Organizował więc co roku wyprawy wojenne przeciwko ościennym krajom. Przede wszystkim już w 774 r. podbił państwo Longobardów w północnej Italii i zajął tereny Półwyspu Apenińskiego po Rzym włącznie, włączył te tereny do Królestwa Franków i sam ogłosił się królem Longobardów. Następnie w wyniku wieloletnich wojen podporządkował sobie germańską Saksonię oraz słowiańskie Łużyce, a następnie także Panonię, państwo azjatyckich Awarów w dolinie środkowego Dunaju i Sawy, którzy osiedli tam w VI wieku. Założył tam marchie wojskowe: Nadłabską, Turyńską, Czeską, Karyntię i Friuli. Wszędzie tubylcza ludność przymuszona została do przyjęcia wiary chrześcijańskiej. Nie udały się natomiast Karolowi I próby podbicia Półwyspu Iberyjskiego i wyrzucenia stamtąd Arabów. Zajął jedynie terytoria pomiędzy Pirenejami i rzeką Ebro, tworząc na nich swą Marchię Hiszpańską.

Kraj podzielony został na hrabstwa lub większe księstwa i przygraniczne marchie. Zarówno hrabiów, jak i książąt, mianował król, podlegały im pospolite ruszenie, administracja i sądownictwo na zarządzanych terytoriach. Stanowili oni później kastę panów lennych feudalnego systemu społecznego, jaki ukształtował się w X-XI w. w Europie. Stolicą państwa stało się miasto Akwizgran (Aachen), będące wcześniej rzymskim obozem warownym.

Za obronę Państwa Kościelnego przed najazdem Longobardów, papież Leon III w 800 r. koronował w bazylice laterańskiej w Rzymie. Karola I na cesarza, przekształcając Królestwo Franków w Święte Cesarstwo Rzymskie. W ten sposób świat chrześcijański otrzymał dwóch równorzędnych zwierzchników cesarskich: wschodniego (greckiego) w Bizancjum i zachodniego (katolickiego) w Rzymie.

Karol I Wielki dbał o budownictwo dróg, szkół przyklasztornych (choć sam nigdy nie nauczył się czytania i pisanie) oraz skryptoriów, gdzie ręcznie przepisywano cenne dzieła antycznych filozofów i pisarzy, wprowadził w klasztorach nauczanie medycyny, dążył też do ustanowienia profesjonalnego sądownictwa. Dwór monarszy skupiał pisarzy i uczonych, promował rękodzielniczo artystyczne, rozwijała się znajomość klasycznej łaciny, przeprowadzona została reforma pisma, które zostało uproszczone. Nastąpiło odrodzenie literatury, poezji, dyskusji filozoficznych, w Akwizgranie utworzona została akademія, mająca na celu studia nad starożytnością klasyczną. Ten rozwój kultury, nauki przyjęto nazywać Renesansem Karolingów.

Karol I miał trzech synów: Pepina, Ludwika i Karola. Zgodnie ze zwyczajowym prawem Franków w swym testamencie z 806 r. podzielił państwo na 3 części, lecz jeszcze przed śmiercią Karola umarło dwu synów. Został jedynie Ludwik i on potem przejął koronę, jako jedynowładca. Dodatkowo w 816 r. przyjął także koronę cesarską z rąk papieża Stefana IV, stając się w państwie Franków najwyższym zwierzchnikiem cywilnym i duchowym równocześnie.

Ludwik I Pobożny (814-840), kontynuował politykę ojca, skupił się na obronie granic zewnętrznych, wspierał działalność misyjną w krajach skandynawskich, stąd przydomek Pobożny. Napotykał wszak na coraz większe trudności w utrzymaniu spójności państwa, wobec narastających dążeń i ambicji separatystycznych władców poszczególnych hrabstw, na jakie państwo podzielone zostało w 750 r.

Ludwik też miał trzech synów: Lotara, Ludwika i Karola. Kierując się zasadą majoratu jeszcze za życia ustanowił najstarszego syna Lotara cesarzem, obaj pozostali mieli być tylko królami. Jednak gdy umarł, oni sami, po długich targach, dokonali ostatecznego podziału Królestwa i władzy, zawierając w 843 r. tzw. Traktat z Verdun. Był on

proklamacją zgody trzech braci i miał gwarantować ich współpracę i wzajemną pomoc. Faktycznie traktat stał się zacznym trwałym podziałem jednolitego państwa Franków Karola I Wielkiego na przyszłe państwa narodowe. Dodatkowym traktat zakończył też krótki żywot frankońskiego Świętego Cesarstwa Rzymskiego.

Z cesarstwa Karolingów wyłoniły się trzy królestwa: zachodnich Franków, które objął Karol II Łysy (843-877), wschodnich Franków, przejęte przez Ludwika Niemieckiego i środkowe, rozciągające się wąskim pasem od Morza Północnego po Rzym w Italii. To środkowe królestwo przydzielone zostało Lotarowi I, który otrzymał godność cesarza. Ale po jego śmierci w 855 r. zostało dodatkowo podzielone na trzy części między jego synów. Tak więc w miejsce jednego dużego, zwartego i silnego cesarstwa Karola Wielkiego w 40 lat po jego śmierci istniało na jego terytorium pięć królestw. Były to jakby załączki późniejszych terytoriów Francji, Niemiec oraz Niderlandów, Szwajcarii i Włoch.

W państwie zachodnio-frankońskim od początku panowania Karola II Łysego, nie było wewnętrznej zwartości. Poszczególne hrabstwa buntowały się i dążyły do jak największej niezależności od króla, zaś celtycka Bretania na północy i wizygocka Akwitania na południu w ogóle stały się oddzielnymi księstwami. Karol Łysy mozolnie budował swój dwór królewski, otaczał się ludźmi kultury, filozofami, pisarzami, poetami, sam wykształcony określany był jako król-filozof.

W wyniku dynastycznych ruchów Italia przypadła Karolowi i został on, przy wsparciu papieża Jana VIII, cesarzem rzymskim. W ten sposób zarysowała się jakby możliwość ponownego scalenia wszystkich królestw frankońskich w jedną całość. Nie byli tym jednakże zainteresowani możnowładcy, rządzący w poszczególnych hrabstwach. Wszak największą przeszkodą stały się wyniszczające najazdy Wikingów (Normanów) na północne i zachodnie wybrzeża zachodniej Frankonii, Saracenów (Arabów) na Italię i Madziarów (Węgrów) od wschodu, z obszarów Pannonii nad Dunajem.

Największe zagrożenie stanowili Wikingowie (Normanowie), którzy od 830 r. prawie co roku przybywali na swych długich płaskodennych łodziach nad ujścia rzek Francji. Posuwając się następnie wzdłuż nich, łupili nadbrzeżne miasta, osady i klasztory, by jesienią wrócić z łupami przez morze do swych krain.

Po śmierci Karola Łysego panowali krótko i nieudolnie jego syn Ludwik II Jąkała (877-79) oraz wnukowie Ludwik III i Karloman (879-84). Role i możliwości władzy królewskiej w kraju w tym czasie nieustannie malały, wzrastała natomiast odrębność prowincji oraz rosła potęga wielkich feudałów. Oni też nie dopuścili do rządów kolejnego wnuka Karola (Prostaka) i uczynili królem Karola Grubego (884-88) z dynastii niemieckich Karolingów, będącego od 881 r. cesarzem rzymskim. Z kolei w 888 r. zdecydowali o wyborze króla z rodu Robertynów, Odon (888-98), hrabiego Paryża, zasłużonego w obronie przed najazdami Normanów, którzy w latach 885-86 r. przez 11 miesięcy oblegali Paryż. Jednak Karolingowie francuscy znów doszli do władzy. Gdy Karol Prostak (892-923) przejął koronę, przez 6 lat królestwem rządziło dwóch królów, potem, mniej więcej na zmianę, ich potomkowie, z linii Karolingów francuskich: Ludwik IV Zamorski (936-54), Lotar (954-86) i Ludwik V Gnuśny (986-87). Gdy Ludwik V zmarł bezpotomnie, wielcy panowie wybrali znów króla z rodu Robertynów, Hugona Kapeta, posiadającego dziesięć hrabstw z kilkoma opactwami i noszącego zaszczytny tytuł „księcia Francuzów”. Dał on początek nowej dynastii Kapetyngów, panującej we Francji do 1328r.

W IX-X w. umniejszył się autorytet Kościoła katolickiego. Spowodowane to było tym, że dostojnicy kościelni działali w ramach systemu feudalnego na identycznych zasadach jak świeccy wasale. Mieli obowiązek służby wojσκowej, ściągali podatki, biskupstwa były dziedziczne, biskupów i opatów mianowali hrabiowie, często za opłatą. Biskupi domagali się hołdów lennych od opatów i kanoników. Szerzył się wśród nich upadek moralny, zanikła działalność kulturalna klasztorów, którą zastąpił jedynie kult relikwii i pielgrzymki pątników. Odnowę działalności Kościoła rozpoczął we Francji Zakon Benedyktynów. Wzorem było opactwo w Cluny, ufundowane w 910 r., niezależne od lokalnych władz, a podległe wprost papieżowi. Benedyktyni zajmowali się działalnością gospodarczą, zwłaszcza ogrodnictwem i leśnictwem, produkcją win i miodów pitnych, uprawiali zioła lecznicze, leczyli chorych, zakładali schroniska dla bezdomnych, w skryptoriach przepisywali teksty święte i książki antyczne. Ta działalność rozprószyła się stopniowo na całą Francję i wszystkie zakony. Kościół opactwa w Cluny, zbudowany w 1088 r., był największą świątynią w Europie do czasu zbudowania w XVI w. Bazyliki św. Piotra w Rzymie.

Anglia i Skandynawia (do X wieku)

Po wycofaniu się w 407 r. legionów rzymskich z Brytanii, wyspa została podbita i zasiedlona przez germańskie plemiona Angłów, Sasów i Jutów, przybyłych głównie z Danii i Skandynawii. Tylko na terytoriach północnej Szkocji oraz zachodnich Walii i Kornwalii utrzymały się plemiona celtyckie. Wszystkie one utworzyły kilkanaście drobnych królestw, ale w wieku VII było ich już tylko siedem. W tym 3 królestwa Sasów na południu wyspy, 3 królestwa Angłów w centrum oraz królestwo Jutów u ujścia rzeki Tamizy. Do połowy VII stulecia zostały schryścianizowane, w czym znaczącą rolę odegrały klasztory irlandzkie. Poszczególne państewka walczyły ze sobą o hegemonię, przekształcały się i łączyły, ostatecznie ok. 827 r. król Wessexu, Ekbart dokonał zjednoczenia wszystkich w jedno królestwo anglosaskie, Anglię.

Król Alfred Wielki (871-900) prowadził liczne wojny z duńskimi Wikingami. Zajęli oni wschodnią część Brytanii, gdzie osiedlali się wraz z rodzinami. Ostatecznie całkowitego podbicia Anglii dokonał król duński Kanut Wielki (1014-25), który stworzył wielkie państwo, obejmujące Danię, Norwegię i Anglię.

W połowie tysiąclecia Skandynawię w części południowej zamieszkiwały różne plemiona germańskie (największe Normanów i Sasów), zaś na północy plemiona Lapończyków. W VIII w. na półwyspie powstały pierwsze struktury państw, z których ukształtowały się dwa większe królestwa Norwegii i Szwecji. Pozostawały one w dużej zależ-

ności od siebie, a także od niedalekiej Danii na kontynencie. Ze względu na surowe warunki bytowe Skandynawii (góry, długie zimy, mało ziem uprawnych) jej mieszkańcy tworzyli związki wojskowe, trudniące się najazdami i łupieżstwem zachodnich krajów Europy. Zwano ich Wikingami. Często na podbite terytoria (Brytania, Normandia) Wikingowie przesiedlali się na stałe całymi rodami plemiennymi.

Pierwszymi, lepiej znanymi królami, w Szwecji był Olof Skótnonung (960-1020), a w Norwegii Olav Tryggvason (ok. 1000). Obaj dążyli do zjednoczenia i centralizacji państw oraz zwiększenia władzy królów, w tym celu wprowadzili chrześcijaństwo w swych królestwach.

Królestwo Niemieckie (911-1000)

W Zachodnio-frankońskim Królestwie dynastia Karolingów panowała do 987 r., we Wschodnim wygasła już w 911 r. i tron tego państwa stał się elekcyjny. Królem wybrany został Konrad I (911-918), jeden z książąt. Po jego śmierci tron przejął Henryk I Ptasznik (919-936), z dynastii saskiej, który w latach 928-930 dokonał podboju i zaboru ziem Słowian połabskich. Przywrócił on jedność państwa, zmuszając innych książąt (Bawaria, Szwabia, Lotaryngia) do uznania jego zwierzchnictwa, przez złożenie hołdu i przysięgi wasalnej. W 921 r. zawarł układ z królem Francji o rozłączności ich królestw, mimo wspólnego frankońskiego pochodzenia. Obaj też znieśli tradycyjną frankońską zasadę podzielności królestw między wszystkich synów. Po śmierci Henryka I tron odziedziczył więc tylko jeden syn, Otton I Wielki (936-973). Jego koronacja odbyła się w Pałacu Karola Wielkiego w Akwizgranie, który stał się stałym miejscem koronacji monarchów niemieckich.

Otton I kontynuował ekspansję Królestwa Niemieckiego w kierunku wschodnim, podporządkowując sobie w 950 r. Księstwo Czech, zaś w 955 r. jego wojska pokonały koalicję zachodniosłowiańskich plemion Obodryców i Wieleatów, osiadłych na Pomorzu Zachodnim nad Bałtykiem. Na zdobytych słowiańskich terytoriach wschodnich Łużyc, Miśni i Pomorza Zachodniego utworzone zostały wówczas marchie graniczne i rozpoczęte zostało w nich, oraz w nowopowstałej Marchii Wschodniej (Austria), osadnictwo niemieckie. Wcześniej w 935 r. Ottonowi I podporządkowały się Księstwa Burgundii i Italii, przy czym poślubił on wdowę po królu Italii Lotarze II, Adelajdę i ogłosił się, bez wyboru i koronacji, królem Longobardów.

W 955 r. Otton I Wielki w zwycięskiej bitwie na Lechowym Polu, nad rzeką Lech koło Augsburga, pozbył się też zagrożenia węgierskiego. W 962 r. został koronowany w Rzymie przez papieża Jana XII na cesarza. W ten sposób jakby zostało reaktywowane Święte Cesarstwo Rzymskie Karola Wielkiego, choć w zmniejszonej konfiguracji. Od tam, aż do 1806 r. jego królowie nosili tytuł cesarzy rzymskich, a państwo określano też Świętym Cesarstwem Rzymskim Narodu Niemieckiego, w skrócie Cesarstwem Rzymsko-Niemieckim, a później także I Rzeszą Niemiecką. Było ono przez ponad 200 lat najsilniejszym, prężnie rozwijającym się, państwem w Europie oraz ostoją chrześcijaństwa na kontynencie.

Otton I Wielki, jako władca chrześcijański, akceptował chrzest księcia polskiego Mieszka I, przyjęty z rąk duchownych czeskich w 966 r., a także przyczynił się do ewangelizacji Węgrów.

Następca Ottona I, jego syn Otton II (973-983) próbował zająć południe Włoch z Neapolem, lecz poniósł dotkliwą klęskę. Kolejny władca Otton III (983-1002), po przejęciu bezpośredniej władzy po 13-letniej regencji jego matki, zmierzał do utworzenia, pod swoim i papieża zwierzchnictwem, państwa jednoczącego wszystkich chrześcijan i przeniósł w związku z tym swą stolicę do Rzymu. W 1000 r. cesarz wziął udział, na zaproszenie księcia Polan, Chrobrego, w synodzie (zjeździe) w Gnieźnie, zorganizowanym z okazji utworzenia pierwszego arcybiskupstwa rzymsko-katolickiego w Polsce.

Środkowa Europa (VI-X w.)

Morawy. W IV-V w., pod naporem azjatyckich Hunów, germańskie plemiona, zaludniające środkową Europę przemieściły się na zachód i południe, na terytoria Cesarstwa Zachodniorzymskiego i na Półwysep Bałkański. W ich miejsce pojawiły się plemiona wczesnosłowiańskie Wenedów i Antów. Pierwszym znanym państwem, utworzonym na progu średniowiecza, przez Słowian, było Państwo Samona, powstałe ok. 623 r. z wyniku powstania przeciwko Awarom, kierowanego przez kupca frankijskiego, o imieniu Samo. Obejmowało tereny Serbii Łużyckiej, Kotliny Czeskiej i Moraw, a rozpadło się prawdopodobnie już po śmierci założyciela (658). Na jego podstawie powstało potem Państwo Wielkomorawskie, obejmujące w początkach IX w. Morawy, Czechy, Śląsk i Panonię (późniejsze Węgry). Pozostawało ono pod wpływami monarchii wschodnio-frankońskiej. Uniezależniło się dopiero po chrystianizacji kraju, dokonanej przez misjonarzy, braci Cyryla i Metodego, przybyłych z Bizancjum. Obaj działali początkowo przy aprobachie Rzymu, jednak w 885 r. papież potępił zastosowanie przez nich w liturgii języka słowiańskiego (Metody przełożył Biblię z języka greckiego na słowiański) i duchownych obrządku grecko-katolickiego wypędzono z Moraw. Państwo Wielkomorawskie na przełomie IX i X w. upadło, głównie na skutek najazdów Madziarów-Węgrów. Dominującymi państwami w regionie stały się Królestwa Czech i Węgień.

Czechy. Państwo czeskie powstało na początku X w. przez połączenie kilku księstw, rządzonych przez czeski ród Przemyślidów. Wchodziły one w skład Księstwa Wielkomorawskiego na zasadach wewnętrznej autonomii i razem z nim został w IX w. chrystianizowane. Po jego upadku państwo czeskie stało się lennem sąsiedniego Królestwa Niemieckiego, gdy książę Wacław złożył w 929 r. hołd wasalny królowi niemieckiemu Henrykowi I. Stolicą państwa była Praga, będąca siedzibą arcybiskupstwa od 973 r.

Węgry. Państwo węgierskie utworzyły przybyłe na przełomie IX i X w. z obszarów Azji i Wschodniej Europy ugrofińskie plemiona Madziarów. Osiedliły się one w dorzeczu rzek Cisy, Sawy i środkowego Dunaju, czyli częściowo na terenach Księstwa Wielkomorawskiego, wypierając, lub asymilując, zamieszkałe tam plemiona Awarów. Pierwszym władcą i założycielem państwa węgierskiego był legendarny książę Arpad (896-907).

Nowi przybysze swą obecność w Europie zaznaczali przez coroczne dalekosiężne wyprawy łupieżcze na zachód i południe kontynentu. Po klęsce na Lechowym Polu, zadanej Węgom przez cesarza niemieckiego Ottona I w 955 r., ustatkowali się jednakże i zaprzestali swych łupieżczych wypadów na państwa zachodniej Europy. Stali się narodem osiadłym i za panowania Stefana I Świętego (997-1038) przyjęli w 1000 r. chrześcijaństwo z Rzymu. Stolicą było miasto Ostrzyhom, w którym utworzone zostało arcybiskupstwo.

Księstwo Polan. W okresie wczesnego Średniowiecza do końca IX w., organizacja ludów zachodniosłowiańskich na obszarach od rzeki Łaby do Bugu i Sanu ograniczała się jedynie do wspólnot plemiennych i rodowych. Powstały grody, jako siedziby zwierzchniej władzy, naczelników i książąt plemiennych. Skupiali oni obok siebie drużyny wojów, dla celów obronnych, bądź napastniczych i ściągali daniny od swych podwładnych na budowę umocnień obronnych, zakup broni i utrzymanie grodów z ich dworami. Wśród licznych zorganizowanych we wspólnoty rodowe plemion zachodniosłowiańskich w IX-X w. znane są plemiona: Dziadoszan, Słęzan, Goleszan, Bobrzan, Opolan, Łędzian, Goplan, Mazowszan, Wolinian, Pyrzyczan, Pomorzan i największe Polan i Wiślan

Pierwsze państwa plemienne Wiślan i Polan zaistniały w IX wieku. Księstwo Wiślan powstało w dorzeczu górnej Wisły, na wschód od Księstwa Wielkomorawskiego, któremu prawdopodobnie pod koniec IX w. zostało podporządkowane. Księstwo Polan objęło terytoria północno-zachodnie obecnej Polski. Pierwsze historyczne wzmianki o nim pochodzą dopiero z połowy X w., zamieszkałe było przez słowiańskie plemiona Polan, Mazowszan, Pomorzan, Goplan, ludność zajmowała się rybołówstwem, łowiectwem i rolnictwem, wyznawała wielobóstwo. Najważniejszymi czczonymi bogami byli: Światowid - bóg wojny i urodzaju oraz Swarozyc - bóg słońca i ognia, a miejscami kultu były święte gaje, a w nich dęby, lipy i jawory.

Pierwszym znanym władcą Księstwa Polan był Mieszko I (960-992) z dynastii Piastów. Wg kroniki Galla Anonima (XII w.) był on już czwartym władcą państwa Polan po Siemowicie, Lestku i Siemysławie, wywodzących się z rodu Piasta, po obaleniu z tego władcy Popiela, którego myszy zjadły. Mieszko I władał ziemiami Wielkopolski, Mazowsza, Kujaw, Pomorza Wschodniego (Gdańskiego) i Pomorza Zachodniego, o których utrzymanie i rozszerzenie prowadził walki z najazdami niemieckich feudałów i z pomorskim szczepem Wioletów. W 972 r. jego wojowie odnieśli znaczące zwycięstwo nad niemieckimi wojskami margrabiego Marchii Łużyckiej Hodona w bitwie pod Cedynią na Pomorzu Zachodnim.

Mieszko I ugruntował pozycję Księstwa Polan wśród państw środkowej Europy przez przyjęcie w 966 r. chrztu i wiary rzymsko-katolickiej, jaka dominowała w Europie Zachodniej. Poprzedziło je zawarcie przymierza z księciem czeskim Bolesławem I i ślub Mieszka z jego córką, Dubrawą (Dąbrówką). Stolicą państwa początkowo była Kruszwica nad jeziorem Gopło, potem Gniezno, jeden z największych ośrodków gospodarczych wśród istniejących grodów wczesnośredniowiecznych. W 990 r. do państwa Mieszka I włączone zostały Śląsk i Kraków, po zwycięskiej wojnie z Czechami, dzięki wsparciu Cesarstwa Niemieckiego. Po śmierci Dąbrówki Mieszko ożenił się bowiem z Odą, córką margrabiego saskiego, i związał przyjaźnią z Rzeszą Niemiecką.

Mieszko I zmarł w 992 r., tron po nim przejął jego syn Bolesław I Chrobry (992-1025).

Narodziny Rusi (774-1240)

Ziemie wschodniej Europy między Bałtykiem a Morzem Czarnym zamieszkałe były w VIII w. przez rozproszone plemiona wschodniosłowiańskie. Należeli do nich Drewlanie, Dregowicze, Krywicze, Siewierzanie, Radymicze, Wiatycze, Tywiercy, Dulebowie i in. Zorganizowane były w federacjach i księstwach. Ludność słowiańska trudniła się rolnictwem, paląc i karczując lasy pod grunty orne, oraz hodowlą bydła rogatego, świń, kóz i koni, a w mniejszym stopniu także łowiectwem, rybołówstwem i bartnictwem. Dlatego skupiała się przede wszystkim na lesistych terenach od środkowego Dniepru na północ.

Natomiast stepowe obszary, bliżej Morza Czarnego i Kaspijskiego, zasiedlone były w VI, VII w. przez koczownicze plemiona Awarów, którzy później odeszli nad środkowy Dunaj i Bułgarów, którzy wywedrowali na Półwysep Bałkański i nad środkową Wołgę i Kamę. Ich miejsce w VIII, IX w. zajęły, przybyłe z głębi Azji, koczownicze plemiona pasterskie, pochodzenia tureckiego, Pieczyngów i Połowców. Pieczyngowie najeżdżali w celach łupieżczych sąsiednie księstwa słowiańskie, co zmusiło je o zwrócenie się o pomoc wojskową do Waregów, jak nazywała miejscowa ludność szwedzkich Wikingów. Penetrowali oni szlaki wodne rzek Dźwiny, Wołchow oraz Dniepru, a nawet Wołgi i Donu, przepływając na swych statkach-łodziach ze Skandynawii aż na Morze Czarne. Trudnili się handlem i rozbojem i byli bitnymi wojownikami. Grupy Waregów osiedlały się także na stałe na terenach, zamieszkałych przez Słowian, przyjmując od nich język, wierzenia i obyczaje.

Waregowie przejęli władzę w poszczególnych księstwach. Pierwszym księciem Nowogrodu Wielkiego w 862 r. został Ruryk, który dał początek dynastii panujących. Po śmierci księcia Ruryka, jego następca, Oleg Mądry (879-912) zdobył gród Kijów nad Dnieprem i utworzył Księstwo Ruś Kijowską przez zjednoczenie ziem kijowskich z Nowogrodem w 882 r. Podporządkował księstwu plemiona Siewierzan, Radymiczów, Drewlan, Tywierców i Uliczów.

Od początku swego istnienia Ruś Kijowska miała ożywione kontakty, głównie handlowe, z Cesarstwem Bizantyjskim. Następca Olega, książę Igor (912-945), próbował w 941 i 944 r. podbić i zająć Konstantynopol, ale jego flo-

ta inwazyjna, złożona z dużych przybrzeżnych łodzi, została zmuszona do odwrotu. Igor zginął w trakcie buntów chłopskich, będących następstwem szybko wzrastających danin, jakie zmuszona była płacić ludność wiejska władcy kijowskiemu. Jego syn, Światosław (945-972), powiększył znacznie terytorium Rusi Kijowskiej, walcząc zwycięsko z Bułgarami nadwożańskimi, Pieczyngami nad Morzem Czarnym i Chazarami na stepach nadwożańskich.

Kolejny władca Rusi Kijowskiej, Włodzimierz I Wielki (980-1015) poślubił księżniczkę bizantyjską Annę, siostrę cesarza Bazylego II Bułgarobójcy, po czym w 989 r. dokonana została chrystianizacja Rusi przez greckich duchownych z Konstantynopola. Kijów stał się odtąd siedzibą metropolity i centrum religijnym Rusi. Oprócz wiary chrześcijańskiej Rusini przejęli również z Bizancjum zasady powiązania religii i władzy, natomiast zastosowali własny, nieco odmienny, porządek liturgiczny, wzorowany na staro-cerkiewno-słowiańskiej liturgii, rozpowszechnionej w Bułgarii. Ruś za Włodzimierza I powiększyła swe terytorium na północnym-wschodzie do źródeł rzeki Oki, a na zachodzie do Bugu, przez zajęcie grodów Przemyśla, Czerwień i in.

Syn Włodzimierza, Światopełk, utrzymał się na tronie książęcym tylko 3 lata. Wystąpił przeciwko niemu książę Nowogrodu, Jarosław, którego wojska zajęły Kijów. Światopełk zwrócił się wówczas o pomoc do swego teścia, króla polskiego, Chrobrego. Wojska polskie w 1018 r. zdobyły Kijów, a Światopełk odzyskał tron. Lecz po roku zginął on w bitwie z wojskami nowogrodzkimi, zaś władzę na Rusi przejął ponownie Jarosław Nowogrodzki.

Za panowania księcia Jarosława Mądrego (1019-54) jego wojska w wyprawach wojennych docierały na Mazowsze, Litwę i ziemie Estów (Estonię). Książę dbał o rozwój miast, rozwijała się bujnie kultura chrześcijańska, głównie piśmiennictwo w języku starocerkiewnym. W Kijowie wybudowany został sobór św. Zofii - Sofijski, bogato zdobiony malowidłami i mozaikami, zwieńczony 15 kopułami. Duże znaczenie w życiu duchownym miały klasztory, najznamienitszy był w Kijowie, zwany Ławrą Pieczarską, który powstał w pieczarach nadbrzeżnych Dniepru.

Jarosław podzielił w testamencie państwo między swych pięciu synów przy zachowaniu senioratu. Oni sami i ich następcy prowadzili jednakże własną politykę i zwalczali się wzajemnie. Na Rusi Kijowskiej miały miejsce rozruchy społeczne, grabienie majątków kupieckich i bojarskich. Uspokojenie nastąpiło po objęciu tronu przez księcia perejaślawskiego, Włodzimierza Monomacha (1113-25) i jego syna Mścisława (1125-32). Wprowadzili oni pewne swobody dla chłopów, ograniczyli spekulację solą i lichwę kupiecką. Wraz z ich rządami zakończył się okres jedności Rusi Kijowskiej. W połowie XII w. w wyniku rozdrobnienia feudalnego, tendencji separatystycznych wśród bojarów i nieustannych wojen domowych, na Rusi było 15, a na początku XIII w. już 50 księstw. Najważniejszymi były: Halicko-Wołyńskie, Włodzimiersko-Suzdalskie i Nowogrodzko-Siewierskie. Zaś Kijów, który przechodził z rąk do rąk, stracił swe znaczenie jako stolica całej Rusi, zwłaszcza po spaleniu przez Tatarów w 1240 r.

Na początku XIII w. w Azji Środkowej powstało wielkie imperium mongolsko-tureckie Czyngis-chana, sięgające Iranu i Chin. W celu rozpoznania możliwości opanowania także wschodniej Europy, wysłał on na Kaukaz i na stepy czarnomorskie 30-tys. armię, która nad Morzem Azowskim, nad rzeką Kawką rozgromiła 31 maja 1223 r. połączone siły Połowców i wojsk księstw ruskich, liczących do 70 tys. ludzi, lecz bez jednolitego dowództwa. Straciły one w walkach i w zabitych po poddaniu się, ok. 20-25 tys. żołnierzy, a z pośród 18 książąt ruskich zabitych zostało 10.

Najeźdźcy, zwani w Europie Tatarami, od nazwy jednego z plemion tureckich, wchodzących w skład imperium, po bitwie zawrócili do Azji. Lecz po kilkunastu latach, już po śmierci Czyngis-chana, ruszyli ponownie, znacznie większymi siłami, pod wodzą Batu-chana, na podbój wschodniej Europy. Przede wszystkim opanowali wtedy Bułgarię Nadwożańską, państwo utworzone w IX w. w dorzeczu Kamy przez plemiona Bułgarów. Stało się ono następnie bazą wypadową dla podboju księstw ruskich, które Tatarzy sobie kolejno podporządkowali. Władza książąt ruskich została utrzy-

mana, lecz musieli oni uzyskiwać coroczną zgodę (jarłyk) ze strony chana. Poza tym na ich dworach przebywali namiestnicy chana, bakakowie, którzy pilnowali poboru podatków i rekrutów do mongolskiej armii Złotej Ordy. Konsekwencją panowania mongolskiego były upadek gospodarczy, wyludnienie kraju, także zerwanie kontaktów prawosławnej Rusi z Bizancjum (Cesarstwem Łacińskim) i jej izolacja od Europy Zachodniej.

Równoległe z podbojem wschodnich i południowych księstw ruskich przez Mongołów, zachodnie księstwa zostały opanowane w XIII w. przez Litwinów i włączone do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Natomiast w Zatoce Newskiej wylądowali Szwedzi z zamiarem zajęcia Rusi Nowogrodzkiej. W 1240 r. zostali jednakże sromotnie pokonani w bitwie nad Newą przez wojska młodego księcia włodzimierskiego, Aleksandra Newskiego (1252-1263), stąd przydomek. Po dwóch latach zwyciężył on również niemieckich krzyżowców z Zakonu Kawalerów Krzyżowych na zamierzonym jeziorze Pejpus i wyzwolił miasto Psków.

Najazdy Wikingów, Saracenów i Węgrów

Poczynając od VIII w. wielkim zagrożeniem dla chrześcijańskich państw zachodniej Europy i w ogóle Europy kontynentalnej były najazdy Wikingów, Saracenów i Węgrów.

Wikingowie byli to Normanowie zamieszkali w Skandynawii i Danii, którzy w celach łupieżczych napadali na tereny przybrzeżne, głównie Brytanii i zachodniej Europy. Posługiwali się małymi, płaskodennymi statkami wiosłowymi, wyposażonymi w prostokątne żagle, na których płynęli wzdłuż wybrzeży morskich i rzekami, często daleko w głąb atakowanego terytorium.

Z biegiem lat wypady Wikingów rozrosły się do okazałych flotylli i zwiększył się ich zasięg. Niektóre grupy tych morskich rozbójników, opływając Półwysep Iberyjski, dostawały się na Morze Śródziemne i grabiły wybrzeża południowej Galii i Italii. Inne grupy szwedzkich Wikingów, wyprawiając się w kierunku wschodnim, penetrowały szlaki i tereny wzdłuż rzek Dźwiny i Wołchow oraz Dniepru, aż do Morza Czarnego, gdzie łupili przybrzeżne miasta Cesarstwa Bizantyjskiego. Rzeką Wołgą przepływali na Morze Kaspijskie, prowadząc intratny handel z Persami, którym

za srebro z Taszkontu i Afganistanu dostarczali futra, ozdoby z metali szlachetnych i niewolników z terenów przybaltyckich.

Wobec trudnych warunków bytowych (surowy klimat i słabe grunty) na Półwyspie Skandynawskim, po fazie najazdów rabunkowych, Normanowie zaczęli się osiedlać na zdobytych terenach, zwłaszcza na wyspach: Orkadach, Szetlandach, Islandii, także w Irlandii i Brytanii oraz na półwyspie Contentin w północnej Francji, gdzie założyli swe państwo Księstwo Normandii. Zmienili wtedy swój język na romański, w 919 przyjęli wiarę chrześcijańską, do końca X w. ulegli całkowitej asymilacji. Księstwo Normandii stało się odtąd jednym z najwierniejszych wasali królów Francji.

Drugim niebezpieczeństwem dla południowej Europy były najazdy Saracenów, jak w Europie zwano Arabów z afrykańskiego Maghrebu. Już w 827 r. opanowali oni wyspy Sycylię i Sardynię, a następnie usadowili się w południowej części Półwyspu Apenińskiego, skąd dokonywali wypadów na środkową Italię i śródziemnomorskie frankońskie wybrzeża Lombardii i Prowansji.

Sytuacja państw Karolingów uległa dalszej komplikacji w pierwszej połowie X w., gdy wschodnie i środkowe królestwa frankońskie zaatakowane zostały przez Węgrów (Madziarów). To bitne, wojownicze plemię ugrofińskie, pochodzące z terenów przyralskich, w końcu IX w. osiedliło się w dolinie środkowego Dunaju oraz nad Sawą i Cisą, wypierając stamtąd Awarów. W celach łupieżczych Madziarzy wielokrotnie wyprawiali się aż po Paryż, Akwizgran i Tarent w Italii. Najazdy te skończyły się wraz z ich wielką klęską na Lechowym Polu w Królestwie Wschodnio-frankońskim, jaką zadał im Otton I, co zresztą ugruntowało przewagę Niemiec w środkowej Europie na 200 lat.

Podboje islamu. (611-809)

W VI w. wędrówki ludów omijały Półwysep Arabski, który zamieszkały był przez semickie plemiona arabskie, prowadzące w większości koczowniczy tryb życia na pustynnych terenach półwyspu. Od ok. II tysiąclecia p.n.e., gdy rozpoczęło się pustynnienie Półwyspu, miała miejsce powolna emigracja ludności z jego wnętrza na żyzne tereny uprawne na południe do Jemenu, stamtąd na tereny Afryki Wschodniej, oraz na północ do Syrii i Palestyny. Utworzyli tam m.in. państwa Nabatea i Palmyra, podbite i wchłonięte potem przez Imperium Rzymskie, a następnie przez Bizancjum.

Arabowie zorganizowani byli w strukturach rodowych, zgrupowanych w plemiona, na których czele stali wodzowie, wybierani przez rady starszych, złożone z ojców rodów. Wyznawali wielobóstwo, często poszczególne plemiona miały własnych bogów. Czczono bóstwa astralne, uosabiające słońce, księżyc, planety i gwiazdy, także bóstwa losu, miłości, śmierci, zła i dobra. Przedmiotem kultu były też drzewa i kamienie. Najstynniejszym czczonym kamieniem był Czarny Kamień w Mekce, prawdopodobnie będący meteorytem.

Jednym z głównych miast regionu była Mekka na skrzyżowaniu szlaków karawanowych na pustyni. Miasto było też celem pielgrzymek religijnych, które przybywały z całej Arabii, by złożyć hołd bóstwom, których rzeźby ozdabiały ściany sanktuarium Kaaba, czworobocznej, prostopadłościenniej budowli z szarego kamienia. Pielgrzymki te przynosiły spore dochody miejscowym kupcom, więc poczuli się oni zagrożeni, gdy w mieście zaczęła rozwijać się nowa religia, głosząca wiarę w jednego boga. To też wypędzono z miasta proroka, który ją głosił.

Był nim Muhammad Ibn Abd Allah, zwany powszechnie Mahometem, urodzony w 570 r., wnuk przywódcy rodu Haszymidów, ożeniony ze starszą o 15 lat Chadidżą, właścicielką karawan, których w młodości był przewodnikiem. Ogłosił się on w 611 r. prorokiem i zaczął nauczać o nowej wierze, jaką mu w licznych objawieniach na górze Hira (w pobliżu Mekki) przekazał archanioł Gabriel w imieniu Boga. Swą nową religię nazwał „Islamem”, to jest „poddanie się woli Boga”, któremu przydał imię Allah, jakie miał jego ojciec. Uciekając z Mekki Mahomet, wraz ze swymi 75 zwolennikami, schronił się w odległej o 350 km oazie, gdzie wkrótce rozwinęło się miasto Medyna (miasto proroka). Zyskując coraz więcej wyznawców utworzył swe własne państewko teokratyczne. Po śmierci pierwszej żony zawarł 10 nowych małżeństw, m.in. z córkami wodzów sąsiednich plemion, przez co rozszerzył swe terytoria.

W 630 r. Mahomet zdobył Mekkę, gdzie nakazał zniszczyć posągi bóstw pogańskich i uczynił z Kaaby symbol nowej wiary muzułmańskiej. Zmarł w 632 r., lecz jego religia rozwijała się nadal i zdobywała nowych zwolenników, jako trzecia wielka religia monoteistyczna świata. Ma ona charakter uniwersalny, czyli jest dostępna dla wszystkich, podobnie jak chrześcijaństwo, a w przeciwieństwie do hermetycznego judaizmu, dostępnego tylko dla narodu żydowskiego.

Zasady islamu spisane zostały, wkrótce po śmierci proroka, w świętej księdze, zwanej Koranem, dzielącej się na 114 sur (rozdziały), ujmujących dogmaty, w jakie muzułmanie winni bezwzględnie wierzyć. Mahometanie zobowiązani zostali przede wszystkim do pięciu głównych powinności: absolutnej wiary w Allaha, pięciokrotnej modlitwy w ciągu dnia, udzielania jałmużny ubogim, przestrzegania ścisłego postu w miesiącu ramadan i przynajmniej jednej pielgrzymki w życiu do Mekki.

Ważną rolę w islamie odgrywa szariat, stanowiący kodeks prawny, zawierający zbiór tradycji, zasad i przepisów, według którego muzułmanie powinni postępować w życiu codziennym. M. in. szariat zakazuje mahometanom spożywania mięsa wieprzowego i picia napojów alkoholowych oraz określa kary za dokonanie przestępstw.

Islam głosił między innymi hasło dżihad, to jest świętej wojny z niewiernymi, obiecując raj po śmierci dla muzułmanów, poległych na polu walki. To też Beduini szybko przekształcili się w dzielnych wojowników i już po dwóch latach od śmierci Mahometa w 632 r., jego następcy, kalifowie, podjęli wyprawy wojenne przeciwko niewiernym. Największą w tym rolę odegrali pierwsi czterej kalifowie: Abu-Bekr, Omar, Otman i Ali, panujący do 661 r.

Na północ i wschód od Arabii istniały ówczesznie dwa wielkie imperia: chrześcijańskie Cesarstwo Bizantyjskie i mazdaistyczna Persja, pod panowaniem dynastii Sasanidów. Oba mocarstwa były osłabione wieloletnimi wojnami

ze sobą o terytoria Syrii, Palestyny i Egiptu. W pierwszej kolejności Arabowie, po pokonaniu wojsk bizantyjskich w bitwie nad rzeką Jarmuk w Syrii, zajęli Syrię i Palestynę. Następnie po zwycięskich bitwach z Persami pod El-Kadasija w 636 r. i Nihawandem w 642 r. opanowali całą Mezopotamię oraz Armenię. Z kolei do 649 r. zajęli Egipt, Cyrenajkę i Trypolitanię w Afryce oraz Azję Mniejszą, a później także wszystkie terytoria starożytnej Persji, Chiwę, Bucharę, Afganistan i część Indii po rzeki Indus i Syr-Darię.

Po śmierci kalifa Alego władzę przejął w 660 r. namiestnik syryjski, emir Moawija, który dał początek dynastii Omajadów, panujących do 750 r. Przeniósł on stolicę z Bagdadu do Damaszku. W latach 674-678 Arabowie oblegali i próbowali zdobyć Konstantynopol, stolicę państwa bizantyjskiego, co im się jednakże nie udało. W 678 r. Arabowie wznowili też swój pochód na zachód wzdłuż śródziemnomorskich wybrzeży Afryki, zajmując cały Maghreb, jak nazwali terytoria od Tunisu do Atlantyku. Prowadzili przy tym liczne wojny z plemionami berberyjskimi. Po przejściu Berberów na islam, sprzymierzyli się z nimi i wspólnie w 711 r. dokonali inwazji na Półwysep Pirenejski. Zajęli go niemal całkowicie, także południową część Galii, z której wycofali się jednak po przegranej bitwie z wojskami frankońskimi Karola Młota pod Poitiers w 732 r.

Wojujący islam faktycznie był bardzo tolerancyjny dla podbitych ludów. Arabowie wymagali od tubylczej ludności tylko skrupulatnego płacenia umiarkowanych podatków, a przyzwalałi na kultywowanie lokalnych religii, obrzędów i obyczajów. To też ludność podbitych terytoriów przyjmowała ich niejednokrotnie jako wybawców od rodzimych ciemności i jako gwarantów sprawiedliwości społecznej. Tym jedynie można wytłumaczyć fenomen szybkich podbojów arabskich i stworzenie przez nich imperium, przewyższającego obszarem Cesarstwo Rzymskie.

Państwo rozwijało się szybko dzięki intensywnemu handlowi i rozwojowi rzemiosła. Pomocne w tym było wprowadzenie po raz pierwszy złotych monet, a także rozprzestrzenienie się języka arabskiego, co ułatwiało wzajemne kontakty w rozległym imperium arabskim. Arabowie wytwarzali w dużych ilościach jedwabie, wyroby bawełniane, dywany, miedź, srebro, doskonałą stal damasceńską. Powstały liczne miasta, w tym Bagdad, jako polityczna i administracyjna stolica oraz centrum nauki całego imperium. Rozkwitły nauki, zwłaszcza matematyka, astronomia, medycyna i geografia, także filozofia i teologia, oraz sztuka, architektura, literatura i poezja. Między innymi Arabowie wprowadzili do matematyki cyfry arabskie oraz pojęcie zera i opracowali tablice astronomiczne. W 745 r. w Bagdadzie założona została pierwsza publiczna biblioteka, zaś w Damaszku powstał pierwszy szpital w krajach arabskich.

Rządy w Kalifacie Bagdadzkim od 750 r. sprawowała dynastia Abbasydów, która doszła do władzy w drodze krwawej wojny domowej z Omajadami. Jednym z najświetniejszych kalifów tej dynastii był Harun ar Raszid (786-809), znany potomnym głównie z „Baśni z tysiąca i jednej nocy”. Prowadził on przewlekłe wojny z Cesarstwem Bizantyjskim i rywalizował z Kalifatem Kordoby, w czym pomocne mu było przymierze, jakie zawarł z cesarzem frankońskim Karolem I Wielkim.

Prowincje administrowane były dwójako: przez cywilnych namiestników wezyra i dowódców lokalnych oddziałów wojskowych. Dla zapewnienia ich szybkiej łączności z odległą stolicą, funkcjonowała sprawnie poczta konna, dysponująca setkami zajazdów ze zmiennymi końmi. Ludność podbitych przez Arabów terytoriów stosunkowo szybko przechodziła na wiarę islamską. Spowodowane to było tym, że mahometanie służący w armii, zgodnie z Koranem, byli zwolnieni od płacenia podatków dla państwa. Zasady islamu z biegiem lat ulegały ewolucji i w 660 r. nastąpił rozłam wśród mahometan na szytów i sunnitów. Doprowadziło to do podziałów państwa na odrębne kalifaty i powstania szeregu, zwalczających się wzajem, dynastii panujących: Haszymidów, Abbasydów, Fatymidów, Omajadów, Ajjubidów, Gaznewidów i innych.

Świat Muzułmański (809-1280)

W rozległym imperium arabskim powstawały liczne schizmy religijne i wybuchały walki pomiędzy poszczególnymi dynastiami o władzę. Prowadziło to do powstawania różnych państw w ramach imperium. Należały do nich, zamieszkały przez Berberów, Maghreb, gdzie panowała dynastia Idrysydów, potem Zirydów, oraz Kalifat Kordoby na Półwyspie Iberyjskim, rządony przez Umajadów ze stolicy w Kordobie. Miasto to szybko się rozwijało i w zakresie rzemiosła, ogrodnictwa, architektury i sztuki stało się wnet konkurencyjne dla Bagdadu. Również prowincja Egiptu w okresie lat 868-969 stanowiła odrębne państwo, rządzone przez kilka lokalnych dynastii. W okresie panowania Fatymidów założone zostało w 971 r. nowe miasto Kair, przyszła stolica i centrum handlowe i naukowe. Już w 988 r. powstał tam jeden z pierwszych uniwersytetów Średniowiecza i biblioteka, licząca 1600 tys. tomów.

Natomiast na wschodzie imperium w początkach X w. oddzieliły się wprawdzie prowincja Chorezm, za Syr-darią powstało państwo dynastii Samanidów ze stolicą w Bucharze, na wschodzie Iranu irańsko-tureckie państwo Gaznewidów, a nad Eufratem Sułtanat Mossulski. Wreszcie na wschodzie powstało państwo Wielkich Seldżuków. Seldżukowie, zwani tak od imienia swego władcy, Seldżuka, były to koczownicze plemiona tureckie, wywodzące się z północy Azji Środkowej, a od X w. zamieszkałe w dorzeczu rzeki Syr-darii. Seldżycy przyjęli wiarę islamską, a po zapanowaniu w regionie, ruszyli na zachód, na podbój świata. Na terytoriach irańskich ich wojska rozdzieliły się na dwie kolumny. Jedna zajęła w 1055 r. Bagdad i opanowała całą Mezopotamię oraz kraje Orientu, druga przez Azerbejdżan i Armenię przeszła do Azji Mniejszej. Po zwycięskiej bitwie z wojskami bizantyjskimi w 1071 r. pod Manzikertem w Anatolii, Seldżukowie przyłączyli także do swego imperium prawie całą Azję Mniejszą, która stała się bazą wypadową tureckiego sułtanatu Rumu. Tym bardziej usamodzielnili się wtedy kalifaty Fatymidów w Egipcie, Umajadów w Hiszpanii i Zirydów w Maghrebie. Ten ostatni, po najeździe w 1050 r. przez Nomadów, nasłanych przez kalifa egipskiego, rozpadł się na mniejsze księstwa.

Okres panowania Seldżuków sprzyjał rozwojowi architektury i sztuki. Budowano liczne meczety, klasztory, ma-

drasy, to jest szkoły kształcące teologów i urzędników, oraz karawanseraje, zajazdy dla karawan. W architekturze wzorowano się na stylu bizantyjskim. Państwo Turków seldżuckich u schyłku XI w. rozpadło się na wiele części, z których najdłużej utrzymał się Sułtanat Konijski w Azji Mniejszej. Przyczynił się on do etnicznej turcyzacji Anatolii i stał się załącznikiem Turcji Osmańskiej, powstałej w 1280 r.

W 1220 r. Mongołowie dowodzeni przez Czyngis-chana, w kilkunastu latach opanowali prawie cały Bliski Wschód, rządzony przez dynastie Turków seldżuckich. Obronił się tylko Egipt i Arabia, gdzie władzę sprawowali Mamelucy. Mamelucy byli to najemni żołnierze tureccy, pochodzący z dalekich wschodnich prowincji imperium i Kaukazu, służący w gwardii kalifów dynastii Ajjubidów. Kwaterowali głównie w Kairze, który na początku XIII w. stał się stolicą Kalifatu (po Bagdadzie). Gdy podczas wyprawy Krzyżowców na Egipt w 1249 r. zmarł władca ajjubidzki, Mamelucy odparli atak rycerstwa frankońskiego i przejęli rzeczywistą władzę w Egipcie, Arabii, Palestynie i Syrii. Faktycznie Mamelucy, związani szczególnie z Kairem, utrzymali swe panowanie w Egipcie aż do podboju kraju w 1517 r. przez Turków osmańskich. Zreformowali administrację, prawodawstwo, armię, system podatkowy, rozwijali naukę, literaturę (encyklopedie mameluckie), architekturę i sztukę, utrzymując szeroki liberalizm kulturowy.

Afryka, Indie, Chiny, Japonia, Ameryka (do 1000)

Afryka. Podczas I tysiąclecia n.e. w środkowej i południowej Afryce odbywały się znaczne przemieszczenia ludności, mieszanie się kultur i powstawanie nowych państw. Działo się to prawie bez kontaktów z krajami rejonu Morza Śródziemnego, od których środkową Afrykę odcinały rozległe pustynie Sahary. Bardziej intensywne były jedynie kontakty i wpływy arabskiego Bliskiego Wschodu, zwłaszcza w pasie wybrzeży Morza Czerwonego i Oceanu Indyjskiego.

Głównym źródłem rozwoju krajów afrykańskich był handel wymienny, obejmujący sól, kość słoniową, żelazo, miedź, złoto oraz czarnych niewolników. Najbardziej zaludnione, oprócz wybrzeży Morza Śródziemnego, były wybrzeża Morza Czerwonego i Oceanów Spokojnego i Atlantyckiego oraz terytoria wokół jeziora Wiktorii w Środkowej Afryce. Największe i najbogatsze były królestwa Ghany i Songhaj nad Nigrem oraz Aksum. Ludność zorganizowana była w strukturach rodowych i plemiennych, wyznawała różne religie animistyczne. W Etiopii od IV w. rozprzestrzeniło się chrześcijaństwo obrządku koptyjskiego, zaś od VII w. zaczął do Afryki ze Wschodu przenikać islam, który przyjął się w Sudanie i państwach regionu saharijskiego.

W strefie Sahary, pierwszymi plemionami, które przyjęły islam, byli Tuaredzy. W początkach XI w. sforsowali góry Atlas i opanowali Maroko. Następnie Almorawidzi, jak zwano fanatyczne oddziały islamskich Tuaregów, rozbili, w kilkunastoletniej kampanii wojennej, państwo Ghanę w dorzeczu rzeki Niger. Ostatecznie w XII w. imperium Ghany przestało istnieć, najechane przez wojska sąsiedniego państwa Susu, które na krótko stało się potęgą w regionie. Z kolei schedę po nim przejęło Królestwo Mali.

Indie. Do połowy V w. na Półwyspie Indyjskim dominowało Królestwo Guptów. Przeżywało gospodarczy i kulturalny rozkwit, prowadziło ożywiony handel zewnętrzny, zwłaszcza z Iranem i Afganistanem. Lecz królestwo rozpadło się po niszczących najazdach Białych Hunów (Eftalitów), którzy przedarli się przez północne granice. Najeźdźcy zostali pokonani, dynastia Guptów się jednak już nie odrodziła. Natomiast nowe, dynamiczne państwa powstały w regionie płaskowyżu Dekanu, zajmującego środek półwyspu, i na nizinach wzdłuż wybrzeży połudn.-wschodnich. Na początku VIII w. na zachód od Indii pojawili się Arabowie, po podbiciu państwa perskich Sasanidów. Zajęli też na kilkadziesiąt lat część Indii do Indusu, skąd zostali wyparci.

Z okresu VI-VIII w. cywilizacja hinduska pozostawiła wiele wspaniałych kamiennych budowli sakralnych, charakteryzujących się zwłaszcza bogatymi płaskorzeźbami, głównie o tematyce religijnej. Sławiły one bogów Wisznu i Siwy, najważniejszych bogów braminizmu, będącego główną, obok buddyzmu, religią Hindusów. Od VIII w. wkroczył do Indii również islam, wraz z kupcami i najeźdźcami arabskimi.

Chiny. W 589 r. nastąpiło zjednoczenie Chin w jedno państwo, pod rządami nowej dynastii Szej (581-618). W tym czasie wykopany został wielki kanał irygacyjno-żeglowny, łączący rzeki Jang-cy-kiang i Huang-ho. Lecz już w 618 r. władzę cesarską przejął jeden z książąt tureckich, który dał początek nowej dynastii Tang (618-907). Przede wszystkim, w wyniku zwycięskich wojen, cesarstwo powiększyło się o nowe terytoria, sięgając od Iranu po Koreę na wschodzie i od Indii i Syjamu do rzeki Amur na północy. W kraju przeprowadzonych zostało wiele reform wewnętrznych i ukształtowana sprawna centralna monarchia biurokratyczna.

Okres panowania dynastii Tang do VIII w. był bardzo pomyślny dla państwa, które rozwijało się szybko gospodarczo i intelektualnie. Rozpowszechnienie się buddyzmu przyniosło wpływy kultury indyjskiej i przyczyniło się do rozkwitu literatury i sztuki, zwłaszcza malarstwa i plastyki. W ok. 800 r. wydana została pierwsza książka drukowana. Celem sprawnego zarządzania Cesarstwem wprowadzone zostały egzaminy dla urzędników administracji państwowej.

Lecz w VIII stuleciu, w wyniku zagarniania ziemi przez feudałów i lichwiarzy, nastąpiła znaczna pauperyzacja ludności chłopskiej i epidemie głodu w całych prowincjach. Równocześnie lokalni arystokraci, także generałowie, dążący do decentralizacji władzy, buntowali się przeciwko cesarzowi. Nastąpił okres licznych powstań ludowych i wojen domowych o władzę. Wojska cesarskie, głównie najemne, z trudem je zwalczały.

W 907 r. dynastia Tang upadła i cesarstwo rozpadło się na 10 różnych królestw, rządzonych przeważnie przez lokalnych przywódców wojskowych. Założyli oni 5 dynastii panujących i walczyli o władzę między sobą. Przez 50 lat trwał zamęt i wojny na całym terytorium Chin, a szczególnie w północnej ich części. Nastąpił regres gospodar-

czy, ucieczki ludności na południe kraju i wyludnienie całych okolic. Uniezależniły się od dominacji chińskiej Tybet i Annam w Indochinach, a północne terytoria od Korei po Turkiestan opanowane zostały przez wojowniczych koczowników mongolskich Kitanów, którzy utworzyli tam swe państwo Liao, jakie istniało potem przez prawie 300 lat.

Dopiero w 960 r. cesarzowi jednej z Pięciu Dynastii udało się zjednoczyć ponownie wszystkie państwa chińskie i przejąć nad nimi jednolitą kontrolę. Utworzył on dynastię Song, która panowała w całych Chinach do 1127 r., a w Południowych do 1279 r.

Japonia. Od zarania swego istnienia Japonia znajdowała się w orbicie wpływów Chin. W ogóle pierwszym znaczącym pewnym wydarzeniem w historii Japonii jest nominacja w 57 r. n.e. władcy Japonii na króla przez cesarza Chin. Z Chin przywędrowały do Japonii konfucjanizm, buddyzm, kultura, pismo i wzory rządzenia. W VII w. Japonia była silnym scentralizowanym królestwem, później cesarstwem. Cesarz i administracja dworska przywiązywali w szczególności dużą wagę do celebrowania ceremonii, orszaków i widowisk, cechujących się wielkim przepychem. Już wtedy powstał i utrwalił się kult cesarza, jako osoby świętej i nietykalnej, który odegrał wielką rolę w całych późniejszych dziejach Japonii.

W tym też czasie ukształtował się w Japonii system feudalny. Prawie cała ziemia uprawna stała się własnością wielkich rodów feudalnych i wojskowych, a także klasztorów buddyjskich. Wodzów i głowy rodów nazywano szogunami (siogunami). Dysponowali oni drużynami rycerskimi, składającymi się z zaciężnych samurajów, nie posiadających ziemi i opłacanych przez zdobycze wojenne. Rody feudalne rywalizowały o wpływy i rządy w państwie, prowadząc między sobą nieustanne wojny domowe.

W wiekach IX-XI faktyczną władzę sprawował ród Fujiwara, którego członkowie zajmowali najważniejsze stanowiska w rządzie i byli posiadaczami największych posiadłości ziemskich. Okres rządów dynastii Fujiwara uważany jest za złoty wiek kultury, zwłaszcza literatury i architektury japońskiej.

Ameryka. Jedną ze starożytnych kultur Ameryki Południowej był kultura Majów. Najstarsze jej ślady archeologiczne pochodzą z III w. n.e.. Dotyczą znalezisk na nizinach Gwatemali i Hondurasu w Ameryce Środkowej. Majowie pozostawili po sobie wiele monumentalnych budowli i miast, z których najbardziej znane to: Teotihuacan, Tikal, Uaxactun, Copan. Zakładali je według jednakowego układu urbanistycznego. Pozostały po nich liczne pałace i świątynie budowane z kamieni. Świątynie wznoszono na wysokich, stromych piramidach schodkowych. Zdobili je często misternymi płaskorzeźbami. Domy mieszkalne budowane były prawdopodobnie z gliny zmieszanej z cietą słomą. W odkrywkach archeologicznych znaleziono też wiele drobnych wyrobów ceramicznych oraz ze szlachetnych kamieni: statuetki, naszyjniki, biżuterię.

Majowie trudnili się rolnictwem i hodowlą zwierząt domowych. Uprawiali kukurydzę, kakao, drzewo chlebowe, tytoń. Osuszali bagna i wypalali lasy, przeznaczając je na uprawy. W szczytowym okresie rozwoju posługiwali się pismem hieroglificznym, nie zostało ono jednakże w pełni odczytane. Ważną rolę w ich wierzeniach odgrywała rachuba czasu, gdyż często w swych działaniach kierowali się położeniem ciał niebieskich. Dzielili rok słoneczny na 18 miesięcy po 20 dni, z pięcioma dniami dodatkowymi. Czciłi licznych bogów, z których głównymi byli: bóg ognia, słońca, księżyca, deszczu i kukurydzy. Wierzyli też w życie po śmierci. W IX w. zasiedlili półwysep Jukatan, gdzie założyli szereg miast (Uxmal, Cabma). Utworzyli wiele autonomicznych państw, rządzonych przez królów-kapłanów. Cywilizacja Majów upadła na początku IX w., częściowo przetrwała tylko na półwyspie Jukatan.

Młodsza kultura była kultura Tolteków. Plemiona Tolteków (Cziczimeków) pojawiły się w środkowym Meksyku ok. IX w. n.e. Ich stolicą było miasto Tula, położone ok. 80 km na północ od obecnego miasta Meksyku (w stanie Hidalgo). Podobnie jak w Teotihuacan, w Tule istnieją kamienne piramidy schodkowe, zwieńczone świątyniami, a w ich rejonie ołtarze, służące do składania ofiar z ludzi, co było elementem kultu religii, wyznawanych przez indiańską ludność.

Państwo Tolteków przetrwało niespełna 300 lat do czasu migracji plemion Azteków, z zachodu i północy kontynentu w XII w. Nowi przybysze w szeregu wojnach podbili prawie wszystkie ościenną państewka i ludy. W momencie odkrycia Ameryki przez Europejczyków Królestwo Azteków obejmowało nieomal całą Amerykę Środkową oraz Meksyk i liczyło około 10 milionów ludności.

Również w Ameryce Południowej do 1200 r. na terytorium obecnego Peru i Chile, wzdłuż pasma górskiego Andów, istniało równocześnie kilkanaście państw, niejednokrotnie ograniczających się do jednej doliny. W latach 1200-1400 zostały one podbite i zespolone w jednym królestwie Chimu, które z kolei pod koniec XV w. opanowane zostało przez plemiona Inków. W chwili rozpoczęcia podbojów przez Hiszpanów, imperium Inków zajmowało prawie wszystkie terytoria na zachodnich wybrzeżach Ameryki Południowej i liczyło ok. 12 mil. mieszkańców.

Europa na przełomie tysiącleci

W okresie wczesnego Średniowiecza, to jest do X w. nastąpiło w krajach zachodniej Europy umocnienie się wiary i struktur Kościoła katolickiego. Znękana najazdami i wojnami domowymi ludność szukała pomocy w wierze, oddając się w modlitwach Wszechmogącemu pod opiekę i ochronę przed wojną, żywiołami, zarazami i diabłami. Rozpowszechnił się kult świętych. Zbierane po nich relikwie umieszczane były w bogato zdobionych relikwiarzach, a te na ołtarzach kościelnych, lub w kryptach kościołów, do których potem podążały pielgrzymki pątników. Powstały nowe zakony, dla których możni władcy fundowali budowę klasztorów, by uzyskać przebaczenie za swe grzeszne czyny i rozgrzeszenie na Sądzie Ostatecznym. Zakony i klasztory spełniały w Średniowieczu wielorakie funkcje. Były miejscem modlitw i kontemplacji religijnej, ale również wiele klasztorów było ośrodkami nauki i sztuki,

bądź prowadziło działalność gospodarczą. W szczególności mnisi przyczynili się do ulepszenia produkcji wina, miódów pitnych, zajmowali się zielarstwem i gospodarką leśną. Niektóre zakony prowadziły przytułki dla bezdomnych, szpitale, schroniska dla trędowatych itp.

Pod koniec X w. narastały wśród ludności katolickiego Zachodu zabobonne „strachy”, że w roku tysięcznym Antychryst sprawdzi na ludzkość wielkie nieszczęścia, żywioły, choroby, a nawet, że nastąpi koniec świata i Sąd Ostateczny. Tylko nieliczni mieli nadzieję, że rok tysięczny przyniesie ludzkości pomyślność. Obawy większości się nie sprawdziły, choć faktycznie nie brakowało na początku drugiego tysiąclecia chorób epidemicznych, powodzi, szarańczy, a nawet głodu w ich wyniku. Z drugiej strony optymistyczne wizje, w nieco dłuższym okresie czasu, się sprawdziły.

W XI w. nastąpił szybki rozwój gospodarczy, zwłaszcza rolnictwa, dzięki wprowadzeniu ciężkich żelaznych kos, bron i pługów, w miejsce dotychczasowych drewnianych soch, oraz przerobu zboża w młynach wodnych. Rozbudowały się i powstawały nowe miasta i liczne wsie, nastąpił znaczny wzrost demograficzny. Towarzyszyło temu powstanie nowego feudalnego systemu społecznego. Wiodącą w nim rolę odgrywał pan feudalny, zwany seniorem, do którego należała ziemia, władza i sądownictwo. Podlegali mu przede wszystkim podwładni chłopci, którzy zobowiązani byli do pracy na roli i świadczenia różnych usług materialnych, natomiast zwolnieni byli od służby wojskowej. Ochronę i bezpieczeństwo miała zapewnić nowopowstała kasta rycerska, ćwiczona w sztuce wojennej. Wreszcie duchowieństwo świadczyło usługi duchowe. W miastach rozrósł się stan kupiecki, zorganizowany w gildiach i rzemieślniczy, połączony w cechach.

Ośrodkami panowania panów feudalnych stawały się zamki warowne, z których pierwsze zbudowano we wschodniej Francji pod koniec X w. Nowe klasztory, kościoły i zamki wznoszono z kamienia i cegły, stosując nad oknami i portalami półkoliste sklepienia, kolumny z antycznymi głowicami, drewniane stropy pułapowe, względnie murowane sklepienia kolebkowe albo krzyżowe. Wnętrza, zwłaszcza kościołów, były coraz bogatsze, ozdabiano je kamiennymi rzeźbami i malowidłami, przedstawiającymi najczęściej sceny z Nowego i Starego Testamentu oraz z życia świętych. W ten sposób powstał nowy styl budownictwa, zwany romańskim, jaki zapanował we wszystkich krajach chrześcijańskiego Zachodu i trwał do XII wieku.

Reformy Kościoła rzymskiego, wielka schizma

Podstawą ustroju feudalnego była tak zwana inwestytura. Było nią nadawanie przez władcę, to jest suwerena (najwyższy senior), lenna, czyli ziemie lub urzędy, swym wasalom. Mogli nimi być wasale władcy, więc hrabowie, margrabowie, wyższe duchowieństwo lub wasale niższego stopnia, głównie rycerstwo. Ci pierwsi sami byli też seniorami w granicach swych posiadłości. Wasalowie winni byli wierność oraz hołd swym seniorom i mieli obowiązek służby wojskowej na ich rzecz. Jako lenna traktowane były także klasztory i stanowiska kościelne, co stawiało świeckiego seniora ponad władzę duchowną i było przyczyną długotrwałych konfliktów, zwłaszcza pomiędzy świeckimi monarchami i wyższym duchowieństwem.

W pierwszej połowie XI w. dokonały się głębokie reformy w Kościele rzymskim: wprowadzony został celibat dla księży, ustalone zasady małżeństwa chrześcijańskiego, jako monogamicznego i nierozdzielalnego, potępione zostały korupcja i świętokupstwo wśród duchowieństwa itp. Część tych zmian wpłynęła na dalsze pogłębienie różnic, istniejących między Kościołami rzymskim i greckim. Były nimi głównie niechęć patriarchów greckich do podporządkowania się papieżowi rzymskiemu i oskarżenia z ich strony Kościoła katolickiego o odejście od czystości kultu. To też w 1054 r. doszło do schizmy wschodniej, czyli pełnego rozdziału katolicyzmu od prawosławia.

Wyprawy krzyżowe (1071-1291)

Po pokonaniu w 1071 r. wojsk bizantyjskich przez Turków seldżuckich, cesarz bizantyjski Aleksy I zwrócił się o pomoc do papieża i katolickich państw zachodniej Europy. Zainteresowany w przywróceniu papieskiej władzy nad Kościołem wschodnim, papież Urban II zgodził się na interwencję i na synodzie biskupów w Clermont (Francja) proklamował wyprawę krzyżową do Ziemi Świętej. Przez kilka lat duchowni kaznodzieje, wędrując po zachodniej Europie, namawiali do zaciągu rycerstwa, by odzyskać Grób Święty w Jerozolimie i pomścić prześladowanie chrześcijan w Palestynie, obiecując w zamian pełny odpust grzechów i wielkie zdobycze dla rycerzy krzyżowych.

Zgodnie z terminem, ustalonym przez papieża, pierwsza krucjata, licząca kilkadziesiąt tysięcy rycerzy, wyruszyć miała do Palestyny 15 sierpnia 1096 r. Poprzedziła ją ludowa krucjata ochotników plebejskich, prowadzonych przez szalonego Piotra Pustelnika, którzy w maju-czerwcu wyruszyli w pięciu grupach z płn. Francji i Niemiec, dopuszczając się pogromów ludności żydowskiej, zwłaszcza w miastach Nadrenii. Krucjata ta spotkała się ze zbrojnym odporem króla węgierskiego i tylko dwie grupy dotarły do Konstantynopola. Po przewiezieniu statkami na brzeg Azji Mniejszej, rozgromione zostały przez Turków.

Właściwa krucjata rycerska, licząca ok. 45 tysięcy ludzi, dobrze przygotowana, objęła cztery zbrojne wyprawy, jakie po koncentracji w miastach Francji, Niemiec i Italii, przeszły różnymi trasami do Konstantynopola. Po przeprawieniu się przez Bosfor do Azji Mniejszej, krzyżowcy opanowali Anatolię, przekazując prowincję z powrotem pod zwierzchnictwo Cesarstwa Bizantyjskiego. Następnie po 8-miesięcznym oblężeniu i zdobyciu Antiochii podbili prowincje Syrii i Palestyny, zaś po miesięcznym oblężeniu zdobyli 15 lipca 1099 r. Jerozolimę, główny cel krucjaty. Według źródeł chrześcijańskich wyprawie krzyżowej towarzyszyły cuda, niezwykle męstwo i zapał krzyżowców. Według źródeł tureckich dopuszczali się oni masakr, zwłaszcza ludności żydowskiej, grabieży i podpałów.

Na zdobytych ziemiach Mezopotamii utworzone zostało hrabstwo Edessy, w Syrii księstwo Antiochii i hrabstwo Trypolis, a w Palestynie Królestwo Jerozolimy, z feudalnymi strukturami, zarządzane przez arystokratów francuskich. Państwa te były nieustannie nękane przez wypady muzułmańskie i w 1144 r. upadło hrabstwo Edessy. Papież Eugeniusz III ogłosił wtedy drugą krucjatę, którą poprowadzili król Francji Ludwik VII i cesarz niemiecki Konrad III. Nowi krzyżowcy zostali jednakże rozbici przez Turków pod Damaszkim w 1148 r. i nie dotarli do celu wyprawy.

W 1169 r. wezyrem Egiptu został Saladyn, z dynastii Ajubidów, któremu udało się zjednoczyć siły muzułmanów do świętej wojny przeciwko krzyżowcom. Pod jego dowództwem Arabowie, po wielkiej zwycięskiej bitwie pod Hattin nad jeziorem Genezaret, zajęli większość państw łacińskich na Bliskim Wschodzie oraz zdobyli w 1187 r. Jerozolimę. Zachód zorganizował wówczas, z błogosławieństwem papieża Grzegorza VIII, trzecią krucjatę, jaką w 1189 r. poprowadzili cesarz niemiecki Fryderyk I Barbarossa oraz królowie Francji Filip II August i Anglii Ryszard Lwie Serce.

Trasa armii niemieckiej prowadziła lądem przez Trację, Konstantynopol i Małą Azję, gdzie Barbarossa utonął przy przeprawie przez rzekę w Cylicji. Dodatkowo zatargi i walki z oddziałami bizantyjskimi oraz zakaźne choroby spowodowały, że do Palestyny dotarła tylko część krzyżowców niemieckich. Armie francuska i angielska przeprawione zostały morzem na wyspę Cypr, jako bazę wypadową. Późniejsze walki na terenie Palestyny prowadzone były ze zmiennym szczęściem i zakończyły się kompromisowym pokojem, po którym terytoria w głębi lądu, w tym Edessa, przypadły Mahometanom, zaś krzyżowcy uzyskali pas wybrzeża Palestyny oraz Cypr, a także pozwolenie na odbywanie przez chrześcijan pielgrzymek do Jerozolimy.

Już po śmierci Saladyna zorganizowana została w 1202 r. czwarta krucjata. Miała ona wylądować w Egipcie, a po jego podbiciu skierować się do Palestyny. Lecz ostatecznie przerodziła się w łupieżczy atak na chrześcijańskie Bizancjum. Koncentracja 30 tysięcy krzyżowców nastąpiła w Trieście, skąd mieli być przewiezieni statkami, częściowo za pieniądze doży weneckiego, zaś część należności miała być spleacona armatorom weneckim przez pomoc Wenecjanom w wojnie z Węgrami w opanowaniu portu Zadar nad Adriatykiem. Dodatkowo, po spełnieniu tego zadania, krzyżowcy zgodzili się jeszcze na udział w przywróceniu do władzy, zbiegłego z Konstantynopola, syna byłego cesarza bizantyjskiego. Była to wielka intryga inspirowana przez papieża Innocentego III i utkana przez dożę weneckiego Enrico Dandolo, która zakończyła się w 1204 r. podbojem Konstantynopola, rzezią i złupieniem bogatej stolicy Cesarstwa Bizantyjskiego.

Zrabowane zostały wtedy tysiące dzieł sztuki, krzyżowcy splądrowali nawet Bazylikę św. Zofii, wydłubując złoto i klejnoty z ołtarzy i kradnąc święte relikwie, które potem sprzedawano w całej Europie. Następnie Wenecjanie i wodzowie krucjaty rozdzielili między siebie tereny cesarstwa, tworząc nowe łacińskie państwa: Cesarstwo Łacińskie, Królestwo Tesaloniki, księstwa Epiru, Aten, Achai na Peloponezie i inne. Zaś Wenecjanie zagarnęli szereg portów i wysp, w tym Kretę. Dopiero w 1261 r. Cesarstwo Bizantyjskie odbudowało się częściowo, odzyskując swą stolicę, część ziem europejskich i kilka wysp na Morzu Egejskim.

W 1212 r. odbyła się misyjna krucjata dziecięca w dwu odrębnych grupach, liczących łącznie ponad 30 tys. chłopców w wieku 8-18 lat. Miały one nawrócić muzułmanów na wiarę chrześcijańską swą bezgrzesznością. Pierwsza wyprawa chłopców niemieckich, których wielu zginęło podczas przejść przez ośnieżone Alpy, dotarła tylko do Lombardii i Genui. Nikt ich nie chciał przewieźć do Świętej Ziemi i rozproszyli się w Italii. Druga wyprawa dzieci francuskich, zwana również „krucjata pastuszków”, gdyż prowadzona była przez pastuska-„proroka”, 12-letniego Stefanka, skoncentrowała się w Marsylii. Stamtąd chłopcy zostali przewiezieni siedmioma statkami weneckimi (dwa z nich zatoniły podczas burzy morskiej) do Afryki i sprzedani, przez żądnych zarobków kapitanów statków, w niewolę Saracenom, kupcom arabskim i kalifowi egipskiemu.

Piąta krucjata (1217-21) do Egiptu, prowadzona pod dowództwem księcia austriackiego Leopolda VI i króla węgierskiego Andrzeja II, skończyła się porażką krzyżowców z powodu wylania Nilu. W szóstej (1228-29), którą poprowadził cesarz rzymski Fryderyk II, krzyżowcy ponownie, w drodze układowej, odzyskali Jerozolimę, Nazaret i Betlejem. Siódma wyprawa do Egiptu (1248-54), pod przewodnictwem króla francuskiego Ludwika IX, była nieudana. Rycerze frankońscy zostali pobici przez egipskich mameluków i musieli wycofać się z Egiptu, zaś Ludwik IX dostał się do niewoli, w której przebywał przez kilka lat. Później, by się zrehabilitować, poprowadził w 1270 r. ósmą krucjatę do Tunisu, z zamiarem uderzenia na Egipt od zachodu, do czego jednak nie doszło w związku z jego śmiercią od zarazy, jaka zdziesiątkowała francuskie wojska. Dziewiąta krucjata (1271-72) prowadzona przez króla Anglii Edwarda I, została przerwana wobec zawarcia rozejmu.

W sumie, na przestrzeni 176 lat, było dziewięć zbrojnych krucjat chrześcijańskiego Zachodu przeciwko muzułmanom na Bliskim Wschodzie. Po ostatniej potrzebowali oni jeszcze 20 lat, by całkowicie wypędzić Europejczyków z Palestyny. Łacińskie Królestwo Jerozolimskie przestało istnieć w 1291 r., a ostatnia twierdza krzyżowców Akkra zdobyta została przez egipskich Mameluków w 1302 r. Ostatecznie krucjaty krzyżowców nie osiągnęły swego celu uwolnienia na stałe Jerozolimy i Palestyny spod władztwa mahometan.

Dalszą konsekwencją był rozwój włoskich i francuskich portów śródziemnomorskich, spowodowany obsługą krucjat i wzmożonym handlem z Bliskim Wschodem. Ponad to z ochroną Ziemi Świętej i pielgrzymów związane jest powstanie zakonów rycerskich: Joannitów, Templariuszy i niemieckiego Zakonu Krzyżackiego. Po upadku krucjat Zakon Joannitów przeniósł się na wyspę Rodos, potem na Malte, przekształcając się w Bractwo Kawalerów Maltańskich. Natomiast niemiecki Zakon Krzyżacki osiadł na Węgrzech, a następnie w Prusach nad Bałtykiem.

Europa feudalna (1000-1400).

Anglia. Po podbiciu w IX w. Wysp Brytyjskich przez Danów, duńskich Wikingów, stanowiły one ich bazy wypa-

dowe na wyprawy łupieżcze do kontynentalnej Europy. Danowie założyli w Brytanii dwa królestwa: Wschodniej Anglii i Nortumbrii. W 1013 r. król Danii, Swen I Wiatrobrody podbił całą Anglię i ogłosił się jej królem. Lecz największe wpływy i władzę w Brytanii mieli Danowie w okresie panowania króla Kanuta Wielkiego (1016-35), który równocześnie był królem Danii, Norwegii, Szkocji i części Szwecji. Ożenił się on z wdową po poprzednim królu Anglii, przyjął chrzest i podzielił kraj na szereg księstw, przez co zniszczył jedność państwa. Wkrótce po jego śmierci, w wyniku wojny domowej, władzę w państwie przejęli z powrotem królowie anglosascy. Królem został Henryk Wyznawca, zwany tak od swej pobożności, który otaczał się Normanami francuskimi i obiecywał przekazanie tronu swemu kuzynowi Wilhelmowi, będącemu księciem Normandii. Ale po jego śmierci królem został wielmoża Harold, spoza rodu królewskiego.

Wtedy książe Normandii Wilhelm I ze swym zaciężnym wojskiem przepłynął przez Kanał La Manche i po zwycięskiej bitwie 14 października 1066r. pod Hastings z armią Harolda II, zajął prawie całą Anglię i Szkocję. Koronował się następnie na króla angielskiego i jako Wilhelm I Zdobywca utworzył nowe feudalne, silnie scentralizowane, królestwo anglo-normandzkie, stanowiące przez dziesięciolecia jedną z największych potęg wojskowo-politycznych w Europie.

Wilhelm utrzymał podział królestwa na hrabstwa. Zarządzał nimi poprzez dwie struktury: wojskową i kościelną. Strukturę wojskową stanowiły kamienne zamki warowne, budowane w miastach i na wzgórzach, w strategicznych punktach. Strukturę kościelną oparto na opactwach, wznoszonych we wszystkich hrabstwach. Ziemie zostały podzielone na lenna i nadane 1500 baronom normandzkim, którzy z kolei dzielili ją między swoich rycerzy. Po śmierci Wilhelma I Zdobywcy, tron po nim przejął najmłodszy z trzech jego synów, Henryk.

Za panowania Henryka I (1100-35) utworzony został trybunał skarbowy, wobec którego poszczególne lenne hrabstwa rozliczały swe dochody, będące podstawą naliczania podatku. Naturalną następczynią na tron była jego córka Matylda, wdowa po cesarzu Henryku V, która wyszła za mąż ponownie za Gotfryda Plantageneta, co dało potem początek dynastii Plantagenetów (1154-1399). Henryk I wyznaczył jednak na swego następcę siostrzeńca, Stefana (1135-54). Stało się to powodem sporu o tron i przyczyną kilkuletniej anarchii i wojny domowej w Anglii. Ostatecznie Stefan uznał za swego następcę syna Matyldy, Henryka II Plantageneta (1154-89). Za jego rządów królestwo zostało powiększone przez podbój Irlandii oraz przez lenna w Akwitanii i Gaskonii, wniesione wianem przez małżonkę Eleonorę Akwitańską, była żoną króla Francji Ludwika VII. Było to później powodem wieloletnich zatargów między Anglią i Francją.

W królestwie utwierdził się ustrój feudalny, równocześnie Henryk II umocnił centralną władzę przez reorganizację administracji lokalnej i utworzenie Rady Królewskiej oraz trybunałów finansowego i sprawiedliwości, którymi zarządzali członkowie rodziny królewskiej. Po wprowadzeniu podatków od dóbr kościelnych, doszło do ostrego sporu między monarchą a prymasem Anglii, Tomaszem Becketem, który zamordowany został przez dworzaków królewskich. Król ograniczył kompetencje sądów kościelnych i zlikwidował tzw. sądy boże, zastępując je ławami przysięgłych. Powołał też sąd królewski jako odwoławczy od sądów miejscowych dla wszystkich wolnych ludzi.

Po Henryku II na tronie angielskim zasiadł jego syn Ryszard Lwie Serce (1189-99), po swoim tryumfalnym powrocie z trzeciej krucjaty do Ziemi Świętej. Panowanie rozpoczął od wojny z Filipem II Augustem, królem Francji, z którym kilka lat wcześniej uczestniczył w wyprawie krzyżowej. Zmarł w trakcie tej wojny.

Po Ryszardzie Lwie Serce koronę przejął jego młodszy brat, Jan bez Ziemi (1199-1216). Wdał się on w spory z lokalnymi baronami i rycerstwem, co wykorzystał Filip II August, przejmując wszystkie posiadłości angielskich Plantagenetów we Francji, za wyjątkiem prowincji Gujenny. Stało się to powodem wojny, w której wojska angielskie i sojuszniczej Rzeszy zostały pokonane w 1214 r. Jan bez Ziemi pamiętny jest głównie tym, że w 1215 r. przyjął, pod naciskiem baronów feudalnych, „Wielką Kartę Swobód” (Magna Charta Libertatum), ograniczającą znacznie władzę monarchy i stanowiącą zasady ustrojowe, jakie potem stały się podwaliną angielskiego parlamentaryzmu. Król nie mógł nakładać podatków bez zgody Rady Królestwa, nikt nie mógł być aresztowany lub pozbawiony mienia bez wyroku sądowego, utrzymane zostały przywileje miejskie i kościelne.

Po śmierci w 1216 r. Jana I bez Ziemi nastąpiły długie lata panowania jego syna Henryka III Plantageneta (1227-1272), który formalnie został królem, gdy miał 9 lat, lecz faktyczne rządy osobiste przejął w 1227 r. w wieku 20 lat. W okresie regencji znacznie osłabła władza centralna w państwie na rzecz wpływów feudalnych baronów i Kościoła. Sytuacja ta pogłębiła się w dalszych latach, głównie na skutek prowadzenia przez Henryka III długotrwałych, kosztownych wojen z Francją (1242-1259), jakie wyczerpywały gospodarkę Anglii i powodowały wzrost opozycji w stosunku do króla. To z kolei stało się powodem wojny domowej, jaka rozegrała się w latach 1258-65 i zakończyła się ustanowieniem Rady Regencyjnej i zwołaniem parlamentu, którego skład poszerzono o przedstawicieli rycerstwa i mieszczaństwa. Był to jakby kolejny etap do utworzenia dwuizbowego parlamentu.

Rzeczywiście dwuizbowy parlament ukształtował się za panowania kolejnego króla Edwarda I (1272-1307). Objął on dwie izby: wyższą Izbę Lordów, składającą się z biskupów, opatów oraz baronów i Izbę Gmin złożoną z rycerzy i mieszczan. Zaś za panowania Edwarda III (1327-1377) nastąpiło znaczne rozszerzenie uprawnień parlamentu do wydawania ustaw, zatwierdzania podatków, rozpatrywania przestępstw wyższych urzędników i in. Państwo umocniło się po uporządkowaniu podatków, wpłacanych przez hrabstwa i feudałów do skarbu (trybunału) królewskiego.

Italia. Po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego, to znaczy wraz z zakończeniem epoki starożytnej w Europie, Italia straciła swą dotychczasową pozycję jako centrum władzy w Europie. Zarówno dotychczasowa stolica imperium rzymskiego Rzym, jak i cała Italia były zniszczone przez najazdy barbarzyńskich plemion, głównie germańskich i Hunów. Półwysep Apeniński, lub jego części, na krócej lub dłużej, zostały opanowane przez Ostrogotów, Bizancjum, Longobardów. Od początków IX w. północna i środkowa Italia stały się częścią Królestwa Frankońskie-

go. Po podziałach imperium Franków w traktatach w Verdun (843) i Meerssen (870), znalazły się w Rzeszy Niemiec-kiej aż do XIV w., częściowo nawet do XVI stulecia. Zaś Rzym ustanowiony został przez cesarza rzymsko-niemiec-kiego Ottona I (996-1002) stolicą Rzeszy. W Rzymie też odbywały się koronacje cesarzy.

Natomiast część południowa Półwyspu Apenińskiego w X w. znajdowała się pod rządami Bizancjum i Longo-bardów, zaś Sycylia we władaniu Saracenów (Arabów). W początkach XI w. południową Italię najechali Normano-wie. Początkowo ich wojownicze oddziały pełniły funkcję najemników w służbie Longobardów i Bizancjum. Potem wykorzystani zostali przez papieża, jako sojusznicy w walce z bezbożnymi Arabami i ze schizmatycznymi Bizantyj-czykami. Wojny te Normanowie wygrali i wykorzystali dla utworzenia własnych feudalnych królestw Neapolu (1071) i Sycylii (1091), połączonych potem w jedno Królestwo Sycylii.

Także w XI w. zaczął się, zakrojony na dużą miarę, ruch emancypacyjny miast północnej Italii, które wyzwalały się spod wpływów biskupów katolickich, władców Rzeszy i miejscowej arystokracji, tworząc samodzielne miasta-państwa republikańskie lub księstwa. Należały do nich Wenecja, Genua, Florencja, Mediolan, Modena, Ferrara, Siena, Piza, Cremona, Padwa, Parna, Bolonia, Sabaudia. Italia rozpadła się w ten sposób na szereg oddzielnych krain, częściowo niezależnych, częściowo podległych różnym zdobywcom. Połączyły się one w jedno państwo do-piero w drugiej połowie XIX w. Lecz przez tych prawie półtora tysiąca lat, zawsze utrzymywały szczególną pozycję w kulturze i gospodarce europejskiej.

Szczególną rolę odgrywało też Państwo Kościelne, które utworzone zostało w środkowej Italii w 697 r. przy po-mocy Franków. Władzę w nim sprawował biskup Rzymu, będący zarazem papieżem, któremu podlegał w spra-wach wiary cały zachodni Kościół chrześcijański. Władza ta utrzymała się do dziś.

Wyprawy krzyżowe w XII-XIII w. do Ziemi Świętej otwierały przed społeczeństwami zachodniej Europy wielki, dotąd nieznany, świat wschodnich cywilizacji. Jawiły się one jako bogate, ludne krainy, zasobne w jedwabie, owo-ce, przyprawy korzenne, pałace kryte złotymi kopułami. Opowieści, wracających z krucjat, rycerzy sprzyjały podej-mowaniu dalekich podróży i wypraw handlowych do Konstantynopola, nad Morze Czarne i dalej na Wschód.

Znane są szeroko dwie wielkie podróże Marco Polo, syna kupca weneckiego, do Chin w latach 1260-1268 i 1271-1295. Podczas pierwszej, w której towarzyszył swemu ojcu i stryjowi, Marco przebywał na dworze Kubilaj-chana, mongolskiego cesarza Chin. Za drugim razem gościł u niego 17 lat, pełniąc wysokie funkcje urzędnicze na dworze cesarskim. Po powrocie, Marco Polo został oficerem marynarki wojennej i podczas wojny Wenecji i Genui dostał się do niewoli. W czasie rocznego uwięzienia opowiedział o swych obserwacjach i przygodach w Chinach, Japonii i Indiach pisarzowi, przebywającemu wraz z nim w celi. A tenże opisał je w książce pt. „Opisanie świata”. Książka ta była niewątpliwą inspiracją późniejszych podróży Kolumba do egzotycznych Indii.

Wyprawy krzyżowe rycerstwa zachodnioeuropejskiego, podejmowane w XII w. do Palestyny i Egiptu oraz re-konkwista w Hiszpanii położyły kres handlowej dominacji Arabów na Morzu Śródziemnym. Ich miejsce zajęły pań-stwa-miasta portowe w północnej Italii. Prym w tym zakresie dzierżyła Republika Wenecji. Dysponowała ona naj-większą flotą morską w basenie Morza Śródziemnego i w dużym stopniu zmonopolizowała handel morski Europy z krajami Bliskiego Wschodu. Import obejmował głównie towary orientalne, bardzo cenione na rynkach europejskich, jak: jedwab, adamaszek, wełna wielbłądzia, bawełna, porcelana, przyprawy, barwniki, perfumy, leki, perły, kamie-nie szlachetne. Towary te wymieniano na sukno i wyroby rzemiosła krajów europejskich. Intratny handel pozwalał na szybkie bogacenie się kupców i rodów weneckich, które prześcigały się w budowie okazałych pałaców w stolicy państwa, zbudowanej na palach w lagunie przybrzeżnej Adriatyku. Wznoszono je z cegły, kamienia i marmurów, bez użycia budulca drewnianego, co było zakazane po wielkim pożarze miasta w 1106 r.

Z Wenecją ostrą konkurencję o prymat w handlu we wschodniej części Morza Śródziemnego prowadziła Ge-nua. W 1298 r. flota genueńska rozbiła flotę wenecką na Adriatyku, co stało się powodem wojny prowadzonej z przerwami przez dziesięciolecia, do 1380 r., gdy zniszczona została flota genueńska i Wenecja na powrót odzyska-ła hegemonię w handlu ze Wschodem.

W wyniku koneksji rodzinnych od 1194 r. Królestwo Sycylii przypadło cesarzowi Rzeszy Niemieckiej, Frydery-kowi II, co stało się powodem wieloletnich wojen z Państwem Papieskim. Królestwo pozostawało w zależności od niemieckiej dynastii Hohenstaufów przez 70 lat, do czasu podboju przez francuskich Andegawenów. Ale już w 1282 r. Andegaweni zostali przepędzeni z Sycylii po powstaniu ludowym i rzezi Francuzów, zwanej „Nieszporami Sycylijskimi”. Wynikła w ich konsekwencji wojna z udziałem Francji, hiszpańskiej Aragonii i licznych państwów itał-skich. Skończyła się ona przyłączeniem Sycylii w 1302 r. do Aragonii przez sycylijskich feudalów, którzy obawiali się zemsty Francuzów.

W XIII oraz w pierwszej połowie XIV w. wszystkie kraje Półwyspu Apenińskiego przeżywały stosunkowo szybki rozwój gospodarczy i bujny rozkwit kultury. Współzawodniczyły one też między sobą okazałością budownictwa oraz w dziedzinie piśmiennictwa i twórczości artystycznej. W XIV w. w państwach włoskich powstało wiele nowych uniwersytetów i rozwijały się wspaniałe najstarsze, utworzone jeszcze w XII w., w Padwie, Neapolu i Bolonii. Roz-wijali swą działalność pisarze humaniści: Dante Alighieri (1265-1321), twórca poematu „Boska Komedia” o drodze do Nieba, Francesco Petrarca (1304-74), Giovanni Boccaccio (1313-75) autor dzieła „Dekameron” oraz malarz i ar-chitekt Giotto. Ich twórczość stała się podwaliną Odrodzenia (Renesansu), nowej epoki w dziedzinie kultury, jaka zapanowała w XV i XVI stuleciu w Europie. W Italii powstało wiele prac naukowych i wynalazków, m. in. w 1344 r. wykonany został pierwszy zegar ze wskazówkami i tarczą, w 1345 r. opracowano pierwszy atlas anatomiczny, w Opactwie Monte Casino dokonano licznych przekładów dzieł medycznych z języka arabskiego.

W 1347 r. utworzone została w Rzymie państewko republikańskie. Jego władze w oparciu o mieszczan rzym-skich, a wbrew feudalnym baronom, wprowadziły szereg reform społecznych i dążyły do utworzenia federacji miast włoskich. Ostatecznie po 7 latach zatargów papież odzyskał swoje zwierzchnictwo nad miastem.

W drugiej połowie XIV w. we Florencji miały miejsce walki pomiędzy szlachtą i bogatym mieszczaństwem. Sko-

rzystali na tym robotnicy licznych fabryk tekstylnych i w drodze zbrojnego powstania przejęli rządy w swe ręce, zamierzając przeprowadzić dogodną dla biedoty reformę społeczną. Lecz zagrożone w swych przywilejach szlachta i burżuazja połączonymi siłami zgnetli powstanie robotnicze. Na fali wieloletniego chaosu w 1434 r. we Florencji przejęła dyktatorską władzę bankierska rodzina Medyceusów. Ich rządy objęły też później Mediolan i kilka innych miast. Zjednali sobie ludność przez obniżenie podatków, prowadzenie wielkich robót publicznych i mecenat nad nauką i sztuką.

W pierwszej połowie XV w. odbyły się w Pizie, Konstancji, Bazylei i Ferrarze sobory powszechne, związane z wewnętrznymi sprawami wiary i organizacji Kościoła katolickiego.

Francja. Pierwszy król dynastii Kapetyngów Hugo Kapet (987-996) nie miał stałej siedziby królewskiej, dwór królewski przenosił się według potrzeb związanych ze sprawami wojny czy gospodarki. W ogóle władza czterech pierwszych Kapetyngów, była słaba, zależność wasalnych książąt, hrabiów i baronów iluzoryczna, nawet w czasie wojny niechętnie wypełniali oni swe lenne obowiązki dostarczania zbrojnych oddziałów królowi. Kolejni władcy Robert II Pobożny (996-1031) i Henryk I (1031-1060), musieli nieustannie lawirować wśród zwaśnionych władców kilkunastu lennych księstw i hrabstw i godzić ich między sobą. Siłą dynastii stanowiły dobre stosunki z Kościołem katolickim. Król miał wpływ na wybór biskupów i korzyści z administrowania dóbr kościelnych. Zaś dla Kościoła był on oparciem i gwarantem porządku w państwie. Dobrze dynastii służył też zwyczaj koronowania najstarszego syna króla, jeszcze za jego życia.

Wiek X-XI to kształtowanie się stanu rycerskiego, którego znaczenie wciąż rosło. Rycerze stanowili siły zbrojne, podporządkowane książętom i królowi, jako panom feudalnym. Obowiązywał ich kodeks rycerski, ujmujący takie wartości moralne jak: bezwzględne posłuszeństwo swemu panu, odwaga, honor, ofiarność, szacunek dla kobiet. Rycerze byli właścicielami ziemskimi, ale nie zajmowali się sami uprawą roli. Należało to do podległych chłopów, a zarządzanie nimi do zarządców-włodarzy. Rycerstwo zresztą uprawiało swój wojenny proceder w sezonach wiosenno-letnich, w czasie robót rolnych. Przy czym wojny traktowane były jako okazja do wynagrodzenia i podarków od seniora i do bezpośrednich łupów obcego dobytku. Dłuższy brak wojen to był kryzys i bieda w zawodzie. Między innymi Henryk I toczył przewlekłą wojnę z Normanami, przerywaną licznymi rozejmami broni.

Filip I (1060-1108), panujący po śmierci swego ojca Henryka I, powiększył znacznie domeny królewskie, podbijając i scalając sąsiednie ziemie warcholskich wasali, hrabiów i kasztelanów. Jako wyraziciel silnej władzy centralnej popadł w zatargi z kolejnymi papieżami Grzegorzem VII i Urbanem II, żądającymi większych przywilejów dla katolickiego duchowieństwa, a także dla kupców i bankierów rzymskich. Na tle tych sporów Filip I był trzykrotnie ekskomunikowany za „romanse i rozpustę”.

W okresie rządów Filipa I miały miejsce dwa dużej wagi wydarzenia dla Francji. Były to: wyprawa wojenna księcia Normandii Wilhelma przez Kanał La Manche i podbicie Anglii oraz, zorganizowana przez papieża Urbana II, I zbrojna krucjata do Jerozolimy, w której liczny udział wzięło rycerstwo francuskie. Wielu wielmożów francuskich stało się potem królami i władcami utworzonych na Bliskim Wschodzie państw łacińskich.

Ludwik VI Gruby (1108-1137) starał się o dobre stosunki z papieżem Grzegorzem VIII i nie dał się wciągnąć przez rzymsko-niemieckiego cesarza Henryka V w jego spory i walki z papieżem. Wykorzystywał też rozsądnie rozwijające się szybko zakony, szczególnie zakon cystersów, do organizacji i usprawnienia administracji królewskiej. Król prowadził liczne wojny wewnętrzne celem ściślejszego podporządkowania sobie wasalnych księstw i hrabstw, co było ułatwione przez zaangażowanie znacznej części baronów francuskich na zewnątrz kraju. Zwiększyła się też wyraźnie zamożność królewskiego dworu, głównie dzięki szybkiemu rozwojowi rolnictwa i rzemiosła.

W okresie panowania Ludwika VI Grubego miały też miejsce znaczny wzrost świadomości i konsolidacji narodowej Francuzów, spowodowane zagrożeniem ze strony Anglii, której wojska zajęły w 1106 r. Normandię, oraz w związku z kolejnymi krucjatami do Ziemi Świętej, w których rycerstwo francuskie brało liczny udział.

Ludwik VII (1137-1180) poprowadził w 1147 r. drugą wyprawę krzyżową, całkowicie nieudaną. Po powrocie z Palestyny rozwiódł się ze swą żoną Eleonorą Akwitańską, przez co Francja straciła południowe prowincje, gdyż po ponownym ślubie Eleonory z księciem Normandii, późniejszym królem angielskim Henrykiem II, przypadły one Anglii, jako jej posag. Od Królestwa frankońskiego odłączyła się też marchia hiszpańska (hrabstwo Barcelony), którą wchłonął Emirát Kordoby. Ludwikowi VII udało się jednak umocnić władzę w państwie, dzięki przeprowadzonym reformom administracyjnym oraz rozwojowi nauki i oświaty, poprzez zakładanie sieci szkół przykościelnych i przyzakonnych.

W czasach panowania Ludwika VII rozwinęła się i utrwaliła we Francji, a potem w całej chrześcijańskiej Europie, nowa, rewolucyjna sztuka budownictwa, określana jako styl gotycki. Za jego narodziny przyjmuje się budowę w 1144 r. opactwa Saint-Denis, na zamówienie i ku czci króla. Budownictwo gotyckie cechowało zastosowanie strzelistych sklepień krzyżowo-żebrowych i murów przyporowych. Pozwoliło to na wykonywanie dużych okien i wysokich filarów, przydających budowłom lekkości i smukłości. Okna zwieńczano ostrołuczными nadprożami i szklono kolorowymi witrażami. Rozwój architektury gotyckiej w licznych odmianach trwał do początków XVI w. Jej najwspanialszym przykładem były gotyckie katedry. Tak zwany późny gotyk był niezmiernie dekoracyjny, przeładowany wymyślną ornamentyką i koronkowymi detalami. We Francji reprezentują go między innymi katedry w Amiens, Reims, Chartres, Rouen i Notre-Dame w Paryżu. Ta ostatnia budowana była bardzo długo, bo od 1163 do 1334 r.

Filip II August (1180-1223) miał 15 lat, gdy w 1179 r. otrzymał insygnia władzy i namaszczenia królewskie z rąk arcybiskupa Reims. W 1189 r. wziął udział w trzeciej wyprawie krzyżowej do Ziemi Świętej, zorganizowanej przez papieża Grzegorza VIII, po utracie przez krzyżowców Jerozolimy. W wyprawie Francuzi mieli współdziałać z rycerstwem króla angielskiego Ryszarda Lwie Serce. Obydwaj królowie pokłócili się jednakże i Filip zawrócił przed zakończeniem walk w Palestynie. Zaś po kilku latach wdał się w wojnę z Ryszardem Lwie Serce o liczne lenna an-

gielskie na kontynencie. Mimo przegrywanych bitew, Filip wojnę tę wygrał na skutek śmierci Ryszarda.

Panował przez 44 lata, wykorzystując je skutecznie na wzmocnienie swej władzy, jako feudalnego monarchy, i na prawie czterokrotne powiększenie powierzchni swego królestwa, jakie od tego czasu zaczęto nazywać Francją. W celu zwiększenia swej domeny wykorzystywał wszelkie możliwe sposoby: wykup ziem, konfiskaty lenn zdraździeckich wasali, a małżonka przyniosła mu we wianie hrabstwo Flandrii. Jednakże największy przyrost terytorium swego państwa Filip II August uzyskał przez zręczne intrygi i zbrojną konfiskatę prawie całości zachodnich i południowych prowincji, m. in. Normandii, Andegawenii i Bretanii (1205 r.), będących, po śmierci Ryszarda Lwie Serce, pod panowaniem Jana I bez Ziemi Plantageneta, króla Anglii.

Okres panowania Ludwika VII i Filipa II Augusta zaznaczył się wielkim rozwojem gospodarczym Francji. Dzięki karczowaniu lasów i melioracji gruntów bagiennych zwiększył się znacznie areal upraw rolnych, a dzięki zastosowaniu trójpolówki (zboże jare, ozime, ugor), uzyskiwano znacznie wyższe plony. Do intensyfikacji produkcji rolnej przyczyniło się też zastąpienie wołu przez konia, jako zwierzęcia pociągowego, oraz zastosowanie wiatraków do przemiału zbóż. Nastąpił szybki wzrost ludności. W miejsce małych osad powstawały duże wsie wielodrożne, a miasta stawały się ludniejsze. Rosło też ich znaczenie jako centrów gospodarczych, handlowych i kulturalnych. W miastach Flandrii powstały duże ośrodki produkcji sukna, które stało się towarem eksportowym do całej Europy. Utrwaliła się rola Paryża, jako stolicy, miasto otoczone zostało murami obronnymi, otrzymało brukowane ulice, w 1150 r. powstał Uniwersytet Sorbony, jako drugi w Europie (po Bolonii), a dla potrzeb dworu królewskiego wybudowany został okazały zamek warowny - Luwr.

Równocześnie w kraju panowała się nietolerancja religijna, gdyż Kościół katolicki wszelkimi środkami starał się zwalczyć istniejące ugrupowania heretyckie w południowej Francji. Krzewiły się tam głównie herezje waldensów i albigenów. Obie polegały na negowaniu władzy papieża i wyższej hierarchii kościelnej, którą krytykowano za wystawny i pasożytniczy tryb życia. Obie głosiły hasła ewangelicznej miłości bliźniego oraz ascezy i prostoty życia, wywodzone wprost z biblii, przyjmowanej za jedyny akt wiary.

To też w 1208 r. papież Innocenty III ogłosił krucjatę przeciwko albigenom, by przywrócić heretyków na łono Kościoła katolickiego. W jej ramach odbyły się liczne zbrojne wyprawy najemnych wojsk baronów północnej Francji na południowe prowincje. Dowodził nimi fanatyczny szlachcic Szymon z Montfort, którego nawet Innocenty III potępił za ekscesy i okrucieństwa. Krucjata z przerwami trwała kilkanaście lat. Król Filip August starał się zachować neutralność, na dwie wyprawy wysłał jedynie swego syna Ludwika. Przejął on też tron po śmierci ojca w 1223 r.

Ludwik VIII (1223-1226), uznał rozprawę z albigenami za swój najwyższy cel i angażował się w tym bezpośrednio. Południowe prowincje Langwedocja i Prowansja spłynęły krwią i przejęte zostały w lenno Kapetyngów. Król usankcjonował też palenie heretyków na stosach. W trakcie jednego z pogromów albigenów, Ludwik VIII zmarł na febrę.

Następcą na tronie Francji po Ludwiku VIII został jego syn Ludwik IX Święty (1226-1270). Miał wtedy 12 lat, więc władzę królewską przejęła, jako regentka, jego matka Blanka Kastyljska. Mimo wojen domowych w południowych prowincjach Francji, w których możnowładcy feudalni rozgrywali swe własne interesy - regentka utrzymała spójność królestwa do 1242 r., gdy Ludwik IX przejął pełnię rządów w państwie.

Swe panowanie Ludwik IX rozpoczął od wprowadzenia reform, umacniających władzę królewską. Ujednolicił system monetarny w królestwie, zreorganizował i skutecznie nadzorował finanse, usprawnił też administrację państwa. Starając się rządzić sprawiedliwie, wprowadził kontrolę działalności urzędników królewskich, którą powierzył zakonnikom. W przypadku niesprawiedliwych decyzji, poszkodowani otrzymywali odszkodowanie, a nieuczciwi urzędnicy byli zwalniani. Ustanowił sądy królewskie, tak zwane parlamenty, do których można się było odwoływać od wyroków sądów feudalnych, w jakich zasiadali baronowie feudalni. Wprowadził zakaz pojedynków sądowych, noszenia broni i prowadzenia wojen prywatnych we Francji. Znacznie rozbudowały się miasta, które otrzymały przywileje komunalne i otaczane murami, odgrywały coraz większą rolę pod względem militarnym.

Ludwik IX godził liczne spory między skłóconymi rodami szlacheckimi wewnątrz Francji, jak również spory międzynarodowe. Faktycznie doprowadził do zażegnania wzajemnych pretensji terytorialnych Francji z hiszpańską Aragonią i królem angielskim Henrykiem III. Występował też jako mediator w sporze pomiędzy papieżem Innocentym III a królem Rzeszy Fryderykiem II. Był też głęboko religijny. Gdy w 1244 r. Jerozolima została ponownie opuszczona przez egipskich Mameluków, zorganizował i sfinansował w 1248 r. kolejną (siódmą) wyprawę krzyżową dla obrony Ziemi Świętej. Brało w niej udział prawie wyłącznie rycerstwo francuskie, które poprowadził osobiście.

Krucjata początkowo była udana, krzyżowcy wylądowali w delcie Nilu, a po zwycięskiej bitwie na plażach, zajęli miasto-twierdzę Damietta. Sułtan egipski zaproponował wówczas oddanie Jerozolimy, będącej głównym celem krucjaty, za zwrot Damietty. Jednakże Ludwik IX nie zgodził się na tę wymianę, pragnąc rozbić całkowicie siły Egiptu. Lecz po kilku jeszcze zwycięskich potyczkach, krzyżowcy francuscy na skutek wylewu Nilu nie mogli zdobyć Kairu, flota egipska zablokowała ich zaopatrzenie morzem, a jazda mamelucka na lądzie, zaś tropikalny klimat i epidemia tyfusu zdziesiątkowały Francuzów. Część armii wraz z Ludwikiem IX dostała się wtedy do niewoli. Po wielu miesiącach król i bogatsi baronowie wykupieni zostali z niewoli za pieniądze templariuszy i Ludwik IX udał się do Palestyny. Próbował jeszcze zdobyć Jerozolimę, co mu się nie udało, za to zakupił wielkie ilości świętych relikwii. W 1254 r. wrócił do Francji jako największy wśród monarchów Europy obrońca chrześcijaństwa.

Ludwik IX wspierał zakony, zwłaszcza żebraczy zakon franciszkanów, współcześnie utworzony przez pokutnika Franciszka z Asyżu, który głosił ideały ubóstwa i ascezy. Król kolekcjonował również relikwie, wśród których była korona cierniowa Chrystusa, jaką otrzymał w podarunku od cesarza Konstantynopola Baldwina II. Celem jej przechowania kazał zbudować na wyspie Cite w Paryżu dwukondygnacyjną kaplicę Sainte-Chapelle, uznaną później za największe arcydzieło architektury stylu gotyckiego (wielkie witraże).

W 1270 r. zorganizował ósmą krucjatę przeciwko Mahometanom do Tunisu, z zamiarem uderzenia na Egipt łą-

dem od zachodu. Wyprawa zaczęła się od oblężenia Tunisu i zakończyła szybko epidemią dżumy wśród krzyżowców, w wyniku której zmarł też Ludwik IX. Już w 1297 r. Kościół kanonizował go na świętego.

Następcą na tronie był syn Ludwika XI, Filip III Śmiały (1270-1285). Brał on udział, przy boku ojca, w ósmej ósmej wyprawie krzyżowej, w której wstąpił się walecznością, stąd jego przydomek. Za jego panowania domena królewska powiększyła się o terytorium hrabstwa Tuluzy, Szampanii i, zamieszkałego przez Basków, Królestwa Nawarry (przez ożenek syna z księżną nawarrską). Król umocnił również swój stan posiadania w Lotaryngii, kosztem Cesarstwa Rzymsko-niemieckiego. Pewne lenna posiadał też w Aragonii, kraju na Półwyspie Iberyjskim, przyległym do Pirenejów, także na Półwyspie Apenińskim, w posiadłościach aragońskich na Balearach i na Sycylii.

Sycylią władał król Karol I Andegaweński, syn Ludwika VIII, króla francuskiego. Był on równocześnie nominalnym królem Albanii i Jerozolimy i władcą 3 hrabstw we Francji: Prowansji, Anjou i Maine. Na Sycylii wprowadził różne regulacje, dotyczące handlu, rzemiosła, eksportu i importu, które nadzorowali królewscy urzędnicy i poborczy podatkowi, z reguły będący Francuzami. Mieszkańcom Sycylii ciążyły te podatki i obowiązki, wyznaczone przez Francuzów i w 1282 r. doszło do ich buntu w miastach przeciwko urzędnikom francuskim, co skończyło się ich masakrą, wraz z rodzinami. Przeszła ona do historii pod nazwą „Nieszpory Sycylijskie”, gdyż zaczęła się, gdy kościelne dzwony wzywały na nieszpory w poniedziałek wielkanocny.

Bunt był wynikiem spisku, do którego przyczynili się włoscy gibelini, chcący rządów jak za cesarzy rzymsko-niemieckich Hohenstaufów (1194-1266), a także pieniądze cesarza bizantyjskiego. Powstanie ogarnęło całą wyspę i przerodziło się w wojnę. Głównymi jej uczestnikami było Królestwo Aragonii, którego wojska, wspomagane przez ochotników gibelinów z całej Italii, opanowały Sycylię. Król Karol wraz ze swym francuskim wojskiem wycofał się na Półwysep, gdzie także przeniosły się walki. W sojuszu z Francją do wojny przystąpiły też inne państwa włoskie: Genua, Piza, Wenecja, Neapol, Perugia, a przede wszystkim Państwo Kościelne i gwelfowie, tj. zwolennicy papieży i francuscy. Przełomem w wojnie była nieudana wyprawa krzyżową przeciwko Królestwu Aragonii na Półwyspie Iberyjskim. Prowadził ją sam król francuski Filip III, który zmarł na febrę w trakcie wyprawy w 1285 r. Od 1288 r. Królestwo Sycylii uzależnione było od hiszpańskiej Aragonii. Walki z mniejszym natężeniem trwały jeszcze kilkanaście lat. Ostatecznie w 1302 r. zawarty został pokój, który dał Sycylii niepodległość.

Kolejny król Francji Filip IV Piękny (1285-1314), syn Filipa III Śmiałego, a wnuk Ludwika XI, przyczynił się, podobnie jak jego ojciec, do znacznego powiększenia obszaru Francji. Od pierwszych lat swego panowania zaangażował się mianowicie w spór z królem Anglii Edwardem I o terytorium Akwitanii, którą zajął zbrojnie w 1293 r. oraz bogatej Flandrii, opanowanej w 1304r.

Nieustanne wojny, jakie prowadził Filip IV wymagały wielkich pieniędzy. Zdobywał je wszelkimi sposobami, m.in. przez konfiskaty majątków lombardzkich bankierów i bogatej ludności żydowskiej, przez zamianę powinności lennych na świadczenia pieniężne oraz przez nałożenie specjalnego podatku na duchowieństwo. Gdy ponadto przejął sądownictwo nad duchownymi, papież Bonifacy VIII ogłosił zamiar ekskomunikowania go, do czego jednak nie doszło, wobec wojny domowej między możnymi w samym państwie papieskim i jego śmierci w 1303 r. Jako jego następcę konklawe w Lyonie wybrało sędziwego Benedykta XI, który zmarł po kilkumiesięcznym pontyfikacie, prawdopodobnie otruty. Następni papieże, poczynawszy od Klemensa V, szukając protekcji Filipa IV, byli mu ulegli, a wybrany na następcę Klemensa biskup Awinionu, w ogóle przeniósł w 1309 r. siedzibę papieską do Awinionu nad Rodanem, na południu Francji. Było to równoważne z uzależnieniem papieństwa od państwa francuskiego. Okres ten trwał do 1377 r., związany jest z upadkiem znaczenia papieży i zwany „niewolą awiniońską”.

Filip IV równie bezwzględnie rozprawił się z rycerskim Zakonem Templariuszy (Rycerze Chrystusa i Świętyni Salomona), utworzonym w 1119 r., po pierwszej wyprawie krzyżowej, w Jerozolimie. Templariusze nosili białe szaty z czerwonym krzyżem, obowiązywały ich surowe reguły zakonne życia codziennego, walki i posłuszeństwa wobec przełożonych. Po klęsce pod Akką zbiegli na Cypr, potem osiedlili się na Malcie. Trudniąc się obroną pielgrzymów, udających się do Ziemi Świętej, zakon w ciągu XII i XIII wieku doszedł do wielkiego bogactwa i znaczenia, władając dziesiątkami zamków, kościołów i wielkimi posiadłościami ziemskimi w całej feudalnej Europie. Filip IV oskarżył ich o herezję, wytoczył im, jako zwierzchnik Królestwa Jerozolimy i za zgodą papieża Klemensa V, proces sądowy. W wyniku sądów inkwizycji kościelnej kilkudziesięciu braci zakonnych, po torturach, zostało w 1314 r. spalonych na stosie. Przy czym majątek zakonu uległ konfiskacie na rzecz króla lub Cystersów.

W okresie panowania Filipa IV bardzo wzrosła rola i znaczenie Paryża. Miasto liczyło wtedy ok. 200 tys. mieszkańców i było największym w zachodniej Europie. Centrum administracyjne, z licznymi pałacami, znajdowało się na wyspie Cite na Sekwanie. Na jej prawym brzegu rozbudowała się dzielnica handlowa, na lewym dominowały budowle sakralne i Uniwersytet Sorbony.

Filip IV Piękny zmarł w 1314 r. Po nim panowało jeszcze trzech królów dynastii Kapetyngów, wszyscy będący synami Filipa IV. Byli to Ludwik X Kłótlivy (1314-1316), Filip V Wysoki (1316-1322) i Karol IV Piękny (1322-1328). Na skutek anomalii pogodowych w roku 1315 i kilku następnych, zebrano we Francji bardzo złe plony w rolnictwie. Nastąpiła szybka zwyżka cen żywności, pauperyzacja miast, głód i wzrost śmiertelności. Kryzys dotknął również rzemiosło, następowało wyludnienie miast, wzrosty rozboje i ogólny chaos w królestwie. Ponieważ żaden z trzech ostatnich Kapetyngów nie pozostawił męskiego potomka, więc nastąpiło wygaszenie dynastii, bo zgodnie ze zasadami zwyczajowymi córki nie mogły dziedziczyć tronu.

W 1328 r. królem Francji obrany został daleki krewny po kądzieli ostatnich Kapetyngów Filip VI Valois (Walez), inicjując nową dynastię królewską Walezjuszy (1328-1589). Czas panowania pierwszych pięciu Walezjuszy przypadł na okres wojny stuletniej, prowadzonej pomiędzy francuskimi i angielskimi rodami królewskimi o dynastyczne sukcesje poszczególnych księstw francuskich.

Półwysep Iberyjski. W VIII w. Królestwo Wizygotów na Półwyspie Iberyjskim przestało istnieć pod naporem

małometańskich Arabów i Berberów., którzy opanowali prawie cały półwysep, tworząc Emirát Kordobański. Jedyne w północno-zachodniej części półwyspu utrzymało się nowe chrześcijańskie państwo Królestwo Asturii, późniejsze Królestwo Leonu. Zaś pas terytoriów wzdłuż Alp do rzeki Ebro zajęty został przez Franków i włączony do Królestwa Frankońskiego jako Marchia Hiszpańska.

W 929 r. Emirát Kordobański przekształcił się w Kalifat, umacniając się i utwierdzając panowanie arabskiej dynastii Omajadów. Do Kalifatu nieustannie napływali Berberowie z Afryki Północnej. Również tubylcza ludność uległa islamizacji. Przemieszczenie się w ciągu wielu pokoleń wszystkich tych ludów stworzyło nową społeczność, zwaną przez chrześcijan Maurami.

Natomiast w północnej części półwyspu w miejsce Asturii i Marchii Hiszpańskiej ukształtowało się na początku XI w. kilka nowych państw chrześcijańskich: królestwa Nawarry i Leonu oraz hrabstwa Barcelony, Kastylii i Aragonii. Pozostawały one w ciągłych zatargach zbrojnych z Kalifatem. Gdy w wyniku wojny domowej w 1010 r. nastąpił rozpad Kalifatu na 23 odrębne emiraty, książęta chrześcijańscy wykorzystując to, rozpoczęli rekonkwistę, to jest odbieranie Maurom zajętych przez nich terenów iberyjskich. Na wyzwolonych terenach powstały w 1135 r. królestwa Kastylii i Aragonii, a w 1139 r. także Królestwo Portugalii, zajmujące wówczas łącznie ponad połowę Półwyspu Iberyjskiego.

Na apel i za pieniądze papieży rzymskich odbyło się kilka krucjat krzyżowców, głównie frankońskich, oraz zakonów templariuszy i joannitów, wspomagających lokalne siły chrześcijańskie. Rekonkwista trwała, licząc z przerwami w działaniach wojennych, prawie 230 lat. Chrześcijańskie rycerstwo zdobyło Saragossę w 1118 r., Kordobę w 1236 r., Sewille w 1248 r., ale wyparcie Arabów z półwyspu nastąpiło dopiero w 1260 r., z wyjątkiem Emiratu Grenady na południu kraju, który Maurowie utrzymali do 1492 r.

W XII-XIV wiekach Półwysep Iberyjski zamieszkiwali wyznawcy trzech wielkich religii: chrześcijańskiej, islamu i judaizmu, którzy posługiwali się językami: kastylijskim, katalońskim, baskijskim, portugalskim, galicyjskim i arabskim. Dzięki tolerancji religijnej wcześniejszych mauryjskich władców, półwysep zamieszkiwała znaczna ilość ludności żydowskiej, która stanowiła kulturalną i gospodarczą elitę wszystkich krajów iberyjskich. Począwszy od połowy XIV w. podlegała ona w państwach chrześcijańskich ostrej dyskryminacji.

W ciągu tych trzech stuleci Kastylija i Aragonia nawiązały ożywione kontakty gospodarcze z innymi krajami zachodniej Europy. Kastylija była głównym eksporterem wełny merynosów do Anglii i Flandrii, Aragonia stała się zaś morską potęgą na Morzu Śródziemnym, zdobywając wyspy Baleary, Sycylię i Neapol na Półwyspie Apenińskim.

Cesarstwo Rzymsko-Niemieckie. Koncepcja uniwersalnego cesarstwa chrześcijańskiego, jaką zamierzał zrealizować cesarz Otton III, nie przetrwała jego życia. Już w 1004 r. następca Henryk II Święty (1002-1024), ostatni władca z dynastii saskiej, wszczął długotrwałe wojny, zwłaszcza ze Słowianami. W ich wyniku za panowania Konrada II (1024-39) z dynastii frankońskiej Cesarstwo powiększyło się o słowiańskie Łużyce i Miłsko na wschodzie oraz o Królestwo Burgundii na połudn. zachodzie. Natomiast kolejny cesarz Henryk III (1039-56) podporządkował sobie Czechy i Węgry, które stały się lennami Rzeszy oraz umocnił wpływy niemieckie w Lotaryngii, Polsce, a także we Włoszech.

Henryk III starał się też o podporządkowanie cesarzom Kościoła przez ich uprawnienie do wyboru biskupów i decydującej roli w obsadzaniu tronu papieskiego. Na tym tle rozgorzał w drugiej połowie XI w. wieloletni spór pomiędzy cesarzem Henrykiem IV (1056-1106) a papieżem Grzegorzem VII, który dążył do pełnego niezależnienia papieżstwa od władzy świeckiej. W szczególności ogłosił, że król nie ma prawa obsadzania godności kościelnych, gdyż jest to niezgodne z prawem kanonicznym. Spór zakończony został korzystnie dla Kościoła, zaś cesarz Henryk IV, wyklęty, udał się w 1077 r. pieszo i w stroju pokutnym do Canossy, niedużej miejscowości w Toskanii, gdzie upokorzył się przed papieżem, uzyskując jego rozgrzeszenie. Nie zaniechał jednakże swej walki z nim i w 1084 r. jego wojska zajęły Rzym. Papież Grzegorz VII zmuszony został do opuszczenia miasta, a cesarz intronizował nowego antypapieża Klemensa III.

Kompromisowe rozstrzygnięcie sporu o świecką inwestyturę duchowieństwa nastąpiło dopiero w konkordacie, zawartym w 1122 r. w Wormacji, pomiędzy cesarzem Henrykiem V (1106-25) i papieżem Kalikstem III. Cesarz zrzekł się w nim wpływu na wybór dostojników kościelnych, lecz zachował prawo nadawania im dóbr lennych. Tym niemniej próby podporządkowania papieżstwa władzy świeckiej podejmowali jeszcze później cesarz Fryderyk I Rudobrody (Barbarossa) (1152-90) z dynastii Hohenstaufów, który prowadził wojnę z papieżem w pięciu wyprawach do Włoch w latach 1158-77 i Ludwik IV Bawarski (1314-1347).

Niezależnie od istnienia konfliktów o władzę z panującymi, Kościół katolicki od połowy XII w. miał duże problemy z różnymi ugrupowaniami heretyckimi, występującymi głównie przeciw bogactwu i amoralności wyższego duchowieństwa. Należeli do nich katarowie, działający w Kolonii, waldensi w południowych Niemczech i Francji, albigeni francuscy i inni. Byli oni ostro prześladowani, szczególnie przez Zakon Dominikanów i kościelną Inkwizycję.

Od połowy XI i w XII w. nastąpiło w Rzeszy Niemieckiej znaczne osłabienie centralnej władzy monarszej na rzecz księstw terytorialnych. Księstwa te były we władaniu dynastycznych rodów, które konkurowały o wpływy i hegemonię w regionie, zwalczały się wzajemnie, tworzyły koalicje, ich przedstawiciele koronowani byli na królów i cesarzy Rzeszy. Były to rody Hohenstaufów, Welfów, Babenbergów, Wettynów, Wittelbachów, Habsburgów, Luksemburgów. Na terytorium Rzeszy powstawały samodzielne arcybiskupstwa i księstwa nad Renem, w Austrii, Bawarii, Saksonii, Szwabii, Brandenburgii, Westfalii, Styrii. Usamodzielniały się miasta włoskie oraz północnoniemieckie. Jako samodzielne organizmy państwowe występowały też, powstałe pod koniec XII w., niemieckie zakony Kawalerów Mieczowych w Inflantach i Kurlandii oraz Krzyżaków w Prusach, a także liczne hrabstwa i opactwa.

Rycerstwo niemieckie brało udział we wszystkich wyprawach krzyżowych do Ziemi Świętej. Między innymi trze-

cią krucjatą kierował cesarz Fryderyk I Barbarossa. Zginął on w 1190 r. w trakcie tej wyprawy i władzę cesarską przejął jego syn Henryk VI (1190-97). Po nim z kolei tron cesarski odziedziczył trzyletni syn Fryderyk II, któremu przypadło również Królestwo Sycylii po matce. Sprawujący regencję papież Innocenty III, obawiając się, że połączenie w jednym ręku władzy nad północną i południową Italią może spowodować wchłonięcie państwa papieskiego, zajmującego środek Półwyspu Apenińskiego, postarał się, że przychylny mu Fryderyk II objął w 1211 r. tylko tron sycylijski, zaś cesarzem niemieckim został Otton IV (1209-18).

Gdy Otton IV nie dotrzymał obietnicy, iż nie będzie ingerować w sprawy półwyspu, papież wyklął go i namówił Fryderyka do przejęcia cesarstwa, a rezygnacji z korony sycylijskiej. Tak się stało, ale po śmierci papieża w 1220 r., Fryderyk II (1212-50) rządził i Cesarstwem Niemieckim i Królestwem Sycylijskim, z którego uczynił nowoczesną monarchię. Przeprowadził szereg reform gospodarczych, wprowadził nowy kodeks praw, a także rozdzielił władzę świecką od kościelnej. W 1226 r. nadał Zakonowi Krzyżackiemu, sprowadzonemu przez księcia mazowieckiego, i osiedlonego w Warmii, pełne prawo do ziem zdobytych na Prusach. Ponieważ zwlekał z organizacją kolejnej wyprawy krzyżowej dla odbicia Jerozolimy, został wyklęty przez papieża Grzegorza IX. Krucjatę jednak w 1229 r. poprowadził i odzyskał bezkrwawo Jerozolimę w drodze pertraktacji z sułtanem Egiptu. Gdy przy udziale papieża zawiązała się przeciw niemu Liga Lombardzka, cesarz na czele wojsk sycylijskich rozbił Ligę, stając się panem całych Włoch. Papież Innocenty IV uciekł wtedy z Włoch, ponownie obłożył Fryderyka klątwą i wezwał książąt niemieckich do jego obalenia. W trakcie walk cesarz zmarł. Ród Hohenstaufów utracił też prawa do korony, również Sycylię, którą papież przekazał królowi francuskiemu.

Fryderyk II Hohenstauf był nietypowym władcą: wszechstronnie wykształcony, znający 6 języków, zajmował się pisarstwem i poezją, intelektem przerastał swe otoczenie i czasy, w których żył. Po jego śmierci nastąpił rozpad Cesarstwa Niemieckiego na liczne niezależne państewka. Władza centralna utrzymywała się jedynie w ograniczonym zakresie przez wolną elekcję królów. By osłabić ich rządy, często wybierano przedstawicieli innych dynastii niż panująca. Zaś sami władcy dbali raczej o powiększanie swych własnych posiadłości rodowych, a nie o interesy Rzeszy. W tym okresie ogólnego chaosu powstały podstawy potęgi rodu Habsburgów. W 1282 r. posiadali oni jako swe lenna tylko ziemie Austrii, od 1310 przejęli Czechy i Morawy, od 1477 Niderlandy i Burgundię. A na początku XV w., narodziły się w Rzeszy Niemieckiej dwie dalsze potęgi terytorialne: Hohenzollernów w Brandenburgii i Wettinów w Saksonii.

Władza centralna odrodziła się w I Rzeszy częściowo dopiero za panowania dynastii Luksemburgów, a następnie dopiero w XIX w. W ramach dynastii Luksemburgów rządzili jako królowie i cesarze: Henryk VII (1308-13), Karol IV (1346-78), Wacław IV (1378-1400), Zygmunt (1410-37). Zygmunt w 1396 r. podjął krucjatę przeciw Turkom, która zakończyła się klęską, wsparł Zakon Krzyżaków w wojnie z Polską w 1410 r., walczył również z husytami czeskiemi, stając się od 1436 r. także królem Czech.

W okresie Średniowiecza w państwach niemieckich nastąpiła znaczna rozbudowa miast, co związane było głównie z rozwojem handlu i rzemiosła. Szczególny udział w rozwoju handlu miały miasta wyrosłe na wybrzeżach Morza Północnego i Bałtyku. Położone nad ujściami żeglownych rzek, przejęły handel środkowej Europy ze Skandynawią, Brytanią i dalekomorski z całym światem. Należały do nich Hamburg, Brema, Kilonia, Lubeka, Rostock, Szczecin, Gdańsk, a także, zakładane nad Bałtykiem przez zakony krzyżackie w ramach niemieckiej kolonizacji Elbląg, Królewiec, Ryga i Rewal. Miasta te utworzyły w XII-XIII w. tzw. Hanzę, to jest luźny związek kupiecki miast, władający monopolistycznie rynkami północnoeuropejskimi i mający duży wpływ gospodarczy, także polityczny, na wszystkie państwa regionu północnej i wschodniej Europy. Upadek Hanzy nastąpił dopiero w XVI w. w związku z powstaniem dużych państw narodowych i konkurencji handlu atlantyckiego.

W XIV w. w licznych miastach niemieckich powstały uczelnie uniwersyteckie: w Pradze (1348), Wiedniu (1365), Heidelbergu (1386), Lipsku (1409). Panowała na nich niepodzielnie metoda nauczania zwana scholastyką. Polegała ona na objaśnianiu treści wiary religijnej przez spekulatywne dociekania i formalną interpretację autorytarnych tekstów, głównie Biblii. Jednym z ważkich problemów filozoficznych scholastyki był spór o to, czy materia istnieje obiektywnie, czy też jest abstrakcyjnym wytworem rozumu.

W ogóle scholastyka, jako kierunek filozofii, dominowała w nauce zachodniej chrześcijańskiej Europy już od IX wieku do końca Średniowiecza. Narodziła się w państwach włoskich, a rozwinęła w XIII w., gdy w okresie wojen krzyżowych przeniknęły do Europy z Bizancjum i Bliskiego Wschodu zapomniane idee i nauki pogańskiego antyku greckiego. Próbowano wtedy pogodzić materialistyczne pojęcia Arystotelesa, i innych antycznych filozofów, z biblijnymi dogmatami wiary chrześcijańskiej. Głównym rzecznikiem tych działań był filozof i teolog, dominikanin św. Tomasz z Akwinu (1227-1274). Jednakże z biegiem czasu scholastyka przekształciła się w abstrakcyjne i jałowe dysputy.

Skandynawia. Na początku XI w. na północy Europy istniały 3 państwa-królestwa: Norwegia i Szwecja w południowej części Półwyspu Skandynawskiego oraz Dania na Półwyspie Jutlandzkim. Do Danii, aż do czasów nowożytnych, należał też południowy skraj Skandynawii i liczne wyspy zachodniego Bałtyku. Wszystkie te trzy państwa, oraz normańska Islandia, zostały w latach 960-1015 schryścianizowane, co sprzyjało konsolidacji i umacnianiu się własnej władzy, niezależnej od nacisków zewnętrznych. Król Danii Kanut Wielki (1018-35) zajął w 1028 r. Norwegię i odtąd kraj ten, nie posiadając większych terenów rolniczych, przez długi okres czasu pozostawał w unii z Danią, bądź Szwecją.

Oba kraje skandynawskie rozszerzały swe granice w kierunku północnym, zajmując ostatecznie cały półwysep, a Szwecja dodatkowo do 1250 r. podbiła i anektowała terytorium południowej Finlandii, zaś Norwegia podporządkowała sobie Grenlandię i Islandię. Z kolei Dania w XII w. podbiła ziemie Słowian połabskich i zajęła Pomorze Zachodnie oraz wyspę Rugię.

Natomiast próby ekspansji Duńczyków w kierunku południowym przez przesmyk Szlezwigu nie powiodły się. Przejściowo tylko opanowali terytoria Meklemburgii oraz Brandenburgii z Hamburgiem i Lubeką. W 1227 r. przegrali wojnę z niemieckim księstwem Holsztynu i Lubeką. Również w latach 1361-70 Dania prowadziła wojnę z Hanzą, ulegając silniejszemu przeciwnikowi, dominującemu gospodarczo w regionie Bałtyku. Hanza zdobyła zamki nad Sundem i kontrolę nad ta cieśniną, łączącą Morze Północne z Bałtykiem. Za to królowa Danii, Małgorzata (1375-1412) została w 1387 r., dzięki koneksjom rodzinnym, także królową Norwegii. Zaś od Unii Kalmarskiej w 1397 r. do związku Danii i Norwegii przyłączona została również Szwecja, na prawie 120 lat uzależniona od królów duńskich. Podobnie w 1460 r. zawiązana została unia personalna między Księstwami Szlezwiku i Holsztynu, jaka trwała potem do 1863 r.

Polska Piastów. Panujący w Księstwie Polan po Mieszku I jego syn Bolesław I Chrobry (992-1025), przyczynił się do znacznego wzrostu znaczenia księstwa. Głównie przez mądre sojusze, utrzymanie jedności państwa i powiększenie jego terytorium. Współdziałając z papieżem zwołał w Gnieźnie w 1000 r. synod biskupi, z okazji utworzenia w tym mieście pierwszego arcybiskupstwa rzymsko-katolickiego w Polsce oraz biskupstw w Poznaniu, Kołobrzegu, Wrocławiu i Krakowie. Na zjazd zaprosił cesarza niemieckiego Ottona III, zabiegając o jego przyjaźń, jako władcy najpotężniejszego państwa chrześcijańskiego Zachodu.

Drugim powodem przyjazdu Ottona III był zamiar złożenia przez niego hołdu u grobu swego przyjaciela, biskupa czeskiego Wojciecha, zabitego w czasie misji chrystianizacyjnej wśród Prusów. Szczątki jego wykupione zostały na wagę złota przez Chrobrego, którego też staraniem już w 999 r. papież uznał Wojciecha za świętego. Otton III ocenił zasługi i znaczenie Chrobrego, a tym samym i Księstwa Polan, wręczając mu włócznię św. Maurycego z gwoździem z krzyża Chrystusa i swój diadem cesarski.

Po śmierci Ottona III, jego następca Henryk II wsparł pogańskich Wioletów, zagrażających z Pomorza Szcześcińskiego Księstwu Polan, oraz wystąpił przeciwko sojuszom i ekspansji Chrobrego na sąsiednie południowe terytoria słowiańskie, w czasie której zdobył on Pragę, Morawy i Słowację po Dunaj i Cisę. Doszło wtedy do trzech wojen niemiecko-polskich, toczonych z przerwami w latach 1002-1018. W zawartym po nich pokoju w Budziszynie, Chrobry utrzymał zdobyczne tereny Miłska, Łużyc i Moraw. Równocześnie, interweniując w walkach dynastycznych na Rusi Kijowskiej, zdobył i złupił Kijów (miecz „Szczerbiec”), a w 1018 r. podporządkował sobie tzw. Grody Czerwieńskie, tereny na wschód od Rzeszowa i Lublina do Bugu i Dniestru.

Zwieńczeniem panowania Bolesława Chrobrego była jego koronacja na króla w 1025 r., z przyzwolenia papieża, a po śmierci niechętnego Bolesławowi cesarza niemieckiego Henryka II. Wkrótce potem zmarł.

Kolejni władcy piastowscy rządili ze zmiennym szczęściem. Syn Chrobrego Mieszko II (1025-34) koronował się w 1025 r. w katedrze gnieźnieńskiej, wraz ze swą żoną, Rychezą, księżniczką niemiecką. Musiał borykać się z anarchią, powodowaną przez możnowładców i swoich braci, Bezpryma i Ottona, którzy sprzymierzyli się z królem węgierskim Stefanem i Rusią Kijowską, a Otton z księciem Moraw, Brzetysławem. Królestwo Polskie utraciło wtedy Łużycę i Morawy na rzecz Niemiec, Śląsk i Małopolskę zagarnęły Czechy, Słowację Węgry, natomiast Grody Czerwieńskie zajęte zostały przez Rusinów. Gdy zginęli obaj bracia Bezprym i Otton, Mieszko w 1032 r. upokorzył się przed cesarzem niemieckim, Konradem II i przy jego pomocy zjednoczył resztki Królestwa Polskiego.

Po śmierci Mieszka II w 1034 r., możnowładcy polscy wypędzili Rychezę, wraz z młodszym synem Kazimierzem, do Niemiec. Natomiast w państwie nastąpił 5-letni okres bezprawia, pogańskich buntów społecznych, wielkiego łupieżczego najazdu czeskiego i praktycznie rozpadło się ono na kilka odrębnych księstw. Starszy syn Mieszka II był niepełnosprawny i nie potrafił rządzić, młodszy Kazimierz był mnichem w Saksonii i dopiero, gdy jego matka Rycheza uzyskała zgodę papieża, mógł zasiąść na księżęcym tronie piastowskim.

Kazimierz I Odnowiciel (1038-58) powrócił do Polski na czele 500 rycerzy, przydzielonych mu przez cesarza niemieckiego Konrada II, po złożeniu mu hołdu lennego. Zamierzając zjednoczyć Królestwo zawarł przymierze z wielkim księciem Rusi Kijowskiej, Jarosławem i przy jego wojskowej pomocy przyłączył dzielnicę Mazowsze. Wkrótce potem Kazimierz odebrał Czechom dzielnicę Krakowską oraz podbił Pomorze Gdańskie. Ostatnią jego zdobyczą była prowincja Śląska. W ten sposób Kazimierz I dokonał prawie całkowitego zjednoczenia Królestwa Polskiego. W trakcie panowania Kazimierza I Odnowiciela odbudowały się zniszczone grody i gospodarka kraju po czasach zamętu i wojen. Książę Kazimierz I był gorliwym chrześcijaninem, zakładał liczne klasztory, budował i odbudowywał kościoły. Przeniósł stolicę Polski z Gniezna do Krakowa. Ożenił się z siostrą wielkiego księcia Rusi Kijowskiej, Jarosława Mądrego, Dobroniegą. Mieli trzech synów Bolesława, Władysława i Mieszka oraz córkę Światosławę.

Tron po Kazimierzu I odziedziczył jego najstarszy syn Bolesław II Śmiały (Szczodry) (1058-79). Toczył zwycięskie wojny z cesarzem niemieckim Henrykiem IV i jego sojusznikami Czechami, ale utracił zwierzchnictwo nad Pomorzem Gdańskim. Natomiast odzyskał Grody Czerwieńskie, interweniując w spory dynastyczne pomiędzy Węgrami i Rusinami. Został koronowany na króla w 1076 r., niejako w nagrodę za współdziałanie z papieżem Grzegorzem VII w jego sporze o inwestyturę z cesarzem niemieckim Henrykiem IV. Lecz nie zdołał stłumić buntu możnych, żądających osadzenia na tronie uległego im jego młodszego brata, Władysława Hermana. Po królewskim procesie sądowym i ukaraniu śmiercią jednego z nich, biskupa krakowskiego Stanisława ze Szczepanowa, który wcześniej rzucił kłutwę na króla, Bolesław II uszedł, wraz z żoną i synem, na Węgry. Tam zmarł w 1081 r., zaś syn Mieszko, przywołany do Polski przez Hermana, został otruty w 1089 r. Natomiast biskup Stanisław w połowie XIII w. uznany został przez stolicę apostolską za świętego.

Po ucieczce króla Bolesława II, tron po nim przejął jego młodszy brat Władysław I Herman (1079-1102). Uzależnił się on od cesarza niemieckiego Henryka IV i króla czeskiego, którym składał co roku trybut lenny. Po śmierci swej pierwszej żony (ze związku urodził się syn Zbigniew), Władysław ożenił się z siostrą cesarza Henryka IV, Ju-

dytą (syn Bolesław). Zrezygnował z przyjęcia korony, rządził zaś za niego palatyn Sieciech.

Sieciech przyczynił się do pogłębienia chrystianizacji, a także centralizacji władzy królewskiej. Odzyskał też przejściowo dla Polski dzielnicę Pomorze, z dostępem do morza, ale po roku Pomorzanie z powrotem się usamodzielnili. Po buncie obu przyrodnych synów królewskich, Zygmunta i Bolesława, przeciw rządowi Sieciecha, został on wygnany z kraju. Wtedy Władysław Herman podzielił kraj na trzy części. Sam przejął Mazowsze, zaś synom przekazał: Zbigniewowi Wielkopolskę i Kujawy, z siedzibą książęcą w Poznaniu, a Bolesławowi Małopolską i Śląsk, z siedzibą we Wrocławiu.

Po śmierci Władysława I Hermana, starszy syn Zbigniew utrzymywał pokojowe stosunki ze wszystkimi sąsiadami. Natomiast młodszy Bolesław III Krzywousty (1102-1138) nie uznawał obcego zwierzchnictwa, urządzał też częste najazdy na Pomorze, a w 1107 r. opanował Wielkopolskę, wymuszając na swym bracie Zbigniewie przysięgę posłuszeństwa.

W związku z zaprzestaniem przez Bolesława płacenia trybutu wasalnego z ziem polskich, w 1109 r. wojska niemiecko-czeskie najechały na Śląsk. Nie potrafiły one jednakże zdobyć warownego grodu Głogowa, jaki oblegały przez kilka tygodni przy zastosowaniu machin oblężniczych. Równocześnie poniosły klęskę na Psim Polu pod Wrocławiem. Zbigniew brał udział w tej wojnie u boku cesarza niemieckiego Henryka V. Gdy wrócił do kraju, został z jego rozkazu oślepiiony i wkrótce zmarł w klasztorze. Za swój czyn Bolesław został wyklęty przez arcybiskupa i odbył wielomiesięczną pokutę we włosienicy o chlebie i wodzie, na modłach i pielgrzymce do Gniezna.

Po zawarciu pokoju z cesarzem niemieckim i Czechami Bolesław III w latach 1116-23 podbił Pomorze Gdańskie i Ziemię Lubuską oraz podporządkował sobie Pomorze Zachodnie wraz ze Szczecinem, które chrystianizował. Prowadził też walki na Rusi, a w 1135 r. złożył hołd lenny cesarzowi niemieckiemu z Pomorza i Wyspy Rugii w zamian za uzyskanie od papieża samodzielności organizacji kościelnych w Polsce. W stolicach biskupich powstały szkoły katedralne, w nich tworzone księgozbiory i rozwijało się piśmiennictwo.

Od zarania rozwijania się plemiennych państw na ziemiach polskich, towarzyszył im rozwój i utrwalanie się feudalnego ustroju gospodarczo-społecznego. Charakteryzował się powstaniem warstwy feudalów tj. możnych posiadaczy ziemi, którą otrzymywali z nadania króla, głównie za rycerskie zasługi. Tworzenie wielkich własności ziemskich dotyczyło również biskupstw i klasztorów. Osadnictwo realizowano w oparciu o prawo niemieckie, wprowadzające rentę odrobkową i pieniężną dziesięcinę na rzecz pana, właściciela ziemi. Zaś intensyfikacja rolnictwa polegała na wprowadzeniu trójpolówki, zastosowaniu nawozów naturalnych i pługów z żelaznym ostrzem, miast drewnianych soch. W budownictwie monumentalnym, głównie kościelnym i klasztornym, panował styl romański.

Od XI w. najwyższa władza administracyjna, sądownicza i gospodarcza należała do księcia. Pobierał on podatki w naturze i posługach od ludności i opłaty z eksploatacji bogactw naturalnych. Występował w tym kasztelanami, którzy dzierżyli władzę w kasztelaniami, to jest okręgach grodowych, na jakie podzielony został kraj. Siły zbrojne państw tworzyły stałe, konne drużyny książęce i możnowładców oraz pospolite ruszenie wojów, wywodzących się z ludności wiejskiej.

W swym testamencie Bolesław III Krzywousty dokonał podziału kraju pomiędzy czterech synów, lecz na zasadach senioratu, to jest dominacji najstarszego seniora, któremu przypadła uprzywilejowana dzielnica senioralna z Krakowem i Sandomierzem, i w którego rękach miały spoczywać wspólna, jednolita polityka zagraniczna i kościelna. Księciem seniorem został Władysław II, który prócz ziemi krakowskiej otrzymał Śląsk i Pomorze, Bolesław przejął Mazowsze, Mieszko Wielkopolskę, zaś Henryk ziemię sandomierską. Piąty syn Kazimierz miał zostać mnichem. Praktycznie ta zasada senioratu utrzymała się przez 90 lat, gdy książętami senioralnymi byli: Władysław II Wygnaniec (1138-46), Bolesław IV Kędzierzawy (1146-73), Mieszko III Stary (1173-77, 1194-1202), Kazimierz II Sprawiedliwy (1177-94), Władysław III Laskonogi (1202, 1228) i Leszek Biały (1202-27). Po śmierci Leszka wszystkie dzielnice rządziły się samodzielnie, ulegając często dalszym podziałom. Kraków przypadł jego synowi, Henrykowi Pobożnemu.

Łącznie okres rozbicia dzielnicowego w Polsce trwał ok. 200 lat, licząc do 1295 r., gdy książę wielkopolski i pomorski Przemysław II został koronowany na króla polskiego, po 220 latach nieistnienia tej godności.

W okresie rozbicia dzielnicowego miało miejsce szereg zdarzeń, które w znacznym stopniu wpłynęły na bieżące i przyszłe dzieje Polski. Należały do nich:

- działalność kronikarska Galla Anonima (...-1116) i kanonika Wincentego Kadłubka (1150-1223);
- zjazd w Łęczycy w 1180 r., na którym Kościół otrzymał znaczne przywileje gospodarcze z rąk księcia Kazimierza II, zwanego dlatego Sprawiedliwym;
- uzależnienie Pomorza Zachodniego od Cesarstwa Niemieckiego;
- w XII w. wyodrębnienie i podział Śląska, zniemczenie dynastii śląskich Piastów;
- sprowadzenie w 1226 r. na Ziemię Nieszawską i Chełmińską przez księcia Konrada Mazowieckiego Zakonu Krzyżackiego do walki z pogańskimi Prusami;
- najazdy Litwinów i Jadrzyngów na Małopolskę w 1256 i 1264 r.;
- trzy najazdy Tatarów: w 1241 r., kiedy doszli do Legnicy na Śląsku, gdzie w walnej bitwie 9 kwietnia rozbili wojska księcia Henryka II Pobożnego; w 1259 r., gdy spalili Kraków, oraz w 1287 r.;
- w 1262 r. książę wielkopolski Bolesław Pobożny wydał Statut Kaliski, regulujący stan prawny ludności żydowskiej i gwarantujący jej opiekę i ochronę władzy książęcej (województw);
- kanonizacja na świętych w 1253 r. biskupa krakowskiego Stanisława ze Szczepanowa i w 1267 r. Jadwigi, żony Henryka I Brodatego, fundatorki klasztoru w Trzebnicy i szpitala dla trędowatych w Środzie.
- rozwój produkcji i eksportu zbóż, bydła, drewna, soli, skór, płótna oraz rozwój handlu tranzytowego na szlakach z Europy przez imperium mongolskie do Chin i z Południa Wisłą i Bałtykiem do Skandynawii;
- zakładanie nowych miast na prawie magdeburskim przez kolonistów niemieckich, z czym wiąże się powstanie

stanu mieszczańskiego; lokacja Krakowa w 1257 r., założenie Warszawy ok. 1300 r.;

- ukształtowanie się stanu rycerskiego, jako szlachty i jednolitego stanu chłopskiego;
- rozbudowa kościelnej administracji (parafie, dekanaty) i oświaty (szkoły parafialne), powstanie nowych zakonów: cystersów, franciszkanów i dominikanów;
- budowa licznych kościołów, katedr, opactw, parafii, a również ratuszy, sukiennic w stylu romańskim, a od połowy XIII w. w stylu gotyckim.

Próby zjednoczenia kraju podejmowali: Bolesław II Wstydlivy (1243-79), ożeniony z Kunegundą (Kingą), córką króla węgierskiego; Leszek Czarny (1279-88), pogromca Litwinów i Jadźwingów, najeżdżających ziemie polskie; Henryk Probus (1288-90), książę śląski, przejął krakowską dzielnicę senioralną po śmierci Leszka Czarnego; Przemysław II (1295-96), książę wielkopolski i pomorski, za zezwoleniem papieża koronowany na króla w Gnieźnie, a zabity przez zbirów, nasłanych przez możnowładców brandenburskich.

Scalenie dzielnic nastąpiło dopiero w 1300 r. przez króla czeskiego Wacława II (1300-05), z dynastii Przemysławów, kiedy koronował się w Gnieźnie na króla polskiego. Lub, jak uważają inni historycy, w 1320 r., gdy Władysław I Łokietek (1306-33), wnuk księcia Konrada Mazowieckiego, koronowany został na Wawelu.

Łokietek do władzy doszedł w drodze walki z Wacławem II czeskim, wygnany przez niego wyjechał w 1300 r. na Ruś Halicką, potem do Rzymu, gdzie zabiegał o poparcie papieża Bonifacego VIII. Powrócił na czele oddziału zbrojnego, zajmując ziemię sandomierską i część krakowskiej. Wg legendy, przed zajęciem Krakowa, ukrywał się w jaskiniach Ojcowa. Pełne zwycięstwo uzyskał Łokietek (Niezlomny), gdy Wacław II zmarł w 1305 r., a w rok później zamordowany został (skrytobójczo, w czasie wyprawy z Czech do Krakowa) jego syn, król Czech i Polski, Wacław III (1305-06), przez co wygasła dynastia czeskich Przemysławów.

W 1309 r., w początkowym okresie panowania Władysława I Łokietka, Zakon Krzyżacki podstępnie zajął Pomorze Gdańskie, o którego odzyskanie toczył się potem wieloletni proces przed sędziami papieskimi w Inowrocławiu. Krzyżacy nie uznali wyroku sądu z 1321 r., nakazującego im zwrot Pomorza Gdańskiego. Przygotowując się do zbrojnego jego przejęcia Łokietek zawarł unie personalne z Węgrami i Litwą. Jego córka Elżbieta w 1320 r. poślubiła króla Węgier, Karola Roberta Andegaweńskiego, zaś syn Kazimierz przymuszony został, w wieku 15 lat, do ślubu z Aldoną, córką Giedymina, władcy Wielkiego Księstwa Litewskiego, która na chrzcie przyjęła imię Anny.

W 1329 r., doszło do wojny Polski z Zakonem, gdy wojska komtura krzyżackiego zajęły ziemię dobrzyńską i płocką. Wypady Krzyżaków w głąb Wielkopolski i Kujaw, trwały jeszcze trzy lata. Wielką rolę w wojnie odegrała bitwa pod wsią Płowcami, niedaleko Włocławka, gdzie 27 września 1331 r. wojska Łokietka niezwykłym dotąd Krzyżakom zadały dotkliwie straty. W zawartym w 1332 r. rozejmie, Zakon Krzyżacki utrzymał jednak Pomorze i Kujawy w swych rękach.

Łokietek zmarł w 1333 r. na Wawelu w wieku 72 lat, z których 45 strawił na wojnach o zjednoczenie państwa polskiego. Jadwiga zmarła w 1340 r.

Kazimierz III Wielki (1333-70), syn Łokietka, koronowany został, w kwietniu 1333 r. w katedrze na Wawelu. Po wieloletnich przetargach, rozjemczym zjeździe w Wyszegradzie i rozprawie papieskiej w Warszawie, Kazimierz III w bezpośrednich rokowaniach z Zakonem odzyskał w 1343 r. Kujawy i Ziemię Dobrzyńską. W miejsce utraconych na rzecz Krzyżaków Pomorza Gdańskiego i uznania praw czeskich do Śląska, przyłączył do Polski w 1349, i ostatecznie w 1366 r., Ruś Czerwoną, to jest tereny od Przemyśla do Krzemieńca Podolskiego, z Haliczem i Lwowem, stanowiące 1/4 powierzchni Królestwa i 30 procent zaludnienia.

Kazimierz III umocnił centralną władzę, powiększył wpływy do skarbu państwa przez reformy: monetarną (srebrny grosz), ceł, podatków gruntowych i zaprowadzenie monopolu solnego, zbudował około 50. zamków i warowni, wprowadził wojska zaciężne i artylerię, skodyfikował prawodawstwo (statuty wiślicki i piotrkowski), założył w 1364 r. uniwersytet w Kazimierzu-Krakowie, jako drugi, po praskim, w Europie Środkowej.

Za jego panowania rozbudowały się miasta, rozwinęło rolnictwo, górnictwo, rzemiosło i handel, rozpowszechniło murowane budownictwo ceglane. Stąd powiedzenie „Kazimierz Wielki zastał Polskę drewnianą, a zostawił murowaną”. W budownictwie monumentalnym, kościelnym, pałacowym dominował styl architektoniczny zwany gotykiem. Wraz z rozbudową i budową nowych miast, król sprowadzał z Zachodu mieszczan Niemców i Żydów, głównie rzemieślników i kupców, którym nadał specjalne przywileje miejskie. Rozszerzył też na cały kraj Statut Kaliski, regulujący prawa ludności żydowskiej.

Polska wówczas wiele znaczyła na arenie międzynarodowej. Przykładem może być Kongres Krakowski w 1364 r. z udziałem monarchów Niemiec, Francji, Węgier, Czech, Danii, Cypru, Bawarii i wielu książąt dzielnicowych. Celem jego było utrzymanie pokoju w Europie i przygotowanie wyprawy krzyżowej przeciw Turcji, a zakończył się wyśławą ucztą „u Wierzyńka”. W zarządzaniu państwem Kazimierz III opierał się na Radzie królewskiej, złożonej z czołowych osobistości kościelnych i świeckich, krajowych, ale głównie krakowskich. Powstały też i miały wielkie znaczenie dla scalonego państwa: urząd skarbu królewskiego, kierowanego przez podskarbiego oraz urzędy kanclerskie, działające we wszystkich dzielnicach obok urzędów ziemskich, skupiających miejscową elitę władzy.

Kazimierz III Wielki był ostatnim królem dynastii piastowskiej. Był czterokrotnie żonaty, posiadał 5 córek, także 3 synów, ale z kobietami zamężnymi, więc żaden nie mógł przejąć po nim koronę.

Następcą po Kazimierzu III został Ludwik Węgierski (1370-82), syn siostry Kazimierza, Elżbiety Łokietkówny i Karola I, założyciela węgierskiej dynastii andegaweńskiej. W ten sposób doszło do unii personalnej Polski i Węgier. Na Węgrzech Ludwik panował 40 lat i w tym czasie to państwo szybko się rozwijało, zdobywając dominującą pozycję w regionie, natomiast w Polsce tylko 12 lat. Ponieważ na stałe przebywał na Węgrzech i nie znał języka polskiego, więc w Krakowie rządy regencyjne sprawowała jego matka Elżbieta.

Królowa Elżbieta była bardzo pobożna, ufundowała wiele klasztorów na Węgrzech, w Polsce m.in. klasztor i kościół na Skałce w Krakowie, a w nim srebrną poślacaną trumnę św. Stanisława. By zdobyć poparcie w kraju prowa-

dziła przychylną dla miast i stanu rycerskiego-szlachty politykę. Na zjeździe w Koszycach w 1374 r., szlachta została zwolniona od podatku poradnego od ziemi uprawianej na swe potrzeby, bez jej zgody król nie mógł podnosić ani wprowadzać nowych podatków, urzędy ziemskie zastrzeżone zostały dla „miejscowych” i in. Przywileje koszycie de facto stały się początkiem nowego ustroju demokracji szlacheckiej.

W 1376 r. wschodnie tereny królestwa, aż po Sandomierz, najebrane zostały przez wojska litewskie, które spustoszyły zwłaszcza Ruś Czerwoną. W odwecie armia polska przekroczyła granicę Litwy, zajmując Ziemię Chełmską i, przy pomocy Węgrów, księstwo Bełzkie, przyłączając je do Rusi Czerwonej, którą z kolei Ludwik przekazał możnowładcom węgierskim.

Ludwik Węgierski nie miał syna, który mógłby przejąć koronę po nim, lecz dzięki nadanym przywilejom szlachcie, uzyskał zgodę na uznanie praw dynastycznych dla swych trzech córek. Gdy zmarł królową Polski została najmłodsza, Jadwiga.

Czechy. W połowie X w. na Morawach, w księstwach czeskich i na Śląsku panowali Przemyślidzi czescy. Rywalizowali oni z Piastami również o ziemie Małopolski. O zjednoczenie Czech zabiegał książę Bolesław I (936-967), w 950 r. stał się jednak lennikiem niemieckiego cesarza Ottona I. W latach 1003/04 Czechy wraz z Morawami zostały zajęte przez księcia piastowskiego Bolesława Chrobrego. Morawy wróciły potem do władców czeskich po 20 latach, za to w 1050 r. utracili oni na rzecz Polski księstwa śląskie. Hołd lenny cesarzowi Rzeszy złożył także książę Brzetysław (1034-55). Kolejny władca czeski książę Bratysław, za wierną współpracę, zwłaszcza w wojnie z Królestwem Polskim, otrzymał w 1086 r. z rąk cesarza Henryka IV godność królewską. Przy czym odrodzone Królestwo Czeskie nadal było częścią Rzeszy Niemieckiej.

W XII w. Czechy posiadały dobrze rozwinięte rolnictwo, rozwijało się rzemiosło, zwłaszcza wyrób ceramiki, szkła i obróbka metali, w oparciu o własne bogate złoża minerałów. Miasta powstawały na prawie niemieckim, zasiedlane były przez niemieckich kolonistów. Rozwojowi państwa służył mocny pieniądz, grosz praski, bity ze srebra, wydobywanego w Kutnej Horze.

W okresie wielkiego bezkrólewia w Rzeszy, po śmierci w 1250 r. cesarza Fryderyka II Hohenstaufa, król czeski uzyskał pełną niezależność w rządach wewnętrznych. Przemysław Ottokar II (1253-78) utrwalił jedność i potęgę Czech, które za jego panowania uzyskały największy zasięg terytorialny, zajmując przejściowo Austrię, Karyntię, Styrię oraz Krainę i sięgając aż do Adriatyku. Terytoria te Czechy utraciły po przegranej bitwie pod Suchymi Krutami z wojskami sprzymierzonych księstw Rzeszy w 1278 r. Kolejny król czeski Wacław II (1283-1305) skierował swą ekspansję na północ i opanował oraz zjednoczył większość dzielnic polskich, koronując się w 1300 r. także na króla Polski, którym był 5 lat. Dynastia Przemyślidów skończyła się wraz ze śmiercią króla Wacława III w 1310 r.

Przez następne sto lat panowali na Węgrzech królowie Luksemburczycy. Byli to Jan (1310-46), Karol I (1346-78), Wacław IV (1378-1419). Przez nadawanie przywilejów stanowych, Jan przyczynił się znacznie do wzrostu roli i bogactwa magnatów i biskupów. Zrzekł się pretensji do korony polskiej za zgodę Kazimierza Wielkiego na utrzymanie Śląska w czeskich rękach. Karol I od 1355 był cesarzem, jako Karol IV. Za jego panowania królestwo przeżywało rozkwit gospodarczy i kulturalny. Rozbudowała się bardzo Praga, w której założony został Uniwersytet (1348) i powstał most imieniem Karola. Do Czech przyłączone zostały Łużyce. Za panowania Wacława IV na uniwersytecie praskim działał Jan Hus, reformator społeczno-religijny.

Za rządów w Królestwie Czeskim królów niemieckiej dynastii Luksemburgów silne wpływy w kraju mieli Niemcy, stanowiący zresztą znaczną część ludności. Ludność czeska buntowała się przeciwko ich dominacji, żądając m.in. reform w strukturach Kościoła katolickiego, opanowanych przez kler niemiecki. Jej głównym wyrazicielem był reformator religijny Jan Hus. Jego męczeńska śmierć na stosie w 1415 r., zarządzona przez kościelną inkwizycję podczas obrad soboru w Konstancji, stała się powodem powstań zbrojnych szlachty i mieszczan, które po śmierci Wacława IV w 1419 r., rozwinęły się w tzw. wojny husyckie, jakie zdominowały pierwsze dziesięciolecia XV w. w Czechach. Ich powodem był też spór o tron czeski, gdyż, zgodnie z prawem, nowym królem miał być brat zmarłego, cesarz niemiecki Zygmunta Luksemburski, zniechęcony przez Czechów. Wojna toczyła się pomiędzy wojskami czeskimi, dowodzonymi przez hetmana Jana Žižkę, a krucjatami wojskowymi Rzeszy Niemieckiej, wspieranymi przez papieża.

Ruch husycki dzielił się na dwa obozy: radykalnych taborytów, którzy głosili idee powszechnej równości i wspólnoty dóbr, oraz umiarkowanych utrakwistów, dążących jedynie do utworzenia odrębnego czeskiego kościoła narodowego. Po rozbiciu wszystkich krucjat wojsk niemieckich, oba odłamy czeskich husytów wszczęły wojnę między sobą. W bitwie pod Lipanami w 1434 r. zwycięstwo w niej uzyskali utrakwiści w koalicji z katolikami. Po czym po dwuletnich pertraktacjach królem czeskim został jednak Zygmunta Luksemburski.

Węgry. Za panowania króla Stefana I Wielkiego Arpada (997-1038) religia katolicka stała się religią panującą. Po okresie niepokojów społecznych, najazdu Pieczyngów i po uniezależnieniu się od Bizancjum, Węgrzy wznowili swą ekspansję na wschód i południe od Panonii, zajmując w XI w. Siedmiogród rumuński, a następnie ziemie zamieszkałe przez Chorwatów, Słowaków, oraz Bośnię, Dalmację i Wołoszczyznę. Za panowania królów Władysława I (1077-95) i Kolomana I Uczonego (1095-1116) królestwo skonsolidowało swe terytoria i przekształciło się w społeczeństwo feudalne. Główną w nim rolę odgrywali możnowładcy, zwani żupanami, i banowie, sprawujący władzę w imieniu króla w poszczególnych dzielnicach (komitatach).

Na żyznych puszczę węgierskich powstawały gospodarstwa feudalne, rozwijały się rzemiosło i handel, zwłaszcza eksport pszenicy, bydła i mięsa, powstawały liczne ośrodki miejskie, zasiedlane przez kolonistów niemieckich. Królestwo Węgierskie już w XII-XIII w. stało się hegemonem w południowej części środkowej Europy. Osłabienie państwa nastąpiło po najeździe Mongołów (Tatarów) Batu-chana w 1241 r., którzy rozbili wojska węgierskie, ogra-

bili i spalili miasta, a król Bela IV (1235-70) musiał schronić się w Dalmacji. Władzę w państwie do 1301 r. sprawowali królowie dynastii Arpadowiczów, potem po kilkuletnim bezkrólewiu, dynastia Andegawenów francuskich. Za Ludwika Wielkiego (1342-82) kraj został odbudowany, ale już wkrótce za panowania niemieckiego Zygmunta Luksemburskiego (1387-1437) zagrozili Węgrom Turcy osmańscy. Pokonali wojska węgierskie pod Nikopolem nad Dunajem, a następnie, za panowania Władysława Jagiellończyka (1440-44), pod Warną nad Morzem Czarnym.

Wielkie Księstwo Litewskie. W X-XI w. obszary na południe od Morza Bałtyckiego zamieszkiwało kilka plemiennych grup Bałtów: Prusów, Litwinów, Łotyszy, Estów. Najliczniejsi z nich Litwini dzielili się na dwie grupy. Jedna, usadowiona w dorzeczu Niemna, nad jego dopływami Wilejką i Mereczanką, zaś druga, zwana Żmudzinami, na przybrzeżach na północ od dolnego biegu Niemna. Litwini tworzyli niewielkie organizacje plemienne, kierowane przez naczelników, wybieranych na wiecach starszyny. Dysponowali oni drużynami zbrojnymi do obrony i do wypadów łupieżczych na sąsiednie terytoria. W XIII w. zorganizowali państwo Wielkie Księstwo Litewskie, którego władca, wielki książę, Mendog (1253-63) koronował się na króla.

Dużym zagrożeniem dla litewskiego księstwa było osadzenie się w sąsiednich Prusach niemieckiego Zakonu Krzyżackiego, zaś na Półwyspie Kurlandzkim Zakonu Kawalerów Mieczowych (1202). Z nadania papieskiego oba zakony prowadziły przymusową chrystianizację tubylczej pogańskiej ludności. Litwini odparli ataki Zakonu Kawalerów Mieczowych, w większym stopniu zagrażali im Krzyżacy, którzy po opanowaniu Prus, rozpoczęli stopniowy, systematyczny podbój Żmudzi. Intensywne ich najazdy miały miejsce zwłaszcza w latach 1316-1341.

Od połowy XII w. Litwini organizowali prawie co roku wyprawy łupieżcze na sąsiednie ruskie ziemie Republiki Pskowskiej i Nowogrodzkiej. Po wielkim najeździe Mongołów na Europę i podporządkowaniu przez nich wschodnich księstw ruskich (1230-1240), Litwini zajęli Ruś Czarną (Grodno, Nowogródek) oraz Księstwo Połockie w dorzeczu górnego Dniepru.

Od 1344 r. było dwóch wielkich książąt, synowie Giedymina, Olgierd, który miał stolicę w Wilnie i Kiejstut, ze stolicą w Trokach. Olgierd (1345-1377), współpracując częściowo z mongolską Złotą Ordą, podbił ruskie księstwa: Kijowskie, Włodzimierzowskie (Wołyń) i Halickie (Podole). To ostatnie przejął potem król Polski Kazimierz Wielki. Natomiast Kiejstut głównie bronił Litwy przed naporem Krzyżaków. Po śmierci Olgierda, jego następca na tronie, syn Jagiełło, zdecydował się na przyjęcie wiary chrześcijańskiej na Litwie. Przyjął propozycję, złożoną mu przez panów małopolskich, zaślubienia Jadwigi Andegawskiej, polskiej królowej, oraz chrystianizacji ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tym duchu podpisany został 11 sierpnia 1385 r. w Krewie akt unii personalnej polsko-litewskiej. W następnym roku, po odbyciu chrztu, Jagiełło zaślubił Jadwigę, przyjmując imię Władysław, jako król Polski i Litwy. Związek obu państw, jako I Rzeczypospolita, przetrwał do rozbiorów państwa w XVIII wieku.

Księstwo Moskiewskie (1240-1389). Po rozbięciu przez Tatarów w 1240 r. Rusi Kijowskiej, zachodnią jego część zajęło, jakby przy okazji, Wielkie Księstwo Litewskie. Poczym Litwini, w sojuszu i równolegle z Tatarami, kontynuowali podbój rozległych terytoriów, obejmujących dorzecze Dniepru, aż po Smoleńsk, Wiaźmę, Nowogród Siewierski i Morze Czarne, co zajęło im ponad sto lat. Zasłużyli się w tym wielkim dziele zwłaszcza wielki książę Giedymin (1316-1341), jego syn Olgierd (1345-1377) i Witold (1392-1430).

Istniejące na pozostałych terenach ziem słowiańskich wschodniej Europy księstwa ruskie popadły w lenną zależność od chana Złotej Ordy. Były to księstwa: Pskowskie, Nowogrodzkie, Twerskie, Włodzimierskie, Suzdalskie, Moskiewskie i Riazzańskie. Najważniejszym było Księstwo Moskiewskie, wyłonione w 1276 r. z Księstwa Włodzimiersko-suzdalskiego. Jego stolicą było początkowo miasto Włodzimierz, a od czasu panowania Iwana I Kality miasto Moskwa, założone w 1147 r., nad rzeką Moskwą, dopływem Wołgi.

Władcy Księstwa Moskiewskiego wywodzili się z dynastii Rurykowiczów Księstwa Kijowskiego, a w bezpośredniej linii od Aleksandra Newskiego (1252-63), panującego w Księstwie Włodzimiersko-suzdalskim. Byli to: Daniel (1276-1303), Jerzy (1303-25), Iwan I Kalita (1325-40), Siemion Dumny (1340-53), Iwan II Piękny (1353-59), Dymitr Doński (1360-89).

Poczynając od Iwana I Kality, władcy księstwa zapoczątkowali długotrwały proces jednoczenia księstw wschodnioruskich, dokonywany w drodze dobrowolnych fuzji, bądź podbojów. Za panowania Iwana I w 1340 r. Księstwo Moskiewskie przekształciło się w Wielkie Księstwo Moskiewskie i jako pierwsze, podjęło walkę z dominacją mongolską. Walkę tę kontynuował jego wnuk Dymitr, któremu udało się zebrać pod swym dowództwem wojska części księstw ruskich. Poczym odmówił zapłacenia trybutu lennego chanowi Złotej Ordy, Mamajowi, prowokując w ten sposób karną wyprawę Tatarów na Moskwę. Armia ruska zastąpił im drogę i w 1380 r. doszło do wielkiej bitwy na Kulikowym Polu nad Donem. Wojska Dymitra odniosły walne zwycięstwo nad czambułami Mamaja, była to w ogóle jedna z największych bitew w średniowiecznej Europie.

Zwycięstwo na Kulikowym Polu miało wielki wpływ na późniejszą integrację ziem ruskich i zmianę układu politycznego w Europie wschodniej. Natomiast bezpośrednio klęska Tatarów spowodowała przejście władzy w tatarskiej Złotej Ordzie przez nowego wielkiego chana Tochtamysza. Nie zamierzał on zrezygnować z lennych powinności Rusi i już w 1382 r. zorganizował nową jeszcze większą wyprawę na Moskwę. Tym razem nie było woli wspólnej walki i, przy zdradzie księstw Riazania i Niżnego Nowogrodu, Tatarzy doszli do Moskwy, grabiąc i paląc miasto oraz mordując i biorąc w jasyr ludność. Ruś z powrotem dostała się pod jarzmo chanów tatarskich.

Półwysep Bałkański, Bizancjum, Turcja Osmańska. W połowie X w. Cesarstwo Bizantyjskie zajmowało całą południową część Półwyspu Bałkańskiego do linii Sawy i Dunaju oraz terytorium Azji Mniejszej, południową Italię i Sycylię. Te ostatnie podbili Normanowie w latach 1042-71, zaś Azję Mniejszą zagarnęli Turcy seldżuccy po pogromie armii bizantyjskiej w 1071 r. pod Manzikertem w Armenii. Cesarz Aleksy I (1081-1118) zwrócił się wtedy o po-

moc wojskową do papieża i chrześcijańskich państw Europy Zachodniej, i w wyniku I krucjaty krzyżowej w 1099 r., odzyskał tereny zachodniej Anatolii w Azji Mniejszej.

W zachodniej części Półwyspu Bałkańskiego w X w. istniały: na północy Księstwo Karyńskie (późniejsza Słowenia), Kraina, w części środkowej Chorwacja i na południu chorwacka Dalmacja. Karyntia i Kraina po rozpadzie państwa Franków weszły w skład Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, częściowo zostały skolonizowane i zgermanizowane przez panów feudalnych, biskupów i klasztory. Obie Chorwacje również do IX w. znajdowały się pod wpływami państwa Franków. Po powstaniu ludności w 819 r. przeciw Frankom północni Chorwaci uzyskali wolność i przyjęli chrześcijaństwo obrządku łacińskiego wprost z Rzymu.

W czasie trwania pierwszej wyprawy krzyżowej Chorwacja została najechnana przez wojska węgierskiego króla Kolomana. Rozgromiły one armię chorwacką, w stoczonym bitwie zginął ostatni król chorwacki Piotr II. Nowym królem Chorwacji został wtedy Koloman i w ten sposób Chorwacja została przyłączona do Królestwa Węgierskiego, na zasadzie unii personalnej.

W 1159 r. wyzwolili się spod panowania Bizancjum Serbowie, a w 1186 r. Bułgarzy, tworząc swe własne, niezależne królestwa. Ostateczny cios zadany został Cesarstwu Bizantyjskiemu w 1204 r., gdy Konstantynopol został zaatakowany przez IV krucjatę krzyżowców. Po zdobyciu miasta utworzyli oni w południowej części Półwyspu Bałkańskiego Cesarstwo Łacińskie pod zarządem weneckim oraz księstwa Aten, Tesalii, Nicejskie, Epiru i in., kawałkując prawie całe państwo bizantyjskie. Wprawdzie Bizantyjczycy odbili swą stolicę w 1261 r., ale nowe Cesarstwo, obejmując jedynie Konstantynopol i tereny wokół Morza Marmara, było już tylko cieniem poprzedniego.

Terytoria na północ od Dunaju zajmowało wtedy Królestwo Węgierskie i Gospodarstwo Mołdawskie od strony wschodniej. Mołdawia w początkach XI w. wchodziła w skład Rusi Kijowskiej, a po jej rozpadzie w skład Rusi Halicko-Wołyńskiej. Później wraz z sąsiednim Księstwem Wołoskim, od XIII w. do czasów nowożytnych, była lennem Tatarów krymskich, Rzeczypospolitej, Węgier, także Turcji.

Przez pierwsze dziesięciolecia swego istnienia Królestwo Serbskie znajdowało się pod wpływami obu kościołów chrześcijańskich: rzymskiego i greckiego. Król serbski Stefan I Koronowany (1196-1228) zerwał uzależnienie od papieża rzymskiego i doprowadził do pełnego zwycięstwa prawosławia w kraju, a następnie do powstania niezależnego, słowiańskiego kościoła serbskiego. Był on odtąd podporą silnej władzy królewskiej w Serbii. Kolejni królowie powiększyli państwo przez podbój północnej Macedonii i Albanii oraz południowej części Dalmacji na wybrzeżu adriatyckim.

Na początku XIV w., za panowania Stefana IV Duszana (1331-55), Serbia powiększyła się jeszcze o dalsze terytoria Albanii, część Grecji i Tracji, przy czym Duszan koronował się w 1346 r. na cara Serbów i Greków. Jego państwo, zasobne w bogactwa naturalne, rozwijało się pomyślnie gospodarczo (kopalnictwo srebra i ołowiu, hodowla owiec, eksploatacja lasów), nastąpił także rozkwit piśmiennictwa, sztuki i architektury. To też Serbia stała się na przeciąg kilkudziesięciu lat drugim, obok Węgier, hegemonem na Bałkanach. Lecz po śmierci Duszana rozpadła się na siedem małych państw, których władcy zwalczali się nawzajem. Zaś z zewnątrz, w coraz większym stopniu Serbom zagrażały: od północy Królestwo Węgierskie, zaś od wschodu Turcja Osmańska.

Turcja Osmańska powstała w 1280 r. Jej twórca Osman I był wodzem jednego z plemion tureckich, przybyłych z Turkmenii. Od jego imienia przyjęły nazwę dynastia i państwo. Osmanowie zajęli wprawdzie północno-zachodnią Anatolię w Azji Mniejszej, w 1354 r. zdobyli Półwysep Gallipoli, a w 1361 r. miasto Adrianopol na europejskim terytorium Cesarstwa Bizantyjskiego. W mieście tym Turcy założyli swą stolicę Edirne, z której rozpoczęli potem podbój Półwyspu Bałkańskiego. Do 1387 r. zajęli Macedonię, część Bułgarii, zachodnią Albanii i Tesaloniki w Grecji.

28 czerwca 1389 r. doszło do wielkiej bitwy na Kosowym Polu w Serbii pomiędzy wojskami serbskimi i koalicjantów: Węgrów, Albańczyków, Wołochów, Bośniaków i Czechów (25-30 tys.) a armią turecką (ok. 40 tys.) sułtana Murada I (zginął w bitwie) i Bajazyda I. Bitwa zakończyła się pogromem wojsk chrześcijańskich, zabity też został Lazar, król Serbii. Po kilkunastu latach Serbia stała się lennem Turcji, a w 1458 r. jej prowincją. Do końca XIV w. Turcy opanowali całe terytorium Półwyspu Bałkańskiego aż po rzekę Dunaj.

Czyngis-chan (1206-1260).

W średniowieczu na azjatyckich terytoriach pomiędzy rzekami Amur i Jenisejem, a na północ od gór Pamiru i muru chińskiego, żyły liczne plemiona mongolskie i tureckie. Stanowili je Ujgurzy, Dżurdżenowie, Tatarzy, Ke-reici, Najmanowie, Tajczuci, Ojraci, Burjaci, Tangutowie, Kałmucy, Baszkirowie i inni. Prowadzili oni koczowniczy tryb życia, przenosząc się w poszukiwaniu pastwisk. To też poszczególne rodziny mieszkaly w namiotach-jurtach, łatwo rozbiernych i transportowanych. Mężczyźni zajmowali się pasterstwem, myślistwem i wojowaniem, kobiety wykonywały wszelkie prace gospodarcze. Istniało wielożeństwo, wyznawano szamanizm, wierzo w liczne duchy dobre i złe.

Koczownicy zorganizowani byli w strukturach rodowych. Z czasem rody łączyły się w Ordy, czyli obozy koczownicze, a te w większe związki plemienne, rządzone przez chanów, tworząc wiele lokalnych państw. Na początku XIII w. zjednoczył je wszystkie i podporządkował sobie „król wszechświata”, syn przywódcy jednego z klanów mongolskich, Temudżyn, zwany Czyngis-chanem (Dżyngis-chan). Zorganizował wielkie państwo, jakie podzielił na dzielnice-ułusy, liczące po 10 tys. wojowników (tumeny). Ustanowił kodeks praw („Wielkie Prawo”), które zakazywały sprzedawania córek przyszłym mężom, porwania kobiet, brania Mongołów w niewolę i stanowiły powszechną wolność wyznania. Połączenie władzy wojskowej z administracyjną i sądowniczą zaowocowało powstaniem sprawnych i zdyscyplinowanych sił zbrojnych. Czyngis zaprowadził też jednolite podatki tzw. „podymne”, płacone corocznie przez ludność w zbożu, jedwabiu i setnej sztuce bydła. By usprawnić handel wprowadził monety złote i

srebrne, a także papierowe banknoty. Wybudował nową stolicę Karakorum, zorganizował też sprawną konną pocztę kurierską na głównych szlakach kraju.

Po czym Mongołowie znów, jak ich protoplaści Hunowie w V w., ruszyli na podbój świata. Swe zewnętrzne podboje Czyngis-chan (1206-27) zaczął od północnych Chin i Mandżurii, na które jego wojska uderzyły w 1211 r., zaś Pekin zajęły w 1215 r. Następnie w 1220 r. opanował muzułmański Chorezm, państwo nad Amu-darią w Azji Środkowo-zachodniej, rządzone przez Turków seldżuckich, zdobywając wielkie miasta Bucharę, Samarkandę, Herat, Peszawar. Władca Chorezmu uciekł nad Morze Kaspijskie, a Mongołowie wkroczyli do Afganistanu. Wszędzie najeźdźcy urządzali rzezie ludności, palili zabudowania, niszczyli urządzenia irygacyjne. W swym bezpośrednim sąsiedztwie Mongołowie potrzebowali pastwisk, a nie pola uprawne, zaś duża ilość ludności była im zbędna.

W dalszym swym pochodzie Mongołowie spustoszyli Królestwo Pendżabu w Indiach, poczym zawrócili na zachód, podbijając terytoria wokół Morza Kaspijskiego, Armenię, Gruzję, na stepach nad Terekiem pobili wojska Alanów i Czerkiesów, przeciągając na swą stronę tureckich Połowców (Kipczaków). Zajęli część Półwyspu Krymskiego, dotarli do ujścia Dniestru, zaś w 1223 r. rozgromili wojska Połowców i książąt wielkoruskich nad rzeką Kałką na nizinie nad Morzem Azowskim. Mongołowie próbowali wtedy podbić także terytoria Bułgarów Kamskich, ale bez efektu, i wycofali się za Ural. W 1224 r. imperium mongolskie rozciągało się od Pacyfiku po morza Kaspijskie i Czarne. Przed śmiercią Czyngis-chan podzielił je na cztery części, których zarządcami zostali trzej synowie: Ugedej, Dżagataj i Tulaj oraz wnuk Batu.

„Król Wszechświata” zmarł w 1227 r., lecz pochod czambułów mongolskich nie ustał. Batu-chan powiodł wielką armię na zachód do Europy, zajął Bułgarię Kamską, i podbił kolejno księstwa Rizańskie i Włodzimiersko-suzdańskie, dochodząc do Nowogrodu na północy. Po czym najeźdźcy zawrócili nad Don i z nowymi siłami ruszyli przez południowe księstwa ruskie w kierunku Węgier i Polski. Wszędzie po sobie zostawiali zgliszcza miast i osad oraz tysiące zabitych. Niektóre księstwa ruskie, jak Perejaśławskie, Czernichowskie oraz Siewierskie, po straszliwych zniszczeniach i pogromach, przestały w ogóle istnieć. Większość, z Kijowskim i Nowogrodzkim na czele, znalazła się pod zwierzchnictwem mongolskim i musiała płacić wysokie trybuty, zaś zachodnie księstwa ruskie dostały się pod panowanie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Jedna z armii Batu-chana doszła do Legnicy na Nizinie Śląskiej, gdzie w 1241 r. stawiły jej opór polskie i niemieckie wojska, pod wodzą Henryka II Pobożnego, księcia wrocławsko-wielkopolskiego, który poległ w bitwie. obrońcy zostali rozgromieni, jednak armia Batu-chana nie kontynuowała już swego pochodu na Zachód lecz skręciła na Węgry, gdzie przebywała druga armia mongolska. Razem po spustoszeniu Węgier, Dalmacji, części Serbii i Bułgarii zawróciły na stępy czarnomorskie. Odwrót związany był głównie ze śmiercią wielkiego chana Ugedeja (1229-41) i koniecznością uregulowania sukcesji po zmarłym.

Kolejni chanowie podporządkowali sobie państwo Turków seldżuckich w Azji Mniejszej i opanowali cały arabski Kalifat Abbasydów na Bliskim Wschodzie. Mongołowie zniszczyli w 1258 r. jego stolicę, bajecznie bogaty milionowy Bagdad, jak również budowany przez wieki system irygacyjny w Mezopotamii, zamieniając znaczne jej obszary w pustynię. System ten nigdy już nie został odbudowany. W 1260 r. Mongołowie dotarli do granic Palestyny, gdzie nad Jeziorem Galilejskim zostali pokonani przez egipskich Mameluków. Był to już kres ich marszu na Bliskim Wschodzie.

Wielkie zwycięstwa armii mongolskich tłumaczone są niezwykłą ruchliwością lekkobrodnej jazdy, mistrzowskim posługiwaniem się łukami z pędzącymi koni, bezwzględną dyscypliną i okrucieństwem w walce, które porażało przeciwnika. Mongołowie posługiwali się wymyślnymi machinami oblężniczymi i jako pierwsi zastosowali armaty i proch strzelniczy. Ponadto Czyngis-chan i jego następcy pozwalali lokalnym elitom rządzić w podbitych prowincjach, osadzając w nich jedynie swoich namiestników, których zadaniem było ściąganie podatków i danin.

W czasie mongolskiego najazdu na Bliskim Wschodzie, Kubilaj-chan (1260-94), wnuk Czyngis-chana, podbił Cesarstwo dynastii Sung w Południowych Chinach. W ten sposób dokonał zjednoczenia całych Chin, głównie w drodze wprowadzenia nowoczesnych reform administracyjnych, sądowniczych, oświatowych i przyłączania kolejno poszczególnych prowincji, często dobrowolnie. Kubilaj-chan ustanowił swą stolicę w Pekinie i mianował się cesarzem zjednoczonych Chin, dając początek nowej dynastii Yuan (Początek). Podbił też północny Wietnam na Półwyspie Indochińskim, wyspę Tajwan i próbował dokonać inwazji na wyspiarską Japonię. Wielkie znaczenie uzyskał wtedy morski szlak handlowy z portów chińskich do Zatoki Perskiej, stamtąd lądem towary przewożono na Bliski Wschód i do Europy. Po 1260 r., po niepowodzeniach w dalszej ekspansji przeciw Japonii, Wietnamowi, Palestynie i Egiptowi, środkowo-azjatyckie imperium Mongołów zaczęło się rozpadać, a stolica państwa została przeniesiona z Karakorum do Pekinu.

Natomiast na terenach wschodniej Europy, w rejonie rzeki Kamy i środkowej Wołgi, Batu-chan założył w 1243 r. państwo Złotą Orde, ze stolicą w Seraju nad Wołgą. W połowie XV w. uległo ono podziałowi na kilka oddzielnych chanatów: Kazański, Krymski, Astrachański i Syberyjski. Najdłużej z nich, bo aż do 1774 r., przetrwał Chanat Krymski ze stolicą w Bakczyseraju. Państwo to utrzymywało się głównie z łupieżczych wypraw czambułów mongolsko-tatarskich na sąsiednie ziemie nad Donem, Dnieprem i Dniestrem.

Azja Środkowa, Indie, Chiny, Japonia, Azja pld.-wsch. (XI-XV wiek)

Azja Środkowa, Tamerlan (1370-1405). Po rozpadzie w 1260 r. imperium Czyngis-chana, część mongolskich najeźdźców osiadła w Środkowej Azji na terytoriach obecnego Turkiestanu i Afganistanu. Mongołowie zasymilowali się tam całkowicie z tubylczą ludnością turecką i afgańską i przyjęli islam. Tereny te znajdowały się w granicach Chanatu Czagatajskiego, pod panowaniem chanów mongolskich, synów i wnuków Czyngis-chana. Później wydzie-

liły się w odrębne królestwo Transoksanię, które w drodze spisku w 1370 r. podporządkował sobie Timur, syn tureckiego władcy małego, lokalnego księstwa Kecz. Ogłosił się on wówczas chanem Czagataju oraz następcą Czyngis-chana i przyjął imię Tamerlan. Po czym rozpoczął odbudowę imperium mongolskiego z okresu jego największego rozkwitu sprzed 150 lat. Przede wszystkim zajął wszystkie sąsiednie księstwa mongolskie, jakie na gruzach imperium powstały w Azji. Następnie podbił siłą, lub groźbą i perswazją, terytoria Chorezmu, Persji, Iraku i Zakaukazia oraz najechał Indie, Południową Ruś i Chanat Złotej Ordy, podporządkowując go sobie w pełni. Jego wojska po raz pierwszy na wschodzie wyposażone były w broń palną. Ostatnim wielkim wyczynem Tamerlana było pobicie w 1402 r. pod Ankarą wojsk sułtana osmańskiego Bajazyda i zajęcie prawie całej Azji Mniejszej.

W czasie rządów Timura w państwie rozwinęły się znacząco handel i rzemiosło, rolnictwo, w tym zwłaszcza warzywnictwo i sadownictwo, odbudowane zostały zniszczone miasta Herat i Balch. Stolicą nowego imperium była Samarkanda, miasto w Uzbekistanie, w którym z okresu panowania Tamerlana i jego następców pozostało wiele monumentalnych budowli: meczety, mauzolea, medresy (uniwersytety). Pozostały też, utrwalone w licznych manuskryptach, opisy okrutnych czynów Tamerlana, który lubował się, między innymi, w budowie piramid z głów zabitych wrogów. Zmarł on w 1405 r., wyznaczając na następcę swego syna, Szahrucha, który przez kilkadziesiąt lat kierowania ojcowskim imperium, doprowadził je skutecznie do całkowitej ruiny. Timurydzi panowali do 1500 r., gdy koczowniczy Uzbegy zdobyli Samarkandę, a wkrótce potem nad całym regionem zapanowała Persja.

Indie. Z początkiem XI w., po rozbiciu imperium arabskiego Abbasydów przez Turków seldżuckich, ci ostatni przejęli również Afganistan. Stał się on dla nich bazą do podboju Indii. Po opanowaniu hinduskiej prowincji Pendżab w dolinie środkowego Indusu, Turcy przez kilkadziesiąt lat urządzali co roku łupieżcze wyprawy w głąb księstw hinduskich. Zawiązały one wprawdzie ligę obronną, lecz wzajemnie skłócone, nie były w stanie skutecznie przeciwstawić się najeźdźcom. Turcy bezkarnie łupili więc ziemie hinduskie i uprowadzali tysiące jeńców, których sprzedawano potem jako niewolników w Azji Środkowej.

W XII w. Turcy, za panowania dynastii Gaznewidów, podbili północne Indie, obejmujące dorzecze rzeki Ganges, i założyli tam muzułmański Sułtanat Delhijski. Wiązało się to z masowym osadnictwem na terenie Sułtanatu ludności muzułmańskiej. Księstwa, położone we wschodniej i południowej części Półwyspu Indyjskiego, znajdujące się poza zasięgiem najazdów tureckich, rozwijały się pomyślnie przez cały czas do XIII w. Ich kultura, religia budyjska, i wpływy promieniały na wyspy Cejlon i Malediwy oraz Półwysep Indochiński.

Pod koniec XIII w. udało się hinduskiej dynastii Chaldży odeprzeć Mongołów, którzy w czasach Czyngis-chana zastąpili Turków. Istniał jednakże nadal napływ mahometańskiej ludności z Azji Środkowej i Persji, która po prostu imigrowała w celu poprawienia swych warunków bytowania. Wraz z nimi rozprzestrzenił się na subkontynencie islam, wypierając religię buddyjską. W 1398 r. indyjska prowincja Pendżab najechana została przez wojska Tamerlana, po opanowaniu przez niego prawie całego imperium mongolskiego. Zajęły one też stolicę Delhi, spustoszyły ją i dokonały rzezi tysięcy mieszkańców. Po kilku latach jeden z dowódców Tamerlana ogłosił się sułtanem Indii i założył nową dynastię Sajidów.

Chiny, Dynastia Song. Od połowy X w. Chiny znajdowały się pod panowaniem cesarzy dynastii Song. Zreformowali oni gruntownie państwo w dziedzinie wojskowości, administracji, gospodarki i kultury. Ponad milionową armię zredukowano do pół miliona żołnierzy zawodowych, wspomaganych przez milicję terytorialną. Dla administracji krajem powołano odpowiednio przeszkolonych, profesjonalnych urzędników, zwanych mandarynami.

W państwie dokonał się duży postęp gospodarki, nauki i kultury. Nastąpił też wielki rozwój malarstwa i literatury, w związku z rozpowszechnieniem się druku z zastosowaniem ruchomych czcionek z gliny. Wynaleziony został proch i Kompas. Dźwigniami rozwoju były sprawiedliwe podatki, wzrost handlu morskiego i rzecznoego, wprowadzenie uprawy ryżu, plonującego dwa razy w roku, oraz zastosowanie pieniędzy papierowych. Chiny liczyły w tym okresie czasu już ponad 100 milionów mieszkańców.

W 1127 r. północna część kraju, wraz ze stolicą Kajfeng, została zaatakowana i zajęta przez Mandżurów. Cesarz przeniósł się wówczas do Hangzhou, nowoutworzonej stolicy na południu kraju, która w ciągu kilkadziesiątu lat osiągnęła dwa miliony mieszkańców. Po zjednoczeniu państw mongolskich przez Czyngis-chana, swe podboje rozpoczął on od przejęcia panowania nad Mandżurią i północnymi Chinami, które zajął w 1215 r. Niszczycielskie najazdy zahamowały rozwój Chin na wiele dziesięcioleci. Dzieło podboju południowej części Chin dokończył wnuk Czyngis-chana, Kubilaj-chan do 1279 r. Ostatni cesarz dynastii Song popełnił wtedy samobójstwo.

Dynastie Juan i Ming. Po dynastii Song wadzę w Chinach na 90 lat przejęła dynastia Juan, założona przez Kubilaj-chana, wnuka Czyngis-chana. Ustanowił on stolicę w Pekinie, który połączył kanałem żeglownym z rzeką Huang-ho. Wewnątrz miasta wydzielił dzielnicę, otoczoną wysokim murem, przeznaczoną tylko dla Mongołów, dworu cesarskiego i rodziny cesarskiej, zwaną „Zakazane miasto”. Zreformował prawo, wzorując je na kodeksie Czyngis-chana. Gwarantowało ono własność prywatną, ulgi podatkowe, łagodniejszy wymiar kar np. kary cielesne zastąpione zostały przez grzywny, znacznie ograniczono stosowanie tortur. Kubilaj-chan zadbał o rozwój nauczania powszechnego, budując sieć szkół publicznych w całym państwie.

Mongolscy cesarze zachowali struktury administracyjne państwa i okazywali pełną tolerancję wobec panujących obyczajów i religii. Przez rozszerzenie stosowania papierowych pieniędzy przyczynili się znacznie do zwiększenia wymiany handlowej. Jednak wzrastający ucisk feudalnych panów i biurokracji mandarynów powodował ubożenie chłopstwa, co w połowie XIV w. doprowadziło do buntów ludowych, m.in. „Powstania czerwonych turbanów”, przeciw władcom mongolskim.

Po niespełna 100 latach rządów dynastia Juang w 1368 r. została obalona w wyniku wielkiego powstania chł-

pów chińskich. Przywódca powstania, mnich buddyjski, ogłosił się cesarzem i rozpoczął panowanie dynastii Ming, która utrzymała się do 1644 r. W pierwszym jej okresie, do połowy XV w., nastąpił imponujący rozwój gospodarczy i kulturalny całych Chin, a szczególnie regionów południowych i przybrzeżnych. Prowadzone były wielkie roboty nawadniające, zalesienia, rozwinięto uprawę bawełny, produkcję tkanin jedwabnych i bawełnianych, szkła, porcelany, statków morskich. Nastąpiło w tym okresie wielkie odrodzenie rodzimej kultury chińskiej, a buddyzm i taoizm stały się religiami panującymi.

W XV w. Chiny podporządkowały sobie Mandżurię na północy i Wietnam na południu oraz prowadziły ożywione kontakty handlowe i dyplomatyczne z Japonią, Indiami i Azją Płd.-Wsch. Umożliwiła to wielka flota dalekomorskich dżonek handlowych. Od połowy wieku stały się one łakomym łupem japońskich okrętów pirackich, jakie atakowały też, w celach rabunkowych, nabrzeżne miasta kontynentu. Drugim dużym zagrożeniem były, nieustannie ponawiane, ataki Mongołów na północne rubieże Chin. W celu ich osłonięcia przed najazdami koczowników odnowiony został Wielki Mur i wybudowano 5 tys. kilometrów szacńców.

Japonia. Wraz z ukształtowaniem się ustroju feudalnego w Japonii, ograniczona została władza cesarska, zaś dominującą rolę zaczęli odgrywać szogunowie. Ostatecznie w 1189 r. szogun Yoritomo, wódz rodu Minamoto, po zajęciu stolicy Kioto, zmusił nieletniego cesarza do mianowania go naczelnym szogunem i przekazania mu pełni rządów w państwie. Cesarzowi praktycznie pozostała tylko zwierzchność religijna. Szogunat, jako system władzy, przetrwał potem w Japonii do połowy XIX wieku.

W 1274 r. Cesarstwo Japońskie zaatakowane zostało przez Mongołów, dowodzonych przez Kubilaj-chana. W tym celu Mongołowie wybudowali wielką flotyllę 900 statków, na których przeprawili się z Korei na japońskie wyspy. Lecz inwazję przerwała śmiertelna epidemia, jaka wybuchła na statkach mongolskich. Po kilku miesiącach Mongołowie ponownie zaatakowali, lądując na wyspie Kiusiu. Japończycy bronili się dzielnie, lecz bez większych szans, gdy nagle potężny tajfun zniszczył flotę najeźdźców, rozbijając ich statki na przybrzeżnych skałach wyspy. Mongołowie ponowili wyprawę jeszcze raz w 1281 r. (3500 statków), lecz i tym razem tajfun zdziesiątkował ich flotę. Tajfuny te Japończycy nazwali kamikaze, to jest „Boski wiatr”.

Gdy niebezpieczeństwo inwazji mongolskiej zostało zażegnane, rozpoczęły się bunty wasali feudalnych przeciw nadmiernym podatkom, oraz walka o władzę z szogunami rodu Minamoto. Poszczególne rody feudalne dysponowały własnymi, prywatnymi armiami samurajów, to też rywalizacja między nimi szybko przerodziła się w niekończące się wojny domowe. Trwały, z przerwami, przez cały XIV w. Najdłużej wówczas sprawowali rządy szogunowie rodu Ashikaga, które przyjmowane są za złoty wiek kultury i sztuki japońskiej. Zwłaszcza rozwinęły się jednobarwne malarstwo tuszem, taniec symboliczny, sztuka układania kwiatów (ikebama) i budownictwo pawilonowe.

W drugiej połowie XV w., po licznych okresach nieurodzajów i klęsk głodu, miały miejsce bunty i powstania ludności chłopskiej. Domagała się ona głównie zmniejszenia obciążeń podatkowych i umorzenia lichwiarskich długów. Z reguły powstania te były bezlitośnie tłumione przez zawodowe wojska samurajów.

Azja Południowo-Wschodnia. W XI-XIV w. w Azji południowo-wschodniej rozwinęło się kilka znaczących państw. Były to między innymi: Birma, Kambodża, Annam na Półwyspie Indochińskim i wyspiarska Jawa. Wszystkie znajdowały się pod wpływem kultury hinduistycznej i buddyzmu. Z tego okresu pozostały w tych krajach liczne kultowe budowle, wykonane w kamieniu. Podobnie jak w Indiach były bardzo bogato zdobione rzeźbami i płaskorzeźbami. Najwięcej obiektów sakralnych zostało wybudowanych w stolicy Birmy Pagan i w Anghor, stolicy państwa Khmerów, Kambodzy, istniejącego od 900 r. W Ammanie (Wietnamie) budowano pagody buddyjskie według wzorów chińskich.

Rozwój tych państw, zwłaszcza Bali, bazował na handlu morskim z sąsiednimi Chinami i Indiami, gdzie eksportowano głównie różnorakie przyprawy, kość słoniową, ryż i drewno chininowe. Od połowy XIV w. ukształtowały się na części Półwyspu Indochińskiego dwa nowe królestwa: Tajlandii i Laosu. Pierwsze utworzone zostało w północnej Birmie przez ludy Tajów, które przywędrowały z południowych Chin, po ich zajęciu przez Mongołów. Laos powstał przez połączenie kilku małych feudalnych księstw w środkowej części półwyspu, graniczącej z Chinami.

Czarne stulecie Europy Zachodniej (XIV w.)

Kryzys gospodarczy. Po ok. dwustu latach nieustannego wzrostu gospodarczego, pod koniec XIII w. w Europie wystąpił wielki kryzys, który objął głównie produkcję rolniczą. W wyniku niepomyślnych warunków klimatycznych, między innymi wystąpienia powodzi w kilku kolejnych latach i wyjąłowieniu co raz gorszych gruntów, zajmowanych pod uprawy, zmniejszyły się znacznie plony zbóż i innych produktów rolnych. Na znacznych terytoriach, o dużym zagęszczeniu ludności, wystąpiło zagrożenie głodem. Dotknął on przede wszystkim ludność przeludnionych wsi, obciążonej dodatkowo dużymi podatkami pańszczyźnianymi na rzecz panów feudalnych.

Ale wzrost kosztów żywności i jej niedobór dotyczył także miast, które zaczęły się wyludniać. Procesy te trwały przez dziesięciolecia na przełomie XIII-XIV w. i zostały spotęgowane przez wojny, rozszerzającą się anarchię i rozboje oraz choroby epidemiczne, jakie trapiły wszystkie kraje zachodniej i południowej Europy.

Czarna śmierć (1347-51). W 1347 r. Europa została zaatakowana przez dżumę, która na statkach genueńskich przywleczona została z Azji Środkowej i z nad Morza Czarnego do Marsylii. Wkrótce ta nieuleczalna, zakaźna choroba, przenoszona przez pchły, pasożytujące na szczurach, rozprzestrzeniła się na cały kontynent, zbierając obfite żniwo śmierci. Ludność znacznych obszarów Europy, dotknięta wcześniej klęskami głodu i biedy, w związku

z wielkim kryzysem gospodarczym, była wyjątkowo podatna na atak zarazy. W ciągu kilku lat spowodowała ona w Europie śmierć około 25 milionów ludzi, to jest prawie 1/3 części jej mieszkańców, oraz 37 milionów w Azji.

Największe nasilenie choroby wystąpiło w państwach basenu Morza Śródziemnego, mniejsze w Anglii, Niderlandach, Niemczech, na Węgrzech i w Bułgarii, a najmniejsze w Skandynawii i Wielkim Księstwie Moskiewskim. Natomiast prawie zupełnie zaraza oszczędziła Czechy i Polskę.

Powstania i rebelie. Kryzys gospodarczy, trapiący Europę od końca XIII w., wojny domowe i zewnętrzne, oraz związane z nimi zniszczenia i obciążenia podatkowe, wreszcie tragiczne skutki epidemii dżumy - spowodowały ogólną pauperyzację, zwłaszcza ludności wiejskiej, we większości krajów europejskich. Rozszerzające się odczucia beznadziejności, rozpacz, strach przed „końcem świata” przerodziły się w niechęć i bunt przeciw podatkom, cłom, możnowładcom, władzy królewskiej oraz w nienawiść do warstw uprzywilejowanych: szlacheckich i magnackich. W rezultacie XIV w. obfitował w liczne powstania, rebelie, bunty o różnym zasięgu i w różnych środowiskach społecznych.

Do większych i bardziej znaczących należały: bunt rybaków we Flandrii (1323) przeciwko podatkom i cłom, powstanie chłopskie tzw. „żakeria” we Francji (1358), bunt mieszczaństwa paryskiego (1356-58) przeciwko królowi, strajki tkaczy we Florencji (1378), wystąpienia mieszczan we Francji (1380) przeciw podatkom, powstanie chłopskie w Anglii (1381) przeciw panom feudalnym, powstania miejskie w Niderlandach, Włoszech, Hiszpanii i inne. Niektóre miały dramatyczny przebieg, dochodziło do wielkich rzezi szlachty, palenia dworów, domostw i zamków, a w odwecie do „topienia rebelii w morzu krwi”. Tylko niektóre z powstań i buntów osiągnęły swe cele, ale wszystkie przyczyniły się do zmiany mentalności społeczeństw średniowiecznych.

Pogromy. Jednym ze skutków klęsk żywiołowych, epidemii chorób i innych nieszczęść, jakie dokuczały ludziom w XIV w., było szerzenie się wiary w nadprzyrodzone siły, mistycyzm i zabobony. Powszechnie wierzone w bliski „koniec świata” i nieuchronność losu, a ulicami miast przeciągały procesje pątników, samobiczujących się do krwi. Rozpowszechniło się wróżbiarstwo, alchemia, widowiska i misteria religijne.

Znajdowano również winnych wszelkich nieszczęść, oskarżano o nie przede wszystkim ludzi o odmiennych obyczajach, religii i wyglądzie. Dochodziło w stosunku do nich do zorganizowanych, masowych represji, lub samosądów. Np. w 1321 r. przez Francję, a w 1348 r. przez prawie całą Europę, przeszła fala pogromów ludności żydowskiej, szczególnie narażonej, przez swą odmienność, na podejrzliwość, nieufność, zazdrość i prześladowania ze strony chrześcijańskiej ludności. Podobne pogromy Żydów miały później miejsce w Hiszpanii, gdzie związane były z przymusowymi chrztaami. Mordowano także żebraków i trędowatych. Okrutnie rozprawiono się z heretykami. Między innymi w XIV w. ostatecznie wytępieni zostali przez Inkwizycję kościelną w południowej Francji antypapiescy albigensi.

Ale najporęczniej i najłatwiej można było realizować ogólnospołeczne zabobony, obsesje i instynkty przez znalezienie czarownicy w niedalekiej wiosce czy miasteczku i oskarżenie ją o cokolwiek: kontakty z diabłem, zatrucie studzien, zabijanie niemowląt, uśmiercenie krowy sąsiadowi itp. Wyroki były proste i spektakularne: spalenie żywcem na stosie. Płonęły więc one w całej katolickiej zachodniej Europie przez całe późne Średniowiecze aż do końca XVII wieku.

Wielka schizma zachodnia. Na przełomie XIV i XV w. wielkie problemy miał również Kościół rzymsko-katolicki. Od 1309 r. siedzibą papieża był Awinion w pld. Francji. Mimo pobudowania tam wielkich reprezentacyjnych zamków na potrzeby dworów papieskich, papieże dążyli konsekwentnie do powrotu do Rzymu i Państwa Kościelnego w Italii. Dokonał tego w 1376 r. Grzegorz XI, lecz wkrótce zmarł i nastąpił spór o schedę po nim. Konklawe, po ustaleniu, że papieżem winien być Rzymianin, wybrało na nowego papieża Urbana VI, arcybiskupa z Bari. Natomiast kardynałowie francuscy, niezadowoleni z tego wyboru, obrali Klemensa VII z Genewy. Ten drugi powrócił niezwłocznie do Awinionu i od tej pory Kościół miał dwóch papieży. Oraz dwa wrogie sobie obozy „urbanistów” i „klementystów”, pomiędzy którymi rychło wybuchły starcia zbrojne, w jakich walczące strony uzyskiwały odpowiednio wsparcie Francji i Anglii. Po piętnastoletniej patowej wojnie zwołany został w Pizie w 1409 r. sobór powszechny, mający dokonać ostatecznego wyboru jednego papieża, a faktycznie wybrał trzeciego, Aleksandra V. Te przewlekłe, kompromitujące spory i rozgrywanie interesów doczesnych przez hierarchów kościelnych, wpłynęły na powstanie kryzysu wiary i herezji w katolickiej Europie.

Największą z ówczesnych herezji był husytyzm. Była to ideologia społeczno-religijna, skierowana przeciwko politycznej władzy papieży i bogactwu niemieckiej hierarchii kościelnej w państwie czeskim, a w obronie języka i narodowości czeskiej. Ideologię tę krzewił reformator religijny, rektor uniwersytetu praskiego, Jan Hus, za co został ekskomunikowany przez papieża Jana XXII, a następnie podstępnie uwięziony i skazany w 1415 r. wyrokiem Trybunału Inkwizycji kościelnej w Konstancji na śmierć przez spalenie na stosie.

Celem zwalczania schizmy odbyły się w latach 1414-39 cztery sobory w odstępach co kilka lat, w Konstancji, Pawii, Bazylei i Florencji. Ostatecznie schizma Kościoła rzymsko-katolickiego zakończona została wyborem papieża-reformatora Feliksa V i kompromisem z czeskimi husytami, a ponadto zawarciem unii Kościołów - wschodniego i zachodniego. Na unię tę zgodziło się Bizancjum, zagrożone ekspansją turecką, co Wielkie Księstwo Moskiewskie uznało za zdradę wiary i odtąd, a zwłaszcza po upadku Konstantynopola, Moskwa mieniła się stolicą prawosławia. Zaś papieństwo przeorganizowało się administracyjnie, ujednotaczono podatki, płacone przez państwa włoskie na rzecz Kościoła i zaczęto budowę Bazyliki Św. Piotra w Watykanie, jako widomy znak potęgi Kościoła, który odgrywał nadal wielką rolę w Europie Zachodniej.

Wojna stuletnia (1337-1453).

Geneza. Na początku XIV w. rozognił się spór angielsko-francuski na tle lenn angielskich na kontynencie: Flandrii, Akwitanii i innych. Dodatkowo spór ten nałożył się na rywalizację dwóch stronnictw arystokratycznych o władzę w samej Anglii. Podzieliła ona także rodzinę królewską: króla Edwarda II (1307-1321) i jego żonę Izabelę. Izabela schroniła się wówczas we Francji, gdzie uzyskała wojskowe i pieniężne wsparcie, gdyż sama była córką króla francuskiego Filipa IV.

Po zbrojnym powrocie królowej do Anglii, Edward II musiał abdykować i został aresztowany. Tron zaś przypadł w 1321 r. jego synowi, niepełnoletniemu jeszcze Edwardowi III (1327-77). Faktyczną władzę regencyjną sprawowała matka Izabela wraz ze swym stronnictwem, do czasu przejścia samodzielnych rządów w Anglii w 1330 r. przez Edwarda III w wieku 18 lat.

Gdy król Francji Filip VI skonfiskował lenne królestwo Gujenny (Akwitania), będące wasalną własnością królów angielskich, wtedy młody, ambitny Edward III zaczął domagać się od Francji nie tylko swych praw do byłych lenn angielskich na terenie Francji, lecz także uznania go w ogóle za sukcesora korony francuskiej, jako że był po matce księciem francuskiej dynastii Kapetyngów. Postanowił wyegzekwować swe pretensje dynastyczne w drodze wojny, którą rozpoczął w 1337 r. Trwała ona, z przerwami, przez ponad sto lat, do 1453 r. i przeszła do historii pod nazwą Wojny Stuletniej.

Dużą rolę w konflikcie francusko-angielskim odgrywały także motywy ekonomiczne. Anglia sprowadzała z Akwitanii wielkie ilości wina, z Bretanii sól, a z Flandrii produkty sukienne. Równocześnie cała produkcja sukna w hrabstwie Flandrii opierała się na imporcie wełny angielskiej. Stąd kupcy i rzemieślnicy flandryjscy opowiedzieli się po stronie króla angielskiego i wzniesili powstanie przeciwko profrancuskiej polityce hrabiego, władcy Flandrii. Wojna francusko-angielska podsycana też była przez odwieczne zatargi szkocko-angielskie, w których Francja wspierała Szkotów. Wzmagало to wolę parlamentu angielskiego do finansowania kosztownych wypraw wojennych na kontynent francuski.

Królestwo Angielskie było czterokrotnie mniejsze i ludniejsze od Królestwa Francuskiego, także znacznie biedniejsze, ale lepiej zarządzane, jednolite politycznie, ze stabilnymi finansami królewskimi. Miało dobrze zorganizowaną i zdyscyplinowaną armię, a rycerze, mieszczanie, chłopci, zainteresowani łupami, chętnie brali udział w zamorskich wyprawach

Kłęski Francuzów. Po śmierci w 1328 r. Karola IV (1322-1328), który nie pozostawił męskiego potomka, szlachta francuska obrała królem Filipa VI Walezjusza (1328-1350). Miał on wtedy 37 lat, prowadził aktywną politykę międzynarodową, bliskie kontakty łączyły go zwłaszcza z papieżem Janem XXII w Awinionie i z Luksemburgami, panującymi w Rzeszy Niemieckiej i w Czechach. Dążąc do centralizacji władzy i terytoriów francuskich w Królestwie w 1337 r. postanowił przejąć Akwitanię, lenno angielskich królów. Stało się to powodem wieloletniej wojny francusko-angielskiej.

Pierwsze dwa lata wojny upłynęły stronom na przygotowaniach armii i zabiegach dyplomatycznych o pozyskanie sojuszników wśród innych państw europejskich. Królowi angielskiemu, Edwardowi III, udało się zawrzeć sojusze z niemieckimi władcami państw reńskich i zdobyć wpływy we Flandrii, w której wybuchło powstanie antyfrancuskie, zakończone wypędzeniem profrancuskiego hrabiego z kraju i zawarciem traktatu sojuszniczego z Anglią. Lecz ich wsparcie było niewielkie i w walkach na lądzie Anglicy nie osiągnęli żadnych sukcesów. Natomiast bitwa stoczona na morzu u wybrzeży Flandrii 24 czerwca 1340 r. zakończyła się prawie całkowitym zniszczeniem floty francuskiej. Dało to Anglikom możliwość swobodnego przekraczania Kanału La Manche. Ich wojska wylądowały wtedy we Flandrii, poczym splądrowały przygraniczne terytoria francuskie. Po dwuletnim rozejmie działania wojenne wznowione zostały w 1342 r., gdy wojska angielskie wylądowały w Bretanii, gdzie w wyniku wewnętrznych sporów o sukcesję, doszło do wybuchu wojny domowej, trwającej potem 23 lata. Wojska angielskie wzięły w niej udział, tworząc w Królestwie Bretońskim swe bazy wypadowe na kontynencie.

W połowie 1346 r. zorganizowana została przez Edwarda III kolejna wyprawa wojenną. Kilkunastotysięczna armia angielska lądowała w Normandii i ruszyła pochodem w głąb Francji, grabiąc i pustosząc północne prowincje kraju. Do pierwszej większej bitwy lądowej doszło 26 sierpnia 1346 r. pod Crecy niedaleko Amiens. Mimo znacznej przewagi liczebnej wojsk francuskich (ok. 30 tys.), zwyciężyli w niej Anglicy dzięki sprawnej taktyce obronnej i walijskim łucznikom, którzy ze swych długich łuków razili atakującą ciężkozbrojną jazdę francuską gradem strzał. Straty francuskie wyniosły 1500 konnych rycerzy i kilka tysięcy piechurów, angielskie kilkuset zabitych i rannych. Po bitwie Anglicy, po wielomiesięcznym oblężeniu, zajęli port Calais niedaleko sojuszniczej Flandrii, który stał się ich główną bazą wypadową w wojnie. Potem z powodu epidemii dżumy (czarna śmierć) nastąpił wieloletni rozejm.

Dopiero w 1355 r. Anglicy podjęli nową ekspedycję wojenną z Akwitanii w kierunku portów na Morzu Śródziemnym, grabiąc bogatą prowincję Langwedocję. W następnym roku niewielka kilkutysięczna armia angielska podjęła podobny grabieżczy wypad w centralnej Francji. Uwieńczony on został 19 września wielką bitwą pod Poitiers, która znów zakończyła się klęską rycerstwa francuskiego, zdziesiątkowanego przez łuczników walijskich. Tym razem Francuzi przegrali głównie z powodu ukształtowania terenu, jakie zmusiło ciężkozbrojne rycerstwo francuskie do walki pieszej i rozproszenia swych sił. Ponadto dostał się do niewoli król francuski Jan II Dobry (1350-64), który potem przez cztery lata więziony był w zbytku i przepychu w angielskich zamkach. W niewoli podpisał tzw. traktat londyński, przyznający m.in. całą Akwitanię Anglikom.

Kłęski wojenne spowodowały powstanie we Francji opozycji mieszczańskiej i feudalnej, które razem wystąpiły z hasłami walki ze złymi rządami królewskimi. Pojednały się jednakże z dworem królewskim, po wybuchu rebelii

chłopskiej (żakeria) w północno-zachodnich prowincjach, grabionych przez bandy zaciężnych żołnierzy.

Wg układu pokojowego, zawartego w 1360 r. w Calais, Francja miała zapłacić Anglii wielki okup, w zamian Edward III rezygnował z tronu francuskiego. Królowie obu państw nie dotrzyмали jednak podjętych zobowiązań. Zresztą Jan II Dobry zmarł w 1364 r., po nim królem został jego syn Karol V (1364-1380). Nowy król, chorowity i fizycznie niedołążny, rządził jednakże roztropnie, otoczył się intelektualistami i uczonymi, z których rad korzystał w swych absolutystycznych rządach. Rozbudował administrację królewską w prowincjach, wprowadził stałe podatki, odbudowując w ten sposób skarbiec koronny, zorganizował zawodową armię, wprowadził na jej uzbrojenie artylerię, zadbał też o odbudowę fortyfikacji i warownych zamków a także popierał rozwój nauki i sztuki oraz rozbudowę Paryża.

W 1369 r. Karol V Mądry ogłosił konfiskatę angielskiej Akwitanii i wznowił działania wojenne przeciwko garnizonom angielskim. Tym razem Francuzi byli lepiej przygotowani do wojny i mimo, że nie dochodziło do większych starć, powoli odzyskiwali terytorium, wcześniej zajęte przez wojska angielskie. W ciągu 6 lat walk Anglia utraciła wszystkie swe posiadłości i zdobycze we Francji z wyjątkiem portu Calais i przybrzeżnych części Akwitanii i Normandii. W 1375 r. zawarty został rozejm na dwa lata, w czasie którego zmarł król angielski Edward III i jego syn Edward, książę Akwitanii.

Po wznowieniu wojny w 1377 r. Francuzi kontynuowali wypieranie z kontynentu Anglików, którym zostały już tylko ufortyfikowane porty Calais, Brest, Cherbourg, Bordeaux i Bajonne. Były one wszak dogodnymi bazami wypadowymi, zagrażającymi nadal Francji nowymi najazdami. Ale oba kraje trapiły kryzysy gospodarcze, nieurodzaje, epidemie, anarchia i grabieże band żołnierskich. Oba królestwa nie miały więc sił, by kontynuować wojnę i 2-letni rozejm, zawarty w Brugii, odnowiony w 1389 r., trwał 37 lat, przerywany jedynie lokalnymi operacjami przy zaangażowaniu niewielkich sił. W ich wyniku Anglicy wycofali się z Cherbourg (1394) i Brestu (1397). W międzyczasie zmieniali się panujący na tronach, we Francji królem został Karol VI Szalony (1380-1422), w Anglii Ryszard II (1377-1399), po nim Henryk IV Lancaster (1399-1413). W 1396 r. doszło nawet do pojednania obu królów Karola VI i Ryszarda II, który ożenił się z córką Karola.

W czasie wojny stuletniej po raz pierwszy w Europie zastosowana została artyleria, zapożyczona na Wschodzie. Pierwsi użyli jej Anglicy pod Crecy, natomiast Francuzi pierwsi utworzyli stałą armię. Wszystko to kosztowało i spowodowało wprowadzenie nowych podatków poglównego i podymnego w obu krajach, a we Francji dodatkowo podatku od soli. Były one powodem szeregu buntów oraz powstań chłopskich, a w Paryżu i w miastach Flandrii doszło do buntów ludności mieszczańskiej. Ponadto przewlekła wojna miała swój wpływ na ukształtowanie się nowych form sprawowania władzy. W Anglii narodził się dwuizbowy Parlament, a we Francji instytucja Stanów Generalnych, jako przedstawicielstwa stanowego ludności kraju.

W czasie panowania we Francji Karola VI, początkowo przez kilka lat, wobec jego niepełnoletności, rządy rencyjne sprawowali jego stryjowie. Potem, po ujawnieniu choroby umysłowej króla, o władzę walczyły dwa stronnictwa, reprezentujące rody Burgundzki oraz Orleański (i Armaniacki). Po skrytym zabójstwie przywódcy orleańskiego doszło w 1411 r. do wojny domowej obu obozów. Wykorzystując te wewnętrzne zatargi książąt francuskich, w 1412 r. w Normandii ponownie wylądowały oddziały angielskie, które bez oporu przeszły do Bordeaux, będące dotąd w rękach angielskich. Król angielski Henryk IV planował kolejną wyprawę wojenną, ale w związku z jego śmiercią, odłożona została ona na dwa lata.

W międzyczasie rządy w Paryżu przejęli, w krwawych walkach, Burgundzcy. Zwołane Stany Generalne miały zaproponować reformy w Królestwie, lecz po rebelii rzemieślników (głównie rzeźników) władzę przejęli z kolei Armaniacy. Nowy król angielski Henryk V (1413-1422) we wrześniu 1415 r. wznowił, po dwuletnich dyplomatycznych pertraktacjach, otwartą wojnę przeciwko Francji. Armia angielska wylądowała w Normandii, po czym w bitwie 25 października pod Azincourt Francuzi doznali sromotnego pogromu, tracąc 10 tys. rycerskiej szlachty. W zawartym w 1420 r., w następstwie tej klęski, układzie pokojowym w Troyes, Karol VI Szalony wydziedziczył z praw do tronu francuskiego własną dynastię Walezjuszy, Francja została rozczłonkowana na księstwa i podporządkowana Anglii. Jedynie na niewielkim terytorium nad Loarą i wokół Orleanu tlił się francuski opór.

Obaj królowie Henryk V i Karol VI zmarli w 1422 r. Następcą Henryka V został jego jednoroczny syn, Henryk VI, jako król „podwójnej monarchii”. Natomiast syn Karola VI, delfin Karol VII, utrzymał władzę jedynie na niewielkiej części Francji, której Anglicy nie byli w stanie okupować.

Dziewica Orleańska. W 1429 r. na zamku 26-letniego następcy tronu, Karola, zjawiała się 17-letnia wiejska dziewczyna, Joanna d'Arc, oświadczając, że miała widzenie św. Michała, patrona Francji, i innych świętych, którzy nakazali jej przepędzić Anglików z Francji. Delfin przydzielił jej wielotysięczną armię, którą poprowadziła do walki z Anglikami, przebrana w zbroję rycerską i z własnym białym sztandarem z wizerunkiem Boga i lilii. Entuzjazm Joanny udzielił się wojskom francuskim, faktycznie odbiły one, oblężony przez Anglików, Orlean oraz zajęły Raims, kontrolowany przez Burgundczyków, sprzymierzonych z Anglikami. W tamtejszej katedrze królewskiej nastąpiła koronacja Karola VII (1429-1461).

Od tego czasu kolejne miasta i enklawy Francji zaczęły wyzwalać się spod okupacji angielskiej. Lecz Joanna d'Arc, uwięziona przez Burgundczyków, dostała się do angielskiej niewoli i wyrokiem sądu Inkwizycji kościelnej została, jako heretyczka i czarownica, spalona na stosie na targu rybnym w Rouen na oczach tłumu gawiedzi. Przy czym król Karol VII nie poczynił żadnych starań, by ją uwolnić lub wykupić. Dopiero po 30 latach zarządził przeprowadzenie procesu rehabilitacyjnego, w którym Joanna d'Arc oczyszczona została z oskarżeń o herezję. Kanonizowana została w 1920 r.

Walki wojsk francuskich z okupantami angielskimi trwały, z przerwami i z różnym natężeniem, do 1444 r., gdy zawarty zostało zawieszenie broni w Tours. W trakcie kilkuletniego rozejmu Francja dźwignęła się z ruin wojen-

nych, zostały zreformowane jej armia, finanse i administracja; zmniejszone obciążenia podatkowe, zlikwidowane zbrojne bandy rabusiów, a król Karol VII Walezy podporządkował sobie zbuntowane księstwa. W 1451 r. Anglicy wyparci zostali z ostatnich terenów zajmowanych we Francji, z Normandii i Gujenny, z wyjątkiem miasta Calais, które utrzymali do 1558 r.. W 1453 r. wreszcie stuletnia wojna pomiędzy Anglią i Francją została zakończona, choć nie został zawarty żaden traktat pokojowy, a królowie angielscy długo jeszcze nosili tytuł królów francuskich.

Burgundia, Szwajcaria. Znaczącą rolę w wojnie stuletniej odegrało Księstwo Burgundii, będące lennem francuskim, a zajmujące w połowie XIV w. terytorium na pld.-wschód od Paryża przy granicy z Rzeszą Niemiecką. Z początkiem XV w. księstwo powiększyło się, dzięki spadkom i zakupom, o tereny Luksemburga, Flandrii i Brabancji, to jest późniejsze Niderlandy, które z kolei były lennami niemieckimi. Odtąd książęta burgundzcy znaleźli się wśród najbogatszych ludzi, a ich wystawny dwór i rządy stały się wzorcem dla władców absolutnych Europy.

W wojnie stuletniej Burgundia współdziałała z Anglią przeciwko Francji. W roku 1435 r. doszło jednakże do pojednania francusko-burgundzkiego i zawarcia ugody pokojowej w Arras pomiędzy księciem Burgundii, Filipem Dobrym, a królem Francji, Karolem VII, za cenę uwolnienia Burgundii od lennej zależności od Francji. Później w wyniku koneksji dynastycznych Niderlandy i wschodnia część Księstwa Burgundzkiego stały się po 1477 r. domeną niemieckich Habsburgów, co stało się potem zarzewiem długoletnich konfliktów francusko-habsburgskich.

Na początku XIII w. Habsburgowie niemieccy próbowali także podporządkować sobie liczne drobne państewka w Alpach Szwajcarskich, które rozdzielały habsburskie terytoria Dolnej Nadrenii z Tyrolem. Skuteczny opór stawili im wolni chłopci, którzy w kilku powstaniach, pod wodzą Wilhelma Tella, wywalczyli w 1291 r. powstanie Konfederacji Szwajcarskiej, niezależnej od Rzeszy Niemieckiej. Później jeszcze kilka razy obronili się, przy wsparciu Francji, przed podbojem Burgundów i Habsburgów. A w 1315 r. Konfederacja przekształciła się w niepodległe państwo republikańskie Związek Szwajcarski, złożony z kilkunastu kantonów. Słynęło ono z bitnej zaciężnej piechoty „do wyjącia”, uzbrojonej w halabardy, miecze i rusznice.

Polska Jagiellonów (1386-1572)

Gdy umarł, panujący po Kazimierzu Wielkim, jego siostrzeniec, Ludwik Węgierski (będący także królem Węgier), królową Polski została w 1384 r. jego najmłodsza, jedenastoletnia córka, Jadwiga (1384-99), po uprzednim zerwaniu zaręczyn z księciem Wilhelmem Habsburgiem, wymuszonym przez możnowładców małopolskich. W 1386 r. zaślubił ją wielki książę litewski Władysław II Jagiełło (1386-1434), po zawarciu rok wcześniej unii personalnej polsko-litewskiej w Krewie. W jej wyniku wpiery, trzy dni przed ślubem, Jagiełło przyjął w Katedrze Wileńskiej chrzest, przybierając imię Władysław (jak ojciec chrzestny ks. Władysław Opolczyk), a po dwóch tygodniach sam został koronowany na króla polskiego. Do kraju powróciło wtedy wiele tysięcy zwolnionych jeńców, przebywających na Litwie.

Bezpośrednio potem Jagiełło, wraz z wielką świtą szlachty i duchowieństwa, udał się na Litwę, żeby wprowadzić wiarę katolicką w całym księstwie. Chrzty ludności litewskiej dokonywane były gromadnie, chrzczeni otrzymywali białe lniane koszule i jednakowe imiona. Tylko możni bojarzy chrzczeni byli osobno i nagradzani „swobodami” jakie miała polska szlachta: własność majątkowa, dziedziczenie i rozporządzalność majątkiem, sądy kasztelańskie, ograniczona służebność wojskowa. Chrzty nie objęły tylko prawosławnej ludności ruskiej, stanowiącej ok. połowy ludności Księstwa Litewskiego. Równocześnie niszczone obiekty kultu wierzeń pogańskich, wycinano święte dęby i gaje, gaszono znicze i ognie wieczyste, zakazane zostały wielobóstwo, także wielożeństwo. Utworzone zostały dwa biskupstwa: w Wilnie i w Miednikach.

Zaprowadzaniu nowej wiary próbował przeciwdziałać Witold, brat stryjeczny Jagiełły, prowadzący na Litwie samodzielną politykę. Lecz niepowodzenia w wojnie z Tatarami i Krzyżakami zmusiły go do współpracy z Koroną. Również pod opiekę Polski oddały się, zagrożone od południa przez Turcję, Mołdawię i Księstwo Wołoskie, przez złożenie hołdu lennego Jagielle i Jadwidze przez hospodara mołdawskiego i zawarciu w 1390 r. sojuszu, jaki rozciągnął polskie wpływy aż do ujścia Dunaju.

Gdy Władysław Jagiełło chrystianizował Litwę, Jadwiga wybrała się zbrojnie z oddziałami polskimi na Ruś Czerwoną, przyłączając tę wielką dzielnicę z powrotem, spod panowania węgierskiego, do Korony, zgodnie zresztą z układami w Krewie. Załogi węgierskie poddawały zamki bez walki, a ludność witała Polaków owacyjnie. Oparł się tylko Halicz, który skapitulował dopiero po powrocie Jagiełły z Litwy.

Jadwiga była bardzo bogobojna, wyposażyła Katedrę Wawelską w dwa nowe ołtarze, otaczała szczególną opieką Kościół Mariacki w Krakowie i kościół przyklasztorny na Jasnej Górze, ufundowała budowę kilku klasztorów. Była hojna dla ubogich, odwiedzała i opiekowała się chorymi. Zmarła w 1399 r. w wieku lat dwadzieścia pięć. Krótko przed śmiercią ofiarowała swe klejnoty rodowe na odnowę Akademii Krakowskiej, nazwanej po renowacji Uniwersytetem Jagiellońskim. W 1997 r. została kanonizowaną na świętą.

Powstała z ziem Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego Unia Polski i Litwy stała się największym państwem w ówczesnej Europie. Zaś Jagiełło zaczął przygotowywać się do rozprawy z Zakonem Krzyżackim, panującym się nad Bałtykiem na zdobycznych terenach pruskich, polskich i litewskiej Żmudzi. Od rozejmu zawartego w 1332 r., po wojnie z Łokietkiem, w której Zakon Krzyżacki opanował Pomorze Gdańskie, państwo krzyżackie przeżywało swój złoty wiek rozwoju. Krzyżacy nie prowadzili poważniejszych wojen, natomiast co roku odbywali krótkie łupieżcze krucjaty wojenne przeciwko pogańskiej Litwie, na które ściągano chrześcijańskie rycerstwo Zachodniej Europy. W ten sposób Krzyżacy uzasadniali swą rolę i potrzebę istnienia, równocześnie utwierdzając swą dominację militarną i gospodarczą w regionie przez zakładanie licznych miast i budowę wielkich zam-

ków warownych.

Wojna z Zakonem Krzyżackim rozpoczęła się w sierpniu 1409 r. Pierwsi uderzyli Krzyżacy, wdzierając się na Ziemię Dobrzyńską i zdobywając twierdzę Dobrzyń oraz szereg innych polskich miast przygranicznych. Poczym zawarty został 9-miesięczny rozejm, w czasie którego wzajemne roszczenia miał polubownie rozstrzygnąć król czeski Wacław IV Luksemburski w Pradze. Do ugody nie doszło, czas rozejmu wykorzystany został przez obie strony na przygotowania wojenne i wielka wojna wznowiona została w następnym roku.

W dniu 15 lipca 1410 r. doszło w Prusach, na polach pod wsią Grunwald, do bitwy pomiędzy wojskami Zakonu, wspomaganymi przez króla węgierskiego i niemieckiego Zygmunta Luksemburskiego, Marchię Brandenburską oraz rycerstwo całej Zachodniej Europy a połączonymi siłami polsko-litewskimi, wspartymi oddziałami ruskimi, czeskimi, tatarskimi, wołoskimi i ormiańskimi. Pierwsze liczyły około 83 tysięcy ludzi i posiadały znaczącą przewagę w ciężkozbrojnej jeździe i artylerii, drugie obejmowały ok. sto tysięcy wojska, gorzej uzbrojonego ale ruchliwszego (Tatarzy).

Krwawa rozprawa „dwóch światów” trwała cztery godziny i zakończyła się pogromem wojsk krzyżackich. Na placu boju padł kwiat rycerstwa niemieckiego wraz z wielkim mistrzem Zakonu Ulrykiem von Jungingen. Zwycięzcy wzięli 40 tys. jeńców, zdobyli wszystkie 51 chorągwi wroga i jego wielkie taborzy i wyposażenie. Wojnę zakończył w 1411 r. pokój w Toruniu, zobowiązujący Krzyżaków do zwrotu Ziemi Dobrzyńskiej, Żmudzi i zapłacenia wysokiej kontrybucji 100 tys. grzywien za wykup jeńców.

Po zwycięstwie Jagiełło odbył dwuletnią tryumfalną podróż po rozległych terytoriach Litwy od Żmudzi po Czerkasy nad dolnym Dnieprem. A w 1413 r. między Litwą i Polską zawarty został Układ Horodelski, potwierdzający i uściślający unię obu państw. Za udział w walkach z Zakonem i za uznanie męskich potomków Jagiełły następcami tronu, szlachta uzyskała szereg przywilejów: niedopuszczalność konfiskaty majątków szlacheckich bez zgody sądu, nietykalność osobistą i inne. Układ rozszerzał przywileje szlachty polskiej również na bojarów litewskich. Znacznie wzrósł też autorytet państwa polsko-litewskiego w całej Europie. Na wielkim soborze biskupów i uczo-nych świeckich w Konstancji (1414-18) odrzucono oskarżenia Zakonu wobec „bezbożnej” Litwy i odmówiono Krzyżakom prawa do jej „nawracania”.

Po bitwie grunwaldzkiej Krzyżacy jednakże nadal stanowili istotne zagrożenie, zwłaszcza dla Litwy. Dopiero w 1422 r., po kolejnych zbrojnych akcjach Polski, w których Polacy nie potrafili zdobyć warownych zamków, a Krzyżacy unikali bezpośrednich starć - rzekli się oni ostatecznie swych roszczeń do litewskiej Żmudzi. Konsekwencją klęski Krzyżaków pod Grunwaldem było też powstanie tzw. Związku Pruskiego, to jest związku szlachty i miast Pomorza i Prus, będącego w opozycji wobec rządów Zakonu.

Dynastia Jagiellonów panowała do 1572 r. Po Władysławie II Jagiellie, który zmarł w 1434 r. królem został jego syn Władysław III Warneńczyk (1434-1444). Ponieważ w chwili wstąpienia na tron miał zaledwie 10 lat, więc przez kilka lat rządy sprawował regent, którym był kardynał Zbigniew Oleśnicki. W 1440 r., po wygaśnięciu panującej w Czechach i na Węgrzech dynastii Luksemburczyków, Władysław III został też królem Węgier, liczących bardzo na pomoc Polski w obronie przed zagrażającym im pochodem islamskiej Turcji.

Faktycznie Władysław III podjął w 1443 r. zbrojną wyprawę przeciwko Turcji, zakończoną zwycięstwem i 10-letnim rozejmem w Szegedynie. Jednak na usilną namowę legata papieskiego J. Cesariniego dwudziestoletni król zerwał rozejm, po czym w 1444 r. poprowadził przeciw Turcji źle przygotowaną krucjatę chrześcijańską, złożoną z ok. 20 tys. wojsk węgiersko-polsko-wołoskich. Po początkowych sukcesach skończyła się ona wielką klęską i śmiercią Władysława III w bitwie 10 listopada pod Warną nad Morzem Czarnym. Głowę polskiego króla sułtan turecki przechowywał potem, jako trofeum wojenne, w garnku z miodem.

Upadek Konstantynopola (1261-1453)

Cesarstwo Łacińskie, utworzone w pierwszych latach XII w. przez krzyżowców po zajęciu Konstantynopola, upadło w 1261 roku. Miasto zostało wtedy odbite przez cesarza Michała VIII Paleologa i stało się na powrót stolicą Cesarstwa Bizantyjskiego. Konstantynopol, ongiś najbogatsze miasto w średniowiecznej Europie, było zrujnowane i nie odzyskało już swego wcześniejszego znaczenia. Podobnie jak samo cesarstwo, które obejmowało wówczas prócz okręgu Konstantynopola jeszcze tylko małą część półn.-zachodniej Azji Mniejszej, Trację, Macedonię i szereg wysp na Morzu Egejskim. W tych uszczuplonych granicach, rządzone kolejno przez dziesięć cesarzy dynastii Paleologów, przetrwało jeszcze 190 lat.

Przez znaczną część tego okresu kraj pogrążony był w wojnach domowych, związanych z dogmatycznymi sporami religijnymi, buntami społecznymi i walką o władzę. Równocześnie od północy zagrażali cesarstwu słowiańscy Bułgarzy, zaś od południa, od strony azjatyckiej imperium Turków osmańskich. W kilku najazdach pierwsi Turcy zajęli resztki bizantyjskich terytoriów w Azji Mniejszej (Nikodemia, Nicea), a następnie w 1356 r. przeprawili się na Półwysep Bałkański, zajmując Trację i m.in. miasto Adrianopol, do którego przenieśli swą stolicę. Po kolejnej koncentracji wielkich sił, Turcy ruszyli, pod wodzą sułtana Murada I, przeciwko Serbii, wykorzystując zamęt, jaki istniał w tym państwie po śmierci cara Stefana Duszana. Serbia obejmowała wtedy zachodnią część Półwyspu Bałkańskiego i była najpotężniejszym państwem w regionie. To też rozbięcie przez Turków 15 czerwca 1389 r. wojsk serbskich na Kosowym Polu otworzyło im drogę do opanowania całego półwyspu. Faktycznie, w ciągu dalszych kilku lat, Turcy po złamaniu oporu Bułgarów i rozbiciu w 1396 r. Węgrów, wspartych niewielkimi oddziałami burgundz-kiemi, pod Nikopolem nad Dunajem, rozszerzyli granice swego imperium aż do tej rzeki.

Ciągle jednak nie decydowali się na zajęcie Konstantynopola, który trwał jakby na poboczu podbojów tureckich.

Gdy wreszcie sułtan Bajazyd I obległ wielkimi siłami miasto w 1397 r., Turcy nie mieli zbyt silnej floty, by odciąć je na morzu od przywozu żywności z innych krajów. Bezskuteczne oblężenie trwało więc przez kilka lat, a w 1202 r. Turcy musieli się wycofać wobec mongolskiego najazdu Tamerlana (Timura) na Azję Mniejszą i jego zwycięstwa w bitwie pod Ankarą. Kolejne oblężenie rozpoczęli Turcy w 1422 r., lecz po zobowiązaniu się Bizancjum do płacenia wysokiej daniny, sułtan Murad II odstąpił od oblężenia Konstantynopola, decydując się na wcześniejsze zajęcie wszystkich pozostałych terenów Cesarstwa Bizantyjskiego w Grecji. W międzyczasie miasto popadało w ruinę, a ilość mieszkańców z 150 spadła do ok. 50 tys.

Cesarz Bizancjum od wielu lat zabiegał o pomoc chrześcijańskich potęg zachodniej Europy. Organizacja tej pomocy przebiegała wszak bardzo ospale. Papież uzależniał jej udzielenie od zawarcia unii pomiędzy obu kościołami: rzymskokatolickim i greckim. Gdy wreszcie taka unia, podporządkowująca wschodni kościół papieżowi, została zawarta na soborze we Florencji, mocarstwa zachodnie w 1444 r. wysłały stosunkowo niewielką 30-tys. armię, którą dowodził król Polski i Węgier, syn Władysława Jagiełły, Władysław III. Podczas oblężenia Warny armia chrześcijańska została przez Turków rozbita, a Władysław III Warneńczyk zabity.

Ponowne oblężenie Konstantynopola rozpoczęło się w styczniu 1453 r. pod dowództwem 21-letniego sułtana Mehmeda II. Turcy mieli znaczną przewagę sił. Miasta broniło niespełna 8 tys. żołnierzy i 26 okrętów, zaś turecka armia oblężnicza liczyła 60-80 tys. wojsk regularnych z licznymi formacjami pomocniczymi i 120 okrętów. Turcy dysponowali też potężną artylerią lądową i na okrętach, między innymi zastosowali dział o średnicy 76 cm do burzenia murów obronnych. Po wielotygodniowym bombardowaniu i kilku szturmach, pomimo bohaterstwa obrońców, zajęli miasto 29 maja 1453 r. W walkach zginął Konstantyn XI, ostatni cesarz Cesarstwa Wschodniorzymskiego, a miasto potem przez trzy dni łupione było przez zdobywców. Wkrótce wezry zmienił jego nazwę na Istambuł (Stambuł) i uczynił stolicą imperium tureckiego.

Data zdobycia Konstantynopola przez Turków i upadku Cesarstwa Bizantyjskiego, przyjmowana jest powszechnie przez historyków jako koniec epoki Średniowiecza w Europie.

Epoka Odrodzenia (1453-1700)

Europa w XV w.

Renesans. Ożywiony handel prowadzony przez państwa-miasta Półwyspu Apenińskiego i bezpośrednie kontakty, po przez podróże i krucjaty, z arabskim Bliskim Wschodem i Afryką oraz z prawosławnym Cesarstwem Bizantyjskim, zaowocowały wzajemną osmozą kultury i nauki. Przy okazji, jakby na nowo, odkryte zostało dziedzictwo kulturowe starożytnej Grecji. Zafascynowani nią myśliciele i ludzie sztuki Średniowiecza zmienili, można powiedzieć, swój sposób myślenia i widzenie świata. Przyswajając twórczość antycznych klasyków: Arystotelesa, Platona, Horacego, Seneki, Wergiliusza, Cyserona i innych, próbowali połączyć ideały pogańskiego antyku ze średniowiecznymi wartościami chrześcijańskimi.

W ich wyniku narodziły się humanistyczne idee i metody naukowe. Pod ich wpływem rozwinęły się kierunki eksperymentalne w nauce i dydaktyce, powstały nowe teorie społeczne i polityczne. Nastąpiła nowa epoka w kulturze europejskiej, zwana Odrodzeniem lub Renesansem. Nowe prądy szybko przeniknęły do wszystkich dziedzin twórczości ludzkiej: literatury, muzyki, malarstwa, rzeźby, architektury.

W ciągu drugiej połowy XV w. renesans kultury średniowiecznej dokonał się w całej Europie. Czynnikiem dodatkowo wiele temu sprzyjającym było powszechne zastosowanie ruchomych czcionek w drukarstwie, wynalezionych przez Gutenberga w połowie wieku. Oraz liczne inne wynalazki i w ogóle prawdziwa rewolucja techniczna, dokonana w tkactwie, metalurgii, nawigacji, astronomii, sztuce wojennej itd. Najlepszym osobowym symbolem tej wynalazczości XV w. może być wszechstronny uczonek, malarz, rzeźbiarz i wynalazca Leonardo da Vinci (1452-1519), działający na dworze mediolańskiego księcia Lodovico Sforza.

Florencja, państwa włoskie. W XV w. nadal najbogatszym i najpotężniejszym państwem na Półwyspie Apenińskim była Republika Wenecji. Od końca XIV w. poważnym konkurentem dla niej stała się, obok Genui i Księstwa Mediolanu, także Florencja, zwłaszcza w dziedzinie finansów i kultury. To państwo, liczące około 700 tys. mieszkańców, dorobiło się dużego bogactwa, głównie dzięki handlowi i bankom, a także rządzącym od 1434 r. oligarchom z kupiecko-bankowego rodu Medyceuszy. Dbali oni o interesy swoich własnych banków, których filie oplótły zachodnią Europę, a także o rozbudowę we Florencji swych fabryk sukna i jedwabiu oraz rozwój rolnictwa, rzemiosła i handlu.

Medyceusze, a ich wzorem także inne bogate rody florenckie, przekazywali w ramach mecenatu duże fundusze pieniężne na prestiżowe budowy pałaców i kościołów oraz na potrzeby nauki, kultury i sztuki. Florencja w tym okresie stała się znaczącym ośrodkiem nauki i sztuki, skupiając rzesze malarzy, rzeźbiarzy, poetów, muzyków i filozofów z całej Italii. Swój złoty wiek Florencja zawdzięczała głównie rządowi Wawrzyńca Wspaniałego Medyceusza (1469-1492). Jego syn w 1453 r. został papieżem Leonem X, zaś dynastia Medyceuszy panowała we Florencji, z przerwami, do 1738 r.

To we Florencji narodziła się epoka Renesansu w kulturze. Jej prekursorami w literaturze byli Giovanni Boccaccio i Francesco Petrarca, piszący w ostatnich dziesięcioleciach XIV w. Miasto to uznawane jest też za kolebkę architektury renesansowej, której ilustracją są pałace Medyceuszy, Katedra S. Maria del Fiore, Palazzo Vecchio, także posąg Dawida, dłuta Michała Anioła.

Architektura renesansowa charakteryzowała się nawrotem do klasycznych wzorów rzymskich i bizantyjskich. Podobnie rzeźba, zainspirowana na nowo pięknem ludzkiego ciała (rzeźby figuralne, posągi konne, popiersia, nagrobki), i malarstwo, które osiągnęło wspaniały rozwój przez zastosowanie perspektywy malarskiej i bogactwa kolorystyki. W okresie renesansu maleje zapotrzebowanie na budownictwo sakralne, zaś znacznie rozwinęło się budownictwo świeckie pałaców, ratuszy, sukiennic, willi i kamienic mieszczańskich.

Francja. W tym samym 1453 r., w którym Konstantynopol zdobyty został przez Turków, zakończyła się również stuletnia wojna między Francją i Anglią. Stało się to za panowania króla Karola VII Walezjusza (1422-1461), który potem ostatnie lata swych długich rządów poświęcił na odbudowę kraju, zrujnowanego przez wojnę. W tymże czasie jego syn Ludwik prawie 20 lat rządził samodzielnie w prowincji Delfinat w południowej Francji. Odsunął on tam od władzy urzędników królewskich i powołał niezależny parlament, po przez który sprawował władzę. Karol VII nie mógł tolerować zaistniałej secesji dużej prowincji i wysłał do niej królewskie wojska dla przywrócenia swej władzy. Syn uciekł wtedy do Burgundii, uzyskując tam azyl i wsparcie ze strony władcy księcia Filipa Dobrego. Księstwo Burgundii w połowie XV w. obejmowało jeszcze terytorium Flandrii, uzyskane przez koneksje dynastyczne, i stanowiło bogate i zasobne państwo. Istniało tam wiele dużych, doskonale prosperujących, miast z rozwiniętą produkcją tkanin, miedzi, żelaza, wyrobów ze złota, soli, win. Przez wielkie porty Antwerpii, Brugii i Gandawy prowadzony był ożywiony handel z całą Europą.

Po śmierci Karola VII, powrócił do Francji i przejął dziedziczny tron, jego syn Ludwik XI (1461-83). Swe panowanie rozpoczął od ambitnych planów reorganizacji administracji i finansów państwa. M.in. zorganizował po raz pierwszy w państwie stałą pocztę i stał armię zaciężną. Nie uchronił się jednak od poważnych błędów, które spowodowały bunt części feudalnych możnowładców i odłączenie się w 1465 r. Normandii i Bretanii od Francji. Po trzech latach, działając przezornie, i wygrywając spory między swymi wrogami, król odzyskał prowincję Normandii. Natomiast Bretania wróciła do Francji w 1491 r. po małżeństwie jego syna Karola z księżną Anną Bretońską.

Równocześnie coraz większym zagrożeniem stawało się dla Francji Księstwo Burgundii, w którym od 1467 r. panował ambitny Karol Zuchwały (Śmiały). Zamierzał on powiększyć terytorium swego księstwa i zakupił od Habsburgów Alzację. Przeciwno jego dalszym zabiegom również o francuską Szampanię i niemiecką Lotaryngię związała się liga antyburgundzka pomiędzy Ludwikiem XI, cesarzem niemieckim Fryderykiem III i Konfederacją Szwajcarską. Z drugiej strony Burgundia sprzymierzyła się z Anglią. Doszło do działań wojennych, jakie nasiliły się po wyładowaniu 30-tys. armii angielskiej Edwarda VI w Calais. Decydująca bitwa rozegrała się w 1477 r. pod Nancy, w której zaciężne oddziały bitnych górali szwajcarskich przesądziły o klęsce wojsk burgundzkich. W bitwie tej Karol Zuchwały został zabity, co stało się zaczątkiem późniejszego rozpadu Księstwa Burgundzkiego.

W następnych latach panowania Ludwika XI Francja przeżywała szybki, niczym nie zakłócony, rozwój gospodarczy. Powiększyło się też terytorium królestwa. Wpierw w 1480 r., po śmierci króla Neapolu, o Andegawenię i Prowansję, później po przez zbrojną aneksję, o Flandrię, zaś w 1482 r. po śmierci sukcesorki Księstwa Marii Burgundzkiej, o prowincję Burgundii. Reszta tego księstwa tj. Niderlandia przypadła wtedy niemieckim Habsburgom. W ten sposób samodzielne państwo burgundzkie przestało istnieć. Ludwik XI zmarł w 1483 r. pozostawiając Francję jako mocarstwo europejskie.

Kolejnym królem Francji został jego syn Karol VIII (1483-98), mając 13 lat. Do czasu jego pełnoletności władzę regencyjną sprawowała jego starsza o 9 lat siostra Anna. Stało się to przyczyną dwuletniej (głupiej) wojny między Bretanią a Francją. Skończyła się ona serią zwycięstw rycerstwa francuskiego i ożenkiem Karola VIII z Anną, córką bretońskiego władcy, Franciszka II. W ten sposób, po jego śmierci, Bretania, jako wiano Anny, powiększyło (1491) Królestwo Francuskie. W 1492 r. ambitny Karol VIII upomniał się także o koronę Księstwa Neapolu, jako sukcesor po panującej tam wcześniej dynastii Andegawenów. Na Półwyspie Apenińskim było wiele małych państw politycznie i wojskowo słabych, choć bogatych gospodarką i kulturą. Stanowiły więc one dla Francji łakomy, i wydawało się że łatwy, łup do zdobycia.

Starannie przygotowana przez Karola VIII 35-tys. ekspedycja wojskowa rozpoczęła się w lutym 1494 r. Przez Księstwo Mediolanu i Państwo Kościelne Francuzi przeszli za zgodą księcia Lodovico Sforza i papieża Aleksandra VI Borgia. W opierającej się Florencji spowodowali upadek rządów Piotra Medici i przywrócili republikę pod przewodnictwem dominikańskiego kaznodziei G. Savonaroli, reformatora religijnego, wielkiego przeciwnika bogactwa duchowieństwa i władzy papieskiej. Równocześnie Księstwo Neapolu zajęli w ciągu tygodnia. Jednak wkrótce zawiązana została przez papieża antyfrancuska Święta Liga z udziałem Wenecji, Mediolanu, króla Hiszpanii Ferdynanda i cesarza niemieckiego Maksymiliana I. W wyniku wieloletniej wojny, toczonej ze zmiennym szczęściem, Francja utraciła wprawdzie Mediolan i Genuę, ale straciła Neapol. Zaś Savonarola, na którego papież Aleksander VI rzucił klątwę, po kilku latach, gdy nie było już Francuzów na półwyspie, został aresztowany i spalony na stosie. Po kilkunastu latach upadła również Republika Florencji, w której z powrotem rządy objęli Medyceusze.

Karol VIII zginął w wypadku w 1498r., nie pozostawiając potomków męskich, gdyż trzej jego synowie zmarli wcześniej w wieku dziecięcym. Jego następcą został, po poślubieniu wdowy królewskiej Anny Bretońskiej, książę Ludwik Orleański z dynastii Walezjuszy, jako Ludwik XII.

Anglia. Zakończenie w 1453 r. stuletniej wojny z Francją nie przyniosło Anglii pokoju, gdyż od 1455 r. kraj po-grążał się coraz bardziej w wojnie domowej, prowadzonej przez dwa, rywalizujące o władzę, rody Yorków i Lancasterów. Wojna ta, znana pod nazwą Dwóch Róż, ponieważ oba rody miały w swych herbach róże (czerwoną i białą), trwała przez 35 lat. Obfitowała w liczne zdrady, zmienne sojusze, przekupstwa i podstępne zbrodnie. Lancasterów wspierały rody feudalne, a Yorków mieszczenie i "nowa szlachta" tj. uszlachceni bogaci mieszczenie i chłopci. Zwaśnione stronnictwa korzystały też z pomocy zewnętrznej księcia Burgundii Karola Zuchwałego i króla Francji Ludwika XI.

Ostatecznie wojna Dwóch Róż zakończyła się w 1485 r. kompromisową ugodą obu rodów. W jej wyniku królem Anglii został Henryk VII Tudor (1485-1509) z rodu Lancasterów, co zakończyło długie lata panowania dynastii Plantagenetów. Równocześnie w trakcie wojny rozprzęgły się związki feudalne, łączące panów z wasalami, gdyż lenna i hołdy zamienione zostały przez kontrakty. Polegały one na tym, że wielkie majątki ziemskie były na ogół dzierżawione przez chłopów, zaś mniejsze opierały się na robotnikach najemnych. W praktyce równało się to likwidacji ustroju feudalnego w Anglii. Natomiast wzmocniona została władza królewska. Przy czym król, zwalczając anarchię feudałów, opierał się w swych rządach na miastach.

Półwysep Iberyjski. W połowie XV w. na Półwyspie Iberyjskim znajdowały się cztery królestwa: Portugalii, Kastylii, Aragonii i Nawarry oraz Emirat Grenady. W 1469 r. przez małżeństwo księżnej Izabeli Kastylijskiej i księcia Ferdynanda II Aragońskiego nastąpiła, po odziedziczeniu przez nich tronów w 1479 r., fuzja królestw Kastylii i Aragonii w jedno duże państwo, późniejszą Hiszpanię. Po jego gospodarczej i wojskowej konsolidacji, królewska para postawiła sobie za główny swój cel podbicie Grenady, to jest ostatecznego usunięcia z półwyspu Iberyjskiego Maurów, potomków arabskich najeźdźców, przybyłych w VIII w. z północnej Afryki. Emirat Grenady był ostatnią pozostałością arabskiego Kalifatu Kordobańskiego, obejmującego do 1231 r. prawie cały półwysep.

Po jedenastoletniej wojnie, prowadzonej przy wydatnej finansowej pomocy papieża i krucjaty chrześcijańskiego rycerstwa zachodniej Europy, zacięty opór Maurów został pokonany, a sułtan Grenady poddał 2 stycznia 1492 r. swoją stolicę. Warunki kapitulacji pozwalały Muzułmanom na zachowanie wiary islamskiej i majątków. Jednakże w następnych latach, głównie na skutek działalności Inkwizycji kościelnej, zmuszono wprawdzie liczną ludność żydowską, a później także muzułmańską, do opuszczenia Hiszpanii. Ostateczne zwycięstwo rekonkwisty na Półwyspie Iberyjskim świętowane było hucznie w całej chrześcijańskiej Europie, a zwłaszcza w papieskim Rzymie.

Po wchłonięciu Sułtanatu Grenady oraz podbiciu Królestwa Neapolu na Półwyspie Apenińskim i części Króle-

stwa Nawarry za Pirenejami, Hiszpania stała się mocarstwem europejskim, zaś wkrótce i światowym, gdyż swą energię wojskową i gospodarczą skierowała na opanowanie jak największych terytoriów zamorskich, jako swoich kolonii. Wewnątrz kraju kolejni katolicy królowie prowadzili bezpardonową walkę przeciwko wszelkim innowiercom. Część władzy represyjno-sądowniczej przejęła instytucja Świętej Inkwizycji, powołana w Hiszpanii, za zgodą papieża Sykstusa IV, przez króla Ferdynanda Katolickiego. Szczególną aktywnością wstawił się pierwszy Wielki Inkwizytor, mnich dominikański Torquemada, który skazał na śmierć na stosie około 9 tys. osób. Kary śmierci popełniano zwykle stosowaniem wyrafinowanych tortur, którymi wymuszano przyznanie się oskarżonych do winy, przy czym szacuje się, że w ciągu pierwszych osiemnastu lat działalności hiszpańskiej Inkwizycji, aresztowano, torturowano i stracono ok. 90 tys. ludzi. Prześladowanymi byli głównie Maurowie i Żydzi.

Rzesza Niemiecka. Po wygaśnięciu niemieckiej dynastii królewskiej Luksemburgów, trony w Czechach i na Węgrzech przypadły Habsburgom. W ich rękach utrzymała się także korona cesarska I Rzeszy. Ponad to, po ślubie w 1477 r. księcia austriackiego Maksymiliana I z dziedziczką Burgundii, kraj ten wraz z Flandrią, po krótkiej wojnie sukcesyjnej z Francją, również objęli Habsburgowie. W podobny sposób uzyskali oni jeszcze w 1490 r. Tyrol w rejonie Alp. Natomiast Rzesza utraciła w 1466 r. Prusy Zakonne, które stały się lennem Polski oraz kraj Schleswig-Holstein na rzecz Danii.

Prawie przez całe drugie półwiecze XV stulecia cesarzem Rzeszy Niemieckiej był Fryderyk III Habsburg (1452-93), od 1440 r. król niemiecki. Był bezradny wobec wojen domowych, toczonych o władzę i swe korzyści między książętami państw, wchodzących w skład Rzeszy. Dla zwalczania tych prywatnych wojen utworzony więc został specjalny Sąd Kameralny Rzeszy, jako najwyższa instancja Związku Szwabskiego, grupującego wszystkie księstwa i wolne miasta. Uchwalił on pierwszy wspólny podatek na rzecz Rzeszy i ogłosił wieczysty pokój ziemski w Rzeszy. Uchwałom tym sprzeciwili się Szwajcarzy i w wojnie szwabskiej w 1499 r. wywalczyli swą odrębność i niepodległość.

Natomiast dla walki z szerzącymi się nadużyciami i bezprawiem, cesarz powołał Sądy Kapturowe, działające tajnie i złożone z wolnych ławników, na których wybierano przedstawicieli miejscowej ludności, nawet chłopów. Były one bardzo surowe, a częste wyroki śmierci wykonywane były natychmiast.

Reformy zapoczątkowujące scalenie Rzeszy w jeden organizm państwowy kontynuowane były również przez cesarza Maksymiliana I (1493-1519). Nie udało mu się jednakże wzmocnić centralnej władzy, ani utworzyć stałej armii cesarskiej. Natomiast znacznie rozszerzył swe posiadłości m.in. przyłączając Niderlandy po poślubieniu Marii Burgundzkiej. Z kolei w 1496 r. jego syn książę Filip Piękny poślubił dziedziczkę Hiszpanii.

Polska i Litwa. Polska, złączona unią personalną z Wielkim Księstwem Litewskim, stanowiła w XV w. wielkie, prężnie rozwijające się, mocarstwo europejskie. Po śmierci Władysława III Warneńczyka w wojnie z Turkami pod Warną w 1444 r., koronę królewską przejął, po trzechletnim bezkrólewiu, jego młodszy brat, wielki książę litewski, Kazimierz Jagiellończyk (1447-92), będący od kilku lat wielkim księciem na Litwie. Zwłaszcza Wielkie Księstwo Litewskie było wtedy u szczytu swej potęgi, sięgając od Bałtyku po limany dniestrowe nad Morzem Czarnym. Nie obawiając się już Krzyżaków Litwini sami wojowali o tron moskiewski. Więc Kazimierz zgodził się na przyjęcie korony polskiej, po zaakceptowaniu przez polskie poselstwo, któremu przewodził kardynał Zbigniew Oleśnicki, jego warunków pełnego równouprawnienia Litwy wobec Polski. W 1447 r. król ożenił się z Elżbietą z Habsburgów, zwaną Rakuszką lub "matką królów": Władysława II (król Czech i Węgier), Kazimierza, Olbrachta, Aleksandra i Zygmunta. Zaś jej pięć córek wydanych zostało za mąż za książąt panujących w zachodniej Europie.

W 1454 r. Kazimierz Jagiellończyk, wykorzystując bunt miast pruskich przeciw Zakonowi Krzyżackiemu, wznowił wojnę z Krzyżakami, zajmując prawie całe Prusy. Obronili się oni tylko w Malborku i kilku zamkach, wkrótce jednak otrzymali wsparcie, dobrze zaopatrzonego i wyszkolonego, wojska zaciężnego z Rzeszy Niemieckiej. W 1457 r. Krzyżacy w Malborku przekazali miasto Polakom, a w 1463 r. flotyła Gdańska rozbiła na Zalewie Wiślanym flotylę krzyżacką. Wojna trwała z przerwami 13 lat, prowadzona była bez wsparcia Litwy, tylko siłami Korony, i zakończyła się odzyskaniem w drugim pokoju toruńskim (1466) Prus Królewskich, czyli Pomorza Gdańskiego oraz Warmii i Ziemi Chełmińskiej. Z pozostałych ziem Prus Wschodnich Zakon Krzyżacki musiał płacić Polsce lenno.

Zwycięstwo to król okupił jednakże przyznaniem szlachcie szeregu przywilejów w tzw. statutach nieszawskich, uchwalonych w 1456 r., które stanowiły, że król nie może nałożyć nowych podatków i zwołać pospolitego ruszenia bez zgody sejmików szlacheckich. Rozszerzył je jeszcze jego syn, król Jan I Olbracht (1492-1501) w statutach piotrkowskich, jakie zwalniały szlachtę od cła, ograniczały wychodźstwo chłopów, zabraniały mieszczanom nabywanie majątków ziemskich oraz piastowania urzędów państwowych i in.

W 1497 r. Olbracht zorganizował wielką wyprawę wojenną na pomoc księciu Mołdawii w wojnie z Turcją i by pomścić klęskę warneńską. Mimo, że od 1485 Mołdawia była lennem Polski, jej gospodar, Stefan Wielki, opowiedział się po stronie Turcji i wyprawa zakończyła się wielkimi stratami polskich wojsk, co utrwaliło powiedzenie: "Za króla Olbrachta wyginęła szlachta".

Jeszcze gorsze od wojennej klęski były skutki polityczne nieudanej wyprawy mołdawskiej. W jej następstwie zawiązał się cały szereg przymierzy i koalicji państw przeciwko Królestwu Polsko-litewskiemu. W walkach przeciw wojskom koronnym Wołochów wsparła Turcja, a nawet Węgry, rządzone przez króla Władysława II Jagiellończyka, wiosną 1498 r. Tatarzy najechali południowo-wschodnie terytoria Litwy, a Iwan Srogi próbował opanować Kijów. Zaś cesarz niemiecki Maksymilian Habsburg przejął część Śląska z Głogowem i zażądał zwrócenia Zakonowi Krzyżackiemu Prus Królewskich, w zw. z czym komtur krzyżacki odmówił złożenia należnego hołdu królowi polskiemu. Wówczas, wiosną 1501 r. Olbracht zarządził koncentrację wojsk koronnych w Toruniu i sam tam pojechał, ale złożony ciężką chorobą zakaźną, zmarł wkrótce i wyprawa wojenna na Prusy Zakonne nie doszła do skutku.

Za pierwszych Jagiellonów coraz większą rolę w zarządzaniu państwem odgrywała Rada Królewska, powołana przez króla. Zaś od połowy XV w. znaczną część władzy przejęły ogólnopolskie zjazdy szlachty i dzielnicowe sejmiki. Ostatecznie Rada Królewska, za panowania Olbrachta, przekształciła się w Senat, a ogólnopolski zjazd stanu szlacheckiego, złożony z przedstawicieli sejmików, w Sejm. Tak więc, poczynając od XV w. Rzeczpospolita stała się szlachecką monarchią parlamentarną. Szlachta, zwłaszcza bogatsza i magnaci, stała się odtąd stanem panującym, skupiając w swych rękach ziemię, przywileje i urzędy. Zgodnie z Sejmem radomskim z 1504 r. administrację państwową stanowili: marszałek koronny i nadworny, podskarbi, kanclerz i podkanclerzy oraz starostowie, reprezentujący lokalną szlachtę.

Uprzywilejowaną pozycję uzyskał również w Koronie Kościół katolicki, a na Litwie i Rusi Kościół prawosławny. Należały do nich wielkie majątki ziemskie, otrzymywały one dziesięcinę ze wsi i liczne fundacje kościelne i klasztorne ze strony możnowładców, przy czym duchowieństwo nie płaciło podatków. I Rzeczpospolita była państwem wielonarodowym, wszak wolnym od wojen religijnych, jakie przez stulecia trawiły zachodnią Europę. Tym niemniej w różnych okresach, i z różnych przyczyn, miały w RP miejsce prześladowania innowierców, w tym głównie Żydów. Między innymi doszło do poważniejszych tumultów i pogromów ludności żydowskiej w Wiślicy w 1407 r., w Krakowie w 1464 i 1495 r. oraz w Kazimierzu w 1500 r. W 1424 r. Jagiełło wydał edykt wieluński, wspierający działania Św. Inkwizycji kościelnej przeciwko heretykom w Polsce (Bracia Apostolscy, begardzi). Przygotowywał też zbrojną krucjatę przeciwko husytom w Czechach.

Wiek XV był pomyślny dla rozwoju kultury i sztuki w Rzeczypospolitej. Ważnymi ich ośrodkami były dwory królewski i magnackie oraz większe miasta. Upowszechniała się oświata, prowadzona przez szkoły parafialne. Głównymi przedstawicielami polskiego piśmiennictwa byli: historyk Jan Długosz, pisarz polityczny Jan Ostroróg, pisarz i dyplomata Filip Kallimach. Rzeźbiarz Witt Stwosz w 1489 r. ukończył prace nad ołtarzem głównym w Kościele Mariackim w Krakowie. Rozwijało się budownictwo w stylu gotyckim, zwłaszcza kościelne (katedry na Wawelu i w Gnieźnie), powstało też wiele zamków królewskich i magnackich, ratusze w Gdańsku i Toruniu.

Czechy. Wynikiem wojen husyckich było powołanie w 1436 r. czeskiego Kościoła narodowego. Jego uznanie przez sobór powszechny w Bazylei utrzymało panowanie własnego czeskiego króla Jerzego z Podiebradu (1458-71). Ale utrzymała się również wrogość do nowego autonomicznego Kościoła Czeskiego ze strony papieża, który doprowadził wkrótce do poróżnienia Czech z Węgrami, w następstwie czego wojska węgierskie opanowały w 1466 r. znaczną część terytoriów czeskich, to jest Morawy, Śląsk i Łużyce.

Po śmierci króla Jerzego z Podiebradu, szlachta czeska, szukając wsparcia w konflikcie z Węgrami ze strony Polski, przekazała w 1471 r. tron królewski Władysławowi II Jagiellończykowi (1471-1516), synowi króla Kazimierza Jagiellończyka. Po wojnie z królem Węgier Maciejem Korwinem, konkurującym również do tronu czeskiego, zgodził się on na przywłaszczenie przez Węgry Moraw, Śląska i Łużyc. Wtedy w 1490 r. Władysław II Jagiellończyk został także królem Węgier.

Węgry. Królestwo Węgier przez cały XV w. znajdowało się w trudnej sytuacji, gdyż musiało bronić swych południowych granic przed naporem islamskiej Turcji. Mimo klęski pod Warną, Węgrzy, pod rządami Jana Hunyady, zdołali jednak zatrzymać ekspansję turecką w zwycięskiej, heroicznej bitwie pod Belgradem. Kolejnym królem był syn Hunyadego, Maciej Korwin (1458-90). Wzmocnił on państwo przez ograniczenie samowoli szlachty, wprowadzenie reform podatkowych i utworzenie doborowych wojsk zaciężnych tzw. czarnego wojska. Skutecznie bronił kraj przed Turkami na południu i Habsburgami na zachodzie.

W 1490 r. doszło do unii personalnej Węgier z Czechami, gdy królem węgierskim został Władysław II Jagiellończyk (1490-1516), panujący w Czechach. Ulegał on we wszystkim węgierskim feudałom, uzyskując przydomek "Król Dobrze". Ich samowola doprowadziła na początku XVI w. do wybuchu wielkiego powstania chłopskiego na Węgrzech. Okazją do niego stało się utworzenie i uzbrojenie 100-tys. ochotniczej armii chłopskiej do walki z Turkami, z którymi król jednakże spieszenie zawarł pokój. Po stłumieniu powstania przez regularne wojska transylwańskie, stracono dziesiątki tysięcy chłopów i wprowadzono prawa jeszcze bardziej zwiększające świadczenia wsi na rzecz szlachty.

Półwysep Bałkański. Po zdobyciu Konstantynopola imperium osmańskie kontynuowało, bez większych przerw, podbój Półwyspu Bałkańskiego, prowadząc działania wojenne kolejno przeciwko wszystkim państwom w regionie. Tylko Węgrom, za panowania Jana Hunyady, udało się skutecznie, na ponad 60 lat, powstrzymać w 1456 r. wojska sultana Mehmeda II Zdobywcy (1451-81) pod Belgradem, po zwycięstwach w kilku bitwach, które rozwiąły mit o niezwyciężoności armii tureckich. Równie uporczywie bronili się przed nawałnicą turecką Serbowie, ulegli jednakże wielkiej przewadze sił. Po zajęciu naddunajskiej części Serbii (1459), Turcy podbili posiadłości weneckie na Morzu Egejskim (1460) oraz podporządkowali sobie Wołoszczyznę (1462), rządzoną przez księcia Drakulę, jednego z największych okrutników w historii, następnie zaś Bośnię (1463), Chanat Krymski (1475) i Mołdawię (1487). W Albanii doszło do powstania antytureckiego, którym kierował Skanderberg, opiewany później jako bohater narodowy. Dopiero w 1479 r. Turcy zajęły całe terytorium Albanii.

Księstwo Wielkomoskiewskie. Po ponownym zajęciu Moskwy w 1382 r. przez Tatarów Wielkie Księstwo Moskiewskie i większość księstw ruskich znajdowały się w pełnej zależności od chanów Złotej Ordy. Starali się oni nie dopuścić do jednoczenia się księstw ruskich, podsycali separatyzm i antagonizm między nimi. Moskwa obciążona została największymi daninami. Mimo to utrzymała ona swą dominację wśród innych księstw. Uznały jej supremację nawet księstwa Riazania i Niżnego Nowogrodu, które wcześniej wsparły tatarskiego chana Toch-

tamysza w wyprawie na Moskwę. Zresztą w Złotej ordzie rozpoczęły się wówczas wojny domowe i jej nacisk na Ruś zelżał.

Dzielo zjednoczenia kontynuował intensywnie zwłaszcza książę Iwan III Srogi, przyłączając do swej domeny księstwa Tweru i Nowogrodu. W 1472 r. poślubił on bratanicę ostatniego cesarza bizantyjskiego Paleologa, w związku z czym, wobec upadku Cesarstwa Bizantyjskiego, uważał się potem za dziedzica całego Kościoła Prawosławnego. Iwan III uniezależnił się też całkowicie od dominacji tatarskiej Złotej Ordy (1480). Przesłał mianowicie płacić podatki lenne chanowi tatarskiemu, a następnie odparł kilka jego odwetowych wypraw. Złota Orda upadła zresztą ostatecznie w 1502 r., pobita przez krymskich Tatarów.

Przez cały czas istnienia Księstwa Wielkomoskiewskiego panowali w nim książęta dynastii Rurykowiczów. Byli to: Siemion Dumny (1340-53), Iwan II Piękny (1353-59), Dymitr Doński (1359-89), Wasyl I (1389-25), Wasyl II Ślepy (1425-62) i Iwan III Srogi (1462-1505). Za Iwana III księstwo stało się państwem narodowym, została rozbudowana Moskwa, jako stolica, a także Kreml, jako rezydencja władcy. Równocześnie państwo zaczęto nazywać grecką nazwą Rusi: Rossija - Rosja, zaś Iwan III przyjął w 1492 r. tytuł cara Wszechrosji.

Odkrycie i podbój Ameryki

Odkrycia geograficzne. Udoskonalenia dokonane w pierwszej połowie XV w. w budowie statków i nawigacji morskiej, np. przez wynalezienie busoli magnetycznej, usprawnienie astrolabium do obliczania szerokości geograficznych, zwiększyły znacznie zasięg i możliwości transportowe żeglugi morskiej. Rozpoczęła się era podróży oceanicznych do coraz dalszych krajów i lądów, dotąd Europejczykom nieznanych. Pionierską rolę w tej dziedzinie w XV w. odegrały zwłaszcza Portugalia i Hiszpania. Władcy obu tych iberyjskich krajów, usytuowanych na zachodnim krańcu Europy, wprost organizowali i finansowali dalekomorskie ekspedycje w nadziei i z zamiarem opanowania nowych terytoriów dla gospodarczego ich wykorzystania.

Jednym z wielkich celów, rozpalających wyobraźnię współczesnych ludzi, było dotarcie do Indii, by uzyskać tam cenne przyprawy korzenne, głównie pieprz, goździki i wanilię oraz szlachetne metale. Takim celem kierował się podróżnik portugalski Bartolomeo Diaz, który w 1487 r., jako pierwszy Europejczyk, dotarł na swej karaweli na Ocean Indyjski, opływając Przylądek Dobrej Nadziei na południowym skraju kontynentu afrykańskiego. Dwanaście lat później, w 1498 r., kolejna wyprawa czterech statków portugalskich, kierowana przez Vasco da Gamę, opłynąwszy Afrykę, po raz pierwszy dotarła po 10-miesięcznej podróży do południowych wybrzeży Półwyspu Indyjskiego.

To samo zadanie dotarcia do Indii postawił przed sobą żeglarz genueński, Krzysztof Kolumb, lecz zamierzał płynąć przez Ocean Atlantycki w kierunku zachodnim. Przyjął bowiem, w oparciu o dzieło greckiego geografą Ptolemeusza, udostępnione mu przez brata Bartolomeo, producenta map, że Ziemia jest kulista. Po wielu zabiegach i latach udało mu się przekonać hiszpańską królową Izabelę Kastylijską do sfinansowania jego śmiałej idei, i 3 sierpnia 1492 r. poprowadził ekspedycję trzech, starannie przygotowanych i zaopatrzonych, karawel w dziewiczy rejs przez Atlantyk.

Wiatry sprzyjały wyprawie i 12 października statki, z flagowym "Santa Maria" na czele, dotarły do brzegów wyspy San Salvador w archipelagu Bahama, którą uznano za jedną z wysp japońskich. Po opłynięciu kilku innych wysp, w tym Kuby i Haiti w archipelagu Antyle, Kolumb powrócił do Barcelony, gdzie przyjęty został z wielką fetą. Zorganizował potem jeszcze do 1504 r. trzy dalsze wyprawy ekspedycyjne. Dwie ostatnie do wybrzeży Wenezueli i Hondurasu, które według odkrywców miały być kontynentem azjatyckim. Dopiero, podróżujący do Ameryki Południowej 20 lat później, żeglarz florencki Amerigo Vespucci stwierdził, jako pierwszy, że odkryte przez Kolumba lądy to nie Japonia, ani Azja, lecz nowy, nieznany dotąd, kontynent. Nazwano go od jego imienia Ameryką.

Po odkryciu w 1492 r. kontynentu amerykańskiego, Hiszpanie a także Portugalczycy, zintensyfikowali swe odkrywcze wyprawy zamorskie. W tym celu, zgodnie z opinią papieża, oba państwa zawarły w 1494 r. traktat, w którym podzieliły między siebie nowoodkryte terytoria. Granicą podziału został południk 46 stopni na zachód od Grenwich. Leżące na wschód od niego terytoria na kontynencie afrykańskim i w południowej Azji przypadły Portugalii. Natomiast cała Ameryka miała stać się zdobyczą Hiszpanii. Jednakże, jak się później okazało, na wschód od 46 południka znalazła się znaczna część południowej Ameryki i faktycznie tereny te opanowali potem Portugalczycy, zwąc je Brazylią.

Podróż dookoła świata. Milowym krokiem w dziele poznania świata przez współczesnych była pierwsza podróż drogą morską dookoła kuli ziemskiej. Zorganizował ją i poprowadził podróżnik portugalski Ferdynand Magellan, a wyprawę sfinansował król Hiszpanii Karol I (późniejszy cesarz Karol V). Obejmowała ona pięć żaglowych karak z 265-osobową załogą, które wypłynęły z Sewilli 5 sierpnia 1519 r. Flotylla popłynęła trasą wokół Ameryki Południowej, gdzie znaleziono przejście, znane dziś jako Cieśnina Magellana. Przepłynięcie Oceanu Spokojnego odbyło się bez jakichkolwiek burz, stąd nazwa oceanu - Pacyfik, czyli Ocean Spokojny.

Następnie wyprawa dotarła na wyspy, nazwane przez Magellana Złodziejskimi (Mariany), oraz na archipelag Filipin, który zaanektował on dla Hiszpanii, zawierając układ przyjaźni z kilkoma miejscowymi radzami. Na jednej z wysp archipelagu Magellan został zabity w walkach ze zbuntowanymi tubylcami. Z powrotem do San Lucar dotarł w dniu 6 września 1522 r. tylko jeden statek ekspedycji "Victoria", z 18 ludźmi. Podróż odkryła istnienie wielkiego oceanu między Ameryką i Azją oraz udowodniła, że Ziemia jest kulista i że więcej jest na Ziemi wód niż lądów.

Podbój Ameryki. Podbój Ameryki Środkowej i Południowej dokonany został już w pierwszej połowie XVI wieku. Prowadzili go przedsiębiorczy i ambitni konkwistadorzy hiszpańscy, kierujący niewielkimi, lecz dobrze wyposa-

żonymi i zaprawionymi w bojach żołnierzami-awanturnikami, żądnymi łupów i przygód. Często byli nimi przestępcy, zwalniani specjalnie z więzień na dalekie i nader ryzykowne wyprawy kolonialne. Wielu rycerzy było ogarniętych zapałem religijnym i jechało do nowoodkrytej Ameryki, by wziąć udział w nawracaniu nowych dusz na prawdziwą wiarę chrześcijańską.

Organizacją i finansowaniem większych wypraw zajmował się król hiszpański, lub w jego zastępstwie wicekról Hispanioli (Kuba). On też mianował konkwistadorów, kierujących wyprawami. Między innymi należeli do nich Hernan Cortez i Francisco Pizarro. Pierwszy, z oddziałem 550 żołnierzy, podbił i opanował w latach 1519-22 terytorium państwa Azteków, leżącego w Meksyku i na Półwyspie Jukatan w Ameryce Środkowej. Drugi w latach 1531-36 ujarzmił imperium Inków w Peru i Chile w Ameryce Południowej.

Obie cywilizacje Azteków (zwanych też Mexica) i Inków w momencie odkrycia przez Hiszpanów kontynentu amerykańskiego, znajdowały się na wysokim poziomie rozwoju. Państwo Azteków istniało od XII w., zajmując tereny w Meksyku, na których wcześniej zamieszkiwali Toltekowie. Ludność (ok. 10 mln) używała bawełnianych tunik i skór lamparcich na swe ubrania, trudniła się rolnictwem, rybołówstwem i łowiectwem, także handlem i rzemiosłem. Aztekowie posługiwali się pismem obrazkowym, mieli swój kodeks karny i sądownictwo, rozwiniętą astronomię, budowali kamienne mosty, akwedukty, groby, domy, ozdabiane bogatą rzeźbą. Krajem rządził monarcha, będący równocześnie najwyższym kapłanem i wodzem armii. Wierzono w liczne bóstwa, czczono deszcz, zjawiska losowe, zwierzęta, ptaki, "Pierzastego Węża", a zwłaszcza gwiazdy i głównego boga Słońce. Słońcu też składano ofiary z serc ludzkich, gdyż Aztekowie sądzili, że czerpie ono energię swego ruchu z krwi ludzkiej, a z braku pokarmu może mścić się, zsyłając nieurodzaj, susze, pożary, powodzie, trzęsienia ziemi, wybuchy wulkanów. Ofiary zdobywano na wojnach, w trakcie których starano się nie zabijać przeciwników, lecz brać ich do niewoli. Stolicą państwa było duże 150-tysięczne miasto Tenochtitlan (późniejszy Meksyk), zbudowane na palach na wyspie na jeziorze Texcoco, a zaopatrywane w wodę pitną akweduktami z pobliskich gór.

Inkowie, podobnie jak Aztekowie, zbudowali swe imperium w ciągu niespełna 200 lat. Obejmowało ono na początku XVI w. prawie całe wybrzeże Pacyfiku wzdłuż Andów i tereny Peru i Boliwii w głębi kontynentu, a zamieszkałe było przez ok. 12 mil. mieszkańców. Zajmowali się oni głównie rolnictwem, uprawiając kukurydzę, ziemniaki, trzcinę cukrową, bawełnę i kokę oraz hodowlą lam i alpak. Część pól nawadniano przy pomocy sztucznych kanałów irygacyjnych.

Kraj pokryty był siecią dróg, chociaż nie znano koła i nie używano żadnych pojazdów do transportu, a bagaże przenoszone były na barkach tragarzy. Dzięki tym drogom Inkowie mogli względnie szybko przemieszczać swe wojska w czasie wojny czy zamieszek. Służyły też one do przesyłania wiadomości, czym zajmowali się specjaliści biegacze, dla których przy drogach pobudowano stacje, w których mogli odpocząć i przebrać się. Same wiadomości zapisywane były w postaci wymyślnego układu węzłków na sznurach (pismo węzłkowe).

Władcy Inków otoczeni byli wielkim przepychem i czczeni jak bogowie, po śmierci ich ciała mumifikowano i nadal oddawano im boską cześć. Do nich i kapłanów należała cała ziemia w państwie. Najważniejszymi bóstwami były Inti, czyli słońce i Illapa, władający siłami przyrody. Na ich cześć budowano kultowe kamienne piramidy. Stolicą państwa Inków było miasto Cuzco w Peru na płaskowyżu andyjskim. A najciekawszym i zagadkowym miastem, odkrytym w 1911 r., jest Machu Picchu, położone wysoko w górach, zbudowane tak, że nie jest widoczne z dołu. Z niewiadomych powodów zostało opuszczone przez mieszkańców krótko przed przybyciem Hiszpanów do Ameryki.

Obaj hiszpańscy konkwistadorzy działali bezwzględnie i okrutnie, nie gardząc intrygą i podstępem. Podbijane wielkie milionowe społeczeństwa Azteków i Inków padły ponad to, w dużej mierze, ofiarą swych własnych religii. Aztekowie uważali bowiem białych najeźdźców za wysłańców bogów. Wiara ich głosiła, że pewnego dnia biały i brodaty bóg powróci na statku do swego ludu. Konkwistador Hernan Cortez spełniał te warunki, więc Montezuma, władca kraju Azteków, powitał go z szacunkiem, obdarował skarbami ze złota, lecz chciał by zawrócić. Później, po kilku klęskach, oddał mu swój kraj.

Wielki, bogobojny strach wywoływał też widok, nieznanych w Ameryce wcześniej, koni, muszkietów oraz armat, używanych przez Hiszpanów. Podczas gdy broń tubylców była z drewna, zaś jej ostrza wykonane z kamieni, lub brązu. Z drugiej strony oba imperia nie były jednorodne. Współcześnie żyły w nich, lub na ich peryferiach, plemiona Misteków, Zapoteków, Totomaków, Hasteków, Tarasków i inne. Indianie, uciskani przez władców, chcieli widzieć w potężnych przybyszach swych wybawców i obrońców przed uciskiem we swych państwach, w tym przed obowiązkiem świadczenia corocznie tysięcy ludzi, jako ofiar kultowych dla czczonych bóstw. Sprzymierzali się więc często z konkwistadorami, którzy zaciągali ich do swych oddziałów.

Dodatkowo imperium Inków, przed najazdem oddziału Francisco Pizarry, było bardzo osłabione wcześniejszą wojną domową. Pizarro wykorzystał tę sytuację i zaprosił zwycięskiego władcę Atahualpę wraz z gronem 5 tys. szlachty indiańskiej. Przybyli oni bez broni, zaś w czasie uczty zostali podstępnie napadnięci i wymordowani przez żołnierzy hiszpańskich. Z rzezi oszczędzono i wzięto do niewoli tylko samego władcę. Obiecano mu wolność w zamian za duży okup. Faktycznie Hiszpanie otrzymali 6 ton złota i 12 ton srebra, lecz mimo to Atahualpa został skazany na śmierć przez spalenie na stosie. Według wierzeń Inków spalenie ciała było równoznaczne z zabiciem również duszy. Hiszpanie łaskawie zgodzili się więc na zamianę wyroku śmierci na uduszenie, wszakże pod warunkiem wcześniejszego przejścia skazańca na chrześcijaństwo. Tak też się stało, ale ciało jednak zostało spalone. Po śmierci władcy Inków, jego dwie armie się rozpieczęły, a niewielka banda niepiśmiennego Pizarry opanowała w ciągu kilku lat całe imperium Inków.

Hiszpanie rychło zorganizowali w obu Amerykach wielkie kopalnie srebra, złota i diamentów oraz plantacje uprawy kukurydzy i kakao, na których zmuszali Indian do katorżniczej, niewolniczej pracy. Ciężkie warunki życia i pracy, a również całkowity brak odporności na choroby zakaźne, przywleczone z Europy, oraz pogromy, rzezie i szubienice hiszpańskie, spowodowały olbrzymią śmiertelność wśród tubylczej indiańskiej ludności. Szacuje się np.,

że w latach 1500-1548 jej liczebność zmniejszyła się z 25 do 6 milionów.

W ślad za konkwistadorami udawali się do Ameryki księża i zakonnicy, celem szerzenia wiary chrześcijańskiej wśród tubylców. Największą aktywność przejawiały zakony franciszkański i dominikański w Meksyku oraz jezuicki w Brazylii. Według współczesnych relacji, to krzewienie wiary wśród Indian odbywało się pod przymusem, dosłownie "ogniem i mieczem". Ale zakonnicy stawiali się też niejednokrotnie obrońcami Indian przed bezwzględny kolonialnym wyzyskiem, szerzyli oświatę, roztaczali opiekę nad najbardziej ubogimi i składali petycje, zresztą nieskuteczne, do gubernatorów prowincji i króla o poprawę losu tubylczej ludności. Z biegiem lat te przeciwstawne stanowiska bezwzględnych władz cywilnych i dobroczynnych zakonów, spowodowało szybką chrystianizację indiańskiej ludności w całej Ameryce. Kościół zadbał przy tym o całkowite podporządkowanie jej sobie, zakazując wyświęcania Indian na księży.

Wraz z rozwojem handlu i kolonialnej eksploatacji Ameryki pojawiły się w Europie i rozpowszechniły liczne produkty spożywcze, dotąd nie znane: kukurydza, ziemniaki, fasola, papryka, pomidory, indyki.

Europa w XVI w.

Idee Odrodzenia. W XVI w. idee odrodzenia w kulturze i sztuce ogarnęły i rozwijały się we wszystkich krajach europejskich. Głównymi jego centrami były uniwersytety, kolegia oraz dwory królewskie i możnowładców, na których filozofowie, pisarze i artyści, uskrzydleni humanistycznymi ideałami epoki, tworzyli, pisali i nauczali. W pierwszych dziesięcioleciach XVI w. należeli do nich, między innymi, Erazm z Rotterdamu (1466-1536), Tomasz Morus (1478-1535), Niccolò Machiavelli. Erazm występował przeciw scholastyce oraz głosił potrzebę i możliwość moralnej odnowy społeczeństw w duchu ewangelizmu i humanizmu. Morus w swej książce "Utopia" przedstawił wizję idealnego, sprawiedliwego i pokojowego państwa i społeczeństwa, przy czym te jego poglądy uważane są za początki socjalizmu utopijnego. Zaś Machiavelli w "Księżciu" sformułował doktryny skutecznych działań politycznych, dopuszczających stosowanie przemocy i podstępów dla osiągnięcia zamierzonego celu.

Od 1516 r. wszechstronny uczyony i artysta Leonardo da Vinci (1452-1519) działał na dworze króla francuskiego Franciszka I, (obrazy "Ostatnia wieczerza", "Mona Lisa", "Dama z łasiczką", "Gioconda"). Malarze, rzeźbiarze i architekci: Rafael (1483-1520) kierował budową Bazyliki św. Piotra w Rzymie; Michał Anioł Buonarrotti (1475-1564) malował i tworzył liczne rzeźby we Florencji i Rzymie ("David", "Mojżesz", "Pieta"), ale głównym jego dziełem jest fresk "Sąd Ostateczny" w Kaplicy Sykstyńskiej w Watykanie, zaprojektował też mundury gwardii papieskiej, używane do dziś. W epoce Odrodzenia działali także: Wiliam Szekspir (1564-1616), Miguel Cervantes, El Greco, Francois Rabelais, Mikołaj Rej, Galileusz, Jan Kochanowski, Mikołaj Kopernik, Giordano Bruno (spalony na stosie jako herezyk), Albrecht Dürer, Hans Holbein, Lope de Vega. Pod koniec XVI w. epoka Renesansu europejskiego przekształciła się w epokę Baroku. Nowy styl objął także wszystkie dziedziny sztuki, literatury, teatru i muzyki.

Reformacja. Na przełomie XV i XVI w. rzymski Kościół katolicki miał bardzo mocną pozycję w całej zachodniej Europie. Papieże dokonywali koronacji panujących i wpływali w decydujący sposób na kształtowanie się polityki zagranicznej i wewnętrznej poszczególnych państw. Kościół, zakony i klasztory były właścicielami rozległych latyfundiów, licznych zamków, różnych obiektów sakralnych i świeckich. Świętopietrze płacone przez państwa chrześcijańskie na rzecz papieża, dziesięcina, czyli danina od posiadanej ziemi, darowizny feudalnych możnowładców i opłaty ludności za świadczone usługi i obrzędy sprawiały, że duchowieństwo, a zwłaszcza hierarchowie kościelni żyli dostatnio, a nawet w przepychu i rozpuście. Kontrastowało to z powszechną nędzą ludności i z głoszonymi przez religię chrześcijańską kanonami życia w ubóstwie i pokorze. Dostrzegali to świeccy humaniści i niektórzy, jak Holender Erazm z Rotterdamu (1466-1536) i Anglik Tomasz Morus postulowali konieczność odnowy Kościoła i odrodzenia prawdziwej pobożności, opartej o skromność, uczciwość i sprawiedliwość.

Ten ferment religijny doprowadził w krótkim czasie do Reformacji, to jest utworzenia kościołów niezależnych od papieża. Za jej początek przyjmuje się ogłoszenie w 1517 r. przez niemieckiego mnicha, profesora dialektyki na uniwersytecie w Wirtembergu, Marcina Lutra, tak zwanych 95 tez, m.in. przeciwko sprzedaży przez księży za pieniądze odpustów za grzechy. Odpust to był zapis na pergaminie, który po wykupie za określoną sumę, miał skrócić przebywanie duszy nabywcy w czyśćcu. Tezy Lutra spotkały się z wielkim rezonansem społecznym. Wtedy został on, jako zakonnik augustiański, wezwany przez papieża Leona X do Rzymu, celem ich odwołania. Odmówił on jednak spełnienia tych żądań, chroniąc się na dworze elektora Saksonii, po czym doszło do wielkiej ideologiczno-teologicznej dysputy nad тезami Lutra w czerwcu 1519 r. w Lipsku. Luter zgłosił wtedy dalsze postulaty, kwestionujące istnienie czyśćca i celibatu księży oraz uznające Pismo Święte za jedyny autorytet w sprawach wiary, natomiast podważające prymat papieża i zasadę nieomylności soboru w tym względzie. Został za to wyklęty przez papieża i skazany przez cesarza Karola V na wygnanie z Rzeszy Niemieckiej.

Tezy Lutra znalazły jednak bardzo wielu zwolenników i stały się doktryną religijną pierwszych kościołów protestanckich. Luteranizm rozpowszechnił się zwłaszcza w krajach niemieckich, Skandynawii i krajach bałtyckich. Kolejne podwaliny protestantyzmu stworzyli szwajcarski kaznodzieja Ulrich Zwingli (1484-1531) i Francuz Jan Kalwin (1509-64), działający w Szwajcarii. Kanony nowej wiary, przedstawione przez Kalwina w jego licznych książkach, stały się podstawą jednej z głównych religii protestanckich, kalwinizmu, który rozprzestrzenił się głównie w Szwajcarii, Francji, Czechach i w Szkocji, gdzie stał się religią panującą. Sam Kalwin utworzył w latach 1541-64 w Genewie wzorcową gminę miejską, kierowaną jego nakazami wiary, surowej moralności i absolutnego porządku, opartej na ścisłej kontroli zachowywania się mieszkańców. Kalwinizm zapanował także w Anglii, gdzie przyjął formę państwowego Kościoła anglikańskiego.

Wszystkie religie protestanckie domagały się tłumaczenia Biblii i prowadzenia liturgii w językach narodowych, zaprzestania sprzedaży odpustu grzechów przez księży, odrzucenia kultu Marii Panny i prymatu papieża, likwidacji zakonów, instytucji kościelnych i celibatu duchownych, umniejszenia roli hierarchii kościelnej, wybieralności biskupów oraz zarządzania gminami wyznaniowymi przez wiernych. Reformacje wzmacniały i rozszerzały liczne inne ruchy i sekty religijne, jakie powstały w całej Europie. Należeli do nich waldensi we Francji i Włoszech, Bracia Czescy w Czechach, lolardzi w Anglii, hugenoci we Francji, ikonoklasiści w Anglii i Niderlandach.

Zagrożony rozprzestrzenianiem się protestantyzmu, i utratą własnych wiernych, Kościół katolicki bronił się wszelkimi możliwymi sposobami, a przede wszystkim przez pozbawianie praw i prześladowanie heretyków przez panujących władców katolickich i Inkwizycję kościelną. W procesach, wytaczanych heretykom, skazywano ich na konfiskaty mienia, banicję, często na śmierć. A w wielu krajach rozgorzały długoletnie domowe wojny religijne.

Ostatecznie Kościół katolicki od połowy XVI w. sam zaczął się reformować według zasad ustalonych na soborze w Trydencie, obradującym, z dłuższymi przerwami, w latach 1545-63. Te zasady to: sprecyzowanie najważniejszych dogmatów wiary, ujednoczenie liturgii, zakaz łączenia wyższych stanowisk kościelnych, wprowadzenie indeksu ksiąg zakazanych, utworzenie seminariów duchownych, wzmocnienie centralizmu papieskiego, zmiany wystroju wnętrz kościołów (np. wprowadzono organy). W 1582 r. papież Grzegorz XIII wprowadził nowy kalendarz, zwany gregoriańskim, jaki obowiązuje do dziś.

Równolegle Kościół kontynuował kontrreformację, czyli nawracanie protestantów na wiarę katolicką, w czym dużą rolę odegrał zakon jezuitów (Towarzystwa Jezusowego), założony zresztą w tym celu w 1534 r. w Paryżu przez oficera hiszpańskiego, mistyka katolickiego, Ignacego de Loyolę (1494-1556). Jako żołnierz wierzył w dyscyplinę i bezwzględne posłuszeństwo zwierzchnikom i dlatego jezuita zorganizowani zostali na modłę wojskową i podlegali generałowi. Utworzyli oni liczne kolegia i akademie, to jest średnie i wyższe szkoły dla męskiej młodzieży szlacheckiej, zajmujące się wychowaniem i nauczaniem powszechnym w duchu katolickim i uległości wobec Kościoła. Mieli potem także duży udział w ewangelizacji Indian w Ameryce.

Półwysep Apeniński. W XVI w. Półwysep Apeniński nadal stanowił mozaikę kilkunastu minipaństw: księstw, królestw, republik. Ich wielkość, znaczenie, wpływy gospodarcze i polityczne zmieniały się nieustannie. Często co raz to któreś z państw, przez koligacje rodzinne panujących, czy przez podbój i alianse, dostawało się pod wpływy innego. Zaś od końca XV stulecia wszystkie one stały się obiektem rywalizacji i podbojów scentralizowanych monarchii ościennych: Francji, Hiszpanii i Rzeszy Niemieckiej.

W 1494 r., gdy król Francji Karol VIII najechał Italię, docierając aż do Neapolu na południu półwyspu, rozpoczęły się tam długoletnie wojny pomiędzy tymi trzema monarchiami. Losy wojen były zmienne i np. po klęsce wojsk francuskich w 1525 r. pod Pawią, w której sam król Francji, Franciszek I dostał się do hiszpańskiej niewoli, wpływy Francji na półwyspie znacznie zmalały. Panem większości terytoriów Italii stał się cesarz Rzeszy Niemieckiej Karol V. W 1527 r. podległe mu najemne wojska hiszpańskie i niemieckie podbiły i złupiły Rzym, zabijając kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców

Wojny włoskie zakończyły się dopiero w 1559 r. Hiszpania otrzymała najwięcej: Mediolan, Sycylię, Sardynię i południową Italię, a szereg innych państw włoskich zostało od niej uzależnionych. Francja utrzymała wpływy w północno-zachodniej Italii (Genua, Sabaudia), szereg państw nadal zachowało swą niezależność, w tym Państwo Kościelne, zajmujące środek Półwyspu Apenińskiego z Rzymem.

W XVI w. papież nadal utrzymywał wielkie wpływy i władzę w katolickich krajach Europy. Zrodzone z początkiem stulecia ruchy protestanckie groziły jednakże podziałem chrześcijaństwa, zarówno w kwestiach doktrynalnych, jak i władzy papieża. By temu przeciwdziałać papież Paweł III utworzył w 1542 r. Kongregację Kardynalską Inkwizycji do sądenia herezji. Zaś w 1545 r. otworzył w Trydencie wielki sobór powszechny z udziałem ok. 200 kardynałów. Z różnych powodów był on wielokrotnie przerywany, przesuwany do różnych miast i zakończył się dopiero w 1563 r. za pontyfikatu Piusa IV (1559-1565). Sobór odrzucił dialog z protestantami, co stało się jednym z głównych powodów nasilenia się wojen religijnych w zachodniej Europie.

W ciągu całego XVI w. rola papieża umniejszała się jednakże stopniowo na rzecz królów hiszpańskich, którzy przejęli reprezentację interesów Kościoła katolickiego w całej zachodniej i południowej Europie. Należał do nich zwłaszcza Filip II Habsburg (1557-83), który traktował swą władzę jako chrześcijańską misję.

W pierwszej połowie XVI w., począwszy od pontyfikatu Juliusza II, miał w Rzymie miejsce bom inwestycyjny, m. in. zbudowano w mieście 54 kościoły, 60 pałaców (Watykański, Laterański, Kwirynał), dzielnice dla 70 tys. mieszkańców, rozpoczęto budowę Bazyliki św. Piotra wg projektu Bramantego, Rafael namalował cykl obrazów ściennych w Pałacu Watykańskim.

W drugiej połowie stulecia nie było na Półwyspie Apenińskim wojen i państwa włoskie odbudowały się i stosunkowo znacznie rozwinęły się gospodarczo. I to mimo mniejszego znaczenia śródziemnomorskich szlaków handlowych, wobec konkurencyjnego kolonialnego handlu przez Atlantyk do obu Ameryk.

Księstwo Florenckie przekształciło się w Wielkie Księstwo Toskanii, lecz nie odgrywała już tak znaczącej roli w handlu, finansach i kulturze jak w początkach epoki Odrodzenia. Natomiast Republika Wenecka, najbogatsza spośród państw włoskich w średniowieczu, straciła swe znaczenie jako potęga morska w regionie śródziemnomorskim. Spowodowane to zostało konkurencją handlową Holendrów i Anglików oraz przez wojskową dominację Habsburgów na Adriatyku, a Turcji we wschodniej części Morza Śródziemnego. W wojnie z Turcją (1538-40) utraciła wyspy Peloponeskie i na Morzu Egejskim. Zaś później, mimo wielkiego zwycięstwa Świętej Ligi nad flotą turecką pod Lepanto (1571), także Cypr i resztę posiadłości w Albanii i Epirze.

Genua utrzymała i utwierdziła swe znaczenie i bogactwo jako centrum bankowości i finansów Europy. Lombardia, wraz z Mediolanem, szczególnie zniszczona przez wojny, odbudowała się szybko dzięki tradycyjnemu rzemio-

słu i przemysłom wełnianemu, jedwabniczemu oraz lekkiej metalurgii. Także dzięki rolnictwu na żyznych ziemiach niziny padońskiej. W Mediolanie powstało wiele pałaców i kościołów, m.in. Katedra Mediolańska, budowana prawie 200 lat.

Głównym bogactwem hiszpańskich wicekrólestw Sycylii i Neapolu były uprawy oliwek, roślin zbożowych, hodowla i produkcja jedwabiu. Neapol w 1600 r. osiągnął 200 tys. mieszkańców, stając się największym miastem na Półwyspie.

Francja. Tron po Karolu VIII przejął Ludwik XII (1498-1515), książę orleański, prawnuk Karola V Mądrego. Kontynuował on również zaborcze wojny swego poprzednika na Półwyspie Apenińskim. W 1499 r. podbił Księstwo Mediolańskie, czyniąc z niego prowincję francuską, zaś w 1501 r. jego wojska zajęły Neapol, w 1509 Wenecję, w 1512 odniosły zwycięstwo pod Rawenną nad wojskami hiszpańskimi i papieskimi. Zostały jednakże wyparte z tych miast w 1514 r. przez armie nowej Świętej Ligi, zawiązanej przez papieża Juliusza II, obejmującej Wenecję, kantony szwajcarskie, Hiszpanię i Anglię. Dla odzyskania Bretanii Ludwik XII ożenił się z wdową po Karolu VIII, Anną Bretońską, zmarł na dezynterię w 1515 roku.

Również kolejny monarcha francuski Franciszek I (1515-47) zaangażował się z pasją w wojnę o terytoria włoskie. Zdobycie północnej Italii było dla Francji bardzo cenne, zarówno ze względu na walory gospodarcze jak i znajdujące się tam znaczące ośrodki nauki i sztuki włoskiej. Stały się one wówczas kanwą rozwoju nowej epoki w kulturze europejskiej, zwanej Odrodzeniem lub Renesansem. W pierwszym rządzie nowe idee i prądy kultury i sztuki renesansu włoskiego przeniknęły do Francji. Król Franciszek I stał się gorącym ich orędownikiem i mecenasem, sprwadając do Francji wielu malarzy, rzeźbiarzy, poetów i filozofów włoskich. Między innymi na królewskim dworze w Amboise działał Leonardo da Vinci.

W swych pierwszych dwóch wojnach (1521-29), prowadzonych w Italii z cesarzem Karolem V, Franciszek I miał za sojuszników jedynie Szwajcarów i Wenecję. Zabiegał wprawdzie o pomoc Turcji, Polski Jagiellonów i neutralność Anglii Henryka VIII, lecz bez rezultatu. Natomiast koalicja Świętej Ligi rozrosła się niepomiernie i objęła Hiszpanię, Rzeszę Niemiecką, Flandrię oraz część państw włoskich: Neapol, Florencję i Państwo Kościelne. To też w 1525 r. pod Pawią Francuzi odnieśli upokarzającą klęskę, zadaną im przez wojska Habsburgów. W bitwie król Franciszek I wzięty został do niewoli i osadzony w zamku w Madrycie, zresztą w komfortowych warunkach. Uwolniono go dopiero po wielu miesiącach za cenę zrzeczenia się praw do posiadłości włoskich i Burgundii.

Mimo to Franciszek I w latach 1536-38 przeprowadził kolejną trzecią wojnę o Mediolan, a w latach 1542-44 czwartą. W tej ostatniej wzięła udział także Turcja, której flota, razem z okrętami francuskimi, zaatakowały Niceę w 1542 r. Ostatecznie wojny na Półwyspie Apenińskim pomiędzy Francją i Świętą Ligą, a właściwie cesarzem niemieckim Karolem V Habsburgiem, zakończyły się w 1544 r. traktatem pokojowym w Crepy, przywracającym stan istniejący sprzed pierwszej wojny.

Pomimo prowadzenia kosztownych wojen, Francja rozwijała się pomyślnie gospodarczo. Licząc 15-18 milionów mieszkańców, była najludniejszym państwem w Europie. Franciszek I wprowadził podział kraju na 16 prowincji i usprawnił finanse państwowe. Dbając o splendor władzy i dworu królewskiego rozbudował Luwr, pobudował szereg wspaniałych zamków nad Loarą, dwór królewski przekształcił w salon monarchii, finansował biblioteki, wprowadził język francuski w miejsce łaciny do dokumentów urzędowych.

W dwudziestych latach XV w. zaczął się we Francji rozwijać ruch hugenotów, jako odmiana niemieckiego ewangelizmu. Król Franciszek I początkowo przychylny nowinkom religijnym, potem uległ naciskom kół katolickich i parlamentu paryskiego, które domagały się bezwzględного zwalczania wszelkich ruchów heretyckich. Z jego przyzwolenia w 1535 r. spalono na stosie w Paryżu sześć zwolenników luteranizmu, a w 1545 r. dokonana została na południu Francji rzeź kilku tysięcy rodzin waldensów, stanowiących grupę religijną, powstałą jeszcze w drugiej połowie XII w., a nawiązującą do prostoty pierwotnych chrześcijan.

Po śmierci Franciszka I królem Francji został jego syn Henryk II (1547-59). W okresie jego panowania, państwo nadal rozwijało się pomyślnie. Henryk II kontynuował styl rządzenia ojca i także dbał o splendor dworu monarszego. Pomagała mu w tym żona Katarzyna Medycejska, która utrzymywała na dworze grupy artystów włoskich, utrwalających wpływy Renesansu włoskiego we Francji. Zatrudniła też na swym dworze, jako medyka swoich synów, astrologa z Prowansji, Michel Nostradamusa, który napisał wierszowane przepowiednie, przytaczane do dziś.

W 1552 r. znów rozgorzała wojna w północnych Włoszech między Francją a Cesarstwem Niemieckim, gdy wojska francuskie wsparły rewoltę Sieny przeciwko cesarzowi Karolowi V. Odbiła się ona wkrótce echem we Flandrii, gdzie sprawował rząd Filip II Hiszpański i tam wojska francuskie doznały klęski w 1557 r. pod Saint Quentin. W zawartym po niej traktacie pokojowym w 1559 r. w Cateau-Combrisis, kończącym również włoskie wojny między obu mocarstwami, nastąpiły różne regulacje roszczeń dynastycznych. Henryk II zrzekł się pretensji francuskich do Neapolu i Mediolanu, a Francja odzyskała port Calais, ostatni bastion angielski we Francji, pozostały po wojnie stu-letniej.

W czasie swego panowania, Henryk II starał się ograniczyć rozszerzanie się protestantyzmu we Francji. Wobec hugenotów, stosowano różnego rodzaju represje karne i w tym celu powołani zostali specjaliści komisarzy i Izba Karu przy Parlamencie Paryskim. Powstały w tym czasie dwa wielkie obozy-stronnictwa katolickie i protestanckie, wspierane przez poszczególne rody szlacheckie, walczące między sobą o realną władzę polityczną w kraju i prowincjach. Po ustaniu wojen zewnętrznych, napięcia i rywalizacja między nimi jeszcze bardziej wzrosły.

Henryk II zmarł w 1559 r. w wyniku ran, odniesionych podczas turnieju rycerskiego, po czym rządy regencyjne przejęła żona, Katarzyna Medycejska, wobec niepełnoletności ich 15-letniego wtedy syna, Franciszka II (1559-1560), a następnie, gdy on umarł na gruźlicę, również jeszcze młodszego o 5 lat, Karola IX (1560-1574). Katarzyna początkowo próbowała swymi edyktami łączyć zwaśnione stronnictwa katolickie i protestanckie. Między innymi w

edykcje ze stycznia 1562 r. zezwoliła na odbywanie nabożeństw hugenotów we wsiach. Jednak kilka miesięcy później zbrojny oddział księcia Franciszka Gwizjusza, zagorzałego wroga reformacji, dokonał rzezi uczestników protestanckiego nabożeństwa w Wassy pod Paryżem. Ten krwawy incydent, w którym zabitych zostało ok. 80 osób, uważa się za początek wojen religijnych, jakie rozgrywały się potem we Francji, z przerwami, przez 36 lat.

Zamieszki i krwawe rozprawy na tle religijnym we Francji stały się pretekstem do interwencji obcych mocarstw. W obronie katolików opowiedział się król hiszpański Filip II, zaś królowa angielska Elżbieta I wsparła finansowo hugenotów, za co otrzymała od nich port Le Havre. Katarzyna Medycejska nadal prowadząc politykę pojednawczą, wydała swą córkę za mąż za przywódcę protestanckiego księcia Henryka z Nawarry. Lecz zamieszki religijne nie ostawały, pogłębiając narastające problemy gospodarcze i społeczne w państwie. To też Katarzyna, gorąca katoliczka, postanowiła ostatecznie rozprawić się z hugenotami.

W 1572 r. z jej inspiracji i pod wpływem Gwizjuszów młody Karol IX przyzwolił na krwawą rozprawę z hugenotami w Paryżu. Doszło do niej w nocy z 23/24 sierpnia, gdy żołnierze królewskiej gwardii szwajcarskiej zniemacka napadli i, pospołu z podburzonym i uzbrojonym tłumem Paryżan, zabili w ciągu dwu dni ok. 3 tys. hugenotów, w tym wielu szlachciców, przybyłych do Paryża na ślub i wesele przywódcy hugenotów, Henryka, króla Nawarry. Zaś łącznie w pogromach, które trwały jeszcze przez cały wrzesień, zginęło wtedy we Francji ok. 20 tys. ludzi.

W 1574 r. Karol IX zmarł na gruźlicę. Tron po nim objął jego brat Henryk III Walezy (1574-89), który w tym celu porzucił Polskę, gdzie przez kilka miesięcy sprawował, z wyboru elekcyjnego, władzę królewską. Wrócił do Francji w trakcie trwania kolejnej wojny religijnej. Nie mając pieniędzy na jej kontynuację, musiał pójść na szerokie ustępstwa wobec hugenotów. Potępił rzeź "Nocy św. Bartłomieja" sprzed dwóch lat oraz zawarł w 1576 r. traktat pokojowy, w którym hugenoci uzyskali przyzwolenie na swobodę wiary i na udział w parlamentach prowincji. Faktycznie wiele miast hugenockich uzyskało wtedy niezawisłość od władzy królewskiej. Oburzeni tymi ustępstwami ultrasi katolicki powołali zbrojną Ligę Katolicką, z zamiarem obalenia Henryka III i kontynuowania walki z hugenotami.

1577 r. wybuchła z kolei szósta już religijna wojna domowa, trwała trzy lata. Protestanci stawiali zbrojny opór, a ich wojskami dowodził, ocalały z rzezi w czasie Nocy św. Bartłomieja, król Nawarry, Henryk. Odnosił on szereg zwycięstw nad wojskami Ligi Katolickiej, wspieranej zresztą finansowo przez króla Hiszpanii Filipa II i moralnie przez papieża Sykstusa V, który rzucił klątwę na niego, a później także na króla Henryka III Walezjusza. Mimo to, po śmierci w 1589 r. Henryka III, zaszytowanego przez fanatycznego mnicha dominikańskiego, królem Francji został król Nawarry, jako Henryk IV. Henryk III był bowiem bezdzietny, a najbliższym jego męskim krewnym, choć bardzo dalekim (21 stopień pokrewieństwa) był właśnie król Nawarry, Henryk Burbon (1589-1610). Zapoczątkował on nową dynastię królewską Burbonów, którzy panowali do 1830 r.

Wybór protestanta Henryka IV na króla Francji stał się powodem wzniesienia przez Ligę Katolicką kolejnej krwawej, domowej wojny religijnej, która toczyła się, ze zmiennym szczęściem, także przy udziale wojsk hiszpańskich, przez 8 lat. Skończyła się w 1593 r. układem pokojowym między Francją i Hiszpanią, która zwróciła wszystkie swe zdobycze terytorialne w płn. Francji, po tym jak Henryk IV przeszedł z powrotem na katolicyzm ("Paryż wart jest mszy!"). W 1598 r. umarła Katarzyna Medycejska, a Henryk IV wydał edykt nantejski, zrównujący w prawach protestantów i katolików i usuwający w ten sposób przyczyny wojen religijnych we Francji.

Wiek XVI skończył się dla Francji dużym osłabieniem, spowodowanym wojną domową, szerzącymi się rozbojami i wielkim zadłużeniem skarbu królewskiego. Mimo to był dla Francji w sumie pomyślny w zakresie rozwoju gospodarczego i kulturowego, które dokonały się zwłaszcza w pierwszej połowie wieku. Rozwój ten stymulowany był znacznym rozszerzeniem się handlu zagranicznego, rozrostem miast oraz wynalazkami w dziedzinie transportu morskiego, tkactwa i metalurgii.

W drugiej połowie stulecia rozpoczęły się wyprawy Francuzów przez Atlantyk do Ameryki Północnej, gdzie założyli oni pierwsze francuskie kolonie na Florydzie, rozpoczynając rywalizację w podboju nowego kontynentu z Hiszpanami, a później z Anglikami. Francja miała wtedy duże zasoby naturalne i liczyła ok. 16 milionów ludności, czyli dwukrotnie więcej niż Hiszpania, a czterokrotnie jak Anglia, miała też dobrze rozwinięte rolnictwo i nadwyżki żywności.

Anglia. Panujący po Henryku VII Tudorze, jego syn, Henryk VIII (1509-47) rozbudował swą scentralizowaną, absolutystyczną władzę jeszcze bardziej, rządząc przy pomocy Rady Królewskiej, grupującej przedstawicieli wszystkich stanów. W Anglii w okresie jego panowania dokonał się dalszy szybki rozwój gospodarczy i kulturalny. Rozwinął się zwłaszcza przemysł tekstylny, którego wyroby eksportowano, głównie przez Flandrię, do całej Europy. Henryk VIII rozbudował też poważnie flotę morską i dbał o rozwój nauki i kultury. W swej polityce zagranicznej starał się być neutralnym, np. odmówił królowi francuskiemu Franciszkowi I pomocy w jego włoskich wojnach.

Natomiast wdał się w 1529 r. w konflikt z papieżem Klemensem VII, gdy ten nie udzielił mu zgody na rozwód z jego pierwszą żoną Katarzyną Aragońską. Zerwał wtedy, w 1534 r., z Rzymem, ogłosił się głową Kościoła angielskiego, nazwanego później anglikańskim, i przeprowadził zabór ziem licznych klasztorów katolickich, czym poważnie zasilił skarb królestwa. Dokonana przez niego schizma kościelna, którą pod naciskiem zaakceptowali biskupi i parlament angielski, jako tzw. "Akt supremacji", nie napotkała większego oporu w społeczeństwie i zakorzeniła się z czasem na stałe.

W 1539 r. Henryk VIII zreformował Kościół anglikański, wydając "Sześć artykułów wiary", w których sformułowane zostały dogmaty o komunii, mszy, spowiedzi i in., obowiązujące wiernych pod karą konfiskaty mienia lub śmierci. Faktycznie karami tymi szafowano obficie. To też Henryk VIII zapisany został przez historię jako król despotyczny, bezwzględny, a także mściwy. Miał 6 żon, z których dwie, oskarżone przez niego o niewierność, zostały skazane na ścięcie, w tym druga, piękna Anna Boleyn, dla której rozwiódł się z Katarzyną Aragońską. W 1541 r. przyjął tytuł króla Irlandii.

Po śmierci Henryka VIII zasiadł na tronie jego 10-letni syn Edward VI (1547-53). Rządzący za niego dwaj regenci-protectorzy przekształcili akt "Sześciu artykułów wiary" w duchu protestanckim i wprowadzili obieralność biskupów przez króla. Edward VI w ostatnich latach przed swą śmiercią próbował podporządkować sobie Szkocję, co mu się nie udało. Panująca po nim, jego przyrodnia siostra, fanatyczna katoliczka, Maria Tudor (1553-58), zmusiła parlament do uznania zwierzchności papieża, a zmierzając do przywrócenia katolicyzmu w państwie, prowadziła bezwzględne prześladowania wyznawców kościoła anglikańskiego, skazując m.in. 300 z nich na spalenie na stosie, przez co otrzymała przydomek Krwawa. Za jej panowania Anglia straciła, po krótkiej wojnie z Francją, port Calais, ostatnie swe terytorium na kontynencie.

W przeciwieństwie do Marii Krwawej, jej następczyni, córka Henryka VIII z drugiego małżeństwa z Anną Boleyn, Elżbieta I (1558-1603) wsparła i ostatecznie usankcjonowała narodowy Kościół Anglikański, reformując go równocześnie w 1563 r. w "Akcje Supremacji", zawierającym 39 doktrynalnych artykułów, opartych na kalwinizmie. Między innymi zniesiony został celibat duchownych, a językiem liturgicznym stał się angielski. Elżbieta I została w związku z tym ekskomunikowana przez papieża Piusa V, który zresztą za jedyną legalną królową uznawał Marię Stuart, córkę króla Szkocji Jakuba V. Skomplikowały się również stosunki Anglii z Irlandią. Doszło mianowicie do szeregu buntów katolickiej ludności Irlandii, stłumionych bezwzględnie przez protestancką Anglię. Lecz zrodzony wówczas konflikt religijno-narodowy nie zamarł i trwał potem przez całe stulecie.

Królowa Elżbieta I, kontynuując plany swych poprzedników, chciała też podporządkować Anglii Królestwo Szkocji, zajmujące północne terytoria wysp Brytyjskich. Jednak przede wszystkim musiała zwalczyć pretensje swej kuzynki, królowej Szkocji Marii Stuart do tronu angielskiego, zgłaszane w związku z jej rozgałęzionymi, a skomplikowanymi koneksjami rodzinnymi. Między innymi przez rok była ona królową Francji. Ostatecznie piękna Maria Stuart, po swej ucieczce przed buntem kalwińskiej szlachty szkockiej, i wieloletnim uwięzieniu w Anglii, została oskarżona o udział w spisku i skazana na ścięcie toporem.

Wszak największym problemem królowej Elżbiety I były wrogie stosunki Anglii z Hiszpanią. Miały one źródła w różnych panujących religiach, a głównie w rywalizacji o panowanie na morzach, czyli o panowanie nad handlem światowym. Prymat w tym względzie należał do Hiszpanii, władczyni obu Ameryk, skąd płynęły galeony ze złotem i srebrem. Były one obiektem napaści angielskich okrętów pirackich, będących na usługach królowej angielskiej. Najbardziej zasłużył się w tej mierze wiceadmirał-korsarz Francis Drake. Ponadto angielskie okręty kaperskie przecinały hiszpańskie szlaki zaopatrzeniowe do Niderlandów. Były to główne powody zaistnienia wojny morskiej między obu państwami.

Wojnę rozpoczął król Hiszpanii Filip II, który zgromadził wielką flotyllę 130 wojennych galeonów, z załogą ok. 10 tys. marynarzy i 20 tys. żołnierzy i skierował je w 1588 r. przeciwko Anglii. Na lądzie w hiszpańskiej Flandrii przygotował dodatkową 30-tys. armię, która miała być użyta do inwazji na W. Brytanię. Nie doszło do niej na skutek braku właściwej koordynacji. Niezwyciężona Wielka Armada hiszpańska doznała dużych strat w Kanale la Manche, zwłaszcza w bitwie pod Calais, atakowana przez szybsze i zwrotniejsze okręty angielskie. Wtedy dowódca podjął decyzję powrotu floty do Hiszpanii. Wobec wiatrów spychających okręty na Morze Północne, Armada miała opłynąć Szkocję i Irlandię od północy. Tam w wyniku gwałtownych sztormów, skał podwodnych, zagubienia się statków z braku map, Hiszpanie stracili prawie połowę swej flotylli. Do Hiszpanii powróciło zaledwie 65 okrętów. Był to początek końca imperium hiszpańskiego i początek dominacji angielskiej na morzach i oceanach świata.

Za panowania Elżbiety I, w drugiej połowie XVI w., w Anglii dokonał się dalszy wszechstronny rozwój gospodarczy i kulturalny. Rozrosły się miasta, rozwinęły przemysły tkacki, tekstylny i metalurgiczny, rzemiosło oraz budownictwo świeckie, zwłaszcza pałacowe. Rozwinął się handel, zwłaszcza zamorski, w oparciu o nowoutworzone kampanie kupieckie Rosyjską, Wschodnią (Bałtyk), Turecką (Lewantyjską) dla handlu na Morzu Śródziemnym i kilku kampanii dla handlu z Indiami i Ameryką Północną. Rozkwitły literatura, sztuka teatralna, malarstwo, architektura. Symbolem dokonań kulturalnych tego czasu może być styl elżbietański w architekturze oraz działalność Williama Szekspira (1564-1616), największego i najbardziej płodnego dramaturga w literaturze światowej.

Portugalia. Odkrycie Ameryki w 1492 r. przez Kolumba i dotarcie morzem wzdłuż wybrzeży Afryki do Indii w 1498 r. przez Portugalczyka Vasco da Gamę, otworzyło możliwość kolonizacji tych kontynentów przez Europejczyków. Już w pierwszej połowie XVI w. Portugalia opanowała wielkie obszary w Afryce, Azji i Brazylii, stając się drugim po Hiszpanii handlowo-kolonialnym mocarstwem światowym. Na nowo odkrytych terenach wprawdzie zakładano faktorie handlowe, a następnie budowano zamki warowne i osiedlano w okolicach imigrantów z Portugalii. Władzę na nowych obszarach sprawowali gubernatorzy, mianowani przez króla Portugalii, którym w latach 1495-1521 był Emanuel I. W ten sposób skolonizowane zostały przybrzeżne terytoria Maroka, Konga, Angoli i Mozambiku w Afryce i założone wielkie bazy handlowo-wojskowe w Goa na Półwyspie Indyjskim oraz w Malakka na Półwyspie Malajskim, a w 1516 r. w Makao w Południowych Chinach. Kupcy portugalscy stali się wówczas głównymi dostawcami do Europy pieprzu, gałki muszkatolowej, goździków, herbaty i czarnych niewolników z Afryki i Azji oraz z Brazylii tytoniu, diamentów i złota z nowych dużych kopalń w Minas Gerais i Mato Grosso.

Ten "złoty okres" rozwoju Portugalii skończył się w niewiele lat po śmierci króla Jana III (1521-1557). Jego bogobojny syn Sebastian I zorganizował wielką wyprawę krzyżową na podbój Maroka. Wojska portugalskie przewiezione zostały morzem do Tangeru, skąd młody król poprowadził je w głąb Maghrebu. Lecz Maurowie posiadali świetną kawalerię i bitną piechotę andaluzyjską i rozgromili wojska portugalskie, biorąc wielu rycerzy do niewoli, zaś król Sebastian I zaginął podczas rzezi jego wojska. Portugalia straciła swą elitę społeczną, wielkie pieniądze na wykupienie jeńców, także króla, który nie zostawił dynastycznego potomka. Tron przypadł jego wujowi, 65-letniemu kardynałowi

W drugiej połowie wieku nastąpiła dalsza gospodarcza degradacja kraju na skutek upadku rolnictwa, zmniej-

szenia się ludności, w związku z epidemicznymi chorobami i emigracją, oraz wskutek osłabienia centralnej władzy i załamania się ekspansji kolonialnej. Po wygaśnięciu w 1580 r. panującej dynastii, Królestwo Portugalii praktycznie przestało istnieć, stając się, w związku z unią personalną, częścią Królestwa Hiszpanii, kierowanego przez potężnego Filipa II Habsburga, który przejął także portugalskie posiadłości kolonialne w Brazylii i Indiach. W 1565 r., hiszpańską kolonią stały się, odkryte przez Portugalczyków w 1521 r. wyspy Filipiny, zwane tak na cześć Filipa II.

Hiszpania. Na początku XVI w. Królestwo Hiszpanii zajmowało Półwysep Iberyjski (bez Portugalii), Królestwo Neapolitańskie, Sycylię i Sycylię. Królem był Karol I (1517-55), będący równocześnie od 1519 r. tj. po śmierci swego dziadka Ferdynanda Habsburga, cesarzem Rzeszy Niemieckiej jako Karol V, a także królem Niderlandów, Austrii, Czech i Węgier. Jako cesarz prowadził cztery wojny z francuskim królem Franciszkiem I o tereny włoskie, powiększając swą domenę o Mediolan i szereg posiadłości w północnej Italii. W latach 20. i 30. Hiszpanie podbili również Meksyk, Peru, Chile i Kolumbię w Ameryce, równocześnie intensywnie je kolonizując i eksploatując. Towary, przywożone z Ameryki do Hiszpanii, a zwłaszcza złoto i diamenty oraz srebro, z wielkich kopalni w Potosi w Peru, bardzo poważnie przyczyniły się do gospodarczego rozwoju i pomyślności Królestwa Hiszpanii. Bogacili się szybko kupcy, koloniści, a zwłaszcza panujący monarcha, gdyż konkwistadorzy zobowiązani byli 2/3 zrabowanego złota przekazywać królowi.

W 1555 r. Karol I abdykował, dzieląc swe imperium Habsburgów (jako Karol V) pomiędzy syna Filipa II, który otrzymał Hiszpanię i Niderlandy, oraz brata Ferdynanda I, dziedzica pozostałych posiadłości europejskich. Filip II Hiszpański (1557-98) był bardzo religijnym władcą. Uważał w związku z tym, że jego misyjną powinnością jest walka z wrogami chrześcijaństwa. Zaangażował się więc w wojnę z daleką Turcją, zwłaszcza wobec jej prób zdobycia hegemonii na Morzu Śródziemnym i wspierania berberyjskich korsarzy, atakujących wybrzeża Hiszpanii.

W rozegranej u wybrzeży Malty bitwie morskiej Hiszpanie odnieśli w 1565 r. pierwsze swe poważne zwycięstwo. Znacznie większą klęskę doznała Turcja w bitwie morskiej, rozegranej 7 października 1571 r. pod Lepanto w Grecji, gdzie utraciła prawie całą swą flotę wojenną. Wystąpiły wtedy przeciw niej połączone siły państw Świętej Ligi, zorganizowanej przez papieża Piusa V, a obejmującej Hiszpanię, Wenecję, Państwo Kościelne, inne państwa włoskie i Joannitów maltańskich. To zwycięstwo Ligi nie zostało jednak wykorzystane do pokonania Turcji na lądzie, a tylko zahamowało na pewien czas ekspansję turecką w głąb Europy.

Filip II prowadził też swą chrześcijańską misję na terenie własnego królestwa, wobec Morysków, to jest potomków arabskich Maurów, którzy po upadku Emiratu Grenady przyjęli wprawdzie chrześcijaństwo, lecz zachowali język, ubiór i zwyczaje arabskie. Dekretem z 1566 r. zażądał od nich likwidacji tych wszystkich ich odrębności. Odpowiedzią było zbrojne powstanie, trwające dwa lata, w trudno dostępnych, górach południowej Hiszpanii. Zakończyły się pogromami i deportowaniem do Afryki ponad 100 tys. Morysków. Był to początek wielkiego exodusu tego narodu. Kontynuowany następnie za panowania Filipa III (1598-1621), zakończył się wypędzeniem do Maroka około pół miliona Morysków. Prześladowania religijne dotyczyły także Żydów, w tym również Maranów, tj. Żydów nawróconych pod przymusem na katolicyzm. Zabraniano im dostępu na studia uniwersyteckie oraz zmuszano do emigracji. Wyjechało ich wtedy ok. 165 tys. osób, głównie do Portugalii, Włoch i Turcji.

W prześladowaniu Morysków i Maranów znaczny udział miała, podległa królowi, Inkwizycja kościelna. Zwalczala ona zresztą, także bardzo skutecznie, wszelkie przejawy protestantyzmu, jaki przenikał z sąsiedniej Francji i z Niderlandów, które podlegały władzy Filipa II. To też rozszerzył on działanie Inkwizycji hiszpańskiej także na Niderlandy, co stało się wnet główną przyczyną otwartej wojny domowej w tym kraju.

W latach 1565-1575 ekspedycyjne wojska hiszpańskie podbiły Wyspy Filipińskie na Oceanie Spokojnym. Zaś w 1580 r. do Hiszpanii włączona została Portugalia, gdy Filip II został także jej królem, po wymarciu lokalnej dynastii. Natomiast niepowodzeniami zakończyły się inne liczne wojny, jakie prowadził Filip II. W wyniku powstania przeciwko panowaniu hiszpańskiemu (1567) i wieloletniej wojny w Niderlandach część prowincji oderwała się w 1581 r. od Hiszpanii. W 1588 r. w wojnie z Anglią zniszczone zostały prawie wszystkie okręty Wielkiej Armady hiszpańskiej. Również fiaskiem zakończyła się hiszpańska interwencja wojskowa w ostatniej fazie wojen hugenockich we Francji

Utrzymywanie przez Hiszpanię wielkich armii w kraju i na podległych terytoriach, finansowanie licznych wojen, rozbudowa floty i budowa wielu bajecznych pałaców królewskich w Eskorialu, Lizbonie, Salamance, Sewilli, wymagały wielkich funduszy. Pod koniec wieku, mimo stałego dopływu srebra, złota, diamentów i innych bogactw z kolonii, zwłaszcza amerykańskich, zaczęło tych funduszy brakować. Równocześnie monopol handlu królewskiego, inflacja, masowa emigracja szlachty do kolonii, dezorganizowały gospodarkę państwa. Skończył się więc złoty wiek Hiszpanii a zaczął schyłek jej potęgi gospodarczej i politycznej.

W hiszpańskiej kulturze "złoty wiek" trwał dłużej. Jej wielkimi przedstawicielami w literaturze byli: twórca nowożytnej powieści europejskiej, autor satyrycznej powieści rycerskiej "Don Kichot", Miguel Cervantes i Peter Calderon, jako dramaturg religijny i historyczny oraz El Greco w malarstwie i twórca narodowego teatru, Lope de Vega.

Niderlandy. Niderlandy, rozciągające się nad Morzem Niemieckim od Fryzji na północy po Flandrię na południu, pozostające od 1477 r. pod rządami królów habsburskich, od 1556 r. zarządzane były przez króla Filipa II Hiszpańskiego (Habsburga). Bezpośrednią władzę w kraju sprawowała jego siostra Małgorzata Parmeńska (1559-67), jako generalny namiestnik. Ona z kolei oparła się na doradczej Radzie Stanu, złożonej z cudzoziemców. Dotąd Niderlandy, dawne Księstwo Burgundzkie, w swoich 17 miastach-prowincjach zarządzały się samodzielnie. Temu, między innymi, zawdzięczały swój dotychczasowy rozwój i dobrobyt. Społeczności lokalne domagały się więc przywrócenia uprzedniej autonomii w zarządzaniu Niderlandami i obniżenia podatków. W tym celu zawiązał się też tajny związek, tak zwanych gezów, wywodzących się spośród szlachty protestanckiej i biedoty miejskiej.

Na konflikt władzy nałożyły się znacznie poważniejsze konflikty narodowościowe i religijne. Południowe Nider-

landy zamieszkiwali katolicycy Walonowie, pochodzenia romańskiego, zaś północne Flamandowie, pochodzenia germańskiego, przy czym w XVI w. rozpowszechnił się wśród nich szeroko protestantyzm. By temu przeciwdziałać Filip II utworzył w 1561 r. 14 nowych biskupstw katolickich i zarządził prześladowania religijne protestantów, spruwając nawet w tym celu hiszpańską Inkwizycję. Gdy, związana z tym, ucieczka kalwinów do Anglii spowodowała załamanie się przemysłu tkackiego, Małgorzata Parmeńska zażądała od Filipa II zmiany składu Rady Stanu i zniesienia represji wobec protestantów. W odpowiedzi król spowodował dymisję Małgorzaty, na jej miejscu namiestnikiem ustanawiając arcykatolickiego hiszpańskiego księcia Albę. W latach swych rządów 1567-73 "krwawy książę" Alba stłumił, przy pomocy oddziałów hiszpańskich, wszystkie bunty i spacyfikował opozycję protestancką, a równocześnie, poprzez restrykcyjny system podatkowy, doprowadził Niderlandy, kwitujące dotąd gospodarczo, do ruiny. Kalwińska opozycja szlachecka emigrowała wtedy, wraz ze swym przywódcą Wilhelmem Orańskim, do Anglii i Rzeszy Niemieckiej.

W 1572 r., gdy wybuchło kolejne powszechne powstanie w północnych prowincjach niderlandzkich, Filip II zdecydował się na wycofanie do Hiszpanii księcia Alby (zawojował on później Portugalię). Gdy zaś jego, bardziej umiarkowany, następca (b. gubernator Mediolanu) umarł w 1576 r., nowym namiestnikiem ustanowił swego kompromisowego brata Juana Austriackiego. Było już jednak za późno na ułagodzenie konfliktów i po dalszych kilku latach wzajemnych walk i gwałtów ze strony katolików i protestantów - w 1581 r. siedem protestanckich prowincji północnych proklamowało swą niepodległość, jako Republika Zjednoczonych Prowincji Niderlandów, późniejsza Holandia. Wojna z Hiszpanią trwała jednakże nadal. W 1584 r. Wilhelm Orański zabity został przez fanatyka katolickiego, a Hiszpanie odbili szereg miast niderlandzkich. Dopiero w 1648 r. Hiszpania uznała niepodległość Niderlandów, po europejskiej wojnie trzydziestoletniej. Natomiast katolickie terytoria południowe, późniejsza Belgia, pozostały nadal pod panowaniem hiszpańskim.

Rzesza Niemiecka. W pierwszej połowie XVI w. największym mocarstwem w Europie, rywalizującym skutecznie o prymat z Francją, było Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego. Stało się tak głównie za przyczyną cesarzy dynastii Habsburgów, w szczególności Maksymiliana I (1493-1519) i jego wnuka Karola V (1519-56). Maksymilian I, jako pierwszy z cesarzy niemieckich, koronował się nie w Rzymie, lecz we Frankfurcie nad Menem, zresztą za zgodą papieża. Natomiast Karol V był ostatnim cesarzem, koronowanym przez papieża (w 1530 r. w Bolonii).

Dzięki rozgałęzionym koneksjom rodzinnym Karol V sprawował równocześnie władzę w wielu krajach zachodniej Europy. Po ojcu Filipie odziedziczył bogate ziemie Burgundii i Niderlandy. Po dziadkach, Izabeli Kastylijskiej i Ferdynandzie Aragońskim, został w 1517 r. królem Hiszpanii (jako Karol I) i przejął Królestwo Neapolu w południowej części Półwyspu Apenińskiego oraz posiadłości w obu Amerykach. Po dziadku Maksymilianie I został cesarzem rzymskim oraz władcą dziedzicznym ziem Austrii. Zaś w 1526 r., po bezpotomnej śmierci króla Węgier, Ludwika Jagiellończyka, który poległ w bitwie z Turkami pod Mohaczem, a na mocy wcześniejszych układów między Jagiellonami i Habsburgami, przypadły mu korony Węgier i Czech.

Karol V był człowiekiem bardzo religijnym i na początku swego panowania zabiegał, zresztą bezskutecznie, o zorganizowanie wielkiej wyprawy zbrojnej dla wyparcia Turcji osmańskiej z Półwyspu Bałkańskiego. Zaś póki co młody Karol V musiał stawiać czoła wielu problemom wewnętrznym i wynikającym z rywalizacji z Francją. W latach 1520-22 rozprawił się krwawo z buntem w miastach hiszpańskich o większe prawa mieszczan. W latach 1524-25 w południowych Niemczech i Austrii miała miejsce wojna chłopska, spowodowana buntami ludności wiejskiej przeciwko uciskowi feudalnej szlachty i książąt oraz przeciwko różnicom stanowym. Znaczny wpływ na nastroje rebeliantów miały nauki Lutra o wolności i równości chrześcijan, a jednym z przywódców był proboszcz, kaznodzieja Tomasz Münzer. W okresie największego nasilenia wojny wzięło w niej udział 200 tysięcy uzbrojonych chłopów. Przez kilka miesięcy zarządzali oni wielkimi obszarami, organizując na nich własną administrację. Jednakże część przywódców dążyła do ugody z książętami, a w niektórych ośrodkach bunty przerodziły się w grabieże, podpalenia i mordy. Ostatecznie rebelia została krwawo stłumiona przez regularne wojska (jazda, artyleria) Związku Szwabskiego i książąt niemieckich.

Zmagania zbrojne cesarza Karola V o prowincje włoskie z królem Francji Franciszkiem I trwały, z przerwami, od 1521 do 1544 r. Złożyły się na nie cztery wieloletnie wojny, prowadzone w obszernych koalicjach ze zmiennym szczęściem dla stron, a ostatecznie głównym ich efektem była rezygnacja Francji z Neapolu i zwrot Burgundii przez Rzeszę Niemiecką.

Tymczasem Turcja umocniła i rozszerzyła swe panowanie na Bałkanach. Po zdobyciu w 1521 r. Belgradu i przełamaniu oporu węgierskiego pod Mohaczem, wojska sułtana Sulejmana Wspaniałego doszły w 1529 r. do Wiednia, zagrażając całej środkowej Europie. Mocarstwa zachodnie, wzajemnie skłócone, jakby lekcewały narastające niebezpieczeństwo. Jedynie w 1534 r. cesarz Karol V zorganizował 15-tys. wyprawę wojsk włosko-niemieckich na Tunis, opanowany przez Turków. Zdobyły one Tunis, lecz flota cesarska została zniszczona u wybrzeży algierskich przez burzę. Zaś wojna o terytorium węgierskie zakończyła się w 1541 r. podziałem Węgier pomiędzy Habsburgów, czyli Rzeszę Niemiecką, Turcję oraz spadkobierców ostatniego króla Węgier, Jana Zapolay.

Przez wszystkie lata panowania Karola V w Rzeszy nieustannie rozszerzała się reformacja, zapoczątkowana w 1517 r. przez reformatora religijnego Marcina Lutra. Na tym tle dochodziło do licznych konfliktów, również zbrojnych, pomiędzy katolikami i luteranami, do wzajemnych prześladowań i opanowywania kolejnych miast, zamków i terytoriów przez wrogie sobie ugrupowania. W 1530 r. zawarty został przez miasta protestanckie tzw. Związek Szmalkaldzki, a w latach 1546-47 odbyła się wojna, zwana szmalkaldzką, pomiędzy wojskami tego związku i wojskami cesarskimi, które w 1547 r. w bitwie pod Mühlbergiem, niedaleko Lipska, pokonały protestantów. Po czym w 1555 r. w Augsburgu zawarty został pokój głoścący zasadę "cuius regio, eius religio" (kogo władza, tego religia), że książęta i rady miejskie mają swobodę wyboru religii, natomiast poddani i mieszkańcy muszą przyjąć wiarę swego

władcy i miasta. Ten kompromisowy, lecz nierealny pakt, nigdy nie został wprowadzony w życie.

W 1555 r., złożony chorobą, Karol V abdykował, przekazując władzę w Hiszpanii, Niderlandach i Włoszech synowi Filipowi II, a Cesarstwo Niemieckie bratu Ferdynandowi I, który otrzymał też korony Austrii, Czech i Węgier. Po Ferdynandzie I (1555-64) cesarzem niemieckim został Maksymilian II (1564-76), syn Ferdynanda I i Anny, córki Władysława Jagiellończyka. Nie miał on szczęścia do polityki zagranicznej, przegrał wojnę z Turcją w 1566 r., i nie udało się jego zabiegi w 1575 r. o uzyskanie korony polskiej. W kwestiach religijnych ogłosił swą neutralność, co sprzyjało rozwojowi protestantyzmu, a z drugiej strony umożliwiło rozwinięcie przez jezuitów szerokiej kontrreformacji, zwłaszcza w Kolonii, Austrii i Bawarii, ostoji katolicyzmu w Rzeszy.

Po Maksymilianie II koronę przejął Rudolf II (1576-1612). Cesarz, jako wychowanek jezuitów, którzy też byli jego doradcami, był zwolennikiem kontrreformacji i doprowadził do rozszerzenia wpływów katolicyzmu w Bawarii i Austrii. Natomiast w Czechach i na Węgrzech utrwalił się protestantyzm. Rudolf II przebywał głównie w zamku królewskim na Hradczanach w Pradze, gdzie otaczał się alchemikami i astronomami. W ostatnich latach XVI w. na dworze królewskim pracował astronom duński Tycho de Brahe, autor dokładnych charakterystyk planet, wykonanych w oparciu o ich wieloletnie obserwacje.

Polska i Litwa. Po śmierci króla Jana Olbrachta, tron po nim przejął jego młodszy brat, Aleksander Jagiellończyk (1501-1506). Władął on już od 9 lat Wielkim Księstwem Litewskim, co równoznaczne było z zerwaniem unii personalnej pomiędzy Litwą i Koroną. Przejmując koronę polską podpisał dwa akty ustrojowe, przygotowane przez możnowładców małopolskich: o zrzeczeniu się swych praw dziedzicznych do Litwy i przyznaniu władzy w kraju senatowi. Było to równoznaczne z poddaniem króla kontroli magnatów. Sobiepańskiej władzy magnaterii przeciwstawiła jednakże szlachta, uchwalając na Sejmie w Piotrkowie w 1504 r. ustawy, zabraniające łączenia wysokich urzędów w jednym ręku i ograniczające rozdawnictwo dóbr królewskich. Sejm ten ustalił też organizację i kompetencje najwyższych urzędów państwowych.

Zaś w 1505 r. kolejny sejm w Radomiu uchwalił konstytucję praw "Nihil novi", według której król praktycznie nie mógł nic nowego postanowić bez zgody izby poselskiej i senatu. Wiele kłopotów sprawiały także Aleksandrowi Prusy Zakonne, lenna Mołdawia, a zwłaszcza Tatarzy krymscy, którzy kilkakrotnie najeżdżali Litwę. W 1506 r. doszli oni aż pod Lidę, gdzie pod Klekiem zostali rozbici przez Litwinów.

Aleksander Jagiellończyk zmarł w Wilnie, tam też został pochowany. Wielkim księciem litewskim, a następnie królem polskim obrany został wtedy jego brat Zygmunt. Pierwsze lata panowania Zygmunta I Starego (1506-1548) zdominowały wojny na wschodnich kresach Wielkiego Księstwa Litewskiego, które z przerwami toczyły się do 1537 r. Car Wasyl III, syn Iwana Srogiego, kontynuując dzieło ojca, jednoczył pod swym moskiewskim berłem wszystkie księstwa ruskie i sięgał też po wschodnie ziemie Litwy, zamieszkałe w zwartej masie przez Rusinów. W 1507 r. wojska moskiewskie próbowały zdobyć Smoleńsk, obległy też Orszę, oswobodzone wkrótce przez armię koronną. Do rozstrzygających walk jednak wtedy nie doszło, wobec zajęcia w 1509 r. Pokucia, oblężenia Kamieńca Podolskiego i zagrożenia Lwowa przez Księstwo Mołdawskie. W odwecie wojska hetmana Mikołaja Kamienieckiego weszły w głąb Mołdawii, wymuszając zawarcie pokoju w styczniu 1510 r. Spór o Pokucie rozstrzygnięty został przy mediacji węgierskiej na korzyść Polski, przy czym Węgry przyjęły też lenne zwierzchnictwo nad Mołdawią.

Z kolei z początku 1512 r. południowe kresy Korony najechane zostały przez Tatarów krymskich, którzy dotarli aż pod Lwów. W bitwie 28 kwietnia pod Wiśniowcem zostali jednak rozgromieni przez siły polsko-litewskie. Zawarte zostało wówczas przymierze polsko-tatarskie, w którym chan Mengli Girej zobowiązał się do pomocy królowi Zygmuntovi I w wojnie przeciwko Moskwie. Wasyl III wznowił bowiem działania wojenne, atakując Smoleńsk, który ostatecznie poddał mu się w lipcu 1514 r. Mimo wygranej przez wojska polsko-litewskie 8 września bitwy pod Orszą, Litwini Smoleńsk, wraz z sąsiednimi terenami, utracili.

W 1515 r. we Wiedniu, na kongresie monarchów środkowo-europejskich: cesarza Rzeszy Niemieckiej Maksymiliana oraz królów polskiego Zygmunta I i czesko-węgierskiego Wacława uzgodniono, że w razie wygaśnięcia linii jagiellońskiej na Węgrzech i w Czechach, kraje te przypadną dynastii habsburskiej. W zamian cesarz Maksymilian w imieniu Rzeszy uznał wreszcie pokój toruński, zawarty pół wieku wcześniej. Rzesza miała też zrezygnować z dalszego wspierania antypolskich działań Zakonu Krzyżackiego i Moskwy.

Gdy więc wielki mistrz Zakonu Krzyżackiego Albrecht Hohenzollern związał się przymierzem z Moskwą, Zygmunt I rozpoczął w grudniu 1515 r. wojnę z Prusami Zakonnymi (krzyżackimi), w której wsparły go prawie wszystkie miasta pruskie, a zwłaszcza Gdańsk. Lecz w sierpniu 1516 r. na pomoc Krzyżakom ruszyła wielka wyprawa niemiecka ok. 27 tys. zaciężnego rycerstwa z Rzeszy Niemieckiej, zajęła Wałcz, Starogard i Tczew, ale nie zdołała przekroczyć Dolnej Wisły i zdobyć Gdańska. Po kilku porażkach wycofała się, a Zygmunt I zawarł z Prusami 4-letni rozejm.

Latem 1519 r. Tatarzy krymscy znów przekroczyli granice Rzeczypospolitej, najechali Wołyń i województwa ruskie i lubelskie. Równocześnie wojska moskiewskie, wtargnęły na Litwę, dochodząc do Wilna. Zygmunt okupił się chanowi krymskiemu Mahmetowi Girejowi i zawarł z nim przymierze przeciwko Moskwie. Jej wojska musiały się wycofać z Litwy dla własnej obrony przed najazdem Tatarów krymskich.

W międzyczasie krzyżackie Prusy Zakonne przekształciły się w księstwo świeckie (Prusy Książęce), a Wielki Mistrz Zakonu został dziedzicznym księciem i złożył 10 kwietnia 1525 r. hołd lenny Zygmuntovi I na Rynku Głównym w Krakowie. Zakończył on wielowiekowy konflikt polsko-krzyżacki. W 1529 r. została też wcielona do Korony dzielnica Mazowsze, po bezpotomnym wymarciu ostatnich Piastów mazowieckich.

Natomiast Królestwo Polskie prawie całkowicie utraciło swe niemałe dotąd wpływy w środkowej Europie, w basenie Dunaju. Główne zmiany nastąpiły za sprawą Turcji Sulejmana Wspaniałego, która po zdobyciu Belgradu w 1521 r. i zwycięstwie pod Mohaczem w 1526 r., opanowała prawie całe Węgry i zwasalizowała Siedmiogród, Moł-

dawie oraz Wołoszczyznę. Natomiast pozostała część Węgier, Czechy i Śląsk dostały się pod panowanie Habsburgów, zgodnie zresztą z umową wiedeńską, wobec śmierci króla węgiersko-czeskiego Wacława Jagiellończyka w 1516 r i Ludwika Jagiellończyka w bitwie pod Mohaczem.

Mimo nacisków Habsburgów i nalegań kolejnych papieży rzymskich, Polska nie podjęła jednakże wówczas wojny z Turcją. Doszło jedynie w 1530 r. do napaści mołdawskiego hospodara Stefana, który zajął dzielnicę Pokucie. Po początkowych klęskach wojska koronne hetmana Jana Tarnowskiego odniosły, mimo przewagi przeciwnika, świetne zwycięstwo pod Obertynem 22 sierpnia 1531 r. Kolejny mołdawski hospodar musiał po kilku latach zrzec się swych pretensji do Pokucia, został też zdeponowany przez sułtana, a Księstwo Mołdawskie zostało w pełni uzależnione od Turcji.

W latach 1534-37 doszło do wznowienia wojny z Moskwą. Rozpoczęła się od próby odbicia Smoleńska przez Litwinów. W odwecie wprawdzie Tatarzy najechali na Wołyń, a następnie wojska moskiewskie weszły w głąb Litwy. Działania wojenne prowadzone były głównie siłami litewskimi, pod koniec we współdziałaniu z Tatarami krymskimi, przy niewielkim tylko wsparciu wojsk koronnych. Wojna ta nie przyniosła żadnych zmian terytorialnych, ani innych korzyści dla walczących stron i zakończyła się 5-letnim rozejmem.

Zygmunt I Stary opierał się w swych rządach na Senacie, mianując senatorami oddanych sobie magnatów i biskupów. Sejm, którego posłowie wybierani byli co dwa lata przez anonimowe masy szlachty na sejmikach, traktował drugorzędnie. W sytuacjach, gdy niezbędna była zgoda sejmów na zaciąg i podatki wojenne, zmuszony był wszakże do rozszerzania ich przywilejów kosztem magnaterii i innych stanów. Jedną z najważniejszych zmian, zadekretowanych przez Zygmunta I było wprowadzenie zasady ustrojowej, że po zgonie króla (Zygmunta Augusta), następcą na tron wybierany będzie przez sejm elekcyjny, w którym udział może wziąć cała szlachta.

Zygmunt I miał dwie żony. Druga żona, księżniczka włoska Bona Sforza, młodsza o 27 lat, miała duże wpływy na rządy króla Zygmunta I. Wykupywała liczne domeny królewskie, jakie z powodzeniem administrowała, przysparzając znaczne dochody skarbcowi królewskiemu. Jej staraniem wybudowano wiele zamków, kościołów, szpitali, szkół, przeprowadzano komasację i meliorację ziem, zakładano miasteczka. Przyczyniła się również do szerzenia wpływów włoskich, tyjących kuchni, muzyki, tańców, poezji i obyczajów.

Bona, działając publicznie, zadbała też o utworzenie stronnictwa dworskiego, po przez które podporządkowała sobie część magnatów. Tymczasem wroga jej opozycja szlachecka domagała się tzw. egzekucji praw, czyli zwrotu dóbr królewskich, rozdanych magnatom. Na tym tle w 1537 r. pod Lwowem miał miejsce pierwszy rokosz, to jest bunt pospolitego ruszenia, zwołanego na wyprawę mołdawską, tzw. "wojna kokosza". Polegała ona na wybicciu wszystkich kur w okolicy, na skargach na działalność Bony i kłótniach o dalsze przywileje dla szlachty. Faktycznie w 1543 r. konstytucja sejmowa przypisała chłopów do ziemi, zabraniając im opuszczania wsi bez zgody pana.

Zygmunt I Stary był królem sprawiedliwym, cieszył się dużym autorytetem, był też wielkim mecenasem sztuki, architektury i rzeźby renesansowej. Z jego imieniem związana jest bogata renesansowa Kaplica Zygmuntowska, dobudowana do Katedry Wawelskiej, oraz zawieszony na wieży tej katedry wielki Dzwon Zygmuntowski. Zygmunt Stary zmarł w 1548 r.

Ostatnim królem z dynastii Jagiellonów był Zygmunt II August (1548-72), jedyny syn Zygmunta I Starego. Przebywał od 1528 r. w Wilnie, jako wielki książę Litwy i już w 1530 r. został wybrany przez sejm i koronowany na króla, choć władzę tę sprawował jego ojciec jeszcze 18 lat. Przyczynił się wtedy do rozbudowy Wilna, które stało się ważnym ośrodkiem gospodarczym. Był trzykrotnie żonaty: z Elżbietą, córką króla Austrii, Ferdynanda Habsburga, po jej śmierci z Barbarą Radziwiłłówną, córką hetmana litewskiego a wdową po wojewodzie nowogrodzkim, następnie z księżniczką Katarzyną Austriacką, młodszą siostrą swej pierwszej żony. Królowa Bona, skłócona z dworem królewskim i synem, między innymi z powodu wszystkich jego trzech żon, wyjechała w 1556 r. do Bari we Włoszech, skąd pochodziła i tam w następnym roku zmarła.

W 1561 r. do Polski przyłączone zostały, jako lenno, Inflanty, od XIII w. opanowane przez niemiecki Zakon Kawalerów Mieczowych. Zagrożone przez Moskwę i Szwecję poddały się królowi polskiemu. W ten sposób Rzeczpospolita wciągnięta została do pierwszej "wojny północnej" (1563-70) pomiędzy Szwecją, Danią i Rosją. Dla Szwecji i Danii była to wojna o panowanie nad Bałtykiem, dla Polski i Litwy obrona lennych Inflant, a dla Rosji wojna o zdobycie bałtyckiego okna na świat.

Zygmunt II August, podobnie jak ojciec, oparł swe rządy na współdziałaniu z senatem i magnaterią. Szukając szerszego wsparcia wśród szlachty, zdecydował się na wprowadzenie reform sądownictwa, gospodarczych, utworzenia stałego wojska, budowy floty morskiej. Skarb państwa zasiliła zwłaszcza tzw. "egzekucja dóbr", tj. zwrot części majątków rozdanych, posprzedawanych lub pozastawianych magnatom, co uchwalili szlachta na sejmie w Piotrkowie (1562 r.), zwanym później egzekucyjnym. Nie udało mu się jednak zrealizować wszystkich reform, tyjących zwiększenia stanu wojska i podwyższenia podatków.

Pozytywnie też przebiegła unifikacja państwa. W dniu 28 czerwca 1569 r. w Lublinie zawarta została unia, która połączyła Koronę i Litwę w jedno państwo Rzeczpospolitą Obojga Narodów ze wspólnym królem, sejmem, pieniądzem i polityką zagraniczną. Odrębne pozostały prawa, wojsko, skarb i urzędy. Wołyń, Podlasie i Kijowszczyzna znalazły się w Koronie. Unia Lubelska przyspieszyła rozwój gospodarczy, społeczny i kulturalny Wielkiego Księstwa Litewskiego, doprowadziła do polonizacji szlachty litewskiej i ruskiej oraz rozszerzyła wpływy kultury polskiej także na Rosję.

Pierwsza wojna północna zakończyła się pokojem w Szczecinie, w którym zawarto trzyletni rozejm polsko-moskiewski i dokonano podziału państwa inflanckiego Zakonu Kawalerów Mieczowych pomiędzy Szwecję, Danię, Rosję i Rzeczpospolitą. Polsce i Litwie przypadły Kurlandia i znaczna część Inflant.

Po śmierci ojca Zygmunt August przeniósł się z Wilna do Krakowa, gdzie sprawował rządy króla na zamku wawelskim. Lecz często wyjeżdżał na Litwę na polowania, zaś w 1559 r. wrócił do Wilna na stałe. Zamek wileński zo-

stał wtedy znacznie rozbudowany. Król utrzymywał na swym dworze liczną rzeszę artystów i rzemieślników, ludzi nauki i pióra oraz medyków.

Zygmunt II August zmarł bezpotomnie 7 lipca 1572 r. w Knyszynie, jako ostatni polski monarcha z dynastii jagiellońskiej. Władza monarsza przeszła na jedną z jego czterech sióstr, niezamężną Annę Jagiellonkę. Ściślej, kolejnym królem I Rzeczypospolitej miał zostać jej przyszyły małżonek. Po długim bezkrólewiu, sejm elekcyjny, zebrany 5 kwietnia 1573 r. we wsi Kamień pod Warszawą, wybrał 18 maja na króla, głównie dzięki poparciu nuncjusza papieskiego, Henryka Walezego (1574), syna Henryka II, francuskiego księcia z dynastii Walezjuszków. Uroczystość koronacyjna odbyła się w katedrze wawelskiej 21 lutego 1575 r., ślub elekta z królową Anną Jagiellonką miał nastąpić później.

Obawiając się ewentualnego wprowadzenia rządów absolutystycznych na wzór francuski, szlachta przygotowała zestaw norm ustrojowych, tzw. Pakta konwenta i Artykuły henrykowskie, które król musiał zaprzysiąc podczas koronacji. Pakta konwenta zawierały liczne zobowiązania Francji wobec Polski oraz potwierdzenie praw i przywilejów szlacheckich. Zaś Artykuły henrykowskie ograniczały władzę króla na rzecz sejmu; żądały tolerancji religijnej wobec innowierców (konfederacja warszawska z 28 stycznia 1573 r.), poza tym przydano królowi tzw. Radę Rezydentów (16 senatorów), jako organ doradczy i kontrolny zarazem. Jednakże po czterech miesiącach panowania, wypełnionych hulankami i grą w karty Henryk III Walezy uciekł do Francji, potajemnie, w nocy, w towarzystwie kilku Francuzów. Ucieczka ta spowodowana była śmiercią jego brata, króla Francji Karola IX. Henryk wolał być jego następcą we Francji, niż panować w Rzeczypospolitej.

Dopiero 5 października 1575 r. odbył się w Warszawie sejm konwokacyjny. Ustalono na nim termin sejmiku elekcyjnego na 12 grudnia, na nim wybrano na króla, znów dzięki naciskowi nuncjusza papieskiego, Maksymiliana II Habsburga, cesarza niemieckiego. Lecz jego nominacja utrzymała się tylko trzy dni, gdyż masy szlacheckie nie uznając wyboru, zażądały "Piasta" i wybrały na królową siostrę Zygmunta II Augusta, Annę Jagiellonkę (1576-1596). Przydano jej na małżonka księcia Siedmiogrodu Stefana Batorego (1577-1586), który potem sprawował władzę monarszą.

Przeciwko Batoremu opowiedziały się, uznając nadal Maksymiliana II, Gdańsk i lenne Prusy Królewskie. Król, mimo oporu szlachty na sejmie w Toruniu, zdecydował się na wojnę. Wojsko królewskie odniosło zwycięstwa w kilku starciach na przedpolach Gdańska, lecz nie potrafiło zdobyć miasta, wspieranego przez zaciężne oddziały niemieckie i duńskie. Dopiero w obliczu zagrożenia głodem, Gdańsk uznał zwierzchnictwo Stefana Batorego, zresztą za cenę utrzymanie dotychczasowych przywilejów handlowych miasta.

Już w pierwszych latach swego panowania, Batory zreorganizował wojsko (piechota wybraniecka wyposażona w rusznice) oraz sądownictwo, stworzył Akademię w Wilnie. Mimo, że popierał katolicyzm, to przestrzegał tolerancję religijną, m.in. ustanowił sąd porządkowy w Krakowie i nadzór policyjny dla zwalczania wszelkich gwałtów i tumultów na tle religijnym. Dążąc do wzmocnienia władzy królewskiej zwalczał też warcholstwo i anarchię wśród szlachty. Przykładem surowego postępowania króla było ścięcie magnata Samuela Zborowskiego za zabicie kasztelana królewskiego.

W roku 1575, gdy skończył się rozejm po pierwszej wojnie północnej, car Iwan IV Groźny rozpoczął inwazję na szwedzkie i polskie Inflanty, zajmując wiele grodów i zamków, bronionych przez nieliczne oddziały polskie i szwedzkie. Przy czym Szwedzi również pretendowali do zajęcia całych Inflant. Bezpośrednio po rozwiązaniu problemów Gdańska i Prus, król Stefan odnowił więc układy pokojowe z Turcją oraz traktaty z Tatarami, przyznające im coroczne trybuty. W ten sposób zabezpieczył również pokój na południowo-wschodnich granicach Rzeczypospolitej, przy czym równocześnie prowadził szerokie przygotowania do wojny z Moskwą.

Angażując się w wojnę o Inflanty, Batory przeprowadził w latach 1579-81 trzy kampanie wojenne przeciwko Rosji, do których zmobilizował ok. 48 tys. żołnierzy wraz z silną artylerią oblężniczą. W dwu pierwszych kampaniach zajęte zostały miasta-twierdze Połock i Wielkie Łuki. W trzeciej wyprawie wojska polskie przez wiele miesięcy bezskutecznie oblegały twierdzę Psków. Jednakże na skutek wyczerpania i odcięcia wojsk moskiewskich w Inflantach, car Iwan IV zaproponował zawarcie pokoju. Wojna zakończyła się w 1582 r. dziesięcioletnim rozejmem w Jamie Zapolskim, w wyniku którego Rzeczpospolita odzyskała Inflanty i Połock, natomiast plany Iwana IV uzyskania przez Rosję dostępu do Bałtyku legły w gruzach na prawie 200 lat.

Przez cały okres panowania Batorego, kuria watykańska zabiegała o zorganizowanie ligi antytureckiej, której głównymi uczestnikami miały być Austria, Hiszpania, Wenecja i Polska. Batory, jako katolik i Węgier, pragnął gorąco pokonania niewiernej osmańskiej Turcji i całkowitego wyzwolenia Węgier, a także podporządkowania sobie Mołdawii i Wołoszczyzny. Ale przystąpienie do krucjaty przeciwtureckiej uzależniał od wcześniejszego zabezpieczenia się od Rosji i znacznych subsydiów z Watykanu. Jednak śmierć Iwana Groźnego w 1585, a papieża Grzegorza XIII w 1586 r. zmieniły sytuację polityczną w Europie, a plany utworzenia ligi za życia Batorego nie doczekały się realizacji.

Na dworze Batorego panowały surowe obyczaje i wojskowa dyscyplina, a znaczną część wojskowych i urzędników dworskich stanowili Węgrzy. Wpływy węgierskie rozprzestrzeniały się w całej Rzeczypospolitej, dotyczyły ubiorów wschodnich jak kontusze i czapki, uzbrojenia, picia tokaju i in. Doradcą króla i jego prawą ręką w rządach był kanclerz Jan Zamoyski. Przyczynił się on do wszystkich politycznych i gospodarczych sukcesów króla, a także wojskowych, jako wielki hetman koronny. Równocześnie, w czasie swego urzędowania, stał się jednym z najbogatszych magnatów w Europie, założyciel i właściciel Zamościa, twórca Akademii Zamojskiej, wielki mecenas sztuki.

Stefan Batory zmarł 12 grudnia 1586 r. Po wielomiesięcznym bezkrólewiu sejm zebrany 30 czerwca 1587 r. rozbił się na dwa obozy. Część szlachty opowiedziała się, by królem polskim został 22-letni Zygmunt Waza, następca tronu w Szwecji i siostrzeniec Anny Jagiellonki. Drugi obóz obrał królem arcyksięcia Maksymiliana z austriackiej dynastii Habsburgów. Ta podwójna elekcja stała się przyczyną wojny domowej. Hetman Jan Zamoyski stanął po

stronie króla Zygmunta, wpięć obronił Kraków przed wojskami Habsburga, a po koronacji Wazy ruszył za nimi, gromiąc je pod Byczyną na Śląsku cesarskim i samego arcyksięcia biorąc do niewoli. Zwolnił go dopiero po rezygnacji przez niego z wszelkich praw do tronu polskiego.

Pierwsze kilkanaście lat rządów Zygmunta III Wazy (1587-1632) wypełniły starania o dziedzictwo korony szwedzkiej; kontrreformacja religijna, gdyż był on ortodoksyjnie katolicki; król otoczył się doradcami szwedzkimi i niemieckimi; w 1595 r. ożenił się z arcyksiężniczką Anną z Habsburgów. W 1596 r., po pożarze na zamku wawelskim, przeniósł rezydencję królewską do Warszawy. W tymże roku zawarta została w Brześciu unia pomiędzy Kościołami katolickim i prawosławnym, który podporządkowany został papieżowi. Powstał w ten sposób greckokatolicki kościół unicki. Zamiast zjednoczenia obu Kościołów unia spowodowała, w perspektywie czasu, dodatkowe podziały i waśnie między katolikami, unitami i prawosławiami.

Zygmunt III nie interesował się natomiast problemami, związanymi z południowo-wschodnimi granicami Rzeczypospolitej. Pozostawił je w gestii kanclerza Jana Zamoyskiego, który w 1595 r. zajął zbrojnie Mołdawię, jako polskie lenno. Wojskowa interwencja Turcji została odparta pod Cecorą przez hetmana Stanisława Żółkiewskiego i zależność Gospodarstwa Mołdawii od Rzeczypospolitej utrzymała się jeszcze do 1620 r.

Wiek XVI był złotym wiekiem dziejów Polski. Kraj był rozległy i zasobny. W połowie wieku liczył 990 tys. km² powierzchni i ok. 11 milionów mieszkańców. Był głównym dostawcą drewna, zboża, bydła rzeźnego i wielu innych produktów rolnych do zachodniej Europy. Transport towarów odbywał się Wisłą, eksportowane były przez Gdańsk, a dostarczały je rozrastające się folwarki pańszczyźniane. Rozwijało się także rzemiosło i handel, wzrastała ilość i wielkość miast.

Rozwój gospodarczy sprzyjał rozwojowi kultury, wspartej przez renesansowy humanizm i reformację. Polacy osiągnęli w nauce i sztuce poziom europejski. Działali wtedy: astronom Mikołaj Kopernik (1473-1543), twórca heliocentrycznej teorii budowy świata; poeci Mikołaj Rej (1505-69), który pierwszy porzucił łacinę na rzecz języka polskiego, Jan Kochanowski (1530-84), Łukasz Górnicki, Jan Dantyszek oraz pisarze polityczni Andrzej Frycz-Modrzewski i kaznodzieja jezuitski Piotr Skarga. Swoje miejsce w historii znalazł również Stańczyk, nadworny błazen króla Zygmunta I Starego. W budownictwie rozwinął się polski styl renesansowy. Jego najlepsze osiągnięcia to Kaplica Zygmuntowska i krużganki arkadowe wokół dziedzińca na Wawelu oraz attyki na mieszczańskich kamieniczkach w Kazimierzu Dolnym, Krakowie, Zamościu i wielu innych miastach.

Na arenie międzynarodowej Rzeczpospolita miała silną pozycję. Gdy w innych krajach europejskich rozwijał się absolutyzm, w Polsce tworzył się ustrój demokracji szlacheckiej. Panująca szlachta utożsamiała się z narodem, a pojęcie "Rzeczpospolita" oznaczało monarchię parlamentarną szlacheckiej wspólnoty. Szlachta obejmowała 8-10 procent ludności, rządziła i wraz z duchowieństwem żyła i bogaciła się kosztem stanu mieszczańskiego i chłopstwa, pozbawionych jakichkolwiek praw politycznych i ekonomicznych.

Mieszczaństwo było bardzo zróżnicowane pod względem zamożności. Dużą rolę w miastach odgrywali Żydzi, którzy w XIV w. napłynęli z zachodniej Europy, gdzie występowały prześladowania antysemickie. Za Kazimierza Wielkiego uzyskali oni poważne przywileje osadnicze. Natomiast sytuacja kmieci, stosunkowo dobra na początku stulecia, pogarszała się stopniowo, wskutek zwiększania obciążeń pańszczyźnianych.

Za panowania Zygmunta I Starego dotarły do Rzeczypospolitej reformatorskie nauki Lutera i Kalwina z zachodniej Europy. Luteranizm przyjęty został we Wrocławiu i Gdańsku, a kalwinizm stał się od połowy XVI w. popularny wśród szlachty w Małopolsce i na Litwie. W 1562 r. z kalwinizmu wyłonił się ruch braci polskich, zwanych też arianami lub trynitarzami. Zaś za Zygmunta II Augusta rozwinęła się kontrreformacja, którą realizowały głównie nowo powstałe zakony jezuitów.

Rosja. W pierwszych dziesięcioleciach XVI w. książę moskiewski Wasyl III (1505-33), kontynuując, po swym ojcu Iwanie III Srogim, dzieło zespolenia ziem ruskich, wdał się w wojny z Litwą i Koroną (1507-1508 i 1512-1522) i zdobył w 1510 r. Psków, a w 1514 r. Smoleńsk. W 1521 r. przyłączył do swojej domeny Księstwo Riazańskie. Umocnił też swą władzę kosztem bojarów, to jest wielkich feudalnych właścicieli ziemskich na Rusi. Bojarowie nadal jednak sprawowali władzę administracyjną w kraju, ściągali daniny, zasiadali w Dumie Bojarskiej, będącej organem doradczym wielkiego księcia, potem cara. W feudalnych strukturach księstwa najniższą warstwę społeczną stanowiło chłopstwo pańszczyźniane, przypisane do ziemi, będącej własnością bojarów lub księcia.

Za Wasyla III zakończona została rozbudowa Kremla, który otoczony został murem ceglany z słynnymi wieżami kremlowskimi. Zaznaczyło się również ożywienie kulturalne, piśmiennictwa, malarstwa, po okresie mongolskich zniszczeń i upadku.

W 1533 r., gdy zmarł wielki książę Wasyl III, jego prawowity następca, syn Iwan miał 3 lata. Władzę regencyjną sprawowała więc matka Helena Glińska wspólnie ze specjalnie powołaną radą regencyjną. Gdy zmarła w 1538 r., rządy przejęli bojarzy. Cechowały je tendencje separatystyczne, spiski i walka o wpływy i władzę pomiędzy poszczególnymi rodami bojarskimi. W latach 1534-1537 odbyła się kolejna wojna litewsko-rosyjska, zainicjowana przez Litwinów, którzy chcieli wykorzystać okres niepokojów w Rosji dla odzyskania utraconych wcześniej terytoriów. Nie przyniosła ona efektów żadnej ze stron, a jedynie pogromy i zniszczenia przygranicznych terytoriów. Po długich rokowaniach w Moskwie, zakończona została 5-letnim rozejmem.

Osobiste rządy Iwan IV (1533-84) zaczął sprawować po koronacji na cara w 1547 r. W tymże roku ożenił się z Anastazją Zachariną, z bogatego rodu bojarskiego i miał też miejsce wielki pożar Moskwy. Już na samym początku panowania nowy władca rozprawił się zdecydowanie i krwawo ze swymi bojarskimi rywalami, utwierdzając swą absolutną władzę. Równocześnie w pierwszych dziesięciu latach rządów Iwan IV przeprowadził w państwie szerokie, nowoczesne reformy w administracji, finansach, wojsku (m.in. powołanie najemnych formacji strzelców), sądownictwie (nowy zbiór praw) i w Kościele prawosławnym. Ich głównym celem była likwidacja rozdrobnienia dzielnicowego

i centralizacja państwa. W zarządzaniu pomocne były carowi Rada Wybrana, złożona ze szlachty bojarskiej oraz Sobór Ziemski, zwoływany co roku w sprawach nowych ustaw, poboru podatków, wojny i pokoju. Wzrosły znacznie liczebność i znaczenie stanu szlacheckiego.

Lecz głównym osiągnięciem Iwana IV było rozbitcie tatarskich chanatów Kazańskiego w 1552 r., Syberyjskiego częściowo w 1555 r., a ostatecznie w 1568 r. i Astrachańskiego w 1556 r., przejęcie ich terytoriów, i szeroka ekspansja Rosji na wschód po góry Ural i na południe po Morze Kaspijskie. Równocześnie w kraju rozwinął się znacznie handel, a stołeczna Moskwa stała się miastem stutysięcznym. W posiadłości cara, to jest na Kremlu, architekci włoscy wybudowali kilka reprezentacyjnych soborów oraz świeckich obiektów w stylu renesansowym. W tym też czasie powstał w Moskwie sobór Wasyla Błogosławionego.

Nie udało się natomiast Iwanowi IV poszerzyć granic państwa w kierunku zachodnim do Morza Bałtyckiego. W latach 1554-57 przeprowadził pierwszą wojnę ze Szwecją o Finlandię, zakończoną traktatem pokojowym, gwarantującym obu stronom wolny handel, gdyż ten problem otwarcia handlu przez Bałtyk był dla Moskwy najważniejszy. W 1558 r. 40-tys. armia rosyjska ruszyła na podbój przybałtyckich terytoriów Inflant, będących we władaniu niemieckiego Zakonu Kawalerów Mieczowych, wdając się w wojnę ze Szwecją i Danią. Rosjanie zdobyli Narwę i Dorpat, lecz wobec zagrożenia Moskwy przez Tatarów krymskich, wojnę przerwano traktatem rozejmowym.

W 1561 r. Inflanty rozpadły się na dwie części, północna Kurlandia przypadła wielkiemu komturowi G. Kettlerowi, który przeszedł na protestantyzm, zaś pozostała część Inflant stała się świeckim księstwem i oddała się pod panowanie litewskie, a zaraz potem polsko-litewskie. Wojna Rosji z Zakonem przekształciła się w ten sposób w wojnę z Litwą i Polską. Przygotowując się do niej, Iwan Groźny przede wszystkim zawarł traktaty pokojowe ze Szwecją i Danią, poczym w 1563 r. wojska rosyjskie zajęły twierdzę Połock, jako bazę wyjściową.

Po przejściu tronu królewskiego w Rzeczypospolitej przez Stefana Batorego, inicjatywa w sprawie Inflant przeszła w ręce polskie. Batory zgromadził ok. 48 tys. wojska polskiego, litewskiego, węgierskiego oraz Kozaków dońskich i przeprowadził w latach 1579-81 trzy kampanie wojenne przeciwko Moskwie. W pierwszej odbił Połock, w drugiej zdobył Wielkie Łuki i Nowel, w trzeciej obległ wielką twierdzę Psków. Nie zdobył jej wprawdzie, ale Iwan Groźny, wobec odcięcia jego wojsk w Inflantach i zajęcia Narwy przez Szwedów, zaproponował rozejm. Przy mediacji delegata papieskiego biskupa Possevina zawarty został 10-letni rozejm w styczniu 1582 r. w Jamie Zapolskim. Inflanty i Połock pozostały przy Rzeczypospolitej, Estonię utrzymali Szwedzi wraz z twierdzą Narwa, Moskwa odzyskała tylko Wielkie Łuki i Nowel. Ostatecznie Moskwa przegrała więc swą pierwszą, trwającą 24 lat, wojnę o Inflanty, tracąc ponadto miasto Połock.

Również nieustanne niebezpieczeństwo groziło Rosji ze strony Chanatu Krymskiego. Tatarzy krymscy prawie co roku urządzali łupieżcze wyprawy na ziemie rosyjskie, m. in. w 1571 r. złupili i spalili Moskwę, z wyjątkiem Kremła. Mimo to Iwan IV nie zdecydował się na ostateczną rozprawę z Chanatem, gdyż groziło to wojną z Turcją, będącą wówczas u szczytu swej potęgi.

W latach panowania Iwana IV rozpoczęła się szeroka penetracja terenów północnej Azji na wschód od Uralu. Wielką rolę w tej kolonizacji odegrała rodzina kupców rosyjskich Strogonowów, którzy zorganizowali gospodarczą eksploatację soli, futer, minerałów na nowych terenach. Do ich opanowania przyczynił się znacznie oddział kozacki, dowodzony przez Jermaka, liczący tysiąc ludzi, który dotarł do dorzecza rzeki Ob.

Car Iwan IV Groźny był człowiekiem porywczym i gwałtownym, jego szaleństwa tonowała jednak żona Anastazja. Po jej śmierci w 1560 r., ogarnęły go depresja i szaleństwo. Przekonany, że została otruta, mścił się na podejrzanych, każąc ich więzić i mordować. W 1565 r. wprowadził tzw. opryczninę, dzieląc kraj na dwie części. Część lepsza, czyli oprycznina, objęła stare księstwa i stała się jego prywatną własnością. Nie obowiązywały tam dotychczasowe prawa i ustawodawstwo, a tylko doraźne polecenia cara, realizowane przez zaufanych i oddanych mu ludzi, opryczników, którzy bogacili się w wyniku grabieży bojarów, miast i cerkwi. Część gorsza, ziemszczyzna, obarczona została wielkim podatkiem 100 tys. rubli i stała się terenem represyjnych wypraw opryczników. Najbardziej ucierpiały Nowogród i Twer, w których wymordowani zostali wszyscy mieszkańcy, ok. 25-40 tys. ludzi. Chaos, wyprawy karne, samosądy, jakie opanowały Rosję, zrujnowały całe połacie kraju. Oprycznina trwała do 1572 r.

Po śmierci Iwana IV Groźnego w 1584 r., rządy przejął jego syn z pierwszego małżeństwa, Fiodor. Iwan IV Groźny miał w ogóle trzech synów: najstarszego Iwana zabił w porywie szału w 1581 r. Drugi Fiodor został carem. Najmłodszy 9-letni Dymitr, z siódmego małżeństwa, w 1591 r. stracił życie, raniąc się niechcący nożem, w ataku epilepsji podczas chłopięcej zabawy na podwórku pałacu Godunowych w Ugliczu, gdzie po śmierci ojca przebywał. Tak orzekła specjalna komisja, przysłana z Moskwy. Jednakże wg opinii publicznej zabójstwo zostało ukartowane przez księcia Borysa Godunowa, który mógł spodziewać się, że Dymitr po osiągnięciu pełnoletności, przejmie carską władzę.

Fiodor I (1584-1598) wciąż chorował, był ograniczony umysłowo, nie zajmował się sprawami państwowymi, troszczył się jedynie o swój pałac kremlowski. Faktyczne rządy w Rosji od 1587 r. sprawował jego szwagier i doradca, książę Borys Godunow. Rządził on mądrze i sprawiedliwie. W wojnie ze Szwecją (1590-95) odebrał kilka miast w rejonie Jeziora Ładoga, i skutecznie bronił kraj przed wypadami tatarskimi z Krymu, przeciwko którym zbudowano w południowych rejonach Rosji szereg twierdz, ostrogów i linii obronnych.

Znaczącym wydarzeniem było niezależnienie się cerkwi prawosławnej w Rosji od patriarchów w Konstantynopolu, Jerozolimie, Antiochii i Aleksandrii przez utworzenie patriarchatu także w Moskwie, obejmującego swym zasięgiem całą Rosję, również ziemie ruskie Rzeczypospolitej

Car Fiodor I zmarł w 1598 r. Na nim zakończyła się dynastia rodu Rurykowiczów, panującego od 862 r.

Turcja

W XVI w. Turcy kontynuowali swą ekspansję w kierunku Azji, Europy i Afryki. W 1514 r. zajęli Mołdawię, a w latach panowania sułtana Selima II (1512-20) podbili Syrię, Palestynę, Egipt, Erytreę i terytoria arabskie na Bliskim Wschodzie do Oceanu Indyjskiego, Także Algierię w Afryce. Szczególnie postępy poczynili za panowania sułtana Sulejmana II Wspaniałego (1520-66) z dynastii osmańskiej. Dobrze wyćwiczone, fanatyczne oddziały pieszych jan-czarów i konnych spahisów zajęły w 1521 r. Belgrad, będący wówczas w posiadaniu Węgier, i szereg nadgranicznych fortec. Zaś po wznowieniu w 1526 r. działań wojennych na Bałkanach Turcy rozbili wojska węgierskie pod Mohaczem. W bitwie tej zginął król węgierski i czeski Ludwik II Jagiellończyk (1516-1526). Po niej Turcy zajęli prawie całe terytorium Węgier i zagrozili w 1529 r. Wiedniowi, stolicy Austrii. Przed najazdem tureckim obroniła się tylko Chorwacja, która została jednakże mocno zdewastowana przez wojnę, oraz Siedmiogród, w którym utrzymała się władza węgierskiego króla Jana Zapolya.

Korzystając z przewagi swej floty wojennej na Morzu Śródziemnym, Turcy zajęli też wyspę Rodos w 1522 r., wypierając z niej zakon rycerski Joannitów, oraz Sycylię w 1530 r. Zajęli też w 1537 r. Królestwo Neapolu na Półwyspie Apenińskim, w 1534-46 Irak, a później także tereny Gruzji i Azerbejdżanu. W ten sposób Imperium Osmańskie w XVI w. rozszerzyło do prawie 3 milionów km² swe terytorium, które zamieszkiwało 14 milionów ludzi. Stolica państwa Sztambuł, niedawny Konstantynopol, licząc pół miliona mieszkańców, była jednym z największych miast ówczesnego świata. Kraj rozwijał się również pomyślnie pod względem gospodarczym.

Druga połowa XVI w. nie była już tak pomyślna dla Turcji. Nie udała jej się próba zdobycia w 1564 r. wyspy Malty, na której Jannici wybudowali silne fortyfikacje i zamki warowne. Sześciotysięczny garnizon obrońców przetrwał 4-miesięczne oblężenie i szturmy wielokrotnie większej armii tureckiej, która ostatecznie, po wielkich stratach, wycofała się po nadejściu odsieczy hiszpańskiej. Lecz w 1570 r. Turcy zdobyli jeszcze wyspę Cypr, będącą od 1489 r. w posiadaniu Wenecji, i w 1574 r. Tunezję. Natomiast bezpowrotnie utraciła Turcja swą przewagę na Morzu Śródziemnym, po zniszczeniu jej floty w bitwie morskiej pod Lepanto w Grecji, stoczonej 7 października 1571 r. z flotą Ligi Świętej, grupującej Hiszpanię, Wenecję, Państwo Kościelne i Joannitów maltańskich. W bitwie wzięły udział po stronie Ligi 316 okrętów, obsadzonych przez 32 tys. ludzi, 1800 dział, siły tureckie były niewiele mniejsze. Była to ostatnia bitwa morska z udziałem okrętów wiosłowo-żaglowych.

Niepowodzeniem i utratą Kaukazu zakończyła się też wojna z Persją, prowadzona w latach 1578-90. Podobnie w wyniku klęski w wojnie z Austrią w latach 1593-1603 Turcja zmuszona została do zapłacenia wysokiego trybutu dla Węgier.

Szyicka Persja

Po rozpadzie imperium Tamerlana, w granicach historycznej Persji funkcjonowało kilka państw, rywalizujących ze sobą. Między innymi przedmiotem wzajemnych sporów i waśni były problemy wiary, różniące islamskie ugrupowania sunitów i szyitów. W 1500 r. szach Ismail odbudował jedność państwa perskiego i zaprowadził szyizm jako oficjalną religię państwową. Dał też początek, panującej potem do XVIII w., dynastii Safawidów, z której najznakomitszym przedstawicielem był jego wnuk szach Abbas I Wielki (1587-1629).

Za panowania Abbasa I odrodziła się w Persji jednolita władza centralna, wspomagana przez silną armię, złożoną z niewolników, nawróconych na islam. Państwo rozwijało się szybko gospodarczo, głównie dzięki produkcji i eksportowi, słynnych w całym świecie, jedwabi i dywanów. Renesans przeżywała również kultura perska, zwłaszcza literatura i malarstwo. W nowej stolicy Isfahanie powstało wówczas wiele pałaców, meczetów, karawanserajów, charakteryzujących się wykładzinami z barwnych, przeważnie błękitnych, płytek ceramicznych, zdobionych wyrafinowanymi arabeskami i malowidłami.

Dynastia Mogołów w Indiach

Przez cały XV w. północną część Indii stanowił Sułtanat Delhijski, a na południu subkontynentu indyjskiego znajdowało się kilka niezależnych państw, rządzonych przez indyjskich maharadzów. Kolejni sułtanowie delhijscy próbowali kilkakrotnie rozszerzyć swe władztwo na obszary południowe, lecz nigdy im się to nie udało. I odwrotnie, maharadzowie, mimo wzajemnych waśni i konfliktów, jednoczyli się we wrogości do swego północnego sąsiada. Wreszcie nadarzyła się okazja, by się go pozbyć, gdy na terytorium Afganistanu przejął władzę nowy zdobywca Babar, potomek Tamerlana i Czyngis-chana.

Babar stworzył sprawną, silną armię, złożoną z Turków środkowoazjatyckich, Tadżyków i Afganów, oraz nowocześnie wyposażoną w artylerię i broń palną piechoty. W pierwszym rządzie próbował rozszerzyć swoje królestwo o Azję Środkową i Persję, to jest o terytoria dawnego imperium swoich bitnych przodków. Gdy mu się to nie udało, chętnie przystał na, propozycję podbicia Sułtanatu Delhijskiego, zgłaszaną przez maharadzów indyjskich. Dokonał tego dzieła w kampanii wojennej 1526-28, po wcześniejszym zajęciu Kandaharu, jako bazy wypadowej na subkontynent indyjski. W bitwie pod Panipatem w 1526 r. Babar pokonał kilkakrotnie większą armię hinduską i opanował cały Sułtanat Delhijski, a Delhi stało się stolicą jego imperium.

Babar dał początek królewskiej dynastii Wielkich Mogołów, która panowała potem w Indiach przez dwieście lat. Państwo w tym okresie przeżywało swój złoty wiek, zwłaszcza za rządów Akbara (1556-1605), wnuka Babara. Zjednoczył on prawie całe Indie, za wyjątkiem południa Półwyspu. Prowadził politykę tolerancji religijnej (hinduizm,

mazdaizm, islam, chrześcijaństwo). Panujący Mogołowie zreorganizowali administrację i system oświaty, wprowadzili nowy pieniądź, stałe podatki i nadzór nad urzędnikami, by zapobiec korupcji. Dbali o rozwój sztuki i literatury, pod wpływem perskim rozwinęło się zwłaszcza malarstwo miniaturowe. Za ich panowania powstało wiele imponujących budowli, głównie sakralnych, o monumentalnej architekturze, łączącej style i ornamentykę budownictwa hinduskiego i muzułmańskiego, a Delhi stało się jednym z najpiękniejszych miast świata.

Europa w XVII w.

Rewolucja naukowa. Wiek XVII był bardzo płodny w liczne odkrycia naukowe i wynalazki techniczne. Należały do nich, między innymi: mikroskop, barometr, termometr rtęciowy, zegar wahadłowy, pompa parowa, ołówki graficzne. Galileusz skonstruował pierwszą lunetę do obserwacji astronomicznych oraz określił prawa bezwładności i ruchu wahadła, Johannes Kepler ustalił matematyczne prawa ruchu planet w systemie heliocentrycznym, Robert Boyle prawa ciśnienia gazu, Isaac Newton odkrył prawo powszechnego ciążenia (gravitacji) i sformułował trzy prawa dynamiki, Gottfried W. Leibnitz stworzył rachunek różniczkowy, Blaise Pascal wynalazł barometr i określił podstawy rachunku prawdopodobieństwa, William Harvey opisał zasady krążenia krwi w organizmach żyjących, Evangelista Torricelli odkrył próżnię i obliczył ciężar powietrza, Huygens opracował teorię faliową światła.

Wszystkie te odkrycia, wynalazki i nowe teorie naukowe stały się podwaliną nowoczesnej nauki, opierającej się na systematycznych badaniach zjawisk przyrody i stworzyły potencjalną możliwość przyspieszenia wszechstronnego rozwoju społeczeństw i ich bytu materialnego. Rozwinęły się zwłaszcza takie działy nauki jak: matematyka, fizyka, chemia, astronomia, medycyna, biologia, geografia.

Nauki filozoficzne wzbogaciły się o nowe teorie społeczne: empiryzm - źródłem wiedzy powinno być doświadczenie; racjonalizm - rozum ludzki jest narzędziem poznania i miary wszechrzeczy; jansenizm - obok rozumu w procesie poznania uczestniczy uczucie i wiara. Głównymi przedstawicielami dominujących systemów racjonalistycznych byli: działający w Holandii Baruch Spinoza, który głosił prawa do swobody myślenia i pełnej tolerancji oraz francuski filozof i matematyk Kartezjusz (Rene Descartes), twórca mechanistycznej koncepcji świata, odkrywca praw odbicia i załamania światła oraz zachowania pędu, autor powiedzenia "Myślę, więc jestem".

W XVII w. dokonały się również szerokie przeobrażenia w kulturze i sztuce. W miejsce epoki Renesansu nastąpiła epoka Baroku, który narodził się we Włoszech, a potem rozprzestrzenił w całej Europie i Ameryce. W literaturze barok przejawiał się w rozbudowanej, kwiecistej stylistyce. Jej największymi reprezentantami byli Pierre Corneille, komediopisarz Moliere, bajkopisarz J. de la Fontaine, Jan Racine. Bardzo rozwinęła się muzyka, zwłaszcza organowa, instrumentalna i wokalna. Głównymi jej twórcami byli: Viwaldi, Jan Sebastian Bach, Wolfgang Amadeus Mozart, Józef Haydn.

W architekturze barok cechował się monumentalizmem, przepychem i bogactwem zdobnictwa, co było odzwierciedleniem nienaruszonej potęgi Kościoła katolickiego oraz bogactwa i pomyślności dworów panujących i możnowładców. Ważnymi elementami architektury stały się także schody zewnętrzne, tarasy i ogrody. Rozwój stylu barokowego trwał do połowy XVIII w.

Swój złoty wiek przeżywało również malarstwo olejne. Cechowało je bogactwo i wycucie barwy, realizm w przedstawianiu postaci ludzkich i przedmiotów, operowanie światłocieniem, duży udział tematyki religijnej. Szczególnie rozkwitło malarstwo portretowe. Malarze epoki baroku to Diego Velasquez, Van Dyck, Peter Rubens, Rembrandt, El Greco.

Kontrreformacja. Po soborze trydenckim (1545-63) kolejni papieże, kierując się jego wskazaniem, zreformowali i uporządkowali zarządzanie rzymskim państwem kościelnym. Stało się ono bardziej nowoczesne, scentralizowane i zorganizowane w sposób hierarchiczny, odbudowany też został prestiż i majestat Kościoła. Głową państwa był papież, ale jego zarządzaniem zajmował się premier, wyznaczany przez papieża wśród kardynałów. Jemu z kolei podlegały urzędy, zwane kongregacjami, które kierowały poszczególnymi działami gospodarki, finansami, policją itd.

W sprawach wiary dominowały jednakże nadal sztywne zasady kontrreformacji, zwalczającej tendencje i przekonania niezgodne z dogmatami wiary katolickiej. Na przykład w 1600 r. filozof Giordano Bruno, za swą krytykę scholastyki kościelnej, został przez sąd Inkwizycji skazany na śmierć na stosie. Podobnie astronom, fizyk i filozof włoski Galileusz (1564-1642), twórca pierwszej lunety do obserwacji nieba, za uznawanie i propagowanie teorii heliocentrycznej Kopernika, został w 1633 r., pod groźbą tortur, zmuszony przez Inkwizycję do odwołania swych poglądów i skazany dożywotnie na odosobnienie oraz odmawianie 7 psalmów pokutnych na tydzień przez 3 lata.

Kontrreformacja wywarła przemożny wpływ na konflikty religijne oraz wojny o władzę, prowadzone między dynastiami i monarchami a stanami w Europie w XVI i XVII wiekach. W szczególności dotyczyło to wojen hugenockich we Francji (1562-98), wojny o wyzwolenie Niderlandów (Holandii) spod władzy Habsburgów hiszpańskich (1609-48), wojny trzydziestoletniej (1618-48), wojny domowej i rewolucji w Anglii (1640-60). W tych konfliktach kontrreformacja zwykle popierała monarchów absolutnych przeciwko powstającym republikom i stanom, rządzonym przez parlamenty.

Francja. Edykt Nantejski wydany w 1598 r. przez króla Francji Henryka IV przyznawał protestantom prawo praktykowania wiary, budowy własnych kościołów, posiadania zamków itp. Nie obowiązywał jednak w kilku miastach, a w Paryżu tylko w dzielnicy Charenton. Edykt był więc kompromisem, który nie zadawał w pełni ani protestantów, ani katolików. Pozwolił jednakże na kilkanaście lat wewnętrznego pokoju

Henryk IV okazał się znakomitym władcą. W ciągu kilku lat doprowadził budżet państwa do równowagi. W czasie jego panowania usprawniono znacznie transport w kraju przez budowę mostów, dróg i kanałów; zakładano liczne manufaktury królewskie, produkujące sukno i inne towary na potrzeby ludności i na eksport.

Odbudowane zostało zwłaszcza rolnictwo (szerokie melioracje), zrujnowane dziesięcioleciem wojen religijnych i kilkoma latami bardzo mroźnych zim. Rozpowszechniona została uprawa kalafiorów, czosnku i ryżu oraz hodowla drobiu. Znane jest powiedzenie-program Henryka IV: "Chcę, żeby każdy wieśniak mego królestwa mógł w niedzielę włożyć kurę do garnka".

Król wyparł Hiszpanów z północnych terenów Francji i umocnił centralną, absolutystyczną władzę w kraju, ograniczając secesyjne ambicje lokalnych książąt. W pierwszym dziesięcioleciu XVII w. Francuzi rozpoczęli kolonizację Kanady, gdzie założyli miasto Quebec u ujścia rzeki Św. Wawrzyńca, rozpoczynając swój pochód w głąb Nowej Francji, jak nazwali terytoria na północ od Wielkich Jezior. W 1604 r. złożyli także swą pierwszą kolonię w Ameryce Południowej, Gujanę.

Henryk IV Burbon zginął w 1610 r., zasztyletowany przez fanatyka katolickiego Ravallaca. Tron po nim przypadł jego synowi, Ludwikowi XIII (1610-43). W chwili śmierci ojca miał on tylko 9 lat, więc do czasu jego pełnoletności realne rządy regencyjne sprawowała jego matka Maria Medycejska, druga żona Henryka IV. Od 1616 r. jej doradcą był książę, kardynał Armand Jean Richelieu, który potem, od 1624 r., jako premier Rady Królewskiej, faktycznie rządził krajem przez 18 lat. Także po uzyskaniu pełnoletności Ludwik XIII zawierzył w pełni kardynałowi i utrzymał jego rządy.

Kardynał premier zdecydowanie zwalczał opozycję królewską, zwłaszcza arystokratyczną, budując konsekwentnie silną władzę absolutystyczną we Francji. Zreorganizował urzędy centralne, uporządkował budżet państwa, dbał o rozwój manufaktur, popierał rozwój handlu (powstało dziesięć kompanii handlowych), wprowadził stałą armię zawodową, rozbudował morską flotę wojenną. Równocześnie wzrastające podatki powodowały pauperyzację najuboższej ludności. Jej bunty i powstania były krwawo tłumione przez wojsko.

Richelieu wystąpił też przeciwko hugenotom, którzy w oparciu o edykt nantejski rozbudowali swe struktury wojskowe i posiadali garnizony wojskowe w ok. 200 zamkach. Największy ich garnizon znajdował się w porcie atlantyckim La Rochelle, stanowiącym główny ośrodek polityczny i wojskowy hugenotów we Francji. Gdy miasto w 1627 r. zawarło sojusz z Anglią przeciwko Richelieu, zarządził on jego oblężenie. Po 15-miesięcznej blokadzie na lądzie i morzu (wojsko królewskie zbudowało groble w zatoce portowej), miasto skapitulowało. Skapitulowało także całe stronnictwo hugenockie i w czerwcu 1629 zawarty został tzw. "pokój łaski", w którym utrzymane zostały swobody praktyk religijnych hugenotów, ale pozbawieni oni zostali prawa posiadania własnego wojska, zamków i twierdz.

W polityce zagranicznej Ludwik XIII i kardynał Richelieu rywalizowali z Habsburgami o dominację w Europie. Nie zawahali się w tym celu przed włączeniem się do domowej wojny religijnej, toczony w latach 1618-48 w Rzeszy Niemieckiej, przy czym katolicka Francja wsparła w tej wojnie protestantów, wypowiadając w 1635 r. wojnę Belgii, rządzonej przez katolickich Habsburgów hiszpańskich. Działania wojsk francuskich przyczyniły się walcie do zwycięstw niemieckiej Unii Protestanckiej.

Natomiast w swej ekspansji kolonialnej Francuzi umocnili swą kolonię w Quebec w Ameryce i opanowali w 1638 r. Senegal na zachodnim wybrzeżu Afryki. Richelieu był też wybitnym mecenasem sztuki, założył Akademię Francuską, wspierał zwłaszcza literaturę i teatr. Zmarł on w 1642 r., zaś król w roku następnym.

Następcą Ludwika XIII został jego syn, Ludwik XIV (1643-1715). Gdy zmarł ojciec, miał on tylko 4 lata, więc do czasu pełnoletności monarchy rządy regencyjne sprawowali jego matka Anna Austriaczka, będąca siostrą króla hiszpańskiego Filipa IV Habsburga, i jej doradca, Włoch, kardynał Giulio Mazarini, który kontynuował politykę umacniania władzy centralnej. Jego zatargi z parlamentem, i wielkie podatki obciążające ludność, spowodowały w 1648 r. bunt mieszczan Paryża, tak zwaną Fronde Paryską. Skierowana ona była bezpośrednio zwłaszcza wobec Mazariniego, którego obwiniano za nieudolne rządy. Trwała dwa lata.

Równocześnie skończyła się wielka, paneuropejska wojna 30-letnia, w której Francja wzięła udział przez kilkanaście ostatnich lat. Zawarty w 1648 r. pokój westfalski zmienił oblicze Europy na dziesiątki lat. Francja stała się największą potęgą europejską i otrzymała prowincję Alzację oraz miasta Metz i Verdun. Jednakże zwycięstwo to nie zmieniło warunków życia ludności i nie wpłynęło na rywalizację o władzę między szlachtą, książętami, parlamentarzystami i monarchią. W 1651 r. Fronda wybuchła na nowo, objęła prócz Paryża także kilka prowincji i stłumiona została przy użyciu wojska dopiero po czterech latach walk.

W 1660 r. Ludwik XIV poślubił Marię Teresę, córkę króla Hiszpanii Filipa IV, co miało przyczynić się do pokojowych stosunków między obu, dotąd zwaśnionymi państwami. Samodzielne rządy we Francji Ludwik XIV przejął dopiero po śmierci Mazariniego w 1661 r., w wieku 23 lat. Przygotował się do nich starannie i już w pierwszym roku swego panowania wydał 17 edyktów, zapoczątkowując szerokie i wszechstronne reformy we Francji. Obejmowały one finanse, gospodarkę, nowy podział administracyjny kraju, prawodawstwo (Kodeks Ludwika), wojsko, porządki publiczne, podatki, cła itd. Wszystkie miały na celu umocnienie potęgi i roli państwa oraz centralnej władzy królewskiej. Ludwik XIV chciał sam rządzić i decydować o wszystkim, co się działo w królestwie. Znane jest jego powiedzenie "państwo to ja!". Swój kult władzy budował także na wystawności i bogactwie dworu królewskiego oraz na organizowaniu licznych festynów, widowisk i przedstawień teatralnych, sławiących monarchę i jego czyny.

Król otaczał się kompetentnymi i zdolnymi urzędnikami. Byli takimi minister finansów J.B. Colbert (1661-83), który dbając o rozwój handlu i manufaktur, znacznie powiększył skarb królewski oraz komisarz fortyfikacji S. Vauban, który zbudował rozległy system twierdz i fortyfikacji wzdłuż wschodnich i północnych granic. Rozpoczęto budowę szlaków rzecznych i kanałów, m.in. łączącego Loarę z Saoną. Pod nadzorem i dzięki subwencjom państwa powstały liczne odlewnie, stalownie, wytwórnie płótna, tkalnie, manufaktury mydła, koronek, szkła i kryształów.

Colbert zreorganizował również wojsko, demokratyzując jego struktury (likwidacja dziedzicznych szarż) i uno-

wocześniając uzbrojenie (muskiety i piki zastąpiono karabinami z bagnetami). Rozbudowane zostały intendenty, wprowadzono system rent wojskowych, a w Paryżu wybudowano wielki Hotel dla Inwalidów Wojennych. Znacznie rozbudowana została flota morska.

Król wspierał i dbał też o rozwój kultury, nauki i sztuki. W okresie jego panowania powstało wiele monumentalnych budowli, realizowanych w stylu dojrzałego baroku. Głównym z nich był zespół pałacowo-ogrodowy w Wersalu, siedziba dworu królewskiego.

Ludwik XIV nie był władcą tolerancyjnym. W 1685 r. anulował edykt nantejski z 1598 r. o równouprawnieniu innowierców. Związane z tym były fala represji administracyjnych i wojskowe ekspedycje w regiony zamieszkałe przez hugenotów, mające za zadanie nawracanie religijnych odszczepieńców, często drogą rekwizycji, gwałtów i tortur. Spowodowały one emigrację ponad 200 tys. hugenotów, co odbiło się negatywnie na gospodarce kraju i na stosunkach politycznych z państwami protestanckimi Europy. Między innymi państwa niemieckie Rzeszy odmówiły współdziałania z Francją w jej konfliktach z katolickimi Habsburgami.

Ludwik XIV prowadził liczne wojny. W wojnie z Hiszpanią w latach 1667-68 i w wojnie z Holandią w latach 1672-79 terytorium Francji powiększone zostało o pas terenów wzdłuż północno-wschodnich granic, od Alp po Kanał La Manche. M.in. Francja w 1670 r. zajęła Lotaryngię, a w 1681 r. Alzację oraz Strasburg, a do 1684 r. także Belgię, Luksemburg i Trewir. Część z tych zdobyczy uzyskano pokojowo w drodze prawniczych roszczeń (reunio-ny). Natomiast żadnych zdobyczy terytorialnych nie przysporzyła dziewięcioletnia wojna z państwami Ligi Augsburskiej (Austria, Hiszpania, Anglia, Holandia, Sabaudia, Bawaria, Saksonia i inne), toczona w latach 1688-97. Wprawdzie na lądzie Francuzi bitwy wygrywali, ale po stracie swej floty morskiej musieli uznać przewagę Anglii i Holandii na morzu i w pokoju w Ryswick oddali Lotaryngię.

Wszystkie te wojny bardzo wiele Francję kosztowały. Również kosztowna była zewnętrzna ekspansja kolonialna, przy czym w 1697 r. posiadłości francuskie powiększyły się, między innymi, o wyspę Santo Domingo (Haiti) w centrum Archipelagu Karaibów.

Anglia. Po śmierci królowej Elżbiety I, dziedzicem monarchii angielskiej został Jakub I (1603-25), syn Marii Stuart, król Szkocji. Starał się on o rozszerzenie swej władzy absolutnej, czemu zdecydowanie przeciwstawił się parlament. Z kolei ograniczenia władzy króla w kwestiach wiary domagali się purytanie, stanowiący odłam Kościoła anglikańskiego, którzy głosili ideę powrotu do wartości pierwotnego chrześcijaństwa. Te konflikty władzy i wiary narastały przez cały okres panowania Jakuba I i przerodziły się za panowania jego syna, Karola I (1625-49), w rewolucję i wojnę domową.

Rewolucja zaczęła się od obrad tzw. Długiego Parlamentu (trwał 13 lat), do którego zwołania król został przymuszony w 1640 r. po wybuchu powstania w Szkocji. Wcześniej, w 1629 r., parlament został przez niego rozwiązany, gdy sprzeciwił się we wprowadzeniu nowego podatku. W nowym parlamencie przewagę mieli przedstawiciele burżuazji handlowo-finansowej, czyli tzw. nowej szlachty (gentry), wyrosłej na gruncie szybko rozwijającego się przemysłu manufakturowego i handlu zagranicznego. W opozycji do dworu królewskiego wprowadzono wtedy w kraju rewolucyjne zmiany ustrojowe. Mianowicie ograniczono uprawnienia króla, ogłoszono amnestię dla więźniów politycznych, usunięto biskupów z Izby Lordów, zreformowano Kościół anglikański. Król udał się wówczas na północ kraju, która była ostoją zwolenników monarchizmu.

W 1642 r. rozpoczęła się w Anglii wojna domowa, wszczęta natarciem wojsk królewskich, wspieranych okresowo przez Szkotów, na tereny południowo-wschodniej Anglii, jakie stanowiły bastion anglikańskich purytanów i zwolenników parlamentu. Po dwuletnich walkach, prowadzonych ze zmiennym szczęściem, zaznaczyła się zdecydowana przewaga rewolucyjnych wojsk purytańskich, zwłaszcza po przejęciu bezpośredniego dowództwa nad nimi przez Oliviera Cromwella. Był to poseł Izby Gmin, na początku wojny dowodził, jako kapitan, oddziałem konnym, jaki sam zwerbował. Po awansie na generała, dowodząc całością kawalerii przyczynił się do walnego zwycięstwa w bitwie pod York w 1644 r. Cromwell zreorganizował armię purytańską jako Armię Nowego Modelu, która ostatecznie w 1648 r. pokonała wojska królewskie. Sam król Karol I dostał się do niewoli, wcześniej jego rodzina uciekła potajemnie do Francji.

Nowo uformowany, Kadłubowy Parlament (bez izby lordów) wytoczył Karolowi I proces o zdradę państwa i skazał na śmierć, jako "tyrana". Po czym 30 stycznia 1649 r. Izba Gmin w Londynie proklamowała Anglię republiką parlamentarną. Jedyne parlament szkocki opowiedział się za utrzymaniem monarchii i uznał za króla Szkocji najstarszego syna ściętego króla, 19-letniego Karola II, który przebywał we Francji.

Po podporządkowaniu sobie parlamentu, Cromwell, jako przywódca rewolucji i niekoronowany władca Anglii, rozpoczął podboje, wpieryw Irlandii, która zaanektowana została w 1649 r. Protestantkie wojska angielskie krwawo stłumiły tam wszelki opór katolickiej ludności. W następnych dwóch latach, po pokonaniu w kilku bitwach wojsk zwolenników monarchii w Szkocji, również ten kraj przyłączony został do Anglii. Kolejne zwycięstwo odniosła flota angielska w wojnie morskiej ze Zjednoczonymi Prowincjami Niderlandów (Holandia), zakończonej tzw. Aktem Nawigacyjnym, eliminującym Holendrów z pośrednictwa w handlu zamorskim Anglii.

A handel zamorski dla Anglii znaczył coraz więcej. Rozszerzał się szybko w związku z ciągłym powiększaniem się posiadłości kolonialnych. W 1607 r. na wschodnim wybrzeżu Ameryki Płn. powstała kolonia Wirginia, która w ciągu stulecia rozrosła się do 13 kolonii. W regionie wysp karaibskich angielskimi stały się wyspy Bermudy (1612), Barbados (1625), Jamajka (1655). Utworzona w 1600 r., pod patronatem królowej, Kompania Wschodnioindyjska, spółka kupiecka do prowadzenia handlu zamorskiego, pod koniec XVII w. była wielką potęgą gospodarczą. Dysponując wielkimi uprawnieniami, kapitałami, a nawet własnym wojskiem, zdobyła dla Anglii największe miasta portowe Półwyspu Indyjskiego: Bombaj, Madras i Kalkutę.

W 1653 r. Cromwell przyjął tytuł Lorda-Protektora (opiekuna) i wprowadził w Anglii dyktaturę wojskową, rozwią-

zując parlament oraz tworząc administracyjne okręgi wojskowe w państwie. W polityce zagranicznej nadal sprzyjało mu szczęście i również sojusz wojskowy z Francją Ludwika XIV zakończył się zwycięstwem nad konkurencyjną Hiszpanią. W ten sposób Anglia, za panowania Oliviera Cromwella, stała się pierwszorzędnym mocarstwem europejskim.

W swych rządach wewnątrz kraju Cromwell realizował surowe zasady purytyzmu. Zlikwidowano teatry, kabarety, wyścigi konne i karczmy oraz zakazane zostało pijaństwo, bluźnierstwo, niemoralne zachowywanie się, pojezdynki, rozrywka w niedzielę itp. Za nieprzestrzeganie tych zasad groziły surowe kary, wymierzane przez specjalne lokalne milicje.

Po śmierci Cromwella w 1658 r. ten purytański ład społeczny rozpadł się w krótkim czasie. Restaurowana też została władza Stuartów. Tron królewski przypadł Karolowi II (1660-85), który powrócił z emigracji, witany owacyjnie przez ludność Londynu. Młody król swe rządy oparł na parlamencie, ogłosił ogólną amnestię i przywrócił królestwo w Szkocji, wycofując z niej znienawidzone garnizony angielskie. Ożenił się z Katarzyną, córką królowej Portugalii, która w posagu wniosła Tanger w Afryce, Bombaj w Indiach i wielką fortunę.

Lata panowania Karola II naznaczone były dwoma klęskami żywiołowymi, to jest epidemią dżumy w Londynie w 1665 r., w wyniku której zmarło 70 tysięcy ludzi i wielkim pożarem, jaki strawił większą część śródmieścia półmilionowego Londynu. Anglia prowadziła też trzy kilkuletnie wojny morskie z Holandią. Dotyczyły one wzajemnej rywalizacji w handlu światowym i posiadłości kolonialnych w Ameryce (Nowy Amsterdam, Gujana Holenderska). Nie przeszkodziły one jednakże w zawarciu później wspólnego sojuszu przeciwko Francji, gdy pod koniec XVII stulecia stała się ona pod tym względem groźnym konkurentem dla obu państw.

Jednakże najważniejszymi problemami, zaprzatającymi Karola II, były podział władzy między królem i parlamentem oraz antagonizmy między katolikami i anglikanami. Przejawiły się one w przyjęciu deklaracji o ograniczeniu władzy królewskiej, gwarancji wolności osobistej, zastrzeżeniu urzędów państwowych dla anglikanów oraz powstaniu dwóch przeciwstawnych sobie partii politycznych wigów (zwolenników parlamentaryzmu) i torysów (monarchistów), które stanowiły prawzór dla późniejszego ustroju demokracji parlamentarnych.

Po śmierci Karola II królem Anglii został jego brat Jakub II (1685-88). Był on katolikiem i starał się przywrócić równouprawnienia dla katolików. Parlament, zdominowany przez protestanckich wigów nie wyraził na to zgody i został przez króla odroczone. Jakub II rządził więc despotycznie przy pomocy dekretów. Jego edykty tolerancyjne spotkały się z kontrakcją kleru i społeczeństwa protestanckiego. Emisariusze opozycji zwrócili się o pomoc wojskową do protestanckiej Holandii i w Anglii wylądowało 12 tys. żołnierzy holenderskich. Nie napotkali oni oporu wojsk królewskich, które częściowo do nich dołączyły, a wigowie zorganizowali krótką, bezkrwawą rewolucję, tak zwaną "Wspaniałą rewolucję". Wtedy król uciekł potajemnie, wraz z rodziną do Francji, zaś koronę angielską ofiarowano jego najstarszej córce, Marii i jej mężowi, namiestnikowi Holandii, Wilhelmowi III Orańskiemu (1689-1702).

W tymże 1689 r. Jakub II próbował jeszcze wrócić do Anglii poprzez Irlandię. Wraz z kilku tysiącami wojska francuskiego wziął udział w powstaniu katolickich Irlandczyków przeciwko dominacji protestanckich Anglików. Król Wilhelm III przywiódł jednakże większą 35 tys. armię, złożoną z zaciężnych Holendrów, Duńczyków, hugenotów francuskich i w bitwie nad rzeką Boyne rozgromił Irlandczyków. Poczym były monarcha Jakub II Stuart powrócił do Francji, by już nigdy nie zobaczyć Wysp Brytyjskich.

Od czasu przejścia tronu przez Wilhelma III, władza w Anglii została zdominowana przez dwuizbowy parlament. Uchwalił on w 1689 r. tzw. Deklarację Praw, jaka ustanawiała wolność słowa, likwidowała stałą armię oraz wprowadziła podział władzy na ustawodawczą i wykonawczą. Król utrzymał uprawnienia władzy wykonawczej, ale w granicach prawa. Stanowienie prawa należało do Parlamentu, a jego interpretacja do sędziów niezależnych od króla. Po raz pierwszy przy królu uformowany został też rząd złożony z rady ministrów, zwany również gabinetem, gdyż wcześniej doradcy królewscy spotykali się zwyczajowo z królem w pałacowych gabinetach (Rada Gabinetowa). Z państwa absolutystycznego Anglia stała się w ten sposób monarchią konstytucyjną. Ustrój ten utrzymuje się do dziś. Gdy królowa Maria II Stuart zmarła w 1697 r., jej oficjalną następczynią została jej młodsza siostra, księżniczka Anna.

Hiszpania, Zjednoczone Prowincje Niderlandzkie (Holandia) i Portugalia. Po śmierci w 1598 r. króla Filipa II, w Hiszpanii nastąpiło osłabienie władzy centralnej, natomiast wzrosła znacznie liczebność i znaczenie szlachty hiszpańskiej, która otrzymała rozliczne przywileje ekonomiczne. W 1609 r. nowy król Filip III (1598-1621) zawarł 12-letni rozejm w wojnie z Niderlandami, które walczyły o swą niepodległość.

W 1621 r. działania wojenne zostały wznowione, przy czym nową wojnę prowadził kolejny król Filip IV (1621-64). Była ona fragmentem rozległej 30-letniej wojny religijnej, jaka rozgrywała się na terenie Rzeszy Niemieckiej i w której udział brały praktycznie wszystkie państwa środkowej, zachodniej i północnej Europy. Wraz z jej zakończeniem w 1648 r., nastąpił również pokój w Niderlandach. Powstało tam nowe państwo Republika Zjednoczonych Prowincji Niderlandzkich, którego niepodległość Hiszpania ostatecznie zmuszona była uznać. Nazwano je też w skrócie Holandią. Ale wojna hiszpańsko-francuska toczyła się nadal i zakończył ją dopiero w 1659 r. pokój pirenejski, który ustalił granicę między obydwoma krajami na Pirenejach. XVII stulecie dla Hiszpanii było również bogate w liczne konflikty wewnętrzne. Rozpoczęło się od wypędzenia z kraju wieluset tysięcy Żydów i Morysków. Osłabiło to znacznie państwo, gdyż Żydzi prezentowali najbardziej prężną ekonomicznie warstwę społeczną, a po Moryskach pozostały spore regiony wyludnione i zdewastowane gospodarczo.

W 1640 r. wybuchło powstanie w Katalonii, która potem ogłosiła się republiką i podporządkowała Francji. Powstanie to zostało stłumione, za to oderwała się od Hiszpanii Portugalia, osiągając po wieloletniej wojnie domowej niepodległość w 1665 r. Wszystko to spowodowało, że w XVII w. skończyła się bezpowrotnie potęga dynastii królewskiej Habsburgów hiszpańskich, której ostatnim potomkiem był król Karol II (1665-1700). Za jego panowania za-

kończyła się też hegemonia Hiszpanii w Europie.

Natomiast szybko rozwijała się Holandia, stając się od połowy XVII w. najbogatszym państwem Europy, a jej stolica Amsterdam najbogatszym miastem świata. Zawdzięczała to głównie pracowitości i gospodarności swych protestanckich mieszkańców i rozgałęzionemu handlowi zamorskiemu, który w znacznym stopniu zmonopolizowała. Było to możliwe, gdyż przy końcu XVII w. flota holenderska stanowiła połowę floty światowej i była dwukrotnie liczniejsza od angielskiej.

Wzorując się na Anglii, Holendrzy już w 1602 r. utworzyli Kompanię Wschodnioindyjską, która objęła w swe posiadanie wszystkie ich kolonie w Afryce i Azji. Penetrowała ona zwłaszcza terytoria południowo-wschodniej Azji, zakładając tam liczne faktorie handlowe i kolonie i stamtąd sprowadzając do Europy w wielkich ilościach przyprawę korzenne, cukier, bawełnę, jedwab, a później także kawę i herbatę.

Holendrzy utworzyli też Kompanię Zachodnioindyjską (1621), działającą w Ameryce. Zdobyła ona tam liczne nowe posiadłości kolonialne, m.in. w Brazylii, kosztem Portugalczyków, i założyła kolonię i miasto Nowy Amsterdam. Powstało ono na półwyspie Manhattan, jaki Kompania zakupiła od lokalnego wodza indiańskiego za świecidełka wartości ok. 60 guldenów, czyli 24 dolarów. Była to chyba najkorzystniejsza transakcja w dziejach, gdyż 1 ha terenu kosztował Holendrów ok. 5 centów. Dziś w Nowym Yorku, leżącym na Manhattanie, za 24 dolary nie kupi się nawet 1 m².

Ta dominacja Holandii na morzach została nieco osłabiona wskutek dwóch wojen morskich, prowadzonych z Anglią w latach sześćdziesiątych XVII w. Obie zostały przegrane przez Holendrów, którzy po pierwszej musieli przyjąć Akt Nawigacyjny Cromwella, wyłączający pośrednictwo Holandii w handlu z Anglią, a po drugiej zrzec się na rzecz Wielkiej Brytanii koloni północnoamerykańskich. Wojny te znane są głównie z zastosowania okrętów liniowych, większych niż galeony, i liniowego szyku okrętów. Jego wynalezienie przypisano dowódcy marynarki brytyjskiej, księciu Yorku. Z tego powodu zdobyczny nowy Amsterdam na Manhattanie Anglicy nazwali Nowy York.

Mocarstwowa, handlowa i morska, pozycja małej, kalwińskiej i republikańskiej Holandii była też jakby wyzwaniem dla wielkiej, katolickiej monarchii francuskiej. To też król Francji Ludwik XIV postanowił przyłączyć małą republikę do swego imperium i w 1672 r. skierował swe wojska na podbój Holandii. Armii francuskiej nie udało się jednakże zdobyć Amsterdamu i północnych terytoriów kraju, wobec ich odcięcia przez zatopienie znacznych terenów depresyjnych po rozkopaniu grobli morskich przez Holendrów. Tę zbawienną decyzję podjął namiestnik Wilhelm III Orański (1673-1702), który po przewrocie rządowym przejął władzę w kraju. Działania wojenne się przeciągały, w konflikt wchodziły się Anglia, Szwecja, część państw niemieckich, potem także Austria i Hiszpania. Traktat pokojowy zawarty został w 1678 r. w Nimwegen. W jego wyniku Holandia utraciła na rzecz Francji część swego terytorium, lecz ostatecznie utrzymała swą niepodległość. Wojna jednakże znacznie osłabiła gospodarkę kraju i zmniejszyła się też jego pozycja w Europie.

Portugalia oderwała się od Hiszpanii w 1640 r., ustanawiając swego króla Jana IV (1640-56) z nowej dynastii Barganzów. By oprzeć się Hiszpanom, próbującym odzyskać prowincję, zawarł on układy o pomocy wojskowej z Anglią i Francją. Faktycznie wojna domowa o niepodległość Portugalii trwała, z przerwami, ponad 20 lat. Zakończona została po zwycięstwach Francuzów traktatem pokojowym, zawartym w 1665 r. w Lizbonie, w którym Hiszpanie musieli uznać niepodległość Królestwa Portugalii.

Za panowania króla Alfonsa VI (1656-67), w porozumieniu z Holandią, Portugalia odzyskała panowanie w Brazylii i kilku enklawach kolonialnych w Indiach.

Półwysep Apeniński. Pod koniec XVI w. większość państewek włoskich podupadła gospodarczo i, prócz Republiki Weneckiej, nie odgrywały one potem większej roli w regionie i Europie. Stan ten trwał właściwie także przez cały XVII wiek. W dużym stopniu przyczyniła się do tego paneuropejska wojna 30-letnia (1618-48), jaka objęła również Piemont-Sabaudię na północy Półwyspu, opanowanego przez Francuzów. Zaangażowana w wojnie Hiszpania pobierała w podległych sobie prowincjach (Neapol, Sycylia, Lombardia) co raz większe podatki i przeprowadzała przymusowe branki rekrutów do swych wojsk. Gdy po tej wojnie Hiszpania przestała być wielką potęgą, w państwach włoskich zaczęły narastać nastroje niepodległościowe.

Prawie wszystkie przeżywały regres gospodarczy. Upadło rękodzielnictwo, przemysły wełniane, jedwabniczy i stoczniowy, zastój ogarnął handel, zwłaszcza morski. Klęski żywiołowe, choroby epidemiczne i związane z tym okresy głodu, głównie w regionach południowych Półwyspu, a także trzęsienie ziemi na Sycylii, spowodowały też stagnację demograficzną.

Związane z tym ogólne zubożenie i ciężkie warunki bytowe stały się przyczyną powstań ludowych w Palermo, Neapolu i Salerno, skierowanych głównie przeciwko obcym zaborcom, ale i lokalnym rządóm. Największe powstanie wybuchło w 1647 r. w Neapolu, przeciw Hiszpanom, po wprowadzeniu nowych podatków. Miało ono charakter ludowy, grupując zwłaszcza rzemieślników, drobnych kupców i robotników. Wkrótce objęło całą prowincję i utworzona została demokratyczna Republika Neapolitańska. Jednak szlachta opowiedziała się po stronie hiszpańskiej i ostatecznie powstanie zostało w 1648 r. krwawo stłumione.

Pauperyzacja, bunt chłopskie, polowania na czarownice. W XVI w. znacznie zwiększyła się ludność Europy. Przyczynił się do tego m.in. wzrost produkcji żywności, w tym rozpowszechnienie się wydajnych upraw sprowadzonych z Ameryki: ziemniaków, kukurydzy, fasoli, pomidorów. Rozrosły się zwłaszcza miasta. Gdy na początku stulecia jedynie pięć miast liczyło powyżej 100 tys. mieszkańców, to w końcu wieku już czternaście: Konstantynopol, Rzym, Neapol, Mediolan, Wenecja, Palermo, Mesyna, Marsylia, Paryż, Sewilla, Lizbona, Amsterdam, Antwerpia i Moskwa.

Równocześnie w ciągu XVI w. siedmiokrotnie wzrosły ceny żywności i koszty utrzymania na skutek nieustającej

inflacji, powodowanej napływem hiszpańskiego złota i srebra. Z kolei wiek XVII był wiekiem narastających wielkich różnic społecznych w Europie. Na jednym biegunie żyli w dostatku i przepychu nieliczni możni i szlachetnie urodzeni. Na drugim wegetowały miliony mieszkańców wsi i miast. Warunki ich życia poprawiały się w latach urodzajów i pokoju. Zaś pogarszały dramatycznie podczas klęsk żywiołowych, niszczących uprawy rolne, podczas epidemii dżumy i innych chorób zakaźnych, oraz wojen, którym towarzyszyły rekwizycje, grabieże i zwiększone podatki.

Powszechna nędza i głód były przyczyną rozplenienia się włóczęgostwa i żebractwa, a także rozbojów. Wielka śmiertelność, zwłaszcza niemowląt i w ogóle dzieci, powodowała, że w niektórych krajach i regionach Europy zahamowany został przyrost ludności, a nawet miał miejsce jej regres. Największa pauperyzacja szerokich warstw ludności wystąpiła w Hiszpanii i we Francji (pod koniec wieku), jakby na przekór blasku potęgi, rozwijającego się w tych krajach, absolutyzmu władzy królewskiej. Zaś dostatniej żyło się ludziom w Holandii i Anglii, głównie dzięki rozwojowi handlu zamorskiego i przemysłu manufakturowego.

Wiek XVII obfitował też w liczne bunty chłopskie, mające miejsce praktycznie we wszystkich krajach europejskich. Główną ich przyczyną było zbiednienie wsi, obciążonej nadmiernymi podatkami, niezbędnymi królom na prowadzenie wojen i na wystawne życie możnowładców. Bunty te na ogół miały charakter spontaniczny i desperacki, były rozproszone i często gwałtowne, wyładowywały się w zabójstwie poborców podatkowych, szlachty ziemiańskiej i kupców. Równie gwałtownie i okrutnie były tłumione, zwykle przez najemne cudzoziemskie wojska królewskie. Do najważniejszych należały: powstania niepodległościowe w hiszpańskiej Portugalii i Katalonii w 1640 r.; powstanie chłopsko-kozackie, pod przywództwem Riazina, w Rosji w 1670 r.; fronda, z dużym udziałem chłopstwa, w Normandii w 1653 r. i liczne rozruchy przeciwko podatkom od soli w latach trzydziestych we Francji.

W XVII w. szerzyły się średniowieczne zabobony i wiara w istnienie czarownic, paktujących z diabłem i rzucających zgubne uroki na ludzi i zwierzęta. Z różnym natężeniem trwało więc polowanie na czarownice, których najczęściej znajdowano we wsiach i małych miasteczkach. Wytaczano im procesy, w czasie których torturami wymuszano przyznawanie się do winy i wyjawianie współników, a wyroki śmierci, najczęściej przez spalenie na stosie, dokonywane były publicznie. Procesy czarownic, prowadzone przez sędziów, księży i urzędników królewskich, utwierdzały ich autorytet i absolutną władzę nad buntowniczym, oskarżanym o bezbożność, motłochem. Procesy czarownic praktykowane były przez całe stulecie w zachodniej Europie, najmniej było ich w Hiszpanii i południowych Włoszech, a największe ich natężenie miało miejsce w państwach niemieckich w okresie wojny trzydziestoletniej.

Rzesza Niemiecka, wojna 30-letnia. Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego, zwane również w skrócie I Rzeszą, w XVII w. stanowiło państwo bardzo różnorodne. W jego skład wchodziły królestwa Czech, Węgier, Austrii, księstwa Bawarii, Palatynatu, Saksonii, Brandenburgii, Westfalii i jeszcze dziesiątki mniejszych jednostek administracyjnych świeckich i kościelnych. Od czasu augsburskiego pokoju religijnego, uchwalonego w 1555 r., I Rzesza Niemiecka była także wielowyznaniowa. W Czechach, na Węgrzech, w Saksonii i księstwach północnych dominowały wyznania protestanckie, zaś Bawaria, Austria i liczne inne, zwłaszcza południowe, księstwa i prowincje były katolickie.

Na początku XVII w., dla obrony swych praw i wpływów, księstwa protestanckie Rzeszy zorganizowały się w Unię Ewangelicką, którą kierował elektor Palatynatu, a katolickie utworzyły Ligę Katolicką, pod przewodnictwem elektora Bawarii. Natomiast cesarze habsburscy byli nieodmiennie katolicy i działając w ramach kontrreformacji, zgodnie z duchem soboru trydenckiego, dyskryminowali protestantów. Na tym tle miała miejsce w 1618 r. w Pradze ostra kłótnia w zamku królewskim na Hradczanach, w trakcie której protestanci parlamentarzyści czescy wyrzucili przez okno do fosy trzech katolickich przedstawicieli cesarskich (defenestracja praska). Stało się to przyczyną wojny domowej pomiędzy Czechami a Cesarstwem Habsburgów, ściślej między Unią Protestancką i Ligą Katolicką.

W 1620 r. doszło pod Białą Górą w Czechach do walnej bitwy obu zwaśnionych stron, w której protestanckie wojska zostały rozgromione przez wojska Ligi Katolickiej. Nastąpiła pacyfikacja Czech i zajęcie Palatynatu przez wojska habsburskie. Lecz wojna bynajmniej się nie zakończyła, a przeciwnie, rozszerzyła się i objęła znacznie większe terytoria, gdyż wchodziły do niej, lub zostały wciągnięte, wszystkie księstwa niemieckie i prawie wszystkie kraje ościenne: Hiszpania, Francja, Szwajcaria, Niderlandy, Holandia, Dania, Szwecja, Siedmiogród. Wszystkie one rozgrywały swe własne interesy i przystępowały do wojny w różnym czasie i z różnym natężeniem. Na dużą skalę w wojnie brały też udział różnego rodzaju oddziały najemne, opłacane przez zwaśnione strony. Do takich należały m. in. polskie oddziały konne lisowczyków, walczących w latach 1619-20 na terytorium Węgier.

W latach 1624-29 wzięła udział w wojnie protestancka Dania. Król duński Christian IV obawiał się bowiem, że Liga Katolicka, wzmocniwszy się na północy Niemiec, zagrozi interesom jego państwa na Bałtyku. Po początkowych zwycięstwach, wojska duńskie zostały w 1626 r. rozbite przez wojska niemieckiej Ligi Katolickiej, dowodzone przez Albrechta von Wallensteina, i Duńczycy zawarli odrębny pokój w Lubece.

Wówczas, w 1630 r., kierując się identycznymi motywami jak Dania, do wojny przystąpiła luterkańska Szwecja, po świeżo zakończonej wojnie z Rzeczypospolitą. Król szwedzki Gustaw II Adolf Waza (1611-32) dysponował wtedy najlepszą w Europie armią, zdyscyplinowaną i wyposażoną w nowoczesne muszkiety oraz różnych typów artylerię. W udziale w wojnie w Niemczech zobaczył szansę na usadowienie się Szwecji na południowych wybrzeżach Bałtyku. W 1630 r. przeprowadził więc swe wojska przez morze i opanował tereny Pomorza Zachodniego wraz ze Szczecinem i kilkoma innymi portami.

W następnym roku armia szwedzka ruszyła w głąb Niemiec przeciwko Lidze Katolickiej. Spotkanie z jej wojskami nastąpiło we wrześniu 1631 r. pod Breitenfeld na północ od Lipska w Saksonii. Szwedzi odnieśli wówczas zdecydowane zwycięstwo, gromiąc wojska carskie, po czym zajęli południowe księstwa niemieckie Bawarię i Alzację, przechylając szalę zwycięstwa na rzecz Unii Protestanckiej. Do następnej dużej bitwy pomiędzy Szwedami i armiami Ligi doszło 16 listopada 1632 r. pod Lützen, również niedaleko Lipska. Także tę bitwę Szwedzi wygrali, lecz król

Gustaw II Adolf zginął podczas walk. Natomiast kolejną bitwę pod Nördlingen w 1634 r. Szwedzi sromotnie przegrali.

Przygotowany pokój praski panem I Rzeszy Niemieckiej uczynił cesarza Ferdynanda II Habsburga. Lecz wtedy, w 1635 r., do wojny włączyła się katolicka Francja Ludwika XIII, występując przeciwko również katolickiej Belgii, rządzonej przez Habsburgów. Działania wojsk francuskich, prowadzone na trzech frontach: nad Renem, w Saksonii i Niderlandach, przyczyniły się walcnie do ostatecznego zwycięstwa Unii Protestanckiej i zakończenia wojny. Niewątpliwie na podjęcie decyzję o zakończeniu bratobójczych walk wpłynął też fakt, że w całej I Rzeszy panowała anarchia i liczne oddziały najemnych wojsk i band grasowały, w celach łupieżczych, po całym kraju.

Wojna trwała 30 lat, spowodowała wielkie spustoszenia wszystkich terytoriów niemieckich i straty ludzkie, sięgające w niektórych krajach do 50 % zaludnienia. Zawarty w 1648 r. pokój westfalski zmienił oblicze Europy na dziesiątki lat. Francja stała się największą potęgą europejską i otrzymała prowincję Alzację oraz miasta Metz i Verdun; Szwecja usadowiła się na południowych wybrzeżach Bałtyku, przypadły jej Pomorze Zachodnie i szereg portów, w tym Szczecin; Saksonia zdobyła Łużyce; Brandenburgia wschodnią część Pomorza Zachodniego z Kołobrzegiem; uznana została niepodległość Szwajcarii i Holandii; księstwa niemieckie uniezależniły się od cesarza i, co było głównym powodem wojny, luteranie i kalwini uzyskali wolność wyznania. Wojnę 30-letnią określić można jako pierwszą, w drugiej połowie II tysiąclecia, paneuropejską wojnę, w której wzięły udział prawie wszystkie liczące się państwa europejskie. Miała ona charakter wojny religijnej, ale głównym jej powodem była rywalizacja państw o hegemonię w Europie.

Po 1648 r. Rzesza Niemiecka obejmowała prawie 300 suwerennych państw i państewek, w których władza należała do panujących książąt. Jedynymi wspólnymi organami były: Sąd Kameralny, dla spraw rozjemczych, stały Sejm Rzeszy z siedzibą w Ratyzbonie oraz osoba cesarza, którym przez prawie całą drugą połowę XVII w. był Leopold I Habsburg (1658-1705),

Największe terytoria i znaczenie w Rzeszy miały Austria, Bawaria, Brandenburgia, Saksonia, Hanower, Brema i Westfalia. Wszystkie niemieckie kraje szybko odbudowały się po zniszczeniach wojny 30-letniej. Przyczyniła się do tego zwłaszcza merkantylna gospodarka, kierowana przez państwo, pozwalająca na kumulację dochodów z podatków, cła, monopolu, handlu i państwowych manufaktur. Bawaria ze swą rozbudowującą się stolicą Monachium stała się centrum kultury barokowej w południowej Rzeszy, w północnej podobną rolę spełniała Saksonia i Drezno z zespołem nowych pałaców Zwinger.

Austria Habsburgów. Na obecnym terytorium Austrii na początku IX w. Karol I Wielki utworzył graniczną prowincję Bawarię swego państwa Franków. Była ona potem częścią Cesarstwa Niemieckiego, jako samorządne księstwo, znajdując się od 1276 r. we władaniu dynastii Habsburgów, którzy od 1438 r. dziedziczyli tytuły królów i cesarzy I Rzeszy (Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego). Do początku XVII w. dynastyczne terytoria austriackich Habsburgów objęły, głównie w wyniku małżeńskich koneksji władców, ale również w drodze podbojów, także Czechy, Śląsk, Morawy, Karyntię, Tyrol i zachodnie Węgry. Terytoria te nie stanowiły jednak jednolitego organizmu państwowego, a jedynie odrębne części, wchodzące w skład I Rzeszy Niemieckiej, połączone wszak osobą panującego cesarza Rzeszy, który równocześnie był królem Austrii, Czech, Moraw, Węgier itd. W drugiej połowie XVII w. był nim Leopold I Habsburg (1658-1705). Zrezygnował on z panowania w Niemczech (Rzesza i Prusy), ale utrzymał władzę we wszystkich swych domenach: Austrii, Czechach i na Węgrzech. Kraje te łączyło też wspólne niebezpieczeństwo, zagrażające od strony półwyspu Bałkańskiego przez Turcję osmańską.

W ciągu 1,5 stulecia, licząc od klęski węgierskiej pod Mohaczem w 1526 r. Turcja, w wyniku czterech wojen toczonych z Królestwem Austrii, zajęła cały Półwysep Bałkański, a w 1683 r. wojska tureckie obległy jej stolicę, Wiedeń. Wielka, ponad stu tysięczna, armia turecka Kara Mustafy została jednakże w dniu 12 września 1683 r. rozgromiona dzięki odsieczy wojsk polskich i niemieckich, pod wodzą króla polskiego Jana III Sobieskiego. Od tego czasu Turcja już się tylko cofała, a przed Austrią Habsburgów otworzyła się droga ekspansji na wschód i południowy-wschód Europy, co uczyniło ją w ciągu około stu lat mocarstwem europejskim. Po wiktorii wiedeńskiej wojska austriackie, wypierając Turków z Półwyspu Bałkańskiego, zajęły całe terytorium Węgier oraz Siedmiogrodu i doszły do Sarajewa i Belgradu. Ostatecznie piąta wojna Austrii z Turcją zakończyła się pokojem w Karłowicach w 1699r.

Prusy Hohenzollernów. Podobnie, jak Austria, w XVII w. ukształtowało się drugie nowe państwo niemieckie: Królestwo Pruskie na północno-wschodnich terenach Rzeszy Niemieckiej. Powstało w 1618 r. z połączenia granicznej Marchii Brandenburskiej z Prusami Książęcymi w ramach unii personalnej, pod władzą dynastii Hohenzollernów. Prusy Książęce stanowiły resztkę państwa krzyżackiego i jako oddzielne księstwo do 1660 r. było lennem Korony Polskiej. Jednakże decyzją sejmu polskiego w 1612 r. lenna w Prusach Książęcych przyznane zostały elektorowi brandenburskiemu. Za twórcę nowopowstałego państwa pruskiego uważać można Fryderyka Wilhelma I (1640-88), zwanego Wielkim Elektorem. Stolicą zostało miasto Berlin w Brandenburgii. Po wojnie 30-letniej Prusy powiększyły się kosztem Szwecji o Pomorze Wschodnie. Zaś w wojnie ze Szwecją w latach 1672-78 przejściowo zajęły także Pomorze Zachodnie ze Szczecinem.

Księstwo Brandenburskie było jednym z najbiedniejszych z siedmiu pierwotnych księstw niemieckich. Dodatkowo uległo dużym spustoszeniom, zwłaszcza w trakcie wojny 30-letniej. Do jego odbudowy i rozwoju Prus przyczyniła się imigracja po 1685 r. ok. 33 tys. protestantów, głównie francuskich, przeważnie rzemieślników i kupców, gdy król Ludwik XIV zniósł edykt nantejski o równouprawnieniu innowierców. Połączenie Brandenburgii z Prusami i ściśle militarystyczna polityka królów pruskich, spowodowały, że nowe państwo Królestwo Pruskie, podobnie jak Austria, w ciągu jednego stulecia stało się mocarstwem europejskim.

Dania, Szwecja. Po unii, zawartej w Kalmarze w 1397 r., państwa skandynawskie, to jest Szwecja (z Finlan-

dią), Norwegia i Dania, stanowiły jeden organizm polityczny, połączony wspólnym królem. Największą rolę w unii spełniała Dania, przeciwko czemu od połowy XV w. buntowali się możnowładcy szwedzcy i za panowania Chrystiana II (1513-1523) wywalczyli swą niezależność. Stało się to w wyniku "krwawej łaźni sztokholmskiej" z 8 listopada 1520 r., gdy po opanowaniu Sztokholmu, król duński kazał podstępnie uwięzić i wymordować setki opozycjonistów szwedzkich. Ten akt terroru sprawił, że sami Duńczycy odmówili posłuszeństwa Chrystianowi II i zmusili go do abdykacji.

W Królestwie Szwecji władzę przejął Gustaw I Waza (1523-60). Pierwszym jego wielkim przedsięwzięciem było zaprowadzenie w kraju reformacji, która pozwoliła mu na napełnienie pustego skarbu państwa po przez konfiskatę dóbr Kościoła katolickiego. Te fundusze, jak również dochody z rozwijanego intensywnie górnictwa i handlu hanzeatyckiego, stały się podstawą szybkiego rozwoju Szwecji. Nie uchroniło to jednak kraju przed niepokojami społecznymi. Mianowicie ziemie sekularyzowanych majątków kościelnych przekazane zostały panom feudalnym, którzy dążyli do zwiększenia pańszczyzny. Doprowadziło to do szeregu buntów i powstań chłopskich w latach 1536-43, stłumionych bezlitośnie przez zaciężne wojska królewskie. Na tym tle doszło też w 1541 r. do nowego przymierza z Danią, mającego na celu wzajemną pomoc w czasie wojny i buntów poddanych.

Wielki rozwój gospodarczy Szwecji pozwolił temu państwu na rozpoczęcie już w drugiej połowie XVI w. ekspansji, w pierwszym rzędzie na wschód od Morza Bałtyckiego. W 1561 r. wojska szwedzkie wkroczyły do Estonii, rozpoczynając długotrwałe "wojny północne" o Inflanty z Rosją i Rzeczpospolitą. Później opanowały jeszcze tereny nad Nową, Karelię i Laponię.

Panujący po Gustawie I jego syn Jan III Waza (1568-92) prowadził politykę zdecydowanie prokatolicką. Podobnie i jego syn, siostrzeniec Anny Jagiellonki Zygmunt, który w 1587 r. koronowany został na króla polskiego, jako Zygmunt III Waza.

Na progu XVII w. Królestwo Szwecji było pod względem swej powierzchni jednym z największych państw Europy. Liczyło jednakże, wraz z Finlandią, tylko 1250 tys. mieszkańców, mało było miast, niewielka w nich produkcja. Sytuacja ta szybko się zmieniała, wobec dużej imigracji, zwłaszcza z Niderlandów i państw niemieckich, oraz szybkiej rozbudowie górnictwa rud żelaza i miedzi oraz obróbki drewna, które eksportowano w dużych ilościach. Dodatkowym czynnikiem, stymulującym rozwój gospodarczy państwa, były wszechstronne wdrożone przez króla Gustawa II Adolfa (1611-32) szerokie reformy, dotyczące skarbu, sądownictwa, kancelarii królewskiej, a głównie wojskowości. Utworzona została stała armia z poboru, zbudowano własny przemysł obronny, w tym wytwórnię dział i muszkietów, stworzono silną flotę bałtycką.

W latach 1621-22 i 1625-29 Szwedzi prowadzili wojnę z Rzeczypospolitą na terytorium Inflant, Kurlandii i Prus Książęcych. W jej wyniku przejęli całe Inflanty i Kurlandię, a także opanowali wszystkie porty w Prusach Wschodnich. W 1624 r. Dania, a w 1630 r. Szwecja, wzięły udział w 30-letniej wojnie religijnej w Rzeszy Niemieckiej. Gdy zginął w niej, w 1632 r., król Gustaw II Adolf Waza, tron po nim przypadł jego 6-letniej córce Krystynie. W jej imieniu przez 12 lat rządu regencyjne sprawował kanclerz Rady Koronnej. Wojna 30-letnia zakończyła się już po przejęciu przez Krystynę pełni władzy i jej bezpośrednią zasługą było utrzymanie Pomorza Zachodniego ze Szczecinem i Bremą, jako zdobyczy szwedzkich.

Królowa Krystyna, starannie wykształcona, otaczała się ludźmi nauki i sztuki i prowadziła wystawny dwór, natomiast nie interesowała ją sprawy państwa, wojska i podboje. To też w 1654 r. abdykowała na rzecz swego cioteczno brata, Karola Gustawa, będącego naczelnym dowódcą wojsk szwedzkich w Niemczech. Nowy król Karol X Gustaw (1654-60) z rozmachem przystąpił do kontynuowania podbojów na południe od Bałtyku. W 1655 r. rozpoczął wojnę zaczepną z Polską, zajmując szybko prawie całe jej terytorium (I potop szwedzki). Gdy do wojny włączyły się Dania i Brandenburgia, wojska szwedzkie zmuszone zostały do opuszczenia Rzeczypospolitej i zawarcia w 1660 r. pokoju w Oliwie.

Wieloletnie wojny zrujnowały finanse Szwecji i panujący po Karolu X, kolejny władca państwa, Karol XI (1660-97) zajmował się przede wszystkim sprawami gospodarczymi swego kraju i wzmocnieniem władzy królewskiej. Wszczęta przez Danię w 1676 r. wojna zaczepna przeciwko Szwecji, mimo kilku jej klęsk, nie przyniosła Szwecji strat terytorialnych. Natomiast kolejny władca Karol XII (1697-1718) wdał się w serię wojen z południowymi zamorskimi sąsiadami Szwecji, co ostatecznie, po wielkiej klęsce armii szwedzkiej pod Połtawą w 1709 r., zakończyło się prawie całkowitym wyeliminowaniem (od 1721 r.) Szwecji z terytoriów na południe i wschód od Morza Bałtyckiego.

Rzeczpospolita. Król Polski Zygmunt III Waza (1587-1632), po śmierci w 1592 r. swego ojca Jana III, panującego w Szwecji, został również królem tego wielkiego, północnego kraju. Jednakże przeciwna katolickiemu królowi protestancka opozycja w Szwecji doprowadziła do jego detronizacji w 1594 r.

Gdy w 1600 r. Zygmunt III Waza inkorporował do Rzeczypospolitej Estonię, stało się to powodem wkroczenia wojsk szwedzkich do Inflant. Rozpoczęła się wojna, tocząca się z przerwami od 1601 do 1629 r. Była ona niekorzystna dla Rzeczypospolitej. Jedynie w bitwie pod Kircholmem 27 września 1605 r. hetman Jan Karol Chodkiewicz odniósł błyskotliwe zwycięstwo nad trzykrotnie liczniejszym przeciwnikiem.

W tymże roku, po śmierci cara Rosji Borysa Godunowa, Polacy mieli swój główny udział w osadzeniu na tronie moskiewskim Dymitra Samozwańca I, wykreowanego na dworze Adama Wiśniowieckiego na rzekomego syna cara Iwana IV Groźnego. Do Moskwy przybyły wtedy rzesze polskiej szlachty, żądnej szybkiego dorobienia się. Zaś w Krakowie odbył się uroczysty jego ślub per procura z córką wojewody sandomierskiego Jerzego Mniszecha, Maryną. Zygmunt III upatrywał w Dymitrze Samozwańcu sojusznika w wojnie inflanckiej o swe dynastyczne pretensje do korony szwedzkiej, liczył też na rozszerzenie katolicyzmu w Rosji i podporządkowania jej papieżowi.

Wykorzystując zaistniałe sukcesy polityczne, król zwołał w 1606 r. sejm szlachecki, na którym chciał uzyskać

większe prerogatywy władzy królewskiej, ograniczyć liberum weto, zwiększyć podatki i liczebność wojska itp. Stronnictwo popularystów, przeciwne królowi, odpowiedziało konfederacją, zawiązaną w Sandomierzu i zbrojnym rokoszem wojewody krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego. Rokosz zakończył się klęską pod Guzowem, lecz mimo to król musiał zrezygnować z reform, jakie miały wzmocnić jego rządy. Zwycięskim okazał się tylko obóz magnacko-kontreformatywny, którego dominacja trwała potem przez cały wiek XVII.

Jeszcze większy kryzys władzy, określany mianem "wielkiej smuty", trwał w tym czasie w Rosji, gdzie car Dymitr Samozwaniec I został zamordowany, a Polacy wyparli z Moskwy, w wyniku spisku bojarzkiego. Nowym carem został przywódca spiskowców Wasyl Szujski. Lecz w 1608 r. pojawił się kolejny Dymitr Samozwaniec II, również ożeniony z (wdową) Maryną Mniszech i również wspomagany zbrojnie przez Polaków. Wówczas, by obronić Moskwę przed wojskami Samozwańca II (Szalbierza), Szujski zawarł układ o wzajemnej pomocy ze Szwecją. Układ ten stał się pretekstem do wszczęcia przez Zygmunta III Wazy kolejnej wojny z Rosją (1609-18), jako wyprawy krzyżowej przeciwko prawosławiu, pobłogosławionej przez papieża, Pawła VI. Wojna rozpoczęła się od oblężenia Smoleńska, który Polacy zdobyli po dwóch latach.

Wcześniej, po zwycięskiej bitwie z połączonymi siłami szwedzko-rosyjskimi 4 lipca 1610 r. pod Kłuszynem, hetman koronny Stanisław Żółkiewski zajął Moskwę, zamierzając osadzić na tronie rosyjskim królewicza Władysława, syna Zygmunta III Wazy. Bojarzy moskiewscy przyjęli warunki polskie, złożyli przysięgę na wierność królewiczowi Władysławowi, a dotychczasowego cara Szujskiego przekazali Polakom. Został on przewieziony do Warszawy, upokorzony przed szlachtą na sejmie, a następnie zamknięty na zamku w Gostyniu, gdzie wkrótce zmarł.

Jednak Zygmunt III nie zgodził się na wysłanie swego 15-letniego syna Władysława do Moskwy, sam chciał być carem. Wszak po dwóch latach przeciw Polakom w Moskwie wystąpiło popolite ruszenie bojarów i mieszczan, i zostali oni oblężeni na Kremlu. Zygmunt III nie zdążył z odsieczą, a w styczniu 1613 r. Sobór Ziemski w Moskwie obrał nowego cara Michała Romanowa. Wojna z niewielkim natężeniem trwała nadal. Polacy jeszcze raz próbowali potem zdobyć stolicę Rosji w 1618 roku. Po nieudanej próbie opanowania miasta, zawarty został w grudniu 1618 r. rozejm w Dywilinie, na mocy którego Rzeczpospolita otrzymała Smoleńsk oraz ziemie czernichowskie i siewierskie, przy równoczesnej rezygnacji z praw królewicza Władysława do tronu carskiego

Polska doznała również niepowodzeń w konflikcie z Turcją o wpływy w Mołdawii, którą Turcja uznawała za własne lenno. W bitwie 19 września 1620 r. pod Cecorą wojska polskie poniosły znaczne straty, a w trakcie odwrotu, zginął hetman koronny Stanisław Żółkiewski. Gdy w następnym roku sułtan turecki Osman II, na czele 100-tysięcznej armii, wyruszył na Polskę, nie potrafiła ona jednakże zdobyć twierdzy w Chocimiu. Po miesięcznym oblężeniu, w trakcie którego zmarł hetman Karol Chodkiewicz, zawarty został układ pokojowy, przywracający granicę na Dniestrze z okresu panowania Zygmunta II Augusta, co było równoznaczne z ostateczną utratą wpływów I Rzeczypospolitej w Mołdawii i Wołoszczyźnie.

Również Szwedzi, po zawarciu w 1617 r. "wiecznego" pokoju z Rosją, wznowili w 1621 r. działania wojenne przeciw Rzeczypospolitej w Inflantach, zajmując port Rygę oraz Mitawę, stolicę Kurlandii. Jednakże Polacy odbili Mitawę i walki przerwane zostały 4-letnim rozejmem, oddającym Inflanty Szwecji. Po wznowieniu wojny w czerwcu 1625 r. nowy król szwedzki Gustaw Adolf, na czele 9-tys. armii, zajął całą Kurlandię, a następnie wszystkie porty w Prusach Książących i obległ Gdańsk. Rozpoczęła się długotrwała wojna na terenach Prus Wschodnich, prowadzona ze zmiennym szczęściem. Szwedzi nie zdołali zdobyć Gdańska, utracili Puck, ponieśli porażkę 28 listopada 1627 r. w bitwie morskiej pod Oliwą. Blokowali jednak ujścia Dźwiny, Wisły i Odry oraz port Gdański dla polskich statków i zmusili Litwę do zawarcia separatystycznego rozejmu, zaś wojska koronne nie miały żadnych szans na zdobycie licznych twierdz w Prusach. Po klęsce Szwedów pod Trzcianem zawarty został w 1629 r. w Starym Targu rozejm na 6 lat, niekorzystny dla Polski, gdyż sankcjonował prawie wszystkie zdobycze Szwedów, którzy mogli też pobierać cła od polskiego handlu morskiego.

Zygmunt III prowadził liczny dwór, wzorowany na dworach królów zachodnich. Król miał duże zainteresowania artystyczne i realizował szeroki mecenat nad rzemiosłem zdobniczym, malarstwem, muzyką. Był fundatorem wielu kościołów, głównie w Warszawie i Krakowie, m.in. Kaplicy Wazów na Wawelu. Największym jego dziełem była przebudowa Zamku Królewskiego w Warszawie, jako rezydencji królewskiej.

Zygmunt III Waza zmarł 30 kwietnia 1632 roku. Sejm elekcyjny 8 listopada obrał na króla jego starszego syna Władysława IV (1632-1648). Wykorzystując okres bezkrólewia w Rzeczypospolitej, Rosja zamierzyła odebrać, utracone wcześniej, swe terytoria i jej wojska zajęły Połock, Orszę, a Smoleńsk został oblężony. Jesienią 1633 r. po przybyciu z odsieczą Władysława IV, prowadzącego 20 tysięcy wojska, sytuacja wojenna się odmieniła. Uwolnił on Smoleńsk od oblężenia i zmusił wojska rosyjskie do kapitulacji. Po czym armia polska w trzech kolumnach ruszyła w głąb Rosji. Nie zanosilo się jednakże na zdobycie Moskwy, wojska rosyjskie wszędzie broniły się dzielnie, a walki oraz mrozy i choroby poważnie przerzedziły polskie oddziały. To też Władysław IV zaproponował rokowania pokojowe i 14 czerwca 1634 r. zawarty został "pokój wieczysty" w Polanowie pod Wiaźmą. Zgodnie z nim Polacy oddali terytoria na wschód od Smoleńska.

Po zakończeniu wojny z Rosją, Władysław IV skierował wojska ku południowym granicom Rzeczypospolitej. Były one od lat nękane przez krymskie, nogajskie i budziackie czambuły tatarskie oraz przez paszę mołdawskiego, których pilnował jedynie hetman koronny Stanisław Koniecpolski, z kilkoma tysiącami żołnierzy w przygranicznych garnizonach. Zanosilo się na wojnę z Turcją i w rejon Kamieńca Podolskiego nadchodziły wojska z całej Rzeczypospolitej. Jesienią 1634 r. liczyły one 62 tys. żołnierzy. Imperium Osmańskie mobilizowało do wojny jeszcze większe siły, lecz Turcja wojowała wówczas z Persją i nie mogła sobie pozwolić na dwie duże wojny. To też sułtan Murada IV ochoczo przystał na zawarcie układu pokojowego, likwidującego wszystkie konflikty na styku obu państw.

Od początku swego panowania Władysław IV zadbał o rozbudowę i modernizację wojsk polskich. Piechotę i kawalerię uformowano na wzór zachodni, artylerię ujednolicono i uruchomiono kilka ludwisarni, produkujących

działa. Powiększona została znacznie również flota wojenna, dla której zbudowano dwa nowoczesne porty: Władysławowo i Kazimierzowo.

Pragnąc zapewnić pełny dostęp i panowanie nad Bałtykiem, Władysław IV szykował się też do wojny ze Szwecją, lecz po rokowaniach w Sztumskiej Wsi koło Kwidzyna, podpisany został 12 września 1635 r. kolejny 26,5 letni rozejm. W jego wyniku Szwedzi przestali pobierać cła od polskiego handlu morskiego, odstąpili wszystkie porty i terytoria w Prusach Wschodnich, tylko Inflanty wraz z Kłajpedą pozostały przy Szwecji, a ponad to Władysław IV Waza zrzekł się swych praw do korony szwedzkiej.

Gdy nastąpiły czasy pokoju, sejmy szlacheckie wycofały się ze specjalnych podatków na opłatę wojska, zmniejszyły wielkość armii, ograniczyły prawa króla do zaciągania wojsk cudzoziemskich, przychyliły się do żądania Gdańska zniesienia ceł od handlu morskiego. Wszystko to ograniczało i osłabiało władzę króla. W 1637 r. poślubił on księżniczkę z Habsburgów, Cecylię Renatę, a następnie zawarł "pakt rodzinny" z Habsburgami, będący wojennym sojuszem przeciwko Turcji. Spowodowało to natychmiastowe pogorszenie się stosunków z Francją, która z Habsburgami prowadziła od lat wojnę o dominację w zachodniej Europie.

Po śmierci Cecylii Renaty Austriaczki w 1644 r., Władysław IV ożenił się ponownie z francuską księżniczką, włoskiego pochodzenia, Ludwiką Marią Gonzaga. Nowa królowa odmieniła dwór królewski, jego atmosferę i charakter, sprowadziła wielu Francuzów, sama odgrywała też znaczącą rolę polityczną, tworząc z powrotem silne stronnictwo profrancuskie. Mimo zbliżenia do Francji, Władysław IV nadal utrzymywał dobre stosunki z Cesarstwem Austriackim. Świadectwem tego było przekazanie Władysławowi Wazie przez cesarza Ferdynanda III, na 50 lat, dwu księstw śląskich: opolskiego i raciborskiego, jako zastawu za nie wypłacenie wiana jego żony zmarłej Cecylii Renaty Austriackiej. A także przygotowywanie przez króla polskiego planów wojny z Turcją.

Kampania turecka miała rozpocząć się 1647 r. od zajęcia tatarskiego Krymu, w którego podboju mieli współdziałać z wojskami koronnymi Kozacy Zaporoscy, posiadający 12 tys. rejestrowych żołnierzy, a pragnący wystawić do 50 tys. wojska. Doszło jednak w 1647 r. do ich buntu, którym kierował ataman Bohdan Chmielnicki, częściowo z pobudek czysto prywatnych. Zawarł on układ z Tatarami i przy ich pomocy odniósł dwa wielkie zwycięstwa nad Polakami nad Żółtymi Wodami i pod Korsuniem. Na opanowanych terenach chłopstwo ukraińskie, mszcząc się na polskich panach, dopuściło się powszechnego rabunku i palenia dworów szlacheckich oraz eksterminacji ludności polskiej i żydowskiej, której straty ocenia się na 100 tys. zabitych. W zawartym potem rozejmie Chmielnicki żądał od Rzeczypospolitej przyznania pełni praw dla ruskiej i prawosławnej Ukrainy, takich jakie miały Korona i Litwa.

Gdy w maju 1648 r. zmarł król Władysław IV i w Warszawie rozpoczął się sejm konwokacyjny, zawieszenie broni zostało zerwane przez wojenne wypadki księcia Jeremiego Wiśniowieckiego oraz pod naciskiem radykalnej "czerni" kozackiej pułkownika Krywonosa i Bohdan Chmielnicki ruszył jesienią w kierunku Lwowa. Do starcia z wojskami koronnymi, dowodzonymi przez trzech regimentarzy Dominika Zasławskiego, Mikołaja Ostroroga i Aleksandra Koniecpolskiego, doszło pod Piławcami. W wyniku paniki, spowodowanej pogłoskami o zbliżaniu się tatarskiej ordy Gireja, cała armia polska rozpieczęła się bez walki. Kozacy przejęli bogate tabory i ruszyli dalej na zachód. Wkrótce Kozacy okrążyli Lwów, a następnie Zamość, ale odstąpili od oblężenia tych miast, po otrzymaniu wielkiego okupu.

Po sześciu miesiącach bezkrólewia, w listopadzie 1648 r. królem obrany został młodszy brat Władysława IV, Jan II Kazimierz Waza (1648-1668), będący kilka lat kardynałem w Rzymie. Jan Kazimierz koronował się w styczniu 1649 r., później poślubił wdowę po swym bracie, księżniczkę francuską Ludwikę Marię Gonzaga.

W lutym 1649 r. rozpoczęły się rokowania pokojowe pomiędzy posłami Rzeczypospolitej i Chmielnickim w Białej Cerkwi. Nie dały pozytywnych wyników i latem wojna rozgorzała na nowo. Kozacy i Tatarzy oblegli dobrze umocnioną twierdzę Zbaraż. Zdążające na odsiecz 15 tys. oddziały polskie, prowadzone przez króla zostały zaskoczone pod Zborowem, gdzie po kilkudniowych walkach doszło do porozumienia między Tatarami i Polakami o zaprzestaniu dalszych walk i do ugody pokojowej z Chmielnickim. Sprowadzała się ona do zwiększenia rejestru wojska zaporoskiego do 40 tysięcy, uznania Chmielnickiego hetmanem wojska zaporoskiego i wydzielenia dla Kozaków województw kijowskiego, braclawskiego i czernichowskiego.

W lutym 1651 r. ponownie rozpoczęły się działania wojenne na Ukrainie pomiędzy wojskami Stefana Czarnieckiego a oddziałami kozackimi pułkownika Nieczaję. Na Ukrainę ruszyła też wielka, licząca 57 tys. żołnierzy, armia koronna, dowodzona przez króla Jana II Kazimierza. Równocześnie pod Bobrujskiem zbierały się wojska litewskie pod wodzą hetmana Janusza Radziwiłła. Pod koniec czerwca doszło do wielkiej bitwy pod Beresteczkiem, w której Kozacy Chmielnickiego i Tatarzy, dowodzeni przez chana Islama Gireja, mimo wielkiej przewagi liczebnej, ponieśli walną klęskę. Nie zostało to wykorzystane na skutek niechęci szlachty do dalszej wojny, niezgody magnaterii, oraz rozruchów chłopskich w Wielkopolsce i górali Kostki Napierskiego na Podhalu, gdzie opanowali zamek w Czorsztynie. Wtedy też książę litewski Janusz Radziwiłł zajął Kijów i z Chmielnickim zawarł w Białej Cerkwi nowe porozumienie na znacznie gorszych warunkach dla niego.

Powstanie kozackie tliło się jednak nadal, a na jesieni zapanowała prawie w całym kraju epidemia cholery, jaka zdziesiątkowała ludność całej Rzeczypospolitej. Nadzwyczajny sejm, zwołany w czerwcu 1652 r., pozwolił uzupełnić armię polską do 50 tys., a litewską do 15 tys. żołnierzy. W następnym roku latem Jan II Kazimierz przedsięwziął dużą wyprawę 40 tys. armii na Podole, gdzie pod Żwańcem została ona podstępem otoczona przez wojska Chmielnickiego. Przed klęską znów uratował Polaków tylko duży okup dla Tatarów.

W styczniu 1654 r. Chmielnicki, zaplątany w wojnę z Siedmiogrodem oraz walki z wojskami polskimi, i w sytuacji, gdy sprzymierzeni Tatarzy plądrowali także tereny Ukrainy – zawarł w Perejasławiu unię o połączeniu Ukrainy Zadnieprzańskiej z Rosją. Nie dotyczyła ona tylko województw podolskiego, wołyńskiego i ruskiego. Na wiadomość o unii perejasławskiej Jan II Kazimierz zorganizował dużą wyprawę pacyfikacyjną na Ukrainę, pod wodzą hetmana Potockiego. Dotarła ona tylko do Humania, po czym, nie mogąc zdobyć miasta, zawróciła na Podole. W maju z po-

mocą Chmielnickiemu ruszyły na Ukrainę wojska rosyjskie, wpiery uderzając na Księstwo Litewskie. Armię rosyjską prowadził sam car Aleksy, zajmując Połock, Smoleńsk, Witebsk, Mohylew i docierając w ciągu lata do Dźwiny. Ofensywę rosyjską wstrzymała dopiero wielka epidemia grypy, jaka nawiedziła całe państwo moskiewskie.

W nowej sytuacji doszło do przymierza polsko-tatarskiego. W dniu 29 stycznia 1655 r. rozegrała się bitwa pod Ochmatowem pomiędzy armią polsko-tatarską, a siłami kozacko-rosyjskimi, które wycofały się z pola walki, pozostawiając swe tabory. Tatarzy splądrowali wtedy i spalili dziesiątki miast i wsi Ukrainy, biorąc w jasyr dziesiątki tysięcy ludzi. Wiosną car wznowił działania wojenne, zdobył litewską stolicę Wilno i, po jej pacyfikacji, ogłosił się dodatkowo Wielkim Księciem Litwy, Wołynia i Podola.

Po europejskiej wojnie 30-letniej Szwecja usadowiła się mocno na południowych wybrzeżach Bałtyku. Gdy w 1654 r. królem Szwecji został 32-letni Karol X Gustaw Waza, uległ on namowom polskiego magnata Hieronima Radziejowskiego, wcześniej pozbawionego przez króla stanowiska podkanclerzego, do najazdu na Polskę. Działania wojenne przeciwko Rzeczypospolitej Szwecja rozpoczęła, uderzając na Wielkopolskę z Pomorza Brandenburskiego a na Litwę z Inflant.

Od początku swej inwazji Szwedzi nie napotkali na poważniejszy opór. Pod Ujściem nad Notecią 25 lipca skapitulowało bez walki 15 tys. poznańskiej i sieradzkiej szlachty pospolitego ruszenia, a 10 sierpnia książęta litewscy Janusz i Bogumił Radziwiłłowie poddali Litwę. Po zajęciu Poznania i Wilna wojska szwedzkie ruszyły w głąb Rzeczypospolitej na Warszawę i Kraków. Poszczególne województwa, miasta, dowódcy i oddziały wojska, niechętnie własnemu królowi, poddawały się Szwedom, przechodząc następnie na służbę króla szwedzkiego.

W dniu 20 października 1655 r. w Kiejdanach hetman wielki litewski, Janusz Radziwiłł, zerwał unię Litwy z Koroną i podpisał pakt, wiążący Wielkie Księstwo Litewskie ze Szwecją. Karol X Gustaw Waza zobowiązywał się w nim odzyskać dla Litwy ziemie stracone przez nią w wojnie z Rosją. Równocześnie wojska kozacko-rosyjskie rozbiły wojska koronne Potockiego pod Gródkiem Jagiellońskim, doszły do Lwowa i Lublina, ale wycofały się przed Szwedami na Ukrainę. Tam Kozacy zostali z kolei rozbici przez Tatarów. Zaś wojna rosyjsko-polska zakończona została w listopadzie 1656 r. rozejmem w Niemierzy, bez zmian terytorialnych.

Jan II Kazimierz opuścił Warszawę w sierpniu 1655 r. i udał się do Krakowa, potem do Wiślicza, Nowego Targu i Czorsztyna. Szwedzi po kilkutygodniowym oblężeniu zdobyli Kraków, spacyfikowali Podhale, pobili też wojska koronne pod Wojniczem koło Tarnowa. W międzyczasie król przez Węgry uciekł na Śląsk Żywiecki do Księstwie Opolsko-raciborskim. Jednak w styczniu 1656 r. powrócił, by na czele świeżo zawiązanej konfederacji tyszowieckiej walczyć ze Szwedami. Głównymi siłami koronnymi dowodził wtedy kasztelan kijowski Stefan Czarniecki.

Panowanie Szwedów w Koronie od początku wojny przybrało postać krwawej okupacji i masowych grabieży. Przyczyniło się to do buntów chłopstwa i rozprzestrzenienia się walk partyzanckich, które rozpraszały i osłabiały siły szwedzkie. Wojnę partyzancką prowadziły także regularne chorągwie polsko-litewskie, wspomagane przez sprzymierzonych Tatarów. Nigdy też Szwedzi nie zdobyli Podhala, Gdańska, Lwowa, Zamościa, klasztoru na Jasnej Górze w Częstochowie oraz całych połaci kraju na wschodnich rubieżach Korony i Litwy.

Wiosną 1656 r. nastąpiło przesilenie w wojnie na niekorzyść Szwedów. Nie udało im się zdobyć Jarosławia, ponieśli liczne klęski m.in. pod Sandomierzem i Warką, w czerwcu utracili Warszawę, a oddziały polskie i litewskie, dotąd wysługujące się królowi szwedzkiemu, masowo przechodziły pod rozkazy Czarnieckiego. Równocześnie od 17 maja Rosja wypowiedziała wojnę Szwecji, podejmując walki w Inflantach, do wojny ze Szwedami przygotowywała się też Dania. W tej sytuacji zawarli oni traktat z Brandenburgią, przekazując jej Wielkopolskę, po czym obaj sprzymierzeńcy opanowali Warszawę, a Polacy przeszli z powrotem do działań partyzanckich. Do końca 1656 r. większość terytoriów Rzeczypospolitej była znów wolna od Szwedów.

W 1657 r. po stronie Szwecji udział w wojnie wzięli książę Siedmiogrodu Jerzy II Rakoczy, którego wojska, wspomagane przez Kozaków, wstawiły się wielkimi okrucieństwami. Osaczony na Podolu przez Czarnieckiego i Tatarów stracił swą armię, w znacznej części zagarniętej w jasyr tatarski. Gdy do wojny ze Szwecją przystąpiły też Dania i Brandenburgia, Czarniecki walczył ze Szwedami na terenie Danii.

Pokój ze Szwecją zawarty został 3 maja 1660 r. w Oliwie. Pięcioletnia wojna i okupacja prawie całego kraju przez "potop" wojsk szwedzkich, spowodowały w Rzeczypospolitej ogromne zniszczenia, wielkie straty dóbr kulturalnych, zagrabionych przez okupanta, także znaczne straty ludnościowe na skutek działań wojennych i zarazy, wreszcie utratę Inflant i zwierzchnictwa lennego nad Prusami Książęcymi, jakiego Polska zrzekła się w traktacie Welańskim we wrześniu 1557 r. na rzecz Brandenburgii, za cenę odstąpienia Szwedów.

Po śmierci Chmielnickiego w 1657 r. zawarta została z jego następcą, hetmanem Wykowskim i starszyzną kozacką, Ugoda Hadziacka (podpisana 16 września 1658 r.), która stanowiła Księstwo Ruskie w ramach Rzeczypospolitej i równała religię greckokatolicką z rzymskokatolicką. Potwierdzona przez sejm polsko-litewski w 1659 r., była to jakby unia trzech narodów. Nie została jednak zrealizowana, wobec kozackiego powstania ludowego, kierowanego przez Jerzego Chmielnickiego, syna Bohdana, który podporządkował Ukrainę carowi. Wiosną 1660 r. nastąpiło wznowienie wojny rosyjsko-polskiej. Zaprawione w bojach ze Szwedami wojska Stefana Czarnieckiego i hetmana Jerzego Lubomirskiego, wspierane przez ordę tatarską, wyparły Rosjan z terenów Rzeczypospolitej do linii Dniepru i Berezyny. Potem wojna prowadzona była z mniejszym natężeniem i ze zmiennym szczęściem.

Na sejmie w maju 1661 król podjął próbę zniesienia liberum veto w głosowaniach sejmowych, co mu się nie udało. Równocześnie na sejmie rozgorzały spory o elekcję po Janie II Kazimierzu, który zapowiedział swą abdykację. Przeciwko zasadzie wyboru króla za życia panującego, zawiązał się w 1665 r. rokosz hetmana Jerzego Lubomirskiego. Rozwinęła się wojna domowa, jaka zakończyła się ugodą po krwawej bitwie 12/13 lipca 1666 r. pod wsią Mławy koło Inowrocławia, przegranej przez wojska królewskie.

W tym czasie Cesarstwo Osmańskie szykowało się do zajęcia na swe lenno Ukrainy, w której do władzy doszedł sprzymierzony z Wielką Portą hetman Doroszenko. W sytuacji nowego zagrożenia zawarty został z Rosją 30

stycznia 1667 r. pokój w Andruszowie na Białorusi. Kończył on 13-letnią wojnę polsko-rosyjską, wliczając przerwę na "potop" szwedzki i dwa ostatnie lata bez żadnych działań wojennych. Rzeczpospolita straciła w nim Smoleńsk, ziemie czernichowskie i siewierskie oraz Zadnieprzańską Ukrainę z Kijowem.

Po pokoju andruszowskim Doroszenko poddał się sułtanowi, który wysłał przeciw Polsce Tatarów krymskich. Wojskami koronnymi dowodził pułkownik Jan Sobieski. Rozproszył on swe szczupłe oddziały i nękał czambuły tatarskie, sam z częścią wojska zamknął się w naturalnej twierdzy Podhajce, jaką Tatarzy oblegli, ponosząc duże straty w nieudanych szturmach. Nieposłuszne Doroszenko oddziały kozackie wtargnęły wtedy na Krym, co stało się przyczyną zawarcia przez Turków pokoju z Polakami, zaś Doroszenko przyjął poddaństwo polskie. Za osiągnięcia te Sobieski otrzymał buławę wielką koronną.

Królowa Ludwika Maria zmarła w maju 1667 r. Po jej śmierci Jan II Kazimierz zrzekł się korony 16 września 1668 r. i wyjechał do Francji. Tam przejął opactwo, darowane mu przez Ludwika XIV, został jezuitą, ożenił się ponownie, dużo chorował i zmarł po czterech latach na zapalenie płuc. Ciało jego sprowadzone zostało do kraju i pochowane w katedrze na Wawelu.

Po 80 latach panowania Wazów kraj i gospodarka były w opłakanym stanie, większość gruntów leżała odłogiem, ludność zmniejszyła się o ok. 30 % i wynosiła 6-7 mln. Wojny na pld.-wschodzie, w Inflantach, a zwłaszcza "potop" szwedzki, zrujnowały b. poważnie gospodarkę I Rzeczypospolitej. Zmniejszyła się znacznie produkcja zbóż, tak że mimo kilkakrotnie mniejszego ich eksportu, niż na początku XVII w., bywały lata głodu. Nastąpiła powszechna pauperyzacja chłopstwa, ludności miast, zubożała szlachta, zmarniała "demokracja szlachecka", rozpanoszyło się sobiepaństwo i anarchia. Utrzymała swój stan posiadania jedynie magnateria, która też sprawowała władzę, nie licząc się z interesem państwa i władzy królewskiej.

W Polsce rozszerzyły się wpływy kultury, moda i język francuski. Sprowadzone też zostały z Francji: Zakon Pijarów (1642) i trzy zakonne zgromadzenia, Panien Wizytek (1640), Księży Misjonarzy (1651) i Sióstr Miłosierdzia (1654). Na sejmie elekcyjnym 19 czerwca 1669 r. wybrany został na króla Michał Korybut Wiśniowiecki (1669-1673), jedyny syn księcia Jeremiego Wiśniowieckiego.

W czerwcu 1672 r. Turcja znów wypowiedziała wojnę Rzeczypospolitej. Latem 100-tysięczna armia turecka, dowodzona przez samego sułtana Mehmeda IV, po marszu przez Mołdawię, weszła w granice Rzeczypospolitej i 12 sierpnia obległa Kamieniec Podolski. Po czternastu dniach obrony dowództwo twierdzy zdecydowało o kapitulacji. Turkom dostały się jednak tylko ruiny twierdzy, gdyż dowódca polskiej artylerii (Szwed) wysadził zamek wraz z częścią 800-osobowej załogi. Lwów okupił się po 10 dniach oblężenia i w październiku zawarty został haniebny traktat pokojowy w Buczaczu, oddający Turcji Podole i zobowiązujący Rzeczpospolitą do płacenia jej wysokiego haraczu pieniężnego, zaś Ukrainę otrzymali Kozacy.

W Koronie zanosilo się na kolejną wojnę domową dwu konfederacji, obozu królewskiego, zawiązanego pod Gołębim, i obozu jego przeciwników, powstałego w Szczepieszynie, pod wodzą Jana Sobieskiego. Nie doszło do niej, zaś sejm w 1673 r. uchwalił nowy zaciąg do wojska, głównie piechoty, wzmocniono też artylerię za pieniądze papieskie. Po czym hetman Sobieski wznowił wojnę przeciw Turkom, oblegając ich główne siły w twierdzy chocimskiej. 11 listopada 1673 r. Sobieski osobiście poprowadził swe wojska do szturm na twierdzę, uwieńczony pełnym zwycięstwem Polaków. Nie przyniosło ono jednak przełomu w wojnie i odzyskania Kamieńca Podolskiego. Po bitwie chocimskiej wojska Sobieskiego opanowały sam Chocim i Żórawno, blokując w ten sposób od południa Kamieniec Podolski, oraz przekroczyły rzekę Prut, zajmując terytoria północnej Mołdawii. Na więcej Sobieskiego nie było stać, gdyż hetman litewski Michał Pac zabrał wojska litewskie i wrócił na Litwę.

Dnia 10 listopada 1673 r. zmarł król Michał Korybut Wiśniowiecki. Nowym królem obrany został 19 maja 1674 r. Jan III Sobieski (1674-1696). Był on żonaty z Marią Arquiem, córką markiza francuskiego. Jako 4-letnia dziewczynka znalazła się ona wśród dwórek na dworze polskiej królowej Francuzki Ludwiki Marii. Nazwana została wówczas "Marysieńką" i pod tym imieniem przeszła do historii. Królowa Marysieńka odegrała znaczną rolę w polityce Jana III Sobieskiego, orientując go na sojusze z Francją, a później z Austrią.

Sobieski, po zwycięstwie chocimskim, przede wszystkim zabiegał o zdobycie pieniędzy na zaległy żołd dla żołnierzy i na dalsze prowadzenie wojny z Turcją, wobec spodziewanego na wiosnę odwetu z jej strony. Faktycznie już w styczniu 1674 r. Turcy wyparli polskie wojska z Mołdawii na linię Dniestru i Chocimia. Zaś jesienią Rzeczpospolita sama wznowiła działania wojenne na froncie tureckim, zdobyty został Bar, Reszków oraz całe Podniestrze i ponownie zablokowany Kamieniec Podolski.

Na dużą skalę działania wojenne wznowione zostały latem 1675 r., gdy prawie 100-tys. armia turecko-tatarska znów przekroczyła Dniestr, uderzając na południowo wschodnie tereny Rzeczypospolitej. Jednak w bitwie pod Lwowem 25 sierpnia polskie i litewskie oddziały rozgromiły 20-tys. ordę tatarską, poprzedzającą wojska tureckie. Potem, mimo znacznej przewagi liczebnej, Turcy nie potrafili zdobyć obleganej Trembowli, Buczacza i kilku innych twierdz. Po zimowej przerwie, w następnym roku, główne walki rozegrały się wokół wojskowego obozu polskiego z Sobieskim pod Żórawnem, przy oblężeniu którego (25 września do 14 października) Turcy ponieśli duże straty. Gdy nastala słotna pogoda zawarto więc rozejm, na podstawie którego Kamieniec Podolski pozostał przy Turcji, lecz zwróciła ona Białą Cerkiew i zrezygnowała z haraczu.

Przez kolejnych 7 lat Polska nie wojowała. Kierując się swym doświadczeniem wojennym Sobieski zreformował wojska RP, zmieniając jego organizację i wyposażenie. W oddziałach piechoty muszkiety ostatecznie zastąpiły lance, w które z kolei wyposażono jazdę tatarską. Główną rolę w obronie zaczęła odgrywać artyleria, a w ataku ciężkozbrojna, uskrzydłona husaria.

W marcu 1683 r. Rzeczpospolita odwróciła się od Francji, zawierając sojusz z cesarzem Austrii Leopoldem I przeciwko Turcji, będącej sojuszniczką Francji. Wielka Porta zbroidła się i szykowała wtedy do nowej wielkiej wyprawy wojennej. Sobieski mógł spodziewać się, że uderzenie nastąpi z terenu Podola na Rzeczpospolitą. Zgromadził

więc w Małopolsce 36 tys. wojska koronnego, fortyfikował Lwów i Kraków. Turcy w tym samym miesiącu zaatakowali jednakże Austrię i omijając fortecne punkty oporu, po trzech miesiącach olbrzymia armia wielkiego wezyra Kara Mustafy, określana przez historyków na 140-180 tys. ludzi, obległa Wiedeń. Sobieski zabrał z Krakowa 27 tys. wojsk koronnych, w tym 25 pułków husarii, i 29 lipca, nie czekając na spóźniających się Litwinów, pomaszzerował na odsiecz Wiedniowi. Na miejscu przejął komendę nad całością wojsk sojusznicznych austriackich, niemieckich i polskich, liczących łącznie ok. 72 tys. żołnierzy.

W dniu 12 września 1683 r. rozegrała się decydująca bitwa, która zakończona została pogromem Turków. Główną rolę w niej odegrała szarża husarii Sobieskiego i hetmanów Sieniawskiego i Jabłonowskiego. A po bitwie, w nocy, w namiocie wezyra, król Polski napisał dwa listy. Jeden do papieża ze słowami "Venimus, vidimus, Deus vicit!" (Przybyliśmy, zobaczyliśmy, Bóg zwyciężył), drugi do swojej żony Marysieńki. Do listu papieskiego dołączył zielony sztandar Proroka, natomiast w ślad za listem do Marysienki Sobieski odprawił do Krakowa 400 wozów z bronią, siodłami, namiotami, arrasami, tkaninami, ubiorami i innymi cennymi przedmiotami, zdobytymi przez husarię w wielkim obozie tureckim. Potem w marszu przez Węgry za cofającymi się Turkami, Sobieski odniósł jeszcze jedno znaczące zwycięstwo pod Parkanami, a w grudniu wraz z całym swym wojskiem wrócił do Krakowa.

W 1684 r. Rzeczpospolita weszła w skład Świętej Ligi, związanej przeciwko Turcji, grupującej Austrię, Wenecję i papieski Rzym. Wojna z Turcją trwała więc dalej i w następnych latach Polacy podjęli kilka wypraw na Podole, Mołdawię i Wołoszczyznę, jednak bez istotnych efektów militarnych. Koncentrując się na wojnach z Turcją, Sobieski nie potrafił już zreformować ustroju państwa, zdobyć terenów nadbałtyckich, ani zabezpieczyć tronu dla swego najstarszego syna Jakuba. Jedynie, zabiegając o poparcie Rosji w wojnie z Turkami, zawarł w 1686 r. w Moskwie pokój Grzymułtowskiego, w którym potwierdzone zostały warunki układu pokojowego z Andruszowa sprzed 20 lat.

Natomiast na dworach magnackich rozkwiły bujnie intrygi i waśnie o wpływy, władzę i pieniądze. Sejmy zrywane były przez liberum veto, wojska koronne wykorzystywane przez hetmanów i magnatów do prywatnych celów, rosła anarchia i rozbój w królestwie. Wszystko to przyczyniało się do stopniowego załamania się struktur państwowych i upadku prestiżu króla, pogłębionego dodatkowo przez klęskę wojennej wyprawy do Mołdawii w 1691 r.

Po długotrwałej chorobie, król Jan III Sobieski zmarł w Wilanowie 17 czerwca 1696 r. na atak serca. Z okresu jego panowania pozostało wiele budowli: m. in. pałac w Wilanowie, pałac Krasińskich w Warszawie, zamek Lubomirskich w Wiśniczu, kościół Bernardynów obok Wawelu i kościół św. Piotra i Pawła w Krakowie. Wszystkie stanowiły wybitne dzieła architektoniczne w stylu barokowym, który charakteryzował się bardzo bogatym zdobnictwem, rzeźbą i malarstwem.

Rosja. Po bezpotomnej śmierci w 1598 r. cara Fiodora I, Sobór Ziemski w Moskwie wybrał carem księcia Borysa Godunowa (1598-1605), sprawującego dotąd rządu regencyjnego przez cały okres panowania niepełnosprawnego Fiodora I. Pierwsze trzy lata bezpośrednich rządów zajęły Godunowowi sprawy wojny i pokoju. Chan krymski Gazi Girej z wielkim wojskiem tatarskim dotarł aż do Moskwy, ale miasta nie odważył się zaatakować i wycofał się z powrotem na Krym. Natomiast wobec wygasania rozejmów, zawartych po wojnach w Inflantach i Estonii ze Szwecją i Rzeczypospolitą, oba te państwa wysłały swe poselstwa do Moskwy, celem przedłużenia tych rozejmów. Deputacja polska zaproponowała także zawarcie unii personalnej przez ustanowienie króla polskiego Zygmunta III Wazy carem Rosji. Propozycja została odrzucona, ale rozejm przedłużono o 20 lat. Z kolei Szwedzi proponowali zawarcie sojuszu szwedzko-rosyjskiego przeciwko Rzeczypospolitej, do czego nie doszło, wobec żądań Rosjan przyznania im północno-wschodniej Estonii z miastami Narwą i Dorpatem.

W 1601 r. długotrwałe deszcze i wczesne mrozy zniszczyły zboża na polach w wielu regionach Rosji. To też w dwu następnych latach nastął wielki głód w kraju, miały miejsce niepokoje i wędrowni zbiegłych i bezdomnych chłopów, a zboże stało się obiektem handlu spekulacyjnego. Godunow zwalczał spekulację, nakazał konfiskaty ukrywanego zboża, stworzył spichrze carskie, sprzedające zboże dla głodującej ludności po cenach urzędowych. Dbał też o rozwój gospodarczy i kulturalny kraju, także o rozbudowę Moskwy. Otaczał opieką kupców inflanckich, którzy otrzymali prawo handlu w całej Rosji, był tolerancyjny religijnie. Postępowała kolonizacja terytoriów północnej Azji, gdzie koloniści rosyjscy założyli szereg miast, m.in. Tiumen, Tobolsk i Tomsk. Jednak niepokoje społeczne trwały a wzmagaly je pogłoski, że Dymitr, syn Iwana Groźnego, żyje i należy mu się dziedziczny tron.

Pierwszy Dymitr Samozwaniec ujawnił się w 1603 r. Był to prawdopodobnie mnich, zbiegły z klasztoru Czudnowskiego na Litwę, wobec grożącej mu kary za herezje, a wychowany na dworze księcia Adama Wiśniowieckiego na Polesiu. Stamtąd wraz z 2,5 tys. zbrojnym oddziałem, złożonym głównie z Polaków, ruszył na Moskwę. Wojska Samozwańca opanowały szereg miast, ale nie potrafiły zdobyć Nowogrodu Siewierskiego, gdzie zostały rozbite w bitwie z wojskami carskimi. Polacy powrócili wówczas do Polski, zaś Samozwaniec odbudował swe wojsko, wsparty przez bojarów opozycyjnych wobec Borysa Godunowa. W czerwcu 1606 r. opanował Moskwę, co ułatwione zostało przez śmierć cara dwa miesiące wcześniej.

Śmierć Godunowa otworzyła okres tzw. "wielkiej smuty", to jest anarchii i zamieszek, trwających do 1613 r. Po Borysie Godunowie carem został jego syn Fiodor II (1606), który rządził, przy pomocy swej matki, tylko dwa miesiące. Został zamordowany, wraz z całą rodziną Godunowych w trakcie zamieszek, jakie wybuchły po zajęciu Moskwy przez oddziały Dymitra Samozwańca I, którego okrzyknięto wtedy carem.

Dymitr Samozwaniec I (1605-1606), zadeklarował pokojowe panowanie, zniósł karę śmierci i amnestionował swych przeciwników. Chciał zorganizować wyprawę wojenną przeciwko Tatarom krymskim i szukał sojuszników do niej. Lecz odmówił poselstwu polskiemu Zygmunta III Wazy przekazania Smoleńska i Siewierszczyzny w zamian za pomoc w zamierzonej wojnie. Ożenił się z Polką Maryną Mnichówną, która przybyła z dużym orszakiem i ojcem do Moskwy, po czym uznana została za carową. Wówczas bojarzy wznieśli powstanie antypolskie, podczas którego Dymitr Samozwaniec I i dwa tysiące jego popleczników, głównie Polaków, zostało zabitych, a księżę Mniszech z

córką internowani poza Moskwę.

Kolejnym carem obwołany został wówczas przywódca spisku, bojar Wasyl Szujski (1606-10). Nie spowodowało to żadnej poprawy sytuacji w Rosji, w której utrzymywał się od lat silny kryzys gospodarczy i anarchia. Stały się one powodem wybuchu wielkiego antyfeudalnego powstania chłopskiego, pod przywództwem Iwana Bołotnikowa. Po jego stłumieniu pojawił się kolejny pretendent do tronu Dymitr Samozwaniec II, którego zwolennicy zbrojnie wystąpili przeciwko carowi. Szujski, nie mając dość własnych wojsk dla ich odparcia, zawarł pakt ze Szwecją, otrzymując ich pomoc wojskową, w zamian za zrzeczenie się swych praw do Inflant. Stało się to pretekstem do wznowienia przez Polskę wojny z Rosją (1609-18) i w 1610 r. polskie oddziały hetmana Stanisława Żółkiewskiego zajęły Moskwę, a car Wasyl Szujski wywieziony został i uwięziony w Polsce, gdzie wkrótce zmarł. Polacy zostali jednakże wyparci z miasta w sierpniu 1612 r. w wyniku powstania jego mieszkańców, kierowanego przez księcia Dymitra Pożarskiego i kupca Minina. Wówczas Sobór Ziemski, zwołany przez mieszczan i szlachtę rosyjską, obrał na cara księcia Michała Romanowa. Dał on początek nowej dynastii, panującej w Rosji do 1762 r., a licząc z liniami bocznymi, aż do 1917 r.

Car Michał III (1613-1645), przede wszystkim musiał rozprawić się z szajkami i bandami, grasującymi po 8-letnim okresie smuty, po całej Rosji. Należały do nich również oddziały polskich lisowczyków Aleksandra Lisowskiego, służących wpieryw drugiemu Dymitrowi Samozwańcowi, a potem trudniących się rozbojem. W 1617 r. Michał III zakończył wojnę ze Szwecją, a następnie, po nieudanej wyprawie wojsk polskich na Moskwę, także z Rzeczypospolitą. Mianowicie w 1619 r. zawarty został w Dywilino (Deulin) rozejm rosyjsko-polski na 14 lat, pozostawiający w rękach polskich Smoleńsk i ziemie czernichowskie oraz siewierskie.

Pokój zewnętrzny był Michałowi III niezbędny dla odbudowy gospodarczej kraju, spustoszonego w okresie smuty, i dla umocnienia centralnej władzy carskiej. Rozwój gospodarczy Rosji faktycznie powoli następował, zaś szczególnie intensywnie rozwijała się kolonizacja północnej Azji przez Rosjan. Za panowania Michała III doszli oni do rzeki Amur i morza Ochockiego na wschodnim krańcu kontynentu azjatyckiego, zakładając po drodze warowne osady i miasta: Krasnojarsk, Irkuck, Jakuck, Jenisejsk, Ochock, Wierchojańsk i inne.

W latach 1632-34, przed upływem okresu rozejmu z Polską, wykorzystując okres bezkrólestwa po śmierci Zygmunta III Wazy, Rosjanie oblegli Smoleńsk, pragnąc odebrać ziemie smoleńskie, lecz uniemożliwiła im to odsiecz nowego króla polskiego Władysława IV. Ta kolejna wojna polsko-rosyjska zakończona została "pokojem wieczystym" w Polanowie, zgodnie z którym Polska zatrzymała terytoria uzyskane w rozejmie dywilińskim, ale równocześnie król Polski zrzekł się wszelkich roszczeń do tronu moskiewskiego.

Po śmierci Michała III Romanowa, carem został jego syn Aleksy (1645-1676). Objął on rządy w wieku 16 lat, był bardzo pobożny, dbał o splendor swego dworu, lecz nie radził sobie w sprawach gospodarczych. Przyznawał ulgi handlowe szybko bogacącym się kupcom i bojarom, oraz przywileje dla duchowieństwa. Zaś z drugiej strony nowy kodeks sądowy wprowadził ostre kary za najmniejsze przestępstwa, a chłopci w pełni podporządkowani zostali i uzależnieni od feudalnych właścicieli ziemskich. Dla ludności miejskiej bardzo uciążliwe było podwyższenie podatku od soli. W rezultacie doszło do wystąpień chłopstwa i miast przeciwko bojarom i władzom państwowym. Największe konsekwencje miał tzw. "bunt solny" w miastach i car musiał wycofać się z części swych decyzji.

W 1654 r. Rosja zawarła w Perejasławiu unię z Ukrainą, kierowaną przez atamana Bohdana Chmielnickiego. Było to równoznaczne z rozpoczęciem nowej wojny rosyjsko-polskiej. Wojska rosyjskie zajęły wtedy Smoleńsk, całą Białoruś i część Litwy z Wilnem. Lecz zaraza, panująca w Rosji i napaść Szwedów na Rzeczpospolitą, spowodowały wstrzymanie walk rozejmem w Niemierzy, po czym także Rosja rozpoczęła wojnę ze Szwecją. Prowadzona ona była jednak ospale, zakończyła się rozejmem w 1668 r.

Po odejściu Szwedów z Rzeczypospolitej i uznaniu przez hetmana Wychowskiego jej zwierzchnictwa nad Ukrainą, car Aleksy wznowił wojnę z Polską. Zakończył ją dopiero pokój w Andruszowie w 1667 r., w którym ostatecznie przyznane zostały Rosji ziemie smoleńskie, czernichowskie i siewierskie oraz cała Ukraina Zadnieprzańska wraz z Kijowem.

W latach 1668-1671 miały miejsce w Rosji liczne bunty i powstania chłopskie, wzniecane przeciwko uciskowi pańszczyźnianemu ze strony wielkich właścicieli ziemskich. Największy, pod przywództwem Stiepana Razina, miał charakter wojny chłopskiej, objął tereny nad dolnym Donem i prawie całe Powołże, trwał dwa lata. Zakończył się rozbiem przez regularne wojska carskie i ciężkimi represjami wobec opozycji chłopskiej.

Po śmierci cara Aleksego rządy w Rosji przejął jego najstarszy syn, Fiodor III (1676-1682), mając 15 lat. Był bardzo chorowity, wszechstronnie wykształcony. Znał język polski, który za jego panowania stał się językiem dworu. Wprowadził szereg reform w państwie. Zniesione zostały niektóre drastyczne kary, ujednoczone podatki ludności, zwiększone kompetencje wojewodów, przy równoczesnym zmniejszeniu ilości urzędów i in.

Pragnąc unormować pokojowo stosunki z Polską przedłużył w 1678 r. rozejm andruszowski i zadeklarował chęć zawarcia pokoju. Nie uchronił się jednakże od wojny z Turcją na Ukrainie, gdy hetman Doroszenko, zwasalizowany przez Turcję, próbował podporządkować sobie całą lewobrzeżną Ukrainę. Wojna zakończyła się w 1681 r. utrzymaniem przez Turcję Ukrainy prawobrzeżnej, uznaniem przez Turcję praw Rosji do terenów Ukrainy zadnieprzańskiej i zakazem zasiedlania tzw. Dzikich Pól na południu Ukrainy.

Po śmierci cara Fiodora III, w wyniku sporów i krwawych porachunków pomiędzy strzelcami carskimi i bojarami, ogłoszono równolegle carami dwóch braci, z różnych małżeństw, zmarłego: 15-letniego Iwana i 10-letniego Piotra, zresztą z, i przydano im za regentkę 25-letnią ich siostrę, Zofię (1682-1689). Faktycznie rezolutna Zofia sprawowała władzę przez 7 lat, gdyż Iwan był niesprawny umysłowo, zaś Piotr zbyt młody. W 1684 r. Zofia potwierdziła, zawarty wcześniej, traktat pokojowy ze Szwecją, a w 1686 r. zawarty został w Moskwie traktat z Polską, zwany pokojem Grzymułtowskiego. Nazwa stąd, że na czele polskiego poselstwa stał wojewoda poznański Krzysztof Grzymułtowski. Traktat utrwalił warunki rozejmu andruszowskiego i stanowił pakt obrony obu państw przeciwko Turcji.

Przez cały XVII w. trwały odkrywcze wyprawy rosyjskich podróżników, naukowców i pionierskich osadników w głąb Azji na wschód od Uralu. W pierwszej połowie XVII w. Rosjanie skolonizowali już prawie całą Azję na północ od Mongolii i rzeki Amur, z wyjątkiem Półwyspu Kamczatki. Jednak w 1689 r. Rosja zawarła wymuszony traktat z Chinami, w którym, w zamian za przywileje handlowe, odstąpiła Chinom Kraj Nadamurski, to jest pas terytorium na północ od Amuru. Głównym eksploatowanym ówczesnie bogactwami Syberii były futra i skóry zwierzęce, oraz drewno, stanowiące podstawowy, właściwie jedyny, materiał budowlany.

W XVII w. Rosja poczyniła też pewne postępy w rozwoju swej gospodarki, w miastach powstały liczne manufaktury, rozwijał się handel zagraniczny. Głównymi towarami eksportowymi były: futra syberyjskie, zboże, sól, ryby, kawior, len, olej konopny i drewno, spławiane wielkimi rzekami. Znaczną przeszkodą w kontaktach zagranicznych był brak dostępu Rosji do Bałtyku i Morza Czarnego.

W 1689 r. 17-letni carewicz Piotr został ożeniony przez swoją matkę Natalię. Zgodnie z rosyjskimi obyczajami stał się w ten sposób pełnoletni i mógł panować bezpośrednio. By do tego nie dopuścić, jego siostra regentka Zofia, wraz ze swym głównym doradcą księciem Wasylem Golicyńcem, postanowili wtedy przejąć także formalnie władzę carską w swoje ręce. Spisek jednakże się nie udał i Zofia została zamknięta w klasztorze w Moskwie. Pełną władzę w Rosji, jako jedyny car, przejął Piotr I.

Piotr I Wielki (1689-1725) otrzymał staranne wykształcenie, w młodości nauczył się języka holenderskiego i niemieckiego, interesowały go szczególnie zagadnienia wojskowe i techniczne. W latach 1697-98 zwiedził kraje Europy Zachodniej, gdzie zapoznawał się z osiągnięciami nauki i techniki oraz przeprowadził rozmowy w sprawie zawiązania koalicji antytyureckiej. Po powrocie z rekonesansu zagranicznego Piotr I zainicjował wdrażanie szerokich reform, mających na celu unowocześnienie państwa. Reformy dotyczyły wojska, gospodarki, administracji, finansów państwa, a także oświaty, kultury i Cerkwi prawosławnej. Ale rozpoczęto od wprowadzania zmian w zakresie obyczajowości. Np. bojarzy zostali przymuszeni do skrócenia szat i ogolenia bród. W ogóle brody mogli nosić tylko duchowni, chłopci i kupcy, ci ostatni za specjalną opłatą. Natomiast Cerkiew prawosławna została ostatecznie podporządkowana państwu rosyjskiemu, które w ten sposób przejęło kulturową tradycję Rzymu i Bizancjum, a car rosyjski stał się cesarzem wschodniorzymskim.

Jednak głównym celem, jaki wytyczył sobie Piotr I było "wyrąbanie" dostępu Rosji do ciepłych mórz, to jest do Bałtyku i Morza Czarnego. Już w 1696 r. urządził wyprawę wojenną przeciwko Turcji i zdobył port-twierdzę Azow, u ujścia Donu do Morza Azowskiego. Na dalszą ekspansję na wybrzeża Morza Czarnego w tym czasie Rosjanie nie mogli sobie jednak pozwolić, wobec braku na zachodzie Europy koalicjantów do wojny z Turcją.

Turcja osmańska

Na początku XVII w. Turcja nadal była wielkim imperium, obejmującym swymi granicami cały Bliski Wschód, Anatolię, Egipt, Bałkany i prawie całe Węgry. Pod jej kontrolą znajdowały się ponad to liczne państwa wasalne, jak Mołdawia, Siedmiogród, Chanat Krymski w Europie oraz Trypolitania, Tunis i Algieria w Afryce. Zaś flota turecka panowała na wschodnich akwenach Morza Śródziemnego. Choć zamieszkała przez dziesiątki narodów, wyznających różnorakie religie, Turcja utrzymywała jednakże swą spójność, głównie dzięki panującej w imperium szerokiej tolerancji wyznaniowej i narodowościowej.

Państwo przeżywało natomiast permanentny kryzys władzy, polegający na intrygach pałacowych, częstych buntach i zamachach stanu, dokonywanych przez janczarów, stanowiących elitę wojskową. Nie dopuszczali oni do żadnych reform w dziedzinie wojskowości i zmieniali sułtanów według swego doraźnego upodobania. Nieustannie rosnące podatki, niezbędne na utrzymanie armii i administracji rozległego imperium, rujnowały gospodarkę, rosła korupcja, wyludniały się miasta. Rekwizycje wojskowe i grabieże inwentarza na wsiach powodowały ruinę chłopów.

Również od początku XVII w., podczas panowania sułtana Mehmeda II (1595-1609) miały miejsce liczne powstania ludności i bunty janczarów. Sam sułtan zabity został w zamachu pałacowym. Kryzys państwa pogłębiał się też nadal za panowania kolejnych sułtanów Osmana II (1618-22) i Murada IV (1623-40). Kolejny sułtan Ibrahim (1640-48) również został zabity w powstaniu, jakie wybuchło po zwiększeniu podatków po wojnie z Wenecją.

Dopiero w drugiej połowie stulecia udało się sułtanowi Mehmedowi IV (1648-87), ustabilizować rządy, uzdrowić finanse i odbudować autorytet państwa. Po-kusił się on nawet na wznowienie podbojów, zajmując wyspę Kretę, w wojnie z Wenecją, oraz Podole z Kamieńcem Podolskim, po wojnie z Rzeczpospolitą w 1672 r., które Turcy potem utrzymali mimo klęski pod Chocimiem w listopadzie 1673 r. Natomiast w 1683 r. 180-tys. armia wielkiego wezyra Kara Mustafy ruszyła przeciwko Austrii, oblegając jej stolicę, Wiedeń. Doznała jednak sromotnej klęski w bitwie, stoczonej 12 września 1683 r., z połączonymi wojskami niemiecko-polskimi, dowodzonymi przez króla Polski Jana III Sobieskiego. Spowodowała ona załamanie się potęgi Turcji, która od tego czasu rozpoczęła się wycofywać z terytoriów europejskich, co trwało wszakże jeszcze prawie dwieście lat. Mocne pozycje Turcy zajmowali jeszcze na południu Półwyspu Bałkańskiego. Tam jednak zostali zaatakowani przez wojska Republiki Wenecji. W 1685 r. Wenecja opanowała Półwysep Peloponeski, tzw. Moreę, i atakowała dalsze terytoria greckie. Podczas oblężenia i ostrzeliwania Aten w 1687 r. pocisk z działa armatniego trafił w świątynię Partenonu na Akropolu, w której Turcy urządzili wielki magazyn prochu. Jego eksplozja zniszczyła wiele marmurowych posągów i częściowo konstrukcję antycznej budowli.

W 1699 r. Turcja zmuszona została do zawarcia pokoju w Karłowicach w Wojwodinie, na mocy którego utraciła prawie całe Węgry na rzecz Habsburgów niemieckich, Podole i część Ukrainy prawobrzeżnej na rzecz Polski, a Moreę, wyspy egejskie i twierdze w Dalmacji na rzecz Wenecji. Nieco wcześniej nie oparła się też naciskowi Rosjan, którzy zdobyli Zaporże i fort-twierdzę Azow, jaka dotąd blokowała im dostęp do Morza Azowskiego.

Afryka

Początki kolonizacji. W XV-XVII wiekach terytoria Afryki północnej, wzdłuż wybrzeża Morza Śródziemnego, znajdowały się pod panowaniem Turcji osmańskiej. Na pozostałej części kontynentu istniało jeszcze tylko kilka większych państw-królestw i wiele drobnych państw wódzowskich. Do większych należały: Maroko na wybrzeżu północno-wschodnim; Mali nad górnym Nigrem w regionie Sahary; Benin i Ghana nad Zatoką Gwinejską; Kongo w dorzeczu wielkiej rzeki Kongo i Etiopia na Wyżynie Abisyńskiej we wschodniej części środkowej Afryki.

Mali istniało od XIII w. i żyło głównie z handlu, gdyż przez kraj ten przechodziły transsaharyjskie szlaki karawanowe z północy do środka kontynentu. Stolica państwa Timbaktu była dla całego regionu centrum handlowym złota, soli, kości słoniowej, sukna, ceramiki, koni, wielbłądów, prosa, ryżu, cukru, orzechów, pieprzu, daktyli, oliwy, suszonych fig, a także niewolników. Ghana była jednym z najstarszych państw Afryki, istniała już od 1000 lat. Etiopia powstała w XIII w. na miejscu państwa Aksum, istniejącego w średniowieczu. Na pozostałych terytoriach Afryki, zwłaszcza w rejonach nad Zatoką Gwinejską, wokół jezior Czad, Wiktorii i Tanganika oraz wzdłuż wybrzeży środkowej Afryki, istniało wiele małych państw plemiennych, kierowanych przez wodzów różnych szczepów. Należały do nich m.in. Uganda w środkowej części kontynentu oraz Zimbabwe i Angola na południu.

W połowie XV w. rozpoczęła się penetracja zachodnich wybrzeży kontynentu przez Portugalczyków. Zakładali oni faktorie handlowe na wybrzeżach od Gibraltaru po Przylądek Dobrej Nadziei, a potem także dalej, aż do Mozambiku, na wschodzie Afryki. Faktorie te służyły jako przystanie dla statków w drodze z Europy do Indii i Azji Płd.-Wsch. Niektóre stanowiły bazy dla osadnictwa na sąsiednich terenach. Tak powstały kolonie portugalskie w Kongo, Angoli i Mozambiku.

Na niektórych terenach, kolonizowanych przez Portugalczyków, miejscowa ludność żyła w zorganizowanych strukturach państwowych. Np. w dorzeczu rzeki Kongo istniało wielkie Królestwo Konga z rozwiniętym rolnictwem, rybołówstwem, rzemiosłem i handlem, w którym rolę pieniądza spełniały wyselekcjonowane muszle. W ciągu kilkunastu lat swej handlowej i misyjnej działalności, Portugalczycy zdobyli zaufanie króla Konga i dostojników jego dworu, którzy przyjęli nawet chrzest, przechodząc na wiarę chrześcijańską. Późniejsze nieporozumienia i konflikty doprowadziły jednakże do wojny Królestwa Kongijskiego z Europejczykami. Od 1518 r. głównie z Konga i Angoli Portugalczycy uprowadzali czarnych niewolników, potrzebnych im do pracy na plantacjach bawełny i tytoniu w Brazylii, oraz sprzedawanych Hiszpanom na Karaibach.

Proceder uprowadzania Murzynów jako niewolników istniał w Afryce już od XV w. Trudnili się tym początkowo tylko Arabowie, którzy sprzedawali ich na rynkach państw śródziemnomorskich, głównie w arabsko-tureckich państwach w północnej Afryce. Gdy od połowy XVI w. zaistniało wielkie zapotrzebowanie na siłę roboczą na plantacjach i w kopalniach Brazylii i Ameryki Północnej, nastąpiła wielka eskalacja handlu czarnymi niewolnikami w tym kierunku. Jego organizacją na wielką skalę zajęli się w pierw Portugalczycy, wkrótce po nich Hiszpanie, zaś od końca XVI w. Anglicy, którzy przejąwszy panowanie na morzach świata po rozbiciu w 1588 r. Wielkiej Armady hiszpańskiej, objęli również przodownictwo w dziedzinie handlu niewolnikami z czarnej Afryki.

Maroko. Jednym z krajów afrykańskich, który uzyskał duże znaczenie w XVII w. było Maroko. Był to jedyny kraj Maghrebu, nie podlegający Turcji osmańskiej. Położony na północno-zachodnim skraju Afryki odgrywał dużą rolę dla Hiszpanii i Portugalii w ich ekspansji kolonialnej. W tym celu Portugalczycy założyli szereg warownych faktorii wzdłuż wybrzeża atlantyckiego, zaś Hiszpanie wzdłuż wybrzeży śródziemnomorskich Maroka. Jednakże jeszcze w XVI w. panujący w Maroku sułtanowie z dynastii Sadytów zajęli wszystkie portugalskie porty atlantyckie. W odwecie król Portugalii Sebastian zorganizował w 1578 r. zbrojną krucjatę przeciwko Maroku, przeprowadzając na ląd afrykański ok. 27 tysięczną armię. W bitwie z wojskami marokańskimi została ona całkowicie rozbita, zginął też król Sebastian, z pogromu ocalało tylko ok. 100 żołnierzy.

Władca Maroka Al.-Masur (zwycięzca) zamierzył wówczas podbić urodzajne ziemie państw nad Nigrem, zasobne w sól i złoto. W tym celu przygotował wielką ekspedycję, złożoną głównie z dobrze wyszkolonych zaciężnych żołnierzy hiszpańskich, uzbrojonych w arkebuzę i artylerię. Po ponad 4 miesiącach uciążliwego marszu przez Saharę, armia ta dotarła w 1591 r. do Nigru i rozgromiła liczniejsze wojska państwa Songhaj (dawne Mali), uzbrojone jedynie w dzidy i łuki. Marokańczycy nie zdobyli jednak spodziewanych bogactw, ich panowanie nad czarnymi plemionami dorzecza Nigru skończyło się po ok. 80 latach.

Władza Sadytów trwała do 1659 r., kiedy zastąpiona została przez dynastię Alawidów. Zreorganizowali oni finanse państwa i utworzyli silną armię zawodową, złożoną z niewolników. Maroko wówczas utrzymywało dobre stosunki z Francją Ludwika XIV, na której zresztą sułtan Ismail (1672-1727) wzorował się w budowie swych absolutystycznych rządów i wielkiego pałacu, zwanego "marokańskim Wersalem" w nowej stolicy Meknes. Maroko budowało swą potęgę na handlu złotem, czarnymi niewolnikami, solą i na popieraniu piractwa morskiego przeciw państwom chrześcijańskim.

Indie

W XVII w. prawie cały Półwysep Indyjski pozostawał pod władaniem królewskiej dynastii Wielkich Mogołów. Pod ich rządami pozostawała również wschodnia część Afganistanu, gdzie dochodziło do licznych buntów i powstań niepodległościowych plemion afgańskich. Mogołowie posiadali tam silne garnizony wojskowe w największych miastach Kabulu i Gazna, jakie zapewniały im panowanie na nizinach i w dolinach. Lecz w rozległych górach

ich ekspedycje wojskowe ponosiły klęski. Walki ustały dopiero wtedy, gdy afgańscy wodzowie plemienni otrzymali bogate dary i nadania gruntów od cesarza Wielkich Mogołów.

Scentralizowane rządy Mogołów i brak poważniejszych zagrożeń zewnętrznych, sprawiały, że państwo rozwijało się pomyślnie. Zwłaszcza dzięki wydajnemu rolnictwu, największej w świecie produkcji tekstyliów i intensywnemu handlowi, głównie z regionem Bliskiego Wschodu i Europą.

Handel z Europą rozpoczął się w XVI w. po odkryciu w 1498 r. przez portugalskiego żeglarza Vasco da Gama drogi morskiej wokół Afryki do Indii. Początkowo handel prowadzili tylko kupcy portugalscy, którzy zakładali swe faktorie na zachodnim wybrzeżu półwyspu (największe na wyspie Goa). W XVII wieku w Indiach istniało już także wiele faktorii holenderskich, francuskich i brytyjskich, które powstały wzdłuż całego wybrzeża subkontynentu..

Konkurowały one ostro między sobą o prymat w intratnej wymianie handlowej z Europą. Zdecydowanie na pierwszym miejscu w tej walce konkurencyjnej uplasowała się z biegiem czasu Wielka Brytania, dzięki działalności Kompanii Wschodnioindyjskiej, utworzonej w 1600 r. roku specjalnie dla handlu z Indiami. Przy czym pierwszą swą faktorię Brytyjczycy założyli w 1612 r., a 4 lata później zajęli port Madras, który potem stanowił bazę wypadową podboju całego subkontynentu. Europejscy kupcy najchętniej kupowali w Indiach: pieprz, cynamon, imbir, indygo, bawełnę, ryż, cukier trzcinowy, herbatę, tekstylia i opium.

Biali kolonizatorzy, przybyli z Europy, z biegiem lat zagarniali co raz większe terytoria, zwłaszcza wzdłuż wybrzeży. Przed ich penetracją w głąb Półwyspu Indyjskiego państwo Wielkich Mogołów opierało się skutecznie przez dziesięciolecia. Jednak ostatni z władców mogolskich (1658-1707) był fanatycznym muzułmaninem i zaprowadził prześladowania religijne wobec Hindusów. Przyczyniły się one, obok wyzysku pracującej ludności przez lokalnych feudałów, do szeregu powstań, dezintegrujących państwo. Największym z nich było powstanie górali w prowincji Dekanu, Marathów, które przerodziło się w świętą wojnę z muzułmanami. W wyniku powstało niezależne od Mogołów państwo Maharasztra, dominujące na subkontynencie.

Równocześnie Brytyjczycy zajęli wielkie miasta Madras (1639) i Bombaj (1661), a Francuzi Pondichery (1674). Przez różne układy handlowe z maharadzami uzyskali też prawa na handel w poszczególnych prowincjach.

Chiny

W Chinach od końca XIV w. panowali cesarze rodzimej dynastii Ming. Ich rządy przyniosły państwu wielki rozwój i dobrobyt. Lecz w styczniu 1556 r. w północnych prowincjach Chin wystąpiło potężne trzęsienie ziemi, w wyniku którego zginęło około 830 tysięcy ludzi. Między innymi z tego powodu w drugiej połowie XVI w. przeżywały Chiny znaczne trudności gospodarcze, których rezultatem były liczne bunty i powstania chłopskie. Z tego osłabienia Państwa Środka skorzystał ambitny wódz sąsiedniej Mandżurii, Nurchaczi, podający się za następcę mongolskiego Czyngis-chana. Wypowiedział wojnę Chinom i rozpoczął ich podbój, zdobywając w 1620-25 r. cały Półwysep Liaotung i duże miasto Mukden, jakie ustanowił swą stolicą. Następnie Mandżurowie opanowali całe północne Chiny, ogłaszając utworzenie nowej cesarskiej dynastii Czing, która dotrwała do 1911 r.

Dynastia Ming panowała jeszcze nad wielkimi obszarami, ale w kraju szerzyła się korupcja całego aparatu urzędniczego, kierowanego przez eunuchów cesarskich. Zaś obciążanie nadmiernymi podatkami ludności doprowadziło do wielkiego powstania chłopskiego, jakie ogarnęło międzyrzecze rzek Jangcykiang i Huang-ho. Jego przywódca ogłosił się cesarzem, ustanawiając swą stolicę w mieście Sian. Rozdzielił majątki wielkich feudałów ziemskich pomiędzy chłopów oraz zmniejszył obciążenia podatkowe ludności. Lecz nowa dynastia nie utrzymała się długo. Mandżurowie, pod wodzą syna Nurchaczi, a przy pomocy resztek wojsk Minga, rozbili powstanie do 1644 r. i zaprowadzili własne rządy. Zmniejszyli aparat urzędniczy, obniżyli podatki, eliminowali wpływy starej arystokracji chińskiej, przejmując najwyższe stanowiska w państwie.

Uśmierzenie buntów w Południowych Chinach zajęło jeszcze Mandżurom ok. 30 lat, a wcześniej czy równocześnie przyłączyli do cesarstwa wyspę Tajwan, Tybet oraz rozległe obszary Azji Środkowej i Mongolię, dotąd znajdujących się pod panowaniem Wielkiego Chanatu Mongolskiego. Po tych podbojach w Państwie Środka przez ponad sto lat panował pokój, wykorzystany z powodzeniem na rozwój gospodarczy i cywilizacyjny państwa. Po początkowym okresie twardych rządów, Mandżurowie poddali się wpływom kultury chińskiej i tradycji konfucjańskiej. Nie asymilowali się jednakże wśród miejscowej ludności, utrzymując uprzywilejowaną pozycję i stanowiąc odrębną, arystokratyczną kastę urzędniczo-wojskową. Częściowo tylko dopuścili elity chińskie do współrządzenia krajem.

Japonia

W XVI w. cesarstwo japońskie uległo znacznemu osłabieniu w wyniku rywalizacji o władzę i wojen pomiędzy cesarskimi rodami dynastycznymi (Dwory Północy i Południa). W okresie tym pojawili się na wyspach japońskich pierwsi Europejczycy. Byli to misjonarze chrześcijańscy i kupcy, którzy zakładali swe faktorie handlowe w miastach portowych Japonii.

W 1603 r., po zwycięstwie w wojnie domowej, do władzy w Japonii doszedł ród Tokugawa. Początki XVII w. były to lata znacznego rozwoju rzemiosła i handlu, rozbudowywały się miasta. Edo i Kioto w połowie XVII w. liczyły po pół miliona mieszkańców. Do rodu Tokugawa należało ok. 1/4 obszaru Japonii. Jego przedstawiciele, jako główni szoguni, sprawowali potem rządy w państwie przez 250 lat. W pierwszej kolejności ograniczyli oni rządy cesarza (mikado), którego rola sprowadzona została jedynie do funkcji religijnych i reprezentacyjnych.

Ogół obywateli został poddany ścisłej kontroli administracji centralnej, która poprzez system nakazów określała

podatki, obowiązki, sposób zachowania się, ubierania i życia poszczególnych grup społeczeństwa. W tym celu społeczeństwo podzielone zostało na cztery stany: wojskowych, rolników, rzemieślników i kupców. Np. chłopom mogli ubierać się jedynie w ubrania bawełniane, nie wolno im było zajmować się handlem i rzemiosłem, a także jeść ryżu jako towaru luksusowego i deficytowego w państwie. Mieszczanom nie wolno było nosić ozdób ze złota i srebra, ani budować wysokich domów. Bogacili się natomiast kupcy, którzy zrzeszeni byli w gildiach. Możliwością nie mieli prawa utrzymywać własnych oddziałów samurajów, ponad określoną ich liczbę. Zresztą warstwa samurajów szybko się kurczyła, wobec braku wojen zewnętrznych. A nie wolno im było zajmować się żadnymi innymi pracami, jak wojowaniem. Obowiązującą religią był konfucjanizm, jaki głosił ścisłe posłuszeństwo wobec władz, zaś buddyjskie klasztory znajdowały się pod kontrolą szogunów.

Równocześnie, aby uchronić kraj przed wpływami zewnętrznymi, w tym głównie przed szerzeniem się chrześcijaństwa, w 1639 r. zamknięte zostały granice dla wszystkich cudzoziemców, za wyjątkiem Holendrów, jak i dla importu towarów, z wyjątkiem faktorii chińskich i holenderskich, utrzymanych tylko w Nagasaki. Stolicą stało się Edo (późniejsze Tokio), będące posiadłością rodu Tokugawa. Miasto to w 1657 r. strawił pożar, w którym życie straciło około 100 tys. ludzi.

Scentralizowane, sprawne zarządzanie, i brak jakichkolwiek niepokoїв wewnętrznych, początkowo sprzyjały rozwojowi gospodarki, kultury i sztuki. Rosły miasta, rozwijało się rzemiosło, w sztuce rozkwitały malarstwo, poezja i teatr. Jednakże krwawa rozprawa z misjonarzami portugalskimi, brak kontaktów z Europejczykami, odcięcie się Japonii od wszelkich wynalazków i osiągnięć naukowych w zewnętrznym świecie, w dłuższym okresie czasu spowodowały zapóźnienie gospodarcze państwa. Było ono już wyraźnie widoczne pod koniec XVII w., gdy doszło w kraju do szeregu buntów chłopskich, tzw. "buntów ryżowych" i rozruchów w miastach, żądających restauracji władzy cesarza. Jednakże ponowne otwarcie Japonii na świat zewnętrzny nastąpiło dopiero w połowie XIX w.

Kolonizacja Ameryki

W XVII w. trwała nadal i rozszerzała się kolonizacja obu kontynentów amerykańskich przez Europejczyków. Ustabilizowała się już władza Hiszpanów na terytoriach Meksyku i Ameryki Środkowej, gdzie utworzyli oni Wicekrólestwo Nowej Hiszpanii oraz na zachodnim pobrzeżu Ameryki Południowej, gdzie powstało Wicekrólestwo Peru. Oba państwa posiadały już ukształtowaną elitę władzy, jaką stanowiła w większości szlachta kreolska, urodzona i osiadła w Ameryce, a wywodząca się z kolonizatorów hiszpańskich.

Autochtonicznej ludności indiańskiej przypadła rola siły roboczej w gospodarce, ukierunkowanej przez kolonizatorów głównie na eksport monokultur rolnych i szlachetnych minerałów. Coraz większe obszary przeznaczano na plantacje bawełny, tytoniu, kukurydzy, trzciny cukrowej, kakao i kawy lub wypas wielkich stad bydła, a także powstawały wciąż nowe kopalnie złota, srebra i diamentów. Gdy zaczęło brakować rąk do katorżniczej pracy na plantacjach i w prymitywnych kopalniach, Portugalczycy i Hiszpanie rozpoczęli na wielką skalę sprowadzać czarnych niewolników z Afryki, głównie z Angoli i Konga. Pierwszy ich transport na Karaiby zorganizowali Hiszpanie już w 1605 r.

W XVII w. rozwinęła się również poważnie kolonizacja obu Ameryk przez dalsze państwa europejskie: Holandię, Francję i Anglię. Holendrzy opanowali część wybrzeży brazylijskich wokół miasta Pernambuco, wypierając stamtąd Portugalczyków i tworząc tam kolonię Gujanę Holenderską. Zaś Francuzi i Anglicy działali i osiedlali się w Ameryce Północnej. Pierwsi Francuzi w 1604 r. na północy kontynentu, na Półwyspie Labrador, założyli kolonię Acadię. Anglicy natomiast, poczynając od 1607 r. skolonizowali pas terytoriów wzdłuż atlantyckich wybrzeży od hiszpańskiej Florydy po Acadię. Założyli tam 13 swych prowincji-kolonii. W ich strefie znalazła się też kolonia holenderska na Półwyspie Manhattan. Zmusiło to Holendrów do jej odsprzedania. Anglicy ponad to opanowali obszary na północy kontynentu, wokół Zatoki Hudsona.

Francuzi, po umocnieniu się w Acadii rozpoczęli w połowie stulecia marsz wzdłuż rzeki Św. Wawrzyńca, a następnie także rzeki Missisipi aż do Zatoki Meksykańskiej, obejmując we władanie całe wnętrze kontynentu. Rychło też doszło między nimi a Anglikami do wzajemnych sporów i walk, będących zresztą najczęściej przedłużeniem wojen prowadzonych w Europie. Do tych walk wciągano i wykorzystywano tubylcze plemiona Indian: Irokezów, Siuksów, Huronów, Mohikanów.

Pierwsze wyprawy kolonistów składały się w dużej mierze z awanturników i różnorakich przestępców. Później dominowała imigracja religijna, obejmująca kwakrów, kalwinów, purytanów i katolików. Z Europy wyгнаły ich wojny domowe, prześladowania i nietolerancja. Osadnicy europejscy zakładali plantacje upraw rolnych, warowne osady i miasta, walczyli z przeciwnościami przyrody i Indianami. Prowadzili też ożywiony handel, kupując od tubylców futra z bobrów, wydr, kun i lisów, kukurydzę i tytoń, a sprzedając im głównie perkale, lusterka, różnorakie narzędzia i urządzenia gospodarcze, broń palną i "wodę ognistą".

Bardzo dużą rolę w kolonizacji obu Ameryk, zwłaszcza terytoriów hiszpańskich, odegrali misjonarze, zakony i kościoły katolickie. W ogóle wiara katolicka zakorzeniła się szybko wśród ludności indiańskiej, metyskiej, kreolskiej, a później również murzyńskiej, przyjmując formę wiary ludowej, w której znalazło się wiele wierzeń i obrzędów, zaczerpniętych z pierwotnych kultów indiańskich, a także murzyńskich.

Epoka Oświecenia (Wiek XVIII)

*

Nauka, technika, idee epoki Oświecenia i racjonalizacji w Europie

Epoka Odrodzenia, opierając się o cały dorobek kulturalno-cywilizacyjny Starożytności i Średniowiecza, rozpoczęła się w XVI stuleciu w Europie od stworzenia nowych idei społecznych i powstania nowych trendów poznawczych w nauce i kulturze. Skończyła zaś w drugiej połowie XVII w. wielką mnogością odkryć, wynalazków, pojawieniem się nowych dyscyplin naukowych, liberalnych doktryn społecznych i merkantylizmu gospodarczego. Ta nowa ilościowo i jakościowo sytuacja wymagała opisania, uporządkowania, rozpowszechnienia w ramach nowych form oświaty publicznej oraz racjonalnego wykorzystania i kontynuowania dalszego rozwoju. Wszystko to dokonało się w Europie w XVIII stuleciu, które określa się jako epokę Oświecenia i racjonalizacji w kulturze.

Powstały więc pierwsze opracowania encyklopedyczne, liczne podręczniki i czasopisma techniczne, nowe fakultety na uniwersytetach, nastąpiła specjalizacja we wszystkich dziedzinach nauki, oświaty oraz techniki i dalszy szybki ich rozwój. Naukowiec Renesansu mógł uprawiać bez mała wszystkie dyscypliny nauki, człowiek epoki Oświecenia był specjalistą już tylko w jednej dziedzinie. Jakościową różnicę między oboma epokami zobrazować można przykładowo techniką pomiaru czasu. W Renesansie odmierzał go zegar na wieży ratuszowej, często z dokładnością kwadransów, natomiast w XVIII w. skonstruowano precyzyjne zegary "chodzące" z dokładnością sekundy.

Do znaczniejszych odkryć naukowych i technicznych XVIII w. zaliczyć można, między innymi:

- ustalenie 100-procentowej skali temperatur przez szwedzkiego astronoma Andersa Celsjusza;
- odkrycie prawa bezwładności przez szwajcarskiego matematyka Leonarda Eulera;
- odkrycie kinetycznej teorii gazów;
- wyróżnienie 31 pierwiastków chemicznych i sformułowanie prawa zachowania masy przez francuskiego fizyka A. L. Lavoisier'a;
- zbudowanie pierwszej maszyny parowej przez Anglika J. Watt'a;
- zastosowanie mechanicznego krosna tkackiego;
- pierwszy lot balonem braci Montgolfier.

Rozpoczęto seryjną produkcję ręcznej broni palnej, wytopianie żelaza w wielkich piecach, maszyn przędzalniczych, stosowanie walcarek do blach, produkcję porcelany w Saksonii. Wynalezione zostały: ogniwo galwaniczne, termometr rtęciowy, piorunochron, teleskop zwierciadlany, telegraf optyczny, gazowa lampa oświetleniowa, prasa hydrauliczna, tokarki i wiertarki do metali, cement, grafitowe ołówki, druk litograficzny, maszyna do produkcji papieru.

Prawdziwa rewolucja dokonała się w dziedzinie kultury i oświaty. Znajomość czytania i pisania, na początku stulecia ograniczona do elit szlacheckich, stała się umiejętnością szerokich warstw ludności. Pod koniec wieku w zurbanizowanych regionach Anglii i Holandii piśmienni stanowili już ponad 50 procent dorosłej ludności. Równolegle rozrosła się produkcja broszur, gazet, periodyków, książek, co z kolei spowodowało powstanie różnego rodzaju klubów, stowarzyszeń, stronnicy społeczno-politycznych oraz kształtowanie się opinii publicznej, z jaką rządzący monarchowie, musieli się liczyć w coraz większym stopniu.

Wiek XVIII to także epoka wielkiego wzrostu gospodarczego i demograficznego Europy. Jej ludność ze 120 mln w 1700 r. wzrosła do ok. 190 mln w 1800 r. Ponadto w ciągu stulecia wielkie rzesze Europejczyków zasiedliły zamorskie terytoria Kanady, Stanów Zjednoczonych, Ameryki Łacińskiej, Algierię, holenderski Kraj Przylądkowy w Afryce i in., gdzie w 1800 r. żyło ok. 8 mln białych ludzi i 8 mln Metysów i Mulatów.

W dziedzinach społeczno-politycznych okres Oświecenia charakteryzował się ostrą rozprawą z teokratycznymi ideami Średniowiecza; tolerancją religijną, co zaowocowało brakiem wojen religijnych; zapoczątkowaniem kryzysu absolutystycznych monarchii na rzecz idei republikańskich; prowadzeniem serii paneuropejskich wojen o nowy podział granic, wpływów i władzy w Europie.

Do głównych intelektualnych przedstawicieli Oświecenia należeli: Szkot Dawid Hume ("Traktat o naturze ludzkiej"), Szwajcar Jean Jacques Rousseau ("Umowa społeczna", "Wyznania"), czterej encyklopedyści francuscy: Denis Diderot, historyk i filozof Wolter (Francois Voltaire), Paul Holbach i Jean d'Alembert; twórca koncepcji trójpodziału władz w państwie Charles Montesquieu (Monteskiusz), pruski filozof i astronom Immanuel Kant ("Krytyka czystego rozumu").

Ideologia Oświecenia przeniknęła także szeroko do literatury pięknej. Głównymi jej przedstawicielami byli: prekursorzy romantyzmu niemieckiego poeci Johan Wolfgang Goethe i Fryderyk Schiller; Anglicy Daniel Defoe ("Robinson Crusoe") i Jonatan Swift ("Podróże Guliwera"), francuski kompozytor Piotr Beaumarchais ("Cyrulik Sewilski", "Wesele Figara").

Europa w XVIII w.

Francja (1700-1789). Początek XVIII w. we Francji to końcowe lata rządów Króla-Słońce Ludwika XIV, najdłużej, bo aż 72 lata panującego monarchy europejskiego. Rozpoczął się wojną sukcesyjną o tron hiszpański, po

bezpomnej śmierci króla Hiszpanii Karola II Habsburga. W swym testamencie na następcę tronu wyznaczył on wnuka Ludwika XIV Filipa d'Anjou. Stworzyło to jednakże perspektywę dominacji francusko-hiszpańskiej w Europie i stało się przyczyną zawiązania wojennej koalicji angielsko-holendersko-niemieckiej, skierowanej przeciwko Francji i Hiszpanii.

Wojna o tron hiszpański, rozpoczęła się w 1701 r. od walk francusko-austriackich w Italii, potem prowadzona była także w hiszpańskich Niderlandach, w Nadrenii, Hiszpanii, Bawarii, na Morzu Śródziemnym i na Atlantyku. Udział w niej wzięła prawie cała zachodnia Europa. Francję i Hiszpanię wspierała jeszcze Bawaria, natomiast w sojuszu przeciwko nim wzięły udział: Wielka Brytania, Holandia, Austria, państwa Rzeszy Niemieckiej, Portugalia i Piemont. Wojna okazała się, zwłaszcza dla Francji, wyniszczającą i bardzo kosztowną. Zakończyła się w 1713 r. traktatem w Utrechcie. Zgodnie z nim hiszpańskie Niderlandy oraz Neapol i Sardynia przypadły austriackim Habsburgom, czyli Austrii, a Anglicy otrzymali od Hiszpanii Gibraltar, przejęli francuskie kolonie na wschodnich wybrzeżach Kanady i uzyskali przywileje handlowe w Ameryce kosztem Francji i Hiszpanii. Od tego czasu, mimo utrzymania się na tronie hiszpańskim francuskiej dynastii Burbonów, Francja straciła swą pozycję pierwszego mocarstwa w Europie i świecie na rzecz Anglii.

Wojny prowadzone przez Ludwika XIV wiele kosztowały i przyczyniły się w dużym stopniu do głębokiego kryzysu gospodarczego, jaki dotknął Francję w okresie ostatnich kilkunastu lat jego panowania. Do załamania gospodarczego przyczyniły się także nieurodzaje, w związku z żywiołowymi katastrofami, jakie nawiedziły rolnictwo Francji w 1709 r. i kilku latach następnym. Kryzys był bardzo dotkliwy, przejawiał się głównie w spadku produkcji żywności i wielkiej pauperyzacji ludności, co spowodowało klęskę głodu, jaka ogarnęła całe regiony kraju.

Król Ludwik XIV zmarł w 1715 r., pozostawiając po sobie wielkie, zmodernizowane państwo o scentralizowanej, absolutystycznej władzy królewskiej, będące wzorem dla wielu innych państw Europy, mimo przejściowego krachu gospodarki i finansów królestwa. Zaś francuski dwór w Wersalu stał się salonem mody i etykiety. Bardzo rozbudował się Paryż, osiągając ponad ćwierć miliona mieszkańców i uzyskując nowe eleganckie dzielnice, place, bulwary, mosty, parki oraz liczne obiekty architektoniczne. Odtąd na wiele stuleci stolica Francji stała się równocześnie architektoniczną i kulturalną stolicą całej Europy. Zaś język francuski stał się językiem dyplomacji i arystokracji europejskiej.

Następcą Ludwika XIV został jego prawnuk, pięcioletni Ludwik XV (1715-74). Francję czekały więc długie lata rządów regencyjnych, sprawowanych przez księcia Filipa Orleańskiego. Jednakże Ludwik XV uznany został za pełnoletniego i objął bezpośrednio rządy już w wieku 13 lat. Mając lat 15 poślubił starszą o 8 lat córkę króla polskiego Stanisława Leszczyńskiego Marię. Stanisław Leszczyński przebywał wówczas we Francji, po ucieczce z Polski przed powracającym na tron Augustem II Wettynem. Ludwik XV angażował się później bezpośrednio, wszak bez powodzenia, w powrót swego teścia na tron Polski, opróżniony przez śmierć Augusta II w 1733 r.

Wkrótce po ślubie Ludwik XV przekazał bezpośrednio rządy swemu nauczycielowi i wychowawcy, prałatowi de Fleury, który jako minister stanu, sprawował je do swej śmierci w 1743 r. Zarówno regent, sam król po uzyskaniu pełnoletności, jak i minister de Fleury starali się kontynuować absolutystyczny styl rządów, ukształtowany przez Ludwika XIV. Nadal uprzywilejowaną rolę w państwie odgrywała szlachta i arystokracja rodowa, która dosłownie pławiła się w dostatku i luksusie, czego widowym przejawem były liczne bale, koncerty, reputy, imprezy teatralno-baletowe, widowiska plenerowe, polowania a także intrygi dworskie, rozpusta, skandale obyczajowe, powszechne pojedynki ludzi z najlepszego towarzystwa itp. W architekturze, sztuce i modzie panował arystokratyczny styl rokoka: dekoracyjne wnętrza, filigranowe figurki z porcelany, krynoliny i wysokie fryzury dam, peruki, trójgraniaste kapelusze i ozdobne szpady kawalerów i in.

Głównym siedliskiem ostentacyjnego bogactwa, swobody obyczajów i marnotrawstwa finansowego, był niewątpliwie dwór królewski. Ludwik XV utrzymywał na nim wiele swych faworyt, wśród których wyróżniała się zdecydowanie Madame de Pompadour, urzekającej urody, inteligencji i talencie aktorskim. Z jej protekcji liczni wielcy filozofowie i artyści Oświecenia otrzymywali wsparcie i zamówienia na swe dzieła; m.in. dzięki niej zbudowane zostały reprezentacyjne obiekty przy Place de la Concorde i pałacyk Petit Trianon w Paryżu. Madame de Pompadour organizowała też huczne zabawy w Wersalu na koszt króla. Jej przypisuje się powiedzenie "Po nas choćby potop!".

Z drugiej strony nieustanny wzrost podatków, podwyżki cen, dewaluacja pieniądza, nieurodzaje w rolnictwie, głód i choroby epidemiczne powodowały co raz większą pauperyzację całej reszty społeczeństwa, a zwłaszcza rosnącej liczebnie ludności wiejskiej, nie posiadającej ziemi (ponad 50%). W niewiele lepszej sytuacji znajdowało się, szybko rozrastające się, mieszczaństwo - rzemieślnicy, robotnicy - jako trzeci stan społeczny. Pewne zmiany i reformy w gospodarce i finansach państwa chciał wprowadzić parlament, próbujący odzyskać część władzy w państwie, co mu się jednak nie udało.

W czasach Ludwika XV Francja prowadziła liczne wojny. Ważniejsze z nich to dwie wojny dynastyczne: o sukcesję polską (1733-38), po śmierci króla Augusta II Wettyna i o sukcesję austriacką (1740-48), po śmierci cesarza Rzeszy, Karola V Habsburga i przejęciu tronu przez jego córkę Marię Teresę. Obie prowadzone były w większych koalicjach i toczono głównie we Włoszech, gdzie były kraje Habsburgów przechodziły z rąk do rąk, a także w austriackich Niderlandach. Ostatecznie Francja zyskała wyspę Korsykę, odkupioną zresztą od Genui, i Księstwo Lotaryngii, którym Ludwik XV obdarował dożywotnio swego teścia, Stanisława Leszczyńskiego. Był król Polski rządził potem księstwem pomyślnie (król-dobrodziej) przez 30 lat, zasłużył się też jako mecenas sztuki i nauki.

Natomiast najpoważniejszą była wojna siedmioletnia (1756-63), spowodowana ekspansją Prus w Europie i anglo-francuską rywalizacją kolonialną. Podobnie jak w innych wojnach sukcesyjnych, brały w niej udział szerokie koalicje kilkunastu państw europejskich. Zakończyła się traktatem paryskim, w wyniku którego Francja utraciła na rzecz Wielkiej Brytanii swe kolonie w Kanadzie i Indiach.

Sprawami gospodarczymi Ludwik XV nie zajmował się prawie zupełnie. Pozostawiał je swym ministrom skar-

bu, którzy stosowali wszelkie możliwe, karkołomne niejednokrotnie, eksperymenty, aby tylko wyprowadzić budżet państwa z olbrzymiego zadłużenia. Jak np. założenie pierwszego banku państwowego, emitującego papierowe pieniądze, sprzedaż akcji Kompanii Indyjskiej spółkom prywatnym, które potem zbankrutowały itp. W wyniku tych operacji narodziły się fortuny kilkuset spekulantów i zrujnowanych zostało dziesiątki tysięcy drobnych ciułaczy.

W latach 1730-70, mimo wielu negatywnych zjawisk, w gospodarce francuskiej wystąpiło jednakże znaczne ożywienie koniunktury. Decydujący w tym udział miał handel i powstający przemysł wielkofabryczny. Przede wszystkim wzrastał szybko handel z krajami zamorskimi, zwłaszcza z własnymi koloniami, z których sprowadzano takie towary, jak cukier, kawa, herbata, tytoń, bawełna, perkalce, zaś eksportowano do nich tekstylia, narzędzia, żywność, niewolników (z Afryki na Antyle). W kraju stymulatorem handlu była rozbudowa i ulepszenie nawierzchni sieci dróg kołowych, budowa międzyrzecznych kanałów oraz organizacja targów i giełd towarowych w wielu większych miastach.

Koncentracja kapitałów i różne wynalazki techniczne sprawiły, że od lat sześćdziesiątych XVIII w. zaczęły we Francji powstawać pierwsze duże manufaktury w oparciu o nowe paraprzemysłowe technologie, zastępując małe, średniowieczne manufaktury. W całym stuleciu produkcja rolna wzrosła we Francji o 60 %, do czego przyczyniły się: karczowanie i osuszanie nieużytków, sztuczne nawożenie (wapno), stosowanie upraw pastewnych w trójpolówce, pojawienie się pierwszych maszyn siewników i młóckarni.

Ale największy rozwój dotyczył nauki, literatury i sztuki. We Francji działało wielu filozofów, uczonych, pisarzy, tworzących w duchu epoki Oświecenia, jaka zapanowała wtedy w zachodniej Europie. W latach 1751-1775 ukazała się pierwsza wielotomowa "Encyklopedia". Miał też miejsce szybki przyrost ludności. W 1700 r. Francja liczyła ok. 19 mln, zaś w 1789 r., w przededniu rewolucji, 29 mln. ludności, Paryż miał wtedy ok. 600 tys. mieszkańców.

Ludwik XV zmarł na ospę w 1774 r. Na tron królewski po nim wstąpił jego wnuk, dwudziestoletni Ludwik XVI (1774-1792). Był on wtedy od czterech lat żonaty z, młodszą o jeden rok, Marią Antoniną, córką cesarzowej austriackiej Marii Teresy Habsburg. Młody król oparł się w swych rządach na wszechwładnych konserwatywnych ministrach i na przywróconym parlamencie, spełniającym funkcje doradcze. Rozpoczął od próby reform, dotyczących głównie finansów, wprowadzenia wolnego handlu zbożem, opodatkowania wszystkich majątków ziemskich (również kościelnych), regulacji cenowych i in. Nie sprzyjały tym zamiarom złe urodzaje i mroźna zima 1774 r., które spowodowały spekulacyjne magazynowanie zboża i szybki wzrost cen mąki i chleba. Konsekwencją tego były ruchy głodowe w niektórych departamentach i w Paryżu.

Ponad to planowane reformy spotkały się z ostrymi zastrzeżeniami tych, którzy na proponowanych zmianach tracili. Więc król zmieniał ministrów skarbu, którzy przedkładali coraz to nowe koncepcje, ale ostatecznie żadne nie zostały do końca wdrożone. Nie udało się też ograniczyć wysokich apanaży arystokracji i wyższego kleru oraz wielkich wydatków, wręcz marnotrawstwa, panującego na dworze królewskim. Do tych ostatnich zaliczyć można zamiłowanie królowej do biżuterii, bogatych strojów, imprez i balów, także budowę w Wersalu ekskluzywnego gospodarstwa - "wioski Marii Antoniny". Rosły też wydatki na utrzymanie wielkich armii, związanych z polityką zagraniczną.

Do 1772 r. Francja popierała konfederację barską i utrzymywała alianse z Turcją i Austrią, orientując się przeciw sojuszowi Rosji z Prusami. Natomiast po I rozbiórce Polski nastąpiło rozluźnienie jej więzów z Austrią, a doszło do zbliżenia z Rosją. Poza tym Francja zaangażowała się wydatnie w sprawy kolonialnych. W 1775 r. włączyła się w wojnę o niepodległość koloni północno-amerykańskich przeciwko Wielkiej Brytanii, wysyłając, pod wodzą gen. Lafayette'a, siedmiotysięczny wojskowy korpus ekspedycyjny i finansując zakupy broni dla powstańców. Wojna zakończyła się w 1783 r. utworzeniem nowego państwa, republiki Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, odzyskaniem przez Francję faktorii w Indiach, ale Anglicy zachowali Kanadę. Równocześnie wielkie koszty wojenne owocowały dalszą ruiną finansów państwowych. Na tym tle miał miejsce wzrost napięć społecznych i republikańskich nastrojów, wrogich istniejącej absolutystycznej władzy królewskiej, co ostatecznie zaowocowało wybuchem w 1789 r. Wielkiej Rewolucji Francuskiej.

Wielka Brytania. Wiek XVIII rozpoczął się dla Anglii od wojny z Francją o hegemonię w Europie, a konkretnie od udziału w hiszpańskiej wojnie sukcesyjnej. Zgodnie z testamentem zmarłego króla Karola II tron w Hiszpanii po nim miał przyspaść wnukowi króla francuskiego Ludwika XIV. Na tak znaczny wzrost wpływów Francji i destabilizację równowagi sił w Europie, Anglia pozwolić sobie nie mogła. To też, w koalicji z Holandią, Austrią, Prusami, Portugalią i kilkoma innymi krajami I Rzeszy Niemieckiej wszczęła w 1701 r. wojnę przeciwko Francji i Hiszpanii. Król Wilhelm III miał stanąć na czele koalicji, lecz zmarł w marcu 1702 r, w wypadku podczas polowania.

Bezpośrednie rządy po Wilhelmie III objęła, jako potrójna królowa Anglii, Irlandii i Szkocji, Anna Stuart (1702-14), córka byłego króla Jakuba II, zmarłego w 1701 r. we Francji. Anna była protestantką, lecz tolerancyjną wobec katolików. Jej rządy sprzyjały złagodzeniu antagonizmów religijnych i walk partyjnych w Anglii. Rząd i parlament współpracowali poprawnie. Szybki rozwój gospodarczy kraju przyczynił się też do wzrostu zamożności i poziomu życia ludności, do rozwoju rolnictwa i rozbudowy miast.

Wojna o sukcesję hiszpańską trwała do 1713 r., Anglia wyszła z niej zwycięsko. W wyniku pokoju, zawartego w Utrechcie przejęła Gibraltar, wyspę Minorę na Morzu Śródziemnym i francuskie kolonie w Kanadzie (Acadia, Nowa Funlandia, Zatoka Hudsona), uzyskała najwyższe przywileje w handlu światowym i stała się największym mocarstwem w Europie. Wcześniej w 1709 r., po zawarciu unii realnej z Walią i Szkocją, przekształciła się w Królestwo Wielkiej Brytanii.

Po bezpotomnej śmierci królowej Anny Stuart, zgodnie z jej testamentem, na tronie Wielkiej Brytanii zasiadł Jerzy I (1714-27) z dynastii hanowerskiej (ród jej męża), która utrzymała się potem do końca XIX wieku. W XVIII stuleciu królami byli jeszcze Jerzy II (1727-60) i Jerzy III (1760-1820). Pełnili oni jedynie funkcje reprezentacyjne,

gdyż w państwie istniał ustrój gabinetowo-parlamentarny i konkretne rządy sprawowali nie królowie, lecz kolejni premierzy. W latach 1715-42 ministrem skarbu i premierem był Robert Walpole, który uporządkował finanse państwowe i znacznie zintensyfikował handel zagraniczny. Po nim premierami byli William Pitt starszy do 1768 r. i W. Pitt młodszy do 1801 r. Obaj oni również w znacznym stopniu przyczynili się do wielkiego rozwoju gospodarczego oraz do sukcesów w polityce zagranicznej i kolonialnej Wielkiej Brytanii.

W drugiej połowie XVIII w. gospodarka brytyjska była poligonem doświadczalnym teorii ekonomicznej liberalizmu i roli rynku w gospodarce społecznej, tworzonej wspólnie przez angielskiego ekonomistę Adama Smitha. Nowe teorie ekonomiczne objaśniały i stymulowały rozpoczynające się przemiany struktur gospodarki feudalnej i manufakturowej na nowoczesne struktury gospodarki kapitalistycznej i wielkoprzemysłowej. Jej podstawą był postęp techniczny, jaki dokonał się głównie w przemyśle tkackim, dzięki zastosowaniu ruchomego czółenka tkackiego, oraz w górnictwie węglowym i hutnictwie przez wprowadzenie pierwszych maszyn parowych. A realizacją zajęła się tzw. nowa szlachta (gentre), to jest dawni rycerze, którzy przestawili się na działalność produkcyjną, wykupując się pieniędzmi od służby wojskowej. Król w ich miejsce dysponował wojskami najemnymi.

Okres ten w Wielkiej Brytanii określa się jako pierwszą rewolucję przemysłową, która spowodowała wielki wzrost produkcji towarowej, głównie węgla, stali, tekstyliów, statków, broni, papieru, szkła. W znacznym stopniu wyroby przemysłu brytyjskiego eksportowane były na wszystkie kontynenty.

W XVIII w. Wielka Brytania brała udział prawie we wszystkich wojnach, rozgrywanych w zachodniej i środkowej Europie. Poza hiszpańską wojną sukcesyjną Brytyjczycy uczestniczyli również w wojnie sukcesyjnej o korony w habsburskich krajach na Półwyspie Apenińskim i w Niderlandach (1740-48). Ponadto w wojnie siedmioletniej, związanej z ekspansją Prus w środkowej Europie i rywalizacją kolonialną z Francją, w latach 1756-63. W wyniku tej ostatniej przejęli francuską część Kanady i wówczas prawie cała Północna Ameryka stała się anglosaska.

W 1775 r. wybuchła wojna o niepodległość 13 kolonii północnoamerykańskich przeciwko rządów królewskich Wielkiej Brytanii. Powstańcy wsparci zostali przez francuski wojskowy korpus ekspedycyjny, jak również ochotników z wielu krajów europejskich. Wojna zakończyła się w 1783 r. traktatem pokojowym w Paryżu, w którym W. Brytania uznała niepodległość Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, pierwszego samodzielnego, niepodległego państwa białego człowieka na kontynencie amerykańskim.

Utratę kolonii na środkowym wybrzeżu w Ameryce Północnej Brytyjczycy starali się zrekompensować opanowaniem Australii, którą rozpoczęli kolonizować pod koniec wieku, po odkryciu w 1771 r. przez żeglarza W. Cooka rozległych, żyznych wybrzeży na wschodzie kontynentu. Poza tym dzięki działalności Kompanii Wschodnioindyjskiej, utworzonej jeszcze w 1600 r., Brytyjczycy rozpoczęli podbój subkontynentu indyjskiego. Opanowanie najważniejszych morskich szlaków handlowych przynosiło olbrzymie zyski gospodarce metropolii. W latach 1782-88 morskie przewozy handlowe W. Brytanii wzrosły dwukrotnie.

Poczynając od 1792 r. W. Brytania brała też udział w koalicjach absolutystycznych monarchii Europy przeciwko Wielkiej Rewolucji Francuskiej. We wszystkich tych wojnach dominowały udział floty wojennej i subsydia finansowe W. Brytanii. Idee rewolucji francuskiej przyczyniły się też do wybuchu w 1798 r. kolejnego powstania narodowego w Irlandii. Zostało ono krwawo stłumione i w 1801 r. katolicka Irlandia została wchłonięta przez protestanckie Królestwo W. Brytanii.

Holandia, Niderlandy, hiszpańska wojna sukcesyjna. Po pokoju, zawartym w 1678 r. w Utrechcie, Holandia wprawdzie utrzymała swą niepodległość, lecz nacisk Francji Ludwika XIV na Niderlandy i Holandię trwał nadal. Działania wojenne Francji przeciwko, zajmowanym przez Hiszpanów, Niderlandom były fragmentem zamierzonego i konsekwentnie realizowanego przez Ludwika XIV planu przyłączenia Hiszpanii do Francji. W tym celu chciał on, po wymarcu hiszpańskich Habsburgów w 1700 r., zawłaszczyć tron hiszpański dla Burbonów. Francja stałaby się wówczas największą potęgą w Europie i kolonialnym supermocarstwem.

By do tego nie dopuścić, władca Holandii, Wilhelm III Orański, będący od 1689 r. także królem Anglii, zawiązał przeciw Francji wielką koalicję wojenną z Rzeszą Niemiecką, Szwecją, a od 1703 r. również z Portugalią i Sabsaudią. Rozpoczęta w 1701 r. wojna o sukcesję tronu w Hiszpanii szybko przekształciła się w wojnę paneuropejską, gdyż i Francja miała swych sojuszników, między innymi Bawarię i Kolonię. Wojna rozwijała się na wielu frontach w Europie Zachodniej, głównie w Hiszpanii, na morzach, również w koloniach w Ameryce Północnej. Trwała do 1715 r. i była dla obu walczących koalicji bardzo kosztowną i wyniszczającą.

Niderlandy w 1714 r. spod panowania Habsburgów hiszpańskich dostały się we władanie Habsburgów austriackich. W związku z tym jej terytoria stały się areną walk podczas paneuropejskiej austriackiej wojny sukcesyjnej w latach 1740-48. Wojska francuskie w bitwie pod Fontenoy odniosły znaczące zwycięstwo nad połączonymi siłami austriacko-angielskimi, zdobyły szereg twierdz i opanowały prawie całą Flandrię i część Holandii. Jednak ostatecznie, wg układu pokojowego zawartego w 1748 r., całe Niderlandy wróciły do Austrii. Zrujnowane przez wojny utraciły one swe dotychczasowe znaczenie gospodarcze, a w okresie rewolucji francuskiej uzależnione zostały w 1792 r. od Francji, pod rządami której znajdowały się do 1814 r.

Również Holandia wyszła z wojny bardzo osłabiona, utraciła też część swych zamorskich kolonii. Pod koniec XVIII w., podobnie jak Niderlandy, dostała się pod zwierzchnictwo Francji, przekształcając się w latach 1795-1806 w Republikę Batawską.

Hiszpania i Portugalia. W 1701 r. doszło do wojny sukcesyjnej o koronę hiszpańską po zmarłym królu Karolu II, trwającej potem przez 14 lat. Poczyniła ona wielkie spustoszenie w samej Hiszpanii, gdzie miała charakter wojny domowej pomiędzy proburbońską Kastylią i prohabsburską Katalonią, wspomaganą wydatnie przez wojska angielskie. Ostatecznie wojna zakończyła się ustanowieniem w Hiszpanii władzy króla Filipa V (1700-46) z dynastii

Burbonów (wnuk Ludwika XIV). W trakcie wojny, lub w wyniku traktatów pokojowych, zawartych w Utrechcie (1713) i w Rastatt (1714), Hiszpania utraciła Niderlandy, Neapol, Mediolan i Sycylię na rzecz Austrii, Gibraltar i wyspę Minorę na Balearach na rzecz Anglii, zaś Sycylia przypadła Księstwu Sabaudii i Piemontu w północnej Italii.

W pierwszej połowie XVIII w. Hiszpania prowadziła jeszcze trzy wojny: w latach 1718-20 z Francją, Wielką Brytanią, Niderlandami i Austrią, w 1727-29 z Francją i Wielką Brytanią oraz w 1733-38 w przymierzu z Francją przeciwko Austrii i Rosji.

Ze zniszczeń wojennych i kryzysu gospodarczego Hiszpania otrząsnęła się dopiero za panowania Karola III (1759-88). Przeprowadził on w państwie szereg reform w duchu oświeconego absolutyzmu i współdziałał w przymierzu z Francją przeciwko Anglii. Między innymi, w okresie wojny niepodległościowej w koloniach angielskich w Ameryce Północnej, wspierał powstańców amerykańskich, odzyskując przy tym w traktacie wersalskim z 1763 r., Florydę w Ameryce dla Hiszpanii.

Jednakże za panowania kolejnego Burbona, Karola IV (1788-1808) Hiszpania odwróciła się od Francji i wszczęła z nią wojnę, kierując się głównie wrogością do Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Wojnę tę przegrała zdecydowanie i w 1795 r. zmuszona została do przyjęcia bardzo ciężkich warunków pokojowych, podyktowanych przez zwycięskich Francuzów.

Portugalia, poczynając od 1703 r., również włączyła się do hiszpańskiej wojny sukcesyjnej, walcząc przeciwko Francji, lecz bez większego zaangażowania militarnego. Kraj potem przez całe pierwsze półwiecze XVIII stulecia przeżywał głęboki kryzys gospodarczy. Dodatkowo w dniu 1 listopada 1755 r. wystąpiło w Portugalii wielkie trzęsienie ziemi, jedno z największych w nowożytnej historii świata, które zniszczyło całkowicie ćwierćmilionową stolicę Lizbonę, zabijając ok. 100 tys. jej mieszkańców.

Dopiero w drugiej połowie XVIII w. nastąpił w Portugalii pewien rozwój gospodarczy. Wprowadzone zostały szerokie reformy w finansach państwowych, armii i sądownictwie. Wdrożone zostały również reformy w szkolnictwie, które wiązały się między innymi ze zniesieniem Zakonu Jezuitów w 1759 r.

Cesarstwo Austrii, austriacka wojna sukcesyjna. W pierwszej połowie XVIII w. Królestwo Austrii stoczyło dwie wojny z Turcją o panowanie na Bałkanach. W latach 1716-18 wojska austriackie, pod wodzą ks. Eugeniusza Sabaudzkiego, zwyciężyły Turków w kilku bitwach i zdobyły m. in. Belgrad w Serbii, uzyskując największy zasięg terytorialny Austrii w historii. W kolejnej wojnie w latach 1737-39 Austria walczyła z Turcją w koalicji z Rosją, z którą odłąd rywalizowała o wpływy na Bałkanach i która przejęła główną rolę w rozbijaniu imperium tureckiego.

Przyjmuje się, że rozpad Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego, zwanego też I Rzeszą Niemiecką, dokonał się ostatecznie w ciągu XVIII w., choć formalnie istniało do 1806 r. Powstałe w X w., jako jednolite państwo, od ok. XII w. tworzyło kilkadziesiąt samodzielnych organizmów państwowych: księstw, arcybiskupstw, miast, zakonów, które łączył jedynie wspólny cesarz, panujący dynastycznie. Od XV w. wszyscy cesarze wywodzili się z dynastii Habsburgów, których główną posiadłością była Marchia Austriacka.

Domena Habsburgów powiększała się jednak nieustannie, głównie po przez koneksje rodzinne, i gdy w 1740 r. w Środkowej Europie powstało Cesarstwo Austriackie, to obejmowało ono, prócz ziem Królestwa Austriackiego, również Czechy, Morawy, Śląsk, Węgry, Karyntię, Chorwację oraz wiele krain w Europie Zachodniej. Już od momentu swego powstania Cesarstwo Austriackie uzyskało więc status mocarstwa europejskiego, obok Francji, Anglii, Rosji i Imperium Osmańskiego. Podstawą merkantylnej gospodarki stanowił w Austrii monopol na sól, tytoń, żelazo, tekstylia i szkło.

Pierwszym cesarzem Austrii został, panujący od 1711 r. w I Rzeszy, Karol VI (1711-40). Gdy zmarł, tron po nim przejęła jego najstarsza córka Maria Teresa (1740-80). Stało się to powodem wybuchu austriackiej wojny sukcesyjnej (1740-48). Mianowicie z pretensjami do dziedzictwa tronu wystąpił także książę Bawarii, w czym wsparły go Francja i Hiszpania, a przy okazji Prusy dokonały najazdu na Śląsk. Po wkroczeniu wojsk francuskich i bawarskich do Austrii i opanowaniu przez nie terytorium Czech, do wojny po stronie Austrii zaangażowały się również Anglia, Holandia i Sardynia. Przy ich pomocy do 1743 r. Austriacy odbili prowincję czeską i zajęli Księstwo Bawarii, wcześniej zawierając pokój z Prusami, które zyskały część prowincji śląskiej.

Gdy w 1745 r. zmarł główny autor wojny sukcesyjnej, elektor bawarski Karol VII, wojna na terenie Austrii zakończyła się. Ale kontynuowana była jeszcze na terytoriach habsburskich w Italii oraz w Niderlandach. Zakończona została ostatecznie dopiero przez zawarcie pokoju w Akwizgranie w 1748 r. Potwierdzono w nim dziedziczne prawa Marii Teresy do posiadłości Habsburgów, Śląsk przyznano Prusom, Lombardię Sardynii i inne. Tak więc austriacką wojnę sukcesyjną uważać można za kolejną wojnę paneuropejską o nowy kształt i wpływy w Europie.

Cesarzowa Austrii nie mogła jednak pogodzić się z utratą Śląska i wszczęła w 1756 r. nową wojnę z Prusami o ich odzyskanie. Wojna ta, znana pod nazwą wojny siedmioletniej, miała poważne konsekwencje dla zmiany oblicza Europy, ale Austrii nie udało się odzyskać Śląska. Natomiast bardzo znaczne nabytki terytorialne uzyskała Austria w wyniku I rozbioru Polski w 1772 r., w którym wzięła udział wraz z Prusami i Rosją.

Maria Teresa prowadziła rządy w duchu oświeconego absolutyzmu. Dzięki jej reformom administracji, sądownictwa, oświaty, armii i finansów, Austria stała się zwartym organizmem państwowym, mimo bardzo dużego zróżnicowania poszczególnych prowincji pod względem narodowościowym i poziomu rozwoju gospodarczego. Pod jej długoletnimi rządami Cesarstwo Austriackie w znaczący sposób zaczęło oddziaływać na rozwój i kształt gospodarki, handlu, kultury w całej Europie Środkowej. Zaś jego stolica Wiedeń, stała się, po Paryżu, drugim największym w Europie ośrodkiem sztuki, kultury, życia towarzyskiego (dwór wiedeński) oraz mody.

Od 1765 r. wraz z cesarzową Marią Teresą sprawował rządy jej syn Józef II (1765-90). W czasie samodzielnych rządów, po śmierci swej matki, kontynuował jej politykę światłego absolutyzmu. W 1781 r. ograniczył pańszczyznę i poddaństwo chłopów w Austrii, Czechach i Galicji, a w 1786 r. na Węgrzech. Wprowadził w państwie jed-

nolią administrację z niemieckim językiem urzędowym, zniósł tortury i karę śmierci w sądownictwie. W 1781 r. wydał edykt, wprowadzający w Austrii pełną tolerancję dla wyznawców protestantyzmu i prawosławia, rozwiązał zakony kontemplacyjne (1300 klasztorów) i przejął kontrolę nad szkołami jezuickimi. Mimo to, jako katolik, utrzymywał dobre stosunki z Kościołem rzymsko-katolickim, czego przejawem była wizyta papieża Piusa VI we Wiedniu w 1782 r.

W 1787 r. Austria wzięła udział, w przymierzu z Rosją, w wojnie na Bałkanach przeciwko Turcji. Nie angażowała się jednakże w niej w większym zakresie i wycofała się z wojny w 1790 r. po zgonie cesarza. Drugim ważniejszym tego powodem były obawy o nadmierny wzrost potęgi Rosji, której wojska, gromiąc Turków, zajęły Mołdawię i Wołoszczyznę.

W 1790 r., po śmierci cesarza Józefa II, tron przejął jego młodszy brat Leopold II (1790-92). Zawarł on sojusz wojskowy z Prusami i wspólnie oba państwa skoncentrowały swe armie w habsburskiej Belgii, przygotowując się do wystąpienia przeciw rewolucyjnej Francji. W 1792 r. wojska te odparły ofensywę francuską i same przeszły do kontrataku na terytorium Francji. Nie wykorzystały jednakże swych sukcesów, m.in. na skutek zaangażowania się Prus w II rozbiór Polski i śmierci cesarza Leopolda II. Następcą został jego syn Franciszek II (1792-1806).

W 1793 r. obie monarchie znalazły się w pierwszej, szerokiej koalicji antyfrancuskiej, w skład której weszły jeszcze Wielka Brytania, Prusy, Hiszpania, Rosja, Holandia i wiele dalszych państw niemieckich i włoskich. Działania wojenne rozgrywały się na wielu frontach, przy czym poszczególni uczestnicy koalicji w różnym czasie, z różnych powodów, wycofywali się z wojny. Najdłużej, prócz W. Brytanii, bo do października 1797 r., walczyła z wojskami Napoleona Austria. Po klęsce swych wojsk w północnych Włoszech zmuszona została do zawarcia z Francją pokoju w Campo Formio, w którym utraciła ostatecznie Belgię i niektóre terytoria północnych Włoch, zaś zyskała Republikę Wenecką. Równocześnie w 1795 r. wzięła udział w III rozbiórce Polski. W grudniu 1798 r. Austria przyłączyła się do kolejnej, drugiej koalicji antyfrancuskiej. Główne walki rozegrały się w 1799 r. na Półwyspie Apenińskim, którego północna część odbita została z rąk Francuzów przez wojska rosyjskie i austriackie.

Królestwo Prus, wojna siedmioletnia. Efektem, trwającego przez całe XVIII stulecie, rozpadu I Rzeszy Niemieckiej, było między innymi powstanie, na jego wschodnim krańcu, Królestwa Prus. W 1701 r. książę brandenburski Fryderyk I koronował się w Królewcu na króla nowego państwa, zlepionego z dwu odrębnych części: Księstwa Brandenburskiego oraz Prus Książęcych i jeszcze kilku małych krain, rozrzuconych na północnych terenach Rzeszy. Stolicą Prus stał się Berlin.

Prusy zaistniały jako kraj ubogi, ze słabo rozwiniętą gospodarką rolno-leśną. Lecz Fryderyk I (1701-13), a zwłaszcza jego syn Fryderyk Wilhelm I (1713-40) oraz wnuk Fryderyk II Wielki (1740-86) wprowadzili w państwie sprawne centralistyczno-biurokratyczne rządy, zadbali o rozwój gospodarczy, budowę dróg, kanałów oraz manufaktur (jedwab, szkło, porcelana), unowocześnili sądownictwo, uzdrowili finanse państwa, zaś przede wszystkim zrealizowali rozbudowę nowoczesnych sił zbrojnych.

Służbą wojskową objęta została cała ludność, a już za panowania Franciszka Wilhelma I stała armia zwiększona została do 83 tys. żołnierzy. Podlegali oni żelaznej dyscyplinie i mustrze, natomiast szlachecki korpus oficerski stał się najwyższym stanem w państwie. Sam król, jako pierwszy władca w Europie, stale nosił mundur wojskowy i dlatego Fryderyka Wilhelma I zwano również "królem-sierżantem".

Nowoczesne siły zbrojne Prus zostały wkrótce skutecznie wykorzystane przez swych monarchów do powiększenia terytorium Królestwa i jego znaczenia w środkowej Europie. W tym celu zawierali też oni odpowiednie sojusze militarne z ościennymi państwami, zmieniając je, nader często, w zależności od wyznaczonych celów. A były nimi kolejno: odebranie Szwedom wielkiego portu Szczecina, a następnie, przy okazji austriackiej wojny sukcesyjnej, zajęcie części bogatego Śląska. O Śląsk Prusy stoczyły później jeszcze dwie wojny (1744-45, 1756-63).

Trzecia wojna o Śląsk, rozpoczęta przez Austrię, która chciała go odzyskać, przerodziła się szybko w kolejną paneuropejską wojnę, znaną pod nazwą wojny siedmioletniej. Stało się tak w wyniku rozległych sojuszy, jakie zawarły obie wojujące strony, co rozszerzyło teatry wojenne na różne części Europy, a nawet świata. Głównymi uczestnikami wojny siedmioletniej były Prusy, sprzymierzone z Anglią i księstwami Hanoweru i Brunshwiku oraz Austria, ze swymi sojusznikami: Francją, Rosją, Szwecją, Saksonią i wielu innymi państewkami I Rzeszy Niemieckiej. Tylko Polska, bezpośredni sąsiad ziem śląskich, zamieszkałych przy tym w większości przez ludność polską, nie wzięła udziału w wojnie. Spełniała jedynie rolę kraju tranzytowego dla przemarszu armii rosyjskich.

Wojna siedmioletnia toczyła się prawie wyłącznie na terytorium Prus, przy czym zaangażowanie militarne Francji i Wielkiej Brytanii było niewielkie, znacznie mniejsze niż w wojnie o sukcesję austriacką. Natomiast wielkie siły przeciwko Prusom zmobilizowały Austria i Rosja. Przez pierwszych kilka lat działania wojenne prowadzone były ze zmiennym szczęściem, wojska pruskie odznaczały się lepszym wyszkoleniem, a obie strony szeroko wykorzystywały artylerię, znacznie udoskonaloną w tym czasie.

Wojna zakończona została w 1763 r. układami w Hubertusburgu w Saksonii, potwierdzonymi w traktacie pokojowym w Paryżu. Prusy utrzymały Śląsk i wszystkie swe posiadłości, zaś Anglia wyparła do końca wpływy Francji w Ameryce Północnej i zdobyła dominującą pozycję w Indiach. Największym zwycięzcą okazały się však Prusy, w szczególności ich władca Fryderyk II Wielki, co stało się zresztą głównie w wyniku szczęśliwego dla Prus zbiegu okoliczności. Mianowicie, gdy wojska rosyjskie zajęły większość terytoriów Prus, po Berlin włącznie, i ich klęska wydawała się już przesądzona, zmarła cesarzowa Rosji Elżbieta I, a jej następca Paweł III zarządził natychmiastowy odwrót armii rosyjskich i zawarł przymierze z Prusami. W każdym bądź razie Królestwo Pruskie po 1763 r. powiększyło grono mocarstw europejskich.

W 1772 r. na wniosek króla Prus Fryderyka II dokonany został I rozbiór Rzeczypospolitej pomiędzy Prusy, Austrię i Rosję. Dobrym pretekstem do niego była konieczność ukrócenia "anarchii", ogarniającej Rzeczypospolitą.

Znów największym beneficjentem przedsięwzięcia były Prusy, które przez zagarnięcie Warmii i Pomorza Gdańskiego uzyskały jednolity obszar od Niemna po Łabę.

W 1792 r. Prusy sprzymierzyły się z Austrią i wysłały swe wojska do austriackiej Belgii, by przeciwstawić się rewolucyjnej Francji. Król pruski Fryderyk Wilhelm II (1786-97) nie angażował się jednakże nadmiernie w wojnę z Francją i zawarł z nią odrębny pokój w 1795 r. w Bazylei. Absorbował go bardziej udział w rozbiorach Polski, gdzie Prusy miały o wiele więcej do zyskania. Mianowicie dzięki II i III rozbiorowi Polski w 1793 r. i 1795 r. Prusy powiększyły się o Wielkopolskę i dalsze terytoria Korony po Warszawę i Białystok włącznie. Ponieważ ludność niemiecka w nowych granicach Prus stała się mniejszością, więc biurokracja pruska zorganizowała wielkie akcje germanizacyjne, głównie na Śląsku i Pomorzu, przesiedlając tam do 1800 r. około 300 tys. kolonistów niemieckich.

Półwysep Apeniński. W XVIII stuleciu Półwysep Apeniński nadal stanowił konglomerat kilkunastu różnych państw. Największymi były królestwa Neapolu, Sycylii i Sardynii, Republika Wenecji, Państwo Kościelne oraz Księstwo Sabaudii, z którego po połączeniu w 1720 r. z Królestwem Sardynii, powstało nowe państwo Sardynia-Piemont. Lecz tylko niektóre z państw włoskich posiadały niezależność i niepodległość, należały do nich: republiki Wenecji i Genui, Państwo Kościelne, Księstwo Toskanii do 1737 r. i Korsyka do 1768 r. Pozostałe przynależały do Austrii, Hiszpanii, bądź Francji, stanowiąc własność dynastyczną monarchów tam panujących. Ponieważ dynastie się zmieniały, a poszczególne państewka włoskie były przedmiotem handlu, aliansów lub podbojów, więc często przechodziły one "z rąk do rąk". Np. Księstwo Parmy wprawdzie niezależne, od 1731 r. znalazło się pod rządami hiszpańskimi, od 1733 austriackimi, od 1748 znów hiszpańskimi, a od 1796 r. francuskimi.

Pomijając najmniejsze państewka, stan polityczny Półwyspu Apenińskiego w 1750 r. przedstawiał się następująco: Królestwo Sardynii (Piemont, Korsyka, Sardynia), Księstwo Modeny, republiki - Wenecji, Genui, Państwo Kościelne, posiadłości austriackie - królestwa Neapolu, Sycylii i księstwa Mediolanu, Toskanii, posiadłości francuskie - Księstwo Parmy.

Mniej więcej od połowy wieku w niektórych państwach włoskich dokonał się znaczny rozwój gospodarczy i kulturalny, zwłaszcza w północnych regionach półwyspu. Wprowadzone zostały w nich nowoczesne, oświeceniowe reformy w szkolnictwie, ustawodawstwie, ograniczone zostały przywileje stanowe szlachty itp. Reformy ominęły natomiast Genuę, Wenecję i Państwo Kościelne. W Genui i Wenecji rządziły wąskie oligarchie bankowe, niezdolne do reform w obawie utraty swych majątków i władzy. Zaś Państwo Kościelne znajdowało się w permanentnym kryzysie finansowym, spowodowanym ograniczeniem przywilejów i uprawnień kleru oraz opłat na cele kościelne w wielu państwach katolickich w XVIII w. Także międzynarodowy prestiż papieżstwa był bardzo niski.

Bardzo wielkie zmiany na mapie politycznej Półwyspu zaistniały w ostatnich latach XVIII w. w związku z francuskimi wojnami rewolucyjnymi. W latach 1796-97 wojska francuskie, dowodzone przez gen. Napoleona Bonaparte wprawdzie zmiażdżyły Sardynię-Piemont, a następnie wyparły Austriaków z całych północnych Włoch. Zaś do 1799 r. zajęły Toskanię, Rzym i Neapol, czyli praktycznie biorąc cały Półwysep Apeniński. Wszędzie tam Napoleon, obalając dotychczasowe dynastie panujących, tworzył nowe rewolucyjne republiki, często o nowych nazwach.

Szwecja, II wojna północna. Jakby w cieniu hiszpańskiej wojny sukcesywnej o hegemonię w zachodniej Europie, na północno-wschodnich jej rubieżach rozegrana została druga wojna północna (1700-21) o panowanie nad Bałtykiem. Wzięła w niej udział koalicja sześciu państw przeciwko Szwecji, będącej hegemonem w regionie Morza Bałtyckiego. Należały do niej: Dania, Saksonia, Rosja i Rzeczpospolita, w trakcie wojny dołączyły Królestwo Prus i Księstwo Hanoweru. Uczestnicy koalicji mieli swe własne, częściowo rozbieżne, cele i interesy, jakie chcieli uzyskać w wojnie.

Wiosną 1700 r., jako pierwsza, działania wojenne przeciwko Szwecji podjęła Dania, pragnąca odebrać prowincję Szlezwik u podstawy Półwyspu Jutlandzkiego. Prawie równocześnie do wojny przystąpił król Polski August II Mocny, który zamierzał zdobyć dla siebie Inflanty. Początkowo występował tylko jako elektor saski, lecz już wcześniej w 1699 r., jako król Polski, zawarł antyszwedzkie przymierze z Rosją i Danią, pragnąc wciągnąć w konflikt również Rzeczpospolitą. Swe działania wojenne wojska saskie rozpoczęły od próby zdobycia miasta Rygi. Zaś Rosja przystąpiła do wojny jesienią 1700 r. z głównym zamiarem wywalczenia dostępu do Morza Bałtyckiego, przy czym wojska rosyjskie obległy miasto-twierdzę Narwę.

Obie operacje nie powiodły się, głównie dzięki przewadze Szwedów w artylerii i taktycznym zdolnościom młodego króla szwedzkiego Karola XII ("ostatniego wikinga"), kierującego bezpośrednio swymi wojskami oraz działającym z wielką energią. Przede wszystkim zmusił Danię do wycofania się z wojny już w sierpniu 1700 r., grożąc zajęciem jej stolicy Kopenhagi, w czym uzyskał wsparcie marynarki wojennej W. Brytanii i Holandii. Następnie szybko przeprowadził swe wojska przez Bałtyk na odsiecz Rydze i Narwie i rozgromił wojska rosyjskie oraz saskie, działające w Inflantach.

Wykorzystując swe zwycięstwa, butny Karol XII zamierzył wówczas dokonać dzieła całkowitego pobicia swych przeciwników na ich własnych terytoriach. Na pierwszą ofiarę swego rewanzu wybrał Rzeczpospolitą. Rozprawa z nią przyszła mu rzeczywiście względnie łatwo, gdyż liczni magnaci i możni w Koronie, a zwłaszcza na Litwie, woleli podporządkować się królowi szwedzkiemu, niż służyć dalej własnemu. To też Karol XII, gromiąc słaby opór, w kilku kolejnych kampaniach w latach 1701-1705 opanował prawie całe terytorium Rzeczypospolitej.

Gdy król August II Mocny uciekł do Drezna, Karol XII latem 1706 r. ruszył ze swym wojskiem na Saksonię. Faktycznie, by nie dopuścić do splądrowania swojego dynastycznego królestwa, August II rychło zawarł ze Szwedami traktat pokojowy w Altranstädt, zgodnie z którym mieli oni otrzymać wielką kontrybucję, a on sam zrzekł się korony polskiej na rzecz Stanisława Leszczyńskiego, ogłoszonego wcześniej królem Polski przez Karola XII.

Dopiero wiosną 1708 r. 40-tys. armia szwedzka ruszyła z baz w Rzeczypospolitej na wschód, by rozprawić

się z drugim bałtyckim rywalem. Już na samym początku kampanii Szwedzi doznali zawodu, nie otrzymując przyobiecanej pomocy ze strony Inflant i ukraińskiego hetmana Mazepy, z którym wcześniej się sprzymierzyli. A 8 lipca 1709 r. w wielkiej bitwie z wojskami rosyjskimi, rozegranej pod Połtawą na Ukrainie, ponieśli sromotną klęskę. Sam król Karol XII wprawdzie ocalał, dzięki ucieczce z placu boju i schronieniu się w tureckim Stambule, lecz jego niezwykła dotąd armia, jaką poprowadził ze sobą, przestała praktycznie istnieć. Powrócił do kraju dopiero w 1713 r., już po utracie większości terenów przybałtyckich, by zginąć w 1718 r. w starciu z Duńczykami.

Druga wojna północna ostatecznie zakończyła się w 1721 r. pokojem w Nysztad w Finlandii. W jego wyniku Szwecja utraciła wszystkie terytoria na południe od Morza Bałtyckiego, zmuszona została do likwidacji swej floty wojennej i w konsekwencji straciła też, zresztą bezpowrotnie, status mocarstwa europejskiego. Drugim, znacznie istotniejszym, rezultatem wojny było wybicie się Rosji na największe kontynentalne mocarstwo w Europie.

Wprowadzone zostały wówczas w Szwecji szerokie zmiany polityczne i gospodarcze. Ograniczona została władza króla na rzecz Rady Państwa i Parlamentu, wspierającego się głównie na średniej i drobnej szlachcie, oraz wprowadzono reformy merkantylistyczne w gospodarce. Nie przyniosły one jednak spodziewanej poprawy sytuacji państwa, zwłaszcza wobec udziału Szwecji w kolejnej wojnie z Rosją (1741-43), w której utraciła południowo-wschodnie terytoria Finlandii, oraz w, również przegranej, wojnie siedmioletniej (1756-63) przeciwko Prusom.

Postępujący nieustannie rozkład państwa zahamowany został dopiero w czasie panowania króla Gustawa III (1771-92), który przede wszystkim zniósł ograniczenia władzy królewskiej. Centralizacja władzy sprzyjała rozwojowi gospodarki, wzrósł znacznie eksport rudy i surówki żelaza, nastąpiło unowocześnienie metod stosowanych w rolnictwie i hodowli, rozwinęły się nauka i kultura. Wprowadzone reformy i absolutystyczne rządy Gustawa III spowodowały jednak powstanie przeciwko niemu spisku arystokratów, w wyniku którego został podstępnie zamordowany na balu maskowym w Wielkiej Operze w Sztokholmie.

Rzeczpospolita. Na sejmie elekcyjnym w 1697 r., po bardzo burzliwym interregnum, królem obrany został elektor saski August II Mocny (1697-1706 i 1709-1733) z dynastii saskiej Wettinów. O jego wyborze zdecydowały: jego wcześniejsze przejście na katolicyzm, przekupienie części szlachty na sejmie elekcyjnym i sprzeciw cara Piotra I wobec kandydatury francuskiego księcia Conti, co zaowocowało zerwaniem na wiele lat handlu i stosunków francusko-polskich. Podczas koronacji August II musiał przysięgać na Pacta conventa, które znacznie osłabiły jego pozycję jako króla.

August II Mocny swe panowanie rozpoczął od próby opanowania księstw naddunajskich, Mołdawii i Wołoszczyzny. Wyprawa podhajecka wykazała jednakże słabość wojsk RP i ich niechęć do współdziałania z wojskami saskimi. Ale w zawartym z Turcją w styczniu 1699 r. pokoju w Karłowicach, Rzeczpospolita odzyskała Podole z twierdzą kamieniecką, a młody król umocnił swą pozycję na tronie polskim.

Drugą wielką inicjatywą Augusta II było wznowienie w 1700 r., w sojuszu z Rosją (zawartym w listopadzie 1699 r.) i Danią, wojny ze Szwecją o Inflanty. Kraina ta, jako własna zdobycz dynastyczna Wettinów, przez przyłączenie jej do Polski miała wzmocnić pozycję króla wobec szlachty i umożliwić mu zaprowadzenie rządów absolutystycznych. Wojska saskie próbujące zdobyć Rygę, największy port w regionie, zostały jednakże odparte przez Szwedów, którzy rozgromili również Rosjan, oblegających Narwę. Po czym król szwedzki Karol XII pomaszerował ze swym wojskiem na Rzeczpospolitą, odnosząc w lipcu 1701 r. kolejne zwycięstwo nad wojskami saskimi nad Dźwiną. Akurat w Wielkim Księstwie Litewskim trwała wojna domowa pomiędzy potężnym rodem magnackim Sapiehów a pomniejszych magnatami i szlachtą litewską, która w pospolitym ruszeniu w bitwie w listopadzie 1700 r. pod Olkienikami pod Wilnem rozgromiła wojska Sapiehów, poczym ich majątki zostały rozgrabione i przejęte przez zwycięzców. Hetman Sapieha i jego stronnicy oddali się więc pod opiekę Karola XII.

Zaangażowany w wojnie o dalekie Inflanty król August II jakby nie zauważył i nie zareagował, gdy w styczniu 1701 r. Księstwo Brandenburskie (Zachodnie Pomorze) połączyło się z Prusami Książęcymi w jedno Królestwo Pruskie, którego królem mianował się (w Królewcu) dotychczasowy elektor brandenburski, Fryderyk III. Zadeklarował on wprawdzie utrzymanie istniejących traktatów i praw polskich do Prus, ale faktycznie na północnych rubieżach Rzeczypospolitej powstało nowe, nieprzyjazne jej, państwo niemieckie. Miało to swe poważne konsekwencje dla późniejszej historii Polski i całej Europy.

W swym pochodzie na Rzeczypospolitą Szwedzi, podobnie jak 50 lat wcześniej w czasie pierwszego "potopu", nie napotykali na poważniejszy opór. Poszczególne oddziały wojskowe, miasta, powiaty poddawały się bez walki i do sierpnia 1702 r. Szwedzi opanowali wszystkie centralne dzielnice Korony z Warszawą, Poznaniem, Krakowem. Opozycyjne, w stosunku do Augusta II Sasa, kręgi szlachty zawiązały wówczas zbrojną konfederację w Warszawie, a na zjeździe w styczniu 1704 r. ogłoszono jego detronizację. Wykorzystał to niezwłocznie Karol XII i wyszukał sobie nowego króla Polski w osobie młodego wojewody poznańskiego, Stanisława Leszczyńskiego (1704-10 i 1733-36). W dniu 2 lipca 1704 r. sejm elekcyjny w postaci niewielkiego zgromadzenia szlachty w, otoczonym przez wojska szwedzkie obozie podwarszawskim, dokonał jego formalnego wyboru na króla Rzeczypospolitej.

August II nie miał jednakże zamiaru abdykować. W maju 1704 r. doprowadził do zawiązania konfederacji sandomierskiej, grupującej jego zwolenników, ogłosił pospolite ruszenie obronne i w sierpniu, w obozie nad Narwią, zawarł kolejny traktat sojuszniczy z carem Rosji Piotrem I, zgodnie z którym na wschodnie terytoria Rzeczypospolitej weszły wojska rosyjskie dla ochrony tychże przed Szwedami. W kraju zaczęła rozwijać się wojna domowa pomiędzy zwolennikami saskiego Augusta II i St. Leszczyńskiego, zgodnie z powiedzeniem: "Jedni do Sasa, drudzy do Lasa".

Równocześnie na południowo-wschodnich kresach Rzeczypospolitej trwały niepokoje i bunty chłopstwa ukraińskiego, kierowane przez kozackiego pułkownika Palija. Powstańcy zajęli Korsuń, Berdyczów, Białą Cerkiew

oraz liczne inne miejscowości, wszędzie urządzając pogromy szlachty i ludności żydowskiej. Po porozumieniu narwskim tereny te obsadzone zostały przez wojska Mazepy, hetmana lewobrzeżnej Ukrainy, będącej pod zwierzchnictwem rosyjskim. Później Mazepa, namawiany przez stronników Leszczyńskiego, przeszedł na stronę Szwedów.

Celem ostatecznego rozprawienia się z Augustem II, latem 1706 r. król szwedzki Karol XII ruszył wreszcie ze swym wojskiem przez austriacki Śląsk do Saksonii. By nie dopuścić do splądrowania swego dynastycznego królestwa, August II zawarł wtedy ze Szwedami traktat pokojowy w Altranstädt pod Lipskiem, zgodnie z którym mieli otrzymać oni wielką kontrybucją, zaś on sam zrzekł się korony polskiej na rzecz St. Leszczyńskiego i wydał Szwedom kilka tysięcy żołnierzy rosyjskich, których przesał mu wcześniej na pomoc Piotr I.

Dopiero po rocznej okupacji i eksploatacji Saksonii Karol XII zdecydował się także na rozprawę z Rosją i wiosną 1708 r. poprowadził swe wojska na wschód. Po etapowym marszu do Mohylewa na Litwie, skierował swą 40-tysieczną armię na południe na Ukrainę, licząc na lepszą aprowizację i pomoc Kozaków zaporoskich hetmana Mazepy oraz tatarskiego Chanatu Krymskiego. Tam 8 lipca 1709 r. Szwedzi ponieśli wielką klęskę w bitwie pod Poltawą. Z pogromu ocalało tylko kilkuset żołnierzy z Karolem XII i hetmanem Mazepą, którym udało się uciec na Krym.

Szwedzi rozpoczęli wtedy szybki odwrót również z terenów Rzeczypospolitej, a wraz z nimi emigrowali ich poplecznicy, zaś Leszczyński, wraz ze swymi zwolennikami, udał się na emigrację do Szwecji, później do Istambułu. Tam zabiegał u sułtana o wojnę Turcji przeciwko Rosji i Rzeczypospolitej. Potem przez 22 lata przebywał we Francji. W 1725 r. jego córkę Marię poślubił król Francji, 15-letni wówczas Ludwik XV.

W trakcie wycofywania się Szwedów z Rzeczypospolitej i po ucieczce Leszczyńskiego, wrócił do kraju August II Mocny, jakby zapominając, że kilka lat wcześniej zrzekł się w uroczystym ślubowaniu polskiej korony. Zaczął swe nowe rządy od zawarcia w październiku 1709 r. w Toruniu z carem Piotrem I kolejnego traktatu, w którym Rosja ponowiła swe gwarancje udzielenia Polsce pomocy w walce ze Szwedami, a ziemie Rzeczypospolitej miały stać się bazą operacyjną dla armii rosyjskich w dalszej wojnie z nimi. Oczywiście w ślad za carskimi armiami szła również realna władza carska. Nie podobało się to społeczności szlacheckiej, żądającej opuszczenia kraju przez wszystkie obce wojska. Z drugiej strony uaktywniła się groźba zbrojnej ingerencji Turcji, prowokowanej do niej przez Karola XII i zwolenników Leszczyńskiego, przebywających w Stambule. Był to dodatkowy argument, obok zagrożenia szwedzkiego, za obecnością wojsk rosyjskich w Polsce.

W 1712 r. w Warszawie zebrał się sejm, który przywrócił Augusta II do tronu, potwierdził konfederację sandomierską i unieważnił traktat altrandsztadzki, domagając się też ponownie odejścia z Polski wojsk rosyjskich. Ale na Pomorzu i w Holszynie nadal Rosjanie wspólnie z Duńczykami bili się ze Szwedami. Zaś w 1715 r. zawarta została w Tarnogrodzie (wieś k. Zamościa) konfederacja przeciwko obecności wojsk saskich, które na swe utrzymanie nakładały uciążliwe kontrybucje na szlachtę i chłopów. Po krótkich działaniach wojennych w sprawie tej przez dwa lata toczyły się rokowania konfederatów z Augustem II, przy mediacji rosyjskiej. Zakończyły się traktatem potwierdzonym przez "Sejm niemy", jaki odbył się 1 lutego 1717 r. w Warszawie. Przyjęto na nim uchwały o wyjściu wojsk saskich z Polski, ograniczeniu kompetencji hetmanów, ustaleniu liczby wojska na 24 tys. żołnierzy, a także zatwierdzono dotychczasowe przywileje szlachty. Obrady sejmu trwały tylko jeden dzień, przy czym posłowie nie zostali dopuszczeni do głosu, by nikt nie mógł zgłosić "liberum veto". Praktycznie zapoczątkował on protekcję rosyjską nad Polską. Tym niemniej w 1719 r. August II zawarł we Wiedniu traktat sojuszniczy z Austrią i Anglią, żądając stanowczo wyjścia z Rzeczypospolitej także wojsk rosyjskich, co wkrótce nastąpiło.

Druga wojna północna zakończyła się ostatecznie w 1721 r. traktatem w Nysztad w Finlandii. W jej wyniku Szwecja pozbawiona została wszystkich swych zdobyczy na południowych wybrzeżach Bałtyku i straciła status mocarstwa na zawsze, zaś Rosja stała się największym mocarstwem kontynentalnym w Europie. Natomiast Rzeczpospolita wyszła z wojny straszliwie zrujnowana oraz rozbita i skłócona wewnętrznie pod względem politycznym. Realnie po II wojnie północnej Polska do 90. lat XVIII w. nie prowadziła już żadnych poważniejszych wojen zewnętrznych. Lecz okres ten bynajmniej nie został wykorzystany na rozwój i umocnienie państwa. Przez 15 lat, do końca panowania Augusta II, odbudowa kraju ze zniszczeń wojennych postępowała bardzo powoli. Znacząco rozwinął się jedynie handel, zwłaszcza eksport zboża i drewna, czemu sprzyjało uporządkowanie polityki celnej.

W kraju cały czas trwał kryzys władzy, polegający na dążeniu rodów magnackich do rządzenia w swych posiadłościach i województwach we własnym zakresie. Niektóre z nich, np. Sapiechowie, czy Radziwiłłowie na Litwie, miały nawet własne odrębne prawo, wojsko, skarb i urzędy. Szermując hasłami tradycyjnych wartości i wolności szlacheckiej, szlachta wiodła zaciekle spory o władzę, wyżywała się w zajazdach, rokoszach i konfederacjach, walcząc nieugięcie i skutecznie o utrzymanie swych feudalnych przywilejów.

Równocześnie oskarżano króla o nadużywanie władzy ze szkodą dla "złotej wolności" szlacheckiej. Faktycznie August II Mocny, a później August III Gruby, podobnie jak wcześniej Jan III Sobieski, chcieli wzmocnienia centralnej władzy królewskiej, uporządkowania systemu podatkowego, zwiększenia wojsk itp. Lecz odpowiednie decyzje, zgodnie z panującymi zasadami ustrojowymi, należały do sejmów szlacheckich, których albo w ogóle nie udawało się zwołać, albo były one zrywane przez liberum veto.

August II Mocny znany był ze swej siły (łamał w rękę podkowsy), stąd jego przydomek, oraz ze swych licznych romansów. Do jego wielu konkubin zaliczały się m.in. księżna Lubomirska, hrabina Cosel i hrabina Maria Denhoff. Był też wielkim miłośnikiem i mecenasem sztuki.

August II Sas zmarł w Warszawie 1 lutego 1733 r. Sejm szlachecki obwołał wtedy królem ponownie Stanisława Leszczyńskiego, który przyjechał na elekcję z Francji, mocno wspierany pieniędzmi przez swego zięcia Ludwika XV, króla Francji. Ten wybór stał się powodem wojny sukcesyjnej o tron polski. Nastąpiła zbrojna interwencja Rosji, Austrii i Saksonii, za których protekcją obwołany został królem syn Augusta II Sasa, Fryderyk August, jako August III Sas (1733-1763).

Stronnictwo Leszczyńskiego stawiało większy opór jedynie w Gdańsku, licząc tam na pomoc francuską. Rzeczywiście przybył niewielki francuski oddział interwencyjny, ale został rychło rozbity przez Sasów i Rosjan, zaś Gdańsk skapitulował po kilkumiesięcznym oblężeniu. Stronnicy Leszczyńskiego uznali wówczas Augusta III, natomiast on sam przebrany za chłopca uciekł do Królewca w Prusach Książęcych, gdzie zawiązała się w Dzikowie nowa zbrojna konfederacja w obronie jego elekcji. Po jej rozbiciu w Puszczy Kurpiowskiej i po porozumieniu się Francji i Austrii - Stanisław Leszczyński zmuszony został do zrzeczenia się korony i powrócił do Francji. Tak więc nie miał on czasu na zmianę czegokolwiek w sarmackiej Rzeczypospolitej. Że chciał wzmocnienia władzy centralnej, zniesienia poddaństwa chłopów, ograniczenia liberum veto itp. zaświadczył tylko w swej książce "Głos wolny wolność ubezpieczający", datowanej na 1733, ale wydanej w 1748 r. We Francji St. Leszczyński ustanowiony został przez Ludwika XV dożywotnim władcą bogatego księstwa Lotaryngii, zmarł tragicznie w wieku 89 lat, jako najdłużej żyjący król polski.

W dniu koronacji Fryderyk August Sas miał 37 lat, był żonaty od 1715 r. z cesarżówną austriacką Marią Józefą. Mieli aż 14 dzieci, troje z nich zmarło w wieku dziecięcym. Maria Józefa była bogobojną katoliczką i wszystkie 7 jej córek miały pierwsze imiona Maria. Fryderyk August przygotowywany na króla polskiego został w 1715 r. przechrzczony na katolicyzm, co w protestanckiej Saksonii skrzętnie skrywano. Ta jego konwersja religijna była potem źródłem różnych zatargów.

Okres 30-letnich rządów Augusta III nie został zamącony żadną wojną zewnętrzną, choć tuż za zachodnimi granicami Rzeczypospolitej rozegrały się w latach 1740-45 trzy wojny pomiędzy Prusami a Austrią o sukcesję austriacką i o Śląsk, mający dla Polski żywotne znaczenie. A następnie paneuropejska wojna siedmioletnia (1756-63), m.in. z udziałem Rosji.

Panując w Rzeczypospolitej, August III nie troszczył się o siłę militarną, gospodarkę i rozwój państwa. Natomiast był wielkim znawcą i mecenasem sztuki, zwłaszcza malarstwa i muzyki, w tym głównie operowej, ale w Dreźnie, stolicy Saksonii, zaś w Warszawie w ogóle bardzo rzadko przebywał. Nie nauczył się też nigdy języka polskiego. W swej polityce zagranicznej związał się z Rosją, zapewniając w ten sposób bezpieczeństwo granic Polski i Saksonii przed ekspansją i zaborczością królów brandenbursko-pruskich. Bezpośrednio polityką, zarówno państwa jak i dworu, kierował główny doradca króla, "premier-minister" Saksonii i Polski, Henryk Brühl, który dla współczesnych stał się synonimem korupcji i złotych czasów saskich.

W latach panowania Wettinów znaczenie Polski uległo więc znacznemu zmniejszeniu. Okresy gospodarczego rozwoju, ożywienia handlu i odradzania się rolnictwa były na ogół krótkie, w latach dwudziestych dodatkowo przerywane przez głód, epidemie i katastrofy żywiołowe. Wystąpiło jedynie znaczne ożywienie handlu zagranicznego z Saksonią i Turcją, zmalał zaś tranzyt towarowy przez I RP z Rosji, która towary eksportowe do Europy kierowała przez własne porty na Bałtyku. Nastąpił też pewien rozwój w zakresie rzemiosła, wspartego przez saskich rzemieślników, kultury oraz budownictwa sakralnego i rezydencji magnackich. Wiele z nich wzorowało się na wystawionym przez Augusta II w stylu rokoka pałacu Saskim z Ogrodem Saskim, zdobnym rzeźbami i altanami.

Równocześnie rozrosły się bardzo katolickie zakony i wzmożła się nietolerancja religijna wobec innowierców: protestantów, prawosławnych i Żydów. Szerzący się fanatyzm religijny wśród katolików znajdował swe główne ujście w oskarżeniach kobiet z ludu o czary, zaś Żydów o mordy rytualne na małych dzieciach. Dopiero sejm w 1776 r. zabronił tych praktyk. Na tym tle bardzo pozytywną była działalność księdza Stanisława Konarskiego, który przyczynił się do utworzenia szkoły Collegium Nobilium (dla szlachetnie urodzonych) i zainicjował reformę wszystkich szkół pijarskich w duchu europejskiego Oświecenia.

W okresie panowania obu Sasów Rzeczpospolita podzieliła się na prawie suwerenne państewka magnackie z formalną tylko jednością w granicach królestwa. Stanowili je: Radziwiłowie, Branicy, Ogińscy, Czartoryscy, Potoccy, Lubomirscy, Rzewuscy i wiele innych rodów w Koronie i na Litwie. Rozgrywały one swe własne interesy, często wzajemnie sprzeczne. Główne, przeciwstawne sobie obozy reprezentowali Czartoryscy i Poniatowscy (tzw. obóz Familii), chcący szerokich reform, m.in. ograniczenia weta, oraz Radziwiłowie i Branicy, opowiadający się za utrzymaniem istniejącego ustroju i przywilejów szlacheckich. Na tle różnych krwawych porachunków między obu obozami odbył się we wrześniu 1763 r. zjazd konfederacyjny obu obozów w Radomiu, ale do zbrojnych wystąpień między nimi nie doszło, wobec wiadomości o śmierci króla Augusta III.

Po śmierci króla Augusta III Wettina (30 września 1763 r.), sztab Familii, pod pretekstem chaosu i groźby walk wewnętrznych, zaprosił wojska rosyjskie do Rzeczypospolitej. Pod ich ochroną odbył się sejm konwokacyjny, na którym nie obowiązywało weto, a przewodzili Czartoryscy. Zaś sejm elekcyjny 6 września 1764 r. wybrał na króla kandydata Familii i faworyta carycy Katarzyny II, którym był stolnik litewski Stanisław August Poniatowski (1764-95). Koronacja odbyła się w Warszawie 25 listopada w dniu imienin Katarzyny.

Już w pierwszym roku panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, z jego inicjatywy, powstała Szkoła Rycerska, średnia szkoła świecka kształcąca oficerów, oraz podjęte zostały różne próby zreformowania państwa, co jednakże spotkało się z wielkim oporem ze strony części opozycyjnej magnaterii. Gdy w marcu 1765 r. król Stanisław wraz z Ignacym Krasickim i Franciszkiem Bohomolcem przystąpili do redakcji tygodnika "Monitor", w którym pisali o konieczności poprawy doli chłopskiej i o potrzebie tolerancji religijnej - większości szlachty się to bardzo nie podobało. To też w marcu 1767 r. powstały dwie konfederacje: protestantów w Toruniu (Korona) i prawosławnych w Słucku (Litwa) przeciwko równouprawnieniu religijnemu, zaś w czerwcu w Radomiu powstała Konfederacja Generalna głównie przeciwko "Ciołkowi", jak zwali króla jego przeciwnicy. Wsparły ją wydatnie Prusy, pragnące umniejszenia wpływów i siły Rosji.

W 1767/68 kolejny Sejm, tzw. "Repninowski", uchwalił Prawa Kardynalne, gwarantujące szlachcie wolną elekcję i utrzymanie liberum veto; prawo wypowiedzenia posłuszeństwa królowi; przywileje w sprawowaniu rządów, posiadania ziemi, władzy nad chłopstwem. Ale też wprowadzone zostały pewne reformy: szlachcic za zabójstwo

chłopa miał być karany nie grzywną, jak dotychczas, lecz głową; zniesiono liberum veto na sejmikach szlacheckich, uruchomiono mennicę, zgłoszono zamiar równouprawnienia innowierców i ograniczenia przywilejów kleru.

Zwłaszcza przeciwko tym ostatnim zamiarom, oraz przeciwko samemu królowi, zawiązała się 29 lutego 1768 r. zbrojna Konfederacja Barska, której celem były detronizacja St. Poniatowskiego i likwidacja dokonanych już reform, głównie dotyczących równouprawnienia religijnego. Pod hasłami obrony "świętej wiary" i powrotu do ustroju "jak za króla Sasa", konfederaci wszczęli wojnę domową, atakując również garnizony wojsk rosyjskich, znajdujące się od czasu bezkrólewia w 1763 r. w Polsce. Gdy Bar został spacyfikowany przez Kozaków, konserwatywna szlachta przeniosła sztandar wojny religijnej na Ukrainę, licząc na pomoc bliskiej Turcji. Wcześniej jednak doszło do powstania chłopstwa ukraińskiego i rzezi 20 tys. polskiej i żydowskiej ludności w Humaniu. Okrutny bunt chłopski rychło jednak został, również okrutnie, stłumiony, a przywódcy kozaccy Iwan Gonta i Maksym Żeleźniak straceni.

W październiku 1768 r. Turcja faktycznie wypowiedziała wojnę Rosji, pod pretekstem zażądania opuszczenia Polski przez wojska rosyjskie. Oczywiście zaktywizowało to ponownie konfederację barską, już wcześniej zasilaną i wspieraną przez Turcję, a także dodatkowo przez Francję, skąd płynęły pieniądze, broń i instruktorzy wojskowi dla konfederatów. Francuzi rozbudowali umocnienia szeregu fortów, m.in. w Częstochowie, zaopatrywali konfederatów w broń palną. Francja w tym czasie walczyła z Anglikami o Kanadę i zainteresowana była w destabilizacji i osłabieniu mocarstw europejskich w ogóle. W rezultacie konfederaci barscy stawiali opór wojskom carskim przez prawie cztery lata.

Również Prusy i Austria, podobnie jak Rosja, zainteresowane były w utrzymaniu w I RP istniejącego ustroju demokracji szlacheckiej, zgodnie zresztą z wolą szlacheckiego narodu, nie życzącego sobie silnej centralnej władzy królewskiej. Właśnie pod pretekstem przeciwdziałania jego zgubnym skutkom, czyli niepokojom, nietolerancji i fanatyzmowi religijnemu, wszystkie te trzy ościennne mocarstwa porozumiały się w sprawie częściowego rozbioru Polski. Przy czym bezpośrednim uzasadnieniem tych działań stał się zamach i porwanie 3 listopada 1771 r. króla polskiego przez spiskowców, związanych z konfederatami barskimi.

Podpisanie traktatów, dotyczących pierwszego rozbioru I Rzeczypospolitej nastąpiło w Petersburgu 5 sierpnia 1772 r. Zatwierdził je ostatecznie 30 września 1773 r. Sejm Porozbiorowy, zwołany przez zaborców, przy proteście trzech posłów, w tym Tadeusza Rejtana, posła nowogrodzkiego. Nie było natomiast żadnych znaczących protestów ze strony państw zachodnich, które zresztą uważały Polskę za siedlisko anarchii, ucisku chłopów, braku tolerancji religijnej i ciemnoty.

W pierwszym rozbiorze Austria otrzymała całą południową Polskę po Zbruczu ze Lwowem, choć bez Krakowa Krakowa, przy czym już w 1770 r. samorzutnie przejęła Spisz i część powiatów nowotarskiego i sądeckiego. Król Prus Fryderyk II Wielki anektował Warmię i Prusy Królewskie (Zachodnie), lecz bez Gdańska i Torunia, realizując swe wieloletnie marzenia i starania o połączenie Prus Książęcych (Wschodnie) z Brandenburgią w jedną całość. Rosja zadowolona się wprawdzie tylko wschodnimi, peryferyjnymi krańcami Rzeczypospolitej za Dnieprem i Dźwiną, utrzymała jednak swój protektorat nad resztą okrojonego kraju.

Sejm Rozbiorowy powołał też przy królu Radę Nieustającą, jako pierwowzór gabinetu ministrów, złożony z 5 gabinetów, kierowanych przez ministrów, obieranych na dwa lata. Wprowadził jednolity podatek, przywrócił cła generalne, ograniczył znacznie władzę hetmanów i unowocześnił struktury wojska. Ponadto umożliwiono szlachcie zajmowanie się handlem, rzemiosłem i bankowością, wreszcie zapowiedziano ulżenie doli chłopstwa. Po kilku miesiącach, na wniosek króla, powołano także do życia Komisję Edukacji Narodowej, jakby ówczesne ministerstwo oświaty publicznej. Dla jej finansowego zasilenia, przeprowadzono konfiskatę dóbr zakonnych zgromadzeń kontemplacyjnych. W ciągu niewielu lat Komisja Edukacji spowodowała ujednoczenie, upowszechnienie i zeświecczenie systemu szkolnictwa w Koronie i na Litwie.

Po I rozbiorze Rzeczypospolitej król Stanisław Poniatowski, rozgoryczony brakiem przeciwdziałania rozbirowi przez zachodnich sojuszników, skupił się na sprawach gospodarczych państwa. W kolejnych 20 latach jego panowania miał miejsce faktyczny znaczny rozwój gospodarczy i kulturalny w kraju. Wybudowano wiele manufaktur włókienniczych, sukieniczych, skórzaných, tabaczanych, huty szkła, garbarni, młynów, browarów, cegielni, prochowni, wytwórni mydła, powozów, mebli, fajansów, broni, a największymi inwestycjami były budowy Kanału Ogińskiego, łączącego rzeki Dniepr i Niemen, oraz Kanału Królewskiego, łączącego Prypeć z Bugiem. Nastąpiło też spektakularne uprzemysłowienie okolic Grodna przez podskarbiego litewskiego Tyzenhauza, który jednakże nie liczył się z ekonomiką i wiele z jego manufaktur później zbankrutowało. Warszawa wzbogaciła się o zbudowany w stylu klasycystycznym Pałac Łazienkowski, Oś Stanisławowską, Królikarnię, przebudowany został Zamek Królewski. Powstały pałace w Szczekocinach, Natolinie. Poniektórzy postępowi magnaci dobrowolnie likwidowali pańszczyznę, zamieniając ją na oczynszowanie (Andrzej Zamoyski).

W dziedzinie kultury rozkwitała epika Oświecenia. Zwłaszcza w Warszawie powstały liczne drukarnie i ukazywały się różnorodne gazety, czasopisma, książki. Postępowała alfabetyzacja szlachty i mieszczaństwa. Działali: biskup Ignacy Krasicki, poeta, prozaik i bajkopisarz; ksiądz Stanisław Staszic, będący zwolennikiem silnej władzy, ale również dużych swobód obywatelskich; ksiądz Hugo Kołłątaj, który zreformował Akademię Krakowską; Stanisław Konarski w dziele "O skutecznym rad sposobie" domagał się zreformowania władz wykonawczych, likwidacji liberum veto i wprowadzenia większościowych głosowań w sejmie. Sam król Stanisław Poniatowski był wielkim mecenasem nauki, sztuki i literatury, organizował "obiady czwartkowe", na które zapraszał uczonych, pisarzy, poetów. Często jego gośćmi byli poeta i historyk Adam Naruszewicz, poeta Stanisław Trembecki, satyryk i komediopisarz Franciszek Zabłocki, twórca teatru narodowego Wojciech Bogusławski i inni. W epoce stanisławowskiej wygasły już wpływy kulturowe Saksonii, zastąpione zostały głównie przez wpływy kulturalno-naukowe Francji. Dotyczyło to zwłaszcza różnych dziedzin nauki (medycyna, botanika, historia, pedagogika), sztuki (teatr, muzyka), także literatury, obyczajów i języka.

W 1780 r. wojska rosyjskie odeszły z Rzeczypospolitej, został jedynie prokonsul Otton Stackelberg. Magnateria pozostawała nadal w ostrej opozycji do króla Stanisława Augusta. W czasie spotkania w 1787 r. w Kaniowie nad Dnieprem z Katarzyną II, St. Poniatowski proponował ścisły sojusz w wojnie z Turcją, w której miało wziąć udział 45 tys. wojska polskiego, dozbrojonego przez Rosję. Katarzyna zgodziła się częściowo, powstał po pewnym czasie 12 tys. korpus polski pod wodzą Ksawerego Branickiego.

W dniu 7 października 1788 r. zwołany został w Warszawie Sejm, zwany później Wielkim, lub Czteroletnim, gdyż trwał do 29 maja 1792 r. Cały czas towarzyszyła mu powódź publicystyki i różne manifestacje, m.in. 2 grudnia 1789 r. odbyła się tzw. "czarna procesja" mieszczan, żądających większych praw. Niewątpliwy wpływ na nastroje w sejmie, i w ogóle w Polsce, miała wojna o niepodległość i uchwalenie Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki 27 września 1787 r. Zaś potem, w jeszcze większym stopniu, Wielka Rewolucja Francuska, która w 1789 r. obaliła władzę króla Ludwika XVI i wprowadziła we Francji rządy republikańskie. Głosząc hasła wolności, równości i braterstwa obywatelskiego stanowiła ona wielkie zagrożenie dla ościennych monarchii absolutystycznych.

Podobnie społeczna ich treść była niebezpieczną dla wszystkich trzech sąsiadów Rzeczypospolitej, jak również dla naszych magnatów i bogatej szlachty, którzy też głosili konieczność wyłępienia "zarazy paryskiej". Nastąpił wtedy szybki wzrost opozycji do króla, grupującej się wokół Stronnictwa Patriotycznego, złożonego zarówno z konserwatywnych magnatów jak i dotychczasowego obozu reformatorskiej Familii.

Mimo ostrzeżeń ambasadora rosyjskiego przed zmianą ustroju, już w styczniu 1789 r. sejm zlikwidował królewską Radę Nieustającą, w wyniku czego na trzy lata władzą naczelną stał się Sejm, co było równoznaczne z odzyskaniem niezależności przez Rzeczypospolitą. Powołano liczne komisje, jakie zajęły się sprawami finansowymi, gospodarki i wojskowości, m.in. uchwalono powiększenie armii do 100 tys. żołnierzy, ale z braku pieniędzy stanęło na 65 tysiącach. W dziedzinie politycznej sejm uchwalił wieczyste prawa o nienaruszalności terytorium. W czasie nieustających kłótni i debat ustrojowych, gdy opozycja zaczęła blokować projekty reform, król odzyskiwał powoli swe znaczenie i od 1790 r. sprawował w sejmie główną rolę.

W dniu 29 marca 1790 r. zawarte zostało przymierze polsko-pruskie, gdyż Polakom wydawało się, że Prusy popierają polskie reformy. W tej sytuacji nowy król pruski Fryderyk Wilhelm II stał się gwarantem niepodległości Polski, mimo że znane były jego zamiary przyłączenia Gdańska, Torunia i Wielkopolski do Prus. Natomiast Katarzyna II żądała przywrócenia przymierza z Rosją, ponieważ zanosilo się na wojnę Anglii i Prus z Rosją, na tle jej zwycięstw w wojnie z Turcją.

W dniu 3 maja 1791 r. Sejm Wielki w przyspieszonym tempie, niejako w drodze zamachu stanu, uchwalił nową Konstytucję ustrojową. Zniosła ona podział państwa na Koronę i Litwę, wprowadzała podział władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą; zwiększyła uprawnienia mieszczan; zapowiadała poprawę doli warstwy chłopskiej; zlikwidowała konfederacje i liberum veto w sejmie; ograniczyła prawa polityczne gołoty szlacheckiej. Ustalała też, że po Stanisławie Augustie Poniatowskim miał zostać dziedzicznym królem elektor saski Fryderyk, wnuk Augusta III. Konstytucja zmieniła więc ustrój I RP z monarchii parlamentarnej na monarchię konstytucyjną. Ostatecznie Sejm Wielki trwał do 29 maja 1792 r., a Konstytucja 3 Maja utrzymała się 14 miesięcy i 3 tygodnie.

Część szlachty nie zamierzała poddać się nowym prawom, ustanowionym przez Konstytucję 3 Maja i konsolidowała się w działaniach przeciwko ich wprowadzeniu. W tym celu, po wcześniejszym porozumieniu się z dworem carskim w Petersburgu, zawiązała 14 maja 1792 r. w przygranicznym miasteczku Targowica na Ukrainie konfederację, z udziałem magnatów Szczęsnego Potockiego, Franciszka Ksawerego Branickiego, Seweryna Rzewuskiego, Szymona Kossakowskiego i in., celem jej obalenia. Chcieli oni powrotu anarchii saskiej i podziału państwa na samodzielne województwa-prowincje. Dla uzyskania tego celu konfederaci zwrócili się o pomoc wojskową do Katarzyny II, po czym po kilku dniach 97 tys. armia rosyjska wkroczyła w granice Rzeczypospolitej, by przywrócić formę rządów sprzed Konstytucji 3 Maja. Rozpoczęła się wojna rosyjsko-polska.

Pierwsza bitwa, rozegrana 18 czerwca 1792 r. pod Zieleńcami, była korzystna dla oddziałów polskich, dowodzonych przez księcia Józefa Poniatowskiego. Król ustanowił po niej krzyż *Virtuti Militari*, którego pierwszy egzemplarz otrzymał właśnie ks. J. Poniatowski. Kolejna większa bitwa pod Dubienko zakończyła się remisowo. Ale wkrótce do Bugu podeszło sześćdziesiąt kilka tys., zaprawionych w wojnie z Turcją, żołnierzy Kutuzowa. A wojska polskie były nieostrzelane, bez zaplecza zbrojeniowego, zdradzone przez dowódcę wojsk litewskich księcia Ludwika Wittemberskiego i osłabione przez walkę z opozycją targowicką. Zaś od zachodu Fryderyk Wilhelm II, udający przyjaciela Polski, zacierał ręce i sposobił się do powiększenia swej domeny o Wielkopolskę.

To też w całym kraju podnosiły się bardzo liczne głosy żądające ugody z Rosją, oraz wspólnych z nią działań przeciwko Prusom. Stanisław Poniatowski był realistą i pierwszy zwrócił się listownie do Katarzyny II, proponując wieczyste przymierze i ewentualną swą detronizację na rzecz wnuka carycy, Konstantego. W odpowiedzi Katarzyna II podtrzymała swą przyjaźń konfederatom targowickim i zażądała przystąpienia króla do Targowicy. Wybrała więc ideologię władzy absolutnej i arystokratów targowickich przeciwko "liberalnej zarazie" Konstytucji 3 Maja i polskim "masonom". Wtedy 2/3 składu poszerzonego rządu RP głosowało za przystąpieniem króla do Targowicy, za był również Hugo Kołłątaj, główny twórca Konstytucji 3 Maja. W tej sytuacji Poniatowski, obawiając się dodatkowo możliwości wkroczenia wojsk pruskich do Polski i szantażowany przez opozycję splątą swoich królewskich długów, przystał 25 sierpnia 1792 r. do Targowicy. Na jego rozkaz wojsko zaprzestało walk, a dowódcy m.in. ks. Józef Poniatowski i gen. T. Kościuszko podali się manifestacyjnie do dymisji. Wielu oficerów i cywilnych opozycjonistów udało się na emigrację, głównie do Saksonii. Do końca przeciwni Targowicy byli marszałek Sejmu Stanisław Małachowski i Ignacy Potocki.

Wojna rosyjsko-polska 1792 r. trwała w sumie tylko kilka miesięcy. Po kapitulacji wojsk polskich, konfederaci targowicy zajęli, przy pomocy wojsk rosyjskich, wszystkie województwa Rzeczypospolitej, likwidując organy władzy powołane przez Sejm Czteroletni.

Wykorzystując sytuację, 25 października 1792 r. król Prus Fryderyk Wilhelm II zażądał, pod groźbą wycofania się z koalicji antyfrancuskiej, ekwiwalentu za swe niepowodzenia we Francji, w postaci przyznania mu Wielkopolski. Żądanie to przekształciło się wkrótce w propozycję II rozbioru części ziem Rzeczypospolitej pomiędzy Rosją i Prusami. Doszło do niego 7 kwietnia 1793 roku. Rosja przejęła tereny na wschód od Pińska, Niemna i Zbruczu, a Prusy zaanektowały województwa Poznańskie, Sieradzkie, Kaliskie oraz Gdańsk i Toruń. Katarzyna II mściła się w ten sposób za niewierność wasalnej Rzeczypospolitej, a obie monarchie rozbiorowe oczyszczały sobie przedpole do rozprawy z rewolucyjną Francją.

Nieprzewidziany przez konfederatów rozbiór Rzeczypospolitej skończył się pełną kompromitacją Targowicy, także króla St. Poniatowskiego. W 1793 r. odbył się w Grodnie Sejm Rozbiorowy, który pod presją zaborców wyraził milczącą zgodę na kolejny rozbiór kraju. Zniósł on też postanowienia Sejmu Czteroletniego i przywrócił prawa kardynalne, dotycząc liberum veto i wolnej elekcji. Ponad to podpisany został traktat sojuszniczy "wiecznego przymerza" z Rosją, oddające pozostałe ziemie RP pod protektorat Rosji. Był to już ostatni sejm Polski szlacheckiej.

Jeszcze przed II rozbiorem cała Polska została okupowana, Poznańskie zajęły Prusy, Warszawę Rosja. Okupacja wojskowa obcych mocarstw i rządy targowiczian były bardzo uciążliwe. To też szybko narastały wśród ludności niezadowolenie i bunt. Zawiązywały się spiski przeciwko okupantom, a w marcu 1794 r. wybuchło powstanie narodowe, kierowane przez gen. Tadeusza Kościuszkę, który w latach 1775-83 był uczestnikiem wojny o niepodległość Stanów Zjednoczonych, a w 1792 r. dowodził w bitwie pod Dubienką.

Powstanie Kościuszkowskie zapoczątkowane zostało złożeniem 24 marca 1794 r. przez naczelnika powstania T. Kościuszkę na Rynku w Krakowie przysięgi, w której zapowiadał walkę "do czasu, gdy cały kraj zostanie oswobodzony". Zaczynała się nowa wojna. W dniu 1 kwietnia Kościuszko ruszył na Warszawę, prowadząc 4 tys. regularnego wojska (brygada A. Madalińskiego), 2 tys. kosynierów i 12 armat. Po trzech dniach w bitwie pod Racławicami Polacy odnieśli znaczące zwycięstwo nad oddziałami rosyjskimi, o którym zadecydował brawurowy atak chłopów kosynierów pod wodzą chłopca Wojciecha Bartosa-Głowackiego na działa przeciwnika. Kilka dni później rozpoczęła się zwycięska insurekcja w Warszawie, kierowana przez szewca Jana Kilińskiego, a także w Wilnie, pod wodzą poety Jakuba Jasińskiego. Odbyły się wtedy powstańcze sądy nad znienawidzonymi targowiczianami i działaczami sejmu grodzieńskiego, m.in. powieszono biskupów J. Kossakowskiego i I. Massalskiego.

Powstańcze wojsko polskie sięgało 70 tys. żołnierzy, brakowało jednak karabinów dla nich. Wielkie znaczenie dla losów powstania mogło mieć przyciągnięcie do niego chłopów pańszczyźnianych. Przed Konstytucją 3 Maja "... chłop w niewoli u panów wisieli na sznurze i opierali się o ziemię tylko końcami stóp. Po niej mogli stanąć całymimi stopami, ale sznur pozostał". To też Kościuszko ogłosił 7 maja tzw. Uniwersał Połaniecki, który kasował poddaństwo i wprowadzał nienaruszalność chłopów z uprawianej przez nich ziemi oraz zmniejszał pańszczyznę do połowy. Równocześnie w Warszawie powstała Rada Najwyższa Narodowa, przejmując rządy na oswobodzonych z zaborców terenach. Kierowali nią Hugo Kołłątaj i Ignacy Potocki, którzy powrócili z emigracji. Król Stanisław August przebywał w tym czasie w izolacji na Zamku królewskim.

Lecz w czerwcu Kościuszko przegrał bitwę pod Szczekocinami z dwukrotnie silniejszymi siłami prusko-rosyjskimi. Zaś w lipcu rozpoczęło się oblężenie Warszawy przez wojska rosyjskie i pruskie, którymi dowodził sam król Fryderyk Wilhelm II. Wybuch 20 sierpnia powstania w Wielkopolsce zmusił go jednakże do odstąpienia od Warszawy. W międzyczasie wojska rosyjskie gen. Fersena zajęły Wilno i cały teren Litwy, równocześnie od strony Ukrainy nadciągnęły wojska gen. Aleksandra Suworowa. W bitwie, rozegranej 10 października pod Maciejowicami, pokonały one oddziały powstańcze, przy czym ciężko ranny Kościuszko dostał się do niewoli i odesłany został pod eskortą do Petersburga. Nowym naczelnikiem powstania został członek Rady Najwyższej Narodowej, Tomasz Wawrzecki, a gen. Józef Zajączek dowódcą obrony Pragi. Jednak 4 listopada Suworow szturmem opanował Pragę, doszło tam do rzezi mieszkańców, Warszawa wtedy się poddała. Ostatecznie powstanie narodowe przeciwko II rozbirowi zakończyło się 18 listopada 1794 r., gdy pod Radoszycami skapitulowały resztki wojska, dowodzone przez Wawrzeckiego.

Po upadku powstania kościuszkowskiego, król Stanisław August Poniatowski jakby nadal sprawował swą władzę monarcharszą, choć bardzo ograniczoną. Wyjednał u Suworowa zgodę na pozostawienie części oddziałów gwardii królewskiej jako ochrony różnych obiektów, udzielenia amnestii dla powstańców, interweniował w sprawie samowoli Kozaków wobec ludności, zabiegał także o dostawy żywności do szpitali, uruchomienie poczty i in. W kraju nadal panował chaos i niejasna sytuacja polityczna, gdyż wojska pruskie nie kwapiły się do opuszczenia zajętych terytoriów, istniała realna groźba zbrojnych konfliktów między oddziałami pruskimi i rosyjskimi. By uchronić się też przed ewentualnym wznowieniem powstania pod egidą króla, cesarzowa Katarzyna II nakazała jego ewakuację do Grodna. Stanisław August opuścił więc Warszawę i wyjechał 7 stycznia 1795 r. wraz z rodziną i częścią dworzaków, oraz w asyście 120 dragonów rosyjskich, do Grodna pod opiekę i nadzór namiestnika rosyjskiego M. Repnina. W ten sposób pozbawiony został resztek władzy w państwie. Abdykował 25 listopada (w dniu imienin Katarzyny), umarł na apopleksję 12 lutego 1798 r. w Petersburgu, gdzie od roku gościł w Marmurowym Pałacu na zaproszenie cesarza Pawła I. Paweł I, który zresztą podejrzewał, że był synem Stanisława Augusta Poniatowskiego, urządził zmarłemu wielki pogrzeb. Pochowany on został z koroną królewską na głowie.

W październiku 1795 r. monarchowie Rosji, Prus i Austrii uzgodnili wzajemnie, a następnie przeprowadzili ostatni, pełny, III rozbiór Rzeczypospolitej. Rosji przypadły wszystkie ziemie na wschód od Niemna i Bugu, Prusom Warszawa i ziemie na zachód od Niemna i Pilicy, zaś Kraków, Sandomierz oraz województwa Lubelskie i Radomskie zagarnęła Austria.

Po utracie niepodległości państwowej, znaczna część Polaków, zwłaszcza wojskowych, wyemigrowała z kraju, głównie do Saksonii, Włoch i Francji. Wielu z nich związało swe losy z gen. Napoleonem Bonaparte. Z jego przyzwolenia utworzone zostały w Lombardii w styczniu 1797 r. dwa Legiony Polskie pod dowództwem generałów

Henryka Dąbrowskiego i Kniaziewicza, przy czym w ich skład weszli głównie polscy jeńcy z armii austriackiej. Dowództwo nad legionami proponowano również gen. T. Kościuszce. Po śmierci Katarzyny II, gdy w 1796 r. carem Rosji został jej syn Paweł, został on zwolniony z więzienia w Petersburgu, co opłacił przysięgą wiernopoddańczą, złożoną na ręce cara. Otrzymał wtedy 60 tys. rubli, poczym wyjechał po raz drugi do Ameryki. Po kilkunastu miesiącach jednak wrócił do Europy, zamieszkując w Paryżu. Tam kontaktował się z kręgami polskiej emigracji, spotkał się także z Napoleonem I Bonaparte, ale nie zdecydował się na współpracę i nie przyjął oferty tworzenia Legionu Polskiego we Włoszech, gdyż był przeciwny wykorzystywaniu przez Napoleona Polaków w jego wojnach. W 1801 r. przeniósł się, na stałe, do Szwajcarii.

Już w maju 1797 r. legiony polskie wzięły udział w walkach przeciwko wojskom austriackim o Rzym. A w lipcu jeden z jej twórców, Józef Wybicki, skomponował pieśń "Mazurek Dąbrowskiego", która stała się polskim hymnem państwowym. Gdy Napoleon wdał się w wojnę z Egiptem, Legiony Polskie tłumili wystąpienia antyfrancuskie i walczyły z wojskami rosyjskimi Suworowa we Włoszech, ponosząc ciężkie straty. Po podboju Austrii Bonaparte przeorganizował Legiony na 3 półbrygady po 3700 żołnierzy, dwie z nich wcielił do francuskiego korpusu ekspedycyjnego i wysłał w 1803 r. na wyspę Santo Domingo na Karaibach, będącą kolonią francuską, celem poskromienia buntu Mulatów i Murzynów przeciwko restytucji niewolnictwa. Polacy częściowo opowiedzieli się po stronie tubylców. Ciężkie dla Europejczyków warunki klimatyczne, żółta febra i walki zdziesiątkowały interwentów i zmusiły ich do rychłej kapitulacji. Tragiczny los Legionu Polskiego, utworzonego do walki o niepodległość ojczyzny, a przekształconego przez Napoleona w oddziały policyjne, wywołał bardzo negatywne wrażenie wśród polskiej emigracji.

Rosja. W 1700 r. rozpoczęła się druga wojna północna pomiędzy Szwecją a koalicją Rosji, Danii, Rzeczypospolitej, Prus i Saksonii. Rosja włączyła się do wojny jesienią po zawarciu pokoju rosyjsko-tureckiego, przerzucając z południa kraju kilkudziesięciotysięczny korpus swych wojsk, który obległ twierdzę w Narwie. Jednakże Szwedzi w następnym roku rozgromili wojska rosyjskie, jak również wojska saskie Augusta II, oblegające Rygę, po czym w latach 1701-1705 opanowali prawie całe terytorium Polski i Litwy.

Kilkuletni pobyt wojsk szwedzkich w Rzeczypospolitej i Saksonii, Piotr I wykorzystał na powiększenie i dobrojenie swych armii. Zadał zwłaszcza o rozbudowę i unowocześnienie artylerii, niwelując dotychczasową przewagę Szwedów w tym względzie. Kontynuując działania wojenne na terytoriach przybałtyckich Rosjanie zdobyli południowe wybrzeża Zatoki Fińskiej, aż do Jeziora Ładoga, oraz twierdze Dorpat i Narwę. W 1703 r. u ujścia rzeki Newy rozpoczęto budowę twierdzy Pietropawłowskiej, jako załazek nowego miasta portowego Sankt Petersburga..

Dopiero w połowie czerwca 1708 r. Szwedzi ruszyli z Rzeczypospolitej na wschód, na rozprawę z Rosją. W swym marszu na Moskwę, po zdobyciu Mohylowa, skierowali się na południe, na Ukrainę, gdzie miał ich wesprzeć hetman ukraiński Iwan Mazepa. Lecz tylko znikoma część wojsk ukraińskich opowiedziała się po jego stronie, przeciwko rządowi centralnemu. Co gorsza, w październiku Rosjanie rozbili na Białorusi 14-tys. korpus szwedzki, zdążający z Rygi z zaopatrzeniem dla głównych sił szwedzkich. Po przejściu ciężkiej, mroźnej zimy na Ukrainie, w kwietniu Szwedzi oblegli Połtawę. Mimo kilku szturmów w maju, nie potrafili jednak zdobyć twierdzy. W międzyczasie zostali otoczeni przez liczniejsze wojska rosyjskie, dowodzone bezpośrednio przez cesarza Piotra I. Rosjanie mieli 42,5 tys. żołnierzy i 120 armat, Szwedzi 38 tys. licząc z kilkoma tys. Kozaków atamana Mazepy. Do walnej bitwy doszło 9 lipca, po ostrzeleniu pozycji szwedzkich kartaczami i zaatakowaniu na skrzydłach przez kawalerię rosyjską. Trwała tylko 2 godziny i skończyła się pogromem Szwedów i ich bezładną ucieczką. Tylko ok. 2 tysiące żołnierzy szwedzkich dotarło i zdołało się przeprawić przez Dniestr, w tym król Karol XII i hetman Mazepa, którzy schronili się w Chanacie Krymskim.

W 1711 r. Turcja wszczęła przeciwko Rosji wojnę, żądając m.in. opuszczenia ziem polskich przez wojska rosyjskie. Po świetnym zwycięstwie połtawskim, Piotr I przystąpił więc do realizacji swego drugiego wielkomocarstwowego celu, jakim było wyparcie Turków za Morze Czarne. Sam stanął na czele wojsk, które po wyrzuceniu Turków z Naddnieprza weszły w głąb Mołdawii. Lecz tam, nad Prutem, zostały osaczone przez przeważające siły tureckie. By uratować się od klęski, zaproponował rokowania i zawarł pokój za cenę oddania Turcji twierdzy Azow nad Donem, zniszczenia kilku innych twierdz, oraz znacznej kontrybucji. Oczywiście strategiczny cel jej pokonania pozostał bez zmian, lecz jego realizacja zajęła Rosji jeszcze siedemdziesiąt lat.

Po klęsce pod Połtawą Szwedzi szybko wycofali się z terenów rosyjskich i Rzeczypospolitej, związanej z Rosją sojuszniczymi traktatami. Wszak wojna rosyjsko-szwedzka była nadal kontynuowana, ale już bez żadnych szans dla Szwecji, która ostatecznie utraciła na rzecz Rosji całe Inflanty z Rygą, Estonię, Karielię i tereny wokół Jeziora Ładoga. Formalnie druga wojna północna zakończyła się w 1721 r. pokojem w Nysztad w Finlandii. Rosja w jego wyniku uzyskała szeroki dostęp do Bałtyku i możliwość rozwoju swej floty, oraz nieograniczonego handlu z całym światem. Piotr I Wielki zrealizował więc swój plan otwarcia dla Rosji "okna na świat". Kontynuował też intensywnie budowę Piotrogradu i już w 1712 r. przeniósł do tego miasta stolicę imperium. W dniu pokoju nysztadzkiego przybrał tytuł Imperatora Wszechrosji, a wkrótce Synod Moskiewski uznał cara za głowę Cerkwi Prawosławnej.

Również nęcącym i perspektywicznym celem Rosji było opanowanie i kolonizacja północnej i środkowej Azji. Piotr I już w 1717 r. zdecydował się na ekspedycję wojskową do Azji Środkowej, a na flance południowej wszczął wojnę z Persją, zdobywając dla Rosji tereny przykaspjskie.

Trzecim wielkim dziełem zrealizowanym przez Piotra I było przeprowadzenie w Rosji wszechstronnych reform. Dotyczyły one przede wszystkim administracji państwowej, wojska i gospodarki, ale także oświaty, kultury, cerkwi i finansów. Kraj podzielony został na 8 guberni, zarządzanych przez gubernatorów, mianowanych przez cara. Wprowadzone zostały samorządy w miastach, kierowane przez burmistrzów, obieranych przez samych mieszczan. W 1712 r. Piotr I ustanowił Senat Rządzący, jako najwyższy organ państwowy, działający zwłaszcza w okresie jego częstych zagranicznych podróży i wypraw wojennych. Zbudowanych zostało setki manufaktur, w tym

wiele produkujących nowoczesne uzbrojenie dla wojska, stworzona została wielka flota morska. Wprowadzono obowiązkową edukację dla szlachty, urzędników i duchownych oraz uproszczony alfabet tzw. "grażdankę". Utworzona została rosyjska Akademia Nauk i kilka wyższych uczelni. Wszystko to przyczyniło się, w niemiejszym stopniu niż zwycięskie wojny, do tego, że Rosja w pierwszej połowie XVIII w. wyrosła na wielkie europejskie i azjatyckie mocarstwo.

Piotr I Wielki zmarł w 1725 r. nie zostawiając męskiego potomka. Zgodnie jego testamentem, tron carski przejęła jego żona Katarzyna I (1725-27), która została koronowana jeszcze w 1724 r. Faktycznie rządy, w jej imieniu, sprawował książę Aleksander Mienszykow, który przewodniczył specjalnie utworzonej 6-osobowej Najwyższej Tajnej Radzie, będącej organem doradczym carowej. Katarzyna wkrótce ciężko zachorowała i umarła po dwóch latach rządów. Historia zanotowała tylko jedną istotną jej decyzję, zawartą w testamencie. Mianowicie wyraziła w nim wolę, aby następcą na tronie po jej śmierci został Piotr II (1727-30), syn Aleksego, będącego synem Piotra I z jego pierwszego małżeństwa z Eudoksją Łopuchiną. Po Piotrze II tron miały przejąć kolejno córki Piotra I, Anna i Elżbieta.

W chwili przejścia tronu Piotr II miał 12 lat. Rządy regencyjne sprawowały obie córki Piotra I, Anna i Elżbieta, pospołu z Najwyższą Tajną Radą. Faktycznie car-chłopiec znajdował się pod opieką i przemożnym wpływem księcia Aleksandra Mienszykowa, wówczas najbogatszego bojara w Rosji. Miał on i jego rodzina wielkie plany wykorzystania młodego cara dla swych rozlicznych interesów i nawet zaręczył go ze swą córką, Marią. Ale Piotr poprzez swego przyjaciela-rówieśnika Iwana Dołgorukiego zaprzyjaźnił się z książęcą rodziną Dołgorukich, zwaśnioną z rodem Mienszyków. Wkrótce też znienawidził księcia Mienszykowa i zarządził zesłanie go, wraz z rodziną, na daleką Syberię, a ich wielkie majątki nakazał skonfiskować.

W 1730 r. Piotr II umarł na ospę, gdy miał 15 lat. Jego następczynią na tronie została córka Iwana V, Anna (1730-1740). Zgodnie z testamentem Katarzyny I, rządy w Rosji po Piotrze II miały sprawować kolejno córki Piotra I, Anna i Elżbieta. Tymczasem Anna zmarła dwa lata wcześniej, zaś przejście tronu przez Elżbietę nie było na rękę Dołgorukim, którzy zamierzali przechwycić pełnię władzy. Spowodowali więc, że carową została Anna, córka Iwana V, starszego brata Piotra I. Była ona wdową po niemieckim księciu Kurlandii, gdzie od 19 lat przebywała. Dołgorukim wydawało się bowiem, że oderwana od środowiska rosyjskiego, łatwiej pozwoli sobą manipulować.

Faktycznie nie interesowały ją prawie zupełnie sprawy państwowe, zajmowała się osobiście jedynie dworem, balami oraz strojami. Natomiast ważniejsze stanowiska w państwie przejmowali Niemcy, pod którymi wpływami carowa się znajdowała. Realnie rządy w Rosji sprawował jej faworyt Ernst Biron oraz utworzona przez niego Tajna Kancelaria i Gabinet (trzech ministrów). Niemieccy zarządcy szybko odsunęli od władzy wszechwładną dotąd rodzinę Dołgorukich, która zesłana została na Sybir, akurat do tej samej miejscowości, w jakiej za ich sprawą przebywali wcześniej Mienszykowie. Zlikwidowali też Najwyższą Tajną Radę.

Za panowania carowej Anny rozszerzone zostały znacznie przywileje szlachty bojarskiej, Rosja prowadziła wojnę z Turcją z umiarkowanymi sukcesami i odstąpiła Persji pas terenów wzdłuż południowych wybrzeży Morza Kaspijskiego, zdobytych przez Piotra I. Zawarty też został tzw. traktat "Trzech czarnych orłów", w którym Rosja, Austria i Prusy zobowiązywały się wzajemnie, że nie dopuszczą do powrotu Stanisława Leszczyńskiego na tron Polski.

Carowa Anna wyznaczyła na swego następcę Iwana VI (1740-1741), wnuka swej siostry Katarzyny, będącej żoną niemieckiego księcia meklemburskiego. Iwan VI, gdy zmarła carowa Anna, miał raptem dwa miesiące życia. Rządy regencyjne w imieniu niemowlęcia sprawować miał niemiecki książę Ernst Biron. Ale rychło rozgorzała walka o tron carski pomiędzy niemieckimi koteriami dworskimi. Biron został aresztowany, zaś regencję przejęła matka cara-niemowlęcia. To wszystko bardzo nie podobało się elitom bojarskim, zawiązali oni spisek i w drodze zamachu stanu, zgodnie z testamentem Katarzyny I, carową obwołano córkę Piotra I Wielkiego, Elżbietę.

Elżbieta (1741-1762) pozbawiła władzy kilku Niemców, piastujących wysokie urzędy, ale i tak wpływy niemieckie utrzymały się w Rosji nadal. Chcąc przypodobać się szlachcie znacznie poszerzyła ich przywileje. Między innymi mogli oni zsyłać chłopów, za różne przewinienia, na daleką Syberię, lecz tylko w wieku do 45 lat i sprawnych do pracy. Chodziło bowiem o zasiedlenie i zagospodarowanie surowych terytoriów azjatyckich. Zniesione zostały dotychczasowe wewnętrzne cła, które wpływały hamująco na handel, wiele zrobiono w dziedzinie oświaty i kultury. Za panowania Elżbiety zbudowany został m. in. barokowy Pałac Zimowy, rezydencja carów w Petersburgu.

W 1757 r. Rosja włączyła się do wojny siedmioletniej, toczonej przeciwko Prusom przez Austrię i Francję. Wojska rosyjskie zajęły tereny od Królewca po Berlin, stwarzając w 1762 r. sytuację bliską kapitulacji króla Prus Fryderyka II. Lecz wtedy właśnie zmarła cesarzowa Elżbieta.

Swego następcę wyznaczyła Elżbieta już 20 lat przed swą śmiercią. Był nim syn siostry Anny, książę niemieckiego Holsztynu, Piotr III (1762). W 1745r. powrócił do Rosji, przeszedł na prawosławie i ożenił się z księżniczką niemiecką Zofią Anhalt-Zerbst, która przybrała imię Katarzyny. Pierwszą jego decyzją było wycofanie zwycięskich wojsk rosyjskich spod Berlina i zawarcie sojuszu z Prusami. Piotr III uwielbiał bowiem Prusy i króla Fryderyka II, a nienawidził Rosji. Sam również był znienawidzony przez szlachtę rosyjską. Tym nie mniej w pierwszych swych dekretach rozszerzył przywileje szlachty. Dalszymi dekretami obniżona została cena soli, ustanowiony Bank Państwa, zlikwidowana Tajna Kancelaria, zajmująca się donosami, oraz przejęte przez państwo majątki kościelne, przy czym duchowni mieli otrzymywać pensje ze skarbu państwa.

Po wycofaniu się Rosji z wojny przeciwko Prusom, zawarty został wojskowy pakt obronny rosyjsko-pruski. W jego tajnych klauzulach król pruski zobowiązywał się do poparcia rosyjskiego kandydata na tron polski po śmierci Augusta III. Uległość Piotra III wobec Prus, wprowadzenie przez niego w wojsku musztry według wzorów pruskich, spreczne zarządzenia i rozwiążność panująca na dworze cesarskim spowodowały zawiązanie spisku oficerów gwardii petersburskich. Zorganizowali oni przewrót wojskowy w czerwcu 1762 r., w wyniku którego okrzyknięto ce-

sarżową Katarzynę, żonę Piotra III. On sam zrzekł się tronu, został aresztowany, a po kilku tygodniach zamordowany w trakcie sfiingowanej kłótni i bójkii biesiadnej

Katarzyna II (1762-96) była stuprocentową Niemką, bystra, inteligentna, urodziwa i dobrze rozumiała interesy Rosji jako mocarstwa. Przede wszystkim zerwała świeży sojusz z Prusami i potwierdziła dekret Piotra III o uprawnieniach dla szlachty, czym zyskała sobie jej uznanie. W ciągu swego długiego panowania uczyniła bardzo wiele, zarówno w dziedzinie stosunków zagranicznych, jak i wewnętrznych, dla wzmocnienia potęgi państwa, władzy centralnej i absolutyzmu panującego. W okresie jej rządów terytorium Rosji znacznie się powiększyło, a ludność z 20 wzrosła do ok. 35 mln. Przyczyniło się do tego m.in. zorganizowanie masowego osadnictwa kolonistów niemieckich na górnym Powołżu, gdzie zapewniono im ulgi podatkowe, wolność wyznania i opiekę prawną.

W latach 1762-66 przeprowadzono w Rosji sekularyzację dóbr duchownych. Cerkwie i klasztory przeszły na utrzymanie skarbu państwowego, który przejął posiadane przez nie majątki ziemskie, obejmujące około 900 tysięcy poddanych. Grunty użytkowane bezpośrednio przez chłopów zostały przekazane im na własność, a obowiązki pańszczyźniane pomniejszone.

Katarzyna II była bardzo aktywna w sprawach stosunków z Polską. Po śmierci w 1763 r. króla polskiego Augusta III, jego następcą, za jej żądaniem i działaniem, został Stanisław August Poniatowski. Był on byłym faworytem Katarzyny II, a koronacja odbyła się 25 listopada 1764 r., w dniu imienin protektorki. Częściowo z jej inspiracji w 1767 r. zawiązała się w Radomiu Konfederacja Generalna przeciwko królowi. Gdy potem sejm konfederacyjny uchwalił tzw. Prawa Kardynałne, to poseł rosyjski, Reprin, sprawił, że gwarantem tych praw została Rosja.

Po zawiązaniu się w Polsce Konfederacji Barskiej przeciw królowi oraz wprowadzanym przez niego reformom, wojska rosyjskie wzięły udział w pacyfikacji konfederatów. Jednak gdy potem działania wojenne przeniosły się na Ukrainę i wybuchło tam powstanie pańszczyźnianego chłopstwa ukraińskiego przeciwko Polakom, Katarzyna II odegrała w nim dwuznaczną rolę. Wpierw po cichu je poparła, a następnie pomogła wojskom koronnym w jego stłumieniu.

Rosyjskie walki z konfederatami barskimi wykorzystała Turcja i w październiku 1768 r., podburzana przez Francję, wypowiedziała wojnę Rosji. Katarzyna II zaproponowała wówczas St. Poniatowskiemu przystąpienie Rzeczypospolitej do wojny z Turcją i gotowa była oddać pod jego naczelne dowództwo również wojska rosyjskie. Obie propozycje król Polski odrzucił. Wojna rosyjsko-turecka rozwijała się niepomyślnie dla Turcji, między innymi rosyjska flota bałtycka, po opłynięciu Europy, w bitwie w Zatoce Czesmeńskiej w 1770 r. zniszczyła turecką marynarkę wojenną. Trwała do 1774 r. i zakończyła się korzystnie dla Rosji, która powiększyła swe terytorium w rejonie Krymu, uzyskała szerszy dostęp do Morza Czarnego, prawo korzystania z przejazdu swych statków i okrętów wojennych przez Bosfor, prawo do opieki nad kościołami prawosławnym i katolickim w Turcji, nastąpiło też niezależnie Chanatu Krymskiego od Turcji.

Z kolei zaangażowanie Rosji w wojnie z Turcją zamierzył wykorzystać król pruski Fryderyk II dla przesunięcia swych granic na wschód, a przede wszystkim zajęcia Pomorza Gdańskiego, oddzielającego jego prowincję Magdeburgię od Prus Książęcych. Zaproponował więc rozbiór Rzeczypospolitej pomiędzy Prusy, Rosję i Austrię. Po dłuższym wahaniu Katarzyna II, która była raczej zainteresowana w utrzymaniu w całości Rzeczypospolitej, jako swego protektoratu, uległa namowom i zgodziła się na rozbiór niesfornej Polski. Podpisanie traktatów rozbiorowych nastąpiło w Petersburgu 5 sierpnia 1772 r. Rosja zajęła tereny wokół Połocka, Witebska, Mohylewa i Orszy, utrzymując nadal swój protektorat nad resztą Rzeczypospolitej.

W czasie trwania wojny rosyjsko-tureckiej, jesienią 1770 r., w guberniach centralnych wybuchła epidemia dżumy, zawleczona z frontu tureckiego. Wiosną następnego roku dotarła do Moskwy, gdzie wprowadzono kwarantannę dla ludności, przybywającej z zewnątrz, i dla transportu żywności. Zaraza trwała dwa lata i i zdeorganizowała gospodarkę i zarządzanie na znacznych obszarach Rosji. Zaś w styczniu 1773 r. na Powołżu wybuchło wielkie powstanie chłopskie. Jego przywódca, zbieg z armii rosyjskiej, Pugaczow, podawał się za cara Piotra III, niby cudem ocalonego z zamachu na jego życie. Mistyfikacja ta miała na celu zyskanie przychylności ludności chłopskiej, która z władzą carską wiązała nadzieję na poprawę swego bytu.

Faktycznie powstanie poparte zostało z entuzjazmem przez ludność wiejską całego Powołża, a także przez robotników manufaktur i hut na Uralu, żyjących też w wielkiej nędzy. Tysięczne oddziały Pugaczowa odbyły daleki rajd wzdłuż rzek Uralu, Kamy i Wołgi, zdobywając liczne miasta i siejąc popłoch wśród szlachty i ziemiaństwa. Powstanie trwało prawie 3 lata i stłumione zostało dopiero przez oddziały wojskowe Suworowa, już po zakończeniu wojny z Turcją. Przywódca rebelii Pugaczow został stracony w Moskwie.

Powstanie wykazało słabość i nieudolność władz terenowych, więc Katarzyna II dokonała gruntownej reformy struktur administracyjnych Rosji. Imperium podzielono na 50 guberni po 300-400 tysięcy mieszkańców każda, a te na powiaty po 20-30 tys. ludzi. Określone też zostały ściśle kompetencje organów i urzędów zarządzających, sądowych i skarbowych. Zwiększone zostały prawa i samorządność szlachty, wprowadzono różne przywileje dla miast, których celem była stymulacja rozwoju kapitału handlowego i manufaktur. Oczywiście decyzje zasadnicze, wojsko i polityka zagraniczna zachowane zostały w gestii władzy centralnej, to jest absolutystycznego imperatora.

W polityce zagranicznej Katarzyna II starała się zachować dystans do wszelkich konfliktów, rozgrywających się w środkowej i zachodniej Europie. Nie przyłączyła się do blokady handlowej Ameryki Północnej w trakcie trwającej tam wojny niepodległościowej przeciwko Anglii. Natomiast dyplomacja rosyjska koncentrowała się na regionie Morza Czarnego. W 1783 r. zmuszono chana krymskiego do abdykacji i natychmiast wojska carskie zajęły Półwysep Krymski oraz wszystkie pozostałe tereny Chanatu Krymskiego. Od razu rozpoczęto też wielką, planową kolonizację nowych terenów, przesiedlając dziesiątki tysięcy chłopów, głównie z Powołża, oraz zakładając szereg nowych miast i portów, jak Symferopol, Sewastopol, Chersoń, Odessa i inne.

Faktycznie rozwój gospodarczy Krymu i całego północnego wybrzeża Morza Czarnego był bardzo szybki. By

o tym przekonać się naocznie, Katarzyna II urządziła w 1787 r. uroczystą wyprawę swego dworu na te nowe ziemie, których pozyskanie dla Rosji było głównym jej celem, jako cesarskiej imperium. W trakcie podróży spotkała się w Kaniowie nad Dnieprem z królem Polski St. Poniatowskim, swym kochankiem sprzed ponad trzydziestu lat, a w Chersoniu z cesarzem austriackim, Józefem II. Zarządca południowej Rosji książę Potiomkin nie szczędził pieniędzy i starań, by dostojnym gościom jak najlepiej zaprezentować swe osiągnięcia, kazał nawet pobudować małe wioski, które, oglądane z daleka, miały świadczyć o zaludnieniu pustych stepów.

Przez cały XVIII w. trwała też kolonizacja rosyjska północnej części kontynentu azjatyckiego. Do 1784 r. Rosjanie zajęli już ostatnie dalekowschodnie terytoria Azji, to jest Kamczatkę i Półwysep Czukocki, a także opanowali Alaskę na kontynencie Ameryki Północnej. Wszędzie tam zbudowali sieć drewnianych fortów i osad handlowych.

Turcja nie mogła przeboleć straty Krymu i wdała się w 1787 r. w czwartą już wojnę z Rosją. Początkowo Rosjanie, i sprzymierzeni Austriacy, ponosili klęski, co zachęciło również Szwecję do wypowiedzenia wojny Rosji. Ale po 1789 r. sytuacja wojenna się odmieniła. Pierwsza z wojny wycofała się Szwecja, nie uzyskując żadnych sukcesów. Jako druga Austria, a to na skutek śmierci cesarza Józefa II. Zaś po serii klęsk w Mołdawii i nad Dunajem, o pokój poprosiła także Turcja. Traktat pokojowy, zawarty w Jassach w 1792 r., potwierdził wszystkie dotychczasowe zdobycze Rosji na północ od Morza Czarnego. Rosja zwróciła Turcji jedynie Mołdawię i Besarabię, zdobyte w czasie wojny.

Po zawarciu pokoju z Turcją Katarzyna II mogła spokojnie zwrócić wzrok na zachód od imperium. A działało tam wiele. We Francji od 1789 r. rozwijała się rewolucja społeczna i zaczynała się formować przeciwko niej koalicja absolutystycznych monarchii Anglii, Holandii, Austrii i Prus. Natomiast w sąsiedniej Rzeczypospolitej Sejm Wielki w Warszawie uchwalił w 1791 r. nową konstytucję ustrojową. W Polsce od 1780 r. nie było wojsk rosyjskich, znajdowała się ona wprawdzie pod politycznym protektoratem Rosji, lecz w zasadzie rządziła się sama, choć raczej nie najlepiej.

Lecz zmiana ustroju w Polsce, na wzór hasła rewolucji francuskiej, oraz zapowiedź przekazania tronu po śmierci St. Poniatowskiego elektorowi saskiemu Fryderykowi, wnukowi Augusta III, były dla Katarzyny II nie do przyjęcia. To też wsparła z całą mocą i wojskiem Konfederację Targowicką, zawiązaną w maju 1792 r. przez polskich magnatów w celu obalenia Konstytucji 3 Maja i króla St. Poniatowskiego. Rozpoczęła się wojna rosyjsko-polska.

Polskie wojska królewskie nie miały szans w walkach z przeważającymi siłami rosyjskimi, które okupowały wnet większą część kraju, wraz z Warszawą, a województwo Poznańskie zajęte zostało przez Prusy. Władzę w kraju przejęli konfederaci. Wszak nie na długo, gdyż na wniosek króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II w kwietniu 1793 r. przeprowadzony został II rozbiór Rzeczypospolitej pomiędzy Rosją i Prusami. Rosji przypadły rozległe tereny na wschód od Pińska, Niemna i Zbrucza. Przeciwko tej decyzji w marcu 1794 r. wybuchło w Polsce spontaniczne powstanie narodowe, kierowane przez gen. Tadeusza Kościuszkę i rozpoczęła się wojna partyzancka z rozproszonymi wojskami rosyjskimi i pruskimi. Ostatecznie powstanie kościuszkowskie zostało stłumione i w 1795 r. dokonany został trzeci, całkowity rozbiór Polski pomiędzy Rosją, Prusami i Austrią. Rosji przypadły Litwa, Grodzieńszczyzna i zachodnia część Wołynia.

Cesarzowa Rosji Katarzyna II zamierzała także wystąpić zbrojnie przeciwko rewolucji francuskiej. W latach 1792-95 było to niemożliwe wobec zaangażowania się w wojnę, rozbiory i powstanie w Polsce. Dopiero w 1795 r. Rosja mogła przystąpić do koalicji antyfrancuskiej, jaką zawiązały monarchie zachodnie. Przygotowywano realnie 60-tys. korpus wojskowy, wszak bez pośpiechu. W trakcie tych przygotowań, w listopadzie 1796, Katarzyna II zmarła, przeżywszy 67 lat.

Następcą Katarzyny został jej syn Paweł I (1796-1801). Jedną z jego pierwszych decyzji było zwolnienie z twierdzy w Petersburgu gen. T. Kościuszkę. Wolność tę Kościuszko opłacił zresztą przysięgą wiernopoddańczą, złożoną na ręce cara. Zaprzysiężeni się nawet obaj, a Paweł I chciał podarować Kościuszce 1000 "dusz", który uprosił o zamianę ich na 60 tys. rubli. To był wielki majątek, jaki umożliwił Kościuszce wyjazd po raz drugi do Ameryki, skąd jednakże po kilkunastu miesiącach wrócił do Europy, zamieszkując w Paryżu, a następnie w Szwajcarii.

Najważniejszym w sprawach gospodarki wewnętrznej było wydanie przez Pawła I manifestu, ograniczającego pracę pańszczyźnianą chłopów do trzech dni w tygodniu. Pozostałe 3 dni mieli poświęcać na pracę na własnej ziemi, zaś niedziela miała być wolna od pracy. W niewielkim stopniu, ale jednak, ulżyło to doli pańszczyźnianych chłopów rosyjskich.

W sprawach polityki zagranicznej Paweł I kontynuował działania matki. Przystąpił do koalicji z Anglią, Austrią i Turcją, wypowiedział wojnę Francji i wysłał wojska ekspedycyjne do Italii przeciwko Francuzom. Część wojsk przetransportowana została na statkach floty czarnomorskiej na Sycylię, skąd zaatakowały one południową Italię. Większe oddziały, pod dowództwem Suworowa, zajęły całą francuską, północną Italię i przez Alpy przebiły się nad Ren. Jeszcze inne oddziały rosyjskie, wraz z Anglikami, wzięły udział w desancie morskim na Holandię. Na wszystkich tych trzech frontach sojusznicy faktycznie pozostawili Rosjan bez wsparcia ze swej strony i rozgoryczony Paweł I wycofał swe wojska ekspedycyjne do Rosji.

Paweł I nie był lubiany przez szlachtę i arystokrację rosyjską za próby umniejszenia ich przywilejów, niespodziewane dymisje i poniżanie podwładnych. To też w 1801 r. doszło do zawiązania spisku kilku wyższych oficerów, którzy po opanowaniu pałacu imperatora, zażądali jego dymisji na rzecz syna. Gdy odmówił, w zamieszaniu, został zabity.

Wielka Rewolucja Francuska (1789-99). By zaradzić kryzysowej sytuacji finansów i gospodarki, panującej w latach osiemdziesiątych XVIII w. we Francji, król Ludwik XVI zdecydował się na restytuowanie po 150 latach, Stanów Generalnych, to jest zgromadzenia przedstawicielstw duchowieństwa, szlachty i mieszczaństwa, jako orga-

nu doradczego króla dla ustalenia nadzwyczajnych podatków. Latem 1788 r. król dokonał zmiany konserwatywnego rządu na bardziej liberalny, zniesiona została cenzura prasy i rozpoczęta wielka dysputa na temat kształtu zgromadzenia. W wyniku ostrych sporów przeforsowana została zasada podwojenia ilości deputowanych stanu mieszczańskiego, czyli burżuazji, tak by dorównywała liczbie posłów szlachty i kleru razem wziętych. Wybory do Stanów Generalnych przeprowadzone zostały wiosną 1789 r. i rozpoczęły one swe obrady w Wersalu 5 maja. Od początku zaznaczyły się poważne rozbieżności między stanowiskami poszczególnych stanów. Wszyscy chcieli reform, w tym zmian podatkowych, lecz nie kosztem własnych przywilejów.

Po miesiącu formalnych obrad Stany przekształciły się w Zgromadzenie Narodowe Konstytucyjne (Konstytuanta), podkreślając w ten sposób swe ogólnonarodowe przedstawicielstwo, i rozpoczęły pracę nad nową konstytucją ustrojową państwa. Prym w Zgromadzeniu wiodli przedstawiciele burżuazji, to jest bogatego mieszczaństwa, z gen. La Fayette, bohaterem niedawnej niepodległościowej wojny amerykańskiej, na czele.

Lecz król nie chciał żadnej nowej konstytucji i zgromadził wokół Wersalu i na Polu Marsowym w Paryżu 20 tys. wojska, najwidoczniej zamierzając rozpędzić Zgromadzenie Narodowe, lub narzucić mu swą wolę. Do tego nie doszło, wobec wmięszania się w bieg spraw ludu paryskiego. Mianowicie 11 lipca rozpoczęły się wielkie zamieszki uliczne, powstały komitety rewolucyjne, rozpoczęło się formowanie Gwardii Narodowej i milicji sankiulockiej oraz ich uzbrajanie w broń uzyskaną z arsenałów paryskich. Gdy dowódca oraz obsada fortu-więzienia w Bastylji, na przedmieściu Paryża, stawiała tłumowi opór, nastąpiło oblężenie fortu, jego zdobycie w szturmie, a następnie całkowite zburzenie. Dzień zburzenia Bastylji, to jest 14 lipca, ustanowiony został w następnym roku świętem narodowym Francji.

Po 15 lipca Ludwik XVI wycofał wojsko z Paryża, zgodził się na burżuazyjno-mieszczańskie postulaty przebudowy ustroju państwa na monarchię konstytucyjną i na rezultaty paryskiej rewolucji ludowej. Lecz w sierpniu cała Francja znalazła się w ogniu wielkiej rewolty chłopskiej. Mnożyły się napady na dwory i klasztory, ich podpalanie, rabunki, samosądy we wsiach i miasteczkach całego kraju. Chłopi, stanowiący 75 procent społeczeństwa, domagali się zniesienia przygniatających ich obciążeń feudalnych i obniżenia podatków, by ulżyć nędzy, w jakiej się znajdowali. Odpowiadając na to, Zgromadzenie Narodowe zniósło pańszczyznę bez odszkodowania oraz podatek-dzieśięcinę na rzecz kościoła, uchwaliło zasadę równości podatkowej, zlikwidowało sprzedawalność urzędów itp. Zaś 26 sierpnia uchwaliło Deklarację Praw Człowieka i Obywatela, która zrównywała w prawach wszystkie stany, proklamowała swobodę wyznania, wolność słowa i druku, zapewniała prawo własności. Przyjęła też monteskuszowską zasadę trójpodziału władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Towarzyszące nowemu ustrojowi hasło: "Wolność, Równość, Braterstwo" wywarło potem przemożny wpływ w całej Europie.

Lecz Ludwik XVI nie zamierzał bynajmniej rezygnować z monopolu swej władzy. Ściągnął do Wersalu regiment flandryjski, a emigranci arystokratyczni rozpoczęli na obcych dworach intensywne zabiegi o ich interwencję wojskową we Francji. Wówczas nastąpił wielki marsz ok. 7 tysięcy kobiet paryskich, oraz powstałej niedawno Gwardii Narodowej, na Wersal, zmuszając króla do akceptacji "Deklaracji praw człowieka i obywatela" i innych dekretów przygotowanych przez Zgromadzenie Narodowe. Musiał też przenieść się do centrum Paryża (pałac Tuileries), gdzie łatwiej można było kontrolować jego poczynania.

W latach 1788-89 powstało w Paryżu wiele partii-klubów politycznych, które przygotowały odpowiadające im programy reform. Do najważniejszych należały klub kordylierów, któremu przewodniczył Jacques Danton, oraz klub jakobinów na czele z Maksymilianem Robespierre. Obaj politycy, z zawodu adwokaci, stali się w następnych latach przywódcami rządów i rewolucji, a ostatecznie także jej ofiarami, gdyż obaj straceni zostali na gilotynie.

W 1790 r. wprowadzono dalsze reformy, dotyczące zmian podatkowych, zniesienia ceł wewnętrznych oraz monopoli, zaprowadzono jednolity system miar i wag i inne. Konstytuanta wypowiedziała też konkordat zawarty z Watykanem w 1516 r. i uchwaliła "Konstytucję cywilną kleru". Zgodnie z nią zredukowane zostały arcybiskupstwa do 10, a diecezje do 83, tyle ile departamentów. Biskupi i proboszczowie mieli być wybierani przez wiernych. Papież potępił te zmiany jako herezję.

Król Ludwik XVI wraz z rodziną próbował w czerwcu 1791 r. uciec do Belgii, lecz schwytyany, z powrotem sprowadzony został do Paryża. Utracił wówczas resztki poparcia społecznego.

Ale najpoważniejszym problemem stojącym przed Zgromadzeniem Narodowym był absolutnie pusty skarb państwowy, zwłaszcza że przestały napływać prawie zupełnie bieżące podatki z prowincji. W tej sytuacji, na wniosek członka Konstytuanty, biskupa Talleyranda, który wcześniej był intendentem dóbr kościelnych we Francji, uchwalono 12 lipca 1791 r. ustawę konstytucyjną, na mocy której przeprowadzono konfiskatę majątków i posiadłości kościelnych w kraju. Duchowni mieli odtąd otrzymywać pensje państwowe po złożeniu przysięgi lojalności wobec państwa, zaś majątki kościelne, to jest ziemię i obiekty, sprzedawano przez kilka lat w drodze przetargów publicznych, częściowo poprzez ich parcelację. Zasilono w ten sposób poważnie budżet państwa, gdyż posiadłości kościelne stanowiły ok. 10 procent areалу Francji.

Nowa konstytucja ustrojowa przyjęta została ostatecznie we wrześniu 1791 r. Ustanowiła we Francji monarchię konstytucyjną, wprowadzając obieralny parlament, jako najwyższą władzę ustawodawczą i decyzyjną w państwie. Władzę wykonawczą miał sprawować rząd, złożony z 6 ministrów, królowi zostawiono politykę zagraniczną i ograniczone prawo weta. Konstytucja przyznała prawa obywatelskie także protestantom i Żydom, znosiła dziedziczne szlachectwo, reformowała sądownictwo i administrację, wprowadzając 83 departamenty, jakie przejęły wiele dotychczasowych uprawnień centralnej władzy królewskiej. Określiła też prawa obywatelskie, w tym równość wszystkich wobec prawa i utwierdziła własność prywatną.

Nowa konstytucja nie miała jednak wpływu na bieżącą sytuację gospodarczą kraju, pogarszającą się nieustannie przez cały 1791 r. Rosły ceny, zwłaszcza produktów żywnościowych, kwitła spekulacja, mnożyły się grabieże sklepów, rozboje, zamieszki na tle religijnym, podsycane przez prześladowany kler itp. Nowoutworzony parla-

ment był skłócony i nie potrafił zaradzić istniejącym problemom gospodarczym. Trudności gospodarcze i wewnętrzne niepokoje potęgowane też były przez arystokratycznych emigrantów, którzy na habsburskim terytorium Belgii organizowali armię i dywersję przeciwko Francji. Posłowie Konwencji poparli wtedy wniosek Ludwika XVI o wypowiedzenie wojny Austrii, choć najwyraźniej zgłosił go, licząc na klęskę rewolucyjnej Francji.

Faktycznie rozpoczęła się w kwietniu 1792 r. ofensywa armii francuskiej, źle wyszkolonej i dowodzonej przez gen. La Fayette, załamała się i regularne wojska koalicji austriacko-pruskiej rozpoczęły przełamywanie pasa granicznych fortów francuskich, zagrażając bezpośrednio Paryżowi. Spowodowało to nowy wielki zryw ludu francuskiego dla obrony rewolucji i do stolicy napłynęła z całego kraju wielka fala uzbrojonych ochotników. 30 lipca oddział ochotników marsylijskich przyniósł ze sobą "Hymn bojowy Armii Renu", nazwany wkrótce "Marsylianką", pieśń zagrzewającą do rewolucji. Zradykalizowało swe działania Zgromadzenie Narodowe. Również Komuna Paryska, to jest rewolucyjny samorząd Paryża, działający od 1789 r., bardzo się uaktywniła i poszerzyła o przedstawicieli radykalnych mieszczan.

Zgodnie z ich postulatami wprowadzono władzę komisarzy ludowych w wojsku i w prowincjach, powołano Trybunał Rewolucyjny do sprawowania doraźnych sądów, skonfiskowano dobra emigrantów arystokratycznych, uwolniono chłopów od spłat obciążeń feudalnych, zarządzono banicję opornych księży, wprowadzono śluby i rozkazy cywilne, reglamentację chleba i zbóż, zamknięto prawicowe gazety. Król został zawieszony przez Zgromadzenie Narodowe i w sierpniu uwięziony, po zajęciu szturmem pałacu w Tuileries i wymordowaniu 600 szwajcarskich żołnierzy przez paryskich gwardzistów i sanktiulotów. Król, wraz z rodziną, osadzony został w baszcie warownej, zwanej Le Temple, dawnego klasztoru templariuszy w Paryżu. Próbował go później stamtąd oswobodzić gen. La Fayette, lecz armia odmówiła mu posłuszeństwa i sam wówczas oddał się do niewoli Austriakom.

Większość tych zmian wprowadzona została w sierpniu 1792 r., stąd później określono je rewolucją sierpniową. Zaś w pierwszych dniach września tłum mieszczan paryskich, powodowany histerią, w związku z klęskami na frontach i arystokratycznymi spiskami, dokonał w paryskich więzieniach samosądów i masakry 1400 więźniów kontrrewolucjonistów, ale i przestępców pospolitych oraz niewinnych ludzi. We wrześniu, na pierwszym posiedzeniu nowego parlamentu (Konwent Narodowy), uchwalono zniesienie monarchii i wprowadzenie ustroju republikańskiego we Francji. Władzę w kraju przejęła Tymczasowa Rada Wykonawcza, złożona głównie z żyrodystów, tj. umiarkowanych republikanów, z Dantonem na czele.

Prusy i Austria nie wykorzystały swych zwycięstw i zajęcia granicznych fortyfikacji francuskich. Ich uwagę odciągnęły latem wydarzenia dziejące się w Polsce, gdzie po uchwaleniu przez polski sejm Konstytucji 3 Maja i związaniu się Konfederacji Targowickiej, doszło do wojny rosyjsko-polskiej, a następnie do II rozbioru I Rzeczypospolitej przez Rosję i Prusy. Kilkumiesięczny zastój na swym wschodnim froncie Francuzi wykorzystali na koncentrację wojsk i 20 września w bitwie pod Valmy we wschodniej Francji, zmusili wojska pruskie do wycofania się do Nadrenii. Umożliwiło to armii francuskiej, wzmocnionej licznymi oddziałami ochotniczymi, wkroczenie do Belgii (Niderlandy) i jej szybkie opanowanie, po pobiciu i wyparciu wojsk austriackich.

W dniu 21 stycznia 1793 r., po procesie o zdradę państwową, przeprowadzonym przez Konwent, król Ludwik XVI został zgilotynowany. Stało się to bodźcem do sfinalizowania pierwszej wielkiej koalicji antyfrancuskiej z udziałem: Prus, Austrii, Wielkiej Brytanii, Holandii, Hiszpanii, Portugalii i większości włoskich. W marcu Francuzi stracili Belgię i Nadrenię, częściowo z winy głównodowodzącego wojskami francuskimi, który próbował poprowadzić je przeciwko rewolucyjnemu Paryżowi. Podobne zdrady ze strony arystokratycznych oficerów zdarzały się często.

Wojna potęgowała trudności gospodarcze. Na ich tle wybuchły zamieszki przeciw rządowi paryskiemu w Normandii, Bretanii i na południu Francji. Zaś w Wandei, zachodniej prowincji nad Atlantyką, wybuchło w marcu 1793 r. powstanie chłopskie, skierowane przeciwko poborowi do wojska. Wskutek działania kleru i szlachty przybrało ono wkrótce charakter wojny religijnej przeciwko laicyzacji życia społecznego. Powstańcy zwani szuanami, początkowo uzbrojeni tylko w kosy, widły i strzelby myśliwskie, maszerowali na Paryż pod białymi sztandarami, ozdobionymi liliami, i walczyli, by przywrócić monarchię. W odpowiedzi na te zagrożenia francuski parlament, to jest Konwent Narodowy, powołał Komitet Ocalenia i Bezpieczeństwa Publicznego, na czele z Robespierre, a do tychczasowe rządy żyrodystów przejęli radykalni jakobini. W kraju zaprowadzone zostały dyktatura i terror, stworzono też komitety ocalenia i trybunały ludowe do walki z kontrrewolucją.

Nastąpiła militaryzacja ekonomiki, tworzone liczne fabryki broni i prochu, znacjonalizowano handel zagraniczny, państwo przejęło kontrolę nad prywatnymi zakładami, surowcami i siłą roboczą. Wprowadzono kartkową reglamentację chleba i innych podstawowych artykułów spożywczych, co pozwoliło na uniknięcie głodu w miastach. Stosowano karę śmierci za spekulację i rozboje. Równocześnie, spełniając podstawowe żądania ludu, zniesiono resztki feudalizmu, chłopom mogli wykupywać w małych działkach znacjonalizowane ziemskie majątki kościelne i emigrantów, bogaci zostali obłożeni kosztami obrony narodowej. W sierpniu na mocy dekretu o powołaniu pod broń wszystkich mężczyzn w wieku 18-25 lat, utworzona została milionowa "armia z ludowego poboru", w której potem w ciągu roku zastąpiono nielojalnych, szlacheckich oficerów, nowymi kadrami ludowego pochodzenia.

W ramach terroru wojennego aresztowana została również królowa Maria Antonina, żona Ludwika XVI, zresztą córka austriackiej cesarzowej Marii Teresy. Oskarżona została o współdziałanie z Austrią, jak również o trwonienie państwowych pieniędzy, przez co ulica paryska zwała ją "Madame deficyt". Została zgilotynowana 16 października, przy aplauzie gawiedzi, na placu Ludwika XV (dziś Place de la Concorde) w Paryżu. Ponoć wchodząc na szafot niechętnie nadepnęła na nogę kata, za co go zaraz gorąco przeprosiła.

Terror jakobinów utrzymał się do 28 lipca 1794 r. W tym czasie, wprawdzie uśmierzone zostały rebelie wewnętrzne, a później pobite kolejno obce armie pod Dunkierką, w Alzacji, nad Renem, w Sabaudii, Belgii, Katalonii. Francuzi rozpoczęli też ofensywę przeciwko Hiszpanom i Anglikom na wyspie San Domingo (Haiti) na Karaibach, wsparci przez tubylczą ludność murzyńską, w związku ze zniesieniem przez republikańskich komisarzy niewolnic-

stwa w koloniach francuskich.

Zwycięstwa te sprawiły, że terror jakobiński, którym wszyscy byli już zmęczeni i przerażeni, stracił swój sens. Tymczasem został jeszcze wzmocniony przez ustawę z czerwca, eliminującą z rozpraw sądowych przesłuchania świadków i obrońców, co znakomicie przyspieszyło orzekanie wyroków. Faktycznie w ciągu ostatniego miesiąca swej działalności Trybunał Rewolucyjny wydał więcej wyroków śmierci, niż w ciągu całego poprzedniego roku. Stało się to powodem zawiązania spisku w Konwencie przeciw rządowi jakobinów i, przy nadarzającej się okazji, przegłosowane zostało uwięzienie Robespierre'a i jego głównych 21 popleczników. Stało się to 28 lipca 1794 r. po czym wszystkich następnego dnia, w ogóle bez sądu, zgilotynowano na Placu Rewolucji na oczach wielotysięcznego tłumu. W ten sposób rewolucja "pożerała" własne dzieci. Wraz z upadkiem rządów jakobinów zakończyła się też wielka burżuazyjna rewolucja francuska.

Nowy rząd, tzw. termidorianów, odwołał czerwcową ustawę, zamknięty został klub jakobinów, rozwiązane Komuna Paryska i Komitet Ocalenia Publicznego, równocześnie rozpoczęto likwidację gospodarki kierowanej. Lecz rezygnacja z cen maksymalnych na żywność, i powrót spekulacji, spowodowały straszliwą drożyznę i chaos w zaopatrzeniu. To też wiosną rozpoczęły się masowe manifestacje i powstania ludowe. Tym razem rządząca burżuazja mieszczańska skierowała przeciwko manifestującym Gwardię Narodową i regularne wojsko. Skazano na śmierć pozostałych posłów jakobińskich i sędziów trybunałów rewolucyjnych, zaś w całym kraju rozpoczął się biały terror, największy na południu Francji, w Lyonie i Prowansji. Rząd termidoriański starał się jednak ten terror ograniczyć i z powrotem wprowadził częściową reglamentację handlu zbożem. Równocześnie rojalisci uczynili próbę restauracji monarchii, w Paryżu wybuchło 5 października 1795 r. ich powstanie, zostało stłumione przez wojsko.

Wcześniej ustały działania wojenne na granicach Francji i 5 kwietnia 1795 r. zawarty został pokój francusko-pruski w Bazylei, w którym Prusy uznały Republikę Francji i jej granice na Renie. W ogóle Prusy od dłuższego już czasu "nie miały głowy" do wojny z Francją, zajęte rozbiorami Polski, gdzie dużo więcej miały do zyskania. Po miesiącu zawarty został w Hadze również pokój z Holandią, przyznający Francji część Flandrii. Zaś w lipcu w pokoju z Hiszpanią Francja uzyskała połowę wyspy San Domingo (Haiti). Pokój z Francją zawarły też inne państwa Rzeszy. Z wielkiej koalicji antyfrancuskiej ostała się wtedy już tylko Wielka Brytania, Austria, Rosja, Piemont i kilka państw niemieckich.

Nowa konstytucja z września 1795 r. wprowadzała dalsze poważne zmiany ustrojowe we Francji. Powstał dwuizbowy parlament i kolektywny rząd, jako 5-osobowy Dyrektoriat, który w nowym układzie władzy spełniał najważniejszą rolę. Sprowadzała się ona głównie do utrzymywanie równowagi między radykalnymi ruchami ludowymi, aspiracjami arystokracji i szlachty, wreszcie interesami bogaczącej się burżuazji mieszczańskiej. Dyrektoriat funkcjonował przez cztery lata.

W międzyczasie wojna trwała jednak nadal. By zmusić Austrię do pokoju, Dyrektoriat zaplanował atak na jej stolicę, Wiedeń. Ofensywa zakończyła się niepowodzeniem, lecz w zamian Francuzi odnieśli wielkie zwycięstwa nad wojskami austriackimi w północnych Włoszech. Zwycięstwa te były zasługą młodego, ambitnego dowódcy armii francuskiej w Italii, generała Napoleona Bonapartego. Pochodził on z miasta Ajaccio na Korsyce, był Włochem. Jako kapitan artylerii wstąpił się w 1793 r. zdobyciem twierdzy rojalistów w Tuluzie, co przyniosło mu awans na generała brygady. Zaś po stłumieniu ich ataku na Konwent w Paryżu w październiku 1795 r. został komendantem garnizonu paryskiego, następnie dowódcą armii w kampanii włoskiej.

Napoleon dbał o podległe mu wojska, stosował własne nieszablonowe metody i strategię walki, decydował też samodzielnie o politycznym kształcie zajmowanych terytoriów. W Mediolanie utworzył Republikę Lombardzką, w Genui - Liguryjską, w Mantui - Cispadańską, uzależniając je wszystkie od Francji. Obalił natomiast Republikę Wenecką, by w pokoju francusko-austriackim z 17 października 1797 r. w Campo Formio przehandlować ją Austrii za habsburskie Niderlandy (Belgię) i uznanie francuskiej granicy na Renie. Potem Francuzi wygnali jeszcze z Rzymu swego zajadłego wroga, papieża Piusa VI, który potępił Deklarację Praw Człowieka, i utworzyli w miejsce papieskiego państwa Republikę Rzymu, a następnie w miejsce kantonów szwajcarskich Republikę Helwecką.

Po zakończeniu kampanii włoskiej Napoleon został przez Dyrektoriat mianowany naczelnym wodzem w wojnie przeciwko Wielkiej Brytanii. By zmusić ją do zakończenia wojny, zaproponował wówczas podbicie Egiptu, gdzie prowadziła ona wiele interesów i miała duże wpływy, rywalizując skutecznie w tej mierze z Francją. Wyprawa egipska doszła do skutku w maju 1798 r. Wzięło w niej udział 38 tysięcy marynarzy i żołnierzy oraz 175 uczonych i artystów, którzy mieli badać kulturę i historię Egiptu. Po sukcesach, sprowadzających się do zajęcia Malty i Dolnego Egiptu, z Aleksandrią i Kairem (zwycięska bitwa "pod piramidami"), wojska ekspedycyjne spotykały same niepowodzenia: upiorny klimat, choroby tropikalne, zniszczenie floty francuskiej przez eskadrę angielskich okrętów adm. Nelsona pod Nabukiem u wybrzeży Egiptu, powstanie ludności w Kairze, ingerencja wojsk tureckich, zajęcie Malty przez Anglików. Ostatecznie Francuzi zmuszeni zostali przez siły turecko-angielskie do kapitulacji w 1801 r. Ekspedycja egipska Napoleona udała się więc tylko w swej części naukowo-badawczej. Między innymi znalezienie wówczas w czasie wykopalisk tzw. "kamienia z Rosetty", to jest płyty z wrytymi napisami greckimi i hieroglificznymi, pozwoliło na odczytanie w 1822 r. hieroglifów egipskich.

Podboje francuskie nie podobały się również Rosji, gdzie, po śmierci Katarzyny II, rządził car Paweł I, zawzięty wróg rewolucji francuskiej. To też w grudniu 1798 r. powstała nowa, druga koalicja antyfrancuska z udziałem: Anglii, Rosji, Turcji, Austrii, Szwecji, Portugalii, Neapolu i państw niemieckich, lecz bez Prus. Nowa wojna rozpoczęła się od desantu rosyjskich wojsk w południowych Włoszech i ataku wojsk Suworowa na północną Italię. Mieli je wspomagać Austriacy, ale unikali starcia z Francuzami, pozostawiając przyjemność walki Rosjanom. Ci odnieśli kilka zwycięstw, zajęli Mediolan i prawie całą Italię, lecz utknęli w trudnym, górzystym terenie Szwajcarii. Ostatecznie Suworow z trudem wyprowadził swą armię przez Alpy nad Ren. Podobnie działo się w 1799 r. podczas desantu angielsko-rosyjskiego w Holandii, gdzie Anglicy chcieli walczyć jedynie rękami Rosjan. W tej sytuacji car

Paweł I, wściekły na wiarołomnych sojuszników, wycofał swe wojska do Rosji.

W tym czasie Bonaparte, zostawiwszy swoją armię ekspedycyjną w Egipcie, powrócił do Paryża, oddając się do dyspozycji Dyrektoriatu. W dniu 8 listopada 1799 r. został dowódcą wojskowym Paryża. Zaś następnego dnia dokonał, przy pomocy swych grenadierów, zamachu stanu. Zamach przeprowadzony został pod Paryżem, w jednym z pałaców królewskich, gdzie na wniosek Bonapartego zebrał się Parlament tj. Rada Pięciuset (sejm) i Rada Starszych (senat). Pod groźbą bagnatów obie izby rozwiązały się i powołały 3-osobowy Konsulat w miejsce Dyrektoriatu, który też został zlikwidowany. Tak więc rządy republikańskie we Francji przetrwały tylko 6 lat po obaleniu ustroju monarchicznego, jaki istniał 1500 lat. Władzę we Francji przejęło trzech konsulów, jednym z nich był Napoleon Bonaparte. O dwóch za dużo, więc już w grudniu spowodował on uchwalenie zmian w konstytucji, w wyniku których demokratyczna władza republikańska zastąpiona została na okres dziesięciu lat przez wojskową dyktaturę Napoleona jako pierwszego konsula. Później, po kilku latach, kolejna nowelizacja prawna przyznała mu tę funkcję, w drodze plebiscytu, dożywotnio.

Imperium Osmańskie (1699-1798)

Po klęskach Turcji pod Wiedniem i na Węgrzech oraz po utracie części swych europejskich posiadłości, w 1714 r. Turcja zagrożona została także na południu Półwyspu Bałkańskiego przez Republikę Wenecką, gdzie Wenecjanie z Półwyspu Peloponeskiego (Morea) zaatakowali Korynt. Walki toczyły się tam ze zmiennym szczęściem. Po początkowych sukcesach Wenecjan, przewagę uzyskały jednak wojska tureckie i w 1718 r. odebrały Wenecji cały Półwysep Peloponeski. Do wojny tej włączyła się także Austria, która odzyskała wówczas resztę Węgier, zachodnią Wołoszczyznę i północną Serbię z Belgradem. Lecz w kolejnej wojnie w 1736 r., prowadzonej wspólnie z Rosją, wojska austriackie doznały szeregu niepowodzeń i Turcy z powrotem przejęli Belgrad i północną Serbię. Od tego czasu ludy bałkańskie swe aspiracje i działania niepodległościowe w większym stopniu wiązały z Rosją, niż z Habsburgami austriackimi. Duże znaczenie miało przy tym także pokrewieństwo słowiańskie i wspólnie wyznawana religia prawosławna.

Faktycznie Turcję dotknęły poważne ciosy militarne w czasie wojny z Rosją (1768-74), jaką zresztą sama wypowiedziała, wiążąc swe nadzieje na jakieś zyski w związku z wojną domową, trwającą w Rzeczypospolitej, a spowodowanej przez Konfederację Barską. Przegrała ją jednak, tracąc znaczne terytoria na północ od Krymu, a po kilku latach cały Półwysep Krymski. Morze Czarne ostatecznie przestało być wewnętrznym morzem imperium tureckiego i zapanowała na nim flota rosyjska.

By przywrócić poprzednią sytuację, Turcja w 1787 r. rozpoczęła kolejną, czwartą swą wojnę z Rosją, tym razem walczącą w przymierzu z Cesarstwem Austriackim. Przy czym Austria nie zaangażowała w walkach większych sił i w 1790 r. wycofała się z wojny. Natomiast zwycięstwa wojsk rosyjskich w Mołdawii i na Wołoszczyźnie dowodnie świadczyły, że Turcji nie stać już było na jakąkolwiek powtórkę swej ekspansji i poprosiła ona w 1792 r. o zawarcie pokoju. Zwłaszcza, iż na Półwyspie Bałkańskim rozpoczęły się powstania wywoleńcze zamieszkujących je narodów, wspierane zresztą wydatnie i podsycane przez Rosję. Znamienne, że od tego czasu Cesarstwo Austriackie nie prowadziło już żadnych wojen przeciwko Turcji. Wprost przeciwnie, starało się o utrzymywanie z nią przyjaznych stosunków pod każdym względem. Zaś cały ciężar wyzwolenia narodów, zamieszkujących Półwysep Bałkański spoczął na Rosji, która jeszcze w XIX w. prowadziła cztery duże wojny z Turcją.

W końcu XVIII w. również na innych obszarach imperium osmańskiego miały miejsca bunty chłopskie, a także feudalów tureckich. Część terytoriów zewnętrznych imperium w Afryce i na Bliskim Wschodzie usamodzielniały się i oderwały od Turcji. Chyliła się też do upadku gospodarka kraju, zmarniały zwłaszcza wpływy z handlu tranzytowego, po przejściu szlaków handlowych z Europy do Azji Środkowej i na Daleki Wschód przez Rosję, a do Indii i Azji Płd.-Wsch. przez Kompanie Wschodnioindyjskie, angielską i holenderską.

Panujący sułtan Selim III (1789-1807) starał się odbudować gospodarkę i pozycję imperium osmańskiego, lecz wprowadzane przez niego reformy armii, administracji i finansów państwa zostały przerwane w 1798 r. przez inwazję wojsk francuskich Napoleona Bonaparte na Egipt. Prowincja ta miała bardzo duże znaczenie gospodarcze i strategiczne dla imperium tureckiego, zwłaszcza wobec naporu Rosji i powstań narodowowyzwoleńczych na Bałkanach.

Kolonizacja Afryki

Przez cały XVIII w. północne terytoria Afryki, wzdłuż Morza Śródziemnego, pozostawały pod panowaniem Turcji. Od 1714 r. Cyrenajka, Trypolitania i Tunezja, a wcześniej Egipt, stanowiły jej lenna, miały własne rządy, były więc częściowo niezależne. Na północnym zachodzie kontynentu istniał jeszcze niepodległy Sułtanat Maroka, będący największym państwem Afryki. W Afryce środkowej i południowej znajdowało się zaledwie kilka większych i znaczących państw: Abisynia, Ghana, Benin, Dahomej, Somali, Kongo, oraz kilkadziesiąt, często efemerycznych, niewielkich państw o strukturze plemiennej, jak Orano, Kaarta, Lunda, Razwi, Luba, Wadaj i inne.

Europejczycy, w szczególności Portugalczycy, Holendrzy, Francuzi i Anglicy zajmowali jedynie kilkanaście portowych osad-baz handlowych, które sami założyli wzdłuż zachodnich i wschodnich wybrzeży kontynentu. Ich głównym celem było zapewnienie funkcjonowania morskich szlaków handlowych z Europy do Indii, Azji Płd.-Wschodniej i Chin. Służyły również one jako porty, odprawiające statki z czarnymi niewolnikami do Ameryki.

Natomiast prawie zupełnie Europejczycy nie interesowali się, przynajmniej do końca XVIII w., wnętrzem kon-

tywentu afrykańskiego. Przyczyną tego była jego niedostępność, a mianowicie brak dogodnych zatok dla portów, strome lub błotniste wybrzeża, katarakty i wodospady na rzekach, dżungle lub pustynie, zaś przede wszystkim, nieprzychylny dla białego człowieka, klimat. Jedynie na południu Afryki, gdzie klimat jest zbliżony do europejskiego, nastąpiła w XVII i XVIII w. kolonizacja i zasiedlenie przez Holendrów Przylądka Dobrej Nadziei, na którym utworzona została holenderska Kolonia Przylądkowa.

W środkowej Afryce Europejczycy nie zapuszczali się w głąb kontynentu, nawet w celu zdobycia niewolników. Dostarczali ich kacykowie i władcy różnych przybrzeżnych plemion i państw. Urządzali oni sami, ze swymi wojownikami, najazdy w głąb lądu, biorąc tam jeńców wśród innych plemion, by następnie sprzedać ich białym handlarzom w ich faktoriach za tkaniny, broń palną i szklane paciorki.

Szacuje się, że w XVIII w. kupcy brytyjscy wywieźli z Afryki za ocean ok. 3,5 mln, portugalscy - 1,9 mln, a francuscy ok. 1 miliona czarnych niewolników.

Persja

Persja w końcu XVII w. była rozległym państwem, obejmując prócz rdzennych perskich terytoriów również Zakaukazie, część Kaukazu, Azji Środkowej oraz Afganistanu i sięgając do rzeki Indus. Ludność trudniła się rolnictwem (zboża, bawełna, tytoń i opium), hodowlą owiec, rzemiosłem (tkactwo, dywany) oraz handlem. Część ludności, mieszkająca na terenach pustynnych, prowadziła koczowniczy tryb życia. Władzę w kraju sprawowali szachowie z dynastii Safawidów, rządzący po przez bardzo rozgałęziony aparat państwowy. Wzrastające koszty jego utrzymania, jak i dworu samego szacha oraz liczego duchowieństwa, zmuszało szacha do ciągłego podwyższania podatków i obciążeń ludności. Było to przyczyną licznych buntów chłopskich, a zwłaszcza plemion afgańskich i kaukaskich, które wzmacniała wrogość religijna pomiędzy szyitami i sunnitami. Na początku XVIII w. przerodziły się one w wojnę domową w regionie Afganistanu. Wykorzystując to Turcja zagarnęła Zakaukazie i część zachodniej Persji, a Rosja pas terenów wzdłuż zachodnich i południowych brzegów Morza Kaspijskiego. Później tereny te Rosja, za panowania Anny, córki Piotra I, oddała Persji.

W 1730 r. została obalona dynastia Safawidów i władzę w Persji przejął chan turkmeński Nadir. Wyparł on Turków z ziem perskich i poskromił wewnętrzne bunty w Afganistanie, zajmując Herat i miasto-fortecę Kandahar, które całkowicie zostało zburzone, a wielu mieszkańców wymordowano. Następnie sam rozpoczął wojny najeżdżcze. Między innymi jego wojska zaatakowały Indie, wdzierając się daleko w głąb Półwyspu Indyjskiego i grabiąc miasto Delhi, stolicę Indii. Bezustanne wojny toczone przez Nadira prowadziły do dalszego zwiększania ucisku podatkowego i ruiny gospodarczej Persji. To też bunty i powstania ludowe ogarnęły cały kraj, a szach zabity został w 1744 r. w wyniku spisku jego przybocznej straży. Persja rozpadła się wtedy na szereg niezależnych księstw feudalnych i pograżyła w anarchii i wojnach domowych, które trwały prawie do końca XVIII w. Ich następstwem była ruina miast i wsi, zniszczenie systemów kanałów nawadniających, narastanie zacofania gospodarczego i upadek kultury w Persji.

Indie

Pod koniec XVII w. imperium Wielkich Mogołów zaczęło wyraźnie chylić się ku upadkowi, a to głównie na skutek odśrodkowych dążeń różnych prowincji i ambicji ich władców. Największym zagrożeniem stało się utworzenie państwa Marathów, ludu hinduskiego, zamieszkującego środkową część zachodnich wybrzeży subkontynentu. Nie tylko odpierali oni ataki wojsk Mogołów, ale sami czynili co raz to dalsze wypadki w kierunku centrum i na południe półwyspu. Równocześnie od zachodu państwo Mogołów najechane zostało przez Persów, którzy w 1739r. dotarli do stolicy państwa Delhi i złupili je. Wtedy nastąpiło oderwanie się od imperium szeregu zachodnich i północnych prowincji, w tym Pendżabu i Bengalu, gdzie doszło do buntu i powstań Sikhów i Radżiputów przeciwko prześladowaniu hinduizmu i odnowieniu specjalnego podatku od Hindusów.

Do wewnętrznych wojen w Indiach włączyły się też armie angielskich i francuskich Kompanii Wschodnioindyjskich. Sprzymierzając się ze, zwalczającymi się wzajemnie, państwami hinduskimi, Anglicy starli się zbrojnie z Francuzami. Po klęsce w 1751 r. pod Arkot Francuzi zmuszeni zostali do opuszczenia rejonu portu Madras, który dotąd zajmowali. Anglicy przejęli to miasto i na wielką skalę zaangażowali się w walkach na terytoriach trzech wschodnich prowincji: Bengalu, Biharu i Sarkary.

Natomiast Marathowie opanowali całe środkowe terytorium państwa Mogołów, które faktycznie przestało wówczas istnieć. Z kolei zachodnie ich terytoria najechały wojska nowopowstałego państwa afgańskiego, zajmując w dwóch wyprawach prowincje Pendżab i Kaszmir. W trzeciej, największej wyprawie w 1761 r. wojska Marathów zostały pobite w wielkiej bitwie na równinie Panipat. Lecz armia szacha Afganistanu, po złupieniu stolicy Delhi, jednakże się wycofała. W ten sposób została też uniemożliwiona ewentualna odbudowa imperium Mogołów przez osłabionych Marathów. A głównym zwycięzcą wieloletnich wojen domowych w Indiach stała się Wielka Brytania, która, przy ich okazji, opanowała znaczne terytoria na wschodzie Półwyspu, zdobywając dogodne przyczółki dla późniejszego zajęcia całego subkontynentu indyjskiego. Największym z nich był port Kalkuta w Bengalu.

Po rozbudowie swych sił zbrojnych Kompania Wschodnioindyjska sprowokowała wojnę z księstwem Bengalu i po rozgromieniu w 1757 r. wojsk bengalskich, zajęła całe księstwo, osadzając na tronie uległego nababa. Troszcząc się głównie o jak największe zyski, Kompania zaniedbała konserwacji kanałów nawadniających, co było zawsze obowiązkiem władcy. W rezultacie obniżyły się plony ryżu, a w 1770 r., po okresie suszy, wystąpiła w Bengalu

klęska głodu. W jego wyniku zmarło ok. 9 mil. osób, to jest 1/3 ludności prowincji. Fakt ten spowodował w 1774 r. ustanowienie przez parlament brytyjski stanowiska generalnego gubernatora i sześciuosobowej Rady Kontrolnej, kontrolującej dotąd działalność Kompani Wschodnioindyjskiej.

W 1782 r. zakończyła się pierwsza z kilku wojen, prowadzonych przez Brytyjczyków z Marathami, celem opanowania środkowych Indii. Do 1800 r. w ich władaniu znalazły się południowe Indie, zaś zajęcie całego Półwyspu Indyjskiego dokonane zostało przez Wielką Brytanię w następnym XIX stuleciu.

Chiny

W drugiej połowie XVII w. Chiny, pod panowaniem cesarzy dynastii mandżurskiej Czingów, powiększyły się, po przez podboje, we wszystkich kierunkach. Na początku XVIII w. to najludniejsze państwo w świecie rozciągało się od Mongolii Wewnętrznej i Kraju Nadamurskiego po prowincję Junan i wyspę Hainan na południu kraju. Dodatkowo wasalami cesarza chińskiego były Korea i Annam (obecny Wietnam). W przeciwieństwie do poprzednich stuleci Kraj Środka nie był zagrożony z zewnątrz. Od wschodu wyspiarska Japonia prowadziła politykę ścisłej samizolacji od świata. Za północnymi rubieżami Chin rozpościerało się tylko jedno państwo, Rosja, która dopiero co przejęła całą północną część kontynentu azjatyckiego i miała własne wielkie problemy z ich skolonizowaniem i zagospodarowaniem. W imię rozwijania wspólnego handlu zgodziła się nawet na przekazanie Chinom w 1689 r. tzw. Kraju Nadamurskiego.

Jedynym niewielkim zewnętrznym zagrożeniem dla Cesarstwa mogły być ludy mongolskie i tureckie, zamieszkałe w Turkiestanie, Dżungarii i Tybecie na zachód od Chin. Ale te właśnie kraje, zresztą bardzo słabo zaludnione, stały się same terenem ekspansji chińskiej w XVIII w. W kilku ekspedycjach wojskowych zostały one zajęte do 1783 r., aż po Jezioro Bałchasz, góry Pamiru i Himalaje. Na podbitych terenach wojska Czingów postępowały w bezlitosny sposób, np. prawie cała ludność Dżungarii została wymordowana, wymarła w wyniku epidemii ospy, lub została wypędzona do Kazachstanu.

Swą ekspansję Chińczycy skierowali również w kierunku południowym tj. na Półwysep Indochiński, gdzie zwasalizowane zostały do 1769 r. Birma, Laos i Annam. Wówczas Cesarstwo Chińskie osiągnęło swój największy zasięg terytorialny w historii. Było to państwo bardzo niejednorodne pod względem narodowościowym, gospodarczym, gęstości zaludnienia. Ludność szybko wzrastała i Chiny w 1800 r. liczyły już ok. 300 milionów mieszkańców. Wewnątrz kraju odbywały się ciągle, wielkie migracje z przeludnionych dorzeczy rzek Jangcy i Huangho na stepy zachodnich wyżyn Turkiestanu i Tybetu oraz na góryste terytoria prowincji południowych.

Po pewnym ożywieniu gospodarczym i kulturalnym w pierwszej połowie panowania dynastii Czing, nastąpił w kraju regres gospodarczy. Podstawą produkcji materialnej na wsi były drobne gospodarstwa chłopskie. Równocześnie znaczne obszary ziemi uprawnej znajdowały się w rękach wielkich feudałów i dworu cesarskiego. Miasta otoczone murami obronnymi były ośrodkami feudalnej władzy Mandżurów, jak również wielkimi skupiskami drobnych przedsiębiorstw handlowych i zakładów rzemieślniczych. Produkowano w nich tkaniny bawełniane i jedwabne, papier, wyroby ceramiczne i z porcelany, broń białą i palną, różnorodne wyroby artystyczne i ozdobne, kosmetyki, parasole, wachlarze, instrumenty muzyczne.

Chińczycy prowadzili bardzo ożywiony handel wewnętrzny, głównie wzdłuż szlaków wielkich rzek i w morskim pasie przybrzeżnym. Natomiast panujący Mandżurowie ograniczali handel zagraniczny, który prowadzony mógł być tylko przez uprzywilejowane, monopolistyczne przedsiębiorstwa, pod ich nadzorem. Kontakty handlowe z Europą realizowane były prawie wyłącznie przez kupców portugalskich, holenderskich i angielskich. Wyznaczono im jednakże nieliczne, ograniczone strefy handlowe, w rejonie portów Macao i Kantonu na południu Chin.

Wobec represyjnych rządów mandżurskiej dynastii Czingów, przez cały XVIII w. wybuchały w Chinach różne bunty i powstania, najczęściej mniejszości narodowych, chłopów i sekt religijnych. Największym z nich było powstanie zorganizowane w 1793 r. przez bractwo religijne Białego Lotosu, które dążyło do usunięcia Mandżurów i przywrócenia chińskiej dynastii Mingów, czyli państwa narodowego. Powstańcy opanowali góryste terytoria środkowych i zachodnich prowincji Chin, gdzie wojska rządowe nie były w stanie uśmierzyć tych buntów. Udało im się to dopiero przy wsparciu oddziałów lokalnych feudałów ziemskich, wyższych urzędników i duchowieństwa, przeciwko którym też występowali chłopscy powstańcy.

Japonia

W XVIII w. nadal trwała samoizolacja Japonii od reszty świata. Dozwolone dotąd przez szogunów panującej dynastii Tokugawy kontakty handlowe z zagranicą tylko po przez kupców holenderskich, w 1715 r. zostały także poważnie ograniczone. Natomiast od 1720 r. przyzwolono na import książek z Europy, celem zapoznania i wykorzystania nowych osiągnięć, zwłaszcza w nauce i medycynie. Mimo izolacji Japonia w XVII i pierwszej połowie XVIII w. rozwijała się względnie dynamicznie. Rozbudowywały się miasta, rosła liczba ludności (25 mil. w 1800 r.) oraz produkcja rolnicza i rzemieślnicza, by zaspokoić wzrastający popyt na żywność i inne towary.

W 1703 r. największe miasto Japonii Edo (Tokio) zostało poważnie zniszczone przez trzęsienie ziemi i pożar. Wiele dużych klęsk żywiołowych miało miejsce także w połowie stulecia. Spowodowały one, pospołu z korupcją władz i zapóźnieniami technicznymi, związanymi z autarkią kraju, zahamowanie rozwoju gospodarczego. Konsekwencją tego był wzrost niedostatku ludności, głód, niepokoje społeczne i rewolty chłopskie, jakie wybuchły po 1760 r.

Buntowała się także biedna ludność miast w proteście przeciwko wysokim cenom ryżu, sprzedawanego po spekulacyjnych cenach przez monopolistycznych kupców-lichwiarzy. Największe "bunty ryżowe" miały miejsce w 1887 r., ogarniając liczne miasta. Feudalne rządy szogunów zwykle bezwzględnie i z wielkim okrucieństwem rozprawiły się ze zbuntowaną ludnością, a zwłaszcza z przywódcami rebelii, stając zawsze po stronie feudałów ziemskich, samurajów i kupców.

Azja Południowo - Wschodnia

Gdy w XVI w. Europejczycy dotarli na Półwysep Indochiński i wyspy Azji Płd.-Wsch., znajdowało się tam wiele państw i państewek, zbudowanych przez tubylcze narody. Dominowali wśród nich Tajowie, Monowie, Khmerowie, Szanowie, Dajakowie, Jawajczycy i Papuasi. Te pierwsze cztery ludy, zamieszkujące Indochiny, utworzyły państwa Birmę, Syjam, Annam, Laos, Kambodżę i Malakkę. Pozostawały one początkowo pod przemożnymi wpływami hinduskimi i buddyzmu. Stąd większość tych państw było teokracjami. Walczyły one przez stulecia o dominację w regionie, rywalizowali zwłaszcza ze sobą Tajowie i Birmańczycy, prowadząc liczne wojny w XVI w. W XVIII w. Birma, Laos, a wcześniej Annam (Wietnam) zostały zwasalizowane przez Cesarstwo Chińskie.

Z pośród bardzo licznych wysp Azji Płd.-Wsch. największymi są: Nowa Gwinea, Borneo, Sumatra, Celebes, Archipelag Filipinów i Jawa. Ta ostatnia zdecydowanie przodowała i dominowała w regionie, a to ze względu na największe zaludnienie oraz rozwinięte rolnictwo i rybołówstwo. Władcy dynastii Madjapahit, panującej na Jawie do XVII w., pod groźbą karnych wypraw morskich pobierali daniny od wszystkich państewek na pozostałych wyspach.

Cały region Azji Płd.-Wsch. ze względu na swój wilgotny równikowy klimat nadaje się dobrze na uprawy przypraw korzennych, ryżu, manioku, orzeszków ziemnych, soi, batatów, herbaty, trzciny cukrowej. Po towary te przyjeżdżali kupcy z Indii, Chin, Bliskiego Wschodu, a później z Europy. Właśnie po przez muzułmańskich kupców z Indii, w końcu XIII w., trafił na wyspy dzisiejszej Indonezji islam, który w XVII w. zapanował wśród miejscowej ludności, wypierając buddyzm.

Również od XVI w. Azja Płd.-Wsch. stała się obiektem penetracji państw europejskich. Jako pierwsi w 1511 r. swe handlowe faktorie założyli Portugalczycy na Półwyspie Malakka. Na znacznie większą skalę upodobali sobie region wysp indonezyjskich kupcy holenderscy, którzy poczynając od 1602 r. założyli na wszystkich większych wyspach, z wyjątkiem Archipelagu Filipin, dziesiątki przybrzeżnych baz handlowych. Przejęli również w 1641 r. portugalską bazę w Malakka. Do końca XVII stulecia holenderska Kompania Wschodnioindyjska stała się największą handlową potęgą w Azji, monopolizując produkcję i eksport gałki muszkatulowej, goździków, a także w krótszym okresie czasu, również kawy i cukru. Holendrzy zainteresowani byli głównie intratnym handlem, przejmując tereny wysp tylko w zakresie ograniczonym do tworzonych tam nowych plantacji uprawowych.

Natomiast na Filipinach zagościli kupcy hiszpańscy, a za nimi wkrótce przybyły oddziały wojskowe, które do 1783 r. opanowały całość archipelagu dla Korony hiszpańskiej. W następnej kolejności pojawili się na Filipinach misjonarze katoliccy, by szerzyć nową wiarę wśród tubylczej ludności. Faktycznie z biegiem lat religia chrześcijańska zapanowała w północnych i środkowych Filipinach. Tylko na południowych jej wyspach utrzymał się islam, co było później przyczyną wielu religijnych konfliktów pomiędzy północą i południem państwa filipińskiego.

Odkrycie Australii

Australia, najmniejszy kontynent ziemski, położony na południe od indonezyjskich wysp Azji Południowo-Wschodniej, odkryty został po raz pierwszy przez Europejczyków w XVI w. Byli nimi Portugalczycy, którzy w tym czasie zakładali swe bazy handlowe w Indiach, Azji Płd.-Wsch. i w Chinach. Australia ich jednak nie zainteresowała, gdyż wydawała się niezamieszkała i nieprzyjazna dla Europejczyków pod względem przyrodniczym i klimatycznym. Podobnie Holendrzy, którzy penetrowali w XVII w. zachodnie i północne wybrzeża kontynentu, zadowolili się jedynie nazwaniem go Nową Holandią. Po raz trzeci Australię odkrył żeglarz i podróżnik angielski James Cook w 1768 r. Przebadał on wschodnie wybrzeża lądu i stwierdził, że nadają się do zamieszkania przez Europejczyków, nazwał rozpoznane terytoria Nową Południową Walią i zaanektował je dla Korony brytyjskiej. W kilku wyprawach odkrył również wyspy Nowej Zelandii, Nowej Kaledonii i inne, w tym archipelag, nazwany jego imieniem.

Wielka Brytania pod koniec XVIII w. była państwem o dynamicznie rozwijającej się gospodarce i handlu zamorskim, miała też wówczas wielkie ambicje kolonialne. Wkrótce po odkrywczych badaniach J. Cooka rząd brytyjski podjął więc decyzję o zasiedleniu nowoodkrytego kontynentu, powodując się prawdopodobnie również chęcią rekompensaty za utracone w 1775 r. kolonie w Ameryce Płn., które wybiły się na niepodległość.

W pierwszym rządzie postanowiono zorganizować w Nowej Południowej Walii kolonie karne dla skazanych przestępców. Pierwsza portowa osada Port Jackson (późniejsze Sydney), zaczęła przyjmować skazańców brytyjskich już w 1788 r. Do 1858 r. przewieziono ich z metropolii ponad 160 tysięcy. Karczowali oni lasy, zagospodarowali ugory, hodowali owce na rozległych sawannach. Ale przede wszystkim budowali wzdłuż wybrzeży osady, które później przekształciły się w miasta portowe. Kolonia karna spełniła więc pionierską rolę w zagospodarowaniu wschodnich wybrzeży Australii. Właściwa kolonizacja, to jest napływ osadników wraz z rodzinami, zaczęła się po około 40 latach.

Ameryka Północna i Południowa

Kolonizacja. W XVIII w. hiszpańskie terytoria w Ameryce zostały poważnie powiększone o obszary w połu-

dniowej części Ameryki Południowej i o obszary Kaliforni i Teksasu w głębi kontynentu Ameryki Północnej. W związku z tym, obok dotychczasowych Wicekrólestw Meksyku i Peru, Hiszpanie utworzyli trzy nowe: Nowej Granady i Rio de la Plata w Ameryce Płd. oraz Prowincje Zewnętrzne, pod zarządem wojskowym, na Karaibach. Powiększyły się też znacznie enklawy brazylijskiej kolonii Portugalii o prawie całe wnętrze kontynentu Ameryki Płd. oraz o obszary wzdłuż atlantyckich wybrzeży po Argentynę na południu i francuską i francuską holenderską Gujanę na północy.

Przez cały XVIII w. trwała też intensywna kolonizacja Ameryki Północnej przez Francuzów i Anglików. Powiększyły się nieco terytoria 13 kolonii W. Brytanii na atlantyckich wybrzeżach kontynentu, oraz bardzo znacznie terytoria zajęte przez Francję w środkowej jego części. W czasie wojny siedmioletniej, toczonyj pomiędzy tymi państwami w Europie, doszło również do ich konfrontacji w Ameryce. W jej wyniku w 1763 r. Anglicy zajęli cały obszar francuskiej Kanady, gdzie dotychczasowe francuskie kolonie Acadia i Nowa Francja zostały przemianowane na Nową Szkocję, która stała się prowincją brytyjskiej Kanady.

Dodatkowo, znajdujący się na północno-zachodnim skraju Ameryki Płn. półwysep Alaska zaanektowany został w 1784 r. przez Rosję, której podróżnicy i kupcy pierwsi go spenetrowali, zakładając tam swe osady. Nie zostały zbadane i skolonizowane już tylko skrajne północno-zachodnie terytoria, wraz z wyspami na Oceanie Arktycznym, w Ameryce Płn., jak również południowe tereny mroźnej Patagonii w Ameryce Płd.

Na kolonizowanych terytoriach obu Ameryk przez cały XVIII w. trwało intensywne osadnictwo Europejczyków. Szacuje się, że w Ameryce Północnej w 1700 r. zamieszkiwało około 250 tysięcy Europejczyków, a w 1820 r. było ich już tam 9 mln. Nowi osadnicy starali się o maksymalne gospodarcze wykorzystanie terenów przez siebie zasiedlonych. Zakładano osady, miasta, plantacje uprawowe, kopalnie minerałów i kruszców, budowano drogi i przystanie rzeczne, rozwijano myślistwo i rybołówstwo, przetwórstwo surowców, rzemiosło itd. Wykorzystywano w tym celu tubylczą ludność indiańską i sprowadzanych w wielkich ilościach, jako niewolników, Murzynów z Afryki.

Powstanie Stanów Zjednoczonych A. P. Od początku XVIII w. w Ameryce Północnej istniało 13 kolonii angielskich, rozciągających się wzdłuż wschodniego wybrzeża. Założone przez kompanie handlowe lub osadników angielskich, podlegały bezpośrednio Koronie angielskiej, którą reprezentowali mianowani przez króla gubernatorowie. Mieli oni szerokie uprawnienia, sprawując władzę ustawodawczą, byli równocześnie dowódcami lokalnych milicji i wojsk królewskich, przy czym kolonie nie posiadały stałych sił zbrojnych. W 1775 r. wszystkie 13 kolonii liczyły łącznie ok. 3 mln. ludzi, w tym 1/3 stanowili Murzyni, przebywający głównie w koloniach południowych. Rozwijały się one nieustannie, w północnych powstało wiele dużych miast z licznymi zakładami przemysłowymi, w południowych dominowały plantacje bawełny, tytoniu i winorośli.

W coraz większym stopniu kolonie angielskie w Ameryce Północnej stawały się samodzielne pod każdym względem, a ich interesy gospodarcze rozbieżne z polityką macierzystej Wielkiej Brytanii, nastawionej na maksymalną eksploatację swych posiadłości, jako źródła surowców i rynku zbytu dla towarów angielskich. Dokuczliwe stały się zwłaszcza ciągle wzrastające podatki, niezbędne metropolii do prowadzenia wojen w Europie. W tym też celu wprowadzone zostały cła wwozowe na herbatę i zmonopolizowana została jej sprzedaż przez Kompanię Wschodnioindyjską. Na tym tle doszło w grudniu 1773 r. do zatopienia trzech statków z ładunkiem herbaty brytyjskiej przez, przebranych za Indian, grupę Bostończyków ("Herbatka bostońska"). Rząd angielski zamknął wtedy port w tym mieście i ograniczył autonomię kolonii. Przeciwko represjom zaprotestował zebrany w 1744 r. w Filadelfii Kongres Kontynentalny, skupiający delegatów z 13 stanów Nowej Anglii, który zażądał ograniczenia ingerencji władz brytyjskich w gospodarkę amerykańskich kolonii, liberalizacji handlu itp. Nie spełnienie tych postulatów, i wzrost angielskich restrykcji, spowodowały w następnym roku wybuch wojny o niepodległość kolonii.

Mimo początkowej, bardzo znacznej, przewagi regularnych wojsk brytyjskich nad organizującymi się oddziałami milicji kolonistów, nie były one w stanie zapanować nad rozległymi obszarami i narzucić swą władzę. W dużym stopniu wojna przeciwko kolonistom angielskim miała też charakter wojny domowej. Część wielkich właścicieli ziemskich, zwłaszcza w południowych stanach, była bowiem przeciwko zerwaniu z Anglią. Około 70 tysięcy tych lojalistów wyemigrowało wówczas do Anglii i Kanady, a ich majątki zostały rozparcelowane i rozprzedane.

W dniu 4 lipca 1776 r. Kongres Kontynentalny uchwalił Deklarację Niepodległości, przygotowaną przez Thomasa Jeffersona, a stanowiącą prawo ludności Stanów do utworzenia własnego rządu. W odpowiedzi z Korony Brytyjskiej przybyło jeszcze więcej wojska. Natomiast powstańcy uzyskali tajne finansowe i logistyczne wsparcie Francji, która od 1778 r. już jawnie włączyła się do działań militarnych, przysyłając 7-tys. wojskowy korpus interwencyjny, dowodzony przez gen. La Fayette. Nieco później poparcie zadeklarowały także Hiszpania i Holandia. W walkach brali również udział ochotnicy wojskowi z wielu innych krajów europejskich, m. in. polscy generałowie Tadeusz Kościuszko i Kazimierz Pułaski. Kościuszko, początkowo w stopniu pułkownika, jako inżynier wojskowy, wślawił się budową szeregu twierdz i fortyfikacji, m.in. wokół obozu amerykańskiego pod Saratogą. Pułaski, weteran Konfederacji Barskiej, organizował i szkolił wojska kawaleryjskie, zginął w szarży pod Savannah.

Wojna toczyła się z różnym natężeniem i ze zmiennym szczęściem. Anglicy mieli trudności w zaopatrzeniu swych wojsk na kontynencie amerykańskim ze względu na odległość dostaw i niedostatek statków transportowych. Dodatkowo atakowane one były na pełnym morzu i rekwirowane przez okręty francuskie. Pierwszym większym zwycięstwem Amerykanów była kapitulacja jednej z armii brytyjskiej pod Saratogą w październiku 1777 r. Zaś o losach wojny przesądziło zdobycie przez nich twierdzy Yorktown. Wojna zakończyła się w 1783 r. traktatem pokojowym w Paryżu, w którym Wielka Brytania uznała suwerenność Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej i granice zachodnie nowego państwa po Missisipi i Wielkie Jeziora.

W 1787 r. Zgromadzenie Konstytucyjne Stanów w Filadelfii uchwaliło Konstytucję, integrującą dotychczas luźno sfederalizowane kolonie w jednym państwie republikańskim. Pierwszym prezydentem, z bardzo silną pozycją w państwie, został wódz naczelny wojsk powstańczych Jerzy Waszyngton (1789-97). Zrobił on wiele w dziedzinie

integracji i umocnienia młodego państwa przez stworzenie jednolitych podatków, ceł, systemu pieniężnego i bankowego oraz wspieranie rozwoju rodzimego przemysłu. Stąd uznany został za "ojca narodu". W polityce zagranicznej nowe państwo przyjęło zasadę ścisłego izolacjonizmu, kierując energię i zainteresowania społeczeństwa głównie na podbój "dzikiego Zachodu". To jest na kolonizację niezmiernych terytoriów kontynentu północnoamerykańskiego, aż do Oceanu Spokojnego.

W 1791 r. wprowadzone zostały poprawki do konstytucji USA, określające wolności obywatelskie, religii (rozdział państwa od Kościoła), słowa i druku, oraz prawo do noszenia broni. Nie objęły one jednakże ludności indiańskiej i murzyńskiej. Tylko w stanach północnych zniesione zostało niewolnictwo, ale tam występowało ono w niewielkim stopniu, w przeciwieństwie do Południa, gdzie Murzyni stanowili główną siłę roboczą na plantacjach rolnych.

Zrywy niepodległościowe w Ameryce Płd. Powstanie niepodległych Stanów Zjednoczonych A. P. pobudziło również dążenia separatystyczne w Ameryce Południowej. Władztwo metropolii hiszpańskiej nad krajami Ameryki Środkowej i Południowej co raz bardziej ograniczało ich rozwój gospodarczy i społeczny. Hiszpanie prowadzili zdecydowanie rabunkową gospodarkę w regionie i zainteresowani byli jedynie maksymalnymi zyskami ze swych kopalń, plantacji, handlu, podatków i ceł. Kreolscy właściciele ziemscy mogli dostarczać na rynki świata tytoń, indygo, cukier, kakao, kawę, skóry, zboża, owoce, lecz monopol na handel tymi towarami należał do hiszpańskiej Królewskiej Kompani Handlowej. Z drugiej strony utrzymywał się bezwzględny wyzysk i nędza szybko wzrastającej tu- bylczej ludności indiańskiej, a także murzyńskiej.

To też już w 1749 r. w Wenezueli (Wicekrólestwo Nowej Granady) wybuchło powstanie kreolskie przeciw hiszpańskiemu monopolowi handlowemu. Zaś w 1781 r. w całym Wicekrólestwie doszło do wielkiego powstania ludowego przeciwko nadmiernym podatkom, korupcji i nędzy. Zostało ono podstępnie i krwawo stłumione przez najemne wojska wicekróla. W Wenezueli w 1795 r. wybuchło jeszcze większe powstanie Murzynów i Mula-tów. Proklamowane zostały wtedy republika, zniesienie niewolnictwa, obniżenie podatków i wolność handlu. Lecz i tym razem buntownicy zostali bezlitośnie rozgromieni i spacyfikowani.

Pod koniec XVIII w. idee niepodległościowe i świadomość konieczności wprowadzenia reform gospodarczych w Wenezueli ogarnęły wszystkie kręgi społeczeństwa, także elit intelektualnych. Znaczną w tym rolę miało powstanie niepodległych Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej i Wielka Rewolucja Francuska.

Świat w wieku XIX (1800 - 1914)

Wiek maszyn parowych

Po XVIII stuleciu Oświecenia i racjonalizacji, w XIX w. wystąpiły duże zmiany w technicznych i społecznych metodach działalności produkcyjnej ludzi. Obok dotychczasowych ich form: łowiectwa, rolnictwa i rzemiosła narodziły się nowe przemysłowe sposoby produkcji. Charakteryzowały je dwie podstawowe cechy: podział i specjalizacja pracy oraz zastosowanie maszyn mechanicznych w produkcji. Budowane zakłady przemysłowe były rozwinięciem średniowiecznych manufaktur rękodzielniczych, a zastosowanie maszyn stało się możliwe dzięki znacznemu rozwojowi nauki i techniki.

W XIX w. dokonanych zostało bardzo wiele odkryć naukowych i wynalazków technicznych. Tak wiele, że na progu XX w. rozpatrywano wniosek o likwidację Urzędu Patentowego w Paryżu, gdyż wydawało się, iż wszystko zostało już wynalezione i urząd staje się zbędny. Oto chronologiczne zestawienie niektórych odkryć naukowych i technicznych XIX stulecia:

- Polaryzacja światła;
- Ogniwo galwaniczne Aleksandra Volty;
- Destylacja ropy naftowej, zapoczątkowująca petrochemię;
- Odkrycie indukcji elektromagnetycznej i elektrolizy wody przez Michała Faraday'a;
- Elektromagnetyczna teoria światła James C. Maxwell'a;
- Układ okresowy pierwiastków chemicznych Dymitra Mendelejewa;
- Teoria ewolucji gatunków w drodze doboru naturalnego Karola Darwina;
- Teoria drobnoustrojów Ludwika Pasteur'a;
- Odkrycie promieni X, to jest promieniowania rentgenowskiego przez Wilhelma Roentgena;
- Odkrycie zjawiska radioaktywności;
- Odkrycie prawa dziedziczności przez Mendla;
- Odkrycie grup krwi i umożliwienie transfuzji krwi;
- Odkrycie pierwiastków radioaktywnych radu oraz polonu przez małżeństwo Curie;
- Pierwszy lot samolotu z napędem silnikowym braci W. i O. Wright;
- Teoria względności Alberta Einsteina.
- Zastosowanie psychoanalizy w badaniu rozwoju osobowości człowieka przez Zygmunta Freuda

Wynalezione zostały też (chronologicznie): strugarki i tokarki kłowe do metali, lampa naftowa przez I. Łukasiewicza, gazowy palnik, skafander nurka, epidiaskop do obrazów nieprzeźroczystych, barwna litografia, elektryczna lampa łukowa, generator prądu zmiennego, lokomotywa parowa przez G. Stephensona, telegraficzny alfabet i aparat Morse'a, żarówka próżniowa, linotyp, żelazobeton, silnik elektryczny, rewolwer wielostrzałowy przez S. Colta, aspiryna, dynamit przez Alfreda Nobla, prądnica prądu stałego, spalinowy silnik czterosuwowy, aparat telefoniczny przez Aleksandra Bella, auto benzynowe przez Deimlera i Benza, karabin maszynowy przez H. Maxima, kinematograf przez braci Lumiere, radioodbiornik na fale elektromagnetyczne przez G. Marconiego, głośnik magnetydynamiczny, kinetoskop przez Tomasza Edisona.

Rozpoczęto masową produkcję przemysłową i szeroko zastosowano: żeliwo w budownictwie, połączanie galwaniczne, cukier z buraków cukrowych, piły tarczowe do drewna, blachy cynkowe, lampy gazowe dla oświetlenia ulicznego, maszyny do pisania, wieczne pióra, odlewane wyroby z porcelany, statki parowe z bocznymi kołami napędowymi, szynowe lokomotywy parowe w komunikacji towarowej i osobowej, dźwigary kratowe w budownictwie mostowym, konne kosiarki żniwne, automatyczne odlewanie czcionek drukarskich, zapalki w pudełkach, maszyny rotacyjne dla dzienników, rowery z napędem na tylne koło, oświetleniowe żarówki elektryczne, żelbetonowe konstrukcje, naftę do oświetlenia z ropy naftowej, aluminium, elektrownie wodne, gramofony płytowe, tramwaje elektryczne, bakelit, jako pierwsze tworzywo sztuczne.

Industrializacja przyczyniła się do rewolucyjnego rozwoju cywilizacyjnego i w tym zakresie porównywalna jest z wprowadzeniem rolnictwa, zastosowaniem żelaza czy rozpowszechnieniem druku w długich dziejach ludzkości. Rozwój produkcji przemysłowej zmienił struktury własnościowe oraz wymagał i możliwy był przez koncentrację kapitału finansowego, stąd określenie ustroju kapitalistycznego. Narodził się on w drugiej połowie XVIII w. w Wielkiej Brytanii, skąd stopniowo rozprzestrzenił się w XIX w. na całą Europę, ogarniając sukcesywnie w pierwszej kolejności: Niderlandy, Francję, północną Italię, Niemcy oraz Szwecję. Kapitalistyczna industrializacja utrwaliła na stulecia dominację i władzę Europy, jako nowoczesnego Zachodu, wobec starożytnego Wschodu i zacofanego Południa.

Za symbol XIX stulecia, i rozpoczynającej się nowej epoki przemysłowej w Europie i na świecie, uznać można maszynę parową oraz jej główne zastosowanie w kolejnictwie. A wiek XIX najtrafniej można określić jako wiek pary i początków elektryczności.

W kulturze europejskiej w pierwszej połowie XIX w. rozwinął się nurt intelektualny, zwany romantyzmem, będący buntem przeciwko racjonalizmowi XVIII w., a także przeciwko wczesnemu kapitalizmowi, dążącemu wolność społeczeństw. Przejawiał się w literaturze i sztuce, także w sposobie życia i obyczajach. Głosił wyższość uczucia nad rozumem, natury nad cywilizacją ludzką, wolności jednostki nad zorganizowaną zbiorowością, marzeń nad rze-

czywistością, poezji nad prozą. Najdobitniej irracjonalne idee romantyzmu odzwierciedlały się w poezji, a jej czołowymi dziełami były, pełne liryzmu, poematy: "Oda do radości" Fryderyka Schillera, "Don Juan" George Byrona, "Oniegin" Aleksandra Puszkina, "Pan Tadeusz" Adama Mickiewicza i "Faust" Johanna Wolfganga Goethego.

Drugą połowę XIX w. cechował w Europie odwrót od idei romantyzmu w kierunku tak zwanego pozytywizmu, to jest twórczości, opartej o realną rzeczywistość i dokonania naukowe. Przeobrażenia te dotyczyły głównie dziedzin: filozofii, literatury, a także muzyki. A wiązały się z rewolucją przemysłową w gospodarce większości krajów kontynentu, z upowszechnieniem oświaty oraz rozwojem szkolnictwa i opieki społecznej.

Do czołowych twórców teorii filozoficznych w XIX w. należeli m.in.: Georg W. Hegel - idealizm obiektywny; August Comte - socjologia i pozytywizm; Karl von Clausewitz ("O wojnie") - taktyka i strategia wojen; Artur Schopenhauer - metafizyka; Herbert Spencer - ewolucjonizm; Fryderyk Nietzsche ("Tako rzecze Zaratustra") - irracjonalizm; Zygmund Freud ("Objaśnianie marzeń sennych") - psychoanaliza.

Do wybitnych przedstawicieli literatury XIX w. należeli też: Walter Scott, Michał Lermontow, A. Lamartine, Karol Dickens ("Oliver Twist"), Gustaw Flaubert ("Madame Bovary"), Honoriusz Balzac ("Ojciec Goriot"), Wiktor Hugo ("Nędznicy"), H. Stendhal ("Czerwone i Czarne"), Aleksander Dumas ("Trzej muszkietierowie"), Alfred de Vigny, Lew Tołstoj ("Wojna i pokój"), Fiodor Dostojewski ("Zbrodnia i kara"), Bolesław Prus ("Lalka"). Utwory Balzaca i Stendhala stały się potem zaczątkiem wielkiej, klasycznej powieści współczesnej.

Również w dziedzinie muzyki XIX w. przyniósł bardzo bogaty dorobek. Do wielkich kompozytorów i muzyków należeli: Fryderyk Chopin, Johannes Brahms, Robert Schuman, Franc Liszt, Feliks Mendelssohn, Antoni Dwořak, Anton Rubinstein, Piotr Czajkowski, B. Bartok, Michał Rimski-Korsakow. Wspaniały rozwój cechowała zwłaszcza muzykę operową i operetkową, w której prym wiodli: Charles Guonod, Georges Bizet, Ryszard Wagner, Giacomo Puccini, Giuseppe Verdi, Gioacchino Rossini, Johann Strauss, Franciszek Lehár, Jacques Offenbach, Bedrich Smetana, Modest Musorgski.

Malarstwo XIX w. cechowało się wielką mnogością stylów. Były to: impresjonizm, ekspresjonizm, kubizm, futurizm, abstrakcjonizm. Największymi malarzami stulecia byli: Francisco Goya, Claude Monet, Auguste Renoir, Paul Cezanne, Edgar Degas, Paul Gauguin, Eugene Delacroix, Jan Matejko, Vincent van Gogh, Pablo Picasso. W architekturze idee romantyzmu odzwierciedlały się w stylu neoklasycystycznym, który w drugim półwieczu przerosł się w neogotyki i w secesję na przełomie stuleci.

Europa w I połowie XIX w. (1800-48)

Wojny napoleońskie (1800-15), Kongres Wiedeński. Gdy Napoleon Bonaparte, jako Pierwszy Konsul, przejmował w grudniu 1799 r. dyktatorskie rządy we Francji, jej wojna z drugą europejską koalicją antyfrancuską praktycznie wygasła. Rosja w ogóle wycofała się z wojny, Austria starała się jedynie umocnić swe zdobyte pozycje w północnych Włoszech, zaś Wielka Brytania, po morskich zwycięstwach, nie przejawiała chęci angażowania swych sił na lądzie. Inicjatywę wojenną przejął więc Napoleon, żądając by Austria wycofała się z Półwyspu Apenińskiego. Gdy ultimatum nie zostało przyjęte, Napoleon, po ryzykownej przeprawie wojsk francuskich przez przełęcz Św. Bernarda w Alpach, rozbił siły austriackie 14 czerwca 1800 r. pod Marengo, następnie zajął Monachium i zagroził Wiedniowi. Zmusiło to Austrię do zawarcia 9 lutego 1801 r. pokoju w Luneville, przywracającego stan posiadania, jak po włoskich zwycięstwach Napoleona z 1797 roku.

Wielka Brytania nie chciała walk lądowych, zwłaszcza wobec wrogości Szwecji i Dani oraz zmiany orientacji rosyjskiej na profrancuską. Ale w 1801 r. po wyparciu Francuzów z Egiptu, zatopieniu przez Nelsona wojennej floty duńskiej u wybrzeży Kopenhagi i śmierci cara Rosji, Pawła I, sojusze znów odwróciły się na korzyść Brytanii. Wówczas mogła sobie pozwolić na kompromisowy pokój, zawarty 25 marca 1802 r. w Amiens. Zgodziła się w nim na przyznanie Francji ziem na lewym brzegu Renu, Austriackich Niderlandów oraz uznała rządy republik, utworzonych przez Francuzów w Szwajcarii, Włoszech i Holandii. Natomiast Egipt zwrócony został Turcji, po roku również Anglicy mieli oddać wyspę Maltę zakonowi Joannitów. Pokój umocnił także pozycję Bonapartego w państwie francuskim, gdyż i Francuzi byli zmęczeni wieloletnimi wojnami.

Jeszcze w tym samym roku Napoleon wysłał 40-tys. korpus interwencyjny, w tym 6-tysięczną polską brygadę, utworzoną z resztek włoskiego legionu gen. Henryka Dąbrowskiego, na wyspę Santo Domingo na Karaibach, będącą kolonią francuską. Doszło tam do buntu Mulatów i Murzynów przeciwko restytucji niewolnictwa. Ciężkie dla Europejczyków warunki klimatyczne, żółta febra i walki, zdziesiątkowały interwencyjne wojska i zmusiły je w listopadzie 1803 r. do kapitulacji.

Już w 1803 r. stało się jasne, że pokój między Francją i Wielką Brytanią nie będzie trwały. Mnożyły się incydenty na morzach, w których Anglicy rewidowali i zagarniali statki francuskie, Francuzi zaś wznowili morską blokadę wysp brytyjskich oraz internowali Anglików z Francji, konfiskując ich majątki. Zagarnęli też niemiecki port Hanower nad Morzem Północnym i zaczęli przygotowywać się do inwazji na wyspy brytyjskie. Napoleon przygotował w tym celu 90-tys. armię, jaka miała być przewieziona na statkach, gromadzonych w portach nad Kanałem La Manche. Lecz porty te zostały zablokowane przez 60 liniowych okrętów angielskich i zamiar inwazji stał się nierealny.

Natomiast bez większych przeszkód Napoleon działał w Italii. Do 1805 r. zaanektował do Francji Królestwo Piemontu (Turyn) oraz Republikę Liguryjską (Genua), a także przekształcił Republikę Włoch (Rzym) w Królestwo Włoch, mianując się jego królem. Naruszył w ten sposób historycznie ukształtowany system Niemieckiego Cesarstwa Rzymskiego, rządzonego przez niemieckich cesarzy dynastii Habsburgów.

Wszystkie te poczynania Napoleona spowodowały zawiązanie się kolejnej, trzeciej koalicji antyfrancuskiej w składzie: Wielka Brytania, Austria, Rosja, Szwecja i Królestwo Neapolu. Nowa wojna rozpoczęła się we wrześniu

1805 r. od ataku Austrii na Księstwo Bawarii, sprzymierzone z Francją. Wtedy Napoleon ruszył ze swą armią na Austrię, otoczył jej wojska w Ulm w Bawarii, gdzie skapitulowały 20 października, przy czym Francuzi wzięli do niewoli 32 tys. jeńców.

Równocześnie, w wojnie prowadzonej z Wielką Brytanią, doszło 21 października do wielkiej bitwy morskiej pod Trafalgarem w pobliżu Gibraltaru. Zakończyła się ona pogromem floty sojuszniczej Francji i Hiszpanii, które straciły 22 okręty spośród 40 biorących udział w bitwie, podczas gdy Brytyjczycy ani jednego (kilkanaście uszkodzonych). Zwycięstwo to zawdzięczali strategii admirała Nelsona, który sam zginął w czasie walk. Bitwa trafalgarska pogрузzyła ostatecznie wszelkie plany inwazji na Wyspy Brytyjskie, nie miała jednak żadnego wpływu na lądowe sukcesy Francuzów.

Po zajęciu Wiednia i marszu przez Morawy Napoleon, markując chęć ugody, sprowokował monarchów austriackiego Franciszka I i rosyjskiego Aleksandra I do walnej bitwy 2 grudnia pod Austerlitz, w której armie austriacka i rosyjska zostały rozgromione, tracąc 15 tys. zabitych, 25 tys. żołnierzy wziętych do niewoli, całą artylerię i wielkie zapasy sprzętu wojennego i żywności. Austria wycofała się wówczas z koalicji i zawarła z Francją 27 grudnia pokój w Preszburgu. Również car Aleksander I wycofał resztki swego korpusu interwencyjnego do Rosji.

Napoleon I Bonaparte zapanował więc niepodzielnie nad Europą Środkową i w krótkim czasie ukształtował nową jej mapę. Przede wszystkim włączył do Francji szereg terytoriów, m. in. Toskanię (Florencja) w Italii, Republikę Iliryską (Dalmacja, Dubrownik, Istria, Sławonia, część Chorwacji) nad Adriatykiem oraz królestwa Neapolu i Holandii, w których mianował królami swych braci Józefa i Ludwika. Najważniejszą zmianą było scalenie licznych zachodnich państw niemieckich w jeden organizm państwowy, Związek Reński. W ten sposób zaistniały tylko 3 duże państwa niemieckie: Prusy, Austria i Związek Reński, a ostatecznej likwidacji uległa Rzesza Niemiecka, to jest historyczne Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego.

Prusy, niezadowolone z utworzenia Związku Reńskiego, i rozlokowania wojsk francuskich przy granicy pruskiej, wystosowały w tej sprawie ultimatum do cesarza Francji, tworząc wraz z Wielką Brytanią, Rosją, Szwecją i Saksonią czwartą koalicję antyfrancuską. W odpowiedzi Napoleon wkroczył ze swymi armiami do Prus i po tygodniu, 14 października 1806 r., rozgromił wojska pruskie w dwu bitwach pod Jeną i Auerstädt w Saksonii. Następnie Francuzi zajęli Berlin i prawie całe terytorium Prus z licznymi twierdzami, które poddawały się bez najmniejszej próby oporu. Król Fryderyk Wilhelm III uciekł do Kłajpedy, a wojska pruskie, wraz z Rosjanami, broniły się jeszcze tylko na Pomorzu. Po nierozstrzygniętej krwawej bitwie z Rosjanami pod Iławą, zajęciu Tczewa i Słupska przez Polaków, kapitulacji oblężonego Gdańska i klęsce wojsk rosyjskich 14 czerwca 1807 r. pod Frydlandem, Rosja poprosiła o pokój. Francja zawarła wówczas dwa traktaty pokojowe: z Rosją 7 lipca w Tylży i z Prusami 9 lipca. Na ich mocy Królestwo Prus utraciło ziemie na zachód od Łaby, Gdańsk stał się wolnym miastem, a z pruskich terenów II i III rozbiórów Polski utworzono Księstwo Warszawskie. Rosja i Prusy zobowiązały się też do blokady handlowej przeciwko W. Brytanii, a Napoleon zaakceptował zajęcie przez Rosję szwedzkiej Finlandii i tureckiej Mołdawii. Więc znów aliance się odwróciły.

Po rozpadzie czwartej koalicji antyfrancuskiej z udziałem Prus, Bonaparte nie miał już przeciwników w Środkowej Europie, jeszcze tylko wojna z Wielką Brytanią trwała nadal. W kontynentalnej Europie zapanował pokój, z wyjątkiem Portugalii, gdzie Anglicy mieli swoje bazy morskie, z których robili wypadki przeciwko francuskim statkom na morzach. Napoleon postanowił spacyfikować ten ostatni wrogi skrawek kontynentalnej Europy. Posłał swe wojska przez terytorium przyjaznej Hiszpanii i do listopada 1807 r. Portugalia została podbita, a Hiszpania okupowana przez Francuzów.

W 1808 r., w proteście przeciwko przedłużającej się okupacji Hiszpanii przez Francuzów i w wyniku dworskiego zamachu stanu, król Hiszpanii Karol IV zmuszony został do abdykacji na rzecz swego syna Ferdynanda VII. Lecz wtedy Napoleon w ogóle odsunął Burbonów hiszpańskich od władzy, internując ich we Francji, a na tronie hiszpańskim posadził swego brata Józefa Bonaparte. Spowodowało to rewoltę narodową Hiszpanów, w której wzięły też udział wojska hiszpańskie. Rozszerzyła się ona na cały kraj, obficie wspomagana przez Anglików pieniędźmi, uzbrojeniem i wojskiem. Pod ich naporem garnizony francuskie musiały skapitulować. Dopiero nowa 300-tys. armia, z którą Napoleon interweniował, przywróciła częściowo okupację Półwyspu Iberyjskiego. Po szarży polskiej kawalerii w górskim wąwozie pod Samosierrą, Francuzi zajęli ponownie Madryt, a Napoleon mógł wrócić do Paryża. Kierowana przez szlachtę i kler partyzancka wojna (guerrilla) w Hiszpanii trwała cztery lata, zwłaszcza na górzystych terenach centralnej części Półwyspu Iberyjskiego i angażowała znaczne siły francuskie.

Następna insurekcja miała miejsce w kwietniu 1809 r. w Austrii. Sprzymierzyła się ona z Wielką Brytanią, zawiązując piątą koalicję antyfrancuską. Po czym jej wojska zaatakowały na kilku kierunkach, w tym Bawarię i Księstwo Warszawskie, gdzie rozwinęły się działania wojenne. W tej sytuacji Napoleon I Bonaparte ściągnął część swych wojsk z Hiszpanii, raniony lekko w bitwie o Ratyzboną, zajął 12 maja Wiedeń. Po kilku klęskach w walkach o przeprawy na Dunaju, z pewnym opóźnieniem, bo dopiero 6 lipca rozprawił się z Austriakami w walnej bitwie pod Wagram, w której stracili oni 37 tys. żołnierzy, zabitych, rannych i wziętych do niewoli. Cesarz Franciszek I znów musiał prosić o rozejm i kolejna wojna zakończyła się 14 listopada traktatem pokojowym w Schönbrunn pod Wiedniem. Austria utraciła ostatecznie swe prowincje nad Adriatykiem, a także prowincje Salzburg i Inn na rzecz Bawarii, oraz ziemie polskie III zaboru 1795 r., o które powiększone zostało Wielkie Księstwo Warszawskie.

Francja więc niepodzielnie panowała w zachodniej i środkowej Europie, ale wojna z Anglią trwała nadal. Najistotniejszym jej elementem była blokada wysp brytyjskich. Dokuczała ona coraz bardziej wszystkim, również Rosji, rujnując jej handel. Car Aleksander I nie był też zadowolony z panoszenia się Napoleona w całej Europie. Gdy latem 1810 r. osadził on jednego ze swych marszałków na tronie Szwecji, znajdującej się w strefie wpływów Rosji, Aleksander I kazał otworzyć porty rosyjskie dla statków neutralnych, w tym przewożące towary angielskie.

Napoleon I Bonaparte, wierząc najwidoczniej, że wygrać z W. Brytanią może tylko na drodze jej blokady, po-

wziął wówczas zamiar pobicia i zwasalizowania Rosji. Zgromadził na terenach Prus Wschodnich Wielką Armię, liczącą ok. 420 tys. ludzi, w tym 70 tys. Niemców i 90 tys. Polaków i 24 czerwca 1812 r. przekroczył z nią rzekę Niemien, rozpoczynając swą kolejną kampanię wojenną. Rosjanie unikali jednakże bezpośrednich starć, ograniczając się jedynie do rozproszonych potyczek i stosując taktykę spalonej ziemi, niszczyli za sobą zwłaszcza wszelkie zapasy żywności.

Dopiero w połowie sierpnia doszło do poważniejszych walk o twierdzę i miasto Smoleńsk, w czasie których obie strony poniosły wielkie straty, a dużą rolę odegrał korpus Poniatowskiego, szczególnie polska artyleria. Zaś w dniach 5-7 września doszło do wielkiej bitwy pod wsią Borodino na przedpolach Moskwy. Wzięło w niej udział 250 tys. ludzi, zginęło 80 tys., lecz bitwa nie przyniosła rozstrzygnięcia.

Głównodowodzący wojskami rosyjskimi książę marszałek Kutuzow wycofał wojska, jakie mu pozostały, a następnie w połowie września oddał ćwierćmilionową stolicę, po wcześniejszej ewakuacji mieszkańców, wywiezieniu wszelkich zapasów żywności i podpaleniu miasta przez wypuszczonych na wolność więźniów. Wzniecali oni pożary jeszcze przez kilka dni po wkroczeniu wojsk francuskich, spłonęła nawet część pałacu kremlowskiego, z którego Napoleon musiał salwować się ucieczką. Stał on potem do cara propozycje honorowego zakończenia wojny, lecz po miesiącu bezowocnych oczekiwań na odpowiedź, i gdy już spadły pierwsze śniegi, zarządził 18 października odwrót swej Wielkiej Armii. Jej marsz przez bezkresne przestrzenie, wśród ostrych mrozów, bez kwater i żywności dla żołnierzy oraz paszy dla koni i przy nieustannych podjazdach kozackich, zamienił się w koszmar. Bitwą w Małojarsławcu Kutuzow zmusił Napoleona do odrotu trasą smoleńską, spustoszoną już w trakcie marszu Wielkiej Armii na Moskwę. Szczególnie ciężkie straty ponieśli Francuzi podczas przeprawy przez rzekę Berezynę pod Studzianką na Białorusi.

Z armii, liczącej 420 tys. ludzi plus 150 tys. posiłków, jakie dodatkowo nadeszły, na całym wschodnim terenie operacyjnym ocalało tylko 60-80 tys. wojska, skrajnie wyczerpanego, bez armat, taborów i koni. Napoleon I Bonaparte opuścił resztki swej Wielkiej Armii jeszcze przed jej dotarciem do Wilna i śpiesznie wrócił do Francji, do Paryża docierając 18 grudnia.

Do lutego 1813 r. Rosjanie zajęli Księstwo Warszawskie, zaś w marcu doszli do Łaby. Wtedy Prusy zawarły sojusz z Rosją i wypowiedziały wojnę Francji. Tymczasem Napoleonowi udało się we Francji odtworzyć ok. 200-tys. armię i z nią wrócił do Saksonii, a nawet odniósł w maju dwa wielkie zwycięstwa pod Lützen i Budziszynem nad wojskami pruskimi i rosyjskimi, po których zawarto 4 czerwca rozejm do połowy sierpnia. Po tym terminie, wobec zerwania pertraktacji pokojowych w Pradze przez Napoleona, Austria wypowiedziała Francji wojnę i walki zostały wznowione. Przeciwko Francji walczyła już szósta koalicja, obejmująca Wielką Brytanię, Rosję, Austrię, Prusy, Szwecję i liczne pomniejsze państwa niemieckie. Mimo 2,5-krotnej przewagi sił sprzymierzonych, Napoleon odniósł 26-27 sierpnia jeszcze jedno większe zwycięstwo pod Dreznem. Zaś w dniach 16-19 października doszło pod Lipskiem do wielkiej "Bitwy Narodów", w jakiej starło się 342 tys. Rosjan, Niemców, Szwedów i Austriaków przeciwko 195 tys. Francuzów, Polaków i Sasów, przy czym ci ostatni w trakcie bitwy przeszli na stronę wroga. Zakończyła się ona wielką klęską Napoleona. Do Francji wraz z nim wróciło tylko ok. 60 tys. żołnierzy.

W styczniu 1814 r. walki przeniosły się na teren Francji. Po kilku zwycięstwach odniesionych jeszcze przez Francuzów na wschód od Paryża, wojska koalicji 30 marca zajęły stolicę Francji. Senat francuski ogłosił detronizację cesarza Napoleona I Bonapartego, który 6 kwietnia musiał też zrzec się praw do tronu Francji i Włoch dla swych potomków. Po czym internowany został na wyspie Elbie u wybrzeży Italii. Opuściła go wtedy jego żona Maria Ludwika, która wróciła do swej cesarskiej rodziny we Wiedniu. We Francji zostało restaurowane królestwo i władzę przejął król Ludwik XVIII, młodszy brat Ludwika XVI, panującego do Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Koalicja zawarła z nim pokój, zaś we wrześniu rozpoczął się Kongres Pokojowy we Wiedniu, na którym zwycięzcy zamierzali ustalić mapę Europy po wojnach napoleońskich.

W trakcie trwania Kongresu Wiedeńskiego Napoleon Bonaparte uciekł z Elby, 1 marca wylądował na południu Francji, po czym, witany entuzjastycznie przez mieszkańców miast i wsi, pomaszerował do Paryża, na czele coraz większych oddziałów wojska, jakie przechodziły na jego stronę. Chciał wskrzesić swą władzę, choćby tylko na zasadach monarchii konstytucyjnej. Z trudem udało mu się jednak zebrać 150 tys. nowego wojska i z tą armią pomaszerował do Belgii, gdzie stacjonowały wojska angielskie marsz. Wellingtona i pruskie marsz. Blüchera (VII koalicja). Zamierzał je pobić oddzielnie, lecz plan ten się nie powiódł i walna bitwa, rozegrana 18 czerwca pod Waterloo, niedaleko Brukseli, skończyła się wielką klęską Francuzów. Z pośród 71 tysięcy swego wojska stracili 44 tys. zabitych, rannych, jeńców i zaginionych. Liczące ponad 120 tys. armie angielska i pruska poniosły znacznie niższe straty. Napoleon wrócił wtedy do Paryża i 21 czerwca abdykował na rzecz swego syna. Paryż, ogłoszony miastem otwartym, zajęty został przez sprzymierzonych 30 czerwca, kilka dni później wrócił też król Ludwik XVIII. Równocześnie Austriacy rozpoczęli ofensywę znad Renu, do którego doszły też wojska rosyjskie. Napoleon Bonaparte został ponownie aresztowany i tym razem zesłany na daleką wyspę Św. Heleny na Atlantyku. Tam pisał wspomnienia ze swych kampanii wojennych, w czasie których stoczył 60 bitew. Zmarł w 1821 r. w wieku 52 lat.

Francja. Sprawując od grudnia 1799 r. dyktatorską władzę we Francji, Napoleon I Bonaparte działał bardzo energicznie. Starając się o uzyskanie poparcia arystokracji, ogłosił amnestię dla rojalistycznych emigrantów. Mogli oni wracać do kraju, ale zarekwirowanych w trakcie rewolucji majątków im nie zwrócono. Podobnie, normując stosunki z Kościołem katolickim przez zawarcie w 1801 r. nowego konkordatu, Napoleon zastrzegł w nim nienaruszalność dokonanych rekwizycji i sprzedaży dóbr kościelnych. Konkordat poza tym był korzystny dla Kościoła: ustalał pensje dla biskupów, wprowadzał religię do szkół państwowych, ułatwiał budowę nowych kościołów, szkół kościelnych itp. Amnestią objęci zostali także szuani w Wandei, pod warunkiem złożenia przez nich broni.

By zdobyć przychylność kadry oficerskiej, Napoleon hojnie obdarzał zasłużonych oficerów tytułami hrabiów,

baronów, a nawet książąt, co nie podobało się oczywiście starej arystokracji. W 1800 r. dokonany został przez spisek rojalistów zamach bombowy przed operą paryską na życie Bonapartego. Zginęło wtedy 20 osób, rannych zostało ponad 60, ale Napoleon wyszedł z zamachu bez szwanku. Spisek został rozbity przez sprawną policję wieloletniego ministra Fouché, z którego usług Bonaparte szeroko korzystał. Wielu rojalistów zostało wtedy aresztowanych i zesłanych do Gujany w Ameryce Południowej. Z jeszcze większą konsekwencją i mocą Napoleon rozprawił się z republikańskimi jakobinami. Sam nie był rewolucjonistą, a republikańskie ideały jak: wolność, burżuazję, demokracja były mu całkowicie obce. Działal jako absolutny jedynowładca, dyktator, w oparciu o wielką burżuazję rodzącego się ustroju kapitalistycznego. Dodatkowo, wykorzystując krótki okres pokoju po traktacie z marca 1802 r. w Amiens, przeprowadził ogólnokrajowe referendum, w którym zdecydowana większość głosujących zgodziła się na powierzenie mu konsulatu dożywotnio.

Napoleon Bonaparte wprowadził też szereg reform usprawniających funkcjonowanie państwa. Przyjęcie zasady nominacji sędziów i zaostrzenie walki z rozbojami, fałszerstwami itp. zaowocowało wnet ograniczeniem korupcji i szybkim wzrostem bezpieczeństwa publicznego. Reforma administracji państwowej, w tym ustanowienie prefektów w departamentach, a merów w gminach, utrzymała się do dziś. Tak samo trwały okazał się Kodeks Cywilny Napoleona z 1804 r. Ustalał on podstawy ustroju: wolność osobista, równość wobec prawa, laicyzację, niewzruszalność własności prywatnej. Kodeks przyjęty potem został w wielu państwach.

Zreformowanie urzędów skarbowych i wprowadzenie podatków pośrednich od soli, tytoniu i napoi przyczyniło się do szybkiej poprawy finansów państwa, umożliwiając np. wypłatę rent. Poważnym zastrzykiem dla skarbu państwa była sprzedaż w 1803 r. Stanom Zjednoczonym A. P. terytorium Luizjany w środkowej części Ameryki Płn. za 15 milionów dolarów. Była to w ogóle największa transakcja nieruchomościami w dziejach, dzięki której Stany Zjednoczone powiększyły swe terytorium o przeszło dwa miliony kilometrów kwadratowych. Przy czym zaznaczyć należy, że Francja uzyskała te tereny od Burbonów hiszpańskich w zamian za nie swoje Królestwo Etrurii po zwycięstwach francuskich w Italii w 1801 r.

Napoleon poprzez subwencje, cła i kredyty aktywnie wspierał rozwój rolnictwa i przemysłu oraz eksport zagraniczny. Spowodowało to ożywienie koniunktury gospodarczej i stabilizację pieniądza. Nastąpiła rozbudowa Paryża, gdzie restaurowano całe dzielnice. Zapanował nowy styl Empire, oparty na wzorach greckich i rzymskich, który rozprószechnił się w architekturze, meblarstwie, rzemiośle artystycznym, sztuce i modzie.

Celem wzmocnienia swej władzy Napoleon koronował się 2 grudnia 1804 r. na cesarza Francji. Koronacja, z wielkim przepychem, odbyła się w Katedrze Notre Dame w Paryżu, koronatem był papież Pius VII, a koronę na głowę włożył sobie sam Napoleon, koronując następnie swą żonę Józefinę.

Wszystkie te cywilne sprawy i problemy miały jednakże w okresie rządów Napoleona Bonapartego znaczenie marginalne i zdominowane zostały przez tzw. wojny napoleońskie, jakie Francja prowadziła prawie bez przerwy do 1815 r. Było ich kilkanaście i brały w nich udział, w zmiennych koalicjach, wszystkie państwa europejskie. Fronty wojny rozciągały się od Portugalii do Moskwy i od Anglii i Szwecji do Italii. Obejmowały także Egipt, wyspę Santo Domingo na Karaibach i inne terytoria Ameryki Płn.

W grudniu 1809 r. Napoleon rozwiódł się ze swą pierwszą żoną, Józefiną i poprosił cesarza Rosji Aleksandra I o rękę jego młodszej siostry Anny. Dostał jednak kosza pod pretekstem zbyt młodego wieku wybranki. Nie przejął się tym i ożenił wkrótce z córką cesarza austriackiego, 19-letnią Marią Ludwiką. Lecz całkiem niewykluczone, że historia Europy potoczyłaby się inaczej, gdyby nie było wspomnianego kosza.

W 1810 r. Francja prowadziła wojnę już tylko z Wielką Brytanią, jeśli pominąć guerillę hiszpańską. Lecz wyspiarska Brytania była nieosiągalna dla wojsk francuskich, wobec absolutnego panowania jej wojennej floty na morzach. To też Napoleon Bonaparte upatrywał możliwość jej pokonania tylko w drodze ścisłej blokady handlowej. Było to jednak działanie obosieczne. Europa pozbawiona została towarów kolonialnych, jak kawa, kakao, cukier, pieprz i surowców dla przemysłu jak bawełna, indygo. Kwitł więc przemyt i kontrabanda tymi towarami w miastach portowych. By temu przeciwdziałać Napoleon przyłączył do Francji niemieckie porty Hamburg, Bremę, Lubekę i szereg innych terytoriów niemieckich aż po Holsztyn, oraz Królestwo Holandii, które zlikwidował i podzielił na 9 departamentów. Następnie w ogóle handel towarami kolonialnymi został zabroniony, a rekwirowany towar był palony na stosach. Konsekwencją był ostry kryzys handlowo-przemysłowy w całej Europie. Bankrutowały fabryki, rosło bezrobocie. By temu przeciwdziałać rząd francuski udzielał przedsiębiorstwom znaczne subsydia finansowe i zamówienia na potrzeby armii i dworu.

W wyniku podbojów i aneksji Francja w 1812 r. powiększyła swe terytorium do 750 tys. kilometrów kwadratowych, mając 44 mln. mieszkańców. Przyłączone zostały do niej: Belgia, Holandia, prowincje niemieckie nad Morzem Północnym, prowincja Iliryska na Bałkanach, hiszpańska Katalonia oraz znaczna część terenów włoskich wzdłuż zachodnich wybrzeży Morza Śródziemnego, po Rzym włącznie. Ponadto w bezpośredniej zależności od Francji znajdowały się królestwa Hiszpanii i Włoch, niemiecki Związek Reński, szwajcarska Republika Helwecka i Księstwo Warszawskie.

Latem 1812 r. Napoleon wszczął wojnę z Rosją. Mimo zdobycia Moskwy, wojna skończyła się wielką klęską Francuzów, przypieczętowaną w 1813 r. "Bitwą Narodów" pod Lipskiem. Ostatecznie wojny napoleońskie zakończyły się na terenach Francji i Belgii w 1815 r. kapitulacją Francji i internowaniem zdymisjonowanego cesarza Napoleona I Bonapartego na wyspie Św. Heleny na południowym Atlantyku.

Klęska Wielkiej Armii Napoleona przesądzona została na polach bitewnych, wszak przyczynili się do tego także sami Francuzi. W szczególności arystokracja francuska była zaniepokojona ciągłymi wojnami, rojaliści marzyli o powrocie monarchii, republikańców raziła arbitralność Napoleona, kupców rujnowała blokada kontynentalna Wielkiej Brytanii. To też miały miejsca różne spiski i zdrady, których obrazem może być np. tajna współpraca francuskiego ministra dyplomacji, księcia Charles Talleyranda z carem Aleksandrem I.

Po pierwszej abdykacji Bonapartego nastąpiła we Francji 6 kwietnia 1814 r. restauracja monarchii konstytucyjnej. Za namową Talleyranda, a pod protekcją, przebywającego w Paryżu, Aleksandra I, przywołany został z emigracji brat byłego króla Ludwika XVI, Ludwik XVIII Burbon.

Po śmierci Ludwika XVI naturalnym dziedzicem tronu był jego syn Ludwik (ur. 1785), jako Ludwik XVII. Zmarł on jednakże w 1795 r., w wieku 10 lat, w wieży więzienia w Temple, w niewyjaśnionych bliżej okolicznościach. Po jego śmierci rojalści ogłosili następcą tronu księcia Ludwika de Enguien (1772-1804) z domu burbońskiego, ostatniego z rodu Kondeuszy, jako Ludwika XVII. Przebywał on od 1789 r. na emigracji w Belgii. W sytuacji trwającej wojny z Anglią, stanowił zagrożenie władzy dla Napoleona Bonaparte. To też, z jego rozkazu, a za namową ministra Talleyranda, został w marcu 1804 r. porwany z neutralnej Badenii, oskarżony o udział w spisku antyfrancuskim i rozstrzelany.

Z Ludwikiem XVIII, jako królem, zwycięska koalicja antyfrancuska zawarła pokój 30 maja 1814 r. Talleyrand wytargował utrzymanie granic sprzed rewolucyjnej ekspansji, i zwolnienie Francji z odszkodowań wojennych. Przyczynił się też do tego, że nie doszło do aktów zemsty ze strony arystokracji za utratę władzy, jaką dzierżyli przed rewolucją, i do wydania przez Ludwika XVIII "Karty", wprowadzającej ustrój monarchii konstytucyjnej, z rządem zależnym od króla, a nie parlamentu. W "Karcie" tej król potwierdził m.in. nienaruszalności majątków nabytych w czasie rewolucji, przez co zachowane zostały podstawowe zdobycze Rewolucji Francuskiej. Gwarantem tych poczynań były kozackie biwaki na Champ Elysees i sam car Aleksander I, który we wszystkim wspierał Talleyranda.

Przed powrotem Napoleona z Elby do Paryża (20 marca) Ludwik XVIII z rodziną i członkami swego rządu uciekli do Belgii. Bonaparte chciał odtworzyć swe nowe rządy na zasadach monarchii konstytucyjnej, więc nakazał pilne opracowanie konstytucji, którą stała się "Karta" Ludwika XVIII, tylko odpowiednio zliberalizowana. W przeprowadzonym w maju powszechnym plebiscycie, Francuzi wypowiedzieli się przytłaczającą większością głosów za przyjęciem tej nowej konstytucji.

Kongres Wiedeński zakończył się w sierpniu 1815 r. Przywrócił on w znacznym stopniu stan polityczno-ustrojowy sprzed rewolucji francuskiej, utrzymując rozbieżność Włoch, gdzie nastąpił powrót dynastii zdetronizowanych przez Napoleona, oraz Niemiec, przy czym Związek Reński zastąpiony został przez Związek Niemiecki. W jego skład weszły: niemiecka część Austrii, królestwa Prus, Saksonii, Hannoveru, Bawarii i Wirtembergii, 29 księstw i 4 wolne miasta: Hamburg, Lubeka, Brema i Frankfurt nad Menem. W miejsce Księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie pod protektoratem Rosji, z Belgii i Holandii powstało Królestwo Niderlandów, przywrócono Szwajcarię w miejsce Republiki Helweckiej. Natomiast Rosja otrzymała Besarabię i Finlandię, Austria prowincje iliryskie, Lombardię i Wenecję, zaś Wielka Brytania Maltę, Cejlon i Przylądek Dobrej Nadziei. Zawarty został też układ Świętego Przymierza, który miał chronić istniejące monarchie przed ruchami rewolucyjnymi.

Po "100 dniach Napoleona" i jego ostatecznej klęsce pod Waterloo, zawarty został 20 listopada 1815 r. drugi pokój w Paryżu, na gorszych dla Francji warunkach. Utraciła ona na rzecz Prus prowincję Saarę a Sabaudię na rzecz Sardynii, musiała zapłacić 700 mln. franków kontrybucji wojennej i utrzymywać 150-tys. wojska okupacyjne. Ponadto wróciła reakcja polityczna i rozpętał się biały terror, zwłaszcza na południu kraju. Nastąpiły szerokie represje wobec republikanów, bonapartystów i protestantów. Usunięci zostali od władzy Talleyrand i Fouché, zniesiono rozwody, próbowano przywrócić rolę szlachty i Kościoła sprzed rewolucji. Lecz powołany w 1818 r. rząd umiarkowanego rojalisty, księcia Riechelieu, ustabilizował sytuację polityczną i społeczną we Francji, odsuwając ultrasów od władzy. Nastąpiła wtedy wyraźna poprawa finansów i gospodarki państwa, spłaconą została kontrybucja wojenna, przywrócono konkordat, zredukowano armię do 150 tys. żołnierzy, ograniczono cenzurę prasy. Do 1818 wojska okupacyjne opuściły Francję i została ona włączona, jako piąte państwo, do "Koncertu mocarstw europejskich", decydujących o losach Europy. Np. na polecenie Świętego Przymierza wojska francuskie stłumiły w 1821r. powstanie republikańskie w Hiszpanii.

Po śmierci Ludwika XVIII, który nie zostawił męskich potomków, tron po nim przejął jego młodszy brat Karol X (1824-30). W czasie rewolucji francuskiej wyemigrował do Niemiec, tam przygotowywał wojnę przeciwko rewolucyjnej Francji. Po powrocie w 1814 r. przewodził radykalnej partii ultrasów. Wraz z jego rządami nastąpiło nasilenie się białego terroru, ograniczono prawa wyborcze do szlachty i bogatych, zastosowano cenzurę wobec lewicowej prasy, dawna emigracja arystokratyczna otrzymała miliard franków odszkodowania na wykup znacjonalizowanej ziemi. Nastąpiła również klerykalizacja kraju przy pomocy Zakonu Jezuitów, bractw, misji i pielgrzymek, wprowadzono karę śmierci za świętokradztwo, zawieszono wykłady liberalnych profesorów itp.

Wszystkie te działania spowodowały szybki wzrost liberalnej i republikańskiej opozycji. Zaowocowało to licznymi spiskami antyroyalistycznymi, manifestacjami antyrządowymi i zdobyciem przewagi opozycji w wyborach do Izby Deputowanych w 1827 r. Po dwukrotnym wotum nieufności Izby wobec kolejnych rządów, w marcu 1830 r. król rozwiązał Izbę, lecz w nowożytnych wyborach opozycja jeszcze bardziej powiększyła swą przewagę w parlamencie. Wówczas Karol X, wykorzystując dodatkowo zdobycie Algieru przez wojska francuskie, wydał 26 lipca 1830 r. nadzwyczajne dekrety, mocą których rozwiązał dopiero co wybraną Izbę, ograniczył czynne prawa wyborcze tylko do wielkich właścicieli ziemskich i zniósł wolność prasy, a policja rozpoczęła niszczenie drukarni.

W odpowiedzi w wielu miejscach Paryża rozpoczęły się manifestacje, zamieszki i starcia uliczne tłumów mieszczań z wojskiem. Chaotyczne początkowo walki, określone później jako Rewolucja Lipcowa, trwały przez trzy dni. Powtórzyły się epizody Wielkiej Rewolucji z 1789 r.: barykady, zdobycie Arsenału i magazynów broni, szturm i zajęcie ratusza; wskrzeszono Gwardię Narodową, na jej czele stanął znów, jak w 1789 r., gen. La Fayette. Wojsko przeszło na stronę powstańców, do ruchu ludowego przyłączyli się posłowie i politycy burżuazyjni, powstały nowe władze Paryża. Wreszcie król Karol X w przebraniu kobiecym uciekł do Anglii, abdykując wcześniej na rzecz swego wnuka, Henryka.

Lud paryski, jak 41 lat wcześniej, chciał powrotu rządów republikańskich. Jednak przywódca rewolucji gen.

La Fayette, popierając liberalne kręgi burżuazji, opowiedział się za kontynuacją monarchii konstytucyjnej. Francja otrzymała więc nowego króla-obywatela Ludwika Filipa I (1830-48) z orleańskiego odgałęzienia Burbonów. W okresie rewolucji 1789 r. jego ojciec Ludwik Filip Józef był członkiem klubu jakobinów, potem służył w armii rewolucyjnej, w czasie wojny z Austrią przeszedł na stronę Austriaków, w 1793 r. emigrował do Anglii, zaś po restauracji Burbonów w 1814 r. wrócił do Francji.

By ułagodzić republikanów La Fayette przeprowadził zmianę Karty Konstytucyjnej: przywrócono trójkolorowy sztandar, rozszerzone zostały uprawnienia parlamentu, przywrócono Gwardię Narodową, wolność prasy i religii. Francuzi stali się obywatelami w swym kraju, a nie poddanymi króla. Nie zmieniło to wszakże systemu władzy. Nastąpiła praktycznie jedynie wymiana arystokratycznych urzędników królewskich na bogatych bankierów. Zmieniły się więc posady, a nie zasady. Tym nie mniej społeczne i wolnościowe hasła Rewolucji Lipcowej rozlały się szerokim echem w całej Europie. Stały się inspiracją do sierpniowego powstania Belgów przeciwko królowi holenderskiemu, grudniowej rewolucji społecznej w Szwajcarii oraz we Włoszech i kilku państwach niemieckich, a także listopadowego powstania w Królestwie Polskim.

Francuscy liberałowie czynnie wsparli oderwanie się Belgii od Holandii, sprzyjali też powstaniu listopadowemu w Polsce, lecz oficjalny rząd Ludwika Filipa niechętnie odnosił się do licznych polskich emigrantów powstaniowych, obawiając się, zresztą słusznie, że zasilą oni spiski i organizacje republikańskie we Francji. Po republikańskich zamieszkach w czerwcu 1832 r. w Paryżu, Ludwik Filip pozbywał się też wolności konstytucyjnych. W 1834 r. z powrotem wprowadził cenzurę publikacji, a policja przystąpiła do likwidacji różnych republikańskich stowarzyszeń. Na tym tle wybuchło w kwietniu 1834 r. powstanie w Lyonie i zamieszki w kilku miastach, również w Paryżu. Wszystkie zostały krwawo stłumione przez wojsko i policję. Spowodowało to znaczne osłabienie politycznej opozycji republikańskiej. Od tego czasu zaczęła się ona coraz bardziej przekształcać w klasowe organizacje robotnicze.

W swej polityce zagranicznej król Ludwik Filip oscylował pomiędzy porozumieniami z Anglią, Austrią i Rosją. W ramach Świętego Przymierza pomógł zdusić rewolucję republikańską w Szwajcarii, nie interweniował przeciwko wchłonięciu Rzeczypospolitej Krakowskiej i północnych Włoch przez Austrię. W latach 1839-43 Francuzi stłumili rebelię niepodległościową w Algierii i nasilili kolonizację tego kraju, jako głównego ogniwa francuskiego imperium kolonialnego.

Przez ostatnie dwudziestolecie pierwszej połowy XIX w. Francja nie prowadziła żadnych poważniejszych wojen. Dzięki temu, również dzięki wielkiemu technicznemu postępowi i wynalazkom, nastąpił szybki rozwój gospodarczy kraju. Likwidacja stosunków feudalnych na wsi, powiększenie arealów rolnych i zastosowanie pierwszych maszyn rolniczych (siewników, młockarni, żniwiarek) oraz nawozów sztucznych, spowodowały znaczny wzrost produkcji rolnej. Rozwinęły się szczególnie hodowla i uprawy winorośli, kukurydzy, buraków cukrowych i roślin oleistych.

Rok 1830 zapoczątkował też rewolucję przemysłową na wzór angielskiej z ostatnich dziesięcioleci XVIII w. Powstały zagłębia węglowe i hutnictwa w Lotaryngii i środkowej Francji, rozrosły się i zmechanizowały manufaktury bawełniane i jedwabnicze w Lyonie, wielki rozwój chemii umożliwił budowę fabryk gumy, mydła i barwników. Na rzekach i kanałach pojawiły się statki parowe, które zwielokrotniły możliwości transportu materiałów na duże odległości. W 1831 r. uruchomiona została pierwsza linia kolejowa na trasie Paryż - Saint Germain, zaś do 1848 r. sieć kolejowa w państwie liczyła już 2 tys. kilometrów. Francja miała 35,5 mln. ludności, a 1,2 mln. Paryż był, po Londynie, drugim co do wielkości miastem w Europie.

W pierwszej połowie XIX w. Francja ostatecznie pożegnała się z ustrojem feudalnym na rzecz ustroju kapitalistycznego. Ten wczesny kapitalizm charakteryzował się bardzo znacznym, i wciąż narastającym, zróżnicowaniem majątkowym pomiędzy elitą bogaczy: obszarników, bankierów, przemysłowców, a milionami ludności miejskiej i chłopskiej. Migracja ludności z przeludnionych wsi do miast stwarzała wielką konkurencję taniej siły roboczej w manufakturach i fabrykach. Praca w nich trwała po 12-14 godzin na dobę, zatrudniane były masowo także kobiety i dzieci już od 12 roku życia. Warunki pracy w kopalniach i fabrykach nie uwzględniały żadnych zasad bezpieczeństwa i higieny pracy, płace były bardzo niskie, warunki zamieszkiwania proletariatu prymitywne. To też mnożyły się strajki i zamieszki, w których robotnicy domagali się poprawy warunków pracy i wyższych płac.

Wśród światlejszej części burżuazji, zwłaszcza w kręgach pisarzy, zaczęły rodzić się idee i pomysły zaradzenia złu i poprawienia doli wielkich rzesz biedoty. Powstały wtedy pierwsze utopijne idee społeczeństwa socjalistycznego. Ich twórcami byli Karol Fourier i Piotr Proudhon. W kwestii wprowadzenia niezbędnych reform ustrojowych liberalna burżuazja podzieliła się na dwa obozy: konserwatyistów i radykalnych demokratów. Powróciła też legenda i spiski bonapartystów. Ich reprezentantem był Ludwik Napoleon Bonaparte, bratanek Napoleona I (syn Ludwika, króla Holandii), który próbował dwukrotnie dokonać zamachu stanu. Po ich niepowodzeniu emigrował do Anglii i do Ameryki.

Po 1846 r. Francję ogarnął wszechstronny kryzys gospodarczy. Po kilku latach złych urodzajów w rolnictwie, spowodowanych anomaliami pogody, nastąpiło załamanie się rynku rolnego, stagnacja w handlu, bankructwo wielu przedsiębiorstw, upadek banków, masowe bezrobocie. Wszystko to zdynamizowało opozycję socjalistyczną i republikańską. Represje rządowe przeciwko niej, zakazy zgromadzeń i pochodów, zadziały prowokująco. W dniu 22 lutego 1848 r. w Paryżu powstały barykady uliczne, doszło do starć pomiędzy gwardzistami i wojskiem, wreszcie król zdymisjonował znienawidzony rząd. Ale, gdy uradowana ludność wyległa na ulice, żołnierze, przekonani że zostali zaatakowani, zaczęli strzelać do demonstrującego tłumu, zabijając 40 osób. W nocy zwłoki zabitych obnoszono na drzewach po wszystkich dzielnicach Paryża. Na drugi dzień miasto pokryło 1500 barykad, do buntu dołączyła prasa, część wojska, a król Ludwik Filip, zagrożony w swym pałacu, abdykował i uciekł z Paryża, by po kilku dniach znaleźć się w Anglii.

W dniu 24 lutego 1848 r. w ratuszu paryskim utworzono wtedy nowy Tymczasowy Rząd, który proklamował Drugą Republikę. Usankcjonował wolność prasy, stowarzyszeń i klubów, zniósł niewolnictwo w koloniach. By za-
dośćuczynić żądaniom o prawo do pracy, utworzono tzw. Warsztaty Narodowe, zatrudniając tysiące bezrobotnych przy pracach ziemnych i budowlanych w rejonie Paryża, znacjonalizowano część zakładów produkcyjnych, nastąpiło skrócenie dnia roboczego. Wprowadzono również zasadę powszechnych wyborów do władz ustawodawczych i wykonawczych.

Za II Republiką opowiedzieli się wszyscy, także konserwatywne koła burżuazji, wojska i monarchiści. W praktyce okazało się wnet, że utrzymały one swą władzę w kraju i wkrótce nastąpił odwrót od proklamowanych w lutym wolności rewolucyjnych. Oficerowie królewscy przejęli kontrolę nad Gwardią Narodową, pod pretekstem złej organizacji rozwiązano Warsztaty Narodowe, wprowadzono wysokie opłaty za wydawnictwo dzienników itp. W przyspieszonych na 23 kwietnia wyborach do Zgromadzenia Narodowego przepadła większość kandydatów lewicy, których w okręgach wiejskich księża przedstawiali jako bezbożników. W rezultacie wybrano dotychczasowych przedstawicieli bogatego ziemiaństwa i miejskiej burżuazji, a ani jednego chłopca.

Te działania prawicy i narastające konflikty między Rządem Tymczasowym, a republikanami doprowadziły w czerwcu do kolejnej rewolty ludowej. Tym razem rząd skierował przeciw barykadom paryskim 30 tys. wojska, dowodzonego przez gen. Cavagniac'a. Zabitych zostało ok. 8 tys. osób, rozstrzelano po walkach ok. 1,5 tys., a aresztowano 11 tysięcy robotników. Skazano ich na wieloletnie więzienia, bądź na zesłanie do francuskich kolonii zamorskich.

Rozgromienie rewolucji czerwcowej 1848 r. spowodowało rozbrat na wiele dziesięcioleci pomiędzy burżuazją, wrogą ideom socjalnej republiki, a robotnikami, pognębnymi i pozbawionymi nadziei na poprawę swego marnego losu. W następnych miesiącach kontynuowane były aresztowania radykalnych przywódców, zamykano gazety i kluby lewicowe, zakazano strajków, z administracji usunięto wszystkich republikanów. W listopadzie 1848 r. uchwalona została nowa konstytucja, zgodnie z którą 10 grudnia odbyły się wybory prezydenta na 4-letnią kadencję, jako władzy wykonawczej. Został nim Ludwik Napoleon Bonaparte, bratanek Napoleona I (syn Ludwika, króla Holandii), który powrócił z emigracji. Zaś w maju 1849 r. w wyborach do Zgromadzenia Prawodawczego zwyciężyli monarchiści, republikanie ponieśli klęskę wyborczą.

Wielka Brytania. W 1802 r. Wielka Brytania zawarła pokój z Francją Napoleona I Bonapartego, po trwającej 9 lat wojnie, którą prowadziła w dwóch koalicjach z kilkoma państwami środkowej i wschodniej Europy. Lecz już w 1805 r. wojna została wznowiona, po zawarciu kolejnej koalicji antyfrancuskiej, złożonej z W. Brytanii, Austrii, Prus, Rosji i Neapolu. W październiku flota brytyjska, pod wodzą admirała Nelsona, odniosła wielkie zwycięstwo pod Trafalgarem, obok Gibraltaru, nad połączonymi flotami Francji i Hiszpanii, które praktycznie zostały unicestwione. Zwycięstwo to sprawiło, że odtąd Brytyjczycy niepodzielnie panowali na morzach okalających Europę, nie dając żadnych szans Napoleonowi na zamierzoną i przygotowywaną przez niego inwazję na wyspy brytyjskie. Ogłosił on wtedy blokadę handlową W. Brytanii, do której starał się też przymusić inne państwa kontynentalne Europy. Przyłączyły się do niej Austria i Prusy po okupowaniu ich przez wojska francuskie, a także Rosja, po zawarciu w Tylży pokoju między Napoleonem a carem Aleksandrem I. Utratę rynków europejskich Anglicy rekompensowali częściowo otwarciem nowych rynków w krajach zamorskich, głównie w Południowej Ameryce i Indiach. Zmuszeni też zostali do wprowadzenia w kraju reglamentacji, zwłaszcza artykułów żywnościowych.

W wojnach napoleońskich w środkowej Europie Wielka Brytania nie angażowała swych sił lądowych, weszły one do akcji dopiero po zajęciu przez Francuzów Portugalii, sprzymierzonej z Anglią, i okupacji Hiszpanii w 1807 r. W Portugalii wylądował wtedy korpus interwencyjny wojsk brytyjskich, który wsparł działania obronne Portugalczyków, a od 1809 r. również powstańców hiszpańskich. Wprawdzie wojska Napoleona jeszcze raz odniosły zwycięstwo i zajęły Madryt, lecz nie mogły poradzić sobie z działającą w południowych, górzystych regionach Hiszpanii, ludową partyzantką hiszpańską. Wspieraną oczywiście obficie pieniędzmi i dostawami broni przez Brytyjczyków.

Po klęsce Wielkiej Armii Napoleona w Rosji, zawiązana została w 1813 r. szósta już koalicja antyfrancuska, grupująca Rosję, Wielką Brytanię, Prusy, Austrię i Szwecję. Połączone armie sojuszników w 1814 r. rozgromiły wojska Napoleona w Bitwie Narodów pod Lipskiem, a ostateczny zryw armii Napoleona w 1815 r. zakończył się jej pogromem przez armie angielsko-pruskie pod Watterloo w Belgii. Bitwa ta przeszła do historii jako synonim klęski. Długotrwałe wojny napoleońskie zwińczył Kongres Pokojowy we Wiedniu przy udziale Wielkiej Brytanii, Rosji, Prus i Austrii.

W XIX stulecie W. Brytania weszła z parlamentarno-gabinetowym systemem rządów, w którym król spełniał jedynie funkcje reprezentacyjne. Rządy były stabilne, duży w tym udział miało istnienie tylko dwóch politycznych partii: wigów-liberałów i torysów-konserwatystów, które rywalizowały ze sobą o władzę. Sprawowała ją partia wyłoniona w wyborach. Przy czym prawa wyborcze uzyskiwały coraz szersze rzesze społeczeństwa, gdyż systematycznie obniżano cenzus majątkowy wyborców. W 1800 r. protestancka W. Brytania wchłonęła katolicką Irlandię. W 1837 królową Zjednoczonego Królestwa W. Brytanii i Irlandii została Wiktoria (1837-1901) z dynastii hanowerskiej.

W. Brytania rozwijała się szybko gospodarczo nawet w czasie prowadzonych wojen przez pierwsze 15-lecie XIX w. Dźwignią rozwoju państwa były wolny rynek, liberalizm gospodarczy i I rewolucja przemysłowa, która zaczęła się w Anglii pod koniec XVIII w. Dominowały przemysły tkanin bawełnianych, tekstylny, metalurgiczny, stoczniowy i węglowy. W 1825 r. uruchomiona została pierwsza linia kolejowa pomiędzy miastami Stockton i Darlington. Natomiast w 1848 r. długość linii kolejowych w W. Brytanii wynosiła już ok. 8 tys. km.

Uprzemysłowienie spowodowało migracje ludności wiejskiej do powstających aglomeracji miejskich, wzrost dochodu narodowego i poziomu życia ogółu mieszkańców. Skurczyły się natomiast rzemiosło i drobna produkcja rolna, zmieniła się też struktura społeczeństwa ze stanowego na klasowe. Stało się to z kolei przyczyną narodzin

konfliktów typu socjalnego. Jednakże W. Brytanii udało się uniknąć większych strajków, buntów i rewolucji szybko wzrastającego proletariatu, a to dzięki przeprowadzeniu we właściwym czasie ustaw fabrycznych, ograniczających pracę dzieci i kobiet, skróceniu czasu pracy oraz usankcjonowaniu robotniczych związków zawodowych.

Ideologią ruchów robotniczych stał się socjalizm, głoszący zasady sprawiedliwego ustroju społecznego dla wszystkich obywateli. Głównymi przedstawicielami pogębnionego socjalizmu naukowego byli w W. Brytanii Karol Marks i Fryderyk Engels. W 1848 r. ogłosili oni w Londynie programowy dokument "Manifest Komunistyczny", zawierający krytykę współczesnego kapitalizmu i zapowiadający jego likwidację w drodze rewolucyjnej walki proletariatu. Hasłem Manifestu było "Proletariusze wszystkich krajów, łączcie się!".

Dużą wagę poszczególne rządy przywiązywały do sprawy zamorskich kolonii brytyjskich na wszystkich kontynentach. W 1839 r. W. Brytania przyznała autonomię Kanadzie, a następnie, w imię wolnego handlu, zaangażowała się w wojnie opiumowej w Chinach (1840-42), która pozwoliła na otwarcie wielkiego rynku chińskiego na import towarów brytyjskich. W połowie XIX w. W. Brytania zapewniała swą polityczną, wojskową i gospodarczą dominację na świecie przez posiadanie w ramach swego imperium kluczowych, strategicznych punktów na kuli ziemskiej: Gibraltaru, Malty, Południowej Afryki, Cejlonu, Indii, Singapuru, Hongkongu, Australii i Kanady. Stąd powiedzenie, że "nad imperium brytyjskim słońce nigdy nie zachodzi".

Największą rolę w dynamicznie rozwijającym się handlu W. Brytanii odgrywały Indie. Ten rozwój handlu i ożywione kontakty z posiadłościami zagranicznymi miały również swe negatywne konsekwencje. Na początku XIX w. spowodowały one rozszerzenie się z Indii ognisk epidemii cholery, groźnej nieuleczalnej choroby, początkowo na Azję, następnie na inne kontynenty. W Europie epidemia choroby rozpoczęła się od W. Brytanii, w ciągu 1831 r. zmarło na nią ok. 900 tys. Europejczyków. Nawroty epidemii miały potem miejsce jeszcze w latach 1840-42, 1863-75 i 1893-94, powodując śmierć dalszych milionów ludzi.

W latach 1845-47, po kilku latach nieurodzaju i klęsk żywiołowych, zapanował w Irlandii wielki głód w wyniku zarazy ziemniaczanej. Z głodu i chorób zmarło wówczas ok. miliona biednej ludności wiejskiej, dla której ziemniaki były podstawą wyżywienia. Zaś prawie dwa mln mieszkańców Irlandii wyemigrowało, głównie do Ameryki Północnej. Klęska głodu spowodowała też nasilenie się ruchów wolnościowych, stawiających sobie za cel oderwanie od W. Brytanii. Również w Anglii w 1848 r. miały miejsce zamieszki na tle robotniczych żądań poprawy warunków pracy. Nie miały one jednak tak dużego zasięgu jak w Europie kontynentalnej, wobec znacznie lepszej sytuacji proletariatu robotniczego w Wielkiej Brytanii.

Powstanie Belgii. Decyzją Kongresu Wiedeńskiego w 1815 r. Belgia, pozostająca w latach 1795-1814 pod rządami Francji, została połączona z Holandią w jedno Królestwo Zjednoczonych Niderlandów. W nowym państwie obowiązywał język holenderski i Holendrzy dominowali i sprawowali władzę w kraju. W tej sytuacji stare animozje i nowe nieporozumienia między katolickimi Belgami a protestanckimi Holendrami, spowodowały narastanie tendencji niepodległościowych wśród Belgów. Gdy więc w 1830 r. we Francji wybuchła rewolucja lipcowa, jej wolnościowe i społeczne hasła zainspirowały również Belgów do buntu i zbrojnego powstania niepodległościowego. Formalne uznanie niepodległości Królestwa Belgii nastąpiło w 1830 r. na Konferencji Londyńskiej przy udziale Francji, W. Brytanii, Prus, Austrii i Rosji. W następnym roku kolejna konferencja londyńska uznała neutralność państwa belgijskiego i powołała na jego króla Leopolda I (1831-65) z dynastii sasko-koburskiej. W tymże roku uchwalono też nową liberalną konstytucję państwową.

Od lat dwudziestych XIX w. Belgia, jako pierwsze państwo kontynentalnej Europy, wkroczyła na drogę intensywnego uprzemysłowienia kraju, na wzór I rewolucji przemysłowej w Anglii. Znacznie rozbudowano zwłaszcza przemysł włókienniczy, metalurgiczny, zbrojeniowy i górnictwo węgla kamiennego. Sprzyjały temu istniejące już sieci drogowe i budowa szlaków kolei parowych. W połowie XIX w. Królestwo Belgii było, obok W. Brytanii, najbardziej uprzemysłowionym krajem Europy.

Holandia. Zjednoczone Prowincje Niderlandzkie, to jest Holandia, zostały w okresie rewolucji francuskiej podbite przez Francję i przekształcone w Republikę Batawską, a w 1805 r. w Królestwo Holandii, które Kongres Wiedeński połączył z Belgią w jedno Królestwo Zjednoczonych Niderlandów. Po powstaniu niepodległej Belgii w 1830 r., królestwo to się rozpadło na dwa państwa: Belgię i Holandię. Ta ostatnia nie godziła się jednak z nowym stanem rzeczy, i dopiero rezolucja kolejnej Konferencji Londyńskiej z 1839 r. zmusiła Holandię do uznania niepodległości Belgii.

Po przyjęciu w 1848 r. nowej, demokratycznej konstytucji Królestwo Holandii ustabilizowało się, rozwijając się też pomyślnie gospodarczo. Szczególnie rozwinęły się hodowla bydła i ogrodnictwo, bazujące na rozległych polderach, powstałych po osuszeniu zatok morskich. Jako neutralne politycznie państwo, Holandia utrzymała się bez wojen i zmian granicznych do I wojny światowej.

Szwajcaria. Szwajcaria uzyskała swą niepodległość w 1648 r. po pokoju westfalskim, kończącym wojnę trzydziestoletnią w Europie. Państwo rozwijało się pomyślnie i pokojowo aż do okresu wojen napoleońskich. Po zajęciu Związku Szwajcarskiego w 1795 r. przez Francuzów, utworzona została w jego miejsce Republika Helwecka, zależna od Francji. Kongres Wiedeński w 1815 r. przywrócił Szwajcarii niezależność. Dodatkowo "neutralność i nietykalność Szwajcarii, oraz jej niezależność od jakiegokolwiek wpływu obcego, jako zgodne z interesami politycznymi całej Europy" potwierdzone zostały przez mocarstwa europejskie w 1815 r. w specjalnej konferencji w Paryżu.

W Szwajcarii działały dwa stronnictwa polityczne, rywalizujące o władzę: katolickich konserwatystów i protestanckich radykałów (liberałów). Ich spory doprowadziły w 1847 r. do wojny domowej. Zwyciężyli w niej radykałowie, którzy wprowadzili nową, demokratyczną konstytucję, wzorując się na konstytucji amerykańskiej. Państwo zor-

ganizowane zostało jako republika związkowa, złożona z 22 kantonów, o dużej wewnętrznej samorządności. Utrzymano w nim cztery języki urzędowe: francuski, niemiecki, włoski i retoromański.

Hiszpania, Portugalia. Od 1795 r. Królestwo Hiszpanii było związane sojuszem wojskowym z Francją. W 1801 r. król Karol IV Burbon dobrowolnie odstąpił Napoleonowi I Bonaparte największą hiszpańską kolonię Luizjanę w Ameryce Północnej za małe Królestwo Etrurii we Włoszech. W 1805 r. wojenna flota hiszpańska, pospół z francuską, rozgromiona została pod Trafalgarem przez Anglików. W 1807 r. Napoleon uzyskał też zgodę na przemarsz swych wojsk przez terytorium Hiszpanii do Portugalii, celem zniszczenia angielskich baz morskich w tym kraju. W tym czasie Francuzi zajęli już i podporządkowali sobie całą środkową Europę i prowadzili wojnę morską jeszcze tylko z Wielką Brytanią. Zaś jej bazy morskie w Portugalii bardzo doskwierały swobodzie żeglugi statków francuskich pomiędzy metropolią i koloniami francuskimi w Ameryce. Poza tym chodziło Napoleonowi o to, by włączyć Portugalie do kontynentalnej blokady handlowej przeciwko Wielkiej Brytanii. Faktycznie francuski korpus ekspedycyjny w ciągu niespełna roku zajął całe terytorium Portugalii, przy czym król portugalski wraz ze swym dworem ewakuował się do Brazylii, gdzie ogłosił się cesarzem, rezygnując z władztwa w samej Portugalii. Po jej opanowaniu garnizony francuskie rozlokowały się także w Hiszpanii, praktycznie okupując ten kraj.

W 1808 r., w proteście przeciwko przedłużającej się okupacji i w wyniku dworskiego zamachu stanu, król Hiszpanii Karol IV zmuszony został do abdykacji na rzecz swego syna Ferdynanda VII. Wtedy Napoleon w ogóle odsunął Burbonów hiszpańskich od władzy, internując ich we Francji, a na tronie hiszpańskim osadził brata Józefa. Spowodowało to rewoltę narodową Hiszpanów, w której wzięły też udział wojska hiszpańskie, i która rozszerzyła się na cały kraj, obficie wspomagana przez Anglików pieniędzmi, uzbrojeniem i wojskiem. Pod ich naporem garnizony francuskie musiały skapitulować. I dopiero nowa 300-tys. armia, z którą Napoleon interweniował, przywróciła częściowo okupację Półwyspu Iberyjskiego. Po szarży polskiej kawalerii w górskim wąwozie pod Samosierrą, Francuzi zajęli ponownie Madryt i Napoleon mógł wrócić do Paryża.

W latach 1809-13 kierowana przez szlachtę i kler partyzancka wojna (guerrilla) w Hiszpanii trwała jednakże nadal, zwłaszcza na górzystych terenach centralnej części Półwyspu Iberyjskiego. Równocześnie Brytyjczycy umocnili swe pozycje w portach i bazach Portugalii i przedsięwzięli coraz dalsze wyprawy przeciwko okupującym Hiszpanię garnizonom francuskim. Po szeregu zwycięskich starciach, m.in. pod Salamanką, Badajoz i Vittorią, korpus brytyjski pod dowództwem Wellingtona przeszedł w 1814 r. przez Pireneje i zajął miasto Tuluzę w południowej Francji. Zakończyło to wojnę w Hiszpanii.

Revolucja ludowa przeciwko Francuzom skierowana była także przeciw absolutystycznej władzy królewskiej. W związku z tym w 1812 r. Kortezy, to jest parlament hiszpański, wprowadziły w kraju nową liberalną konstytucję, ograniczającą kompetencje króla i znoszącą kościelną Inkwizycję. Gdy Kongres Wiedeński zlikwidował zmiany wprowadzone w Europie przez rewolucję francuską i wojny napoleońskie, do Hiszpanii wrócił król Ferdynand VII (1814-33). Przywrócił on jedynowładztwo oraz anulował dekrety i konstytucję, wprowadzone w trakcie wojny wyzwolenczej z Francją. Między innymi przywrócił inkwizycję, łącznie z izbą tortur.

Naród hiszpański nie chciał już jednak dyktatury monarchistycznej i w 1820 r. doszło do wybuchu rewolucji, skierowanej przeciwko rządowi Ferdynanda VII. Rozpoczęła się ona od buntu wojska, zebranego pod Kadyksem na wyprawę do Ameryki. Udział w rewolucji wzięły warstwy mieszczańskie, chłopstwo pozostało neutralne. Król zmuszony został do przywrócenia konstytucji z 1812 r., ogłoszenia amnestii politycznej i odsunięcia od rządów najzagorzalszych reakcjonistów. Jednakże rewolucja hiszpańska została w 1822 r. rozbita przez interwencję francuską, dokonaną na zlecenie Świętego Przymierza, po czym król anulował wszystkie wprowadzone wcześniej zmiany demokratyczne. Okupacja francuska trwała 5 lat i w tym czasie szerzył się terror kontrrewolucyjny, zgładzono tysiące rewolucjonistów, wśród nich przewodniczącego Kortezów gen. Riego. Pieśń, sławiąca go jako bohatera narodo-wego, stała się w XX wieku hymnem republikańskim.

Po śmierci Ferdynanda VII, następczynią na tronie została jego 3-letnia córka Izabela II (1833-68). W czasie jej małoletności faktyczne rządy regencyjne sprawowała matka, Maria Krystyna (1833-41). Oparła się ona na ludziach z kręgów liberalnych, czym zraziła sobie zwolenników wpływowych ugrupowań klerykałno-monarchistycznych. Ci ostatni, zwani karlistami, obwołali królem Carlosa, młodszego brata Ferdynanda VII i w celu osadzenia go na tronie wszczęli w 1833 r. wojnę domową, jaka zakończyła się jednakże ich klęską. Tym nie mniej okres zamętu i walki o władzę, powstań, rewolucji i kontrrewolucji, zmian konstytucji i Kortezów, trwał w Hiszpanii jeszcze przez wiele lat, utrudniając powojenną odbudowę gospodarczą kraju.

Ponadto w pierwszej połowie XIX w. Hiszpania utraciła swe kolonie w Ameryce Południowej i Środkowej, za wyjątkiem wysp Kuby i Porto Rico. Wszędzie tam, w wyniku zbrojnych powstań, powstały samodzielne, niepodległe państwa, a północne terytoria Meksyku przejęte zostały w drodze wojny przez Stany Zjednoczone. To też Królestwo Hiszpanii utraciło także swój dotychczasowy status mocarstwa europejskiego i prawie w niczym nie przypominało już tej potęgi, jaką było w XVI-XVIII wiekach.

Portugalia od 1820 r. stała się monarchią konstytucyjną. Działające w jej ramach partie polityczne konserwatywistów i liberałów zwalczały się wzajemnie, co było powodem kilku rewolucji społecznych w ciągu pierwszej połowy XIX w. Królem od 1820 r. był z powrotem Jan VI, który wrócił z Brazylii, gdzie uciekł przed inwazją francuską w 1807 r. Po jego śmierci w 1834 r., tron przejęła jego wnuczka Maria II. Nie miało to większego wpływu na trwające niepokoje społeczne i walkę frakcji parlamentarnych o realną władzę.

Austria, Wiosna Ludów. W 1800 r. doszło do ponownych walk francuskich wojsk Napoleona I Bonaparte-go z wojskami austriackimi w północnych Włoszech. Po klęsce pod Marengo, Austriacy zostali wyparci z terytorium

Włoch, a Francuzi zajęli Monachium i podjęli marsz na Wiedeń. Zmusiło to cesarza austriackiego Franciszka II do zawarcia traktatu pokojowego, w którym utracił zajęte w 1799 r. terytoria włoskie. Nie lepiej wiodło się Austrii w ramach trzeciej koalicji antyfrancuskiej, uformowanej w 1805 r. Napoleon I zaatakował wówczas pierwszy i jego wojska zajęły Wiedeń oraz Morawy, gdzie 2 grudnia 1805 r. w bitwie pod Austerlitz rozgromiły połączone armie austriacko-rosyjskie, mimo ich znacznej przewagi liczebnej. Austria wtedy znów musiała prosić o pokój.

Cesarz rzymsko-niemiecki Franciszek II Habsburg zmuszony też został 6 sierpnia 1806 r. do rezygnacji ze swego tytułu cesarskiego po scaleniu przez Bonapartego kilkudziesięciu państweczek niemieckich w jeden organizm państwowy, Związek Reński. Uległo w ten sposób likwidacji historyczne Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego, zwane też I Rzeszą Niemiecką. Franciszek II wszak utrzymał tytuł cesarza, lecz tylko samej Austrii, jako Franciszek I (1804-35).

Jedynie trzy lata Cesarstwo Austriackie zachowało pokój. W 1809 r. Franciszek I zawiązał z W. Brytanią kolejną koalicję przeciwko Francji, po czym rozpoczął działania wojenne w Saksonii i Księstwie Warszawskim, znajdujących się pod wpływami francuskimi. Napoleonowi I Bonapartemu wystarczyły 4 miesiące na przerzucenie swych wojsk z Hiszpanii, ponowne zajęcie Wiednia i rozbicie sił austriackich pod Wagram. Tym razem Austria ukarana została utratą prowincji iliryjskich nad Adriatykiem i ziem polskich III. zaboru.

Austria została także zmuszona do uczestnictwa w wyprawie Napoleona na Moskwę w 1812 r. Po klęsce wyprawy, Cesarstwo powróciło do obozu antyfrancuskiego. W 1815 r. jej minister spraw zagranicznych Klemens Metternich był, obok cara rosyjskiego Aleksandra I, głównym negocjatorem na Kongresie Wiedeńskim, na którym zdecydowano o kształcie Europy po wojnach napoleońskich.

Po upadku Francji napoleońskiej, Austria zrezygnowała z habsburskich Niderlandów (Belgii), ale za to zyskała tereny Lombardii, Toskanii i Wenecji na Półwyspie Apenińskim oraz prowincje iliryjskie, to jest Dalmację, Chorwację, Słowenię i Istrię na Bałkanach. W ten sposób Austria pod względem wielkości swego terytorium ustępowała w Europie tylko Rosji. Stanowiła przy tym konglomerat kilkunastu narodowości, zróżnicowanych pod względem językowym, religijnym, cywilizacyjnym i gospodarczym. Stwarzało to istotne trudności w rządzeniu państwem przez jeden scentralizowany ośrodek władzy. Był nim konstytucyjny monarcha we Wiedniu, a bezpośrednio rząd krajowy, kierowany przez kanclerza, którym w latach 1821-48 był Klemens Metternich. W tym celu zbudował on potężny polityczny aparat represyjno-nadzorczy. Między innymi wprowadzona została ostra cenzura publikacji, rozwiązano organizacje studenckie itp.

W swej polityce zagranicznej Metternich starał się utrzymywać ogólnoeuropejską równowagę sił przy pomocy Świętego Przymierza, przy zachowaniu hegemonii Austrii we Włoszech i w Związku Niemieckim, w czym rywalizowały z nią Prusy. Był także zdecydowanym przeciwnikiem wszelkich ruchów rewolucyjnych i narodowościowo-wyzwoleńczych. To też wojska austriackie interweniowały w 1821 r. w Turynie (Piemont) i Neapolu, zaś w 1831 r. w Modenie i Parmie, uśmierzając lokalne wystąpienia rewolucyjne. W 1822 r. Austria poparła interwencję francuską w obronie rządów absolutystycznych w Hiszpanii, a w 1830 r. występowała przeciwko powstaniom niepodległościowym w Belgii i Królestwie Polskim. Przeciwna również była naciskowi Rosji na Bałkany, gdzie po kolejnych, przegranych przez Turcję wojnach, powstawały nowe państwa narodowe: Grecja w 1829 r., a później Rumunia, Serbia, Bułgaria i Albania.

W czasie 30 pokojowych lat, licząc do 1846 r., w państwie austriackim dokonał się pewien postęp gospodarczy, lecz był on bardzo nierównomierny. Najszybciej rozwijały się kraje austriackie, Czechy i północne Włochy. Szczególnie rozrastały się duże miasta Wiedeń, Praga i Budapeszt. Natomiast w Galicji, czyli na terenach zaboru polskiego, na Węgrzech, w Siedmiogrodzie i Chorwacji panowała stagnacja gospodarcza i "nędza galicyjska". Sytuacja ta rodziła niezadowolenie i bunt szerokich warstw ludności, sprzeciw wywoływało też bardzo duże różnicowanie pomiędzy bogactwem warstw arystokratycznych i urzędniczych, a biedą pozostałych stanów.

W 1846 r. do Austrii przyłączona została Rzeczpospolita Krakowska, spacyfikowana przez wojska rosyjskie, po krótkiej niepodległościowej rewolucji w Krakowie. Zaś w 1848 r. niepokoje, rewolucje pod hasłami liberalnymi i wolnościowymi, oraz zbrojne powstania narodowościowe, określane jako "Wiosna Ludów", wystąpiły na całym terytorium Cesarstwa Austriackiego. Szczególne ostre walki miały miejsce na Węgrzech, w Siedmiogrodzie, a także we Wiedniu, Pradze, Brnie i Linzu oraz w Zagrzebiu na terenie Chorwacji. Marcowa rewolucja we Wiedniu obaliła rządy zniechęconego Metternicha, który uciekł do Anglii, a cesarz Ferdynand I powołał nowy liberalny rząd i ogłosił umiarkowaną konstytucję, wprowadzającą parlamentarny system rządów. Lecz powstanie trwało nadal i w październiku armia austriacka, po kilkudniowym oblężeniu, rozbiła broniące Wiednia wojska powstańcze, którymi dowodził gen. Józef Bem. Również w Pradze wojsko z trudem stłumiło tamtejsze powstanie robotników i studentów, przy okazji rozpedzając delegatów na pierwszy Zjazd Narodów Słowiańskich, który postulował równouprawnienie narodów w ramach monarchii austriackiej.

Generałowie austriaccy ponieśli też szereg porażek na terenie Węgier, gdzie wybuchło ogólnonarodowe powstanie, ogłoszona została "Deklaracja niepodległości", zdetronizowano Habsburgów i utworzony został republikański Rząd Tymczasowy, kierowany przez Lajosa Kossutha, jako prezydenta. W powstaniu wyróżnił się legion polski, liczący 3 tys. ochotników, przybyłych głównie z Galicji, a dowodzony przez gen. Józefa Wysockiego. Dużą rolę odegrali dowódcy wojsk powstańczych: gen. Henryk Dembiński na Węgrzech i gen. Józef Bem w Siedmiogrodzie. Szczególnie Bem, dzięki odniesionym sukcesom wojskowym i umiejętnemu współdziałaniu z miejscową ludnością, cieszył się wielkim autorytetem wśród Węgrów i został ich bohaterem narodowym.

Celem stłumienia secesji węgierskiej władze austriackie zwróciły się o pomoc do Rosji. Faktycznie latem 1849 r. 100-tys. korpus interwencyjny wojsk rosyjskich, dowodzony przez feldm. Iwana Paskiewicza, stłumił i spacyfikował powstanie węgierskie. W walkach zginął wtedy poeta Sandor Petőfi, zaś Kossuth, Bem i znaczna część uczestników legionu polskiego emigrowała do Turcji. Po upadku powstania węgierskiego, władze austriackie zasto-

sowały krwawe represje wobec jej uczestników i oderwano wówczas od Węgier Siedmiogród, Wojewodinę i Chorwację.

Mimo zgniecenia w Austrii rewolucji "Wiosny Ludów", osiągnęła ona część swych celów. Między innymi rząd zmuszony został do likwidacji pańszczyzny i uwłaszczenia chłopów, nastąpiła też liberalizacja gospodarcza i polityczna. W każdym razie zapowiedział i obiecał ją nowy 18-letni cesarz Franciszek Józef I Habsburg, bratanek dotychczasowego cesarza Ferdynanda I, który abdykował na jego rzecz w 1848 r., w trakcie rewolucyjnej zawieruchy. Franciszek Józef I był potem drugim, po królu francuskim Ludwiku XIV, najdłużej panującym monarchą w Europie.

Prusy, Związek Niemiecki. W pierwszych kilkunastu latach XIX w. w Królestwie Pruskim dokonane zostały szerokie reformy ustrojowe, w administracji, wojskowości i oświacie. W 1807 r. zniesione zostało poddaństwo chłopów, którzy uzyskali na własność uprawianą ziemię za odszkodowaniem w wysokości 1/3 jej wartości. W miastach, w drodze wyborów, powołane zostały samorządy (magistraty). Dokonany został podział administracyjny państwa na prowincje i powiaty. Szerokie reformy przeprowadzili w wojsku generałowie Scharnhorst i Gneisenau: powszechny obowiązek służby wojskowej, nowe zasady awansu, utworzenie Akademii Wojskowej. W szkolnictwie wprowadzono system gimnazjów państwowych, powstał Uniwersytet Berliński. Wszystkie te reformy zostały częściowo zahamowane wskutek wojen napoleońskich.

Konflikt pomiędzy Prusami i Francją odżył w 1806 r., gdy Napoleon I Bonaparte utworzył nowe państwo, Związek Reński, złożone z kilkudziesięciu państewek i krajów niemieckich, istniejących dotychczas poza Królestwem Prus i Cesarstwem Austrii. Król pruski Fryderyk Wilhelm III (1797-1840) zawarł wówczas antyfrancuski sojusz wojskowy z Saksonią oraz Rosją i wystąpił z notą protestacyjną do Napoleona. W odpowiedzi armia francuska, bazująca w niedawno podbitej Austrii, przekroczyła granice Prus i rozbiła wojska pruskie pod Jeną i Auerstedt. Po czym, na mocy traktatu pokojowego z lipca 1807 r. Prusy zostały okrojone o terytoria II. i III. rozbioru polskiego oraz Gdańsk, a także zmuszone do włączenia się do handlowej blokady W. Brytanii, a w 1812 do udziału w wyprawie moskiewskiej Napoleona.

Gdy zwycięskie wojska rosyjskie, w pogoni za resztkami Wielkiej Armii Napoleona, dotarły do Łaby, Prusy zawarły sojusz z Rosją i wypowiedziały wojnę Francji. A po ostatecznym upadku Napoleona, przedstawiciel Prus uczestniczył w Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. na równoprawnych warunkach z W. Brytanią, Rosją i Austrią, w ustalaniu granic europejskich po wojnach napoleońskich. Prusy odzyskały z powrotem Wielkopolskę i Gdańsk oraz wchłonęły 2/3 terytorium Saksonii. Natomiast Związek Reński przekształcony został w Związek Niemiecki, grupując 35 państewek niemieckich i 4 wolne miasta.

Niepokoje rewolucyjne lat 1830/31 wymusiły na władcach części krajów niemieckich zliberalizowania ich konstytucji, co m.in. miało miejsce w Saksonii, Brunszwiku i Hanowerze. Dokonała się demokratyzacja prasy i publikacji, przy czym idee republikańskie szerzyli zwłaszcza pisarze, tworzący zgrupowanie "Młode Niemcy". Po zastrzeżeniu cenzury przez reakcyjne rządy, wielu z nich zmuszonych zostało do emigracji politycznej do Paryża i Szwajcarii.

W pierwszej połowie XIX w. jednym z najprężniej rozwijających się krajów Związku Niemieckiego było Królestwo Bawarii. Sprzyjała temu, zawarta w 1834 r. z inicjatywy Bawarii, unia celna, znosząca cła na granicach pomiędzy poszczególnymi krajami niemieckimi, z wyjątkiem Austrii. Miasta Monachium, Norymberga i Augsburg stały się centrami przemysłowymi, handlowymi i kulturowymi na skalę europejską, a pierwszą linią kolejową w Niemczech była linia, uruchomiona w 1835 r. pomiędzy Norymbergą i Fürth.

Ostatni absolutystyczny monarcha Bawarii Ludwik I Bawarski (1825-48) był wielkim mecenasem sztuki, nauki i architektury. Zostawił po sobie wiele budowli w Monachium, wzorowanych na klasycznej architekturze greckiej. Na jego dworze przyjmowani byli i występowali: Niccolò Paganini, włoski wirtuoz skrzypiec; Ferenc Liszt, węgierski kompozytor; Gioacchino Rossini, włoski kompozytor operowy; Heinrich Heine, niemiecki poeta; Johann Wolfgang Goethe, największy niemiecki pisarz i myśliciel Oświecenia. Pierwszy ślub Ludwika Bawarskiego, zawarty w 1810 r., uczczony został wielką imprezą piwną na podmiejskich łąkach Monachium. Powtórzona w następnym roku, stała się tradycją i odbywa się co roku do dziś na "łące Teresy" (imię żony Ludwika I), jako największa impreza piwna na świecie.

Od czasu powstania Związku Niemieckiego, rozpoczęła się, trwająca do 1866 r., rywalizacja pomiędzy Królestwem Pruskim a Cesarstwem Austrii o dominację nad tym nowym państwem. Sprowadzała się ona do propozycji przyłączenia Związku Niemieckiego do Prus, względnie Austrii, co wiązało się z problemem posiadania przez te państwa, szczególnie Austrię, znacznych terytoriów nieniemieckich. Próba rozwiązania tych dylematów połączeniowych podjęto później w 1848 r. na ogólnoniemieckim parlamencie we Frankfurcie.

W 1848 r. po Europie rozlały się szeroką falą buntów i rewolucji ludowe, zwane "Wiosną Ludów", przeciwko absolutystycznym monarchom i resztkom struktur feudalnych. W znacznej części miały one charakter ruchów niepodległościowych, lub zjednoczeniowych, w dużym stopniu inspirowane były także przez lutową rewolucję w Paryżu. W marcu 1848 r. wybuchła również rewolucja w Berlinie. Po jednodniowych walkach przeciwko barykadom ulicznym, Fryderyk Wilhelm IV (1840-1861) wycofał wojsko z miasta i zapowiedział zwołanie Zgromadzenia Narodowego oraz zmiany konstytucji, co postulowali powstańcy. Faktycznie w kwietniu powstał 586-osobowy Parlament, który przez wiele miesięcy obradował we Frankfurcie. Składał się z trzech silnych frakcji: konserwatywnej prawicy, liberalnego centrum i demokratycznej lewicy, które w wielu sprawach nie mogły dojść jednakże do porozumienia. Zgodzono się na podział władzy między parlament i dziedzicznego cesarza oraz na wzmocnienie władzy centralnej w sprawach polityki zagranicznej i wojska, włączono też Wielkopolskę do Związku Niemieckiego.

Nie było natomiast zgodności m.in. w sprawach zjednoczenia czy federacji państw niemieckich. Ostatecznie zwyciężyła koncepcja "małych Niemiec", bez Austrii, pod przewodnictwem Prus i parlament dokonał wyboru do-

tychczasowego króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV na cesarza nowych Niemiec. Po jego odmowie, dyktowanej niechęcią współpracy ze stronnictwami demokratyczno-rewolucyjnymi, Zgromadzenie Narodowe we Frankfurcie zostało rozwiązane i uchwalona w 1849 r. nowa konstytucja nie weszła w życie.

Upadły też powstania ludowe, jakie miały miejsce w latach 1848-49 w Wielkopolsce, Dreźnie, Palatynacie i Badenii. Wszystkie zostały rozbite przez zachowawcze siły junkiersko-wojskowe. Rząd pruski zdecydował się jednak na dokończenie, rozpoczętych w 1811 r., reform agrarnych, które równoznaczne były z likwidacją feudalizmu na wsi. Przyjęto też pewne ograniczone swobody obywatelskie, a w 1850 r. wprowadzony został w Prusach ustrój monarchii konstytucyjnej.

W ostatnich dziesięcioleciach pierwszej połowy XIX w. wystąpiło przyspieszenie w rozwoju gospodarczym Królestwa Pruskiego i Związku Niemieckiego. Związane to było z wdrażaniem I. rewolucji przemysłowej wzorem Wielkiej Brytanii i Belgii. Najszybciej uprzemysławianą prowincją Prus był Górny Śląsk, a to ze względu na lokalne zasoby węgla i rud cynku. W Związku Niemieckim najszybciej uprzemysławiała się Nadrenia oraz porty Morza Północnego. Wielkie znaczenie dla postępu gospodarczego miała budowa linii kolejowych, które do połowy XIX w. połączyły wszystkie ważniejsze ośrodki produkcyjne ze sobą i rynkami zbytu. Rozpoczętej budowie nowoczesnej gospodarki kapitalistycznej sprzyjały likwidacja feudalnych struktur na wsi, wolny rynek i konkurencja.

Półwysep Apeniński. W pierwszych latach XIX w., w wyniku wojen napoleońskich, Półwysep Apeniński został całkowicie przeobrażony pod względem politycznym. W północno-wschodniej jego części, po wyparciu Austriaków, Francuzi utworzyli Królestwo Włoch, z Napoleonem I Bonaparte na tronie. Północno-zachodnia część półwyspu, aż po Rzym, włączona została bezpośrednio do Francji. Nastąpiła tam modernizacja administracji i prawa, zlikwidowane zostały długie chłopskie i feudalna podległość chłopca od pana, przeprowadzono podział i wyprzedaż kościelnych majątków ziemskich. Zmiany te nie objęły południowej części półwyspu, zajmowanego przez Królestwo Neapolu, które również uzależnione zostało od Francji.

Kongres Wiedeński z 1815 r., ustalając ład polityczny w Europie po upadku Napoleona I, przywrócił ponownie na półwyspie stan granic sprzed wojen napoleońskich. Odtworzone zostały Królestwo Obojga Sycylii na południu, Państwo Kościelne z Rzymem, a Lombardia, Wenecja i Toskania na powrót dostały się pod panowanie Cesarstwa Austriackiego. Ostało się tylko oddzielne, niezależne Królestwo Piemontu. Prawie wszędzie wróciły do władzy uprzednie dynastie monarchistyczne, lecz sytuacja w Italii była już inna. Wśród społeczeństw, zamieszkujejących liczne, a wciąż zmieniające się państewka półwyspu, zapanowały powszechnie nastroje republikańskie i zjednoczeniowe. Właśnie pod hasłami idei republikańskich i społecznych wybuchły rewolucje w Neapolu i na Sycylii w 1820 r., w Piemontcie w 1821 r., w Parmie, Modenie i Państwie Kościelnym w 1831 r., a w Sabaudii w 1834 r. Wszystkie te powstania zostały następnie stłumione przez interwencyjne wojska austriackie, lub francuskie..

Do 1830 r. szczególną rolę w organizacji spisków, ruchów i rewolucji republikańskich i niepodległościowych w Italii odegrali węglarze (karbonariusze), to jest członkowie tajnego związku o strukturach masońskich, grupującego głównie oficerów, urzędników i drobnomieszczan. Zaś po 1831 r. przywództwo w walce o wolne, zjednoczone Włochy przejęła organizacja "Młode Włochy", założona i kierowana przez republikańskiego ideologa, publicystę Giuseppe Mazziniego. Mimo wielu niepowodzeń, odegrała ona dużą rolę w rozpowszechnianiu myśli oraz idei niepodległościowych i zjednoczeniowych na całym Półwyspie Apenińskim. Pod koniec pierwszej połowy XIX w. głównym ośrodkiem risorgimento, to jest działalności zjednoczeniowych, stało się Królestwo Piemontu, a głównym przywódcą rewolucyjno-demokratycznym gen. Giuseppe Garibaldi (1807-82). Po nieudanym powstaniu sabaudzkim, w którym wziął udział, emigrował do Ameryki Południowej, gdzie walczył o republikę w Brazylii.

Wiosna Ludów 1848 r. ogarnęła prawie wszystkie kraje włoskie. W styczniu, po burzliwych manifestacjach w Palermo na Sycylii, król Ferdynand II zmuszony został do uznania powstałego tam rządu i proklamowania zliberalizowanej konstytucji dla całego Królestwa Obojga Sycylii. Pod naciskiem ludności podobne konstytucje i pewne reformy prospołeczne wprowadzone też zostały w Toskanii, Piemontcie i Państwie Kościelnym. Również w Lombardii, Wenecji i Mediolanie wybuchły powstania, które doprowadziły do wojny Piemontu z Austrią. Do wojny włączyły się Toskania, Parna i Modena, które w ogóle przyłączyły się do Królestwa Piemontu, Karola Alberta ogłoszono wtedy królem Włoch. Udział w walkach wziął też polski legion A. Mickiewicza. Lecz po zwycięskich bitwach pod Custozzą i Novarrą Austriacy z powrotem zajęli północne prowincje włoskie, zaś Karol Albert abdykował na rzecz swego syna Wiktora Emanuela II. Wówczas także na południu król Ferdynand II zajął z powrotem Sycylię. W połowie 1849 r. z nowych rewolucyjnych republik ostała się już tylko Republika Rzymska, której obroną dowodził gen. Garibaldi. Jednak na prośbę papieża, Rzym, po kilkutgodniowym bombardowaniu, zajęty został przez Francuzów, którzy przywrócili do władzy papieża Piusa IX, zaś Garibaldi emigrował do Szwajcarii.

Unia Szwecji i Norwegii, Dania. Szwecja, pragnąc odbudować swe wpływy i interesy w Europie Środkowej, włączyła się w 1805 r. do koalicji W. Brytanii, Austrii, Prus i Rosji przeciwko Francji napoleońskiej. Lecz Napoleon I Bonaparte w kilku kampaniach wojennych rozbił antyfrancuską koalicję i Szwecja utraciła wtedy swe Pomorze Zachodnie na zachód od Szczecina. Przypadły one Prusom, a wkrótce również cała Finlandia i Wyspy Alandzkie na Bałtyku przejęte zostały, za zgodą Napoleona I, przez Rosję.

W 1809 r. po obaleniu rządów Gustawa IV Adolfa, tron w Szwecji objął Karol XIII (1809-1818), młodszy brat Gustawa III, panującego w II połowie XVIII w. Będąc bezdzietnym zaadaptował on na syna młodego marszałka napoleońskiego, księcia Jana Bernardotte i w 1811 r. przekazał mu rządy w państwie, jako Karolowi XIV Janowi (1811-44). Bernardotte dał początek dynastii królewskiej, panującej do czasów obecnych.

W 1812 r. Karol XIV zawarł sojusz z Rosją, skierowany przeciwko Francji i w 1813 r. wojska szwedzkie wzięły udział w Bitwie Narodów pod Lipskiem. Po klęsce Napoleona I doszło w 1814 r. do zawarcia porozumień pokojo-

wych w Kilonii, które zmieniły obraz polityczny Skandynawii na sto lat. W ich wyniku Norwegia, dotąd złączona unią z Królestwem Danii, połączona została unią ze Szwecją. Nowa unia miała charakter prawie wyłącznie personalny, ograniczając się do wspólnej polityki zagranicznej i wspólnego króla, Karola XIV Jana Bernadotte.

Układ pokojowy w Kilonii określił też kształt państwowości Królestwa Danii. Ostatecznie przestała obowiązywać unia kalmarska z 1397 r., wiążąca Danię z Norwegią, natomiast Wyspy Helgoland na Morzu Północnym przeszły we władanie W. Brytanii, która z kolei zwróciła Danii jej zamorskie kolonie. Do Danii przyłączone zostały wtedy: największa wyspa świata Grenlandia, Islandia i Wyspy Owcze. W 1848 r. niemiecka ludność południowych prowincji Królestwa Danii, to jest Księstw Szlezwiku i Holsztynu, wypowiedziała się za samostanowieniem. Spowodowało to krótkotrwałą wojnę Danii z tymi księstwami, wspomaganymi przez wojska Związku Niemieckiego. Spór uregulowany został przez wielkie mocarstwa, które zdecydowały utrzymanie obu prowincji przy Danii.

Do końca XIX w. Królestwo Szwecji nie prowadziło żadnych wojen, kontynuując reformy i modernizację gospodarki państwa, zapoczątkowane przez króla Gustawa III w XVIII w. Państwo rozwijało się pomyślnie, osiągając wysoki stopień zamożności społeczeństwa, mimo surowych i trudnych warunków klimatycznych oraz przyrodniczych Skandynawii.

Rosja. Po śmierci w 1801 r. cara Pawła I tron po nim objął jego syn 23-letni Aleksander I (1801-25). Pierwsze jego liczne dekryty dotyczyły rehabilitacji ludzi usuniętych przez Pawła I z urzędów i wojska, zwiększenia roli senatu, zniesienia poddaństwa chłopów w guberniach nadbałtyckich, likwidacji cenzury książek, zakazu stosowania tortur w śledztwie, liberalizacji handlu zagranicznego i reform w szkolnictwie. Utworzone zostały Uniwersytety w Charkowie i Kazaniu oraz reaktywowany Uniwersytet Wileński z polskim językiem nauczania. Był przyjazny Polakom, jego przyjaciel Adam Czartoryski był ministrem spraw zagranicznych.

Nowy cesarz starał się zachować neutralność w sprawach europejskich i w 1801 r. Rosja zawarła traktat o przyjaźni z Francją, a w 1802 r. z Prusami. Przyjazne stosunki z Francją uległy jednakże poważnej erozji po ogłoszeniu się przez Napoleona Bonapartego dożywotnim konsulem, a później cesarzem, i po zamordowaniu ewentualnego kandydata do tronu francuskiego, Ludwika XVII z rodu Kondeuszów. Ostatecznie w 1805 r. Rosja przystąpiła do koalicji antyfrancuskiej, zawiązanej przez Anglię, Austrię i Szwecję. Zgodnie z warunkami paktu, w trakcie najeżdżu wojsk francuskich na Austrię w 1806 r. i Prusy w 1807 r. w bitwach pod Austerlitz, Iławą i Frydlandem uczestniczył rosyjski korpus ekspedycyjny Kutuzowa.

Po zwycięstwach Napoleona I i okupacji przez jego armie Austrii, a później również Prus, Aleksander I spotkał się z Napoleonem I Bonaparte 7 lipca 1807 r. w Tylży nad Niemnem, gdzie obaj cesarze zawarli traktat pokojowy. Aleksander I nie chciał bowiem, by Rosja prowadziła wojnę z Francją w pojedynkę, zaś Napoleon uczynił różne koncesje na rzecz Rosji. Przypadł jej m.in. obwód białostocki po pobiciu Prus, zaś po roku, po wojnie francusko-austriackiej także Tarnopolski.

Wcześniej w 1801 r. Rosja zawładnęła terytorium Gruzji na Kaukazie. Spowodowało to wieloletnią jej wojnę z Persją, która doznała licznych porażek. Między innymi Rosjanie zajęli Dagestan i północny Azerbejdżan z Baku nad Morzem Kaspijskim. Wojna ta trwała, z przerwami do 1813 r. W latach 1806-12 Rosja prowadziła też wojnę z Turcją. Działania wojenne obejmowały tereny Mołdawii oraz Wołoszczyzny i wiązały się również z powstaniem narodowym o niepodległość Serbii. Ostatecznie po kilkuletnim rozejmie został zawarty w maju 1812 r. traktat pokojowy w Bukareszcie, zgodnie z którym Rosja uzyskała Besarabię, a Serbowie autonomię w ramach imperium tureckiego. Natomiast w lutym 1809 r. Rosja wystąpiła przeciwko Szwecji, zajmując, po krótkiej wojnie, całą Finlandię i wyspy Alandzkie na Bałtyku.

Od 1811 r. obaj cesarze Napoleon I Bonaparte i Aleksander I prowadzili intensywne przygotowania do wojny, narastała nieufność między nimi i mnożyły się konflikty francusko-rosyjskie. Zaś w czerwcu 1812 r. Wielka Armia Napoleona I Bonapartego, złożona ze wszystkich narodów zachodniej i środkowej Europy kontynentalnej, licząca ok. 570 tys. ludzi, przekroczyła graniczną rzekę Niemen i ruszyła na Moskwę. Rosjanie zastosowali taktykę cofania się głównych sił, niszczenia wszystkiego na trasach przemarszu wojsk francuskich oraz napaści na rozproszone oddziały i transporty zaopatrzeniowe przeciwnika. W tej sytuacji zdobycie Moskwy nic nie dało Napoleonowi. Na jego propozycje pokojowe Aleksander I w ogóle nie odpowiadał, najwidoczniej licząc na zarysowującą się możliwość całkowitego rozbicia armii Napoleona. Tak też się stało. Marszałek Kutuzow i "generał mróz" sprawili, że na pozycje wyjściowe nad Niemnem wróciło jedynie ok. 6 procent stanu początkowego Wielkiej Armii.

Ostatecznie wojnę z Francuzami zakończyli Rosjanie w marcu 1814 r. w Paryżu. Aleksander I spędził w stolicy Francji dwa miesiące, goszcząc w pałacu księcia Talleyranda, który przy jego pomocy organizował życie polityczne Francji po upadku Napoleona I Bonaparte. Później udał się do Anglii, Petersburga i do Wiednia na Kongres Pokojowy. Jako "wyzwoliciel Europy" był jednym z trzech głównych autorów postanowień Kongresu, obok ministra spraw zagranicznych Austrii, Klemensa Metternicha i przedstawiciela Francji Charles Talleyranda.

Układy wiedeńskie zwieńczone zostały zawarciem w Paryżu tzw. "Świętego Przymierza" pomiędzy Prusami, Austrią i Rosją, która była głównym jej ogniwem. Przyłączyło się potem do niego wiele innych państw. Funkcjonowanie paktu odcisnęło znaczące piętno w polityce europejskiej, przynajmniej do połowy XIX w. W przypadku zaistnienia, gdzieś w Europie, powstania, rewolucji i temu podobnych sytuacji, zagrażających stabilności politycznej i interesom zaprzyjaźnionych mocarstw, wówczas ich monarchowie spotykali się i wspólnie ustalali sposoby interwencji. W tym trybie wojska austriackie spacyfikowały niepodległościowe powstanie w Neapolu w 1821 r. oraz w Piemontie w 1822 r., zaś wojska francuskie przywróciły w Hiszpanii w 1822 r. rządy królewskie po republikańskiej rebelii.

To też wielkim problemem dla Aleksandra I stało się powstanie narodowościowe Greków w 1821 r. przeciwko panowaniu Turcji. Rosja, dotąd wspierająca wszelkie ruchy wolnościowe na Bałkanach, tym razem, związana Świętym Przymierzem, nie interweniowała. Mimo to Grecy, acz z wielkimi ofiarami, walczyli nieugięcie o swą niepodle-

głość. W tym okresie Aleksander I stał się bardzo pobożny i uległy wobec Cerkwi prawosławnej. Kazał zlikwidować tajne stowarzyszenia masońskie oraz Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświaty, pozostawiając w resorcie tylko sprawy oświaty. Umarł w listopadzie 1825 r. w trakcie jednej ze swych licznych podróży po kraju.

Wobec bezpotomności Aleksandra I, jego dziedzicznym następcą powinien być drugi co do wieku brat Konstanty, będący wówczas naczelnym wodzem w Królestwie Polskim. Po jego odmowie, został nim kolejny brat Mikołaj I (1825-55). Swe rządy rozpoczął od stłumienia powstania "dekabrystów". Tak nazwano później rozgałęziony spisek oficerów szlacheckich, którzy zamierzali obalić despotyczną, policyjną władzę cara i wprowadzić rządy konstytucyjne, gwarantujące szersze swobody obywatelskie. Spisek został jednak zdradzony i skończyło się na nieudanej próbie przewrotu wojskowego w Petersburgu w grudniu (stąd nazwa ruchu) 1826 r. Aresztowano kilkuset przywódców i działaczy spisku, pięciu z nich powieszono, większość zesłana została na katorgę na Sybir. Dekabryści byli pierwszymi rewolucjonistami, którzy wystąpili w sposób zorganizowany i zbrojnie przeciwko panowaniu feudalno-pańszczyźnianego caratu w Rosji.

Cesarz Mikołaj I sprawował władzę w sposób absolutystyczny. Najwyższymi urzędami w państwie były: Rada Państwa, jako doradczy organ ustawodawczy, Komitet Ministrów, koordynujący działalność 13 ministerstw rządowych i Kancelaria Cesarska, pracująca bezpośrednio dla Mikołaja I. Natomiast utracił dotychczasowe znaczenie Senatu, będącego najwyższą instancją sądową. Na wysokich stanowiskach było wielu Niemców, np. ministrem spraw zagranicznych przez 40 lat był K. Nesselrode, a szefem III Oddziału policyjnego Kancelarii Carskiej A. Bencendorf. Ostateczne decyzje we wszystkich ważniejszych sprawach państwowych należały do cesarza.

Mikołaj I przerażony szlacheckim spiskiem dekabrystów rozbudował administrację państwową, której celem miało być utrzymanie społeczeństwa w ryzach wiernopoddania. Powstały nowe ministerstwa i komitety opiniodawcze, rozbudowano system policyjny, wprowadzono podział szlachty na grupy o określonych kompetencjach i przywilejach, uregulowano w szczególności stosunki między szlachtą ziemiańską a poddanymi chłopami itp. Mikołaj I był przeciwnikiem dochodzenia do głosu warstw niższych, wydał zakaz przyjmowania do szkół średnich i wyższych młodzieży nieszlacheckiej. Był też przeciwnikiem zniesienia ustroju pańszczyźnianego w Rosji, co stawało się już powszechne w zachodniej Europie. Wprowadził jednak pewne reformy, ograniczające wszechwładzę obszarników nad służbą dworską i poddanymi chłopami, umożliwiając im uwolnienie się od poddaństwa przez wykup lub w drodze umowy.

Sukcesem zakończyła się kodyfikacja praw w całym państwie i reforma finansowa. Natomiast bardzo rygorystyczna cenzura ograniczała możliwości rozwoju piśmiennictwa i nauki, negatywnie oddziaływała też na rozwój oświaty i szkolnictwa. Przy czym głównym celem cenzury było uniemożliwienie publikacji wszelkich myśli republikańskich oraz krytyki władzy, lub Cerkwi prawosławnej. Mimo to dochodziło w Rosji do licznych buntów i rozruchów, zwłaszcza ludności chłopskiej, związanych z wyzyskiem pańszczyźnianym, klęskami przyrody, głodem, przesiedleniami itp.

W polityce zagranicznej Mikołaj I skierował swe działania przede wszystkim na Półwysep Bałkański. W 1826 r. Rosja i W. Brytania podpisały w Petersburgu układ o wywarceniu presji na Turcję celem przyznania Grecji autonomii. Do układu przyłączyła się także Francja. Turcja odrzuciła warunki układu, ale zobowiązała się do przestrzegania autonomii Serbii, Mołdawii i Wołoszczyzny oraz zgodziła na swobodny przepływ statków rosyjskich z Morza Czarnego na Śródziemne i uprzywilejowanie kupców rosyjskich.

Korzystając z zaangażowania się Rosji na Bałkanach, szach perski rozpoczął w 1826 r. podbój ziem rosyjskich na Kaukazie. Po początkowych sukcesach wojsk perskich, zostały one rozbite przez rosyjski korpus interwencyjny feldmarszałka Iwana Paskiewicza, który wkroczył następnie na terytorium Persji, zajmując cały Azerbejdżan i Armenię. W zawartym w 1826 r. układzie pokojowym przypadły one Rosji, a ponadto Persja zmuszona została do zapłacenia dużej kontrybucji, likwidacji swej floty wojennej na Morzu Kaspijskim i przyznania przywilejów handlowych Rosji.

W kwietniu 1828 r. Rosja wypowiedziała wojnę Turcji, przy zapewnieniu sobie przyjaznej neutralności Francji i Wielkiej Brytanii. Zaangażowały się one jedynie w sprawę niepodległości Grecji, której południowa część zajęta została przez francuski desant morski. Turcy wycofali się wówczas bez walk z Peloponezu. Natomiast stawili twardy opór w swych twierdzeniach Burgas i Syzopol wojskom rosyjskim, które po opanowaniu naddunajskich księstw Mołdawii i Wołoszczyzny, parły wzdłuż wschodnich wybrzeży Bułgarii w kierunku Stambułu. W 1829 r. Rosjanie z dużym powodzeniem uderzyli na Turcję na Zakaukaziu. Wojna zakończyła się po zajęciu Adrianopola i dotarciu Rosjan na odległość kilkudziesięciu kilometrów od Stambułu. Mogli go zająć i w ten sposób doprowadzić do upadku Turcji. Jednakże, wobec dezaprobaty mocarstw zachodnich, Mikołaj I zaproponował Turkom pokój, jaki skwapliwie przyjęli. Zgodnie z zawartym w Adrianopolu traktatem, Rosja powiększyła się o terytorium na północ od delty Dunaju oraz o tereny Abchazji na wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego; Księstwa Mołdawii i Wołoskie przeszły pod protektorat carski; powstało niepodległe Królestwo Grecji; cieśniny Bosfor i Dardanele otwarte zostały bez ograniczeń dla statków rosyjskich; Turcja zobowiązana została do zapłacenia dużej kontrybucji wojennej.

Niezależnie od wojen w rejonie Kaukazu z Turcją i Persją, Rosjanie mieli też spore problemy z podporządkowaniem sobie niektórych górskich plemion kaukaskich, głównie Osetyńczyków, Czeczeńców i Dagestańczyków. Najdłużej, bo 30 lat, swoją świętą wojnę z Rosją prowadzili islamscy Czeczeńcy. Imam Osman Szamil, charyzmatyczny przywódca powstańców, opanował w latach czterdziestych prawie całą Czeczenię i północny Dagestan. Dopiero po zrażeniu się do niego górali kaukaskich i zagrożeniu głodem w obleganych kryjówkach górskich, Szamil poddał się w 1859 r.

W 1830 r. uwagę Mikołaja I zaabsorbowały rewolucje społeczno-republikańskie we Francji i Belgii. Zaplanował nawet wysłanie 60-tys. korpusu przeciwko "buntownikom", zgodnie zresztą ze Świętym Przymierzem z 1815 r. Do interwencji tej jednak nie doszło wobec powstania listopadowego w Królestwie Polskim. Dla jego stłumienia

skierowana została z Zakaukazia 115-tys. armia feldm. Iwana Dybicza. Gdy umarł on w trakcie wojny na cholera, zastąpił go feldm. Iwan Paskiewicz, który potem został namiestnikiem Królestwa.

Po początkowych niepowodzeniach, Rosjanie, dzięki swej przewadze, odnieśli duże zwycięstwo pod Ostrołęką, po czym przy pomocy pruskiej przeszli przez Wisłę w rejonie Torunia i okrążyli Warszawę od zachodu. Warszawa skapitulowała, a po niej także pozostałe jeszcze, rozproszone punkty oporu w Królestwie. Nastąpiły wtedy represje wobec uczestników powstania, konfiskaty ich majątków, zaś w 1832 r. wprowadzony został Statut Organiczny, włączający ziemie Królestwa Polskiego do Rosji. Zniesiona została też unia kościelna, a unitów siłą nawracano na prawosławie. Zamknięte zostały uniwersytety Warszawski i Wileński.

Jeszcze raz wojska carskie wystąpiły przeciw polskiemu powstaniu w Rzeczypospolitej Krakowskiej w 1846 r. Miasto przekazane zostało potem we władanie Austrii. Na większą skalę "żandarm Europy" Mikołaj I pomógł w 1849 r. cesarzowi austriackiemu, posyłając mu 150-tys. armię z Galicji i Besarabii dla stłumienia powstania węgierskiego w okresie Wiosny Ludów. W 1848 r. po wybuchu czerwcowej rewolucji ludowej we Francji zerwał stosunki dyplomatyczne z Paryżem.

W pierwszej połowie XIX w. miał miejsce znaczny wzrost gospodarczy Rosji. Spowodowany został w wyniku powiększenia i specjalizacji rynku krajowego, rozszerzenia handlu zagranicznego i korzystania z osiągnięć technicznych, zaczynającej się epoki rewolucji przemysłowej. Powstały pierwsze większe zakłady przemysłu włókienniczego w Białymstoku i Łodzi, maszynowego w Petersburgu, Moskwie, na Uralu i Ukrainie, górnictwa węglowego i hutnictwa w Zagłębiu Donieckim, naftowego na Kaukazie, eksploatacji złóż miedzi, srebra i złota na Uralu. W całym państwie powstawały manufaktury i zakłady przemysłowe, przerabiające lokalne surowce: cukrownie, browary, gorzelnie, cegielnie, tartaki, huty szkła. Również w rolnictwie uzyskano znaczne postępy, w dużym stopniu dzięki regionalnej specjalizacji w produkcji buraków cukrowych, lnu, ziemniaków, chmielu, tytoniu, winorośli.

Szybko rozwijała się też nauka i wszystkie dziedziny kultury. Naukowcy rosyjscy przeprowadzili wiele ekspedycji odkrywczych w azjatyckiej części Rosji i w świecie, zorganizowali również wiele wypraw morskich dookoła świata, odkrywając m.in. Antarktydę. W tych wyprawach, zwłaszcza do północnej i środkowej Azji, duży udział mieli Polacy, m. in. Benedykt Dybowski, Aleksander Jabłonowski, Józef Kowalewski, Bronisław Grąbczewski. W nauce działali: twórca geometrii euklidesowej Mikołaj Łobaczewski, astronom Wasyl Struve. W literaturze i sztuce czynni byli powieściopisarze Mikołaj Karamzin, Michał Gogol, Iwan Niekrasow, bajkopisarz Iwan Kryłow, komediopisarz Aleksander Gribojedow, poeci Aleksander Puszkina i Michał Lermontow, kompozytor Michał Glinka.

Stolica Petersburg wzbogaciła się o wiele reprezentacyjnych pałaców, soborów, teatrów, budynków administracyjnych. Moskwa z rozmachem odbudowana została po pożarze w czasie wojny z Napoleonem I Bonaparte. Rozbudowały się także znacznie miasta prowincjonalne, zwłaszcza siedziby guberni

Księstwo Warszawskie, Królestwo Polskie, Polska pod zaborami. Po objęciu w 1801 r. rządów w Rosji przez Aleksandra I, polska magnateria i bogata szlachta upatrywały w nim nadzieję na zjednoczenie ziem polskich pod jego berłem. W tym kierunku działał również książę Adam Czartoryski, będący doradcą cesarza i któremu powierzył on kierownictwo polityką zagraniczną Rosji. Znaczna część pozostałych warstw społecznych liczyła na konflikt Francji z Prusami, Austrią i ewentualnie z Rosją i w tym upatrywała szansę na wskrzeszenie państwa polskiego. Tak rzeczywiście częściowo się stało. Francja podbiła Austrię w 1805 r., w następnym roku Prusy, przy czym w obu kampaniach państwa te korzystały z dużej pomocy wojskowej Rosji. Cesarz Napoleon I jawił się więc wtedy Polakom jako pogromca wszystkich trzech zaborców. To też po jego przyjeździe w listopadzie 1806 r. do Poznania, a w grudniu do Warszawy, witany był i przyjmowany entuzjastycznie. Zwłaszcza w Warszawie na jego cześć urządzono wiele wystawnych balów, rautów i bankietów, na których podejmowany był przez elity władzy, wojska, mieszczaństwa i arystokracji. Na jednym z balów zapoznał 19-letnią młodą szambelanową Marię Walewską, w której zaurozył się na kilka lat.

Jednak Napoleon przede wszystkim zatroszczył się o utworzenie jak najliczniejszego wojska polskiego dla potrzeb swych wojennych planów. W ciągu kilku miesięcy uformowane zostały trzy legie, liczące ok. 30 tys. żołnierzy, których dowództwo objęli generałowie Henryk Dąbrowski, Józef Zajączek i książę Józef Poniatowski. Wojska te od wiosny 1807 r. brały udział w walkach z Prusakami w Gniewie, Tczewie, Gdańsku i Kołobrzegu, a także z Rosjanami pod Frydlandem.

Po wygranej wojnie z Prusami, w trakcie rokowań pokojowych Bonapartego z carem Aleksandrem I w Tyłży w lipcu 1807 r., zdecydowano utworzyć z ziem II. i III. zaboru pruskiego Księstwo Warszawskie, będące faktycznie realną namiastką państwa polskiego, liczącego 103 tys. km² i 2,6 mln ludności. Nawiązując do tradycji XVIII w. przydano mu na króla Fryderyka Augusta, wnuka króla Augusta III Sasa, a konstytucję według wzorów porewolucyjnej konstytucji francuskiej z 1800 r. Napoleon nie zgodził się bowiem na przywrócenie Konstytucji 3 Maja, bojąc się utraty poparcia polskiej szlachty ziemiańskiej. Zgodnie z nową konstytucją władzę w Księstwie nadal sprawowała bogata szlachta i zachowano poddaństwo chłopów, mimo ogłoszenia równości praw obywatelskich dla wszystkich stanów.

Władza wykonawcza należała do króla, który korzystał z doradztwa Rady Stanu i rządził po przez Komisję Rządzącą, złożoną z pięciu departamentów-Dyrektoriatów. Dyrektorem wojny został książę Józef Poniatowski (Pepi), bratanek króla Stanisława. Natomiast rola dwuzbowego sejmu została bardzo ograniczona. Również na francuskich wzorach oparto podział kraju na departamenty i powiaty, zaś w sądownictwie wprowadzony został Kodeks Cywilny Napoleona. Duże zmiany dokonane zostały w oświacie dzięki działalności Dyrekcji Edukacji Narodowej. Odbudowano szkolnictwo podstawowe w mieście i na wsi, także polskie szkolnictwo średnie, przy zachowaniu ponad wyznaniowego charakteru szkół, dostępnych również dla dziewczyn. W Warszawie otwarta została Szkoła Prawa, jako załączek uniwersytetu. Przy tym wszystkim Księstwo Warszawskie znajdowało się pod kontrolą rezy-

denta francuskiego i francuskich dowódców wojskowych

Powstanie Księstwa Warszawskiego spowodowało więc znaczne zmiany polityczne, zaś niewielkie społeczne. W zakresie gospodarczym nastąpiło pewne ożywienie, związane z rozwojem handlu z Saksonią, Austrią, Rosją i Francją. Z drugiej strony zmalał eksport zboża, w związku z wprowadzeniem blokady handlowej wobec Wielkiej Brytanii. Rosnący nieznacznie dochód narodowy w lwiej części przeznaczany był na rozbudowę wojska polskiego, także na utrzymanie wojsk francuskich, przebywających na terytorium Księstwa. Wiele kosztował też udział kilkunastotysięcznej Dywizji Księstwa Warszawskiego w walkach w Hiszpanii z powstańcami hiszpańskimi. Polscy szwoleżerzy odnieśli tam wielkie zwycięstwo w szarży w wąwozie pod Samosierrą, co otwarło Francuzom drogę do Madrytu.

Po wybuchu w kwietniu 1809 r. nowej austriacko-francuskiej wojny, 32-tys. korpus wojsk austriackich uderzył na Księstwo Warszawskie. Nie było w nim wtedy garnizonów francuskich, zaś polskie liczyły tylko 16 tys. żołnierzy. Gen. Józef Poniatowski postanowił jednak stawić opór Austriakom. Po nierozstrzygniętej bitwie, rozegranej 19 kwietnia pod Raszynem, zajęli oni Warszawę. Poniatowski oddał nieufortyfikowaną stolicę, lecz wszczął działania wojenne na południu kraju, zajmując Lwów, Sandomierz, Lublin i Kraków. Zmusiło to Austriaków do opuszczenia Warszawy, a także Księstwa Warszawskiego, po ich klęsce w bitwie z Francuzami pod Wagram i wystąpieniu przeciw nim Rosji, sprzymierzonej na krótko z Francją.

Po wojnie francusko-austriackiej w 1809 r. Księstwo Warszawskie powiększyło się o III. zabór austriacki, co przyniosło wzrost terytorium państwa z 103 do 155 tys. km², a ludności z 2,6 do 4,3 mil. osób. Przy czym część zaboru austriackiego, a mianowicie obwód tarnopolski, przekazany został Rosji, podobnie jak wcześniej obwód białostocki, fragment zaboru pruskiego, przy utworzeniu Księstwa Warszawskiego w 1807 r.

W czerwcu 1812 r. wybuchła wojna francusko-rosyjska i na Moskwę pomaszerowała 420-tysięczna Wielka Armia Napoleona, w jej składzie także 90 tys. wojska polskiego. Większość oddziałów polskich była rozproszona w jednostkach francuskich, jedynie polski V Korpus, liczący ok. 32 tys. żołnierzy, pozostawał pod bezpośrednim zwierzchnictwem gen. J. Poniatowskiego. Polacy dzielnie walczyli w bitwie o Smoleńsk i pod Borodino, pierwsi wkroczyli do Moskwy, lecz z moskiewskiej wyprawy wróciło ich niespełna 24 tys., w tym tylko 600 żołnierzy V Korpusu (z wszystkimi sztandarami i prawie wszystkimi armatami).

Rząd Księstwa Warszawskiego zamierzał wtedy odwrócić się od Napoleona i paktować z Aleksandrem I w sprawie odbudowy państwa polskiego. Książę J. Poniatowski był jednak wierny cesarzowi, odbudował swój korpus, koncentrując go w rejonie Częstochowy, a następnie w Krakowie. Gdy w kwietniu 1813 r., po tajnym porozumieniu Austrii z Rosją, wojska austriackie zostały ewakuowane z Księstwa Warszawskiego, które przekazane zostało Rosjanom, Poniatowski pomaszerował z kilkanaście tys. wojska przez Śląsk do Saksonii, również pronapoleońskiej. Mianowany marszałkiem Francji, dowodził polskim VIII Korpusem w Bitwie Narodów pod Lipskiem 18 października 1813 r., i wielokrotnie ranny, utonął w Elsterze. Resztki armii polskiej wycofały się potem z Napoleonem do Francji i dopiero po jego abdykacji wróciły do kraju pod komendę wielkiego księcia Konstantego, brata Aleksandra I.

Po upadku Napoleona, zwycięska koalicja, w tym wszyscy trzej zaborcy Polski, określiła w 1815 r. na Kongresie Wiedeńskim mapę ponapoleońskiej Europy. Sprawa odtworzenia Polski stanęła na porządku dziennym Kongresu z inicjatywy cesarza Rosji Aleksandra I. Ostro sprzeciwiły się temu Anglia, Austria i minister francuski Talleyrand, z różnych przyczyn. Do kompromisu doszło w czasie zamieszania w obradach Kongresu, związanego z powrotem Napoleona z Elby.

Gdy Kongres Wiedeński ostatecznie zdecydował o powstaniu Królestwa Polskiego pod protektorem Rosji, Aleksandra I odwiedził we Wiedniu gen. T. Kościuszko, który specjalnie przyjechał ze Szwajcarii, gdzie zamieszkiwał, z podziękowaniami za utworzenie Królestwa, o co wcześniej zwracał się w swych listach. Kościuszko zmarł w Szwajcarii w 1817 r. W następnym roku trumna z jego zabalsamowanymi zwłokami sprowadzona została do kraju i złożona w grobach królewskich na Wawelu. A w latach 1820-23 usypany został w Krakowie na jego cześć kopiec ziemny, na wzór istniejących w mieście kopców Wandy i Krakusa.

Królestwo Polskie powstało z ziem dotychczasowego Księstwa Warszawskiego, lecz bez ziem Wielkopolski, Bydgoszczy i Torunia, z których utworzone zostało Wielkie Księstwo Poznańskie, zwrócone Prusom. Ponadto z lewobrzeżnego Krakowa utworzono Wolne Miasto Kraków, nad którym kontrolę sprawować mieli wszyscy trzej zaborcy. Dotychczasowy król Księstwa Warszawskiego Fryderyk August Wettin zrzekł się wszelkich praw do Księstwa i zwolnił wojsko od złożonej przysięgi. Królestwo Polskie objęło terytorium 128 tys. km² z 3,3 mil. ludności, a Rzeczpospolita Krakowska liczyła tylko 100 tys. mieszkańców.

Jeszcze w 1815 r. Królestwo otrzymało nową konstytucję, opracowaną przez Adama Czartoryskiego, która była kompilacją konstytucji Księstwa Warszawskiego i Konstytucji 3-Maja. Utrzymywała uprzywilejowaną pozycję szlachty zarówno we władzach (sejm, urzędy, sądownictwo), jak i w gospodarce. Gwarantowała prywatną własność oraz wolność osobistą, wyznania i wiary. Królestwo pozostawać miało w unii personalnej z Rosją, to jest każdorazowy car miał być królem polskim. Do niego należały polityka zagraniczna, zwierzchnictwo nad siłami zbrojnymi, mianowanie wyższych urzędników, miał prawo weta wobec uchwał sejmu itp. W jego imieniu działał stale w Królestwie namiestnik. Pierwszym był gen. Józef Zajączek (1815-26) - uczestnik Powstania Kościuszki, jakobin, francuski generał Napoleona, organizator wojska polskiego w Księstwie Warszawskim, dowódca korpusu polskiego w wyprawie moskiewskiej, wreszcie inwalida, bez prawej nogi, którą stracił w bitwie nad Berezyną.

Znacznie gorzej przedstawiały się sprawy polskie na terytoriach, które pozostały pod zaborami Rosji, Austrii i Prus. Na ziemiach litewskich istniało jedynie polskie szkolnictwo i korpus wojska litewskiego. W Galicji ludność polska miała lokalny sejm stanowy, lecz bez większych kompetencji. W Wielkim Księstwie Poznańskim istniał polski sejm prowincjonalny, polskie szkolnictwo i polski język urzędowy, lecz na Śląsku, Pomorzu i w Warmii Polacy nie mieli żadnych autonomicznych uprawnień i poddani byli ostrej polityce germanizacyjnej. Tylko Rzeczpospolita Kra-

kowska posiadała własną konstytucję i równocześnie utrzymał się w niej Kodeks Napoleona.

Królestwo Polskie, zwane też Królestwem Kongresowym, istniało 15 lat. W tym okresie miał miejsce znaczny rozwój gospodarczy, dotyczył zwłaszcza tworzących się przemysłów metalurgicznego, kopalnictwa i włókienniczego. Przemysł metalurgiczny to głównie hutnictwo żelaza i cynku, które rozwijało się w rejonie Dąbrowy Górniczej i Starachowic. Kopalnictwo węgla, cynku i miedzi koncentrowało się w Zagłębiu Dąbrowskim. Przemysł włókienniczy obejmował manufaktury sukiennicze i bawełniane w Zgierzu, Pabianicach i Łodzi oraz tysiące warsztatów sukienniczych, zlokalizowanych w Kaliszu, Sieradzu i Warszawie. Rozwój tej dziedziny produkcji był możliwy głównie dzięki eksportowi na rynki rosyjskie, czemu sprzyjały niskie, preferencyjne cła na granicy z Rosją. Eksport zagraniczny zwiększył się w Królestwie trzykrotnie, a niektóre polskie wyroby zdobyły uznanie na rynkach światowych. Ojcem tej kapitalistycznej industrializacji Królestwa Polskiego był minister skarbu Rady Administracyjnej, książę Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki.

Rozbudowały się miasta, w Warszawie i Krakowie zburzono średniowieczne mury obronne, by uzyskać przestrzeń pod zabudowę. Powstawały nowe miasta, związane z rozwijającym się przemysłem w okolicach Łodzi i na Górnym Śląsku. Znacznie rozwinęły się w Królestwie inwestycje komunikacyjne, obejmujące budowę sieci bitych dróg, uszląkowanie rzek, w tym budowę Kanału Augustowskiego. Gorzej przedstawiał się rozwój produkcji rolnej, a to głównie na skutek utrzymywania feudalnych struktur pańszczyźnianych na wsi. Rządząca szlachta ani myślała o uwłaszczeniu chłopów, jakie dokonano już na zachodzie Europy z korzyścią dla koniunktury rolnej.

Na przełomie XVIII-XIX w. w Królestwie Polskim, a także w Galicji i w Poznańskim, uformowała się nowa, wyłoniona przez szlachtę, formacja społeczna, inteligencja. Stała się ona wnet elitą kulturalną społeczeństwa i przejęła moralną kontrolę nad nim. Charakteryzowało ją całkowite oderwanie się od pracy produkcyjnej i duży udział księży.

Znacznie rozbudowane zostało szkolnictwo elementarne i zawodowe, w 1816 r. utworzony został uniwersytet, a w 1820 r. Instytut Politechniczny w Warszawie. Rozkwiatały Uniwersytet w Wilnie i Liceum Krzemienieckie, dzięki działalności Kuratora Okręgu Wileńskiego, którym był ks. Adam Czartoryski. W 1817 powstała we Lwowie fundacja biblioteczna J.M. Ossolińskiego, jako zbiornica książek i wszelkich pamiątek narodowych, ale też jako oficyna wydawnicza i ośrodek prac naukowych. W Warszawie w latach 1800-32 działało Towarzystwo Przyjaciół Nauki, utworzone i kierowane przez pisarza politycznego, także działacza gospodarczego, ks. Stanisława Staszica. Prowadziło ono badania w dziedzinie nauk ścisłych, historii i języka polskiego, głównym jego osiągnięciem było wydanie Słownika Języka Polskiego, opracowanego przez S. Lindego. W literaturze i sztuce nurty oświeceniowe wypierane były przez nowe idee romantyczne, krzewiące bunt przeciwko cywilizacji feudalno-mieszczańskiej i sławiące kult ducha i wolność jednostki. W realiach Królestwa Kongresowego romantyzm sprzyjał i pobudzał do działań rewolucyjnych i niepodległościowych.

Powstawały tajne związki młodzieżowe, zwłaszcza studenckie w miastach uniwersyteckich. W Wilnie m.in. zawiązano Towarzystwo Filomatów z udziałem Adama Mickiewicza i Tomasza Zana. Wyłoniły się z niego później legalny Związek Promienistych i tajna organizacja Filaretów, o znacznie szerszym zasięgu, które jednakże zostały przez carską policję rozbite, a organizatorzy aresztowani i częściowo zesłani w głąb Rosji, za szerzenie "nacjonalizmu polskiego", między innymi Adam Mickiewicz.

Również elity władzy odczuwały nieznośność obcy protektorat w postaci króla, którym był cesarz rosyjski, od 1829 r. Mikołaj I, zaś wojsku doskwierał głównodowodzący wielki książę Konstanty, młodszy brat Aleksandra I. Wprawdzie Konstanty spolonizował się w znacznym stopniu, zwłaszcza po zaślubieniu Polki Joanny Grudzińskiej, lecz znienawidzony był za ostrą pruską dyscyplinę, jaką zaprowadził w wojsku polskim. Przeciwko niemu głównie zawiązał się w 1828 r. spisek w Warszawskiej Szkole Podchorążych Piechoty, którą sam zresztą zorganizował.

W latach 1825-30 doszło w Rosji do wewnętrznych napięć i międzynarodowych konfliktów. W listopadzie 1825 r. zmarł cesarz Aleksander I, jego następcą został syn Mikołaj. W dniu jego koronacji 26 grudnia wybuchło powstanie (dekabrystów), zorganizowane przez spisek grupy oficerów, którzy spowodowali bunt kilku pułków garnizonu petersburskiego. Późniejsze śledztwo wykazało współpracę dekabrystów z polskim Towarzystwem Patriotycznym i ich plany stworzenia niezależnego od Rosji Królestwa Polskiego, poszerzonego o Litwę. Z kolei wojna rosyjsko-turecka 1828-29, i związana z nią groźba wojny austriacko-rosyjskiej, rodziła oczekiwania o połączenie Królestwa z Galicją.

Na wzrost nastrojów niepodległościowych w Królestwie Polskim miały również wpływ wydarzenia na zachodzie Europy. We Francji w lipcu 1830 r. wybuchła rewolucja ludowo-republikańska, a w październiku proklamowana została niepodległość Belgii. Do Warszawy przybywali wtedy potajemnie emisariusze francuscy, nawołujący do powstania Polaków, by powstrzymać czy utrudnić interwencje rosyjską.

W nocy z dnia 29/30 listopada 1830 r. grupa wojskowych spiskowców z Warszawskiej Szkoły Podchorążych Piechoty, pod dowództwem podporucznika Piotra Wysockiego, opanowała Belweder, siedzibę wielkiego księcia Konstantego, skąd udało mu się w przebraniu uciec. Nocą budzili też generałów w ich mieszkaniach, proponując przywództwo powstania. Zgodzili się tylko Skrzynecki i Chłopicki, sześciu generałów za odmowę współpracy zabito. Natomiast do powstania dołączyła plebejska i drobnomieszczańska ludność, która zdobyła Arsenał. Na drugi dzień powstańcy, wraz z uzbrojoną ludnością cywilną, opanowali stolicę. W ten sposób spisek wojskowy przekształcił się w narodowe powstanie. Natomiast Konstanty z częścią wiernych mu generałów i wojska wycofał się za Warszawę.

Po nieudanych próbach rozbrojenia powstańców przez cywilne władze Królestwa, to jest Radę Administracyjną (kierowaną przez Adama Czartoryskiego), nastąpiła eskalacja ruchu powstańczego. Wyłoniony został Rząd Tymczasowy, a dyktatorem powstania został gen. Józef Chłopicki, który zaproponował mediację Prus w sporze z Rosją. Jednakże sytuacja uległa radykalizacji: 13 grudnia sejm ogłosił powstanie narodowe, a 7 stycznia Peters-

burg zażądał bezwarunkowej kapitulacji i gen. Chłopicki podał się do dymisji. Władzę przejęło wtedy radykalne, nowopowstałe Towarzystwo Patriotyczne, kierowane przez Joachima Lelewela i Maurycego Mochnackiego, zaś sejm 25 stycznia 1831 r. podjął uchwałę o detronizacji Mikołaja I oraz utworzeniu Rządu Narodowego z A.Czartoryskim na czele. W odpowiedzi granice Królestwa Polskiego przekroczyła 115-tys. armia rosyjska pod wodzą feldm. Iwana Dybicza. Rozpoczęła się wojna rosyjsko-polska.

Po początkowych odosobnionych sukcesach polskich pod Stoczkiem, Grochowem, Wawrem i Iganiami, przewagę uzyskały wojska rosyjskie, dwukrotnie liczniejsze, po śmierci feldm. Dybicza dowodzone przez feldm. Iwana Paskiewicza. Wygrały one bitwę pod Ostrołęką, w której wstąpił się gen. Józef Bem, dowodzący konną artylerią. Nie udały się próby wzniecenia powstania na Ukrainie, zaś na Litwie trwało ono krótko, ograniczając się do walk partyzanckich. Wśród tamtejszych dowódców partyzanckich wyróżniła się dziewczyna Emilia Plater. Nie sprzyjały też powstaniu panujący na przedwiośniu głód i epidemia cholery w części Królestwa i Galicji. Z początkiem września wojska rosyjskie, po okrążeniu Warszawy dalekim marszem przez mosty pod Włocławkiem, zaatakowały Warszawę od strony zachodniej. Po utracie dzielnicy Woli, gdzie w czasie rosyjskiego szturmego zginął gen. Józef Sowiński, dowództwo powstania, nie widząc możliwości dalszej obrony stolic, poddało ją, po czym nastąpił rozpad sejmu, Rządu Tymczasowego i wojska, którego znaczna część przekroczyła granice Prus i Galicji.

Do upadku powstania i przegranej wojny w dużym stopniu przyczynili się arystokratyczni, nieudolni dowódcy: generałowie Chłopicki, Prądyński, Skrzynecki, Krukowiecki i Niemojewski. A także brak większego wsparcia ze strony ludności chłopskiej, wobec negatywnego stanowiska szlacheckich, konserwatywnych władz powstańczych do uwłaszczenia i likwidacji pańszczyzny na wsi. Nie doczekali się też powstańcy pomocy z zewnątrz, z Francji i Belgii, mimo wcześniejszych obietnic.

Po upadku powstania listopadowego i przegranej wojnie z Rosją, Królestwo Polskie w krótkim czasie przestało istnieć. Car Mikołaj I nadał Królestwu 26 lutego 1832 r. akt prawny, tzw. Statut Organiczny, zgodnie z którym zniesione zostały autonomia, konstytucja, sejm i wojsko polskie, zamknięto wyższe uczelnie i stowarzyszenia naukowe, zaś województwa zamieniono na gubernie. Pozostawiono jedynie język polski jako urzędowy i Radę Administracyjną, ściśle uzależniając ją od namiestnika cesarskiego, którym został feldm. Iwan Paskiewicz. Po wprowadzeniu rosyjskiego systemu walutowego, miar i wag, a następnie rosyjskiego kodeksu karnego, oraz likwidacji w 1831 r. granic celnych, nastąpiło faktycznie całkowite włączenie ziem byłego Królestwa Kongresowego do Rosji.

Po powstaniu listopadowym we wszystkich trzech zaborach wystąpiły tendencje depolonizacyjne, szczególnie na terenach zaboru pruskiego. Prusy wtedy ograniczyły autonomię, istniejącą dotąd w Wielkim Księstwie Poznańskim. Politykę germanizacyjną prowadzono tam przez zorganizowane osadnictwo żywołu niemieckiego, przymusowy wykup ziemi od Polaków i ustanowienie języka niemieckiego jako urzędowego. Polityka germanizacyjna realizowana była też w Galicji, w zaborze austriackim, gdzie szkolnictwo i kler w dużym stopniu obsadzone zostało przez Niemców.

Działania represyjne wobec ludności polskiej silne były także na wschodnich obszarach zaboru rosyjskiego, to jest na Litwie, Białorusi i na Ukrainie. Obejmowały również Kościół katolicki, uległy likwidacji klasztory, a na Ukrainie zniesiono Kościół unicki. Przeciwko uczestnikom powstania prowadzono procesy, konfiskowano ich majątki, skazywano na deportacje na Kaukaz lub Sybir.

Następstwem powstania listopadowego była też emigracja z kraju ok. 8 tys. Polaków. Obejmowała warstwy szlacheckiej inteligencji, oficerów i żołnierzy, studentów, arystokrację i mieszczan. Głównymi ośrodkami, gdzie emigracja polska skupiła się, zorganizowała i prowadziła działalność polityczną, były Bruksela, Londyn, a przede wszystkim Paryż. Powstały tam różne patriotyczne organizacje jak: Towarzystwo Demokratyczne Polskie, Konfederacja Narodu Polskiego, Komitet Emigracji Polskiej, Komitet Narodowy Polski, Młoda Polska, Lud Polski i obóz Hotelu Lambert, tworzące dwa dominujące ugrupowania: konserwatywne i demokratyczne. Wszystkie one miały na celu odzyskanie niepodległości narodowej, ale różniły się w swych programach działania i częściowo zwalczały wzajemnie. Działali w nich: książę Adam Czartoryski, Józef Bem, Józef Dwernicki, Joachim Lelewel, Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Cyprian Norwid, Fryderyk Chopin, Stanisław Worcell, Ludwik Mierosławski, Maurycy Mochnacki, Andrzej Towiański i inni. Emigranci polscy angażowali się we wszelkie wolnościowe ruchy w Belgii, Szwajcarii, Włoszech, na Bliskim Wschodzie i na Bałkanach. Zwłaszcza z tymi ostatnimi Polacy wiązali nadzieję na konflikt pomiędzy Austrią i Rosją.

Polskie organizacje emigracyjne prowadziły szeroką działalność kulturalną, oświatową i propagandową, wydając dziesiątki czasopism. Okres Wielkiej Emigracji polskiej przyniósł liczne dzieła literackie i publicystyczne, związane ze "sprawą polską", a pisane głównie w duchu romantyzmu. Wiele z nich po przez kordony graniczne przenikało na ziemię polskie. Ich kulturowe i duchowe oddziaływanie silne było przez pierwsze dziesięciolecie popowstaniowe. Później, co raz bardziej mistyczna i mesjanistyczna działalność emigracji nie przystawała już do realiów życia pod zaborami.

Również pod zaborami Polacy utworzyli wiele tajnych organizacji, mających na celu zbrojne powstania dla przywrócenia niepodległości narodowej. W zaborze rosyjskim działały: Stowarzyszenie Ludu Polskiego, kierowane przez Szymona Konarskiego, a rozbite w 1838 r.; Związek Chłopski księdza Piotra Ściegiennego, zesłanego na 25 lat na Sybir; Związek Narodu Polskiego Edwarda Dembowskiego, zlikwidowany w 1843 r. przez władze carskie. W zaborze pruskim ożywną działalność społeczno-gospodarczą prowadziły Towarzystwo Rolnictwa i Oświaty oraz Towarzystwo Naukowej Pomocy Karola Marcinkowskiego i Karola Liebelta oraz Związek Plebejuszy Walentego Stefańskiego.

W 1845 r. dokonane zostało porozumienie się wielu z tych organizacji w sprawie przygotowania we wszystkich trzech zaborach ogólnonarodowego powstania, którego termin wyznaczono na wiosnę 1846 r. Jego naczelnym wodzem miał być Ludwik Mierosławski. Przygotowania te były jednakże niekonsekwentne i rozproszone, czę-

ściowo zostały zdekonspirowane przez zaniepokojonych "rewolucją" konserwatywnych ziemian, odgrywających dużą rolę w tajnych organizacjach. Związane z tym aresztowania kierownictwa powstańczego w Poznańskim, uniemożliwiły przeprowadzenie akcji powstańczych na terenach, będących pod zaborem pruskim. Ostatecznie do powstania doszło tylko w Galicji, gdzie rozproszone i niewielkie wystąpienia powstańcze zostały szybko stłumione przez władze austriackie, oraz w Rzeczypospolitej Krakowskiej.

W lutym 1846 r. w Krakowie, po rozbrojeniu przez spiskowców oddziału austriackiego, powstał Rząd Narodowy Rzeczypospolitej Polskiej. Ogłosił on zaciąg do wojska powstańczego i wydał Manifest do Narodu Polskiego o zniesieniu przywilejów stanowych i pańszczyzny oraz o uwłaszczeniu chłopów, mimo sprzeciwu konserwatywnej części władz powstańczych. Gdy dyktator powstania Edward Dembowski został zastrzelony przez Austriaków podczas prowadzenia pokojowej procesji religijnej na Podgórzu w Krakowie, powstanie upadło. Po czym władze austriackie, przy pomocy wojsk rosyjskich, zlikwidowały w ogóle Rzeczypospolitą Krakowską, włączając jej obszar do monarchii habsburskiej. Spotkało się to z werbalnym protestem W. Brytanii i Francji, gdyż w ten sposób naruszone zostały ustalenia Kongresu Wiedeńskiego.

Burzyła się też ludność małorolna i bezrolna na wsi, zmuszana do pańszczyzny, wysokiego odrobku za użytkowanie skrawków ziemi, lub otrzymująca głodowe płace za najemną pracę w majątkach ziemiańskich. W Galicji na tym tle w 1846 r. miało miejsce krwawe powstanie chłopskie pod przywództwem Jakuba Szeli. Po obietnicy zniesienia pańszczyzny, powstanie zostało złamane siłą przez austriackie władze. Ruch chłopski w Galicji spotkał się z negatywną oceną szlachty polskiej również w zaborze rosyjskim. Z drugiej strony pobudził do buntów masy chłopskie w Królestwie, na Ukrainie i Białorusi. Zmusiło to cara Mikołaja I do zmniejszenia obciążeń pańszczyźnianych, zakazu usuwania chłopów z gospodarstw większych niż trzymorgowe, wprowadzenia prawa wnoszenia skarg przez chłopów do władz administracyjnych itp.

Ferment rewolucyjny "Wiosny Ludów", jaki ogarnął w 1848 r. Prusy, Austrię, Związek Niemiecki, Włochy i Francję, zainspirował ponowne wystąpienia niepodległościowe na ziemiach polskich. Największy zasięg i znaczenie miało powstanie poznańskie, przygotowane przez L. Mierosławskiego i W. Stefańskiego. Obaj powrócili z więzienia berlińskiego, zwolnieni po kapitulacji króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV wobec rewolucji berlińskiej. W Poznaniu zawiązał się wtedy polski Komitet Narodowy, opanowany jednakże przez konserwatywne elity bogatych mieszczan i arystokracji. Wystąpili oni do władz pruskich jedynie o poszerzenie autonomii Księstwa Poznańskiego. Równocześnie Komitet starał się ograniczać spontaniczne wystąpienia zbrojne żywołu polskiego. Natomiast Mierosławski namawiał nowy rząd pruski do wspólnego wystąpienia przeciwko Rosji, w czym upatrywał możliwość powstania niepodległego państwa polskiego. Liberalni ministrowie pruscy na wszystko pozornie się zgadzali. Ale po wzmocnieniu wojsk pruskich w Poznańskim, przystąpiły one do rozbrajania polskich oddziałów, tłumienia siłą różnych samorządnych zbrojnych wystąpień chłopskich, a rząd pruski wycofał się z wcześniejszych ugodowych postanowień. Ostatecznie Mierosławski zrezygnował z dowództwa i nastąpiła kapitulacja resztek oddziałów polskich. Nie było już mowy o działaniach wojennych przeciwko Rosji, Księstwo Poznańskie włączono do Rzeszy Niemieckiej, zniesiono jakąkolwiek jego autonomię i zastosowano szerokie represje wobec uczestników powstania i działaczy polskich.

Wiosna Ludów odbiła się również doniosłym echem na Śląsku, Pomorzu, Warmii, Mazurach i w Małopolsce. Na Śląsku chłopci domagali się stanowczo zniesienia ciężarów feudalnych oraz zachowania języka polskiego w kościołach, szkołach, urzędach i sądach. Także w miastach, tej najbardziej zurbanizowanej prowincji w Prusach, mnożyły się strajki robotnicze o poprawę warunków pracy, a liberalni mieszczaństwo domagali się większego udziału we władzach samorządowych i krajowych. Dużą rolę w utrzymaniu polskości Śląska odgrywała nieliczna inteligencja polska, głównie nauczyciele i księża. Wśród nich wyróżnili się Józef Lompa i Józef Szafranek. Podobnie silny opór przeciwko poczynaniom germanizacyjnym stawiali Polacy na Pomorzu, Warmii i Mazurach. Mniej zaangażowani niż Poznaniacy w działalność powstańczą, prowadzili uporczywie wszechstronną pracę organiczną, związaną z utrwalaniem postaw demokratycznych i narodowych wśród polskiej ludności. Ostatecznie rząd pruski zniósł feudalną pańszczyznę na wsi i zezwolił na używanie języka polskiego w szkołach podstawowych.

W 1848 r. znacznie nasiliły się niepodległościowe tendencje także w zaborze austriackim. Podsycaly je wieści o sukcesach rewolucji ludowych w Pradze i Wiedniu oraz upadku rządu Metternicha. Z Krakowa i Lwowa ślano do cesarza petycje, żądające równości wobec prawa, wolności słowa, zniesienia pańszczyzny itp. Równocześnie w Krakowie utworzony został Komitet Narodowy, który przystąpił do organizowania gwardii narodowych. Wówczas władze austriackie faktycznie zniosły pańszczyznę, a przedstawiając to jako własną inicjatywę, zyskały sobie przychylną ludność wsi, co wykorzystano do skłócenia jej z polską szlachtą. Udało im się także doprowadzić do nieprzyjaznych wystąpień ludności ukraińskiej w Galicji przeciwko "uciskowi" polskiemu. W tej sytuacji wojsko dokonało, bez większych problemów, rozbrojenia polskich organizacji wojskowych i ostatecznej pacyfikacji niepodległościowych wystąpień Polaków.

Pokłosiem klęski wystąpień niepodległościowych i społeczno-rewolucyjnych Wiosny Ludów była wielka fala emigracyjna do państw Europy Zachodniej, głównie Szwajcarii, Francji i Anglii. Nowa polska emigracja, liczebnie mniejsza od emigracji po powstaniu listopadowym, różniła się mocno od niej składem społecznym i politycznym radykalizmem, więc zasilila przede wszystkim organizacje demokratyczne, zwłaszcza Towarzystwo Demokratyczne Polskie. Ponadto obok Polaków na Zachodzie znalazły schronienie również rzesze uchodźców z Węgier, Włoch, krajów niemieckich.

Turcja, powstanie w Serbii, niepodległość Grecji. Napoleon I Bonaparte, podczas swej wyprawy wojennej w 1798 r. do Egiptu, zajął w ciągu jednego roku prawie cały Egipt. Lecz Francuzi nie byli w stanie pokonać coraz nowych wojsk turecko-egipskich, w tym bitnych Mameluków, dowodzonych przez Mohammeda Ali, namiestnika

Egiptu. Ostatecznie po zaangażowaniu się w walkach nowych sił tureckich i oddziałów angielskich, Francuzi we wrześniu 1801 r. skapitulowali i przewiezieni zostali statkami angielskimi do Francji. Egipt znów dostał się pod władzę Turcji.

Niezależnie od przywrócenia swych rządów w Egipcie, sułtan Selim III miał problemy z reformowaniem wojska na modłę europejską, przeciwko czemu buntowały się elitarne formacje janczarów. W 1804 r. musiał w ogóle z tych reform zrezygnować, wobec powstania narodowo-wyzwoleńczego Serbów. Powstanie to było reakcją na ucisk ludności serbskiej przez janczarów, którzy w drodze zamachu stanu zdobyli w 1800 r. władzę w Belgradzie i ustanowili własne rządy w Serbii, narzucając wielkie podatki na ludność prowincji. Powstańcy zwrócili się o pomoc do Rosji, która w 1806 r. wypowiedziała wojnę Turcji. Zaangażowanie większości wojsk tureckich w walkach nad Dniestrem i Prutem, umożliwiło Serbom zdobycie Belgradu, a następnie zorganizowanie własnych organów władzy w całej Serbii. Zlikwidowane zostały majątki osmańskich feudałów, odbudowane szkolnictwo serbskie, nastąpiło ożywienie gospodarcze i handlu z Austrią i in.

Wojna rosyjsko-turecka zakończyła się, po dwuletnim rozejmie, traktatem pokojowym, zawartym w 1812 r. w Budapeszcie, w wyniku którego Rosja uzyskała Besarabię, a Serbowie obietnicę utrzymania samorządu, zaś dopiero po kolejnym powstaniu, autonomię od 1817 r. w ramach imperium tureckiego, a niepodległość w traktacie w Adrianopolu w 1829 r. Równoległe o swą niezależność walczyła z Turkami ludność Czarnogóry. Jej niepodległość uznana została przez Austrię w 1812 r., zaś przez Turcję dopiero w 1858 r.

Ta piąta, przegrana przez Turcję, wojna z Rosją z lat 1806-12, przyczyniła się do dalszego znacznego osłabienia Imperium Osmańskiego. By wzmocnić i odbudować potęgę państwa, sułtan Mahmud II (1808-39), podobnie jak jego poprzednik, próbował zreformować administrację, finanse, szkolnictwo i wojsko na wzór zachodni, przy czym organizację, wyszkolenie i uzbrojenie armii oparł na wzorach pruskich. Udało się to dopiero w 1826 r., po rozwiązaniu korpusów janczarskich i fizycznym zlikwidowaniu ok. 20 tys. janczarów.

W 1821 r. o wolność i narodowe prawa wystąpili z kolei Grecy, wywołując ogólnonarodowe powstanie i wypierając Turków z Peloponezu i Wysp Egejskich. Z przerwami prowadzili swą narodowowyzwoleńczą wojnę do 1829 r., początkowo samodzielnie walcząc z wojskami turecko-egipskimi, później uzyskali wsparcie Anglii i Francji, które wysadziły desant wojskowy na Peloponezie. Zaś w latach 1228-29 rozegrała się szósta wojna rosyjsko-turecka, zakończona również klęską Turcji. W traktacie pokojowym, zawartym w 1829 r. w Adrianopolu, Rosja przejęła protektorat nad Serbią i księstwami Wołoskim i Mołdawią, zaś na konferencji w Londynie w 1930 r. Królestwo Grecji uzyskało pełną niepodległość i znalazło się pod ochroną W. Brytanii.

W międzyczasie pasza Mohammed Ali, rządzący jako wicekról w Egipcie, stanowiącym prowincję Imperium Osmańskiego, rozpoczął swą własną, niezależną od Turcji, politykę. W celu poszerzenia swych terytoriów i wpływów, wspomagany przez Francuzów, podbił Syrię i Palestynę na Bliskim Wschodzie. Doprowadziło to w 1831 r. do wojny z Turcją, która z kolei została wsparta przez morski desant w rejonie Bosforu 10-tys. korpusu rosyjskiego. Zmusiło to Mohammeda Ali do rokowań z sułtanem tureckim. Zawarte w 1833 r., przy pośredn. W. Brytanii i Francji, kompromisowe porozumienie godziło zwaśnione strony, lecz przede wszystkim utrwaliło wpływy Francji i Anglii w regionie Bliskiego Wschodu. Największe korzyści przypadły W. Brytanii, która ostatecznie doprowadziła do osłabienia pozycji Francji w regionie i skłóciła z powrotem Turcję z Rosją.

Rola i znaczenie Francji i Wielkiej Brytanii w regionie ujawniły się wyraźnie w ustaleniach londyńskiej konferencji w sprawie Cieśniny Dardanele, odbytej w 1841 r. Zgodnie z jej postanowieniami m.in. zabroniony został przejazd obcych okrętów wojennych po wodach cieśniny, co godziło głównie w Rosję. W ten sposób pogrzebana została współpraca państw europejskich po wojnach napoleońskich, zrzeszonych w Świętym Przymierzu.

Europa w II połowie XIX w. (1849-1914)

II Cesarstwo Francuskie, Komuna Paryska. Ludwik Napoleon Bonaparte, po trzech latach swych rządów prezydenckich w ramach ustroju republikańskiego, wprowadził we Francji nowe zasady ustrojowe. Dokonał tego w dniu 2 grudnia 1852 r., w rocznicę bitwy pod Austerlitz, w drodze starannie przygotowanego wojskowego zamachu stanu. Paryż obsadzony został przez wojsko, aresztowani zostali parlamentarzyści republikańscy, przejęte drukarnie i prasa, zamknięte kluby i stowarzyszenia robotnicze. Spontaniczne manifestacje protestacyjne, głównie studenckie i robotnicze, a następnie ich opór zbrojny i barykady uliczne zostały, w ciągu trzech dni walk, krwawo spacyfikowane przy znacznym udziale artylerii.

Napoleon Bonaparte uchylił wówczas konstytucję z 1848 r. i wprowadził nową na podobieństwo konstytucji konsularnej z 1799 r. Powierzyła mu ona na 10 lat funkcję prezydenta z dyktatorskim zakresem władzy. Rozwiązał też Zgromadzenie Prawodawcze, ustanawiając 3-izbowy parlament z Senatem, Radą Państwa i Ciałem Ustawodawczym. Ale po roku, w grudniu 1852 r., po uchwale Senatu i plebiscycie, ogłosił się dziedzicznym Cesarzem Francuzów "z łaski Bożej i woli narodu", jako Napoleon III.

Przez pierwszych osiem lat swego panowania cesarz Napoleon III rządził bardzo autorytarnie. Reżim władzy oparł na wojsku, policji, administracji i Kościele katolickim. Zmniejszone zostały uprawnienia Senatu i Rady Stanu, a opozycja republikańska i socjalistyczna poddane zostały represjom oraz osłabione aresztowaniami i banicją swych przywódców. Ograniczone zostały dotychczasowe republikańskie prawa obywatelskie, wprowadzono na powrót cenzurę publikacji i widowisk, zakaz strajków, do 1864 r. zakaz zrzeszania się robotników, rozwiązana została Gwardia Narodowa, usunięto symbole republikańskie.

We wrześniu 1854 r. Francja, wraz z Wielką Brytanią, interweniowała w wojnie rosyjsko-tureckiej po stronie Turcji. Oba państwa obawiały się bowiem dalszego wzrostu potęgi Rosji, po groźącym całkowitym rozbięciu przez

nią imperium tureckiego. Interwencja polegała na dokonaniu dużego desantu wojskowego na Półwyspie Krymskim (Wojna Krymska). Rozegrały się tam ciężkie walki, z których sprzymierzeni wyszli zwycięsko, głównie zresztą na skutek skrajnej nieudolności generałów rosyjskich. W traktacie pokojowym, zawartym w Paryżu w 1856 r., główne korzyści znów uzyskała W. Brytania, umacniając swą imperialną potęgę w basenie Morza Śródziemnego. Rosja została upokorzona, Imperium tureckie ocalone na dalszych kilkadziesiąt lat, a Francja straciła 100 tys. zabitych żołnierzy.

Większych korzyści mógł spodziewać się Napoleon III Bonaparte, gdy w 1859 r. poprowadził 100 tys. armię na pomoc Królestwu Sardynii (Piemontu), zaatakowanemu przez wojska austriackie. Zostały one pobite przez Francuzów pod Magentą i Solferino w Lombardii, po czym Napoleon III zawarł z Austrią rozejm, anektując prowincję lombardzką do Francji, a następnie wymieniając ją z Piemontem na przygraniczne tereny Sabaudii i Nicei. Klęska Austrii stała się asumptem do powstań narodowościowych w Toskanii, Parmie, Modenie i Państwie Kościelnym. Wszystkie te, dotąd odrębne państewka, przyłączyły się wraz z Królestwem Obojga Sycylii, ale bez Państwa Kościelnego, do Królestwa Sardynii, które uosabiało wówczas idee risorgimento, t.j. wskrzeszenia jednego państwa włoskiego.

Państwo Kościelne zostało zmniejszone do prowincji Rzymu, a świecka władza papieża mocno ograniczona. Stało się to powodem wielkiej krytyki Napoleona III przez biskupów, katolików francuskich i opozycji monarchistycznej. W rezultacie zastosował on represje wobec kleru, zamykając część gazet oraz stowarzyszeń katolickich i szkół zakonnych. Również burżuazja francuska, stanowiąca dotąd podporę władzy Cesarstwa, wystąpiła z krytyką Napoleona III za zawarcie liberalnego traktatu handlowego z Wielką Brytanią. W tej nowej sytuacji politycznej Napoleon III poczynił znaczne koncesje wobec opozycji republikańskiej. Ogłosił amnestię dla więźniów politycznych, rozszerzył uprawnienia parlamentu, przywódcy republikańscy mogli wrócić z wygnania do kraju, usankcjonowano prawnie strajki, upowszechniono bezpłatne szkoły podstawowe itp. Ta liberalizacja Cesarstwa uzyskała 83 procentowe poparcie w ogólnonarodowym plebiscyfie.

Po wojnie włoskiej Francja nie miała już żadnych sukcesów w swej zagranicznej polityce w Europie. Gdy wybuchło powstanie styczniowe w Polsce, Napoleon III nie mógł, mimo pierwotnych obietnic, przyjść z pomocą Polakom, gdyż utrzymywał wtedy dobre stosunki z Rosją. Zaskoczony został zaborem austriackiego Szlezwiku przez Prusy, a następnie pokonaniem przez nie Austrii. Prusy po zdominowaniu Związku Niemieckiego stały się też dużym zagrożeniem dla Francji.

Za to w polityce kolonialnej Francuzi mogli odnotować wiele sukcesów. W północnej Afryce utwierdzili swe rządy w Algierii i opanowali Maroko oraz Tunis, zaś w środkowej terytorii Senegal, Gwinei, Dahomeju, Gabonu i Wybrzeża Kości Słoniowej, natomiast na Oceanie Indyjskim wyspę Madagaskar. Również w Egipcie umocniły się wpływy francuskie, czego przejawem była budowa przez francuskiego inżyniera Ferdynanda Lessepsa Kanału Sueskiego, oddanego do użytku w 1869 r. Na Bliskim Wschodzie francuski korpus ekspedycyjny zajął Syrię, a w Indochinach terytorii Annamu i Kambodży. W Chinach wspólna wyprawa wojskowa Francji i Anglii umocniła przywileje handlowe tychże w tym wielkim państwie. Jedyną porażką w ekspansji zamorskiej II Cesarstwa była przegrana wojna o uzależnienie Meksyku, a to w wyniku wsparcia Meksykańczyków przez Stany Zjednoczone A.P.

Prawie przez cały czas istnienia II Cesarstwa Francuskiego, gospodarka kraju rozwijała się względnie intensywnie, stymulowana zwłaszcza rozwojem przemysłu. Najbardziej rozbudowały się przemysły tekstylny i ciężki. Burzliwie rozwijał się transport, dzięki budowie w całym kraju linii kolejowych, które liczyły w 1870 r. już 24 tys. kilometrów. Także marynarka handlowa Francji stała się potęgą, drugą po angielskiej. Również rolnictwo, mimo swego rozdrobnienia (w 1900 r. było 1,5 miliona gospodarstw), notowało stały, choć niewielki, wzrost swej produkcji. Przebudowane i rozbudowane zostały duże miasta: Paryż, Lyon, Marsylia. Otrzymały one oświetlenie gazowe, wodociągi, kanalizację, autobusy konne. Zaczęto stosować konstrukcje stalowe w budownictwie dworców kolejowych, hal targowych, mostów. W Paryżu wyburzono i przebudowano kilka dzielnic pod kierownictwem barona Haussmanna. Zaplanował on szerokie aleje, bulwary i place gwiaździste na głównych skrzyżowaniach ulicznych, dla umożliwienia dalekiego ostrzału artyleryjskiego na wypadek rozruchów i walk ulicznych. Miasto wzbogaciło się o tysiące nowych budowli, fortyfikacje, gmach wielkiej opery.

Dużą rolę w rozwoju gospodarczym odgrywały banki i nowe formy obrotu kapitałowego: akcje, obligacje, papiery państwowe. Rozrastała się administracja ogólna i komunalna, poczta, szkolnictwo, policja, a praca w administracji pozwalała na lepszy zarobek, niż otrzymywali robotnicy przemysłowi. Przy czym ci ostatni pracowali 11-12 godzin na dobę, bez zabezpieczenia na starość, lub na wypadek inwalidztwa, ich warunki mieszkaniowe były nędzne, wzrost płac bardzo powolny. To też mnożyły się strajki i inne spontaniczne formy protestów robotniczych, szczególnie ich natężenie przypadało na ostatnie lata II Cesarstwa.

W lipcu 1870 r. rząd francuski, sprowokowany próbą obsadzenia tronu hiszpańskiego przez dynastię Hohenzollernów, wypowiedział Prusom wojnę. Kanclerz pruski Bismarck jakby na to czekał. Wykorzystując transport kolejowy, natychmiast przerzucił swą, zmobilizowaną wcześniej, 500-tys. armię do Alzacji. Gdy Francuzi rozpoczęli ofensywę, szybko zostali odparci. Po czym w sierpniu, po kilku bitwach granicznych, wojska pruskie obległy główne siły francuskie w twierdzy Metz i pod Sedanem. W bitwie 1-3 września zdobyły Sedan, biorąc do niewoli 100 tys. żołnierzy francuskich i samego cesarza Napoleona III. Kapitulacja cesarza, i poddanie przez niego swej armii Prusom, wywołała szok i oburzenie Francuzów. Powszechnie żądano likwidacji Cesarstwa, przywrócenia rządów republikańskich i kontynuowania wojny z Prusami. Tak też się stało. Napoleon III Bonaparte został zdeponowany, po czym wyjechał do Anglii (zmarł w 1873 r.). We Francji 4 września ogłoszono powstanie III Republiki i Rządu Obrony Narodowej z Leonem Gambettą na czele.

Po bitwie sudańskiej wojska pruskie zajęły północno-wschodnią Francję i 19 września otoczyły Paryż szczelnym pierścieniem. Próby przerwania czteromiesięcznego oblężenia głodującej stolicy nie powiodły się. Wydostał

się z miasta w balonie tylko Leon Gambetta, by organizować wojnę ludową na prowincji. Lecz nowy, ugodowy rząd francuski, kierowany przez monarchistę Thiers'a, przeciwnika wojny z Prusami, przyjął 26 lutego 1871 r. propozycje pokojowe Bismarcka. Zgodnie z nimi Francja miała przekazać Niemcom prowincje Alzacji i część Lotaryngii oraz zapłacić wielką kontrybucję (5 mld. franków). Lud paryski uznał tę kapitulację za zdradę narodową, zwłaszcza, że Thiers zapowiedział restaurację monarchii.

To też władzę w mieście przejął Komitet Centralny, powołany przez paryską gwardię narodową. Wojska pruskie odstąpiły wtedy od Paryża, a Thiers rozkazał wojsku odebrać gwardii narodowej jej działa, co dokonane zostało w nocy 18 marca. Lecz rano gwardziści przejęli działa z powrotem, część wojska się z nimi zbratała, rząd uciekł do Wersalu. Następnie w dniu 26 marca przeprowadzone zostały w Paryżu wybory do władz miejskich, czyli do Komuny Paryża. Weszli do niej w większości radykalni republikanie, opowiadający się za rewolucją społeczną i dalszą wojną z Prusami, tak zwani blankiści (od nazwiska utopijnego socjalisty, Luis Blanqui, uczestnika rewolucji 1830 i 1849). Utworzyli oni rząd rewolucyjny, zwany Radą Generalną Komuny Paryża, który ogłosił serię dekretów, ustalających nowy ustrój polityczny państwa. Dotyczyły one nacjonalizacji porzuconych zakładów pracy, powszechnego nauczania, rozdziału Kościoła od państwa, minimum płacowego.

Tymczasem wojska rządowe zostały wycofane do Wersalu, a następnie, po wzmocnieniu przez ponad 100 tys. żołnierzy, zwolnionych z pruskich obozów jenieckich, rozpoczęły 2 kwietnia walki uliczne z uzbrojoną ludnością Paryża. Komunardzi bronili się zaciekle na barykadach, nie mieli jednak żadnych szans w starciu z przeważającymi regularnymi wojskami. Dowódcą wojskowym Komuny został gen. Jarosław Dąbrowski, a na barykadach walczyła spora grupa ochotników zagranicznych, w tym 400-600 Polaków, m.in. gen. Walery Wróblewski. Do 28 maja opór powstańców został stłumiony. W walkach zginęło ok. 2 tys. wersalczyków, czyli żołnierzy rządowych, oraz ponad 30 tys. komunardów, w większości w wyniku grupowych rozstrzeliwań robotników na cmentarzu Pere-Lachaise.

Po zakończeniu wojny domowej prezydentem III Republiki został dotychczasowy szef rządu Thiers, głównie za zasługi w rozbiciu Komuny Paryskiej, za co z kolei ulica paryska zwała go "okrutnym karłem". Starał się on przede wszystkim o szybką spłatę 5-mld. kontrybucji wojennej, od której Niemcy uzależnili wycofanie swych wojsk okupacyjnych z Francji. Udało mu się to, dzięki znacznemu podniesieniu podatków pośrednich i podatkowi gruntowego. Rządy prawicy prowadziły politykę klerykalną, m.in. w reakcji na Komunę Paryską uchwalono budowę wielkiej, białej bazyliki Sacre Coeur na Wzgórzach Mont Martre w Paryżu, gdzie zaczął się ruch komunardów.

Mimo licznych prób wskrzeszenia monarchii, nie udawało się tego dokonać, wobec sporów wśród jej zwolenników. Republika więc trwała, a nawet rozwijała się pomyślnie, czemu sprzyjał długi okres pokoju, trwający do 1914 r. W 1875 r. uchwalona została nowa konstytucja, jaka znacznie umocniła władzę prezydenta, czyniąc zeń praktycznie monarchę bez korony. Mimo protestów prawicy, "Marsylianka" stała się hymnem państwowym, a dzień zburzenia Bastylji 14 lipca świętem narodowym. Upowszechnione i rozbudowane zostało szkolnictwo wszystkich typów. Nastąpiła liberalizacja prasy i wydawnictw książkowych. Rozwinęło się ustawodawstwo socjalne.

W okresie 1880-1914 r. produkcja przemysłowa podwoiła się i przekroczyła połowę produkcji globalnej Francji, która stała się w ten sposób państwem przemysłowo-rolniczym. Rozwinęły się stare i powstały nowe gałęzie przemysłu: górnictwa węglowego, czarnej metalurgii, aluminium, samochodowy, tekstylny, nawozów sztucznych, kinematograficzny i inne. Sieć kolejowa we Francji osiągnęła 50 tys. kilometrów długości.

Spektakularnym obrazem gospodarczego rozwoju Francji były wystawy światowe, urządzone w Paryżu w 1889 r., w stulecie Wielkiej Rewolucji, i w 1900 r. Po pierwszej w Paryżu pozostała 300-metrowej wysokości stalowa, ażurowa konstrukcja wieży inż. Gustawa Eiffla, druga ściągnęła rekordową ilość ponad 50 mln zwiedzających. Podczas jej trwania odbyły się w Paryżu II Światowe Igrzyska Sportowe i nastąpiło uruchomienie pierwszej linii metra paryskiego, liczącego 16 stacji. Ostatnie dziesięciolecie we Francji przed I wojną światową to Belle Epoque, piękna epoka. Kwitło życie artystyczne, w sztuce zapanował Impresjonizm i Secesja, w 1895 r. narodziło się kino, a prasa awansowała do roli masowego medium.

Przykładem znaczenia prasy była tzw. sprawa Dreyfusa, jaka przez 10 lat targała emocjami i sumieniami Francuzów. Dotyczyła procesu i skazania 45-letniego kapitana Alfreda Dreyfusa, pochodzenia żydowskiego, za domniemaną zdradę francuskich tajemnic wojskowych na rzecz Cesarstwa Niemieckiego. Koronnym dowodem w procesie był rękopis pisma do ambasady niemieckiej, przypisywany Dreyfusowi i przysięga jednego świadka oskarżenia. Wyrokiem sądu wojskowego Dreyfus skazany został na dożywotni karny obóz w Gujanie w Ameryce Południowej.

Gdy po kilku latach ujawnił się faktyczny autor listu szpiegowskiego i fakt krzywoprzysięstwa, uznany pisarz Emil Zola opublikował apel do prezydenta o uniewinnienie Dreyfusa, podpisany przez setki uczonych i profesorów. Rozgorzał wówczas wielki spór, jaki podzielił całe społeczeństwo francuskie. Okazało się, że w skazaniu Dreyfusa zainteresowane były armia, konserwatywna prawica, partie nacjonalistyczne, kręgi finansjery, także kler. Wszyscy oni wykorzystywali "zdradę" żydowskiego oficera dla zademonstrowania swego patriotyzmu, umiłowania armii, fobii antysemickich, oskarżenia ustroju republikańskiego itd. To też procesy rewizyjne utrzymywały wyrok, a Emil Zola za list do prezydenta skazany został na rok więzienia i zmuszony pogróżkami do ucieczki do Wlk. Brytanii.

Dopiero w 1906 r. kpt. Dreyfus doczekał się zwolnienia ze zsyłki, rehabilitacji i przywrócenia do wojska, zaś później w okresie I wojny światowej został pułkownikiem i otrzymał Legię Honorową. Ostatecznie było to głównie zasługą masowej prasy, która odtąd awansowała do wielkiej siły opiniodawczej w społeczeństwie i państwie. Wraz z rehabilitacją Dreyfusa armia poddana została cywilnej kontroli.

Również duże znaczenie dla kształtowania się nastrojów społeczeństwa i polityki państwa francuskiego miało aferalne bankructwo w 1889 r. spółki, budującej Kanał Panamski, kierowanej przez Ferdynanda Lessepsa. Spowodowało ono utratę przez tysiące drobnych akcjonariuszy-ciułaczy ich oszczędności. Konsekwencją była zmiana wewnętrznej polityki Francji na skrajnie prawicową, a w polityce zewnętrznej zawiązanie tajnych sojuszy z carską

Rosją przeciwko Niemcom i Austro-Węgrom.

W latach III Republiki, Francja utrwaliła swoje władztwo kolonialne w Algierii, Maroku, Tunisie i na Madagaskarze, a także rozszerzyła swe kolonie o Francuską Afrykę Równikową i Zachodnią, Mauretanię, Senegal i Kongo (francuskie) w Afryce oraz o Północny Wietnam, Laos i Kambodżę w Indochinach. W sprawie stref wpływów w Maroku i w Egipcie zawarła w 1904 r. z Wielką Brytanią porozumienie sojusznicze tzw. Entente Cordiale. Akceptowała też włączenie Państwa Kościelnego do Królestwa Włoch i ustalenie Rzymu jako jego stolicy, co spowodowało zerwanie stosunków z Watykanem. Spór ten skończył się zniesieniem konkordatu, pełnym rozdzieleniem Kościoła od państwa, zlikwidowaniem subwencji państwowych dla Kościoła i upaństwowieniem jego majątku.

Narastająca od schyłku XIX w. wrogość między Francją i Cesarstwem Niemieckim doprowadziła do zawązania przez oba państwa wrogich sobie ugrupowań: Trójprzymierza państw centralnych (Niemcy, Austro-Węgry i Włochy) w 1882 r. oraz Trójporozumienia, czyli Ententy (Francja, Wielka Brytania, Rosja) w 1904 r. Obie koalicje od początków XX w. prowadziły intensywny wyścig zbrojeń, uwieńczony w 1914 r. wybuchem I wojny światowej.

Wielka Brytania. W połowie XIX w. znacznie nasiliła się emigracja Brytyjczyków, a głównie Irlandczyków do Australii, Nowej Zelandii, Stanów Zjednoczonych, Afryki Południowej i Indii. W Australii odkryto wtedy bogate pokłady złota i one jak magnes przyciągały żądnych wzbogacenia się Europejczyków. Nowa Zelandia stawała się zagłębiem wełny, surowca dla przędzalni w metropolii. Natomiast Stany Zjednoczone przyjmowały każdą ilość imigrantów brytyjskich do swych fabryk na Północy i farm na Południu, podobnie jak Kanada. W Indiach i Południowej Afryce Anglicy stanowili trzon elity gospodarczej, intelektualnej i władzy w tych państwach.

Wielka Brytania prowadziła też rozliczne interesy w regionie Bliskiego Wschodu, Egiptu i Grecji, Persji i Afganistanu. Natknęła się tam na silną konkurencję Rosji, która w kolejnych wojnach kruszyła potęgę Turcji i umniejszała jej strefy wpływów na swą korzyść. Broniąc Turcji przed kolejnymi porażkami, Wielka Brytania wraz z Francją interweniowała w 1853 r. w jej siódmej wojnie z Rosją. Interwencja ta, znana pod nazwą wojny krymskiej, obejmowała desant 60-tys. korpusu wojsk angielskich, francuskich i tureckich na Półwyspie Krymskim, wykazała przewagę floty i uzbrojenia aliantów i zakończyła się upokarzającą klęską Rosji.

Po wojnie krymskiej Turcja została uzależniona od W. Brytanii i Francji, które rozpoczęły przejmowanie jej terytoriów imperialnych. Anglicy w 1878 r. stali się panami wyspy Cypr, w 1882 r. zajęli Egipt wraz z Kanałem Sueskim, zdobyli też dominujące wpływy w Grecji. Przejawem rywalizacji z Rosją była także próba zajęcia Afganistanu, podjęta przez Brytyjczyków z ich baz w Indiach w 1878 r. Gdy w trakcie wojny krymskiej szach perski, korzystając z zaangażowania sił brytyjskich na Krymie, zajął Herat, południową prowincję Afganistanu, Wielka Brytania odpowiedziała wojną i opanowaniem strategicznych punktów w Zatoce Perskiej. Zmusiła w ten sposób Persję do ewakuacji Heratu i podporządkowania się we wszystkim.

W drugiej połowie XIX w. Wielka Brytania na szeroką skalę zaangażowała się w staraniach o dominację gospodarczą w Chinach. Wzięła udział w drugiej wojnie opiumowej w latach 1856-60 oraz w rozbiciu powstania tajpingów w 1864 r. W wyniku zawartych traktatów powojennych Brytyjczycy uzyskali wtedy duże przywileje handlowe i gospodarcze w Chinach, a brytyjskie terytorium Hongkongu zostało znacznie powiększone i wydzierżawione na 99 lat.

Również w dalszych latach, wykorzystując rozbicie i słabość Cesarstwa Chińskiego, mocarstwa europejskie, Japonia i USA, drogą wojen i gróźb, zdobywały coraz to nowe terytoria, porty, bazy morskie, koncesje, przywileje handlowe i kontrybucje pieniężne. W. Brytanii przypadły: duża kontrybucja po wojnie 1876 r., możliwość korzystania z rzek chińskich przez statki brytyjskie, port na Półwyspie Szantung, a przede wszystkim rozległe terytoria Birmy na Półwyspie Indochińskim, o które powiększone zostały Indie Brytyjskie.

Po buncie Sipajów, to jest tubylczych wojsk brytyjskich w Indiach, jaki miał miejsce w 1857 r., Wielka Brytania musiała zliberalizować swe rządy w Indiach. Otrzymały one wówczas status Wicekrólestwa, podległego wprost królowej brytyjskiej, Wiktorii, która w 1877 r. została koronowana w Delhi na cesarzową Indii.

Po konferencji berlińskiej w 1885 r., na której dokonany został rozbiór Afryki, Brytyjczycy starali się zawładnąć możliwie największymi obszarami tego kontynentu. Opanowali Sierra Leone, Somali Brytyjskie i Becuanę w 1885 r., Ugandę w 1894, Kenię w 1895, Złote Wybrzeże w 1897, cały Sudan do 1898, całą Nigerię do 1903 oraz Rodezję Północną do 1911 r. Celem podporządkowania sobie Transwalu i Oranii w południowej Afryce, wdali się w dwie krwawe wojny z Burami, to jest potomkami osadników holenderskich z XVII i XVIII w. Wygrali je dzięki przewadze liczebnej oraz lepszej organizacji swych wojsk i zastosowaniu na szeroką skalę karabinów maszynowych.

W 1901 r., po 64 latach panowania, zmarła królowa Wielkiej Brytanii i cesarzowa Indii, Wiktoria. Wraz z nią skończyła się "Era Wiktoriana", w czasie której Wielka Brytania przeżyła swój największy rozwój polityczny i gospodarczy, jako największe imperialne mocarstwo świata, gdy jej terytoria, wpływy i interesy obejmowały wszystkie kontynenty. Tron po Wiktorii przejął jej syn Edward VII (1901-10), a po nim Jerzy V (1910-36). Rządy sprawowały partie polityczne, wygrywające w wyborach. Były nimi Partia Konserwatywna, Liberalna, od 1906 r. Partia Pracy.

Od pierwszych lat XX w. zarysowała się wyraźna groźba zdobycia hegemonii w Europie przez prężnie rozwijające się Cesarstwo Niemieckie, powiązane paktami z Austro-Węgrami i Włochami. Wielka Brytania w imię "świętej" równowagi w Europie zdecydowała się wówczas na związanie się sojuszami wojskowymi ze swymi dotychczasowymi rywalami, Francją w 1903 r. (pakt Entente Cordiale) i Rosją w 1907 r. W tych konstelacjach sojuszniczych rozpoczęła się w 1914 r. pierwsza wojna światowa.

Przedtem Brytyjczycy zadbali o poważną rozbudowę swej floty wojennej. Między innymi wybudowali serię potężnych "niezatapialnych" pancerników. Niezatapialny miał być również, największy z dotąd zbudowanych, statek pasażerski "Titanic", który wypłynął w dniu 9 kwietnia 1912 r. z W. Brytanii w pierwszy rejs przez Atlantyk do Ameryki. Na swych 15 pokładach zabrał 1323 pasażerów w czterech klasach zamożności i 891 członków załogi. W po-

lowie drogi do Nowego Jorku statek zderzył się z górą lodową i mimo posiadania wielu grodzi wodoszczelnych, zatonał w ciągu 2 godzin. Uratowało się na szalupach tylko 711 osób.

Belgia i Holandia. W drugiej połowie XIX w. Królestwo Belgii było najbardziej uprzemysłowionym, po Wielkiej Brytanii, państwem w Europie. Rozbudowywana szybko sieć linii kolejowych i budowa licznych kanałów śródlądowych, pozwalały na sprawną dystrybucję wszelkich towarów. Wydobywany z własnych, zasobnych złóż węgiel kamienny służył gospodarce kraju i stanowił, obok wyrobów włókienniczych, poważną pozycję w eksporcie. Powstały przemysły hutniczy, maszynowy, środków transportu, zbrojeniowy, budowlany. Równocześnie intensywnie rozwijało się rolnictwo, w tym głównie sadownictwo i warzywnictwo.

Belgia do 1914 r. nie prowadziła żadnych wojen zewnętrznych, a jedynym większym konfliktowym problemem wewnętrznym był spór o równouprawnienie językowe pomiędzy dwoma, zamieszkującymi Belgię, grupami narodowościowymi: Flamandami i Walonami. Państwo było królestwem konstytucyjnym, władza ustawodawcza należała do dwuizbowego parlamentu. W 1900 r. Belgia miała 6,7 mln. mieszkańców. W 1908 r. Belgia wzbogaciła się o dużą kolonię w Afryce. Było nią Kongo Belgijskie, posiadające ponad 2.300 tys. km² powierzchni, 10 mln mieszkańców i wyposażone w liczne bogactwa mineralne. Od 1885 r. kraj ten był własnością króla belgijskiego Leopolda II, który zdobył go w wyniku wypraw podróżniczych Henryka Stanleya i podboju w latach 1876-79. Po śmierci Leopolda II na tron wstąpił jego bratanek Albert I (1909-1934).

Holandia również była monarchią konstytucyjną. W latach 1815-90 pozostawała w unii personalnej z Luksemburgiem. Podobnie jak Belgia, Królestwo Holandii szybko się uprzemysławiało, rozwijając równoległe swe rolnictwo, zwłaszcza hodowlę krów i ogrodnictwo. Przy czym uprawa kwiatów, a w szczególności tulipanów, stała się synonimem Holandii. Dodatkowo, podobnie jak w poprzednich kilku stuleciach, Holandia była centrum handlu europejskiego. Stanowiły o tym jej porty, a głównie największy port europejski, Rotterdam, położony dogodnie nad Renem i połączony kanałem morskim z Morzem Północnym. Po W. Brytanii i Francji Holandia była największym krajem kolonialnym. Trzon jej kolonii stanowiły Indie Holenderskie, obejmujące wyspy indonezyjskie, kilkakrotnie większe terytorialnie od Holandii. W 1900 r. Holandię zamieszkiwało 5,2 mln. ludzi.

Szwajcaria. Szwajcaria po 1848 r. przekształciła się ze związku wolnych państw-kantonów w państwo związkowe, a od 1874 r. w republikę federacyjną. Jako kraj swobód demokratycznych i pełnej neutralności, stała się azylem dla uchodźców politycznych z całej Europy. W tym głównie dla polskich emigrantów popowstaniowych i rewolucyjnych emigrantów rosyjskich. W miastach szwajcarskich, w Bazylei, Lozannie i Genewie urządzone były różne międzynarodowe konferencje i zjazdy. W 1864 r. założony został w Genewie Międzynarodowy Czerwony Krzyż, a w 1874 r. w Bernie Światowy Związek Pocztowy.

Szwajcaria uczyniła w drugiej połowie XIX w. duże postępy w rozwoju swej gospodarki i zamożności obywateli. W kraju, nie posiadającym bogactw mineralnych, rozwinęły się przemysły precyzyjne, w tym głównie wytwórczość zegarków, także hodowla bydła mlecznego i turystyka górską. Między innymi masową produkcję zegarków kieszonkowych zorganizował polski emigrant A. Patek, uczestnik powstania styczniowego. Zegarki, czekolada mleczna i sery stały się na długie lata szwajcarską specjalnością eksportową.

Dodatkowo miasta szwajcarskie stały się siedzibami banków, które oplotły swymi filiami całą Europę. Były wygodnym i bezpiecznym miejscem lokaty i transakcji finansowych, zresztą nie zawsze uczciwych, prywatnego i państwowego kapitału całego świata. Tak więc już w drugiej połowie XIX stulecia neutralność, banki, zegarki i sery stały się nieodłącznym atrybutem i synonimem Szwajcarii. Stan ten utrzymał się do dnia dzisiejszego.

Monarchia Austro-Węgierska. Po stłumieniu rewolucji "Wiosny Ludów" w Cesarstwie Austriackim przysłały tendencje liberalne, a wróciły rządy absolutystyczne. Lecz państwo nadal rozdzielane było przez antagonizmy i różnorodne interesy licznych zamieszkujących je narodowości. Uprzemysłowienie objęło tylko niektóre zachodnie terytoria Cesarstwa, takie jak Czechy, kraje alpejskie i region Wiednia. Ten nierównomierny rozwój gospodarczy poszczególnych krajów państwa pogłębiał istniejące różnice w poziomie życia i rozwoju kulturalnego licznych narodów, zamieszkujących Cesarstwo Austriackie.

W czasie wojny krymskiej Austria pozostała formalnie neutralna, nie mogąc się zdecydować na pomoc dla Rosji, mimo wielkiego długu wdzięczności za pacyfikację powstania węgierskiego w 1849 r., ani na wypowiedzenie jej wojny, do czego usilnie namawiały ją W. Brytania i Francja. Zażądała jednak opuszczenia przez wojska rosyjskie naddunajskich księstw Mołdawii i Wołoskiego, po czym sama te terytoria zajęła.

W trakcie polskiego powstania styczniowego 1863 r. przeciwko Rosji, Austria również zachowała neutralność wojskową. Z polskimi tendencjami i ruchami niepodległościowymi we własnej Galicji radziła sobie przez podsycanie wrogości Ukraińców do Polaków. W ogóle słabnące władze centralne Austrii, potem Austro-Węgier szeroko praktykowały rzymską zasadę "divide et impera" na całym swym terytorium. A zamieszkiwali je Niemcy, Czesi, Węgrzy, Słowacy, Polacy, Ukraińcy, Chorwaci, Słoweńcy, Serbowie, Rumuni i Włosi.

Konsolidacji tej mieszanki etnicznej nie sprzyjały także wojny w 1859 r. z Francją i Piemontem, a w 1866 r. z Prusami. W pierwszej Austria wyparta została z Italii, utrzymując na Półwyspie Apenińskim jeszcze tylko Republikę Wenecji. W drugiej utraciła tę Republikę, zaś przede wszystkim straciła na rzecz Prus jakiegokolwiek wpływu w państwach Związku Południowoniemieckiego. W sytuacji również znacznego osłabienia militarnego po pogromie armii austriackich pod Sadową, cesarz Franciszek Józef I uległ żądaniom węgierskim i w 1867 r. Cesarstwo Austriackie przekształciło się w Monarchię Austro-Węgierską o ustroju konstytucyjno-parlamentarnym. Nowy ustrój dualistyczny państwa zrównywał prawa narodowości węgierskiej z uprawnieniami ludności niemieckiej. Przy czym w skład terytorium węgierskiego wchodziły również Słowacja, Siedmiogród i Chorwacja-Sławonia. Węgrzy jednakże prowa-

dzili konsekwentnie madziaryzację swych terytoriów i sami zlikwidowali dotychczasową autonomię rumuńskiego Siedmiogrodu, a zgodzili się tylko na autonomię serbskiej Chorwacji.

Mimo bezpośredniego sąsiedztwa i rozlicznych interesów, jakie Monarchia Austro-Węgier miała na Półwyspie Bałkańskim, unikała ona angażowania się w wojny z Turcją osmańską, która jeszcze utrzymywała prawie cały półwysep w swym władztwie. Trud rozbijania imperium tureckiego pozostawiała Rosji, która zresztą czyniła to systematycznie i skutecznie w kolejnych wojnach rosyjsko-tureckich. Austro-Węgrom bardzo opłacała się taka polityka. W siódmej wojnie (1853-56), jedynej przegranej przez Rosję, a to na skutek zaangażowania się Francji i Wielkiej Brytanii w obronę Turcji, opowiedziały się przezornie przeciwko Rosji, nie włączając się wszakże do działań wojennych. W ósmej wojnie rosyjsko-tureckiej lat 1877/78 Austro-Węgry też nie wzięły udziału, ale staraniem sojuszników Niemiec na Kongresie Berlińskim w 1878 r. otrzymały w protektorat Bośnię-Hercegowinę i większe wpływy w nowopowstałych państwach bałkańskich Rumunii i Serbii, niż zwycięska Rosja.

Panujący przez drugie półwiecze XIX stulecia, zresztą aż do 1916 r., cesarz Franciszek Józef I Habsburg był bardzo religijny i arcykonserwatywny. Jak sam mawiał, rządził przy pomocy łaski Bożej, Kościoła i wojska. Przy tym był niezwykle pracowity i wiele czasu poświęcał na załatwianie niezliczonych prośb, petycji i skarg, z jakimi zwracali się do cesarza obywatele, organizacje społeczne, uczelnie, instytucje samorządowe itp. Dużą estymą cieszyła się także jego piękna żona Elżbieta, zwana w rodzinie i powszechnie Sissi. Obydwoje często podróżowali po swym wielkim państwie, przy czym przyjmowani byli przez lokalne administracje z entuzjazmem i człobitnością.

We wrześniu 1898 r., w jednej z podróży po Europie, gdy Sissi zatrzymała się w Genewie, została zabita ostrym pilnikiem przez anarchistę włoskiego. Wcześniej w 1857 r. w Meksyku rozstrzelany został brat cesarza, Maksymilian, mianowany przez Napoleona III Bonaparte cesarzem Meksyku. Zaś w 1889 r. również bardzo tragicznie zginął jedyny syn pary cesarskiej, Rudolf, spodziewany następca tronu. Poróżniony z ojcem, nieszczęsny w życiu osobistym, popełnił samobójstwo, uśmiercając wcześniej strzałem z rewolweru swą kochankę, 17-letnią baronównę Mary Vetsera. Okoliczności śmierci tych dwojga nowożytnych Romea i Julii zostały zafałszowane przez, zaszokowany tragedią, dwór wiedeński i faktycznie nigdy do końca nie zostały wyjaśnione. W tym temacie istnieje wiele różnych, niejednokrotnie bardzo fantastycznych, wersji i legend.

W 1882 r. Austro-Węgry zawiązały sojusz wojskowy zwany Trójprzymierzem z Niemcami i Włochami. Natomiast w 1907 r. powstało Trójporozumienie między Wielką Brytanią, Francją i Rosją, zwane także Ententą. Oba wielkie sojusze zbrojny się intensywnie i przygotowywały do zbrojnej konfrontacji. Do Trójprzymierza dołączyła jeszcze Turcja, a do Ententy Serbia, Czarnogóra i Albania. Sprzeczności i spory pomiędzy blokami narastały przez lata i dotyczyły: granic państwowych, rozbuchanych nacjonalizmów, niezawisłości, kolonii zamorskich, zmian ustrojowych, rozliczeń historycznych, ambicji panujących.

W 1914 r. Europa przypominała beczkę z prochem. Potrzebna była tylko iskra, by wysadzić ją w powietrze. Rolę tej iskry spełnił zamach na następcę tronu Austro-Węgier, arcyksięcia Franciszka Ferdynanda Habsburga, bratanka cesarza Franciszka Józefa I. Zamach dokonany został w stolicy Bośni, Sarajewie, którą arcyksiężę odwiedził 28 czerwca 1914 r. przy okazji wizytacji manewrów wojskowych w pobliżu granic Serbii. Zamachowcem był nacjonalista serbski, członek terrorystycznej organizacji "Czarna Ręka", 20-letni Gavrillo Princip. W kierunku otwartego samochodu, w którym jechali arcyksiężę z żoną Zofią i dwie inne osoby, Gawrillo wystrzelił z rewolweru typu browning tylko dwa razy. Obie kule były celne i zabiły obojga małżonków.

Działania dyplomatyczne, jakie nastąpiły po zamachu, noty, depesze, ultimatum, sprawiły, że w dniu 28 lipca Austro-Węgry wypowiedziały wojnę Serbii. Wkrótce wzięły w niej udział prawie cała Europa wraz ze swymi krajami kolonialnymi, później także Stany Zjednoczone A.P. i wiele innych państw świata.

Zjednoczenie Niemiec, II Rzesza. Po niemieckiej Wiośnie Ludów w Prusach nadal ścierały się dwie tendencje sprawowania władzy: przez monarchę absolutnego, względnie przez parlament w monarchii konstytucyjnej. Król Wilhelm I (1861-88) z dynastii Hohenzollernów reprezentował poglądy absolutystyczne i konserwatywne. Ustanowił więc na premiera rządu Ottona von Bismarcka (1862-90), antyliberała, należącego do reakcyjnego stronnictwa junkrów. Ich obu, to jest króla Wilhelma I i kanclerza Bismarcka uważa się za twórców potęgi Prus w drugiej połowie XIX w. Obaj głosili prymat polityki zagranicznej i dbali usilnie o rozwój i wzmocnienie armii pruskiej. Podczas polskiego powstania styczniowego w zaborze rosyjskim Prusy wsparły Rosję przez zawarcie sojuszu wojskowego.

W 1864 r., w krótkiej wojnie z Królestwem Danii, Prusy i Austria zaanektowały 1/3 jej terytorium, przy czym Prusom przypadło Księstwo Szlezewiku, zaś Austrii Księstwo Holsztynu. Te łupy stały się jednakże powodem dodatkowych sporów między zwycięzcami. Bismarck sprzymierzył się wtedy z nowopowstałymi Włochami, obiecując im austriacką Republikę Wenecji i w 1866 r. wszczął wojnę z Austrią. Wojska pruskie przede wszystkim zajęły Księstwo Holsztynu, po czym przerzucone zostały, z wykorzystaniem transportu kolejowego, na południe przeciwko Królestwu Bawarii, sprzymierzonemu z Austrią. Dopiero po błyskawicznym rozbiciu armii bawarskiej i zajęciu bawarskiej stolicy Norymbergii, "Żelazny Kanclerz" skierował swe wojska przeciw Austrii. W bitwie 3 lipca 1866 r. pod wsią Sadowa obok miasta Hradec Kralowe w północnych Czechach, główne siły austriackie zostały rozgromione i Austria poprosiła o pokój.

Cała kampania wojenna trwała jedynie siedem tygodni i zatrwożyła Europę. Na mocy praskiego traktatu pokojowego rozwiązany został Związek Niemiecki, którego wszystkie terytoria na północ od Bawarii i Austrii zostały, jako nowy Związek Północnoniemiecki, wchłonięte przez Prusy. Włączone zostało także do niego Wielkie Księstwo Poznańskie, z oczywistym pogwałceniem ustaleń kongresu wiedeńskiego. Królestwo Bawarii. Pozostałe kraje Związku Południowoniemieckiego, to jest Wirtembergia, Badenia i Hesja, zostały podporządkowane Prusom pośrednio po przez Niemiecki Związek Celny i wzajemne traktaty obronne. Poza wpływami Prus pozostały tylko trzy państwa dawnego Związku Niemieckiego: Austria, Luksemburg i maleńki Lichtenstein. A Włochy zyskały Republikę

Wenecką.

Cesarz Francji Napoleon III Bonaparte na te wielkie zmiany, zaistniałe na wschód od granic Francji, zareagował dopiero po próbach objęcia tronu w Królestwie Hiszpanii przez członka dynastii Hohenzollernów. Zaniepokojony groźbą niemieckiego okrażenia, zażądał rezygnacji z tych zamierzeń. Bismarck i Wilhelm I na notę francuską odpowiedzieli w obraźliwy sposób, co stało się bezpośrednim powodem wypowiedzenia przez Francję w 1870 r. wojny Prusom. Na to właśnie żelazny kanclerz liczył. Jednocząc, pod swymi sztandarami, wszystkie państwa niemieckie przetrzucił kolejami swe niemal półmilionowe armie, zaprawione w niedawnych bojach, na front zachodni i powtórzył austriacki "Blitzkrieg" we Francji.

Wojna prusko-francuska trwała tylko kilka miesięcy. Zaczynając ją Napoleon III liczył na pomoc Austro-Węgier i Włoch, jednakże żadnej pomocy Francja się nie doczekała. Po zdobyciu kluczowej twierdzy Metz i rozbiciu głównych sił francuskich pod Sedanem, Prusy zajęły szybko całą północno-wschodnią Francję, oblegając Paryż, który kapitulował w styczniu 1871 r. Wówczas, wykorzystując euforię zwycięstwa, król pruski Wilhelm I ogłosił się dziedzicznym cesarzem Niemiec, co dokonane zostało z wielką paradą 18 marca w Sali Lustrzanej Pałacu Wersalskiego. W zawartym 10 maja pokoju we Frankfurcie Francja musiała odstąpić Niemcom Alzację i Lotaryngię oraz zobowiązała się zapłacić 5 miliardów złotych franków odszkodowania.

Powstało jedno Cesarstwo Niemieckie, obejmujące oba Związki Niemieckie, Północny i Południowy, oraz świeżo zaanektowane kraje Alzacji i Lotaryngii. Nowe państwo nazwane zostało II Rzeszą Niemiecką (Reich), w nawiązaniu do historycznej, średniowiecznej I Rzeszy. Miało 540,8 tys. km² powierzchni i 24,7 mln ludności, to jest więcej niż Francja. Druga Rzesza była państwem związkowym pod hegemonią Prus. Na jej czele stał Cesarz Niemiecki, będący zarazem królem pruskim. Władza bezpośrednia spoczywała w rękach Kanclerza Rzeszy, równoczesnego premiera pruskiego. Uchwalanie ustaw i budżetu należało do Sejmu Rzeszy (Reichstag), powszechnie wybieranego, i Rady Związku (Bundesrat), skupiającego przedstawicieli rządów państw związkowych.

Począwszy od połowy XIX w. w państwach niemieckich miał miejsce szybki rozwój gospodarczy. Rozwinęły się zwłaszcza przemysły górniczy, hutniczy i metalurgiczny w Zagłębiu Ruhry, na Górnym Śląsku i w Lotaryngii. Te przemysły stanowiły podstawę dla szerokiej militarystyki kraju i produkcji nowoczesnego uzbrojenia. Przykładem może być zwycięstwo Prus nad Austriakami pod Sadową, do którego w dużej mierze przyczyniło się zastosowanie nowoczesnych karabinów odtłocowych, oraz ostrzeliwanie Paryża, w czasie jego oblężenia, przez superpotężne wielkokalibrowe działa concernu Kruppa. Triumf Prus-Niemiec w wojnie 1870 r. z Francją był więc triumfem zaplecza gospodarczego i technicznego kraju i ich systemu militarnego, który mobilizował dla potrzeb wojny zasoby ludzkie skuteczniej niż inne kraje Europy.

Wielki wpływ na gospodarczy rozwój II Rzeszy miały też przemysły elektrotechniczny (elektryfikacja), chemiczny (leki, sztuczne barwniki, środki czystości), oraz kolejnictwo i morska flota handlowa. Bardzo szybko rozrastały się miasta. W 1910 r. w Niemczech było 16 wielkich miast, liczących ponad 250 tys. mieszkańców, w tym Berlin, będący stolicą, miał ich dwa miliony.

Do przyspieszonego rozwoju gospodarczego II Rzeszy przyczyniały się olbrzymie kontrybucje wojenne, płacone przez Austrię i Francję. Sprzyjały mu także wielkie osiągnięcia niemieckiej nauki, techniki i rolnictwa, swobodny obrót ziemią, wolność rzemiosła, reforma oświaty, samorządy. Rostała równocześnie znacznie liczebność klasy robotniczej, z czym związane było powstanie i rozrost różnych organizacji związkowych i ruchów socjalno-politycznych. W coraz większym stopniu pozostawały one pod wpływem socjalistycznych teorii Marksa i Engelsa. Dotyczyło to zwłaszcza powstałej w 1875 r. Socjalistycznej Partii Robotniczej, przekształconej następnie w 1890 r. w Niemiecką Partię Socjaldemokratyczną.

W nowopowstałym Reichstagu dominowali liberałowie oraz konserwatywne stronnictwo katolickie Centrum. Oba obozy prezentowały odmienne poglądy na rozwój państwa i zwalczały się wzajemnie. W szczególności Centrum występowało przeciwko wszelkim liberalnym koncepcjom gospodarczo-społecznym, w tym przeciw liberalnej swobodzie działalności gospodarczej i jednolitemu państwu. Mieli w tym potężne wsparcie arcykonserwatywnego papieża Piusa IX, głoszącego nadrzędność władzy duchowej nad świecką. Bismarck, który zjednoczył Rzeszę pod hegemonią protestanckich Prus i pod hasłami protestanckiego liberalizmu, wykorzystał ten spór, przeprowadzając szerokie reformy w Rzeszy, znane ogólnie jako "walka o kulturę" (Kulturkampf). Między innymi przeforsował szereg ustaw: o obowiązkowych ślubach cywilnych; przejęciu pełnego nadzoru nad szkołami przez państwo; likwidacji Zgromadzenia Jezuitów; zastosowania weta władz cywilnych przy nominacji proboszczów i biskupów; możliwości wystąpienia z Kościoła i zwolnienia się od świadczeń na jego rzecz i inne. Po protestach biskupów zastosowano wobec nich ostre represje, skonfiskowano część gazet katolickich, zniesiona została ambasada w Watykanie. Praktycznie Kulturkampf godziła również w Polaków w Rzeszy, jako katolików, i miała wobec nich charakter represji germanizacyjnych. Trwała do końca lat siedemdziesiątych.

Po zdobyciu przez II Rzeszę dominującej pozycji w Środkowej Europie, kanclerz Bismarck zainteresowany był w jak najdłuższym utrzymaniu pokoju w Europie. W tym celu doprowadził w 1873 r. do sojuszu wojskowego Niemiec, Austro-Węgier i Rosji (Sojusz Trzech Cesarzy), nakierowanego na współdziałanie wobec niebezpieczeństw rewolucji, a także będący zabezpieczeniem przeciwko wyłonieniu się sprawy polskiej niepodległości. Poparł też starania Rosji do zniesienia sankcji nałożonych na nią w rejonie Morza Czarnego po wojnie krymskiej. Ale, gdy w kolejnej wojnie rosyjsko-tureckiej w latach 1877/78 Turcja poniosła druzgocącą klęskę, wspólnie z Francją i Anglią przyczynił się do ograniczenia zdobyczy Rosji na Bałkanach. Rosja odstąpiła wówczas od sojuszu z II Rzeszą i Austro-Węgrami, zastępując go jedynie dwustronnym traktatem rosyjsko-niemieckim, gwarantującym wzajemnie neutralność, jeśli Niemcy nie zaatakują Francji, a Rosja Austro-Węgier. Natomiast II Rzesza zawarła w 1882 r. dwustronny sojusz z Austro-Węgrami, jakby gwarantując swą potęgą całość tej wielonarodowej monarchii. Sojusz ten przekształcił się w Trójprzymierze, gdy w 1882 r. dołączyły do niego Włochy, skonfliktowane z Francją z powo-

du Tunezji. Z kolei w następnym roku do trójprzymierza dołączyła Rumunia, poróżniona z Rosją.

W 1884/85 r. w Berlinie odbyła się konferencja 15 krajów europejskich w sprawie dokończenia kolonizacji Afryki. II Rzesza wzięła w niej czynny udział i w następnych dwu latach ekspedycje wojsk niemieckich podbiły i opanowały terytoria Togo i Kamerunu w Afryce środkowej, Namibii w części południowej kontynentu i Tanganiki na wschodnim wybrzeżu. Te ostatnie kraje przyjęły nazwę Niemiecka Afryka Południowo-Zachodnia i Niemiecka Afryka Wschodnia. W tych samych latach Niemcy zdobyli jako swe kolonie część wielkiej wyspy Nowej Gwineji i kilka sąsiednich archipelagów na Oceanie Spokojnym. Wszystkie te nabytki kolonialne były słabo zaludnione i liczba ich mieszkańców była 6-krotnie mniejsza od ludności II Rzeszy, przy 6-krotnie większej powierzchni.

Ostatnim cesarzem II Rzeszy był Wilhelm II (1888-1918), wnuk Wilhelma I, po matce także wnuk królowej brytyjskiej, Wiktorii. Za jego panowania uprzemysłowienie Niemiec postępowało w tempie najszybszym wśród państw europejskich. Dotyczyło to zwłaszcza przemysłów ciężkiego, chemicznego i elektrotechnicznego, skupionych w wielkich koncernach Kruppa, Siemens, IG-Farben. Wybudowany został Kanał Kiloński w poprzek Półwyspu Jutlandzkiego, skracający połączenie Bałtyku z Morzem Północnym o 700 km. W państwie umacniały się struktury władzy junkiersko-ziemiańskie i wojskowe. Ale także rozrastały się organizacje robotniczo-socjalistyczne, które skutecznie, poprzez strajki, walczyły o nowoczesne ustawodawstwo pracy. Między innymi wprowadzone zostały powszechne ubezpieczenia społeczne na wypadek choroby, kalectwa i starości.

Wilhelm II, despota i megaloman w życiu rodzinnym i dworskim, był rzecznikiem nacjonalizmu, m.in. prowadził ostrą akcję germanizacyjną na ziemiach zamieszkałych przez Polaków. Prowadził też nader aktywną politykę zagraniczną. Domagał się dla Niemiec "miejsca pod słońcem", czyli kolonii i koncesji w Afryce oraz w Chinach, gdzie Niemcy wzięli udział w stłumieniu powstania bokserów, występującego przeciwko europejskiej hegemonii i wyzyskowi. Angażował się też w konflikty na Bałkanach (1908) i w Maroku (1911), prowadził wyścig zbrojeń przez rozbudowę floty pancerników i powiększenie armii do 780 tys. ludzi (1913). Ta szowinistyczna, imperialistyczna polityka II Rzeszy i jej cesarza Wilhelma II była głównym powodem wybuchu I wojny światowej w 1914 r.

Hiszpania, Portugalia. W 1854 r. w Królestwie Hiszpanii rządy objęło stronnictwo Unii Liberalnej, opowiadające się za wprowadzeniem monarchii konstytucyjnej. Nie zmieniły się natomiast stosunki własnościowe na wsi, gdzie dominowały nadal wielkie feudalne latyfundia, które w 40% znajdowały się w posiadaniu Kościoła katolickiego. To też w 1857-61 miały miejsce liczne powstania chłopskie, w trakcie których chłopi samowolnie parcelowali majątki ziemskie pomiędzy siebie. Ostatecznie w 1868 r. królowa Izabela II została obalona i uciekła do Francji. Nowy król Amadeusz I Sabaudzki, syn króla włoskiego, również nie potrafił opanować chaosu i rewolucyjnej sytuacji w państwie i także sam abdykował. Nastąpił wtedy okres kilkuletniej wojny domowej, wszczętej ponownie przez karlistów.

W 1873 r. proklamowana została Republika Hiszpanii, przyjęto nową konstytucję i rozpoczęto reformy społeczne, lecz już w roku następnym wojsko przywróciło rządy monarchistyczne, obwołując królem Alfonsa XII Burbona (1874-85), syna Izabeli II. Stłumił on powstanie karlistów, oparł się w swych rządach na mieszczańskich i wprowadził częściowe reformy ustrojowe. W ich ramach powstały Partia Konserwatywna, grupująca ziemian, Partia Liberalna drobnej szlachty i burżuazji, a w 1879 r. Hiszpańska Socjalistyczna Partia Robotnicza, działająca początkowo nielegalnie. Po śmierci Alfonsa XII w 1885 r., królem został jego syn, urodzony w następnym roku, Alfons XIII (1886-1931). Pełnię władzy przejął on w 1902 r, po osiągnięciu wieku 16 lat, w czasie których rządy regencyjne sprawowała jego matka, królowa Maria Krystyna, z dynastii Habsburgów.

W ostatnich latach XIX w. nastąpił ostateczny rozpad hiszpańskiego imperium kolonialnego. W szczególności, po krótkiej wojnie ze Stanami Zjednoczonymi A.P., Hiszpania utraciła w 1898 r. swe kolonie zaoceaniczne, to jest wyspy Kuba, Portoryko i Filipiny. A resztki kolonii Wyspy Mariańskie i Karolińskie na Pacyfiku sprzedała w 1899 r. Niemcom. Natomiast w 1906 r. wzięła udział wraz z Francją w kolonialnym podziale, dotąd niepodległego, państwa Maroka w Afryce. W 1900 r. Hiszpania liczyła 18,6 mln. mieszkańców. Brak reform społecznych i stagnacja gospodarcza kraju powodowały liczną emigrację ludności do Ameryki.

W drugiej połowie XIX w. Portugalia była monarchią absolutystyczną. Panująca królowa Maria II i jej synowie przeprowadzili szereg udanych reform gospodarczych i politycznych. Nastąpił rozwój górnictwa cyny i wolframu oraz przemysłu, zwłaszcza rolno-spożywczego. Nie zmniejszyło to jednak w większym stopniu zacofania i nędzy ludności wiejskiej i robotników, ani nie umniejszyło dystansu cywilizacyjnego w stosunku do innych państw zachodniej i południowej Europy. To też w 1910 r. nastąpiło w Portugalii, po śmierci króla Carlosa w zamachu bombowym, obalenie monarchii i wprowadzenie wielu świeckich reform republikańskich, m.in. ograniczających wpływy Kościoła katolickiego i zakonów w państwie.

Zjednoczenie Włoch. Od czasu wojen napoleońskich idea risorgimento głoszona była powszechnie przez oświecone elity wszystkich księstw i królestw, których było na Półwyspie Apenińskim kilkanaście. Jego głównym ośrodkiem stało się w pierwszym dwudziestolecu drugiej połowy XIX stulecia Królestwo Sardynii (Piemontu), zaś głównymi realizatorami premier Piemontu, Camilo Cavour i gen. Giuseppe Garibaldi. Piemontski program zjednoczeniowy zakładał federację państw włoskich na wzór Związku Niemieckiego, zaś Garibaldi dążył do utworzenia demokratycznej republiki w drodze rewolucyjnych powstań ludowych.

Piemont, licząc na pomoc Francji, zawarł z nią sojusz wojskowy i w jego ramach oddał do jej dyspozycji 15-tys. korpus wojskowy w okresie wojny krymskiej. Gdy potem w 1859 r. Austria wypowiedziała wojnę Piemontowi, Francja przysłała jej w rewanżu z pomocą i wypowiedziała wojnę Austrii. Po klęskach pod Magentą i Solferino w Lombardii, wojska austriackie zostały wyparte z północnych Włoch, z wyjątkiem Republiki Wenecji. Napoleon III zawarł wtedy w Zurychu pokój z Austrią, przyłączając prowincję lombardzką do Francji. Po sprzeciwie Piemontu zo-

stała ona przekazana Włochom za przygraniczne tereny Sabaudii i Nicei, zamieszkałe w większości przez ludność francuską. W drodze plebiscytu do Królestwa Piemontu przyłączyły się wtedy jeszcze kraje środkowej Italii: Parma, Modena, Toskania i Romania (część Państwa Kościelnego).

Równocześnie na południu w Królestwie Obojga Sycylii wybuchło niepodległościowe powstanie miejscowej ludności. Na pomoc powstańcom pospieszył gen. Garibaldi, który w 1854 r. zorganizował w Genui oddział 1000 plebejskich ochotników ("czerwonych koszul"). Na ich czele, pod rewolucyjnymi sztandarami, zajął wyspę Sycylię i następnie w zwycięskim marszu dotarł do Neapolu, oswabdzając w ten sposób całe Królestwo Obojga Sycylii spod panowania Burbonów hiszpańskich. Garibaldi, jako zwolennik ustroju republikańskiego był potencjalnym zagrożeniem dla monarchistycznego Piemontu. Jednakże, w imię jedności Włoch, podporządkował się królowi Piemontu Wiktorowi Emanuelowi II, który dzięki temu został królem Królestwa Włoch, jakie ogłoszone zostało w marcu 1861 r. przez ogólnowłoski parlament w Turynie. W drodze plebiscytu przyłączone zostało do niego również całe południe Półwyspu Apenińskiego.

Kolejna wojna włosko-austriacka miała miejsce w 1866 r. Stawką jej była Republika Wenecka, ciągle jeszcze przynależna do Cesarstwa Austriackiego. Włączona została do Włoch praktycznie bez większych walk, a to dzięki rozbiciu armii austriackich w błyskawicznej siedmioletniej wojnie przez Prusy, z którymi Włochy kilka miesięcy wcześniej zawarły sojusz wojskowy. W pokoju wiedeńskim musiały jednak zrezygnować z południowego Tyrolu i Istrii (Triestu), zamieszkałych w większości przez Włochów.

Proces scalania wszystkich ziem włoskich w jedno państwo zakończyło przyłączenie Państwa Kościelnego w 1870 r., po jego opuszczeniu przez wojska francuskie w związku z wojną z Prusami. Gen. Garibaldi zorganizował wówczas na czele swej ochotniczej armii trzy marsze na Rzym i zajął go, mimo sprzeciwu papieża Piusa IX, który był przeciwny połączeniu z nowym państwem włoskim. Ostatecznie papieżowi pozostała zwierzchność tylko nad samym Watykanem. Praktycznie żadne mocarstwo przeciwko temu nie zaprotestowało i nie stanęło w obronie świeckiej władzy papieża, sprawowanej od wczesnego Średniowiecza. Pius IX jawił się bowiem jako najbardziej dogmatyczny, arcykonserwatywny i antyliberalny papież wszechczasów, m.in. przez swe encykliki o dogmacie Niepokalanego Poczęcia (1854), o supremacji Kościoła nad wszelką władzą świecką (1864) i nieomylności papieża w sprawach wiary i moralności (1870). Spotkały się one z powszechną krytyką współczesnych, a wierne papieżowi zakony jezuitów zostały wydalone z Niemiec i Francji. Po zjednoczeniu stolicą Królestwa Włoch od 1856 r. była Florencja, zaś od 1871 r. Rzym. Panowali w nim kolejno królowie Wiktor Emanuel I (1861-1878), Humbert I (1878-1900), Wiktor Emanuel II (1900-1946) i Humbert II (1946).

Po 1871 r. aż do 1914 r. Włochy nie prowadziły już żadnej wojny w Europie. Natomiast w latach po 1882 r. rozpoczęły ekspansję kolonialną na terytorium Afryki. W szczególności, w ciągu kilku lat zagarnęły Erytreę i Somalię we wschodniej Afryce, oraz narzuciły w 1889 r. swój protektorat Cesarstwu Abisynii. Gdy cesarz Menelik II wycofał się z zawartych porozumień, Włosi w 1894 r. wszczęli wojnę, którą przegrali i musieli zrezygnować z kolonizacji Abisynii. Kontynuując jednak swe ambicje kolonialne wdali się w 1911 r. w wojnę z Turcją i podbili, a następnie anektowali, Libię w Afryce północnej.

W ostatnim 30-leciu XIX w. również we Włoszech rozwinął się wielkoprzemysłowy kapitalizm. Duże ośrodki przemysłowe powstały wtedy w rejonie Mediolanu, Turynu, Genui, Werony i Livorno na północy. W północnych i środkowych Włoszech rozbudowano również znacznie sieci dróg bitych i kolejowych. Natomiast na południu Półwyspu Apenińskiego i na Sycylię rewolucja przemysłowa w XIX stuleciu jeszcze nie dotarła i utrzymała się tam bez większych zmian gospodarka rolniczo-hodowlana. W 1914 r. Włochy liczyły 35 milionów mieszkańców.

Dania, Skandynawia. W 1849 r. Królestwo Danii stało się królestwem konstytucyjnym. Uchwalona konstytucja wprowadzała dwuizbowy parlament, nadrzędność władzy ustawodawczej nad wykonawczą, niezależność sądownictwa oraz prawa wolności osobistej i publikacji. Nie obejmowała ona jednak księstw Szlezewiku i Holsztynu, zamieszkałych w większości przez ludność niemiecką. W 1854 r. konstytucję tę zmieniono na mniej liberalną i objęto nią również Szlezewik i Holsztyn, co stało się powodem protestów niemieckiej społeczności i Związku Niemieckiego.

W kolejnych latach spór się zaojgnął i w 1863 r. doprowadził do wojny, w której Prusy i Austria wystąpiły przeciwko Danii. Dania liczyła na pomoc zaprzyjaźnionych mocarstw, lecz nie udzieliły jej ani Anglia, Francja, czy Szwecja, ani też Rosja, zajęta w tym czasie tłumieniem polskiego powstania styczniowego. W 1864 r. walczące strony zawarły we Wiedniu traktat pokojowy, mocą którego Księstwo Holsztynu przejęte zostało przez Austrię, zaś Szlezewik zajęły Prusy. Był to duży cios dla Królestwa Danii, które utraciło wówczas 1/3 swego terytorium i 40 procent ludności.

Od 1864 r. w Danii, podobnie jak w całej Skandynawii, panował pokój zewnętrzny aż do I wojny światowej w 1914 r. Pracowici Duńczycy wykorzystali go na umocnienie gospodarcze swego państwa i budowę dobrobytu dla całego społeczeństwa. Charakterystyczne dla rozwoju gospodarczego Danii było oparcie go o struktury spółdzielcze, dominujące zwłaszcza w rolnictwie, przemyśle rolno-spożywczym i budownictwie mieszkaniowym.

Z powodu braku większych bogactw mineralnych (prócz glin i kamieni) w Danii rozwinęły się jedynie pewne określone gałęzie przemysłu, pracujące też w dużej mierze na eksport. Były to: budownictwo okrętowe, przemysł materiałów budowlanych, papierniczy, elektrotechniczny, nawozów sztucznych i browarnictwo. Rozwojowi gospodarczemu sprzyjała gęsta sieć dróg bitych i linii kolejowych, wybudowanych w drugiej połowie XIX w. Równolegle rozwijały się szkolnictwo i oświata, w czym znaczną rolę odgrywały uniwersytety ludowe. W literaturze największą popularność uzyskał Christian Andersen, głównie za baśnie, z których m.in. "Dziewczynka z zapawkami" i "Brzydkie kaczątko" weszły do klasyki literatury światowej.

Od 1814 r. Szwecja i Norwegia połączone były unią personalną w jedno Królestwo Szwecji i Norwegii. Przez

całe drugie półwiecze XIX stulecia rządzący Królestwem starali się utrzymać neutralność we wszystkich konfliktach w regionie. Jednakże neutralność podczas wojny krymskiej w latach 1854-56 wyraźnie wymierzona była przeciwko Rosji, gdyż umożliwiła flocie angielskiej wpłynięcie na Bałtyk i prowadzenie tam działań wojennych przeciwko flocie rosyjskiej oraz ostrzeliwanie rosyjskich portów bałtyckich. Królestwo utrzymało też pełną neutralność w czasie powstania styczniowego w 1863 r. w Królestwie Polskim, mimo deklarowania poparcia i sympatii propolskich. Nie wzięło też bezpośredniego udziału w wojnie Prus i Austrii przeciwko Danii w 1863/64 r. W 1866 r. król Karol XV Bernadotte (1859-72), opierając się na partiach ludowej i liberalnej, zreformował parlament, zniósł też ostatnie przywileje szlachty i Kościoła.

Królestwo Szwecji i Norwegii obejmowało cały Półwysep Skandynawski. Był on bardzo słabo zaludniony, a to głównie z uwagi na surowy klimat i góry, dominujące na półwyspie, którego tylko ok. 8 % powierzchni zdadne było pod uprawy rolne. Za to, w odróżnieniu od Danii, kraj bogaty był w kopaliny naturalne, jak rudy żelaza, cynku, ołowiu, miedzi, uranu, także złota i srebra. Wielkim bogactwem półwyspu są również lasy i liczne rzeki o dużych spadkach. To też Szwedzi rozbudowali przemysł: wydobywczy rud metali, hutniczy, drzewny, papierniczy i energetyczny w oparciu o elektrownie wodne. Rozwinięto również na dużą skalę rybołówstwo, zwłaszcza wzdłuż wybrzeży norweskich i hodowlę bydła. W 1900 r. Królestwo posiadało 7,4 mln mieszkańców, przy czym Szwecję zamieszkiwało 2,3 razy więcej ludności niż Norwegię.

Unia szwedzko-norweska przetrwała do czerwca 1905 r., kiedy została jednostronnie wypowiedziana przez parlament norweski. Groziło to wybuchem wojny domowej, lecz nie doszło do niej na skutek ugodowego stanowiska partii socjaldemokratycznej Szwecji. We wrześniu, po wzajemnych pertraktacjach, likwidację unii zaakceptowały parlamenty obu nowych państw. Po czym Norwegia przyjęła, podobnie jak Szwecja, ustrój królestwa konstytucyjnego, a na jego tronie zasiadł książę Karol, syn króla Danii, przyjmując imię Haakona VII (1905-57).

Rosja, wojna krymska. W 1852 r. między Rosją i Turcją rozpoczął się spór o prawa duchowieństwa prawosławnego, względnie katolickiego do opieki nad miejscami świętymi i niemahometańską ludnością imperium tureckiego. W spór wmisczały się Francja i Wielka Brytania, którym zależało na podsycaniu wrogości między Turcją i Rosją. Ich interwencję poparły Prusy i Austria, które również opowiedziały się za rozszerzeniem swoich stref wpływów w Turcji i za rewindykacją jej dotychczasowych zobowiązań wobec Rosji.

W lutym 1853 r. Mikołaj I skierował do Turcji ultimatum w sprawie przekazania pod opiekę Rosji wszystkich prawosławnych obywateli w Imperium Osmańskim. Gdy sułtan ultimatum odrzucił, wojska rosyjskie weszły do księstw naddunajskich: Wołoskiej i Mołdawii. Wówczas Turcja wypowiedziała Rosji wojnę i jej wojska zaatakowały rosyjskie terytoria na Kaukazie, skąd zostały szybko odparte, a flota turecka zniszczona w bitwie morskiej pod Synopą w południowej części Morza Czarnego.

W marcu 1854 r. w obronie Turcji do wojny przystąpiły Anglia i Francja i ich okręty wojenne wpłynęły do Cieśniny Dardaneelskiej. Oba mocarstwa, wykorzystując swe panowanie na morzach, dokonały szeregu bombardowań i prób desantu w Finlandii, Zatoce Fińskiej, na wyspach Alandzkich na Bałtyku, w Pietropawłowsku na Kamczatce oraz w Odessie i Kerczu na Morzu Czarnym. Równocześnie Prusy i Austria zawarły porozumienie w obronie Turcji, Austria przeprowadziła mobilizację swych wojsk, koncentrując je na granicy Mołdawii i Wołoszczyzny, które Rosjanie musieli opuścić. Z tego też okresu pochodzi powiedzenie Mikołaja I, że "najgłępszym królem polskim był Jan Sobieski, ponieważ obronił Wiedeń przed Turkami, zaś najgłępszym cesarzem Rosji jest on sam, gdyż pomógł Austrii zdławić powstanie węgierskie."

We wrześniu 61 tys. sprzymierzonych wojsk brytyjskich, francuskich i tureckich wylądowało na Krymie. Zajął go bez większych walk, z wyjątkiem miasta-twierdzy Sewastopol, którego oblężenie trwało przez 11 miesięcy. W międzyczasie zmarł car Rosji Mikołaj I, a tron po nim przejął jego syn Aleksander II (1855-81).

Po zdobyciu przez sprzymierzonych Sewastopola, wojna krymska trwała jeszcze prawie pół roku, ale działania wojenne ograniczyły się już tylko do terenów Zakaukazia i rzadkich ataków floty brytyjskiej na miasta rosyjskie nad Bałtykiem i Morzem Białym. Trwała też angielska blokada cieśnin duńskich, uniemożliwiająca Rosji eksport zboża i innych towarów. Wojna ostatecznie zakończona została w marcu 1856 r. traktatem pokojowym w Paryżu. Zgodnie z nim Rosja musiała odstąpić południową część Besarabii Turcji, która utrzymała też protektorat nad Mołdawią, Wołoszczyzną i Serbią, Morze Czarne ogłoszone zostało jako neutralne, zaś mocarstwa zachodnie przejęły opiekę nad całą ludnością chrześcijańską w imperium tureckim.

Siódma wojna rosyjsko-turecka, przez poszerzenie jej o wojnę krymską, przy udziale Wielkiej Brytanii i Francji, zakończyła się więc przegraną Rosji. Upokarzający dla Rosji był zwłaszcza zakaz posiadania floty wojennej i budowy twierdz przybrzeżnych na Morzu Czarnym. Wojna wykazała zacofanie techniczne i gospodarcze Rosji, głównie w rozwoju szlaków komunikacyjnych i budowie okrętów wojennych, korupcję i niedowład w zaopatrzeniu wojsk oraz nieudolność dowódców. Np. z braku połączenia kolejowego zaopatrzenie na front krymski dowożone było przez bezdroża Ukrainy wozami zaprzężonymi w woły. O zacofaniu technicznym świadczyło m. in. wyposażenie piechurów rosyjskich w karabiny skałkowe, ładowane przez lufę, podczas gdy Brytyjczycy i Francuzi posługiwali się znacznie sprawniejszymi karabinami odtłocowymi.

To też po wojnie krymskiej Aleksander II zdecydował się na wprowadzenie szerokich reform społecznych i gospodarczych. Najważniejszą z nich była reforma uwłaszczeniowa na wsi, jaka po wieloletnich przygotowaniach weszła w życie, przez wydanie w lutym 1861 r. carskiego manifestu o reformie, wraz z towarzyszącymi mu ustawami. Zgodnie z nimi właściciele ziemscy nie mieli już prawa dysponować chłopami, karać ich, czy przesiedlać. Chłopi zaś mogli nabywać ziemię na własność i otrzymywali nadziały gruntowe za część nominalnej ich wartości i na wieoletnie raty.

Praktycznie pełna realizacja reformy agrarnej trwała kilkanaście lat, była korzystna dla państwa i właścicieli

ziemskich, którzy otrzymali pieniądze. Natomiast chłopci otrzymali ziemię, ale obciążeni zostali, poza opłatami podatkowymi, także długoletnimi, wysoko oprocentowanymi, spłatami wykupowymi. Kręgi rewolucyjno-demokratyczne i liberalne w Rosji krytykowały tę reformę carską za jej połowiczność i przerzucenie kosztów na wieś, a w różnych guberniach dochodziło do wystąpień chłopskich. Spotkały się one z ostrymi represjami, aresztowaniami, sądami i zsyłkami na katorgę.

W styczniu 1863 r. w Królestwie Polskim wybuchło powstanie niepodległościowe Polaków. Przybrało od początku formę wojny partyzanckiej. Dlatego, mimo skierowania do jego stłumienia ok. 300 tys. wojska, trudno było uporać się z rozproszonymi wypadami powstańców. Zwłaszcza, że oprócz Królestwa, powstanie objęło również część terytorium Litwy i Wołyn. Stłumione zostało pod koniec 1863 r., ale pojedyncze wystąpienia powstańców trwały do jesieni 1864 r. Jeszcze w trakcie insurekcji, w marcu 1864 r. Aleksander II zdecydował się na przeprowadzenie w Królestwie reformy uwłaszczeniowej.

Równocześnie, równoległe z reformą agrarną, w latach sześćdziesiątych XIX w. wprowadzone zostały w Rosji reformy w sądownictwie cywilnym i wojskowym, wojskowości, szkolnictwie wszystkich typów, finansach państwowych. Duże znaczenie miało wprowadzenie organów samorządowych w guberniach i powiatach w postaci tzw. urzędów ziemskich. Miały zajmować się one podniesieniem poziomu technicznego rolnictwa, rozwojem oświaty, opieki społecznej, szpitalnictwa, miejscowego handlu i przemysłu oraz budownictwem lokalnych dróg i mostów.

W swej polityce zagranicznej dyplomacja rosyjska przez 15 lat zabiegała o zniesienie restrykcji w rejonie Morza Czarnego, jakie nakładał paryski traktat po wojnie krymskiej. W tym celu Rosja starała się o poparcie Francji, Austrii i Prus. Lecz Francja obyła się bez pomocy w swej krótkiej wojnie z Austrią o zjednoczenie Włoch w 1860 r., zaś Austrię różniły z Rosją rozbieżne interesy na Bałkanach. Jedynie Prusy wsparły roszczenia Rosji, a to za cenę jej neutralności w wojnie prusko-francuskiej w 1870 r. Doszło wówczas do konferencji mocarstw europejskich w Londynie, na której Rosja odzyskała możliwość posiadania floty wojennej i budowy umocnień na wybrzeżach Morza Czarnego.

W 1872 r. cesarz Aleksander II wziął udział w zjeździe trzech cesarzy - Niemiec, Austrii i Rosji - jaki odbył się w Berlinie w celu utrwalenia współpracy tych trzech monarchii konserwatywnych przeciwko ruchom republikańskim i Francji. Zawarty w następnym roku polityczno-wojskowy sojusz, nawiązujący do tradycji Świętego Przymierza, przetrwał jednakże tylko kilka lat.

Przez całą drugą połowę XIX w. Rosja prowadziła intensywną eksplorację terytoriów w Azji i na Dalekim Wschodzie. W wyniku pertraktacji z Chinami w 1658 r. do Rosji przyłączony został Kraj Nadamurski, położony na północ od rzeki Amur, oraz Kraj Ussuryjski, gdzie Rosjanie założyli kilka nowych miast, w tym Chabarowsk i wielki niezamarzający port Władywostok nad Morzem Japońskim. Od 1853 r. Rosja zaanektowała również północną część wyspy Sachalin, zaś w 1875 r. jego część południową, w zamian za szereg wysp Archipelagu Kurylskiego, przekazanych Japonii. Natomiast w 1867 r. sprzedała Stanom Zjednoczonym Półwysep Alaskę za 7,2 mln dolarów.

Równocześnie w latach 1868-87 Cesarstwo Rosyjskie dokonało sukcesywnych podbojów Chanatów Chiwy, Buchary, Samarkandy i Taszkentu w Środkowej Azji. Zamieszkałe one były przez plemiona Kirgizów, Kazachów, Uzbeków, Tadżyków i inne, częściowo prowadzące koczowniczy tryb życia i funkcjonujące w zacofanych strukturach feudalno-patriarchalnych.

Bezpośrednio po wojnie krymskiej Rosja nie angażowała się w większym stopniu w sprawy bałkańskie, by nie narazić się mocarstwom zachodnim. Jednakże ruchy narodowo-wyzwoleńcze na Półwyspie Bałkańskim narastały nieustannie, wymuszając od Rosji aktywne ich wspieranie. W 1875 r. wybuchły powstania w Bośni i Bułgarii, a rok później Serbia i Czarnogóra wypowiedziały wojnę Turcji. Wojska tureckie bezwzględnie rozprawiły się z powstańcami bułgarskimi i rozbiły siły serbskie, mimo ich wsparcia przez tysiące ochotników z Rosji i całej Europy. Wówczas, po wcześniejszym zapewnieniu neutralności Austrii i Niemiec, do wojny przystąpiła także Rosja.

Mimo problemów, związanych z niedokończoną reorganizacją swych sił zbrojnych i trudnościami w zaopatrzeniu, oraz twardego oporu tureckiego, w styczniu 1878 r. Rosjanie znów, jak w 1829 r., podeszli w pobliże Stambułu. Znów mogli go zdobyć, czego nie uczynili ze względu na stanowisko mocarstw zachodnich, ciągle opowiadających się za utrzymaniem Imperium Tureckiego, a przeciwko hegemoni Rosji we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Gdy więc w lutym 1878 r. zawarty został traktat pokojowy rosyjsko-turecki w San Stefano pod Stambułem, mocarstwa zachodnie zażądały jego rewizji. Dokonano ją po kilku miesiącach na Kongresie Berlińskim z udziałem Anglii, Francji, Austro-Węgier, Niemiec, Rosji i Turcji. Ograniczono na nim wielkość Bułgarii, która nadal miała być uzależniona od Turcji, zmniejszono też terytorium Serbii i Czarnogóry, jednak przyznając im i Rumunii pełną niepodległość. Rosja odzyskała południową Besarabię, Bośnia dostała się pod administrację Austrii, zaś Turcja utrzymała jeszcze Macedonię i Albanie.

Zwycięska wojna rosyjsko-turecka nie wpłynęła na osłabienie demokratycznych i socjalistycznych ruchów opozycyjnych w Rosji. Były one wszakże skutecznie i bezwzględnie zwalczane przez tajną policję i żandarmerię. Niektóre z bardziej radykalnych organizacji zmieniły więc swą taktykę działania i w odpowiedzi na terror policyjny zaczęły stosować terror antypaństwowy. Dotyczyło to m.in. organizacji "Narodna Wola", której komitet wykonawczy podjął decyzję o zabiciu cara. Po kilku nieudanych próbach, z których car wychodził bez szwanku, w dniu 1 marca 1881 r. Aleksander II zginął w zamachu bombowym. Tron po nim przejął syn Aleksander III (1881-94).

Śmierć Aleksandra II w niczym nie wpłynęła na funkcjonowanie i politykę caratu. Odczuli ją natomiast Żydzi, wobec których rozpoczęły się pogromy, gdyż oskarżano ich o uczestnictwo w spisku na życie cara. Znamienne, że to właśnie Aleksander II w 1860 r. zniósł represyjne prawa wprowadzone wobec ludności żydowskiej w Rosji w 1792 r. przez Katarzynę II. Dotyczyły one przymusowego osiedlania się w wyznaczonych strefach, gdzie żyli w skrajnej nędzy. Od 1860 r. mogli osiedlać się w całej Rosji. A po 1871 r. setki tysięcy Żydów na zawsze opuściło Rosję, emigrując do USA i Europy Zachodniej, głównie do Francji i Austrii.

Reforma uwłaszczeniowa wsi spowodowała wielką podaż robotników najemnych, przemieszczających się do miast, co wpłynęło na przyspieszenie rozwoju kapitalistycznych form gospodarki w Rosji. Dotyczyło to zwłaszcza przedsiębiorstw przemysłowych, budownictwa kolejowego, bankowości i towarzystw akcyjnych. Np. produkcja węgla kamiennego, wynosząca w 1860 r. 300 tys. ton wzrosła w 1900 r. do 16 mln. ton, a surówki żelaza odpowiednio z 330 tys. do 3 mln. ton. Podobne wskaźniki wzrostu występowały w produkcji stali, miedzi, przemysłu maszynowego, cukru buraczanego. Szczególnie szybko rozwijało się budownictwo kolejowe. Gdy w 1860 r. w Rosji było tylko 3 tys. km szlaków kolejowych, to na początku XX w. już 54 tys. km, w tym połączenie transsyberyjskie Petersburga z Władywostokiem na Dalekim Wschodzie. W 1900 r. Rosja liczyła ok. 128 mln ludności, Petersburg 1,5, Moskwa 1,1, Warszawa prawie 700 tys. mieszkańców.

W ostatniej dekadzie XIX w. nastąpiło znaczne pogorszenie się stosunków, zwłaszcza gospodarczych, między Niemcami i Rosją, która przybliżyła się wtedy do Francji, zawierając z nią konwencję wojskową o wzajemnej pomocy na wypadek agresji Niemiec na Francję, lub Austrii na Rosję. Car Aleksander III umarł w 1894 r. Następcą został jego syn Mikołaj II (1894-1917), który kontynuował po ojcu politykę samowładnego absolutyzmu.

W 1896 r. Chiny zadłużone wobec Rosji, po przegranej wojnie z Japonią, zgodziły się na budowę kolei wschodniocchińskiej przez Mandżurię na Półwysp Liaotuiński i jego dzierżawę na 25 lat, wraz z portami Dalnyj i Port Artur. W ten sposób Rosja wzięła udział, wraz z zachodnimi mocarstwami morskimi Wielką Brytanią, Francją i Niemcami, w akcji zajmowania przez nich różnych enklaw portowych na wybrzeżu Chin na swe bazy handlowe i wojenne. Wzięła też udział w walkach przeciwko chińskiemu powstaniu Bokserów, okupując terytorium Mandżurii.

Stało się to powodem zatargów, a następnie wojny japońsko-rosyjskiej, rozpoczętej w lutym 1904 r. napaścią Japończyków, bez uprzedzenia, na flotę rosyjską, bazującą w Port Arturze. Po kilku bitwach na otwartym morzu, ostrzale okrętów w porcie i kolizjach, cała rosyjska flota dalekowschodnia została w 1904 r. zniszczona. Walki prowadzone na lądzie w Mandżurii były także bardzo krwawe, zakończyły się kapitulacją Rosjan w oblężonym Port Arturze w styczniu 1905 r. Najtragiczniejszy dla Rosji był pogrom (27 maja) w Cieśninie Czuszimskiej wojennej floty bałtyckiej, jaka po 9-miesięcznym rejsie przez trzy oceany, przyplłynęła w maju na Morze Japońskie, już po kapitulacji wojsk rosyjskich w Mandżurii. Wojnę zakończył traktat pokojowy w sierpniu, zawarty przy mediacji Stanów Zjednoczonych. Zgodnie z nim Rosja oddała Południowy Sachalin i kolej mandżurską Japonii, która przejęła również dzierżawę Półwyspu Liaotuińskiego z Port Arturem.

Wojna z Japonią była w Rosji od początku bardzo niepopularna, a ponoszone klęski spowodowały wielki wzrost nastrojów antycarskich. Opozycyjne grupy robotnicze, socjalistyczne i rewolucyjne szybko wzrastały i nabrały rozmachu strajki i różne akcje protestacyjne, formułujące postulaty społeczno-polityczne pod adresem władzy carskiej. M.in. 22 stycznia 1905 r. zorganizowany został w Petersburgu pochód robotników, zamierzających pomaszerować pod Pałac Zimowy z petycjami do cara. Pokojowy pochód, liczący ok. 30 tys. ludzi, z ikonami, portretami cara i chorągwiami, został jednak ostrzelany przez wojsko, przy czym zginęło ok. tysiąc ludzi, a kilka tysięcy zostało rannych. Ta "krwawa niedziela" zniszczyła mityczną wiarę dużej części ludności robotniczej i chłopskiej do cara i stała się zapłonem wielkich strajków drukarzy, kolejarzy, nauczycieli, urzędników, aktorów, ekspedientów sklepowych w całej Rosji. Doszło też do buntu załogi pancernika "Potiomkin" i wielu innych okrętów, oraz zbrojnych wystąpień rewolucyjnych w ośrodkach przemysłowych Moskwy, Uralu, na Łotwie i w Królestwie Polskim.

Napór rewolucji 1905 r. nie załamał caratu, ale Mikołaj II zmuszony został do wprowadzenia zmian w swym jedynowładztwie. Inspirowany przez premiera rządu Wittego podpisał dekret, uznający wolność słowa, prasy i zapowiadający reformy socjalne. W kwietniu 1906 r. utworzony został, w drodze wyborów pośrednich, pierwszy rosyjski parlament, I Duma Państwowa. Okazał się jednak dla cara zbyt opozycyjny, został więc przez niego rozwiązany i rozpisano nowe wybory do nowej Dumy. Wywołało to serię buntów w wojsku i strajków robotniczych, stłumionych przez władze. Również II Dumę car rozwiązał i dopiero III Duma, wybrana w październiku 1907 r., w oparciu o nowe reakcyjne prawo wyborcze, przetrwała całą swą 5-letnią kadencję, niemal całkowicie podporządkowując się woli cara i polityce nowego premiera Piotra Stołypina.

Równocześnie opadła fala wystąpień rewolucyjnych w miastach., m.in. na skutek bezlitosnych represji Stołypina wobec rewolucjonistów i terrorystów. To też dokonano na niego kilka zamachów i w 1910 r. został zastrzelony w teatrze przez terrorystę na oczach cara. Rewolucja 1905 r. w Rosji zakończyła się więc niepowodzeniem, lecz wywarła wielki wpływ na rosyjski i międzynarodowy ruch robotniczy i stanowiła zapowiedź późniejszych rewolucji i walk narodowowyzwoleńczych po I wojnie światowej w całej Europie.

W okresie od końca XIX w. do I wojny światowej gospodarka Rosji charakteryzowała się szybkim rozwojem w wielu dziedzinach wytwórczości. Następową monopolizacją przemysłu, będącego w dużej mierze w rękach zachodnich koncernów i rozwój kapitalizmu finansowego. Po pierwszych kilku latach XX w. kryzysu ekonomicznego do 1913 r. produkcja przemysłowa uległa podwojeniu, a liczba zatrudnionych w przemyśle wzrosła do 3 mln. Rozrastały się też szybko miasta. Intensywnie rozwijała się kolonizacja Syberii. W rolnictwie Stołypin wprowadził własność prywatną ziemi, którą chłopci mogli nabywać (zamiast dzierżawić) za niskoprocentowane kredyty, udzielane przez specjalnie w tym celu powołaną sieć banków. Tym nie mniej sytuacji w rolnictwie rosyjskim była niezmiennie zła. Ludność wiejska stanowiła 3/4 ogółu ludności imperium, choć trwała jej ciągła migracja do miast. O pomyślnym zaopatrzeniu w żywność decydowały dobre urodzaje. Gdy były złe, zwykle z powodu nieprzewidywalnych warunków pogodowych, dochodziło niejednokrotnie do głodu w niektórych regionach kraju.

W ostatnich kilku latach przed I wojną światową ujawnił się w Rosji nawrót fermentu rewolucyjnego, zwłaszcza wśród robotników wielkoprzemysłowych i chłopstwa. Iskłą zapalną tych tendencji rewolucyjnych była tzw. "masakra nad Leną". Miał tam miejsce strajk ośmiu tysięcy robotników w kopalniach złota, żądających wzrostu płac oraz poprawy nieludzkich warunków i 8-godz. dnia pracy. Strajk zakończył się zaarrestowaniem przywódców strajku i ostrzelaniem przez wojsko protestującego tłumu robotników, wśród których było 500 ofiar zabitych i rannych.

Gdy w 1912 r. strajkowało w Rosji ogółem ok. miliona osób, to w 1913 - 1270 tys., a w pierwszych siedmiu miesiącach 1914 r. - 1300 tys.

Ostatnie 2-3 dekady lat przed wybuchem I wojny światowej były w Rosji bardzo korzystne w zakresie rozwoju oświaty, nauki, kultury i sztuki. Przybyło kilka wyższych uczelni (Tomsk, Saratow, Perm, Rostów), Towarzystw Naukowych, a po 1905 r. społecznych Uniwersytetów Ludowych. Rozwinęło się znacznie szkolnictwo średnie, a zwłaszcza podstawowe. To ostatnie w dużej mierze dzięki działalności ziemstw, to jest samorządów lokalnych, było też wiele szkół cerkiewno-parafialnych. Rozwijała się szybko nauka w wielu dziedzinach: matematyki (Aleksander Korwin), chemii (Dymitr Mendelejew), łączności radiowej (Aleksander Popow), konstrukcji raketowych (Konstanty Ciolkowski), fizjologii (Iwan Pawłow). Szczególne osiągnięcia uzyskano w badaniach Syberii, Dalekiego Wschodu i Arktyki. W wielu ekspedycjach badawczych brali udział Polacy, m.in. Benedykt Dybowski (fauna Bajkału), Jan Czerski (Góry Czerskiego), Aleksander Czekanowski (Góry Czekanowskiego). Spore osiągnięcia notowała architektura, malarstwo, rzeźba, muzyka, teatr, balet i literatura piękna (Lew Tołstoj, Antoni Czechow, Maksym Gorki, Iwan Bunin).

W 1907 r. zakończona została wieloletnia rywalizacja Rosji z Wielką Brytanią o panowanie w Persji przez zawarcie dwustronnego porozumienia, ustalającego strefy wpływów w tym państwie. Równocześnie dyplomacja rosyjska włączyła się intensywnie w konflikty bałkańskie, wspierając panslawistyczne dążenia Serbii, ale nie angażując się bezpośrednio w wojny bałkańskie 1912/13. Skończyły się one wprawdzie ostateczną porażką Turcji, lecz Rosja równocześnie utraciła swe wpływy w nowych państwach bałkańskich na rzecz Austro-Węgier (Bośnia, Rumunia, Bułgaria), Wielkiej Brytanii (Grecja) i Włoch (Albania).

Konflikty na Bałkanach stały się powodem wybuchu w 1914 r. I wojny światowej. Jej podstawą były sprzeczności interesów i podział państw europejskich na bloki militarne. Głównymi z nich były: Trójprzymierze Niemiec, Austro-Węgier i Włoch oraz Trójporozumienie (Ententa) W. Brytanii, Francji i Rosji. Dla Rosji wojna zaczęła się 1 sierpnia, gdy Rzesza Niemiecka wypowiedziała jej wojnę. Niemcy rozpoczęli swą rosyjską ofensywę 4 sierpnia od zbombardowania i spalenia przygranicznego Kalisza w Kongresówce.

Ziemie polskie pod zaborami. Po zawirowaniach Wiosny Ludów na ziemiach polskich wszystkich trzech zaborów panował spokój. Wszędzie postępował rozwój gospodarczy, a to za przyczyną pierwszej rewolucji przemysłowej, która powoli wkraczała na terytoria polskie z Zachodu. Największe uprzemysłowienie dokonało się na Górnym Śląsku w zaborze pruskim. Rozbudowały się tam głównie hutnictwo żelaza i cynku oraz górnictwo węgla kamiennego, którego wydobycie z 37 tys. ton w 1800 r. wzrosło do 4,6 mln ton w 1864 r. Na wielką skalę rozwinęły się manufaktury włókiennicze i tekstylne w Łodzi i Pabianicach w Królestwie Polskim. We wszystkich zaborach powstał też znaczący przemysł przetwórstwa rolnego, spożywczy i drzewny. W Poznaniu duże zakłady metalurgiczne założył Hipolit Cegielski, a w Krakowie Ludwik Zieleniewski. W 1853 r. we Lwowie aptekarz Ignacy Łukasiewicz dokonał jednego z największych wynalazków stulecia, konstruując lampę naftową. Konsekwencją tego było rozpoczęcie eksploatacji złóż ropy naftowej w rejonie Jasta.

Powstawaniu przemysłu towarzyszył rozwój komunikacji przez wprowadzenie kolei żelaznych. Jedną z pierwszych linii kolejowych na ziemiach polskich był szlak łączący Warszawę z Krakowem i Wiedniem, wybudowany w latach 1840-48. We wszystkich trzech zaborach trwała koniunktura w handlu, upowszechniała się oświata, rozwijało czytelnictwo i piśmiennictwo.

Znaczny postęp nastąpił również w rolnictwie, zwłaszcza w zaborze pruskim, gdzie po 1808 r. wprowadzono etapami uwłaszczenie gospodarstw chłopskich na zasadzie pełnego odszkodowania dla właścicieli ziemskich. Liczne drobne gospodarstwa chłopskie zostały zlikwidowane. Inne, powiększone obszarowo, wraz z dużymi, mocnymi kapitałowo, folwarkami, zdolne były do zastosowania nowoczesnej techniki. Zapoczątkowano melioracje gruntów, stosowanie nawozów sztucznych i mechanizację prac rolnych (siewniki, młockarnie, sieczkarnie, młyny do zbóż).

Gorzej przedstawiała się sytuacja w rolnictwie zaboru carskiego, gdzie dłużej utrzymywały się feudalno-pańszczyźniane struktury, oraz w Galicji, na skutek wielkiego rozdrobnienia tamtejszych gospodarstw rolnych. Wszędzie jednak umocniły się folwarczne majątki obszarnicze, korzystające z pracy najemnej, świadczonej głównie przez bezrolną ludność wiejską. Wzrosła znacznie powierzchnia gruntów ornych, przeznaczanych pod uprawy buraków cukrowych i roślin pastewnych, w związku z dużym rozwojem hodowli zwierzęcej. Tym nie mniej w połowie wieku na skutek klęsk żywiołowych i kilkuletnich nieurodzajów w Galicji, oraz na Śląsku Górnym i Cieszyńskim zapanowały głód i epidemia, w wyniku których zmarło na Podkarpaciu 200 tys., na Śląsku 60 tys. ludzi.

Po klęsce "sprawy polskiej" w okresie Wiosny Ludów we wszystkich trzech zaborach miały miejsce represje w stosunku do polskich organizacji niepodległościowych. Wywoływało to wszak często skutek odwrotny od zamierzonego, przyczyniając się do wzrostu poczucia jedności i świadomości narodowej. W tej mierze duży wpływ miało spopularyzowanie dzieł współczesnych trzech romantycznych wieszczów narodowych: Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego i Zygmunta Krasińskiego oraz utworów muzycznych Fryderyka Chopina, a także licznych książek o tematyce historycznej Józefa Ignacego Kraszewskiego, twórcy polskiej powieści masowej. W zaborze rosyjskim działał kompozytor Stanisław Moniuszko, autor licznych pieśni opartych na motywach ludowych (mazurki, kujawiaki) i oper (Halka, Flis, Verbum). Pisarz Oskar Kolberg opracował wielotomowe dzieło o historii, obyczajach i folklorze większości regionów polskich. Wszystko to potęgowało świadomość narodową Polaków, którzy nie przestali też marzyć o odzyskaniu niepodległości narodowej, upatrując jej realizację w przewidywanych konfliktach zbrojnych między państwami zaborczymi i pomocy zewnętrznej, przede wszystkim z Francji.

Pewne nadzieje stworzyło też wstąpienie na tron rosyjski Aleksandra II, zwłaszcza gdy przeprowadził częściową liberalizację stosunków politycznych, jakby odtwarzając Królestwo Polskie. Nastąpiła mianowicie amnestia dla więźniów politycznych, złagodzone cenzurę prasową, utworzone zostało ziemskie Towarzystwo Rolnicze, które-

mu przewodniczył hrabia Andrzej Zamoyski. Było ono zapowiedzią reform agrarnych, jakie Aleksander II przygotowywał, starając się o przychylność polskiej szlachty i ziemiaństwa.

W kwestii sposobów wprowadzenia uwłaszczenia na wsi istniały jednak zasadnicze różnice wśród polskiej społeczności. Ziemianie chcieli jak największych odszkodowań, bogate kręgi mieszczaństwa i burżuazja widziały w nim szansę na umocnienie rynku wewnętrznego. Natomiast polskie organizacje na emigracji, a także liczne radykalne grupy, zwłaszcza młodej inteligencji i studentów wiązały uwłaszczenie dodatkowo z postulatami niepodległości narodowej i demokracji władzy. W tym też duchu prowadzona była szeroka akcja propagandowa po przez tajne pisma, ulotki, odezwy i manifestacje publiczne.

Władze carskie próbowały się przeciwstawić tym niepodległościowym nastrojom i zdecydowały się na częściowe ustępstwa wobec narodowych żądań polskich. Powołana została Rada Stanu przy namiestniku, którym był, przychylny Polakom, książę Michał Gorczakow, i przywrócono Komisję Wyznań i Oświecenia Publicznego, na której czele stanął margrabia Aleksander Wielopolski. Z jego inicjatywy i staraniem w krótkim czasie zreformowano szkolnictwo, przywracając jego polonizację, utworzono Szkołę Główną (uniwersytet) w Warszawie, a także zreorganizowano i spolonizowano administrację, wprowadzono wybory do samorządów lokalnych i in. Wszystkie te działania opozycja traktowała jednakże tylko jako wyraz słabości caratu. Manifestacje nie ustawały, a krwawe starcie, do jakiego doszło pomiędzy manifestantami a wojskiem w dniu 8 kwietnia 1861 r. w Warszawie (ok. 100 ofiar śmiertelnych), przekreśliło szansę na współpracę ludności polskiej z rządem Wielopolskiego.

W Królestwie rozszerzył się wówczas szeroko ruch biernego oporu, polegający głównie na gromadzeniu się wiernych w kościołach, gdzie śpiewano pieśni patriotyczne i prowadzono agitację antycarską. Natomiast radykalne ugrupowania, głównie lewica patriotyczna, zwana "Czerwonymi", opowiedziały się za podjęciem otwartej walki i przystąpiła do przygotowywania powstania. W końcu 1862 r. konspiracja "Czerwonych" obejmowała ok. 20 tys. członków i planowała przeprowadzenie insurekcji wiosną 1863 r. Spiskiem kierował Komitet Centralny Narodowy, któremu przewodniczyli kpt. Jarosław Dąbrowski, aresztowany w sierpniu 1862, w wyniku denuncjacji, i osadzony w Cytadeli, oraz oficer Zygmunt Padlewski i student kijowski Stefan Bobrowski. Współdziałali oni z grupą zrewolucjonizowanych oficerów rosyjskich i z pisarzem Aleksandrem Hercenem, redagującym opozycyjne pismo "Koło".

Odrębnie rozwijała się niepodległościowa konspiracja, grupująca ziemiaństwo, arystokrację i bogate warstwy mieszczaństwa, zwana obozem "Białych". Korzystając ze struktur Towarzystwa Rolniczego utworzyli oni sieć swych placówek w całym Królestwie, a także na Litwie i Ukrainie, którymi kierowała Dyrekcja. Ich program różnił się od programu "Czerwonych" tylko tym, że postulowali uwłaszczenie chłopów za wysokim odszkodowaniem i odsunięciem powstania na dalsze lata. Wielopolski wdział szansę na dogadanie się z "Białymi" i zrealizował część ich żądań. Wprowadził więc między innymi nową ustawę szkolną, przymusowe oczyszczanie chłopów i równe prawa dla ludności żydowskiej. Do ugody żadnej jednak nie doszło.

Wówczas margrabia Wielopolski, jako premier Rządu Cywilnego, chcąc odciąć młodzież od działań konspiracyjnych, zarządził w połowie stycznia 1863 r. niespodziewany pobór do wojska rosyjskiego, według z góry przygotowanych list imiennych 12 tys. osób, w większości podejrzanych o przynależność do organizacji patriotycznych. Zamierzona "branka" została jednak zbojkotowana, a 22 stycznia wybuchło zbrojne powstanie. Wywołane zostało przez Centralny Komitet Narodowy, który wyłonił Tymczasowy Rząd Narodowy, pod kierownictwem Stefana Bobrowskiego. Planowane na wiosnę powstanie zostało więc znacznie przyspieszone i nie było należycie przygotowane. Powstańcom brakowało broni i amunicji, również kierownictwo powstania miało charakter improwizowany.

W pierwszych dwóch miesiącach powstaniem kierował sam Bobrowski, przebywając konspiracyjnie w Warszawie. Opracował i rozesał na prowincję wojskowy regulamin, zorganizował powstańczą służbę medyczną, gromadził broń, odzież, żywność i pieniądze dla walczących oddziałów. Ale przede wszystkim ogłosił dekret rządowy o uwłaszczeniu chłopów na posiadanych gruntach, likwidujący spłaty czynszowe.

Również dekretem rządowym ustanowione zostało stanowisko Dyktatora Powstania. Pierwszym został gen. Ludwik Mierosławski, świeżo przybyły z emigracji paryskiej. Był nim tylko pięć dni (15-21 lutego), w czasie których oddziały powstańcze, którymi dowodził, poniosły kilka klęsk, a on sam ociekł do Prus Wschodnich. Kolejnym dyktatorem obwołał się 11 marca gen. Marian Langiewicz, dowodzący 3-tysięcznym korpusem powstańczym, wslawionym zwycięstwami pod Staszowem, Małogoszczą i Skalą. Wywodził się on z obozu "Białych" i 19 marca opuścił swój oddział, przedostając się do Krakowa w austriackiej Galicji Zachodniej. W ogóle w okresie marca do powstania styczniowego przyłączyli się także "Biali", przejmując w krótkim czasie kierownictwo powstania. Stało się tak po śmierci przywódców "Czerwonych": Stefana Bobrowskiego, w sprowokowanym pojedynku i Zygmunta Padlewskiego, rozstrzelanego przez Rosjan. Ostatnim dyktatorem powstania był od października gen. Romuald Traugutt.

Powstańcy w chwili wybuch powstania uzbrojeni byli głównie w strzelby myśliwskie, kosy, siekiery i topory. W końcu stycznia 1863 r. ich oddziały liczyły ok. 11 tys. ludzi, zaś mieli przeciw sobie 130-140 tys. żołnierzy rosyjskich w twierdzach i garnizonach, rozlokowanych w większych miastach. Powstanie objęło całe Królestwo, część Litwy oraz Wołyń i miało charakter wojny partyzanckiej. Po początkowych sukcesach organizacyjnych, także wojskowych, wynikających z zaskoczenia, powstańcy zaczęli ulegać przeważającemu siłom rosyjskim. By temu przeciwdziałać Traugutt zdecydował się na stworzenie regularnej armii i prowadzenie regularnej wojny. Przeprowadził reorganizację sił powstańczych, wprowadził dyscyplinę, mobilizację powszechną i pobór rekruta. W styczniu 1864 r. oddziały powstańcze liczyły ok. 60 tys. ludzi. Lecz nie było już zapala i sił w narodzie. Traugutt starał się również wciągnąć do walk ludność chłopską, głosząc hasło "działania z ludem i przez lud". Faktycznie udział chłopów w oddziałach partyzanckich wtedy wzrósł. Lecz szybko je oni opuścili, po ogłoszeniu 2 marca 1864 r. dekretu carskiego o uwłaszczeniu i przyznaniu chłopom na własność użytkowaną przez nich ziemię, na podobnych warunkach, jakie wprowadził rząd "Czerwonych".

W czasie powstania styczniowego stoczonych zostało ok. 1200 potyczek, ale ani jednej większej bitwy. Nie

nadeszła też żadna pomoc z zagranicy, na jaką "Biali" liczyli. Wyraziła się ona jedynie w ogólnych protestach Anglii, Austrii i Francji. Powstanie trwało z większą intensywnością do 11 kwietnia 1864r., gdy nastąpiło aresztowanie Romualda Traugutta. Jednak rozproszone oddziały partyzanckie walczyły jeszcze do jesieni. Przez powstańcze szeregi przewinęło się ok. 300 tys. ludzi, zginęło ok. 30 tys uczestników.

W kwietniu 1864 r. Romuald Traugutt został aresztowany przez policję carską, a wkrótce potem również prawie całe kierownictwo powstania. Po procesach, pięciu czołowych przywódców, w tym Traugutt, zostało powieszonych na stokach Cytadeli Warszawskiej. W stosunku do uczestników powstania styczniowego władze carskie zastosowały bardzo surowe represje. Rozstrzelanych lub powieszonych zostało prawie 700 ludzi, ok. 40 tys. skazano na kary ciężkich robót lub zesłano na Sybir, w latach 1864/65 skonfiskowanych zostało 1660 majątków ziemskich.

Resztki autonomii Królestwa zostały zniesione, a władzę w kraju przejął gubernator rosyjski gen. Friedrich (Fiodor) von Berg, zaś wielkorządcą Litwy został gen. Michaił Murawjow, obdarzony potem za swoją bezwzględność wobec powstańców, przydomkiem "Wieszatiela". Od 1874 r. władzę w kraju sprawował tzw. Komitet Urzędujący do spraw Królestwa Polskiego, podległy wojskowemu gubernatorowi. Zaostrzono cenzurę rewolucyjną nie tylko nad prasą i wydawnictwami, ale też nad bibliotekami, księgarniami, czytelniami. Nastąpiła rusyfikacja administracji, sądownictwa i szkolnictwa. Po 1885 r. we wszystkich szkołach językiem wykładowym był język rosyjski, z wyjątkiem nauki języka polskiego i religii. Zaś nazwę Królestwa Polskiego zmieniono na Kraj Przywiślański.

Podobnie nasilił się proces germanizacji w Prusach, a następnie w Cesarstwie Niemieckim pod rządami kanclerza Bismarcka. Wielkie Księstwo Poznańskie, utworzone w ramach Traktatu Wiedeńskiego w 1815 r., zostało formalnie zlikwidowane i włączone jako integralna część do Prus i Związku Niemieckiego. W 1886 r. w Poznaniu utworzono Komisję Kolonizacyjną, która miała za zadanie wykupywać ziemię dla osadników niemieckich. Lecz ludność polska, po stworzeniu sieci własnych spółdzielczych banków tzw. Kas Stefczyka, tę walkę o ziemię wygrywała, również wykupując ziemię od Niemców, którzy wyjeżdżali na zachód Cesarstwa.

Tylko Cesarstwo Austriackie, od 1867 r. dualistyczna Monarchia Austro-Węgierska, przeżywało długotrwały kryzys władzy i w jej zaborze zmalała z konieczności presja na mniejszości narodowe.

Po upadku Komuny Paryskiej fala rewolucji społecznych i narodowościowych opadła w całej Europie i zmalała też szansa na bliski konflikt pomiędzy zaborcami ziem polskich, o co w kościołach modlili się Polacy. To też społeczeństwo polskie jakby pogodziło się z utratą niepodległości narodowej, angażując się przede wszystkim w rozwój gospodarczy i kulturalny kraju. Naczelnymi hasłami tej nowej pozytywistycznej epoki stały się: praca, postęp techniczny, nauka, upowszechnienie kultury, kult bogactwa i dobrobytu materialnego.

Dokonał się wielki rozwój nauki polskiej, zwłaszcza w dziedzinie fizyki: Zygmunt Wróblewski i Karol Olszewski dokonali skroplenia tlenu i azotu, Maria Curie-Skłodowska z mężem Piotrem odkryli pierwiastek promieniotwórczy rad, Gabriel Narutowicz uzyskał kwas azotowy z powietrza. Głównymi przedstawicielami pozytywizmu w publicystyce i literaturze stali się Bolesław Prus, Eliza Orzeszkowa, Henryk Sienkiewicz, Maria Konopnicka, Stefan Żeromski, a czołowym ideologiem Aleksander Świętochowski.

Równocześnie z rozwojem industrializacji kapitalistycznej, dalszemu przeobrażeniu uległy struktury społeczne ludności. Znacznie wzrosła ludność miejska, stanowiąc np. w Królestwie Kongresowym w 1900 r. już 1/3 ogółu mieszkańców, przy czym najszybciej rozrastał się proletariát wielkofabryczny, wywodzący się głównie z ludności chłopskiej, migrującej do rozrastających się miast. Mieszczaństwo zyskało znacznie na znaczeniu i ugruntowała się warstwa inteligencji, jako elita społeczna, która przejęła z rąk szlachty "rząd dusz" nad narodem polskim. Zmieniały się również formy kapitalizmu, który z liberalnego i wolnokonkurencyjnego przerodził się w kapitalizm monopolistyczny, oligarchiczny i międzynarodowy. W konsekwencji do pierwszej wojny światowej prawie cały wielki przemysł na ziemiach wszystkich trzech zaborów został opanowany przez koncerny i spółki kapitału zagranicznego, głównie niemieckiego, francuskiego, belgijskiego i amerykańskiego (Żydów amerykańskich).

Zagraniczni właściciele zainteresowani byli osiągnięciem jak największych zysków, jakie transferowali do swych krajów. Nie interesowali się natomiast zbytnio warunkami socjalnymi i pracy robotników, zatrudnionych w ich polskich przedsiębiorstwach. To też proletariát wielkofabryczny, zwłaszcza w b. Królestwie Polskim był bardzo podatny na socjalistyczną ideologię walki o robotnicze prawa. W 1882 r. w Warszawie powstała pierwsza większa polska partia robotnicza "Proletariát", kierowana przez Ludwika Waryńskiego, Feliksa Kona i Aleksandra Dębskiego. Rozbita w 1886 r. przez policję carską, odrodziła się po dwu latach jako Proletariát II, pod kierownictwem Marcina Kasprzaka, działająca rewolucyjnego na emigracji w Rzeszy i Szwajcarii.

W ostatnich kilkunastu latach XIX stulecia powstały także: Związek Robotników Polskich, założony przez Juliana Marchlewskiego, nacjonalistyczna Liga Narodowa, zorganizowana przez Romana Dmowskiego, Polska Partia Socjalistyczna, kierowana przez Stanisława Wojciechowskiego, posła do Rady Państwa Ignacego Daszyńskiego i Józefa Piłsudskiego. Ponadto w 1893 r. w zaborze rosyjskim powstała Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy z programem walki klasowej o charakterze międzynarodowym, kierowana przez Różę Luksemburg, Juliana Marchlewskiego i Adolfa Warskiego, a po ich aresztowaniu przez Feliksa Dzierżyńskiego. Zaś w 1897 r. na bazie Ligi Narodowej wyłonione zostało Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne, dążące do uzyskania przez Królestwo autonomii. W zaborze pruskim Liga Narodowa działała od 1901 r., a jej przedstawiciel Wojciech Korfanty został wybrany posłem z okręgu katowicko-raciborskiego do parlamentu pruskiego w Berlinie. W 1909 r. w Wielkopolsce Liga utworzyła Polskie Towarzystwo Demokratyczne, zdobywając dominujące wpływy polityczne wśród społeczności polskiej całego zaboru pruskiego.

Celem poszerzenia swych wpływów poszczególne partie tworzyły podległe sobie organizacje związków zawodowych. Takie partyjne związki zawodowe powstały przy SDKPiL, także przy PPS, po jej rozłamie w 1907 r. związane z PPS-Lewicą. Również Liga Narodowa po 1906 r. powołała w zaborze pruskim szereg tzw. "polskich" związków zawodowych, oraz ekspozyturę Narodowy Związek Robotników, który nimi kierował bezpośrednio. Oży-

wioną działalność przejawiał Ogólny Żydowski Związek Robotniczy na Litwie, w Polsce i Rosji. Większość okręgowych związków zawodowych (centrale) wydawały swoje czasopisma prasowe.

Poszczególne organizacje prowadziły działalność propagandową, głównie wydawała czasopismo "Robotnik", którego wieloletnim redaktorem naczelnym był Józef Piłsudski. Był to syn majątnego szlachcica ze Żmudzi, któremu za udział w powstaniu styczniowym władze carskie skonfiskowały prawie wszystkie posiadane majątki. Zubożała rodzina zamieszkała w Wilnie, gdzie brat Józefa, Bronisław, zaangażował się w przygotowywanie zamachu na cara Aleksandra III. Obaj bracia zostali wtedy skazani na zesłanie, przy czym Józef na pięć lat na Syberii. Po powrocie poświęcił się konspiracji politycznej. W 1892r. założył z kilkoma przyjaciółmi organizację PPS na Wileńszczyźnie. Po czym był jednym z jej przewodniczących przez ponad 10 lat.

W 1905 r. przegrana przez Rosję wojna z Japonią na Dalekim Wschodzie oraz kilkuletni kryzys gospodarczy, wywołały bunt społeczny w Petersburgu i w szeregu innych ośrodkach przemysłowych kraju. Zaś po "krwawej niedzieli" w Petersburgu w Rosji wybuchła antycarska rewolucja. Strajki i manifestacje robotnicze miały miejsce także w Królestwie Polskim. Kulminacją rewolucyjnych wystąpień był w czerwcu strajk generalny i próba zbrojnego powstania w Łodzi, gdzie zginęło ok. 200 ludzi. Strajki ogarnęły również wieś i uczniów, domagających się przywrócenia języka polskiego w szkolnictwie. Wystąpienia te zostały stłumione przez siły policyjno-wojskowe, ale też spowodowały przywrócenie prawa udziału polskich posłów w Dumie, języka polskiego w szkołach, swobody stowarzyszeń itp.

Od października 1908 r. Piłsudski włączył się do prac nad rozbudową w Galicji Związku Walki Czynnej, powstałego latem 1908 r. we Lwowie. Twórcą ZWC był Kazimierz Sosnkowski, jeden z jego współpracowników, a celem organizacji było przygotowywanie i szkolenie przyszłych kadr oficerskich do walki zbrojnej z caratem. Z ZWC powstały legalne organizacje paramilitarne "Strzelec" w Krakowie i Związek Strzelecki we Lwowie, będące załączkami późniejszych polskich formacji wojskowych. Możliwe to było, gdyż w zaborze austriackim społeczeństwo polskie miało stosunkowo duży zakres autonomii narodowej. Było to zasługą Stronnictwa Konserwatywnego, zwanego też stańczykowskim, którego przedstawiciele stanowili większość w lwowskim Sejmie Krajowym, decydującym o sprawach kultury, oświaty, szkolnictwa i polityce agrarnej w Małopolsce. Ta autonomia w kulturze i sztuce zaowocowała rozwojem Młodej Polski, stylu nawiązującego do romantycznej wizji Polski, jaki ogarnął literaturę, teatr, i sztuki plastyczne, w szczególności malarstwo. Głównymi jego mistrzami byli Jan Matejko, Juliusz Kossak, Julian Fałat, później także Jacek Malczewski, Józef Chełmoński, Leon Wyczółkowski, Stanisław Wyspiański. W literaturze działali Stanisław Wyspiański ("Wesele"), Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Jan Kasprówicz, a zaborze rosyjskim Stefan Żeromski, Władysław Reymont.

Utworzenie pod koniec XIX w. Trójprzymierza Niemiec, Austro-Węgier i Włoch z jednej strony, a później Trójporozumienia W. Brytanii, Francji i Rosji z drugiej, pozwalały na prognozowanie nowego wielkiego konfliktu w Europie. Dla Polaków, pragnących "wybić się na niepodległość", powstał trudny dylemat opowiedzenia się po jednej ze stron. Józef Piłsudski postawił na Austro-Węgry i Niemcy, Roman Dmowski na Rosję. Pierwsza wojna światowa sprawiła jednakże, jak najszcześliwiej dla narodu polskiego, że żadne z państw zaborczych nie wyszło z wojny zwycięsko.

Rozpad Imperium Osmańskiego (1850-1923)

Rumunia, Serbia, Czarnogóra, Macedonia, Grecja. W 1853 r. rozpoczęła się siódma wojna rosyjsko-turecka, spowodowana żądaniem Rosji powierzenia jej opiece prawosławnych mieszkańców Turcji. Do wojny wmisczały się Wielka Brytania i Francja, dokonując wielkiego desantu wojskowego na Półwyspie Krymskim. Na terytorium Zakaukazia i nad Dunajem wojska tureckie poniosły porażki, natomiast działania wojenne na Krymie skończyły się klęską Rosjan. Sułtan zachował zwierzchnictwo nad Serbią, Mołdawią, Wołoszczyzną i Czarnogórą. Faktycznie małe górskie księstwo Czarnogóry (Montenegro) było już od 1796 r. niepodległe, tylko pod formalnym protektorem Turcji.

Wojna z Rosją mocno osłabiła gospodarkę Turcji, która od tego czasu została uzależniona od mocarstw zachodnich. Znaczny wzrost importu towarów europejskich spowodował stałą, duży deficyt skarbu państwa, pokrywany pożyczkami banków zachodnich. Wielka część tych pożyczek szła na potrzeby wojska, budowę pałaców, utrzymanie dworu sułtana i elity władzy. Gospodarka Turcji znalazła się w permanentnym kryzysie.

Jednakże reżym miał dość siły, by przeciwstawić się narastającym ruchom narodowo-wyzwoleńczym na Bałkanach. W czasie wojny krymskiej Turcja przejęła nadzór nad księstwami Wołoskim i Mołdawskim. Od 1858 r. decyzją konferencji pokojowej w Paryżu oba księstwa uzyskały konstytucję jako Księstwa Zjednoczone Mołdawii i Wołoszczyzny. W 1862 r. zgromadzenia przedstawicieli obu księstw, odwołując się do historycznych tradycji walk Daków z Rzymem, połączyły się i wybrały jeden rząd i na władcę bojara mołdawskiego Aleksandra Cuzę, tworząc Królestwo Rumunii. Nie zostało ono jednak uznane przez mocarstwa, a Turcja nadal utrzymała protektorat nad księstwami. Gdy nowy rząd uchwalił ustawy o reformie rolnej, zniesieniu poddaństwa i sekularyzacji majątków kościelnych, konserwatyści poparli przez wojsko dokonali przewrotu, obierając na władcę niemieckiego księcia Karola Hohenzollern-Sigmaringen (1866-1914), ogłoszonego później w 1881 r. królem Rumunii.

Od połowy XIX w. w Bułgarii powstawały różne organizacje niepodległościowe, głównie republikańskie i chłopskie. Ich próby zrzucenia uciążliwego jarzma tureckiego kończyły się jednak niepowodzeniami. Szczególnie energicznie i krwawo wojska tureckie rozprawiły się z powstaniami narodowymi, jakie wybuchły w Bośni i Hercegowinie w 1875 r., a w Bułgarii w 1876 r. Spotkało się to z szerokimi protestami w całej Europie, a w stolicy Turcji,

Stambule, doszło do burzliwych demonstracji opozycji rządowej. W ich wyniku nastąpiła zmiana ekipy rządowej i detronizacja szacha. Utworzony został parlament i proklamowana konstytucja, wprowadzająca w Turcji równoprawienie narodów i religii.

W 1876 r. Serbia i Czarnogóra wypowiedziały wojnę Turcji, zaś w kwietniu 1877 r. do wojny przystąpiła Rosja. Po rocznych zmaganiach Rosjanie dotarli do Stambułu, grożąc jego zajęciem. Po czym w San Stefano pod Stambułem zawarty został traktat pokojowy, w wyniku którego Turcja traciła wszystkie swe terytoria na Bałkanach, z wyjątkiem Bośni i Hercegowiny, na rzecz niepodległych państw bałkańskich.

Wówczas państwa zachodnie zaproponowały rewizję traktatu z San Stefano, by ograniczyć straty Turcji i zmniejszyć w ten sposób wpływy Rosji w regionie. Faktycznie na międzynarodowej konferencji pokojowej w Berlinie w lipcu 1878 r., podjęte zostały decyzje korzystne dla Turcji, za co zresztą zapłaciła ona Cyprzem Wielkiej Brytanii. Utrzymany został protektorat turecki nad Bułgarią i tylko Serbia, Czarnogóra i Rumunia uzyskały niepodległość, Rosja Besarabię, zaś Bośnia i Hercegowina przeszły pod zarząd Austro-Węgier.

Nowe państwa bałkańskie borykały się z licznymi problemami gospodarczymi, narodowo-religijnymi i granicznymi. Rumunia zaczęła swój byt państwowy od reform agrarnych, prawodawstwa i upaństwowienia dóbr kościelnych. Król Karol I (1881-1914) wywodził się z dynastii niemieckich Hohenzollernów, to też Rumunia w swej polityce zagranicznej orientowała się na Niemcy i Austro-Węgry, z którymi w 1883 r. zawarła sojusze wojskowe. Rumuni starali się rozwijać wydobycie ropy naftowej ze swych bogatych źródeł podkarpackich.

W Serbii rozwijał się ruch wielkoserbski, dążący do zjednoczenia wszystkich Słowian Południowych w Królestwie Serbskim, które proklamowane zostało w 1882 r. Prowadziło ono politykę podporządkowaną Wiedniowi, a w 1885 r., wsparte przez Austro-Węgry pieniędzmi, wdało się w wojnę z Bułgarią, po wchłonięciu przez nią nadmorskiej tureckiej Wschodniej Rumelii. Wojnę tę Serbowie przegrali, po czym, przy interwencji austriackiej, zawarty został pokój w Bukareszcie, na zasadach przywrócenia poprzednich granic.

Na zjeździe narodowych działaczy serbskich, chorwackich i słoweńskich, jaki odbył się w 1870 r. w Lublanie, powstał szeroki program utworzenia jednego, scalonego państwa słowiańskiego na Bałkanach, Jugosławii. Początkowo przewidywano, że państwo to znajdzie się w składzie monarchii Austro-Węgier jako równoprawny trzeci jej człon. Jednakże w czasie wojskowego przewrotu, dokonanego w Serbii w 1903 r., zabity został król Milan z dynastii Obrenowiciów i królem został Piotr Karadziordziewić. Jego rząd zarzucił dotychczasową politykę proaustriacką i proniemiecką państwa, wiążąc się z Rosją i Francją. Austro-Węgry zastosowały wtedy blokadę gospodarczą wobec Serbii.

Również w 1903 r. miało miejsce powstanie niepodległościowe w Macedonii, pozostającej nadal, obok Albanii, w zależności tureckiej. Zostało ono w ciągu kilku miesięcy bezwzględnie stłumione, w czym rząd turecki posłużył się siłami albańskimi. Macedonia zamieszkała była głównie przez ludność słowiańską, stąd zarówno Serbia, jak i Bułgaria zamierzały anektować tę prowincję. W ogóle tzw. "kwestia macedońska" była jednym z głównych problemów także mocarstw europejskich, decydujących o losach potureckich Bałkanów

Bułgaria uzyskała niepodległość w 1878 r. na podstawie traktatu w San Stefano, po przegranej przez Turcję wojnie z Rosją. Jej granice państwowe określone zostały na Kongresie Berlińskim w tymże roku, przy czym nie obejmowały one prowincji Macedonii i Rumelii, o które potem Bułgarzy się upominali. Księstwo Bułgarskie, od 1886 r. Królestwo, stanowiło konstytucyjną monarchię dziedziczną. Władcami byli niemieccy książęta Aleksander Battenberg (1878-1886), a po jego abdykacji Ferdynand Sachsen-Koburg (1887-1917). Starali się oni wprowadzić Bułgarię w orbitę interesów i wpływów austriacko-węgierskich i niemieckich, choć większość społeczeństwa była radykalnie prorosyjska. Zacořany kraj rolniczy początkowo przez nadmierny import z Anglii i Austrii popadł w zadłużenie, rujnujące rzemiosło. W 1885 r. Bułgaria, w drodze wojny z Serbią, poszerzyła swe granice o część Macedonii. W 1912 wzięła udział w wojnie z Turcją, zaś od 1914 r. w I wojnie światowej po stronie państw centralnych.

Grecja była niepodległa od 1829 r., po powstaniu i kilkuletniej krwawej wojnie z Turcją, a przy pomocy okrętów Wielkiej Brytanii, Francji i Rosji, które zniszczyły flotę turecką pod Navarino. Obejmowała jednak tylko niewielką część swych terytoriów historycznych. W 1862 r. w kraju znów wybuchło postanie, w wyniku którego zdetronizowany został król Otto, wywodzący się z niemieckiej dynastii bawarskich królów. Po nim koronę przejął Jerzy I (1863-1913), z duńskiej dynastii książąt Szlezwiku-Holsztynu. Państwo było uzależnione gospodarczo od Wielkiej Brytanii, znajdowało się też pod dużymi wpływami rosyjskimi, za przyczyną królowej Olgi, żony Jerzego I, będącej córką księcia Konstantego z rosyjskiej dynastii carskiej Romanowych.

Rewolucja młodoturków. Przegrana Turcji w ósmej (i ostatniej) wojnie rosyjsko-tureckiej (1877-78) uświadomiła politykom europejskim, że rozpad Imperium Osmańskiego jest tylko kwestią czasu. W 1881 r. Francja ustanowiła swój protektorat nad Tunisem, zaś W. Brytania zajęła zbrojnie Egipt. Ponadto w 1887 r. od Turcji oderwał się Cypr, po powstaniu wywołanym przez Greków, zamieszkujących w większości wyspę. W ostatnim dwudziestoleciu XIX w. w sprawy tureckie zaangażowały się też kajzerowskie Niemcy. Otrzymały one między innymi koncesję na budowę azjatyckiego odcinka linii kolejowej Orient-Express, łączącej Paryż i Berlin z Bagdadem i Basrą przez Konstantynopol i Azję Mniejszą. A w 1889 r. po wizycie cesarza niemieckiego Wilhelma II w Stambule, oba państwa podpisały traktaty o współpracy gospodarczej i wojskowej.

Po klęskach wojennych na Bałkanach ruch rewolucyjno-demokratyczny w Turcji znacznie osłabł. Nowy sułtan Abdulhamid II (1876-1909) zniósł konstytucję i parlament i przywrócił despotyczny reżym feudalno-teokratyczny. Mianując się "wodzem wiernych" wprowadzał w czyn hasła tureckiego panislamizmu, zwalczając wszelkie mniejszości narodowe i religijne. Po pogromie Ormian we wschodniej Anatolii nazwany też został w Europie "krwawym sułtanem".

W Imperium wprowadzono ostrą cenzurę prasy i wszelkich wydawnictw, w szkołach świeckich skasowano

nauczanie historii i geografii na rzecz teologii, usuwano z urzędów ludzi wykształconych itp. Jednak idee odnowy demokratycznej rozwijały się nadal, mimo dotkliwych represji, na emigracji i w kraju. W uczelniach i szkołach średnich powstawały liczne tajne kółka, grupy i organizacje, stawiające sobie za cel przywrócenie konstytucji i zaprowadzenie demokratyczno-parlamentarnego systemu rządów. Uczestników tych konspiracyjnych organizacji nazywano "młodo Turkami". Wzmogli oni znacznie swą działalność, gdy pod wpływem rewolucji 1905 r. w Rosji, w Imperium doszło do licznych rozruchów, zwłaszcza uciskanej ludności niemieckiej. W 1907 r. odbył się w Paryżu zjazd młodo Turków, na którym proklamowali oni program cywilnego oporu i zbrojnej walki przeciwko reżymowi sułtana.

Faktycznie zbrojne powstanie rozpoczęło się w 1908 r. od buntu garnizonu wojskowego w Salonikach w Macedonii. Bunt rozszerzył się szybko na prawie cały obszar Turcji europejskiej i Komitet młodo Turków przedstawił sułtanowi ultimatum, żądające przywrócenia konstytucji i parlamentu. Wobec groźby buntu marynarki wojennej i garnizonu stolicy, sułtan zmuszony został do przyjęcia warunków ultimatum. Przywrócona więc została konstytucja, wprowadzono amnestię więźniów politycznych, zniesiono cenzurę prasy i widowisk, rozwiązana została tajna policja i inne.

Wkrótce młodo Turcy uzyskali większość w parlamencie, przejęli rządy w państwie i w 1909 r. zdeponowali despotycznego sułtana, wymieniając go na uległego im jego brata, Mehmeda. W kraju wprowadzono szerokie reformy w administracji, armii, sądownictwie oraz szkolnictwie. Nie uległy jednakże zmianie stosunki feudalno-obszarnicze na wsi, a półkolonialna zależność finansowa i gospodarcza od zachodnich mocarstw europejskich jeszcze się pogłębiła. Wznowione zostały również deportacje ze wschodniej Anatolii i pogromy Ormian (do 1915 r. dwa miliony ofiar), na które Europa, ogarnięta wielką wojną, nie reagowała.

Wojny bałkańskie, Bułgaria, Albania. Nowy rząd młodo Turków, kierowany przez Enwera Paszę, kontynuował bez zmian politykę zagraniczną Imperium, pragnąc za wszelką cenę utrzymać jego jedność. Było to jednakże już niemożliwe w sytuacji, gdy zachodnie mocarstwa europejskie przestały Turcję wspierać. W 1911 r. Włochy podbiły Trypolitanię i Cyrenajkę, ostatnie terytoria osmańskie w Afryce, a wcześniej Austro-Węgry zaanektowały Bośnię, co zostało ostro potępione przez Rosję i wszystkie nowe państwa bałkańskie.

Na Bałkanach powstał też sojusz antyturecki, zwany Ligą Bałkańską, obejmujący Serbię, Bułgarię, Grecję i Czarnogórę, która w październiku 1912 r. rozpoczęła wojnę z Turcją. Zakończyła się ona jej klęską i podpisaniem 30 maja 1913 r. traktatu pokojowego w Londynie. Turcja utraciła resztę swych posiadłości na Półwyspie Bałkańskim, zatrzymując tylko niewielkie europejskie terytoria wokół Stambułu. Nie zakończyło to jednakże konfliktów i sporów na Bałkanach, które zaczęto wtedy określać "kotłem Bałkańskim". Serbia żądała dostępu do Adriatyku, Rosja ją w tym popierała, ale Austro-Węgry były przeciwne wzrostowi potęgi Serbii, Włochy dążyły do aneksji Albanii, Grecja protestowała przeciwko zajęciu przez Włochy wysp Dodekanazu itd.

To też po wyparciu Turków, państwa bałkańskie wszczęły kolejną, drugą wojnę bałkańską o swe granice. Bułgaria, rządzona przez germanofilskiego cara Aleksandra, zgłosiła pretensje o podział Macedonii i w czerwcu wystąpiła zbrojnie przeciwko Serbii i Grecji, które z kolei wsparte zostały przez Rumunię, Czarnogórę i Turcję. Wojna skończyła się po dwóch miesiącach okrojeniem Wielkiej Bułgarii o ok. 40% jej terytoriów (Dobrudża i część Macedonii) na rzecz pozostałych uczestników wojny. Ponad to w kończącym wojnę traktacie pokojowym, zawartym w sierpniu 1913 r. w Bukareszcie, Kreta przypadła Grecji, zaś Albania stała się niezawisłym księstwem. Pozostawała ona najdłużej na Bałkanach pod panowaniem tureckim, bo aż 560 lat.

Po wojnach bałkańskich doszło do zbrojnych powstań w Syrii, Libanie, Palestynie i Iraku, które po kilku latach uzyskały swą niepodległość. Ostateczny rozpad Imperium Osmańskiego dokonał się w 1923 r. po pierwszej wojnie światowej, w której Turcja przegrała, gdyż wystąpiła u boku swego jedyne go przyjaznego państwa europejskiego, to jest II Rzeszy Niemieckiej.

Kolonizacja Afryki

Afryka Północna. Na początku XIX w. w północnej, śródziemnomorskiej strefie Afryki istniały niepodległe Sułtanat Maroka i Algieria oraz Tunezja, Trypolitania (Libia), Cyrenajka i Egipt, jako protektoraty tureckie. Największa Algieria, ze swym rozległym wybrzeżem i szeregiem portów-twierdz, była w XVI-XVIII w. siedziskiem korsarzy arabsko-berberyjskich. Małe korsarskie republiki broniły się przed podbojem Hiszpanów, a ich pirackie okręty łupiły statki chrześcijańskie w zachodniej części Morza Śródziemnego. Walczył z nimi m.in. Zakon Kawalerów Maltańskich, joannickich rycerzy-mnichów, powstały w czasie krucjat chrześcijańskich do Ziemi Świętej. Te zmagania islamsko-chrześcijańskie w Algierii spowodowały wówczas zajęcie prawie całego wybrzeża śródziemnomorskiego Afryki przez Imperium Osmańskie, dla obrony przed "niewiernymi".

Ale od początku XIX w. Algieria była samodzielnym państwem, rządzonym przez de ja, z czterema prowincjami zarządzanymi przez bejów. Korsarstwo było podupadłe, skarłały porty, gospodarka pastersko-rolnicza wnętrza kraju była zacofana. Wszak w okresie rewolucji francuskiej i wojen napoleońskich Algieria była poważnym dostawcą zboża, mięsa i owoców dla Francji, obłożonej przez marynarkę brytyjską. Ta współpraca gospodarcza, wzajemny korzystny handel i przyjaźń obu państw utrzymywały się nadal po upadku napoleońskiej Francji. Mimo to król francuski Karol X postanowił podbić Algierię i w 1830 r., wykorzystując błąd incydent dyplomatyczny, 37-tys. desant wojsk francuskich wylądował w pobliżu stolicy Algieru i w Oranie. Po ich opanowaniu przez Francuzów, de ja emigrował, a Algieria ogłoszona została protektoratem Francji.

Jednakże w południowo-zachodniej części Agierii ukształtowało się nowe niepodległe państwo pod wodzą charyzmatycznego polityka, Abd el-Kadara, któremu udało się skonfederować większość plemion arabskich i ber-

beryjskich, w 1832 r. został obrany sułtanem i ogłosił dżihad, czyli świętą wojnę z "niewiernymi" najeźdźcami. Wojna trwała kilkanaście lat, przybierając charakter wojny partyzanckiej, co ułatwiały trudno dostępne góry Atlas i bezkresne pustynie Sahary. Zmuszało to Francuzów do ciągłego powiększania stanu liczebnego swych garnizonów, jakie w 1845 r. liczyły już 106 tys. żołnierzy. Dopiero w 1847 r. Abd el-Kadar poddał swe państwo zwierzchnictwu francuskiemu.

Od pierwszych lat okupacji Francuzi rozpoczęli kolonizację Algierii, zajmując głównie żyzne tereny w pasie przybrzeżnym Morza Śródziemnego i osiedlając się w większych miastach. Eksploatatorska polityka władz francuskich, a zwłaszcza konfiskata ziemi na rzecz wielkich latyfundiów francuskich, połączona z wywłaszczeniem tysięcy tubylczych rodzin arabskich, były przyczyną szeregu powstań narodo-wyzwoleńczych w Algierii w latach 1854, 59, 64 i 71.

Francja zainteresowana była także skolonizowaniem Tunezji, sąsiadującej z Algierią. Kraj ten, rządzony przez beja, formalnie stanowił protektorat Turcji, ale faktycznie był niepodległym państwem. Francuzi mieli w Tunezji liczne interesy gospodarcze w postaci koncesji na budowę linii kolejowych, eksploatacji surowców itp., rywalizując w tym zakresie z Włochami. W 1881 r. wkroczył z Algierii korpus wojsk francuskich, a desant morski opanował port Bizertę. Bej poddał kraj, lecz walkę z okupantem podjęło kilka plemion w głębi kraju i dopiero w 1883 r., Francuzi opanowali całą Tunezję.

Egipt, po wyparciu w 1801 r. Francuzów, wrócił pod zwierzchnictwo sułtana tureckiego. W jego imieniu bezpośrednio władzę w Kairze sprawował pasza Muhammed (Mehmet) Ali, który, po stłumieniu buntu Mameluków, stał się w 1808 r. niepodzielnym władcą Egiptu. Przeprowadził wtedy szerokie reformy agrarne, podatkowe, administracyjne oraz zapoczątkował budowę wielkich manufaktur i fabryk państwowych, w tym głównie włókienniczych, ale także łuszczarni ryżu, cukrowni, stoczni, hut szkła. Rozbudowano system kanałów nawadniających pola uprawne, uzyskując wyższe plony płodów rolnych, których podstawę stanowiły pszenica, ryż, kukurydza, jęczmień, proso, rośliny strączkowe, trzcina cukrowa, bawełna, cebula, czosnek. Równocześnie z unowocześnieniem gospodarki rozrosły się miasta, rozwinięte zostało szkolnictwo świeckie, rozpoczęto budowę linii kolejowych, zmodernizowano wojska lądowe i marynarkę wojenną.

W 1820 r. Muhammad Ali rozpoczął ekspansję zewnętrzną, do 1823 r. opanował Sudan, po 1831 r., zajął tureckie Palestynę, Liban i Syrię. Doprowadziło to do wojny turecko-egipskiej, zakończonej w 1841 r. klęską Egiptu, który uzależniony został wówczas gospodarczo, poprzez pożyczki kapitałowe i nierównoprawne traktaty handlowe, od Wielkiej Brytanii. W 1869 r. uruchomiony został Kanał Sueski, łączący Morze Śródziemne z Oceanem Indyjskim i skracający czas przejazdu statków z Europy do portów Wschodu o połowę. Była to największa inwestycja wodna XIX w., zrealizowana w ciągu 11 lat przez francuskiego finansistę Ferdynanda Lessepsa przy wykorzystaniu przymusowej, katorżniczej pracy dziesiątków tysięcy chłopów egipskich. Stąd powiedzenie, że Kanał Sueski został zbudowany na kościach fellachów. Jego otwarciu towarzyszyły wielkie uroczystości, zainaugurowane wystawieniem opery Aida, specjalnie skomponowanej dla tej okazji, w których wzięli udział dygnitarze dziesiątków państw.

Egipt nie był w stanie spłacić zaciągniętych pożyczek zagranicznych, w tym głównie na budowę Kanału Sueskiego. Wysoko oprocentowane długi wciąż narastały, zaś majątek narodowy, to jest zakłady przemysłowe, grunty rolne, koleje, banki, także akcje Kanału Sueskiego, zostały sukcesywnie przejęte przez zagraniczny kapitał, głównie brytyjski. Natomiast po buncie wojska i narodowym powstaniu w 1882 r. desanty wojsk brytyjskich zajęły Aleksandrię, Kanał Sueski, następnie Kair i cały Egipt, ustanawiając w nim protektorat Wielkiej Brytanii. Brytyjczycy przede wszystkim wykorzystali urodzajne, nawadniane grunty wzdłuż Nilu, zakładając intratne dla nich plantacje bawełny na 40 procentach areału rolnego Egiptu, zresztą ze szkodą dla produkcji żywności dla samego Egiptu. Lecz największe zyski przynosiła im eksploatacja Kanału Sueskiego, jaki stał się ich wyłączną własnością.

Na początku XX w. przedmiotem zabiegów kolonialnych było także Maroko w północno-zachodniej Afryce. O wpływy, koncesje rywalizowały tam Francja i Rzesza Niemiecka. Dla rozwiązania ich sporów w 1906 r. zorganizowana została międzynarodowa konferencja wszystkich europejskich państw kolonialnych. Gdy jednakże w 1907 r. doszło do wojny domowej w Maroku i detronizacji urzędującego sułtana, rebeliantów wsparły pieniądze niemieckie, zaś desant wojsk francuskich zajął Casablankę i przyległe tereny. Dopiero w 1909 r. oba państwa zawarły porozumienie, uznające prawa Francji do utrzymania porządku w Maroku, przy nie przeciwdziałaniu interesom handlowym Rzeszy. Trzy lata później Francuzi zajęli stolicę Fez, Marakesz oraz Myknes i Maroko straciło swą niepodległość. Większość kraju stała się protektoratem francuskim, część północna protektoratem hiszpańskim.

Afryka Środkowa i Południowa do 1884 r. W pierwszej połowie XIX w. w Afryce środkowej istniało kilkadziesiąt plemiennych państw tubylczych, księstw i królestw. Niektóre z nich rozszerzały swe władztwo, jednocząc bądź podbijając terytoria sąsiednich plemion. Największymi z nich w zachodniej Afryce były dwa sułtanaty: Sokoto i Tukolor w strefie Sahary i państwo Aszanti nad Zatoką Gwinejską, a we wschodniej Sudan i Cesarstwo Etiopii.

Plemiona Aszanti przez dziesięciolecia broniły swego kraju, nazwanego przez Portugalczyków Złotym Wybrzeżem, ze względu na odkryte tam złoża złota, przed próbami opanowania go przez wojskowe ekspedycje brytyjskie. Ostatnia wojna zakończyła się w 1874 r. zniszczeniem ich stolicy Kumasi oraz abdykacją władcy i przekształceniem Złotego Wybrzeża w kolonię Korony Brytyjskiej.

W pierwszych latach XIX w. Etiopia podzielona była na kilka księstw feudalnych, wzajemnie skłóconych i zwalczających się. Do 1855 r. jeden z władców zjednoczył całą Etiopię i koronował się na cesarza (negus negesti - król królów), jako Teodor II. Nie zakończyło to jednakże rywalizacji o władzę i przewlekłych wojen domowych, w które w 1868 r. zaangażowała się również Wielka Brytania. Jedność Cesarstwa Etiopii została jednak utrzymana przy wydatnej pomocy Włoch.

Wzdłuż zachodnich wybrzeży istniało kilkadziesiąt osad portowych-baz handlowych portugalskich, holender-

skich, francuskich i brytyjskich, a na południowym skraju Afryki Holenderski Kraj Przylądkowy, który w 1806 r. zajęła Wielka Brytania. Wówczas zamieszkujący go Burowie, to jest potomkowie osadników holenderskich z XVII w., przenieśli się częściowo na północ, zakładając tam swe nowe republiki Transwal i Oranie. Wzdłuż południowo-wschodnich wybrzeży rozciągała się Portugalska Afryka Wschodnia (Mozambik), a na północ od niej Sułtanat Zanzibaru (Tanzania).

Na południu kontynentu bardzo aktywne było plemię Zulusów. Wódz tego plemienia Czaka w 1816 r. stworzył królestwo i narzucił swą władzę innym plemionom od Kraju Przylądkowego do Jeziora Wiktorii. Podobnie Egipcjanie pod wodzą Ismaila Paszy w 1820 r. zagarnęli prawie cały Sudan w dorzeczu Białego Nilu.

Ludność tych afrykańskich krajów trudniła się hodowlą bydła, łowiectwem, rybołówstwem, zbieractwem, częściowo również rolnictwem, oraz rzemiosłem, w tym głównie tkactwem i wyprawą skór zwierzęcych. Prowadziła handel kością słoniową, złotem, solą, rybami, a także niewolnikami.

W latach 1820-80 postępowała intensywna penetracja wnętrza kontynentu przez badaczy-podróżników europejskich. Najbardziej zasłużonymi w tym względzie byli szkocki misjonarz David Livingstone (1840-73) i Anglik Morton Stanley (1871-89), którzy przebadali dorzecza wielkich rzek Kongo i Zambezi oraz obszary wokół jezior Wiktorii, Tanganiki i Malawi.

Handel czarnymi niewolnikami. Początkowo uprowadzaniem Murzynów z Afryki Środkowej i Południowej, i ich sprzedażą jako niewolników, już od XV w. zajmowali się Arabowie. Wraz ze wzrostem zapotrzebowania na niewolniczą pracę w Ameryce, procederem tym na dużą skalę od XVI w. zajęli się także Portugalczycy, a od XVII również Anglicy. Przy czym istniał w tym zakresie wyraźny podział terytoriów działania.

Arabowie trudnili się porywaniem Murzynów na wschodnich wybrzeżach Afryki i sprzedawali ich głównie do Arabii. Ich bazą wypadową był Sułtanat Zanzibaru, założony przez szejków Omanu z Półwyspu Arabskiego. Proceder ten uprawiali do 1873 r. Natomiast pozyskiwaniem czarnych niewolników wzdłuż całego wybrzeża zachodniego i na wyspie Madagaskar zajmowali się Portugalczycy i Anglicy. Dostarczali oni łącznie rocznie po ok. 50 tys. niewolników do pracy w kopalniach i na plantacjach obu Ameryk.

Tak więc handel czarnymi niewolnikami, licząc od połowy XV w., trwał ok. 400 lat, w tym intensywny ok. 250 lat. Jego efekty dla Afryki były porażające. Całe regiony środka kontynentu zostały ogolone z ludności, znikło wiele plemion murzyńskich, gdyż, według szacunków, na każdego dowiezionego do Ameryki żywego Murzyna przypadało pięciu zabitych w Afryce i zmarłych w czasie transportu. Według skrajnych obliczeń, proceder uprawiania handlu Murzynami-niewolnikami spowodował ubytek w Afryce do 100 mln ludzi. Zahamowany został równocześnie rozwój wielkich obszarów kontynentu na dwa-trzy stulecia.

Formalne zniesienie handlu niewolnikami dokonane zostało na Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. Praktycznie istniał on nadal, o czym świadczą może kilkanaście późniejszych aktów międzynarodowych o jego zniesieniu i pojęciu. Najważniejsze z nich: w 1833 niewolnictwo w swych koloniach zniósła Wielka Brytania, w 1848 uczyniła to samo Francja, w 1856 - Holandia, w 1873 - Portugalia i Hiszpania. Walkę z niewolnictwem w Afryce proklamowały też Konferencje Kolonialne w Berlinie 1885 i w Brukseli 1890, co zresztą łączyło się z podjętymi na tych konferencjach uchwałami o rozbiórce Afryki między mocarstwa europejskie

Wyścig o Afrykę. Ta sytuacja względnej stagnacji rozwoju i mapy Afryki w XIX w. skończyła się gwałtownie w 1885 r., gdy na Konferencji Berlińskiej, przy udziale mocarstw europejskich i Stanów Zjednoczonych A.P., podjęta została decyzja o rozbiórce Afryki. W konferencji wzięły udział Niemcy, Austro-Węgry, Wielka Brytania, Francja, Włochy, Rosja, Belgia, Holandia, Dania, Hiszpania, Portugalia, Szwecja i Stany Zjednoczone, przy czym bezpośrednim powodem jej zwołania były spory w sprawie Konga. Ustalono w szczególności, że państwa europejskie, mające swe bazy na wybrzeżach, zajmą również terytoria w głębi kontynentu, przy czym wielkość tych terytoriów uzależniono od ich możliwości wojskowych. Po 1885 r. nastąpił więc "wyścig o Afrykę". Zakończył się on już w pierwszych latach XX w. Poszczególne państwa kolonizatorskie działały przeważnie poprzez swe, istniejące już wcześniej, kompanie handlowe, którym przydzielano odpowiednie wojska ekspedycyjne.

Cała ta akcja rozbioru Afryki przeprowadzona została chaotycznie według zasady: "kto szybszy i bardziej bezwzględny tym lepszy". Największe udziały terytorialne osiągnęła Wielka Brytania, podporządkowując sobie Egipt, Sudan, Brytyjską Afrykę Wschodnią (Kenia), Ugandę, Somali Brytyjskie, Nigerię, Złote Wybrzeże, Sierra Leone, Związek Afryki Południowej, Betsuanę i Rodezję. Francuzi zagarnęli całą Algierię, Maroko, Tunis, Mauretanię, Francuską Afrykę Zachodnią, Dahomej, Senegal, Gwineę, Gabon, Francuską Afrykę Równikową oraz wyspę Madagaskar. Niemcy Niemiecką Afrykę Południowo-Zachodnią (Namibia), Kamerun, Togo, Niemiecką Afrykę Wschodnią (Tanzania). Zaś Portugalia Angolę, Mozambik i Gwineę Portugalską. Włochy przejęły Somalię Włoską, Erytreę, a po rozpadzie Turcji Osmańskiej w 1912 r. również Libię. Hiszpanii przypadła Sahara Hiszpańska i Maroko Hiszpańskie. Natomiast Kongo, wielki kraj w dorzeczu rzeki Kongo, po odkryciach podróżniczych M. Stanley'a, stał się prywatną własnością króla belgijskiego Leopolda II, który te podróże finansował. Po jego śmierci Kongo przypadło Belgii. W sumie Europejczycy podporządkowali sobie w Afryce terytorium o pow. 29 mln km².

Tylko dwa państwa w Afryce ostały się jako niepodległe. Były to Liberia, republika, założona w 1847 r. nad Zatoką Gwinejską przez byłych czarnych niewolników, którzy powrócili z Ameryki, oraz Cesarstwo Etiopii na wschodzie kontynentu. W 1889 r. Włosi, wykorzystując wewnętrzne kłótnie o tron cesarski w Etiopii, ogłosili protektorat nad tym krajem, wysyłając na jego podbój dobrze uzbrojony 17-tys. korpus wojskowy. Lecz nowy cesarz Menelik II (1889-1910), unikając większych starć, wciągnął Włochów w głąb pustynnego kraju, poczym w 1896 r. rozgromił armię włoską pod Aduą. Włochy uznały wtedy pełną niepodległość Etiopii. Tym nie mniej nadal zabiegały o wpływy w tym państwie, konkurując z Wielką Brytanią, która panowała na terenach na północ i południe od Etiopii oraz z

Francją, która otrzymała koncesje na budowę linii kolejowej Dżibuti - Addis Abeba. W 1906 r. te 3 mocarstwa kolonialne uzgodniły swe strefy wpływów w Etiopii.

Metropolie kolonialne wszędzie w swych nowych koloniach afrykańskich zaprowadzały ład i porządek na modłę europejską, zupełnie nie licząc się z tradycjami, kulturą, obyczajami, czy gospodarką tubylczych plemion. Wprowadzono więc europejskie waluty, rozpoczęto eksploatację bogactw naturalnych, zakładano według swych potrzeb i interesów plantacje kakao, kawy, soi, bananów, owoców cytrusowych, palm oleistych, orzeszków ziemnych, karczuku oraz kopalnie złota, diamentów, miedzi, węgla kamiennego. Budowano linie kolejowe od portów morskich w głąb kontynentu. Organizacją plantacji, budową infrastruktury transportowej, wywozem produktów rolnych i surowców oraz wwozem europejskich wyrobów przemysłowych zajmowały się specjalne kompanie handlowe. Dbały o takie rozwarcie nożyc cenowych, by osiągać jak najwyższe zyski, kosztem krajów skolonizowanych.

Różne sporne problemy między kolonizatorami załatwiane były na specjalnych konferencjach. Między innymi Francja i Wielka Brytania zawarły w 1904 r. traktat, zwany "Entente Cordiale", rozwiązujący wzajemne sporne sprawy dotyczące Maroka, Egiptu, Kanału Sueskiego i Madagaskaru.

Opór mahdystów i Zulusów. Kolonizacja Afryki na ogół dokonała się bez większych oporów ze strony istniejących państw plemiennych. Nie miały one bowiem żadnych szans w konfrontacji zbrojnej z wyposażonymi w broń palną Europejczykami. Tym nie mniej wojskowe ekspedycje kolonizatorów natrafiły na duży opór ze strony plemion Aszanti, mahdystów i Zulusów.

Plemiona Aszanti przez dziesięciolecia broniły swego kraju Złotego Wybrzeża, leżącego nad Zatoką Gwinejską, przed próbami opanowania go przez wojskowe ekspedycje brytyjskie. Ostatnia wojna zakończyła się w 1874 r. zniszczeniem ich stolicy oraz abdykacją władcy i przekształceniem Złotego Wybrzeża w kolonię Korony brytyjskiej.

Po zajęciu w 1882 r. Egiptu Brytyjczycy zagarnęli również terytorium Sudanu, leżącego w dorzeczu górnego Nilu. Stanowił on bowiem dogodną bazę do penetracji całej Afryki Środkowej. W podbojach tych wielkich obszarów, aż do Ugandy i Kenii wstąpił się angielski pułkownik Gordon, który mianowany został później generalnym gubernatorem całego Sudanu. Przeciwno bezwzględnej eksploatacji kraju przez Egipcjan i Brytyjczyków w 1883 r. wybuchło w Sudanie wielkie powstanie, zwane od imienia przywódcy Mohammeda Ahmeda Al Mahdiego, powstaniem mahdystów. Choć początkowo uzbrojeni tylko w białą broń (miecze i włócznie), w ciągu dwu lat opanowali cały kraj i w styczniu 1885 r., po kilkumiesięcznym oblężeniu, zdobyli stolicę Chartum. Gordon został zabity a w Sudanie powstało państwo mahdystów.

Wkrótce zmarł też na tyfus Mahdi. Nowy władca nie potrafił zreformować państwa, trapionego przez głód, epidemie i walczącego z Etiopią i Włochami. W 1898 r. Sudan został znów podbity przez 15-tys. korpus wojsk brytyjskich, pod wodzą gen. H. Kitchenera, a to dzięki zastosowaniu przez nich, po raz pierwszy w świecie, karabinów maszynowych, od ognia których zginęło w bitwie pod Omdurmanem ok. 30 tys. mahdystów.

Zaciekle bronili się też Zulusi. Mieli oni swe państwo na terenie późniejszego Suazi w Afryce Południowej i dobrze zorganizowane siły zbrojne, zaopatrzone nawet w broń palną. Odrzucili więc ultimatum brytyjskie o rozwiązaniu swej armii. Podjęli walkę i prowadzili ją kilka lat. Nie mieli wszakże na dłuższą metę żadnych szans pokonania oddziałów brytyjskich, wyposażonych w działa i karabiny maszynowe. Swą determinację Zulusi opłacili dziesiątkami tysięcy ofiar.

Wojny burskie. Najbardziej znanymi wojnami w Afryce w końcu XIX w. były trzy wojny burskie z lat 1880/81 i 1899-1902. Chyba dlatego, że były to wojny między białymi ludźmi. W 1880 r. Brytyjczycy próbowali zawładnąć państwami Transwal i Oranie, założonymi 70 lat wcześniej na północ od Kraju Przylądkowego, przez Burow, potomków osadników holenderskich z XVII/XVIII w. Burowie przeciwstawili się zbrojnie i tę pierwszą swą wojnę wygrali. W układzie pokojowym W. Brytania uznała niepodległość Transwalu, przejmując tylko politykę zagraniczną tego kraju. Lecz w 1886 r. w Transwalu i Oranii zostały odkryte bogate pokłady złota i diamentów. Kraje te ogarnęła wtedy "gorączka złota" i z Europy, głównie z W. Brytanii, przybyło tysiące osadników, żądnych wzbogacenia się. W celu zawładnięcia złotodajnymi terenami Brytyjska Kompania Afryki Południowej podjęła w 1895 r. próbę ich podbicia. Burowie jednak otoczyli i rozbroili oddziały wojskowe Kompanii. Wszak Brytyjczycy nie zrezygnowali z planów opanowania republik burskich. Po podboju Sudanu w 1898 r. Wielka Brytania zaczęła przerzucać swe wojska do Afryki Południowej pod pretekstem konieczności ochrony interesów Anglików tam zamieszkałych.

Druga wojna burska rozpoczęła się w 1899 r. i, pomimo początkowych sukcesów wojsk burskich, w ciągu niespełna roku Natal, Transwal i Oranie zostały opanowane przez Brytyjczyków. Mimo formalnego ukończenia wojny w maju 1902 r. walki typu partyzanckiego trwały jeszcze jednak przez dwa lata (trzecia wojna burska), zwłaszcza, że Burowie otrzymywali tajnie wsparcie w uzbrojeniu z pobliskiej Niemieckiej Afryki Południowo-Zachodniej. Liczyli zresztą też na przybiecaną bezpośrednią interwencję niemiecką. Lecz Brytyjczycy kupili neutralność Niemiec za cenę dwóch wysp w Archipelagu Samoa na Pacyfiku. W celu stłumienia wojny partyzanckiej Brytyjczycy zorganizowali pierwsze w świecie obozy koncentracyjne, w których internowali ludność z objętych walkami obszarów.

Po wojnie Burowie otrzymali szerokie samorzady i jako Afrykanerzy przejęli główne pozycje gospodarcze w utworzonym w 1910 r. z Transwalu, Oranii i Kraju Przylądkowego, Związku Południowej Afryki, który otrzymał status dominium Wielkiej Brytanii. Tak więc faktycznymi przegranymi w wojnie była tylko tubylcza ludność murzyńska, wobec której zaczęto stosować rasistowskie zasady polityki apartheidu. Wyznaczono dla niej dwa pustynne rezerwy Lesoto i Suazi na osiedlanie się i uprawę roli oraz bezwzględnie wykorzystywano do prac w kopalniach złota, diamentów, węgla kamiennego, cyny, ołowiu, chromu i manganu, w które Związek obfitował.

Persja

W XIX w. państwo perskie, osłabione przez długoletnie wojny domowe, stało się przedmiotem rywalizacji i ekspansji rosyjsko-brytyjskiej. W wojnach z Rosją, prowadzonych w latach 1801-13, Persja utraciła w rejonie Kaukazu Gruzję, Dagestan i północną część Azerbejdżanu. W wyniku zawartego traktatu pokojowego, Rosja uzyskiwała ponadto wyłączność na posiadanie floty wojennej na Morzu Kaspijskim i znaczne przywileje w handlu z Persją. Te zdobycze Rosji nie podobały się W. Brytanii, która prowadziła wówczas bardzo aktywną politykę na Półwyspie Indyjskim. To też zawarła ona szereg układów gospodarczo-wojskowych z Persją, na mocy których przekazała jej subsydia i pożyczki pieniężne, broń oraz instruktorów wojskowych.

Pragnąc odzyskać utracone prowincje w rejonie Kaukazu, Persja wszczęła w 1826 r. nową wojnę z Rosją. Po roku walk wojna zakończyła się jednak ponownym zwycięstwem Rosji. W jej wyniku przejęła ona Armenię na Zakaukaziu oraz uzyskała dalsze przywileje handlowe i polityczne. Również W. Brytanii rozszerzyła swe wpływy w Persji. Oba państwa zawarły szereg układów handlowych, które spowodowały otwarcie rynku perskiego na towary angielskie. Nastąpił wtedy pewien rozwój gospodarczy w Persji, w szczególności powstały pierwsze większe zakłady przemysłowe typu kapitalistycznego. Lecz masowy import wyrobów włókienniczych spowodował rujnację licznych warsztatów tkackich w kraju i nastąpił nawrót kryzysu gospodarczego. Na jego tle wybuchło kilka powstań tzw. babitów, domagających się zmiany istniejącego prawodawstwa, zniesienia podatków, wprowadzenia ulg dla kupiectwa itp. Wojska szacha rozprawiły się bardzo krwawo z tymi powstaniami, lecz w latach 50. szach zmuszony jednak został do przeprowadzenia szeregu reform finansowych, a także do podjęcia walki z nadużyciami oraz samowolą książąt i gubernatorów itp.

W międzyczasie Wielka Brytania umocniła swe pozycje w Indiach, podporządkowując je w całości Koronie, po czym utwierdziła też poważnie swe wpływy w Persji. Częściowo wymuszone one zostały w drodze wojny w latach 1853-56, podczas której Brytyjczycy opanowali strategiczne porty perskie nad Zatoką Perską. Między innymi Brytyjczycy otrzymali koncesje na eksploatację wszelkich surowców mineralnych, w tym ropy naftowej, budowę kolei, dróg, linii telegraficznych i swobodny dostęp do Zatoki Perskiej. Podobnie podporządkowana została północna część Persji przez Rosję, która też otrzymała szereg koncesji m.in. na budowę dróg i handlowych, „jakie przyczyniły się do znacznego wzrostu wzajemnych obrotów towarowych.

To półkolonialne uzależnienie Persji od Wielkiej Brytanii i Rosji trwało do wybuchu w Persji rewolucji ustrojowej w 1905 roku. W jej wyniku wprowadzona została konstytucja, poważnie ograniczająca władzę szacha na rzecz powstałego parlamentu, zreformowano sądownictwo i administrację kraju, wprowadzone zostały pewne swobody obywatelskie itp. Zniesione zostały jednakże po roku przez konserwatywnego szacha Mohammeda Ali, co spowodowało zbrojne powstania i wystąpienia rewolucyjne w kilku prowincjach Persji. W nowej sytuacji Wielka Brytania i Rosja zawarły w Petersburgu porozumienie określające dokładnie granice ich wpływów w Persji, również w Afganistanie i Tybecie, po czym w 1909 r. dokonały okupacji tego kraju, przywracając równocześnie konstytucję. Stan ten utrzymał się do pierwszej wojny światowej.

Indie Brytyjskie

Ekspansja brytyjska, wojny afgańskie. W 1800 r. kolonie brytyjskie na Półwyspie Indyjskim obejmowały jego południową i wschodnią część oraz prawie całe dorzecze rzeki Ganges na północy półwyspu. Terytoria te posłużyły później jako przyczółki do dalszego podboju subkontynentu. W latach 1802-18 Brytyjczycy opanowali, w drodze podbojów lub przez subsydia dla władców księstw Marathów, całą środkową część półwyspu. Zaś w latach 1814-16 wtargnęli do Nepalu na przedgórzach Himalajów, natrafiając tam jednakże na silny opór wojowniczych Gurkhów. Później w latach 1824-26 zajęli wschodnią prowincję Assam, graniczącą z Chinami i Birmą na Półwyspie Indochińskim.

Głównym celem kolonizatorów było wykorzystanie ludnych terytoriów indyjskich jako rynków zbytu na towary przemysłowe, zwłaszcza tkaniny bawełniane, produkowane fabrycznie w Wielkiej Brytanii, oraz pozyskanie surowców i towarów kolonialnych dla potrzeb metropolii. Między innymi zadbali o utworzenie wielkich plantacji herbaty w prowincjach Madras i Assam, gdzie warunki glebowo-klimatyczne były ku temu najbardziej sprzyjające. Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska znajdowała też inne źródła dochodu, m.in. wprowadzając monopol solny i na opium.

W latach 1839-42 Brytyjczycy dokonali próby podbicia prowincji Pendżabu i Kaszmiru w północno-zachodniej części Indii oraz Królestwa Afganistanu. Faktycznie w ciągu kilku lat przekształcili Kaszmir w swój protektorat i anektowali żyzne prowincje Pendżabu i Hajdarabadu w dorzeczu rzeki Indus, rozwijając tam potem plantacje bawełny, juty i indyga. Natomiast wojna w górzystym Afganistanie skończyła się dla nich totalną klęską, z 20-tys. korpusu ekspedycyjnego powróciło tylko 121 żołnierzy.

W latach 1878-80 W. Brytania podjęła drugą wyprawę przeciwko Afganistanowi. Tym razem przyświecał jej dodatkowo cel strategiczny. Mianowicie Rosja równolegle zajmowała chanaty mongolskie w Środkowej Azji i chodziło o to, by ją ubiec przed zagarnięciem również Afganistanu. Druga wojna afgańska skończyła się dla Brytyjczyków jednak tylko połowicznym sukcesem. Prawie bez oporu opanowali wschodnie terytoria kraju ze stolicą, Kablem, ale późniejsze bunty i powstania ludności stały się dla Brytyjczyków bardzo uciążliwe. Postanowili więc wycofać się z Afganistanu, również dlatego, że upadła groźba konfliktu brytyjsko-rosyjskiego, wobec zakończenia wojny rosyjsko-tureckiej. W rokowaniach z emirem Abdur Rahmanem, Indiom Brytyjskim przypadły spore terytoria (region Kandaharu), na południu Afganistanu, w zamian za wysokie roczne subsydia. Wszak po roku Brytyjczycy również Kandahar przekazali Afganistanowi, utrzymując tylko swą protekcję polityczną.

Rywalizacja między Rosją a Wielką Brytanią o wpływy w regionie jednak wciąż trwała i groziła wybuchem wojny brytyjsko-rosyjskiej. Gdy Wielka Brytania nie uzyskała poparcia Niemiec i Austro-Węgier, a Turcja nie zgodziła się na przepłynięcie floty brytyjskiej przez Dardanele na Morze Czarne - został w 1885 r. zawarty w Londynie kompromisowy układ, ustalający linię graniczną między Rosją a Afganistanem, a także Indiami i Afganistanem. Emir afgański ogłosił też wtedy pełną izolację od państw europejskich, a więc również Wielkiej Brytanii i Rosji. Tę zasadę separacji Afganistan utrzymał ściśle aż do I wojny światowej, podczas samej wojny zachowując potem neutralność.

Powstanie Sipajów. Od początku istnienia brytyjska Kompania Wschodnioindyjska werbowała żołnierzy do swych wojsk piechoty wśród miejscowych plemion, głównie Ghurków i Sikhów. Zwano ich Sipajami (miejscowi), przy czym oficerami byli wyłącznie Anglicy. Powodowało to niejednokrotnie wzajemne konflikty. W 1857 r. miał miejsce poważny bunt Sipajów, spowodowany instrukcją stosowania tłuszczu krowiego do konserwacji amunicji, co godziło w uczucia religijne Hindusów. Bunt objął ok. 80 tys. żołnierzy w północnych i środkowych Indiach. Wymordowali oni swych oficerów, wraz z ich rodzinami, i zdobyli stolicę Delhi. Rebelia wzmocniona została przez lokalne powstania chłopskie i ogłoszenie przez ludność muzułmańską świętej wojny (dżihad) przeciwko Brytyjczykom. Opanowali oni sytuację dopiero po roku, po ściągnięciu znacznych sił z metropolii. Brytyjczycy zakończyli bunt równie okrutnie, jak Sipajowie go zaczęli, rozstrzeliwując buntowników przez przywiązywanie ich do luf armatnich.

Po nieudanym buncie Sipajów Wielka Brytania zmuszona została jednakże do zmiany swej dotychczasowej polityki wobec ludności Indii na bardziej liberalną. Przede wszystkim w 1858 r. zlikwidowano Kompanię Wschodnioindyjską, jak również brytyjską Radę Kontrolną. Administracja kolonii uzależniona została bezpośrednio od parlamentu i rządu brytyjskiego, a gubernator otrzymał tytuł wicekróla. Nową patriarchalną politykę miała gwarantować królowa Anglii, Wiktoria, która w 1877 r. w Delhi koronowana została na cesarzową Indii. Ceremoniom koronacyjnym towarzyszył iście wschodni przepych, który jednak spotkał się z ogólną krytyką, gdyż panował wtedy w Indiach wielki głód, spowodowany przez suszę w 1876 r. i powódzie w roku następnym. W ich wyniku zmarło 5 mln ludzi. Podobna klęska suszy i głodu oraz śmierć dalszych 5 mln osób powtórzyły się jeszcze w latach 1896-97.

Reformy brytyjskie. Po przejęciu władzy na Półwyspie Indyjskim bezpośrednio przez parlament brytyjski, rząd brytyjskiego gubernatora-wicekróla zmuszony był do realizacji szerokich reform gospodarczych. Wydano szereg ustaw w zakresie socjalnych warunków pracy, m.in. wprowadzono w zakładach pracy jeden dzień w tygodniu wolny od pracy i zakaz zatrudniania dzieci poniżej dziewięciu lat. W odpowiedzi na liczne rozruchy w miastach i bunt chłopskie, wydane zostały ustawy, ograniczające lichwę i możliwość usuwania chłopów z ziemi. Zrezygnowano też z zamiarów chrystianizacji miejscowej ludności.

Przeprowadzone zostały znaczące reformy w oświacie i nauce. Rozbudowano szkolnictwo, utworzono sieć gimnazjów z angielskim językiem nauczania, uniwersytety w Kalkucie, Madrasie i Bombaju. Równocześnie w Indiach rozpoczęły się przemiany struktur gospodarki feudalnej i manufakturowej na nowocześniejsze struktury gospodarki kapitalistycznej. Przystąpiono do budowy linii kolejowych i rozbudowy sieci drogowej na całym subkontynencie.

Miarą nowej polityki było utworzenie w 1888 r. Hinduskiego Kongresu Narodowego, ogólnokrajowej partii, głoszącej pokojowe przejście władzy, zaś w 1906 r. Wszechindyjskiej Ligi Muzułmańskiej, o podobnym programie działania. W tym też okresie wprowadzone zostały reformy konstytucyjne, znacznie rozszerzające udział lokalnych elit hinduskich w rządzeniu krajem. Równocześnie w pierwszych latach XX stulecia nastąpiło pełne scalanie wszystkich terytoriów Półwyspu Indyjskiego w jedno państwo Indie Brytyjskie. Szereg pomniejszych księstw i krajów dobrowolnie oddawało się pod protektorat Brytyjczyków, niektóre z księstw były przez nich przejmowane, gdy lokalny maharadża nie miał naturalnego spadkobiercy, lub w drodze wykupu. W 1911 r. stolicą państwa ustanowiono Delhi, historyczną stolicę Wielkich Mogołów, i przyjęto język angielski jako urzędowy.

Chiny

Dwie wojny opiumowe, powstanie tajpingów. Na początku XIX w. panujący w Chinach Mandżurowie, kierując się własnymi zyskami, ograniczyli handel z zagranicą do kilku monopolistycznych organizacji kupieckich, znajdujących się pod ich nadzorem. Protestowali przeciwko temu kupcy europejscy, zwłaszcza angielscy i francuscy, którzy działali w ramach ekspansywnych Kompanii Wschodnioindyjskich. Proponowali oni przede wszystkim otwarcie wielkiego chińskiego rynku zbytu dla swych towarów. Kupując w dużych ilościach herbatę, jedwab, ryż i wytwory rzemiosła, musieli płacić za te towary srebrem, z braku zgody na wwóz do Chin ich towarów. Dla zrównoważenia bilansu płatniczego, kupcy angielscy zaczęli do Chin dostarczać w dużych ilościach opium z upraw w Indiach Brytyjskich. Palenie opium bardzo się w Chinach rozpowszechniło, mimo szkodliwego działania na zdrowie palących, a handel nim przybrał formę kontrabandy.

Gdy na polecenie cesarza władze Kantonu dokonały blokady faktorii angielskich i spalono 20 tys. skrzyń z zarekwirowanym opium, rząd Wielkiej Brytanii uznał to za pretekst do wszczęcia karnej wojny (1839-42) przeciwko Chinom. Eskadra okrętów brytyjskich zaatakowała Kanton, a oddziały desantowe piechoty zajęły ten port, później także szereg innych miast przybrzeżnych, łącznie z Szanghajem. Rząd Czingów musiał skapitulować, gdyż Brytyjczycy dysponowali znacznie nowocześniejszym uzbrojeniem, któremu Chińczycy nie potrafili się przeciwstawić.

W zawartym traktacie nankińskim Chiny zgodziły się na udostępnienie W. Brytanii pięciu dużych portów, ograniczenie cła wwozowego do 5 %, przyznanie praw eksterytorialnych dla Brytyjczyków i inne. Podobne traktaty

spisane zostały również z Francją i USA. Francuzi dodatkowo uzyskali zgodę na prowadzenie w Chinach działalności misyjnej przez Kościół katolicki.

Po pierwszej wojnie opiumowej w ciągu kilku lat import tkanin bawełnianych i wełnianych z W. Brytanii do Chin wzrósł ok. 4-krotnie. Zrzućwał on tysiące drobnych zakładów tkackich w całym kraju i spowodował wystąpienie dużego deficytu w handlu zagranicznym. Wzrósł też znacznie kurs srebrnego pieniądza, jakim płacono za import towarów, w stosunku do pieniędzy miedzianych, będących w obrocie wewnętrznym. W konsekwencji nastąpił znaczny wzrost podatków i gwałtowna pauperyzacja ludności. Na tym tle doszło do dziesiątków powstań i buntów, głównie chłopskich, zwłaszcza w prowincjach południowych, które najbardziej ucierpiały wskutek brytyjskiej agresji.

W połowie XIX w. bunty te stały się zarzewiem wielkiego ruchu o charakterze religijno-militarnym, zwanego powstaniem tajpingów. Przywódcą ruchu stał się charyzmatyczny mistyk Hong Xiuquan. Proklamował on w sierpniu 1851 utworzenie Niebiańskiego Królestwa Wielkiego Pokoju, od którego chińskiej nazwy pochodzi nazwa powstania. Sam siebie ogłosił władcą. Ogłosił też nową religię, będącą mieszkanką chrystianizmu i konfucjanizmu. Wprowadzała ona purytańskie zasady moralne, wspólną własność majątkową, równy podział ziemi, równość kobiet i mężczyzn, mandarynów i chłopów itp. A także surową dyscyplinę i wojskową organizację. Znakiem tajpingów była żółta przepaska na głowie i długie włosy bez warkoczka.

Powstanie tajpingów w ciągu kilku lat, głównie w drodze zbrojnych podbojów, ogarnęło prawie całe Chiny. W 1853 r. powstańcy zajęli Nankin, ogłosili go swoją stolicą pod nazwą Tianjing (Niebiańskie miasto) i utworzyli scentralizowane państwo. Wprowadzili w nim nowe prawa, w tym najważniejszą była ustawa o ziemi, która znosiła majątki dworu cesarskiego i feudałów, przekazując je do wspólnego użytkowania przez gminy chłopskie. Inne prawa zniosły klasy społeczne, wprowadziły równouprawnienie płci, zakazały opium, hazardu, tytoniu, alkoholu, poligamii, niewolnictwa i prostytucji. Zakazano również tradycyjnego krępowania stóp kobiet. Pomimo tych idei, rządy były brutalne i mało efektywne, ograniczając się głównie do dużych miast. Wojska cesarskie utrzymały rejon Pekinu i Szanghaju i w 1856 r. przystąpiły do kontrnatarcia, ułatwionego przez wewnętrzne walki i rozłam w obozie tajpingów.

Sytuacja wewnętrzna Cesarstwa Chin skomplikowała się dodatkowo przez wybuch w 1856 r. w północno-wschodnich Chinach drugiej wojny opiumowej z W. Brytanią i Francją. Rozpoczęła się ona od zbombardowania Kantonu przez eskadrę kanonierek brytyjskich i trwała w dwu etapach cztery lata. W jej trakcie Europejczycy rozbili anachronicznie uzbrojone wojska Czingów i zajęli ważniejsze miasta i porty w północnych Chinach. W tym stolicę Pekin, którą władze mandżurskie oddały bez walk. W zawartych w Tientsinie i Pekinie traktatach pokojowych, Wielka Brytania powiększyła swe terytorium Hong-Kongu, porty chińskie zostały otwarte dla handlu z W. Brytanią, Francją i USA, a kupcy tych państw uzyskali określone przywileje w handlu z Chinami itp. Dodatkowo Rosja, która nie wzięła udziału w II wojnie opiumowej, odzyskała kraje Nadamurski i Ussuryjski.

Pełne podporządkowanie Chin przez państwa europejskie nie było jednak możliwe, wobec pozostawiania znacznych obszarów kraju pod władzą tajpingów. W 1860 r. rozpoczęli oni nowy marsz na północno-wschodnie prowincje. Początkowo odnosili sukcesy i podjęli próbę opanowania największego ośrodka gospodarczego Chin, Szanghaju. Zostali jednak odparci z dużymi startami przez wojska cesarskie, wspierane przez kanonierki, artylerię i oddziały brytyjskie, francuskie i amerykańskie. Głównie ta interwencja państw europejskich spowodowała, że do 1864 r. wojska tajpingów zostały rozgromione. Ostatnim akordem powstania było zdobycie przez wojska rządowe Nankingu, będącego stolicą tajpingów, samobójstwo Niebiańskiego Króla i rzeź 100 tys. obrońców miasta. Ocenia się, że w czasie trwania powstania tajpingów oraz drugiej i trzeciej wojny opiumowej zginęło ok. 20 mln ludzi.

Reformy dynastii Qing. Po wojnach domowych i z mocarstwami europejskimi rządzący Chinami, Mandżurówie zrozumieli konieczność unowocześnienia gospodarki, zreformowania armii i rezygnacji z izolacji wobec świata zewnętrznego. W Pekinie powołano wtedy specjalny urząd, którego zadaniem było nawiązanie stosunków gospodarczych i naukowych z zagranicą oraz przeprowadzenie reform w Cesarstwie z wykorzystaniem osiągnięć światowych. Ze środków państwowych wybudowano szereg stoczni okrętowych, fabryk metalurgicznych i zbrojeniowych, arsenałów, kopalń węgla kamiennego, uruchomiono w 1881 r. pierwszą linię kolejową w północnych Chinach. Równocześnie kapitaliści zagraniczni i rodzimi budowali liczne przedsiębiorstwa przemysłu lekkiego, przetwórstwa produktów rolniczych, materiałów budowlanych i komunalne.

Wysiłki Chińczyków, by wyrwać się z zacofania gospodarczego były jednakże skutecznie hamowane przez wielkie kataklizmy przyrody i obce mocarstwa, głównie europejskie. W latach 1876-79 na skutek dotkliwej trzyletniej suszy i plagi szarańczy w całym prawie kraju wystąpiła klęska głodu i epidemicznych chorób, które spowodowały śmierć ok. 13 mln ludzi. Natomiast w 1887 r. w wyniku powodzi w dorzeczu rzeki Żółtej, która zmieniła wtedy swój bieg, utonęło i zmarło z głodu ok. 1,5 mln osób.

Wojny z Francją, W. Brytanią i Japonią. W ostatnim ćwierćwieczu XIX w. Chiny zaatakowane zostały przez Japonię, Francję i W. Brytanię. W 1872 r. Japończycy zajęli i anektowali wyspę Okinawę, a w 1875 r. rozpoczęli zbrojną interwencję na Półwyspie Koreańskim. Natomiast Francja, po krótkiej wojnie w 1884 r. przejęła pod swój protektorat prowincję Tonkin w północnym Wietnamie. Podobnie w 1886 r., po wyparciu wojsk chińskich z Birmy na Półwyspie Indochińskim, kraj ten wcielony został do Imperium Brytyjskiego. Z kolei w 1895 r. Japonia rozgromiła słabe wojska chińskie pod Mukdenem w południowej Mandżurii i po wymuszonym pokoju przejęła wyspy Tajwan i Peskadory, zaś Korea została uniezależniona od Chin, które zobowiązane zostały też do zapłacenia Japonii dużej kontrybucji, otworzenia szeregu portów dla statków japońskich i inne.

To "oskubywanie" Cesarstwa Chińskiego trwało aż do początków XX w. W 1905 r. Japonia objęła protektorat nad Koreą i Mandżurią. Wcześniej, w 1900 r., Mandżuria znalazła się w strefie wpływów Rosji, co trwało 5 lat do

czasu przegranej przez nią wojny z Japonią. Równocześnie przez całe drugie półwiecze XIX stulecia rozszerzały się wpływy państw europejskich i USA w Chinach, przejmowały one porty, terytoria na wybrzeżach, uzyskiwały koncesje na wydobywanie kopalin i coraz szersze przywileje handlowe. Do grona okupantów dołączyły też w 1897 r. Niemcy, których wojska obsadziły rejon miasta Kiaoczou na Półwyspie Szantuńskim nad Morzem Żółtym.

Powstanie Bokserów, Republika Chińska. Beznadziejna sytuacja polityczno-gospodarcza Chin, panoszenie się obcokrajowców, działalność misjonarzy katolickich, postrzegana jako zagrożenie dla tradycyjnej kultury, groźba rozbioru Chin przez mocarstwa zachodnie - powodowały narastanie buntu społecznego przeciwko nieudolnej i skorumpowanej administracji cesarskiej państwa. Powstawały różne organizacje, kluby, gazety, które stawiały sobie za cel odnowę Chin i wyrzucenie z kraju obcokrajowców. W 1899 r. doszło do wielkich rozruchów przeciwko cudzoziemcom w Chinach Północnych, a w 1900 r. do zbrojnych wystąpień tajnego stowarzyszenia Oddziały Sprawiedliwości i Pokoju. Znane są one powszechnie pod nazwą powstania Bokserów, gdyż członkowie stowarzyszenia uczyli ludność walki na pięści. Należeli do nich głównie młodzi chłopci, drobni rzemieślnicy oraz handlarze, przewoźnicy, żołnierze i zakonnicy. Powstańcy zajęli stolicę Pekin i znaczne terytoria północnych Chin, przy czym byli skrycie wspierani przez cesarową. Nie oparli się jednak interwencji 40-tys. korpusu regularnych wojsk sześciu państw europejskich, Japonii i USA, dowodzonych przez niemieckiego feldm. Waldersee. Rząd Czingów podporządkował się wtedy obcym mocarstwom i w ostatniej fazie powstania Bokserów wojska rządowe walczyły wspólnie z armią interwentów przeciwko powstańcom. Tym nie mniej Cesarstwo Chin obciążone zostało olbrzymią kontrybucją na rzecz mocarstw zachodnich.

Kłęska powstania Bokserów skłoniła największą antymandżurską organizację tj. Krajową Partię Ludową, (późniejszy Kuomintang), do starannego przygotowania się do obalenia władzy cesarskiej. Dokonała tego przy okazji buntu wojskowego w Wuhan w środkowych Chinach. Cesarz wówczas abdykował, zaś w miejsce Cesarstwa w 1912 r. w Nankinie proklamowana została Republika Chińska. Jej pierwszym prezydentem został Sun Jat-Sen (1912-25), twórca partii Liga Związkowa na emigracji, oraz autor trzech zasad rewolucji republikańskiej: nacjonalizm, demokracja i dobrobyt. Mongolia i Tybet ogłosiły wtedy swą niepodległość.

Japonia - nowe mocarstwo

Izolacja, koncesje amerykańskie. Do połowy XIX w. Japonia pozostawała w prawie zupełnej izolacji od świata zewnętrznego. Wszelkie propozycje nawiązania kontaktów handlowych i gospodarczych, stawiane w latach 1820-50 Japonii, głównie przez ekspedycje poselskie Rosji i Wielkiej Brytanii, były odrzucane przez rządy panującego rodu Tokugawa. Zezwalały one tylko na prowadzenie ograniczonego handlu przez kupców chińskich za pośrednictwem Holendrów, zresztą przy ścisłej kontroli szogunatu.

Równocześnie nastąpiła w Japonii zmiana gospodarki z typowo feudalnej na wczesnokapitalistyczną. Na skutek zagarniania przez lichwiarzy drobnych działek zadłużonych i zubożałych chłopów, przenieśli się oni masowo do miast, stając się tam tanią siłą roboczą do wynajęcia. Zatrudniani byli w organizowanych przez książąt feudalnych manufakturach, wśród których najwięcej było włókienniczych, przędzalniczych, tkalni jedwabiu, farbiarni, garniarni, wytwórni papieru i laki.

Przeobrażeniu uległa też feudalna klasa samurajów. Ich usługi wojskowe stały się zbędne i w coraz większym stopniu zajmowali się oni handlem i drobnym rzemiosłem. Zasilili też kręgi opozycji przeciwko szogunatowi, krępującemu poprzez podatki i reglamentację rozwój ich zakładów pracy.

Po zwycięskich dla mocarstw europejskich wojnach opiumowych w Chinach, również Stany Zjednoczone zainteresowały się możliwościami wykorzystania Azji Wschodniej, jako swego rynku zbytu. W tym celu w 1852 r. rząd USA wysłał do Japonii wojskową ekspedycję z propozycjami udostępnienia 1-2 portów na wyspach japońskich dla utworzenia w nich amerykańskich baz handlowych i zaopatrzeniowych dla statków wielorybniczych. Po odmowie szoguna, w ciągu roku przybyła do zatoki morskiej obok Jokohamy nowa ekspedycja dziewięciu amerykańskich okrętów wojennych z 250 działami i desantem piechoty morskiej. Wtedy szogun zgodził się na zawarcie odpowiedniego traktatu i udostępniono Stanom Zjednoczonym dwa porty. W ciągu kilku lat podobne układy zawarła Japonia również z Anglią, Rosją, Francją i Holandią.

Po długim stuletnim okresie izolacji, Japonia otworzyła się więc na handel i współpracę gospodarczą ze światem zewnętrznym. W następnych latach napływ tanich przemysłowych towarów spowodował jednakże wszechstronny kryzys półfeudalnych manufaktur i rzemiosła, jak również kryzys władzy feudalnej w Japonii. W ich wyniku miały miejsce liczne bunty ludności oraz wojna domowa w 1867/68 r., jaka wybuchła po wielkiej klęsce głodu. Po niej urząd szoguna został zniesiony i cesarz odzyskał bezpośrednią władzę w państwie. Przeniósł on z powrotem stolicę z Kioto do Edo, zmieniając jego nazwę na Tokio. Miasto to odbudowywało się wtedy po wielkim trzęsieniu ziemi z 1857 r. i pożarach, które strawiły papierowo-drewnianą zabudowę i spowodowały śmierć 107 tys. ludzi.

Restauracja Meiji. Przełom w ustroju władzy, jaki się w Cesarstwie Japońskim dokonał w 1868 r. nazwano restauracją Meiji, to jest "świątłych rządów cesarza". Zniesione zostały struktury feudalne przez przejście lenn od samurajów, którym wypłacono odprawy pieniężne. Wprowadzono powszechne szkolnictwo, stypendia dla studiujących za granicą, zreformowano system lecznictwa, administrację, sądownictwo i system monetarny. Wprowadzono powszechny obowiązek służby wojskowej i zreorganizowano armię wg wzorów pruskich.

Japonia podjęła wówczas ambitnie współzawodnictwo gospodarcze z Zachodem. Korzystając szeroko z zagranicznych specjalistów, maszyn, urządzeń i wynalazków, budowano nowoczesny przemysł, utworzono wielkie

koncerny bankowo-przemysłowe Mitsui, Mitsubishi, Suminato i inne. Utworzono pocztę, zbudowano pierwszą linię kolejową z Tokio do Jokohamy.

Nowe warunki gospodarki kapitalistycznej powodowały jednak napięcia w stosunkach społecznych. To też powstały różne organizacje walczące o prawa pracownicze, zawiązały się partie polityczne. W wyniku ich działalności, nacisków i walki wprowadzona została w Cesarstwie w 1889 r. konstytucja, a w 1890 r. parlament. Konstytucja jednakże utrwaliła centralną władzę i absolutyzm cesarski.

Japońska ekspansja w XIX wieku. Pod koniec XIX w. Japończycy rozpoczęli ekspansywną politykę we Wschodniej Azji. W 1894 r. w wojnie z Chinami rozbili ich armie w Korei i w południowej Mandżurii oraz zniszczyli chińską flotę na Morzu Żółtym. Następnie zagarnęli jeszcze wyspy Tajwan i Peskadory. Jednak w wyniku interwencji mocarstw zachodnich musieli wycofać się z Półwyspu Liaotang i Portu Artura w Mandżurii, a Korea stała się państwem niezależnym.

W 1900 r. Japonia wzięła udział, wespół z mocarstwami europejskimi i USA, w stłumieniu powstania Bokserów w Chinach, a przy okazji ustaliła swój protektorat nad Koreą. Natomiast w 1904 r. wszczęła wojnę z Rosją. Zakończyła się ona zwycięstwem Japończyków, którzy pokonali wojska rosyjskie pod Mukdenem w Mandżurii, opanowali na powrót Półwysep Liaotang z Port Arturem, po kilku miesięcznym jego oblężeniu, oraz zniszczyli nieomal całkowicie rosyjską flotę dalekowschodnią, także bałtycką w cieśninie Czuszimskiej na Morzu Japońskim.

W zawartym po wojnie traktacie pokojowym, Japonia odzyskała południową część Sachalinu i utwierdziła swe wpływy w regionie północno-wschodnich Chin. W 1910 r. dokonała aneksji Korei. Odtąd Japonia stała się najpotężniejszym państwem na Dalekim Wschodzie, a głównym kierunkiem jej zaborczej ekspansji stała się Mandżuria i północne Chiny. Zamiar ich opanowania stał się później podstawowym powodem przystąpienia Japonii w 1914 r. do pierwszej wojny światowej.

Kolonizacja Azji Południowo-Wschodniej

W XIX w. mocarstwa europejskie i USA dokończyły dzieła kolonizacji całej Azji Południowo-Wschodniej. Ostało się tylko jedno niepodległe państwo Królestwo Syjamu w środkowej części Półwyspu Indochińskiego. Podstawowymi motywami działania państw kolonizatorskich była chęć pozyskania surowców rzadkich metali, używek i artykułów żywnościowych oraz rynków zbytu dla własnej gotowej produkcji fabrycznej. Osiągane zyski wynikały głównie z różnicy cen - bardzo niskich na produkty nieprzetworzone i wysokich na wyroby przemysłowe. Przy czym ceny z reguły ustalane były przez kupców europejskich. Metropolie ustalały też cła graniczne i organizowały transport towarów. Po uruchomieniu w 1869 r. Kanału Sueskiego, czas i koszt transportu morskiego do Europy znacznie się obniżyły, zaś na terenach kolonialnych budowano intensywnie szlaki kolejowe, zwykle prowadzące od portów przeladunkowych w głąb kraju. Korzystając również z bardzo taniej miejscowej siły roboczej kolonizatorzy budowali liczne kopalnie rud metali, kruszców, minerałów, natomiast nie angażowali się prawie zupełnie w budowę fabryk przetwórczych, z wyjątkiem wstępnej obróbki wywożonych surowców, np. łuszczeni ryżu.

Największe terytoria zajęli Holendrzy, już od XVII w. posiadający bazy handlowe i znaczne obszary na wyspach Jawa, Borneo, Sumatra i Celebes, wykorzystywanych na plantacje upraw rolniczych. Do końca XIX w. opanowali oni terytoria tych wysp, również zachodnią część wyspy Nowa Gwinea i wiele wysp pomniejszych, tworząc wielkie kolonialne imperium Holenderskie, Indie Wschodnie. Najdłużej opór Holendrom stawiał Sułtanat Aceh na zachodnim skraju Sumatry, gdzie walki trwały do pierwszych lat XX w. Głównymi eksploatowanymi bogactwami Indii Holenderskich były przyprawy korzenne, ryż, kawa, herbata, tytoń, indygo, kauczuk, kość słoniowa, boksyty, cyna, drewno chininowe, zaś od początków XX w. także ropa naftowa.

Również od XVIII w. działały w Azji Płd.-Wsch. faktorie handlowe W. Brytanii w zachodniej części Indochin i na Sumatrze. W 1819 r. Brytyjczycy założyli na Półwyspie Malajskim wolnoctwo portu Singapur, który stał się szybko ważnym centrum handlu morskiego w regionie. Sukcesywnie, w drodze układów lub zbrojnych podbojów, W. Brytania do 1886 r. opanowała zachodnie części wysp Nowa Gwinea i Borneo oraz tereny Birmy na zachodzie Indochin. Te ostatnie włączone zostały do Indii Brytyjskich. Ze skolonizowanych obszarów wywożono: herbatę, tytoń, kauczuk i cynę.

Francuzi pojawili się w Indochinach po raz pierwszy w 1859 r. w czasach II Cesarstwa Napoleona III Bonaparte. Ich ekspedycje wojskowe opanowały sukcesywnie do 1893 r. całą wschodnią część Półwyspu Indochińskiego. Walcząc z wojskami lokalnych władców, zajęli kolejno Annam, Kochinchinę i Kambodżę, a następnie, w drodze niewypowiedzianej wojny z Chinami, w latach 1883-85 terytoria Tonkinu i w 1893 r. Laosu. Ze wszystkich tych krajów utworzono Indochiny Francuskie. Główne eksploatowane bogactwa to: ryż, herbata, kauczuk i cyna.

Najpóźniej swe zainteresowania kolonialne objawili Niemcy i Stany Zjednoczone. Niemcy w 1884 r. zajęły północno-wschodnią część wysp Nowej Gwinei oraz sąsiednie archipelagi wysp Marynary, Karoliny, Marshala i Wyspy Salomona, nazwane odtąd Archipelagiem Bismarcka. Natomiast Stany Zjednoczone, w drodze wojny w latach 1898/99, wyparły Hiszpanów z Archipelagu Filipin. Walki na wyspach filipińskich prowadzili Amerykanie jednak dłużej, bo do 1905 r. Mianowicie przed przejściem przez nich Filipin trwało tam od kilku lat antykolonialne powstanie rdzennej ludności. Hiszpanie nie potrafili go opanować, a od czasu rozpoczęcia wojny hiszpańsko-amerykańskiej, Amerykanie podburzali i wspierali powstańców, obiecując Filipińczykom niepodległość narodową. Gdy zaś potem sami przejęli kolonialne władztwo, nacjonaliści filipińscy poczuli się zdradzeni i desperacko walczyli o swą niepodległość z nowymi kolonizatorami. Między innymi, wskutek blokady przez flotę USA wyspy Mindanao, zmarło tam z głodu 100 tys. ludzi. Głównymi bogactwami Filipin były: złoto, miedź, orzechy kokosowe, bawełna, trzcina cukrowa i drzewa morwowe.

W dniach 26 i 27 sierpnia 1883 r. na wyspie Krakatau, leżącej pomiędzy wyspami Jawą i Sumatrą, miała miejsce największa erupcja wulkaniczna w czasach nowożytnych. Wielokrotne wybuchy wulkanu Krakatau i kilkunastu wulkanów na sąsiednich wyspach utworzyły chmurę popiołów wulkanicznych grubości kilkudziesięciu kilometrów, przesłaniającą przez wiele dni światło dzienne na olbrzymich przestrzeniach. Wybuchy wulkaniczne i fale morskie tsunami zabiły ok. 35 tys. ludzi, głównie w miastach przybrzeżnych sąsiedniej Jawy i Sumatry. Dwie trzecie wyspy Krakatau, liczącej 40*20 km, zniknęły w morzu.

Australia Brytyjska

Kolonizacja Australii. Od czasu założenia w 1788 r. pierwszej osady Port Jackson (Sydney) na wschodnim wybrzeżu, przez ok. 40 lat Wielka Brytania traktowała Australię wyłącznie jako miejsce zsyłki więźniów. Do 1858 r. przewieziono ich z metropolii ponad 160 tys. Karczowali oni lasy, zagospodarowywali ugory, hodowali owce na rozległych sawannach. Ale przede wszystkim budowali wzdłuż wybrzeży osady, które potem przekształciły się w miasta portowe.

Na początku XIX w. kontynent australijski zamieszkiwało ok. 300 tysięcy tubylczej ludności, zwanej aborygenami. Żyli oni na bardzo niskim poziomie cywilizacyjnym, jakby z epoki prehistorycznej, licząc w skali europejskiej. Prowadzili koczowniczy tryb życia, trudniąc się zbieractwem i łowiectwem, a na wybrzeżach rybołówstwem. W szeregu konfliktach Europejcy przybysze dokonali masakry aborygenów i wyparli ich ze wschodnich terytoriów w głąb kontynentu.

Wnętrze Australii było trudno dostępne, z tego też względu zostało przebadane dopiero w drugiej połowie XIX wieku. Wcześniej rozpoznane zostały wybrzeża, zwłaszcza południowe oraz wschodnie i na nich w dogodnych miejscach założono wiele portów i przystani. W 1851 r. na terenach w odległości ok. 400 km od wschodnich wybrzeży odkryte zostały bogate pokłady złota. Od tego czasu nastąpiło wielkie przyspieszenie osadnictwa. Ta "gorączka złota" sprawiła, że w 1861 r. zamieszkiwało Australię już milion osadników z Europy, głównie z W. Brytanii, i chińskich robotników kontraktowych. Zaś w 1890 r. ilość mieszkańców kontynentu wzrosła do ponad trzech milionów. Administracyjnie Australia podzielona została na 6 stanów, posiadających własne samorządy i zrzeszonych w Związku Australijskim, podległym bezpośrednio Koronie brytyjskiej.

Kolonizacja Nowej Zelandii. W 1814 r. Brytyjczycy przejęli i rozpoczęli kolonizację także dwóch dużych wysp Nowej Zelandii na wschód od Australii. Miejscowa ludność, Maorysi, stawiała opór przybyszom w walkach partyzanckich aż do 1870 r. Również na Nowej Zelandii zostały w 1861 r. odkryte duże złoża złota, co podobnie jak w Australii, nasiliło poważnie osadnictwo Brytyjczyków. Ale największym bogactwem wysp okazała się hodowla owiec i bydła, a również wielorybnictwo. To też w pierwszym dziesięcioleciu XX w. poziom życia i dobrobyt mieszkańców Nowej Zelandii, także południowo-wschodnich stanów Australii, należały do najwyższych w świecie.

Stany Zjednoczone - nowe mocarstwo

Imigracja z Europy, kolonizacja Zachodu. Od początku XIX w. w Stanach Zjednoczonych A.P. trwała intensywna kolonizacja terenów, położonych na zachodzie i w głębi państwa. Taborzy napływających nieustannie imigrantów europejskich przesuwały się coraz bardziej na zachód kontynentu, znacząc swe szlaki nowymi fortami, osadami, farmami rolnymi i hodowlanymi. Państwo rozszerzało też nieustannie swe granice. W 1803 r. Stany Zjednoczone zakupiły od Francuzów wielkie terytoria środka kontynentu Ameryki Płn., tak zwaną Luizjanę, o powierzchni 2.120.000 km kwadratowych, powiększając w ten sposób swe terytorium w dwójnasób, zaś w 1819 r. zakupiono od Hiszpanów Półwysp Florydy w płd.-wsch. części kontynentu.

Taborzy osadników nie uznawały politycznych granic i docierały również na gościnne równiny wyżyn Teksasu w środku Ameryki Północnej. Prowincja ta należała do powstałej w 1822 r. Republiki Meksyku, wcześniej zaś, to jest od XVIII w., przynależała do hiszpańskiego Wicekrólestwa Meksyku. Lecz w 1845 r. przyłączona została do Stanów Zjednoczonych. Spowodowało to wojnę z Meksykiem, który, po jej przegraniu w 1848 r., stracił dodatkowo połowę swego terytorium, aż do Oceanu Spokojnego. Po wytyczeniu granicy z brytyjską Kanadą i zakupie od Rosjan Półwyspu Alaski, USA osiągnęły powierzchnię ponad 9 mil. kilometrów kwadratowych, stając się trzecim co do wielkości, po Rosji i Chinach, państwem świata. Szybko wzrastała też ludność Stanów i w 1865 r. osiągnęła 31,5 mil. osób. Osadnictwo wciąż nowych rzesz europejskich imigrantów, głównie z Irlandii, Anglii, Włoch, Grecji, Niemiec i Polski, odbywało się oczywiście kosztem tubylczej ludności indiańskiej. Została ona bezwzględnie eksterminowana i ostatecznie zepchnięta do wyznaczonych rezerwatów na północnych terytoriach państwa.

Równie szybki był rozwój gospodarczy kraju. Nie był jednakże równomierny i w połowie XIX w. zaznaczyły się wyraźne różnice między dwoma dominującymi regionami we wschodniej części USA. Region północny był wysoko zurbanizowany i uprzemysłowiony, natomiast południowe stany pozostawały rolnicze, bazując na wielkich plantacjach i niewolniczej pracy Murzynów afrykańskich. Ta różnorodność rozwoju powodowała napięcia społeczne i różnice interesów między oboma regionami. Stało się to przyczyną secesji z Unii w grudniu 1860 r. Stanu Karolina, a w następnym roku dalszych 11 stanów południowych. Utworzyły one Skonfederowane Stany Ameryki i proklamowały swą niepodległość, powołując własnego prezydenta i siły zbrojne. Efektem była pięcioletnia wojna uprzemysłowionej Północy USA z rolniczym Południem.

Wojna secesyjna 1861-65. Unia, grupująca północne stany, dysponowała rozwiniętym przemysłem, rozbudowaną siecią kolejową i liczyła 22 mln mieszkańców, podczas gdy Konfederacja zamieszkała była tylko przez 9 mln. ludzi. To też władze Unii przede wszystkim starały się secesję zdławić środkami gospodarczymi, głównie przez blokadę portów morskich. Szybko jednakże doszło do walk zbrojnych, w których, po początkowych sukcesach konfederatów, przewagę uzyskali unioniści, lepiej uzbrojeni i wyposażeni. Obie strony otrzymały ograniczone wsparcie różnych europejskich państw. Zwłaszcza na pomoc Wielkiej Brytanii i Francji liczyła Konfederacja, nie napłynęła ona jednak w znaczącym stopniu. Jednym z istotnych elementów wojny był stosunek do niewolnictwa. Istniało ono jeszcze w południowych stanach, gdzie cztery miliony czarnych niewolników było prywatną własnością 300 tysięcy białych plantatorów. Proklamacja prezydenta Lincolna w styczniu 1863 r. o uwolnieniu wszystkich czarnych niewolników w Konfederacji, przeciągnęła więc ludność murzyńską Południa na stronę Unii, co w dużym stopniu przyczyniło się do jej zwycięstwa.

Wojna miała bardzo krwawy przebieg, spowodowała śmierć ok. 700 tys. ludzi i zniszczenie wielu miast i połaci kraju, głównie na Południu. Przełomem w wojnie była bitwa 3 lipca 1863 r. pod Gettysburgiem w Pensylwanii, w której konfederaci stracili 20 tys., a unioniści 24 tys. żołnierzy. Odtąd inicjatywę wojenną przejęła Unia, wypierając wojsk konfederatów z kolejnych stanów południowych. Wojna zakończyła się w kwietniu 1865 r. kapitulacją konfederatów, dowodzonych przez gen. Lee. Wybitne zasługi w zwycięstwie Unii mieli generałowie Grant, Sherman i Sheridan.

Po wojnie Kongres uchwalił kilka poprawek do konstytucji Stanów Zjednoczonych, znoszących niewolnictwo oraz przyznających Murzynom obywatelstwo amerykańskie i prawa wyborcze. Autorem tych poprawek był prezydent Abraham Lincoln, gorący przeciwnik niewolnictwa. Nie doczekał jednak ich ogłoszenia, gdyż w kwietniu 1865 r. zastrzelony został w łożu teatralnej przez agenta konfederatów. Zabójca wyskoczył potem na scenę, krzyżąc wobec pełnej widowni "Sic semper tyrannis!" (Taki los czeka wszystkich tyranów!) i uciekł tylnym wyjściem. Podobnie z ręki zamachowców zginęli w XIX w. jeszcze dwaj prezydenci USA: J. Garfield w 1881 r. i Mc Kinley w 1901 r. Wojna secesyjna była ostatnią wojną, jaka miała miejsce na terytorium Stanów Zjednoczonych. Nie omijały jej jednakże różne kataklizmy. Największym z nich było wielkie trzęsienie ziemi i pożar w San Francisco w 1906 r. W wyniku zniszczenia 28 tys. budynków, dach nad głową straciło wtedy ponad 220 tys., a zginęło ok. 700 osób.

Gospodarka i polityka zagraniczna. Po wojnie secesyjnej nastąpiło znaczne nasilenie imigracji europejskiej, a także z Chin i Japonii. W szczególności w końcu XIX w. co roku przyjeżdżało do Stanów ok. miliona nowych imigrantów. Przyspieszone zostało także uprzemysłowienie kraju, przy czym jego kołem zamachowym stała się głównie budowa nowych linii kolejowych. W 1869 r. oddana została do użytku pierwsza transoceaniczna magistrała kolejowa łącząca Nowy Jork nad Atlantykiem z San Francisco nad Oceanem Spokojnym. Sieć kolejowa umożliwiła też podjęcie intensywnego zagospodarowania obszarów w głębi kontynentu w dorzeczach Missisipi i Missouri i na południe od Wielkich Jezior. W 1914 r. USA osiągnęły 97 mln. mieszkańców, w tym 50 mln. stanowiła ludność miast.

W XX. stulecie USA weszły jako najpotężniejsze państwo przemysłowe na świecie, ukształtowane w systemie gospodarki liberalno-kapitalistycznej. Symbolami amerykańskiego rozmachu stały się od 1908 r. samochody osobowe i mechanik-multimilioner Henry Ford, w którego fabrykach produkowano je seryjnie na ruchomych taśmach montażowych w tysiącach egzemplarzy dziennie. W 1914 r. wyprodukowanych zostało w USA już 485 tys. samochodów. Świadczyły one o wielkim postępie, jaki poczynił od przełomu XIX i XX w. dokonał się w technice i technologiach produkcyjnych, a określanych nazwą drugiej rewolucji przemysłowej.

Druga rewolucja przemysłowa ogarnęła oprócz Stanów Zjednoczonych A.P., także najbardziej rozwinięte kraje Europy Zachodniej. Cechowały ją przede wszystkim zmiany źródeł energii. Dotyczyło to głównie energii elektrycznej, której znaczenie szybko rosło, kosztem maszyn parowych. Np. w latach 1900-1914 zainstalowana moc silników elektrycznych w USA wzrosła 10-krotnie, we Francji 7-krotnie. Drugim źródłem energii stały się silniki spalinowe, przez co wielkiego znaczenia nabrały zasoby ropy naftowej. Konsekwencją rewolucji przemysłowej było powstanie nowych gałęzi przemysłowych: elektrotechnicznego, chemicznego i motoryzacyjnego.

Rozwój amerykańskiej gospodarki cechowała niebywała koncentracja kapitałów, co wyrażało się w powstawaniu trustów i olbrzymich prywatnych koncernów "królów wielkiego biznesu" Rockefellera, Morgana, Vanderbilta i innych. W 1913 r. w rękach 2 % Amerykanów znajdowało się 60 % dochodu narodowego. Wolna konkurencja pobudzała przedsiębiorczość i inicjatywy obywateli, lecz wszechwładza pieniądza rodziła chęć bogacenia się za wszelką cenę i przyczyniła się do powstania gangsterstwa. Mimo tej dyktatury pieniądza w Stanach Zjednoczonych powoli następowała jednak demokratyzacja władzy i stosunków społecznych. Masowa produkcja dóbr materialnych pozwalała na wyższy standard życia całego społeczeństwa, a ostra walka strajkowa robotniczych związków zawodowych wymuszała na pracodawcach podnoszenie płac za pracę najemną, równoległe do nieustannego wzrostu wydajności pracy.

Przez cały XIX w. polityka zagraniczna Stanów Zjednoczonych A.P. nakierowana była głównie na własną ekspansję terytorialną i na niedopuszczenie innych mocarstw europejskich do Ameryki Południowej i Środkowej. W tej kwestii w 1823 r. prezydent Monroe ogłosił doktrynę, znaną jako Doktryna Monroego, a sprowadzająca się do hasła "Ameryka tylko dla Amerykanów!". Przyczyniła się ona w dużym stopniu do wyzwolenia się spod panowania Hiszpanii i Portugalii, w pierwszej połowie XIX w., prawie wszystkich krajów amerykańskich, gdyż praktycznie uniemożliwiła ingerencję trzecich państw europejskich. Przy czym Stany Zjednoczone bezpośrednio nie wspierały powstańców latynoskich, choć zainteresowane były wyparciem Hiszpanów i Portugalczyków z Ameryki.

W wojnę z Hiszpanią zaangażowały się we własnym interesie dopiero w 1898 r. W jej wyniku uzależniły od siebie hiszpańskie wyspy Kubę i Porto Rico na Karaibach oraz Filipiny na Pacyfiku. Ponad to w 1898 r. Stany anek-

towały jeszcze na Pacyfiku niepodległe Wyspy Hawajskie. Natomiast w 1903 r. zajęły pas terenu wzdłuż budowanego przez Francuzów Kanału Panamskiego w Ameryce Środkowej. Tereny te należały jednakże do Kolumbii, której parlament nie wyraził zgody na ich odsprzedaż Stanom Zjednoczonym. Wtedy z inspiracji USA separatysty panamscy wsparci przez okręty wojenne USA, proklamowali utworzenie odrębnego państwa Panamy. Następnie nowoutworzony marionetkowy rząd panamski bezzwłocznie oddał się pod opiekę USA i podpisał układ o budowie kanału. Sfinalizowali ją w ciężkich warunkach terenowych i klimatycznych sami Amerykanie do 1914 r. Kanał Panamski umożliwił przepływ statków z Oceanu Atlantyckiego na Spokojny bez potrzeby opływania Ameryki Południowej i stanowił dla USA nabytek strategiczny porównywalny z Kanałem Sueskim.

Kanada

Po powstaniu Stanów Zjednoczonych A.P., wielu Brytyjczyków opuściło to państwo i przeniosło się do Nowej Szkocji, brytyjskiej kolonii w Kanadzie. W pierwszej połowie XIX w. do Kanady wyemigrowało też ok. 800 tys. mieszkańców W. Brytanii, głównie Irlandczyków. Stworzyło to sytuację zmajoryzowania przez Brytyjczyków dotychczasowej francuskiej ludności Kanady i w 1837 r. Francuzi zbuntowali się przeciwko władzom brytyjskim. Powstanie zostało stłumione, lecz wzajemne animozje obu narodowości utrzymały się nadal.

Dopiero przykład wojny secesyjnej w USA sprawił, że nastąpiło w 1867 r. zjednoczenie dotychczasowych oddzielnych kolonii w jedno związkowe państwo Dominionum Kanady. Rozszerzyło się wkrótce o Kolumbię Brytyjską nad Pacyfikiem, a następnie o prowincje środkowej Kanady i Terytoria Północne. Czynnikiem jednoczącym nowe, rozległe państwo stała się transkanadyjska magistrala kolejowa, oddana w 1885 r. do użytku. Pozwoliła na zagospodarowanie urodzajnych obszarów środkowej Kanady na pola pszeniczne i rozpoczęcie eksploatacji bogatych złóż rudy żelaza, niklu, cynku, miedzi, magnezu, ołowiu, uranu i złota. Do 1914 r. Dominionum Kanady rozwinęło się w jedno z najbardziej uprzemysłowionych państw świata.

Ameryka Łacińska

Pierwsze walki niepodległościowe. Wiek XIX w hiszpańskiej Ameryce rozpoczął się nadzieją wielu jej mieszkańców na uzyskanie wolności społecznej i niepodległości narodowej. Sprawily to echa zwycięskich walk niepodległościowych Stanów Zjednoczonych A.P. i hasła wolnościowe Wielkiej Rewolucji Francuskiej. Pierwszej większej próby wzniesienia powstania niepodległościowego w Ameryce Południowej dokonał gen. Francisco de Miranda, patriota wenezuelski, polityk i obywatel, który wcześniej agitował na prawie wszystkich dworach królewskich Europy. W 1806 r. wylądował, wraz z grupą 600 najemnych żołnierzy, w jednym z pomniejszych portów Wenezueli. Jego papierowe deklaracje niepodległościowe nie spowodowały jednak spodziewanego zrywu miejscowej ludności, ani przyobiecane wsparcia brytyjskiego. To też ta pierwsza próba inwazji zakończyła się całkowitym fiaskiem.

Lecz wkrótce sytuacja geopolityczna hiszpańskiej i portugalskiej Ameryki uległa zasadniczej zmianie. W 1807 r. Napoleon I Bonaparte podbił w szybkiej kampanii Portugalie za jej współdziałanie z W. Brytanią przeciwko Francji. Król Portugalii wraz z całym swym dworem uciekł wtedy do swojej Brazylii. A gdy rok później król Hiszpanii Karol VII przekazał tron swemu synowi Ferdynandowi VII, Napoleon obu Burbonów zmusił do abdykacji i mianował na króla Hiszpanii i Wicekrólestw w Ameryce Łacińskiej swego brata, Józefa, dotychczasowego króla Neapolu. Zachwiała się więc cała struktura polityczna Ameryki Łacińskiej. W poszczególnych prowincjach zaczęły powstawać junty, to jest rady rewolucyjne, deklarujące formalnie wierność królowi Ferdynandowi VII - jeśli uda mu się powrócić na tron. Lecz i te junty i społeczności hiszpańskiej Ameryki miały coraz większą nadzieję, że nie pojawi się on już na scenie politycznej, co się jednakże nie sprawdziło.

W 1811 r. w Ameryce Południowej pierwsze Zgromadzenie Narodowe Wenezueli ogłosiło jej niepodległość, tworząc republikę Amerykańska Konfederacja Wenezueli. Przeciwko niej zawiązała się kontrewolucja, grupująca hiszpańskich rojalistów, kler i miejscowe garnizony hiszpańskiego wojska. Po opanowaniu większości terytorium Wenezueli kontrewolucyjne oddziały rozpoczęły marsz na stolicę Caracas. Miasto szykowało się do obrony, gdy w dniu 26 marca 1812 r. zatrzęsała się ziemia i w ciągu kilku minut stolica Wenezueli legła w gruzach, pod którymi po- grzebanych zostało ok. 20 tys. mieszkańców. W lipcu wojna domowa zakończyła się klęską republikanów, ich dowódcy zostali aresztowani, a gen. Miranda osadzony w więzieniu w Kadyksie, gdzie zmarł w 1816 r.

Simon Bolivar. Wśród represjonowanych oficerów republikańskich był pułkownik Simon Bolivar (1783-1830), syn majątnego kreolskiego szlachcica z Wenezueli. Został przez władze hiszpańskie wydalony z kraju na jedną z wysp na Antylach Holenderskich. Wrócił po kilku miesiącach z wygnania z niezłomną decyzją kontynuowania walki o niezależność hiszpańskiej Ameryki, przy zastosowaniu nowej strategii. Sprowadzała się ona do objęcia ruchem wyzwoleniczym wszystkich prowincji Wicekrólestw Peru i Nowej Granady, prowadzenia szerokiej agitacji prorepublikańskiej i przyciągnięcia wszystkich warstw społecznych, także niewolników, przez nadanie im wolności.

Swój szlak wyzwoleniczy rozpoczął od portu Cartageny w północnej Kolumbii. W kraju panowała wtedy chaotyczna wojna domowa. Istniało wiele rozproszonych ośrodków walki z wojskami hiszpańskimi. W pierwszym więc rządzie Bolivar starał się o zespolenie sił republikańskich. Miał początkowo do dyspozycji zaledwie 70 ludzi, lecz śmiałe działania zaczepne, zabiegi propagandowe i "napoleoński" stosunek do żołnierzy, sprawiały, że oddziały Bolivara szybko się rozrastały. W sierpniu 1813 r. zajęły Caracas i ponownie proklamowana została w Wenezueli republika oraz powołany rząd republikański. Lecz było to pyrrusowe zwycięstwo, gdyż brakowało wszystkiego: broni,

pieniędzy, żywności. Nie było też żadnej pomocy zewnętrznej, gdy tymczasem z Hiszpanii, gdzie król Ferdynand VII wyparł Francuzów za Pireneje i odzyskał władzę, napływały liczne oddziały regularnego wojska.

Jesienią 1813 r. republika przestała praktycznie istnieć. Niespodziewanie spadły na nią ciosy surowego, pasterskiego ludu Llanos, zamieszkującego bezkresne sawanny południowej Wenezueli. Przekupieni przez Hiszpanów, złaknieni łupów, metysko-indiańscy Llanos ruszyli na krwawą wendętę przeciwko republikańskiej Wenezueli, znacząc swe drogi krwią i pogorzeliskami. Bolivar uciekł do Kolumbii, potem na brytyjską wyspę Jamajka, gdy cała Kolumbia opanowana została przez nową hiszpańską armię ekspedycyjną króla hiszpańskiego Ferdynanda VII.

Przebywając na Jamajce Bolivar opublikował we wrześniu 1815 r. program wyzwolenczy dla Ameryki Południowej, znany jako "List z Jamajki". Zaś w grudniu udał się na emigrację do Haiti, gdzie udało się jemu i jego przyjaciółom zorganizować dwa kilkusetosobowe oddziały i przerzucić je w marcu 1816 r. na wybrzeże Wenezueli. Ich działania przez wiele miesięcy były jednak nieskuteczne wobec kłótni i konfliktów między ambitnymi, egoistycznymi dowódcami, nie uznającymi centralnego dowództwa i dyscypliny. Jedynym większym zwycięstwem było zdobycie przez Bolivara w 1817 r. twierdzy Augustura nad rzeką Orinoko i przyciągnięcie na swą stronę pasterzy-wojowników Llanos z sawann i stepów południowej Wenezueli oraz ludności murzyńskiej po deklaracji zniesienia niewolnictwa.

Gdy na zdobytych terenach powstańcy po raz trzeci utworzyli Republikę Wenezueli, Bolivar został w 1817 jej Najwyższym Naczelnikiem, zaś od 1819 r. prezydentem. Na tym jednakże nie poprzestał i nie zrezygnował ze swego programu wyzwolenia całej Ameryki Południowej. Zgodnie z tym programem, na wyzwolonych już terytoriach powstańcy zbierali siły do marszu na północne i zachodnie tereny Wicekrólestwa Nowej Granady. Rozpoczęli go w lutym 1819 r. Trwał sześć lat. Generał Simon Bolivar poprowadził swe, wciąż rosnące w siłę, oddziały wyzwolencze szlakiem, liczącym ponad cztery tysiące kilometrów, przez stepy, góry, wzdłuż rzek i brzegami mórz, przez ludne tereny i pustkowia, wyzwalając spod panowania Hiszpanów kolejne kraje: Wenezuelę, Kolumbię, Ekwador i Peru.

Już wcześniej w latach 1816-18 wywalczyły swą niepodległość Argentyna, Paragwaj i Chile, do 1822 r. Panama i Urugwaj, zaś w 1825 r. Boliwia (część Peru), zwana tak od imienia Bolivara. W 1822 r. uniezależniła się od Portugalii także Brazylia, ogłaszając się cesarstwem, z cesarzem Pedro I, synem b. króla portugalskiego. W ten sposób, głównie w wyniku krwawych i okrutnych wojen, zakończyła się 300-letnia epoka ujarznienia Ameryki Południowej przez dwie despotyczne monarchie europejskie Hiszpanię i Portugalie, a nowopowstałe państwa uznane zostały przez Europę i Stany Zjednoczone A. P. Te ostatnie były szczególnie zainteresowaniem zmianami i rozwojem sytuacji w Ameryce Południowej, sprzyjając zresztą wyeliminowaniu wpływów hiszpańskich. Przez uchwalenie w 1823r. tzw. Doktryny Monroe'go wzbraniały też innym państwom europejskim interwencji i mieszania się do spraw kontynentu amerykańskiego.

Bolivar dążył do stworzenia federacji wszystkich państw pohiszpańskiej Ameryki Południowej. Udało mu się to tylko częściowo przez utworzenie Federacji Wielkiej Kolumbii, grupującej Wenezuelę, Kolumbię, Ekwador i Panamę. Gdy został jej prezydentem piętrzyły się przed nim niebotyczne problemy odbudowy zniszczonych miast i zagospodarowania opustoszałych terenów rolniczych. Lecz największym problemem była panosząca się anarchia i samowola lokalnych władz. Te wielkie trudności popychały Bolivara do rządów autokratycznych i dyktatorskich, czym zraził sobie szybko nawet przychylnie mu dotąd kręgi społeczeństwa i najbardziej oddanych mu przyjaciół.

W styczniu 1830 r. dokonany został nieudany pucz i zamach na życie Bolivara, lecz w ich następstwie Wielka Kolumbia podzieliła się z powrotem na Wenezuelę, Ekwador i Kolumbię (z Panamą). Rozpad dotychczasowego scentralizowanego państwa, i sposób w jaki się to dokonało, były dla Bolivara szokiem psychicznym. Ciężko chory próbował jeszcze jedność tę odbudować, ale nikt go już nie słuchał. Okrzyczany został wrogiem Wenezueli, oskarżano go o chęć zaprzędania kraju ojczystego cudzoziemcom itp. W atmosferze nagonki i wrogości złożył więc urząd prezydenta Wielkiej Kolumbii, nie przyjmując nawet należnej emerytury. Człowiek, który wyzwolił połowę kontynentu Ameryki Południowej, "Wyzwoliciel" Simon Bolivar, chory nieuleczalnie na gruźlicę płuc, umarł w osamotnieniu w grudniu 1830 r.

Meksyk. W pierwszych latach XIX w. na terytoriach Meksyku w południowej części Ameryki Północnej i Ameryki Środkowej istniało Wicekrólestwo Nowej Hiszpanii, należące do Korony hiszpańskiej. Gdy Napoleon I zdetronizował króla Hiszpanii Karola VII, w całej hiszpańskiej Ameryce, również w Meksyku, pojawiły się tendencje i ruchy niepodległościowe. W 1810 r. w Meksyku rozpoczęła się wojna wyzwolenicza pod wodzą księdza Hidalgo. Przejął on dosłownie hasła rewolucji francuskiej i głosił równouprawienie wszystkich ras, obiecywał Indianom zwrot zagrabionej ziemi i wolność dla niewolników afrykańskich. Zwłaszcza to ostatnie bardzo nie podobało się kreolskim właścicielom wielkich plantacji, na których czarni niewolnicy stanowili główną siłę roboczą. Wsparli więc oni władze i wojska hiszpańskie i w 1811 r., po rozbiciu rebeliantów w kilku bitwach, Hidalgo został podstępnie aresztowany, pozbawiony święceń kapłańskich, i rozstrzelany. Przywództwo powstania przejął też ksiądz, Jose Morelos, uczeń Hidalgo. W 1815 r. powstanie zostało stłumione.

Jednak nastroje wyzwolencze i rewolucyjne utrzymały się i po kolejnym powstaniu Nowa Hiszpania w 1821 r. przekształcona została w konstytucyjne Królestwo Meksyku. Na czele rządu stanął przywódca powstania gen. Iturbide, który po roku ogłosił Meksyk Cesarstwem, a siebie cesarzem. Jednak już w następnym roku, po buncie wojska, Cesarstwo zostało zlikwidowane, cesarz stracony i ostatecznie wg nowej konstytucji, wzorowanej częściowo na konstytucji Stanów Zjednoczonych, w 1824 r. Meksyk stał się republiką federacyjną. Jednak w kraju nadal panowała anarchia, a rządy prezydenckie często zamieniały się w dyktatury. Równocześnie powstały Zjednoczone Prowincje Ameryki Środkowej, grupujące Gwatemalę, Honduras, San Salvador, Nikaraguę i Kostarykę. Federacja ta utrzymała się do 1838 r., po czym poszczególne kraje ogłosiły własną niepodległość.

W 1836 r. oderwała się od Meksyku wschodnia prowincja Teksas, proklamując własną niepodległość. Była

ona mocno uzależniona od USA, skąd napływali masowo osadnicy europejscy. To też w 1845 r. Teksas wchłonięty został przez Stany Zjednoczone. Stało się to powodem dwuletniej wojny Meksyku ze Stanami. Armie lądowe i desanty morskie USA nie napotkały większego oporu i podbiły całą północną część Meksyku, zdobywając także najważniejszy jego port Vera Cruz i stolicę Meksyk na południu kraju. W traktacie pokojowym, zawartym w 1848 r. w Gwadelupie, Meksyk zmuszony został do uznania aneksji Teksasu przez USA i do odstąpienia im wszystkich obszarów na północ od rzeki Rio Grande, tj. prawie połowy swych terytoriów.

W 1855 r. rządy dyktatorskie w Republice Meksyku zostały obalone w drodze wojny domowej między klerykałami a liberałami, dowodzonymi przez Benito Juareza (1858-72). Zniósł on wszelkie przywileje stanowe, upaństwowił majątki kościelne, przeprowadził szereg reform, pozwalających na szybszy rozwój ekonomiczny, nastąpiło upowszechnienie oświaty. W wojnie domowej interweniowały jednak wojska hiszpańskie, brytyjskie i francuskie. Po zajęciu Meksyku Francuzi próbowali restaurować Cesarstwo Meksyku, mianując cesarzem austriackiego arcyksięcia Maksymiliana, brata cesarza Franciszka Józefa I. Został on rozstrzelany przez powstańców na rozkaz Juareza, a po protestach Stanów Zjednoczonych o złamaniu doktryny Monroe'go, Francuzi wycofali się z Meksyku.

Po 1877 r. nastąpiły wieloletnie dyktatorskie rządy P. Diaza, który zniósł część reform Juareza i uzależnił gospodarkę kraju od kapitałów zagranicznych, głównie USA. Przez 30 lat jego twardych rządów kraj rozwinął się ekonomicznie. Powstała sieć linii kolejowych, Amerykanie rozwinęli kopalnictwo bogactw naturalnych, rozwinęta została hodowla bydła, plantacje bawełny, kawy, tytoniu, trzciny cukrowej, agawy. Lecz bogacili się nieliczni, głównie amerykańscy właściciele, tubylcza ludność indiańska i metyska pozbawiona została ziemi i cierpiała skrajne ubóstwo. Było to przyczyną narastania napięć społecznych i doprowadziło 25 maja 1910 r. do wybuchu rewolucji społecznej pod wodzą Emiliano Zapaty. Jej głównym postulatem był zwrot zagarniętej ziemi społecznościami wiejskim. Rewolucja miała charakter powstania chłopskiego, była bardzo krwawa i trwała do 1917 r., przy czym nie obyło się bez interwencji USA przeciwko powstańcom.

Karaiby. Karaiby to archipelagi wysp Wielkie Antyle i Małe Antyle, odgradzających Morze Karaibskie od Oceanu Atlantyckiego. W skład jego wchodzi duże wyspy Kuba, Haiti (Santo Domingo), Jamajka i Portoryko (Porto Rico) oraz kilkadziesiąt pomniejszych. Na początku XIX w. Kuba, wschodnia część Haiti (Dominikana) i Portoryko stanowiły własność Korony hiszpańskiej, Jamajka należała do Wielkiej Brytanii, zachodnia część Haiti do Francji. We francuskiej części Haiti w 1795 r. Metysi i czarni niewolnicy, stanowiący zdecydowaną większość ludności, uzyskali w wyniku uchwały rewolucyjnego Konwentu francuskiego swobody i przywileje takie same, jakie mieli ich biali panowie. Ale po kilku latach uprawnienia te zostały im cofnięte i przywrócone zostało niewolnictwo na wyspie. Spółkało się to ze zbrojnym buntem czarnej ludności i po krwawej, a zwycięskiej wojnie z ekspedycyjnym korpusem francuskim Napoleona I Bonaparte, w tym z polskimi legionistami, utworzona została w 1803 r. niepodległa Republika Haiti. Również hiszpańska Dominikana, po kilku nieudanych powstaniach, uzyskała niepodległość w 1844 r. W ten sposób wszystkie hiszpańskie posiadłości w pierwszej połowie XIX w. stały się niepodległe, prócz Kuby i Portoryko.

Kuba, największa z wysp karaibskich, mimo kilkakrotnych buntów tubylczej ludności w latach 1868-75 i 1895, pozostawała zależna od Hiszpanii do 1898 r., tj. do wojny Stanów Zjednoczonych z Hiszpanią. Po klęsce Hiszpanii uzyskała niepodległość pod egidą USA, podobnie jak Portoryko. Hiszpanie zorganizowali na wyspie wielkie plantacje upraw trzciny cukrowej, a także tytoniu, i stała się ona największym eksporterem cukru oraz cygar na świecie, przy czym głównym odbiorcą tych wyrobów były USA. One też uzależniły Kubę gospodarczo i politycznie od siebie aż do 1959 r. W szczególności, gdy w 1906 r. wybuchły wewnętrzne zamieszki przeciwko aktualnemu prezydentowi Kuby, na wyspie wylądowała amerykańska piechota morska i szybko zgniotła opór zbuntowanej ludności. Podobne interwencje stosowali Amerykanie wielokrotnie w Dominikanie, Nikaragui, czy Meksyku.

Najbardziej stabilna sytuacja polityczna panowała na brytyjskiej Jamajce. Na wyspie Brytyjczycy zorganizowali wielkie wydajne plantacje trzciny cukrowej. Prace na nich wykonywali również Murzyni, lecz uzyskali oni w 1834 r. status ludzi wolnych. Wówczas też zaczęto stosować mechanizację prac na plantacjach trzciny cukrowej i wybudowano duże rafinerie cukru na wyspie. Wyspa przynosiła ciągle wielkie dochody i była najbardziej rozwinięta gospodarczo na Karaibach. Gdy popyt na cukier po 1870 r. zmalał, w wyniku konkurencji cukru kubańskiego i brazylijskiego, plantatorzy na Jamajce przestawili się na produkcję bananów i rumu.

Wojny wewnętrzne, imigracja z Europy, gospodarka. Na terytoriach byłych trzech hiszpańskich Wicekrólestw, to jest Nowej Granady, Peru i Rio de La Plata w Ameryce Południowej powstało po wojnach z Hiszpanią dziesięć samodzielnych republik. Doliczając Brazylię i trzy Gujany (francuska, brytyjska i holenderska) w połowie XIX w. było ich czternaście. Nie wszystkie rządy i społeczeństwa nowych państw były zadowolone z żywiłowo ukształtowanych granic i nastąpił ich retusz w kilku wewnętrznych wojnach. Walczyły ze sobą Boliwia z Peru w 1867 r., Paragwaj z Brazylią, Argentyną i Urugwajem, Paragwaj z Boliwią, Ekwador z Peru i Kolumbią, Chile z Boliwią i Peru, wreszcie Brazylia z Kolumbią i Peru w latach 1903-05. Najkrwawszą była wojna Trójprzymierza z Paragwajem w latach 1864-70, w której zginęło ok. 300 tys. ludzi, prawie 60 procent mieszkańców Paragwaju. Po 1880 r. nastąpiło też powiększenie terytoriów Argentyny i Chile przez anektowanie surowych, subantarktycznych obszarów Patagonii na południowym skraju Ameryki Południowej.

W XIX w. miała miejsce wielka fala emigracyjna Europejczyków do wszystkich nowych państw latynoamerykańskich. Najwięcej, bo ok. 4,5 mln. emigrantów, zwłaszcza z południowej Europy, osiedliło się w Argentynie i Chile, które to kraje miały klimat najbardziej zbliżony do europejskiego. Prawie 3 mln. osadników przybyło do Brazylii, w tym znaczna grupa Polaków.

Odziedziczone po byłych hiszpańskich wicekrólestwach struktury społeczne i administracyjne, utrzymywały

się w nowych państwach latynoskich przez wiele dziesięcioleci. Dominującą pozycję mieli ludzie biali, pochodzenia europejskiego, więc początkowo głównie Hiszpanie i Portugalczycy. Z nich rekrutowali się właściciele ziemscy, przemysłowcy, wyżsi wojskowi, elity władzy, urzędnicy administracji i inteligencja. Ograniczone prawa obywatelskie miała ludność metyska, czyli potomkowie Europejczyków i Indian, także mulaci - potomkowie Europejczyków i Afrykanów, oraz zamboś - potomkowie Indian i Murzynów. Prawie zupełnie jakichkolwiek praw obywatelskich pozbawieni byli tubylczy Indianie i czarni niewolnicy z Afryki. Nawet po zniesieniu niewolnictwa, które najdłużej, bo do 1888 r., utrzymało się w Brazylii, Murzyni pozostali na dołach drabiny społecznej. Po ustaniu handlu niewolnikami zastąpili ich częściowo, sprowadzani na dużą skalę do prac w kopalniach i przy budowie kolei, kontraktowi robotnicy chińscy i japońscy.

Od połowy XIX w. we wszystkich krajach latynoskich dotychczasowa feudalno-obszarnicza gospodarka zaczęła przekształcać się powoli w gospodarkę typu kapitalistycznego. Przede wszystkim nastąpił znaczny rozrost miast, a w nich zaczęto budować coraz więcej zakładów przemysłowych. Przy pomocy kapitału zagranicznego powstawały szlaki drogowe i kolejowe, łączące główne ośrodki gospodarcze ze sobą, a zwłaszcza z miastami portowymi. Największą inwestycją komunikacyjną w Ameryce Południowej była budowa Kanału Panamskiego, łączącego Morze Karaibskie z Oceanem Spokojnym. Celem zrealizowania tej inwestycji w 1879 r. powstała francuska spółka, założona przez Ferdynanda Lessepsa, budowniczego Kanału Sueskiego. Spółka ta jednak zbankrutowała w atmosferze międzynarodowego skandalu. Inwestycję ukończyli Amerykanie dopiero w latach 1904-14.

Najszybszy rozwój gospodarczy i najwyższą stopę dobrobytu w Ameryce Południowej uzyskała Argentyna. Sprawił to wielki eksport mięsa wołowego, pszenicy i bawełny, uzyskiwanych z rozwiniętej na dużą skalę hodowli bydła na bezkresnych pampasach argentyńskich i z olbrzymich plantacji rolnych. Chile czerpało swe dochody z wydobycia miedzi, srebra, cyny i saletry. Brazylia stała się największym na świecie eksporterem kawy i drugim, po Kubie, cukru trzcinowego. Wielkim jej bogactwem były też tytoń, kauczuk i drewno z puszczy Amazonii. Peru przez kilkadziesiąt lat zarabiało głównie na sprzedaży guano ptasiego, jako nawozu dla rolnictwa. Państwa Ameryki Środkowej wyspecjalizowały się w produkcji owoców cytrusowych i bananów. Meksyk nadal był wielkim producentem srebra, a od początku XX w. podstawą rozwoju tego kraju stało się wydobycie ropy naftowej.